

9(47.925)

ԱՅՊԵՏՈՒԿՆԵՐԻ ՈՒՏԵՆՎԵՐ
ԵՆԻՐ ՀԵՐԵ ԹԱՐԳՈՒՆՈՒԹՅՈՒՆ:

ԲՈՒՋԻՆ ԳԻՐԲ

ՄՈՎՍԵՍ
ԽՈՐԵՆՑԻ

A II
34013

ՀԱՅԳԵՏ ՀՐԷՏ
ԵՐԵՎԱՆ
ԽՁԽ

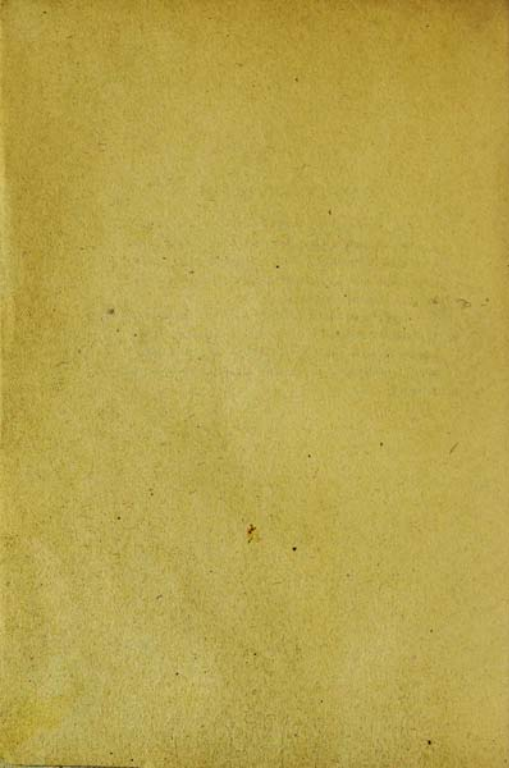
1940

ՀՐԱՑՄԱՐԱԿՉՈՒԹՅԱՆ ԿՈՂՄԻՏ

«Հայ պատմիչների թողած հարուստ ժառանգությունն ընթերցող լայն շրջանների սեփականությունը դարձնելու նպատակով, ձեռնարկվում և «Հայ պատմագիտները աշխարհաբար թարգմանություններ» մատենադարի հրատարակությունը:

Առաջիկայում լույս կտնային Մովսես Խորենացու, Կորյունի եվ Եղիշեյի պատմագրքերը: Դրանցից Մովսես Խորենացու «Հայոց պատմությունը» լույս և տեսնում Հայաստանում խորհրդային կարգեր հաստատելու քսանամյակին:

Ն Ե Ր Ա Մ ՈՒ Թ Յ ՈՒ Ն

«Ամսօս յիշատակ քաղաւ գայս քեզ և որ զկնի քա գա-
լոց են ազգք», (Կոր. Ա. ա) :

«Մի՞քե մտանամ մերձ կայցէ ինձ կամ դպրութիւնք քոց
հայրենեաց... Մակայն սկսայց, քէպէտ և քանիւ. միայն քէ
շնորհակալ ոք մերոցս զտամիցի աշխատութեանց», (Անդ. Ա. Գ.) :

ՄՈՎՍԵՍ ԽՈՐԵՆԱՅԻ: ՆՐԱ ԿԵՆՍԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆԸ: ՀԱԱՄԱՆՔՆԵՐԻ ՊԱՏՃԱՌՆԵ-
ՐԸ: ԱՇԽԱՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ: ՀԱՅՈՑ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ: ԶՈՐՐՈՐԴ ԳՐՔԻ ՀԱՐՅԸ: ՊԱՏՄՈՒ-
ԹՅԱՆ ԱՂԲՅՈՒՐՆԵՐԸ: ՄԱՐԱՐԱՍՅԱՆ ԱՂԲՅՈՒՐԸ: ՀԱՅ ԺՈՂՈՎՐԴԱԿԱՆ ԱՌԱՍՊԵԼՆԵ-
ՐԸ: ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ՀԱՏԿՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ: ՈՃԸ. ԼԵՋՈՒՆ: ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ՆՇԱՆԱԿՈՒ-
ԹՅՈՒՆԸ: ՔՆՆՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ ԽՈՐԵՆԱՅՈՒ ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ՄԱՍԻՆ: ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ԳՐՈՒ-
ԹՅԱՆ ԺԱՄԱՆԱԿԸ: ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ԱՐԺԱՆԱՀԱՎԱՏՈՒԹՅՈՒՆԸ: ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ԱՂԲՅՈՒՐ-
ՆԵՐԻ ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՒԹՅՈՒՆԸ: ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ՁԵՌԱԳԻՐՆԵՐԸ, ՀՐԱՏԱՐԱԿՈՒԹՅՈՒՆ-
ՆԵՐԸ, ԹԱՐԳՄԱՆՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ: ՆԵՐԿԱ ԹԱՐԳՄԱՆՈՒԹՅԱՆ ՀԱՂԳԱՄԱՆՔՆԵՐԸ:

Մովսես Խորենացին եզական գրական դեմք է մեր հին մա-
տենագիրների մեջ: Նա տասնևչորս դար շարունակ աննվազ հե-
տաքրքրություն է շարժել հայ ժողովրդի և բանասիրության մեջ
իր Հայոց պատմութեամբ, որ ծառայել է իբրև ուսման առար-
կա և իբրև ուսումնասիրության նյութ: Ավելի քան տասը դար
այս գրվածքը եղել է հայ ազգի միակ դասագիրքը իր հին ան-
ցյալի հետ ծանոթանալու համար. եղել է աղբյուր և օրինակ հե-
տագա պատմիչների համար, որոնք նրանից քաղվածքներ են ա-
նում, ընդօրինակում են, հետևում են նրա ստեղծած պատմա-
գրության տիպին: Ամենաբարձր գովեստներով հիշում են նրա ա-
նունը— տիեզերահռչակյալ քերթող, պատմահայր, քերթողահայրն
(իբրև հատուկ նրան սեփական տիտղոս): Նրան կոչել են հայ
Հերոդոտոս, որ և, ինչպես Գոտաշմիտն ասում է, հայերը, եթե
փոքր ինչ սնափառություն ունեն, իրավունք ունեն այսպես կո-

շելու նրան. նա արևելյան ազգերի պատմական գրականության մեջ իր հնությունը առաջիններից մեկն է ս. գրքից հետո¹⁾։

Սակայն տասնեկիններորդ դարից այս կողմը հետզհետե փոխմեց վերաբերմունքը դեպի այս Պատմությունը և նրա հեղինակը շնորհիվ եվրոպական բանասիրության քննադատության։ Սկզբում դեռ թույլ կերպով, բայց հետզհետե ավելի համարձակ և վստահ սկսեցին քննադատել նրա պատմության աղբյուրները, նրա քառուցությունը կամ արժանահավատությունը. շոշափեցին հեղինակի անձնավորությունը, այսինքն՝ թե նա հիրավի հինգերորդ դարի հեղինակ է, Սահակի և Մեսրոպի աշակերտը, ինչպես ինքն է գրում իր մասին. արդյոք նրա Պատմությունը հինգերորդ դարի գործ է, թե ավելի ուշ ժամանակի։ Այս քննադատությունն իր գազաթնակետին հասավ անցյալ դարի իննսնական թվականներին և մեր դարի սկզբներին, երբ բանասերներն աշխատում էին մեկը մյուսից գերազանցել իրենց մերկացուցիչ և բացասական վերաբերմունքով դեպի հեղինակն ու նրա գործը. կարծես մրցանակ էր նշանակված ամենաանպաստ քննադատության համար, և քննադատները ձգտում էին մեկը մյուսի ձեռքից խլել այս մրցանակը։ Պատմության գրության ժամանակն իշեցրին մինչև իններորդ դարը, նրան համարեցին կեղծիք՝ Մովսես Խորենացու անունով, մինչև անգամ նրան մկրտեցին «Պատմություն ստոյն. Մովսեսի Խորենացու» (Pseudo-Moses) անունով։ Մեծ թվով ընդարձակ ու համառոտ քննադատություններ գրվեցին պառնծին գրքերով կամ պարբերական մամուլի մեջ, մասամբ ի պաշտպանություն, մասամբ ընդդեմ Խորենացու. ստեղծվեցին հատուկ անուններ— Մովսեսապաշտների և Մովսեսատյացների։ Ամեն մի բանասեր, որ գրադվել է հայոց գրականությամբ, շատ կամ քիչ գրադվել է և Խորենացու, նրա Պատմությամբ։ Հիշենք միայն զլիսավորներին։ Եվրոպացի բանասերներից Խորենացու և նրա Պատմության մասին գրել են— Բառնադարտներ, Գելցեր, Գուտշմիտ, Դյուլորիե, Լակրոզ, Լանգլու, Կարրիեր, Կիպերտ, Կոնիբեր, Մակլեր, Մառ, Մակվարտ, Նեվ, Նիկար, Պետերման, Պիշար, Սեն-Մարտեն, Չետտեր, Չլորեվալ, Չրերե, Հայ հեղինակներից— Աբեղյան, Ադոնց, Ալիշան, Ակիսյան, Գարազաշյան, Գութրեճյան, Գևորգյան (ձու-

¹⁾ Խորենացու արժանահավատությունը. եր. 3 և 6

շուրջան), Դաղըաշյան, Զարպահանալյան, էմին, Խալաթյանց Բ., Խալաթյանց Գ., Կարինյան, Մ. Տեր-Մովսեսյան, Միաբան (Գ. Տեր-Մկրտչյան), Նորայր, Չամչյան, Պատկանյան, Պարոնյան, Սարգսյան Բ., Տաշյան, տողերիս գրողը և ուրիշներ¹):

Վերջերս, շնորհիվ նոր հայտնությունների, այս գրոհը կանգ առավ և Խորենացին ու նրա Պատմությունը դարձյալ իրենց արժանավոր դիրքը գրավեցին մեր հին պատմագրության մեջ:

Թե ինչն էր պատճառը այս բացառիկ հետաքրքրության Խորենացիով հին և նոր ժամանակ՝ այս հարցին կշանանք համարառակի պատասխանել այս ներածության մեջ, ավելի մանրամասն տեղեկությունների համար հանձնարարելով դիմել մասնագիտական գրվածքներին:

ՄՈՎՍԵՍ ԽՈՐԵՆԱՑՈՒ ԿԵՆՍԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆԸ: Խորենացու մասին կենսագրական տեղեկություններ քիչ ունենք: Նրանցից մեծ մասը հաղորդում է ինքը հեղինակը Պատմության մեջ պատահական կերպով: Սրանց վրա ավելացնելու է ժամանակով ներքան մոտիկ ու նրան ծանոթ Ղազար Փարպեցու կարճառոտ, բայց շատ կարևոր վկայությունը: Ուշ ժամանակի հեղինակների հաղորդած տեղեկություններն անարժեք են իբրև անստույգ, նույնիսկ հակասող հեղինակի հաղորդած տեղեկություններին: Հիշյալ կցկտուր սովյալները կապակցելով՝ կարելի է մոտավորապես մի ամփոփ դադափար կազմել Պատմահոր կյանքի և գործունեության մասին:

Խորենացի բառը, որով կոչվում է Պատմահայրը, ցույց է տալիս, որ նա ծնված պետք է լինի Խորեն կամ Խորեան անունով մի տեղում: Այս անունով քաղաք կամ գյուղ հայտնի չէր մինչև վերջին ժամանակներս: Նա երբեմն կոչվում է նաև Տարոնացի. Տարոն դավառում եղել է Խորնի կամ Խորոն անունով մի գյուղ. բայց եթե Մովսեսը այստեղ ծնված լիներ՝ պետք է կոչվեր Խորենցի կամ Խորանացի (ինչպես մի ժամանակ Վենետիկի Մխիթարյաններից ոմանք գրում էին): Ավելի հավանական է կարծել, թե նա ծնված է Սյունիքում Հաբանդ դավառի Խորեա անունով փոքր գյուղում, որը հիշում է Ստեփ. Օրբելյանը «Պատ-

¹ Տե՛ս Մ. Խորենացու Պատմության («Պատմագիրք Հայոց» Թիֆլիս, 1913, էջ 51—4):

մություն», Թիֆլիս, եր. 517), տասներեքերորդ դարի վերջում: Օր-
բելյանի հիշած Խորենա ձևը հինգերորդ դարում հնչում էր ավելի
լիակատար ձևով— Խորենա: (Համեմատել արևելյան և արևելեա,
այժմյան և այժմեա, մեջերկրյան և միջերկրեա, Մամիկոնյան և
Մամիկոնեա և այլն): Այս ենթադրության ուժժ են տալիս մի քա-
նի կողմնակի փաստեր, ինչպես Խորենացու լավ ծանոթ լինելը
Սյունիքին, Երասխի հոսանքին, Երասխի ափերին մոտ եղած շե-
ներին, Սյունյաց նահապետ Սիսակին մեզ գովեստներով հիշելը,
հակակրուփյունը դեպի Մամիկոնյանները, որոնք Սյունյաց հա-
կառակորդներն էին Ս. դարի երկրորդ կեսում և այլն: (Տե.ս այս
մասին ավելի ընդարձակ մեր ժեսորենացու առեղծվածի շուրջը»,
հավելված Գ):

Նրա ծննդյան տարին նույնպես որոշ հայտնի չէ: Հիմնվելով
Սամվել Անեցու ժամանակագրության վրա՝ բանասերներն, սկսած
Սեն-Մարտենից մինչև էմիլը և Ստեփանեն, ենթադրել են, թե
նա ծնված պետք է լինի 370 թվականին և մեռած 490-ին, 120
տարեկան հասակում: Շատ անհավանական է այս 120 տարվա
հասակը և մանավանդ անընդունելի է 370 թվին ծնվելը. սա հա-
կատում է Պատմահոր ցուցման: Նա գրում է, որ Եփեսոսի ժողո-
վից հետո, ուրեմն 432—437 թվականների ընթացքում, Սահակն
ու Մեսրոպը նրան ուրիշ ընկերների հետ ուղարկեցին Ալեքսանդ-
րիա բարձրագույն ուսում ստանալու: Բայց 370-ին ծնվածը այն
ժամանակ կլիներ 62—66 տարեկան ծերունի: Այսպիսի տարի-
քում, ալեվորված մորուքով, շեն գնում բարձրագույն ուսում ըս-
տանալու, այլ ավելի երիտասարդ հասակում:

Դին գցելով այս առասպելը, որի աղբյուրը թվում է թե
Թովմա Արծրունու մի խոսքն է²⁾, մենք նրա ծննդյան հավանա-
կան տարին կգտնենք հենց Խորենացու հիշյալ վկայությունից:
Այնպիսի հեռավոր ու դժվար ճանապարհորդութուն կատարելու,
օտարության մեջ ինքն իրեն կառավարել գիտենալու համար
պետք էր բավական չափահաս ու փորձառու լինել, միանգամայն
սուր հիշողութուն, մտքի թարմութուն և ուսանելու բուռն փա-
փառ ունենալ: Այսպիսի հասակ մենք համարում ենք մարդու

²⁾ «Որպես առջ կենացն անեալ ձգեալ ամս հարիւր և քսան լի և պա-
բարս ծերութեամբս և այլն: Սրա ժամին զիչ հետ ժամբման կիտանեք:

22—23 տարեկան հասակը. ուստի կրք Խորենացին, արտասահման ուղարկվելիս, այսինքն 432—434 թվականներին 22—23 տարեկան լինելը՝ պետք է ծնված լինել 410 թվականի շուրջը, մի-կու տարով առաջ կամ հետո: Այս թվականը լավ հարմարվում է նրա մյուս վկայությունը, թե Պատմությունը գրելիս, 480-ական թվականներին, եղել է Ծայր ծեր և հիւանդոտ և անպարապ ի թարգմանութեանց»:

Այսպես՝ Խորենացու ծնունդը դնելով 410 թվականի մոտ՝ այնուհետև Խորակացնում ենք, որ նա մանկության տարիներում սկզբնական կրթությունն ստացել է հենց Սյունիքում, ս. Մեսրոպի այնտեղ հիմնած դպրոցում, ինչպես վկայում է Կորյունը: Այստեղ ուսանելով ավանդված տարրական դիտությունը, որ էր գրավարժ ընթերցանություն և երգեցողություն, և ցույց տալով աչքի ընկնող ընդունակություն՝ նա 15—16 տարեկան հասակում, այսինքն մոտ 427 թվականին, ուղարկվում է Վաղարշապատ, Հայոց այն ժամանակվա կենտրոնական վարժարանը, որտեղ ուսուցանում էր ինքը ս. Մեսրոպը: Այստեղ էլ նա ուսանում է 5—6 տարի, բացի հայերենից սովորելով նաև հունարեն և ասորերեն (առանց այս լեզուների ծանոթության՝ նա չէր կարող հանապարհորդել Ասորիքով և ապրել Ալեքսանդրիայում): Պահլավերեն էլ (Սասանյանների ժամանակի պարսկերենը), եթե ոչ գրավոր՝ բայց գործնականապես նույնպես գիտեր: Սա երևում է մի շարք պահլավերեն բառերի ուղիղ մեկնություններից, որ պատահում ենք նրա Պատմության մեջ:

Եփեսոսի ժողովից հետո (431), երբ Սահակն ու Մեսրոպը ս. գիրքն ուղղում էին ըստ հունարեն բնագրի (կամ հունարենից երկրորդ անգամ էին թարգմանում)՝ կարիք զգացին քաջ հունագետների, քերթողական արվեստին հմուտ գիտնականների. ուստի որոշեցին իրենց ամենաընդունակ աշակերտներից մի քանիսին ուղարկել Ալեքսանդրիա, գիտությունների այն ժամանակվա կենտրոնը, որտեղ իրար հանդիպում և իրար հետ զոգվում էին Արևելքն ու Արևմուտքը: Այս ընտրյալների դասին էր պատկանում և նրանց մեջ առաջինն էր պատանի Մովսեսը, մոտ 22 տարեկան հասակում, որ հիացմունքով ու վառ հույսերով լի նկարագրում է իր ճանապարհորդությունը, իր ուսուցիչներին նմանեցնելով արեգակի, իսկ իրենց՝ այդ արեգակից լույս ստացող

աստղերի Այս Հանապարհորդութիւնը ենթադրում ենք 432-ից հետո, ոչ ուշ քան 435 թվականը:

Ի՞նչ էր նա սովորում Ալեքսանդրիայում՝ սաույգ շքիտենք-նա իր ուսուցչին կոչում է նոր Պղատոն, աւանց անունը տալու. ուստի և հավանական է, որ նա իմաստասեր՝ գիտնական լիներ, քան աստվածաբան: Նկատի ունենալով նրա գալու գլխավոր նպատակը՝ պետք է հետևեցնենք, որ նրա ուսման հիմնական առարկաներն էին հունարեն լեզուն և քերթողական արվեստը, այսինքն լեզվի և խոսքի թեորիան, քերականութիւն, ճարտասանութիւն: Երկրորդաբար նա սովորում էր ս. գրքի մեկնութիւնները, պատմութիւն, հունաց դիցաբանութիւն: Ալեքսանդրիայի աշխարհահռչակ մատենադարանը միշտ էր տալիս ուսումնասիր հայ երիտասարդներին կարդալու հույն բանաստեղծների, փիլիսոփաների, պատմագիրների և այլ գիտնականների գրվածքները, որոնցից հետո նորենացին հաճախակի օգտվում է իր պատմութիւնը գրելիս:

Հայտնի չէ, թե ո՞րքան ժամանակ հայ ուսանողները մնանցին Ալեքսանդրիայում. և առհասարակ պանդխտութիւն մեջ, համենայն դեպս ոչ պակաս քան 5—6 տարի: Նրանք վերադարձան 439 թվականից հետո, երբ Հայաստանի երկու լուսավորիչներն ու նրանց ուսուցիչներն արգեն վախճանված էին: Նրանց համար անակնկալ էր այս ցավալի իրողութիւնը: Ի՞նչպէս սրտառուչ կերպով արտահայտում է նորենացիին իր վիշտը. — «Մինչ նրանք սպասում էին մեր դարձին և փառավորվել իմ ամենախմաստ արվեստով ու կատարելագույն պատրաստութիւնը, և մենք էլ Բյուզանդիայից շտապ շտապ գալով հույս ունեինք հարսանիքում պարել... և առագաստի երգեր ասել՝ այժմ այդ ուրախութիւնն փոխարեն գերեզմանի վրա ողբեր ասելով հառաչում եմ ողորմադին, մանավանդ որ շտամանցի տեսնել նրանց աշքերի փակվելը և լսել նրանց վերջին խոսքն ու օրհնութիւնը»: (Ողբ):

Բայց գուցե այս երկու մահերից ամբիլի դառն էր այն սառն, գրեթե թշնամական ընդունելութիւնը, որին նրանք հանդիպեցին իրենց կարոտած հայրենիքում: Գիտութիւն. պաշարով ծանրաբեռնված, հայրենիքին ծառայելու տենչով ոգևորված՝ նրանք գալիս են և հանդիպում են արհամարհանքի և հալածանքների:

նրանց ասպարեզ շէին տալիս գործելու, ծաղրում էին նրանց դի-
 տուքյունը, հալածում էին տեղից տեղ, դատապարտում էին զըր-
 կանքներով լի կյանքի, աղքատութիան: Այս մասին միանման վը-
 կայում են ինքը Խորենացին և Ղ. Փարպեցին, մեկը մյուսին լը-
 բացնելով: Խորենացին ասում է. «արդ՝ երբ աստծու սրբերի հետ
 այսպես վարվեցին— (խոսքը Տրդատ Թագավորին Թունավորելու
 մասին է)— էլ ի՞նչ կարող ենք մենք ասել ձեզանից մեր կրած
 վշտերի համար, քանի որ վշտերն ու աղքատությունը մեզ սեփա-
 կան ենք:.. ո՞վ մեր եկած ժամանակ մեզ հանգիստ, օթևան կամ
 տուն պատրաստեց: Թողնում եմ ասել, որ դուք շահնաճարեցիք
 շար ու տգետ լեզուները, սնտոի փառամտությունն ու կատաղի լեզ-
 վազարությունը, այլ ձեր ուսումնատյաց բարքով նյութ մատակարա-
 րեցիք նրանց անմտության և բորբոքեցիք ավելի քան Բաբելո-
 նի հնոցը... ո՞վ հասկացող մարդկանցից նրանց չի ողբա, և եթե
 չեք նեղանա՝ կասեմ և նրանց, որոնք նրանց հորդորում են այս-
 պես լինել: (Ք. Ղք): Ողբի մեջ ասում է. «ո՞վ այսուհետև պետք
 է հարգեմ մեր ուսումը, ո՞վ պետք է ուրախանա իր որդու
 առաջադիմության վրա, ո՞վ պետք է պապանձեցնի առողջ վար-
 դապետության հակառակ դուրս եկողներին... որոնք մեզ ծաղրում
 և արհամարհում են իբրև անհաստատ և ոչ մի պիտանացու ար-
 վեստ շունեցող մարդկանց: Ղազար Փարպեցին գրում է իր
 թղթում փիլիսոփա Մովսեսի մասին, որ ընդհանրապես համար-
 վում է Մովսես Խորենացին. «Ե՛րանելի Մովսես փիլիսոփոսը, որ
 քանի կենդանի էր՝ հրեշտակի նման կյանք ուներ, չէ՞ որ հայոց
 այդ արեղայական խումբը նրան տեղից տեղ հալածեց, չէ՞ որ
 այն լուսավորչին և նրա տգիտահալած գրքերն իրենց անգիտու-
 թյամբ կոչում էին փաթաղ իկես¹⁾); և ուրիշ շատ բաներով էլ
 նրան վշտացնելուց հետո՝ ուրիշներից ամաչելով խաբեական ե-
 պիսկոպոսությունը նրան տվին իբրև մահադեղ և սրբի ձայնը
 խեղդեցին»:

ՀԱՒԱԾԱՆՔՆԵՐԻ ՊԱՏՃԱՌՆԵՐԸ: Ի՞նչ է այս հալածանքների
 պատճառը: է՛մինը և սրա հետևողությամբ Ստեփանեն այս բա-

¹⁾ Ն. Մառ այս երկու բառերը, որ սեմական ծագում ունեն՝ բացատրում
 է «աղնաթված», «աղավաղված» նշանակությամբ (исковерканный, изпра-
 щенный). (Начальная истории Армении Анонима, էջ 30).

նը վերագրում են ազես հայ հոգևորականութան՝ նախանձին, որ
 միանգամայն անընդունելի է և հակասում է իրականության։
 Պետք է ուրիշ՝ կենցաղական և սոցիալական պայմանների մեջ
 փնտռել այս պատճառները, քանի որ նրանք, ինչպես իսկույն
 կտեսնենք՝ սկզբունքային, իդեալական բնույթ ունեն։ Եթե այս հա-
 լածանքները անհատական բնույթ ունենային, լոկ խորհնացու
 դեմ ուղղված՝ կարելի կլիներ դրանք բացատրել խորհնացու հա-
 մարձակախոս լեզվով, որ իրեն համարում էր բամենիմաստ ար-
 վեստի տեր, կատարելագույն պատրաստություն ունեցող անձ,
 իսկ մյուսներին առանց քաշվելու միշտ ազես էր անվանում, ո-
 ռով հարկավ շատերին կզրզոներ իր դեմ. կամ կարելի կլիներ
 այդ հալածանքները վերագրել խորհնացու ատելություններ դեպի
 Մամիկոնյանները, այնպիսի ժամանակ, երբ կրոնական պատե-
 րազմի նախորդակին կամ նրանից հետո Մամիկոնյանները՝ հան-
 ձին Վարդան Մամիկոնյանի և քիչ հետո Վահանի, ազգային հե-
 րոսների անուն ու հարգանք էին վայելում հայ հոգևորականու-
 թյան մեջ և որոնց սակայն խորհնացին այս կամ այն բանով
 մեղադրում էր կամ պախարակում¹⁾։ Բայց, ինչպես ասացինք, ե-
 րևույթը մասսայական բնույթ ունի, հալածանքները հետևանք
 էին դասակարգային պայքարի։

Պայքարը մղվում էր հայ հոգևորականության երկու խավերի
 միջև, որոնցից մեկը ասորական օրինետացիայի հետևող էր,
 մյուսը հունականի։ Ասորիները վաղուց ի վեր տիրապետող ազ-
 դեցություն էին ձևաք բերել Հայաստանում. շմոռանանք որ քրիս-
 տոնությունն սկսվելուց ի վեր ասորի հոգևորականներով լըց-
 վեց Հայաստանը. ժամերգությունը կատարվում էր ասորերեն
 լեզվով. հայ պատանիները Ասորիք էին գնում ասորերեն սովո-
 րելու, որպեսզի հայրենիք վերադառնալով կարողանան ասորերեն
 լեզվով պաշտամունք կատարել հայոց եկեղեցիներում։ Պարսից

1) Այս կեթաղություն մեջ ոչ մի անհավանական բան չկա։ Եթե այսօր,
 երբ առաջին կրոնական պատերազմի պատճառով զրոնք միայն երկու
 Մամիկոնյան պատմիչների և այնուամենայնիվ լուրջ բանասիրությունը,
 Հենց նրանք զրոնների վրա հիմնվելով, չի զատարարում Վասակին և չի
 փաստարանում Վարդանին, — ո՞րքան նոր ու ասորեր բաներ մենք կիմանայինք
 և իրողությունը ասորեր կերպարանք կուտանար, եթե այդ պատճառով
 զրոնք մի սյունեցի կամ զոնն մի անկողմնապաշտ մարդ լիներ։

կառավարութիւնն էլ, հունական քաղաքականութիւնից կապածելով՝ խոշընդոտ էր լինում հունարենի տարածման և խրախուսում էր ասորական ազդեցութիւնը: Գրեթէ գլուտի համար ս. Մեսրոպը Ասորիք դիմեց և ոչ Հունաստան. ս. գիրքը առաջին անգամ ասորերենից թարգմանվեց. նույնիսկ հունարեն զրվածքները հայերեն էին թարգմանվում ասորերեն թարգմանութիւններից: Ս. Սահակի զահրնկեցութեան միջոցին հետևեհետև հայոց կաթողիկոս նստեցին ասորի հոգևորականներ: Ասորիներն ուժեղ էին իրենց մասսայով և զրաված բարձր գիրքերով և ունեին շատ հետևողներ հայ հոգևորականութեան միջից: Այս խումբը պահպանողական էր և համեմատաբար ավելի տգետ:

Հունական օրինեմտացիան ավելի ուշ առաջ եկավ, հավանորեն այն ժամանակից, երբ ս. Մեսրոպ Բյուզանդիա զնաց իրավունք ձեռք բերելու, որ Հայաստանի Հունական բաժնումն էլ հայերեն զրագիտութիւն մուծվի: Այս թույլտվութիւնն ստացվեց, բայց ուրիշ փոխադարձ զիջումով, այն է որ ս. գիրքը նորից թարգմանվի կամ գոնե ուղղվի ըստ հունարեն բնագրի և որ հայուսանողութիւնն այնուհետև Բյուզանդիա զնա ուսում ստանալու փոխանակ Ասորիք գնալու: Եվ տեսնում ենք, որ երիտասարդութիւնը փափագելով դիմում էր Բյուզանդիա, նույնիսկ առանց իրենց ուսուցիչների թույլտվութեան: Այս երիտասարդների թվին էին պատկանում նաև Խորենացին իր ընկերներով, որոնք ուղարկվեցին Ալեքսանդրիա բարձրագույն ուսում ստանալու և քերթողական արվեստը սովորելու Սրանց ընդհանուր հատկանիշն էր ավելի լայն աշխարհայացք և ավելի բարձր կրթութիւն:

Այս երիտասարդները, որ հետզհետե դալիս էին Հայաստան՝ դեմ առ դեմ հանդիպում էին պահպանողական և անուսում, բայց ուժեղ հոգևորականութեան: Իրար դեմ էին դալիս երկու խումբ՝ տարբեր կրթութիւններով, տարբեր աշխարհայացքով: Պայքարն անխուսափելի էր (Հիշենք՝ որպիսի ընդունելութիւնն գտավ մեզանից հարյուր տարի առաջ Խաչ. Արտվանը էջմիածնի հոգևորականութեան կողմից):

Որ այս պայքարը դասակարգային էր ու իդեական և ոչ անհատական կամ անձնական՝ պարզ երևում է Ղ. Փարպեցու կարևոր վկայութիւնից: Իր թղթի վերջում, իր կրած հալածանքները նկարագրելուց հետո՝ նա ասում է. «Բայց ընդունենք, որ ես

այս շարշարանքները կրեցի իրավացի կերպով համ գործերի համար. իսկ այն մյուս առաքելական մարդիկ ինչո՞ւ այսպիսի և ավելի խիստ վշտեր կրեցին այս աշխարհում և խստագույն վշտերի մեջ վախճանվեցին: Սկսում է բերել օրինակներ, առաջին տեղում հիշելով Վերանելի Մովսես փիլիսոփոսին: (Տե՛ս վերը էջ XIII): Այնուհետև ձեռագրում մի թերթ պակասում է (կամ կորել է պատահաբար, կամ, որ ավելի հավանական է, դիտմամբ պոկել հանել են՝ ազգային խայտառակության քստմենելի արարքներն անհետացնելու համար): Հաջորդ թղթի վրա շարունակության մեջ գրվում է մի անհայտ անձի մասին, (անունը եղել է պոկված թղթի մեջ)... ընթան նշանակեց անշահ անհանգիստ աշխատանքների վրա դիշեր ու ցերեկ, Հայոց աշխարհի լուսավորության համար: Ոսկորները գերեզմանից հանել էին տալիս և դեպքը թափում: Հրեշտականման Տերին նույն անհանգիստ հալածանքներով վախճանեցրին, և դեռ այժմ էլ անհազ քինախնդրությանը կոչում են մեռածի հետ: Անարատ և ամենից հարգված հույսը, տեր կոստովիկ, դեռ մեր սահմանը չհասած, մինչ գալիս էր՝ լսեցին և ինչպես թշնամու դեմ դինվեցին ասելով՝ «Ահա մյուս թարգմանն էլ. ո՞ր է գալիս: Եվ այն օրհնյալը հեռվից լսելով մահաբեր ազնուների հայթիումը՝ աղոթեց բարձրյալին և յուր խնդրածը գտավ, և նրա ցանկալի նշխարները ամփոփելու արժանացան ուրիշները և ոչ մենք: Եվ այլն: Ո՞րքան բնորոշ է՝ «Ահա», մյուս թարգմանն էլ գալիս է» խոսքը: Դեռ հայրենիքի սահմանը ոտք չկոխած, դեռ ոչ մի գործ չարած՝ նա իր դեմ է դինում հալածիչների խումբը լոկ այն պատճառով, որ թարգմանիչ է, Բյուզանդիայում բարձրագույն ուսում է ստացել: Ուրեմն պայթարը մղվում էր մի որոշ դասակարգի դեմ, անկախ նրանց անհատական հանգամանքներից: Եվ երբ հալածանքի ենթարկվածները թարգմանիչներն էին, այսինքն հունական կրթություն և օրինատացիա ունեցողները, ապա զիտենք նաև, թե ովքեր էին հալածողները: Նույն Փարպեցին նրանց շարունակ անվանում է արեղյանդ հայոց, ասորական արեղա բառից (ասոր. arilā կրոնավոր), մինչդեռ մյուս հոգևորականներին կոչում է պարզուտավոր (փարաշավոր): Դարձյալ տեսնում ենք, որ Մովսես փիլիսոփոսին ծաղրելու համար նրա գրքերը կոչում էին փաթաղ,

իկես²⁾ ու դարձաւ ասորական բառերով, ուրեմն ասորի էին կամ ասորագետ:

Պայքարն իրոք սկսվեց և ազեսալի հետևանքներ ունեցաւ հայ կուլտուրայի համար:

Մենք առ այժմ երկու կոնկրետ առիթ կարող ենք ցույց տալ այդ պայքարի— լեզվի շուրջը և կրոնի շուրջը, որոնց երկուսի մեջ էլ ասորական խումբը հանդիսանում է պահպանողական, իսկ հունասերների խումբը՝ առաջադիմական:

Լեզվի հարցում նորեկ հունասեր խումբը հանդես բերեց մի բարենորոգչական ձգտում— հայերենի մեջ մուծել գոնե մի մասը այն բաղամասեակ առավելութուններից, որ ուներ հունարենը, որով նրանք սիրահարված էին— նախդիրներով կազմված հազարավոր բառեր, համաձայնական ազատութուններ, հոգեր, սեռեր և այլն, որոնցից զուրկ էր հայերենը³⁾:

Թողնելով ուրիշ գրվածքները՝ կարող ենք հաստատ ասել, որ Փիլոնի ճառերը, Դիոնիսիոսի քերականութունը, Եվսեբիոսի ժամանակագրութունը, Պիտոլից գիրքը արդեն թարգմանված էին հայերեն այս թարգմանիչների ձեռքով, այն ժամանակ՝ երբ դեռ կենդանի էին ռոսկեղենիկո լեզվի պարագլուխները— Ազաթանգեղոսի խմբագրողը, Փավստոսի անհայտ հեղինակը, գուցե և Եզնիկն ու Եղիշեն: Կարո՞ղ էին այս հեղինակավոր մատենագիրները հաշտ աչքով նայել վերահիշյալ թարգմանութունների և նրանց թարգմանիչների վրա, որոնք ահագին հեղափոխութուն էին մտցնում դասական հայերին լեզվի բառամթերքի և քերականութան մեջ: Եթե մեզ մոտ ժամանակներում և հենց մեր օրերում լեզվի բառամթերքի, քերականութան և ուղղագրութան մեջ նորամուծութուններն այնքան քննադատութունների և բողոքների առիթ են տալիս,— հիշենք Ստ. Նազարյանի և նրա խմբի պայ-

1) Ասոր—հունական հակամարտութունը Հայաստանում և հիշյալ ասորական բառերի բնորոշ գործածութունը սուղլին անգամ մտանանչց Մաուր Ուզ. ուտ. Արմ. ԱՅՈՒՅԻՄԱ.

2) Լեզվի այսպիսի բարենորոգչական փորձեր, ոչ միայն բուսականութան, այլև քերականական մեքերի մեջ՝ խորթ լին մեղանում. բովական և հիշել Տաճկահայքում՝ Թուսիսյանին, Մինաս Չերազին, մեր մեջ՝ Ե. Ստեփաննին, Աղայանին և ուրիշներին: Իսկ բանաստեղծութունը ունի շատ ներկայացուցիչներ:

քարը լեզվի ավանդապահների հետ, — ի՞նչ կլինեն այն ժամանակ, երբ պահպանողականությունը, նախնայաց հետևելու սովորությունը օրենք էր: Մի հիշատակագիր, որի գրածը մեջ է բերում Գ. Զարպանալյանը (Մատենադարան Հայկական Թարգմանութեանց նախնեաց, էջ 397), առանց հեղինակի անունը տալու, ասում է. «Ամեն ինչ անտես անելով, ծնողներ, ազգականներ, ստացվածքներ՝ փութացին ուսման վայրերը, իմաստություն և գիտության տունը, երկար աշխատանքով ձեռք բերին գիտություն, դարձան սոփեստներ¹⁾» և քաշ փրիլսոփաներ... Այնուհետև մեծ խնդրությամբ դարձան իրենց աշխարհը՝ իմաստություն տարածելու... Բայց ոչ միայն ընդունելություն չգտան, այլ և հնթարկվեցին հեզանքի հակառակորդների կողմից, ինչ էլ չէր դուրս տալիս (բազրաշեք), ասում էին նրանց. ձեր պաշտոնած արվեստակյալ լեզուն (սեֆեկթանք) մեզ բուրդովին անպետք են թրվում, սուտ և ունայն է ձեր իմաստությունը, անօգուտ ձեր աշխատանքը: Եվ նրանք տխրում, խոր խոցվում էին տրտմությամբ»:

Երկրորդ առիթը, որ ավելի սուր էր և ավելի աղետալի հետևանքներով՝ կրոնական պայքարն էր, տարածայնությունը Քաղկեդոնի ժողովի դավանաբանության նկատմամբ: Այս ժողովը իր ընդունած բանաձևով Քրիստոսի մի թե երկու բնության մասին՝ ամբողջ քրիստոնյա աշխարհը բաժանեց երկու հակամարտող անհաշտ խմբերի — երկարակների (երկու բնություն դավանողների՝ ըստ Քաղկեդոնի ժողովի բանաձևի), որոնց ամբողջներն էին Բյուզանդիոնը և Հռոմը, և միարնակների (մի բնություն դավանողների)՝ հոգե ամբողջներով Ալեքսանդրիայում, Անտիոքում, Ասորիքում: Հայաստանը, որ մյուս քրիստոնյա աշխարհից կղզիացած չէր և շփում ուներ թե՛ Բյուզանդիոնի և թե՛ Ասորիքի հետ՝ հարկավ չէր կարող անմասն մնալ այս հարցում, որով ըզրազված էր ամբողջ քրիստոնյա աշխարհը: Ասորական ուժեղ տարրը Հայաստանում անտարակույս միարնակ էր, այսինքն մերժում էր Քաղկեդոնի դավանաբանությունը: Տիմոթեոս Կուզի, հակաքաղկեդոնիկ ուժեղ պայքարողի «Հակաճառությունը» արդեն

1) Բնագրում գրված է սոփիստ, որ մենք համարում ենք ազգավանություն փոխանակ սոփեստի:

Թարգմանված էր հայերէն Ծ դարի ութսունական թվականներին։ Կակ Հոնասատանում ուսած նոր սերունդը, Թարգմանչական խումբը, բնականապես երկարեակ էր, այսինքն ընդունում էր Քաղկեդոնի դավանաբանութիւնը։ Այս կերպով հայ հոգևորականութեան մեջ ծագեց երկպառակութիւն։ Մի կողմէն էր ասորական միաբնակ հոծ խումբը, որ ուժեղ էր յուր մասսայով և զբաղված բարձր դիրքերով. մյուս կողմէն էր հունական երկարեակ սակավաթիվ խումբը, որ ուժեղ էր գիտական պատրաստութեամբ և հենարանով— Թիեզերական ժողովի բանաձևով, Եկեղեցին պաշտոնապես դեռ չէր մնում. (առաջին երկդիմի որոշումը Քաղկեդոնի դավանաբանութեան դեմ Հայոց եկեղեցական ժողովը կայացրեց միայն 508 թվին, ժողովից 57 տարի հետո). նա զբժվարանում էր միաբնակների սովոր խմբի դեմ ղնալ և միևնույն ժամանակ զդուշանում էր՝ հակառակ որոշում կայացնելով խզել էր կապը Թիեզերական ժողովի և ընդհանուր քրիստոնեական եկեղեցու հետ և շարժել Բյուզանդական կայսրների բարկութիւնը։ Բայց ավագ եկեղեցականներն անպաշտոն կերպով թե էին տալիս միաբնակներին նրանց պայքարի մեջ¹⁾։

Որ հիրավի Հայաստանում Ծ. դարի երկրորդ կեսում կրոնական բուռն պայքար էր մղվում և երկու կողմերը մեկը մյուսին համարում էր մոլորված, շարափառ, հերձվածող՝ պարզ երևում է Խորենացու ողբից։ Հենց սկզբում նա ողբում է, որ շուրջափառութիւնը վրդովվեց, տգիտութեան շնորհիվ շարափառութիւնը հիմնավորվեց։ Քիչ հետո նա ասում է. «Ո՞վ պետք է պապանձեցնի առողջ վարդապետութեան դեմ դուրս եկողների բերանը։ Մի երրորդ տեղ նա ասում է. «այժմ կոիվներ ներսից և սարսափներ դրսից, սարսափներ հեթանոսների (=կրակապաշտ պարսիկների) կողմից և կոիվներ հերձվածողների կողմից։ Այս վերջին հերձվածող բառը միանգամայն որոշում է Խորենացու

¹⁾ Սրան տպացույց կարելի է համարել Խորենացու բողոքը.— «Հասկացող ժողովանցից ո՞վ սրանց չի ողբա, և եթե չեք նեղանա՝ կասե՛մ՝ և նրանց, որ սրանց հորդարում են այսպես լինելու։ Ղ. Փարպեցին էլ յուր Քղթում գրում է, թե Հալածանքների ենթարկված ժամանակ դիմեց շահանայութեան ղեկավարին. խնդրելով յուր դարձը քննել, արդարացնել կամ պտտե՛լ, իսկ նա պատասխանեց. «չե՛մ կարող, չե՛մ համարձակվում ջեղ տեսնել, մի գուցե ինձ էլ ջեղ Հեռ. Թաղին»։

դիրքը այս պայքարի մեջ, Հերձվածող կոչվում է նա՝ ով ճեղքվում անշատվու՜ է եկեղեցու միությունից, այս անունը կարող էր տրվել միմիայն նրանց, որոնք քրիստոնեական ժողովի որոշումը մերժելով՝ անշատվել էին քրիստոնեական եկեղեցու միությունից, այսինքն միարնակներին: Ուրեմն ըստ նորենացու, հերձվածողները, շարափառները միարնակներն էին, իսկ ուղղափառները, առողջ վարդապետությունն ունեցողները Քաղկեդոնի դավանարանությունն ընդունողներն էին, այսինքն երկարնակները: Սրանից հետևում է, որ նորենացին երկարնակ էր, քաղկեդոնական: Այս մասին մի ծանրակշիռ վկայություն ունենք և վրաց գրականությունից, վրաց Արսենիոս կաթողիկոսը (Ք. դարում) խոսելով Մովսեսի մասին՝ նրան կոչում է ուղղափառ վարդապետ, այսինքն քաղկեդոնական, ինչպես ինքն էր¹⁾:

Քաղկեդոնիկների մեջ գիտությունամբ և ազդեցությունամբ աչքի էր ընկնում նորենացին, գուցե և նրանց պարագլուխն էր, սուտի և գլխավորապես նրա դեմ էին ուղղված կասկածանքները: Երկար տարիների ընթացքում նրան ոչ միայն անտես էին անում, ծաղրում, արհամարհում էին և այլ շատ բաներով թշնամանում, այլ և նրան դատապարտում էին աղքատության և զրկանքների: Բայց նա աննկուն էր մնում, հանդիմանում էր նրանց սգիտությունը, մաքառում էր նրանց հերձվածողության դեմ: Վերջը մի ճար գտան նրան լռեցնելու, ինչպես ասում է Փարպեցին՝ ուրիշներից ամաչելով նրան եպիսկոպոսություն տվին իբրև մահադեղ, որպեսզի այս միջոցով նրա բողոքի ձայնը կտրեն, աչք փակելով նրա կրոնական համոզմունքի վրա:

Մեզ հասել է հնուց մի գրավոր ավանդություն, որ շատ համապատասխանում է Փարպեցու այս տեղեկության և նորենացու

1) Ա. Լ. Մելեքեթյանի Վրաց աղբյուրները, Ա. էջ 38:— Որ քաղկեդոնականությունը Հայաստանում և սահմանակից երկրներում տարածված էր Հայերի մեջ դեռ Ե. դարից սկսած՝ ապացույցել է Ն. Մառը փաստերով Արքայն անունով ի Հռոմից հետադառնության մեջ: Այստեղ ի միջի այլոց նա այն միտքն է հայտնում, թե Հայ լեզվի մեջ մուծված Հույնարանությունը Հայ քաղկեդոնիկների դարձն էր. (Նույնը նեֆաղբում է և սկզբները Մոսկովյանը Վճռական դպրոցում): Միանգամայն Համառոտ ենք, բայց Հույնարանությունը չենք հաղտում քաղկեդոնականություն հետ իբրև Հասկանք, այլ երկուսն էլ, միմյանցից սեկաբ, Համարում ենք Հեռանալ Քաղկեդոնիկների Հույնարանության, Հույնական օրինակաբանից:

Պատմութիւնից բղխող հետեւութիւնս: Ըստ այս ամանդութիւնս՝
Խորենացիին թաղնվելիս է եղել անհայտութիւն մեջ Վաղարշա-
պատի շրջակայքում մի գլուղում, արդեն ծերացած հասակում:
Նրան որոնելիս են լինում, որոնում է եղել և նրա աշակերտակից
Գլուտ կաթողիկոսը: Սա մի անգամ գալիս իջնում է այդ գլուղը,
նրան դիմավորում են, պատվով ընդունում: Ընալի ժամանակ,
սեղանի վրա ամեն մեկը մի բան էր ասում կաթողիկոսի պատ-
վին. դարձան և մի օտարական ծերունու, որ ներկա էր այնտեղ,
և առաջարկեցին, որ մի բան էլ նա ասի: Նա սկզբից հրաժար-
վեց, բայց երբ թախանձեցին՝ զիջելով՝ հանպատրաստից մի շատ
զեղեցիկ ճառ ասաց քերթողական ոճով, երեք տնից բաղկացած,
շարականի նման: Բոլորը ապշած մնացին: Այն ժամանակ այդ
օտարական ծերունու աշակերտը դիմելով կաթողիկոսին հայտնեց,
թե սա այն Մովսեսն է, որին դու փնտռում էիր: Կաթողիկոսը
նայում է ծերունու կերպարանքին, հիշում է նրա զիմազծերը,
ճանաչում է յուր վաղուց կորած աշակերտակից ընկերին, վեր է
կենում, համբուրվում է նրա հետ և յուր հետ տանելով, Բագրե-
վանդի և Արշարունյաց եպիսկոպոս է ձեռնադրում Եղնիկի մահից
հետո: Հետո նրանից խնդրում են գրել Հայոց Պատմութիւնը, որ
նա կատարում է հրաշալի հորինվածով:

Այս ամանդութիւն կարևոր կետերն են. առաջին՝ Գլուտ կա-
թողիկոսը, որ ամբողջ գրավեց 461—471 թվականներին, ուսումն
առել էր նույնպէս Հունաստանում, ուրեմն նույնպէս քաղկեդոնիկ
էր կամ գոնե հակառակորդ չէր նրանց. երկրորդ կետն է
Մովսեսի ձեռնադրվելը Բագրևանդի և Արշարունյաց եպիսկոպոս,
քանի որ այս բանը վկայվում է և մի տարբեր աղբյուրում, մի
կանոնագրքում ըն սրբոյն Գրիգորէ Բագրևանդ և Արշարունիք մի
եպիսկոպոսի վիճակ կարգեալ էին մինչև ցվախճան Քերթողահօրն
երանելոյն Մովսէսի եպիսկոպոսի, ապա զատուցեալ(ա՛)՝ Երրորդ
կետն այն է, որ այս Մովսեսը Ղազար Փարպեցու հիշած փիլիսո-
փոսն է, Մովսես Խորենացին:

Վերահիշյալներն ամփոփելով՝ կարող ենք Խորենացու կյանքի
շարունակութիւնը արտասահմանից վերագառնալուց հետո այսպէս
ձևակերպել մոտավորապէս: Հունարան լեզվի և մանավանդ քաղկե-

1) Ղ. Ալիշան, Այբբան, էջ 56:

դռնիկ լինելու պատճառով նա արհամարհանքի ու հալածանքի ենթարկվեց, աղքատութիւն ու զրկանքներ կրեց մոտ երեսուն տարի, և յօթանասնական թվականների սկզբում, երբ արդեն վաթսուն տարեկան ծերունի էր՝ եպիսկոպոս ձեռնադրվեց, որով ոչ միայն վերականգնվում էր նրա պատիվը, դադարում էին հարձակումները, այլ և նպաստավոր պայմաններ էին ստեղծվում ծերունու համար՝ իր սիրած դրական աշխատանքներին նվիրվելու Որ իրոք նա ծերութիւն հասակում հարգված և շատ հեղինակավոր անձնավորութիւն էր՝ երևում է նրա Պատմութիւն շատ տեղերից: Այս ժամանակներն էր ահա, որ Սահակ Բագրատունի իշխանը, նրա գիտութիւն համբավը լսած լինելով, թեև անձամբ ոչ ծանոթ, դիմում է նրան՝ խնդրելով գրել Հայոց Պատմութիւնը, հատկապէս հայ թագավորների և նախարարական տոհմերի ծագման պատմութիւնը: Այս գործը, որի մասին պիտի խոսենք, նա ավարտեց Ե. դարի ութսունական թվականներին, մոտ 483-485-ին, երբ իր խոսքով, ասյր ծեր էր և հիվանդոտ և անպարապ ի թարգմանութեանց: Նրա մահը տեղի ունեցավ հավանորին նույն դարի իննսնական թվականների սկզբին, (ոմանք դնում են 493-ին), համեմայն դեպս Ղ. Փարպեցու՝ թուղթը գրելուց ոչ շատ առաջ:

Մի շատ տարածված և շատ սխալ կարծիք կա բանասիրութիւն մեջ, իբր թե նրա մահից հետո նրա ոսկորները գերեզմանից հանել են, շուրն են թափել: Այս առասպելը կրկնում են ոչ միայն հին գրականութիւն անծանոթ հեղինակները, այլ նույնիսկ բանասերները, Խորենացու թարգմանիչները, ինչպէս էմինը և Ստեփանեն: Նրանք այս կարծիքը հիմնում են Ղ. Փարպեցու՝ վերը բերված խոսքի վրա, թե շղոթակերտն ի գերեզմանէն հանել և ի գետ արկանել: Սակայն նրանք մոռանում են, որ Փարպեցու թղթում՝ Մովսէսի հիշատակութիւնից հետո ձեռագրից մի թուղթ է ընկած, որի մեջ թվարկվում էին հալածանքի ենթարկված ուրիշ մարդիկ, որոնցից վերջինին է վերաբերում տեղեկութիւնը՝ ոսկորները գերեզմանից հանելու մասին: Խորենացին, եպիսկոպոս ձեռնադրվելուց հետո, որ նշան էր հայ հոգևորականութիւն հաշտութիւն նրա հետ՝ իր գիտական համբավի հետ վայելում էր նաև ընդհանուր հարգանք: Հենց միայն այս հանգամանքը, որ Բագրատունյաց իշխանը նրան էր դիմել Պատմութիւնը գրելու

խնդրով՝ շատ պետք է բարձրացնել նրա պատիվը: Այսպիսի պայմաններում նույնիսկ անհասկանալի կլինեն մահից հետո նրա ոսկորները հանելը և գետն ածելը: Ընդհակառակը, տեսնում ենք, որ հոգևորականությունն աշխատում էր մոռացնել տալ նրա քաղկեղոնիկ լինելու հիշատակը, և յոթներորդ դարի քսանական թվականներին (Հոհան Մայրագոմեցու մասնակցությամբ) նրա անունով մի թուղթ կեղծեցին միաբնակների ոգով, որով ձգտում էին միանգամայն ոչնչացնել նրա երկարնակ լինելու իրողությունը, որ գուցե ավանդաբար դեռ հիշվում էր տեղ-տեղ, և միևնույն ժամանակ այս կեղծված թղթով, Մովսես Խորենացու հեղինակությամբ, կոպել մյուս երկարնակների դեմ: Ուստի բաց ի բաց պետք է հրաժարվել այս սխալ ենթադրությունից, թե ոսկորները դերեզմանից հանելու տեղեկությունը Խորենացուն է վերաբերում:

ԱՇԽԱՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ: Մեր հին մատենագրության մեջ Խորենացին միակ անձն է, որի արհեստը, սովորական պարապմունքը եղել է գրելը, մատենագրելը: Բազրատունի իշխանից առաջարկությամբ ստանալով Հայոց Պատմությունը գրելու՝ ուրախությամբ ընդունում է և ասում, թե դա սիրելի է իր ճաշակին և մանավանդ սովորությանը: Ուրիշ տեղ ասում է. «այր ծեր եմ և հիվանդոտ և անպարապ ի թարգմանութեանց»: Սակայն նրա գրածներն ամբողջապես մեր ձեռքը չեն հասել: Անհետ կորել են նրա այն գրվածքները, որոնց մեջ նա, իր հալածանքի մոտ 30 տարիներում, մաքառել է միաբնակների դեմ: Հայ հոգևորականության խիստ գրաքննությունը ոչնչացրել է նրա այս գրվածքները թե՛ ուրիշ ընթերցողների չգայթակղեցնելու և թե՛ նրա անունը երկարնակության արատից մաքրելու համար: Մի բացահայտ վկայություն ունենք Փարպեցուց, թե Մովսեսը վախճանվելու ժամանակ գրով թողել է մի ահավոր նզովք «ի վերա գլխատրաց քահանայութեանդ, որպէս դուք ինքնին (=Վահան Մամիկոնեան) գիտէք տեղեկացեալք. որեմն մի հայտնի գրվածք սակայն այդ գրված նզովքը բոլորովին անհետացած է և միայն Փարպեցու թղթից գիտենք, որ նա երբեմն գոյություն է ունեցել. նույն բախտին արժանացած կլինեն նաև նրա քաղկեղոնական ոգով գրածները: Նույնիսկ նրա Պատմությունն անցել է հայ հոգևորականության խիստ քննության բովով և ուղղագրվել է:

Նրա անունով մեր ձեռքը հասել են հետևյալ ինքնուրույն աշխատությունները—

1. Ներքողյան Հռիփսիմյանց, երիտասարդ հասակում գրված:

2. Պատմութիւն Հռիփսիմյանց:

3. Ճառ Վարդավառի:

4. Քուլթ առ Սահակ Արծրունի:

5. Պատմություն Հայոց:

Բայց սրանք, բացի Պատմությունից, կասկածելի են՝ իբրև անհարազատ գրվածքներ՝ խորհնացուն վերագրված: Նրա թարգմանական աշխատությունն է Պիտոյից գիրքը: Բանասիրությունը մեծ հավանականությամբ նրան է վերագրում թարգմանությունը կեղծ Կալլիսթենեսի Պատմություն վարուց Աղեքսանդրի և Գրիգոր Նազիանզացու (աստվածաբանի) ճառերի մի մասի:

Նոր ձեռագիրներում նրան է վերագրվում ծանոթ Աշխարհացույցը, բայց վերջիվերջո պարզվեց, թե դա Անանիա Երևակացու գրածն է յոթներորդ դարի երկրորդ կեսում:

Կան և ուրիշ մանր գրվածքներ քերականական բովանդակությամբ, որոնք ձեռագիրներում վերագրվում են խորհնացուն, բայց գրանք չեն տպագրված և ստուգված:

Կա վերջապես նրա անունով կեղծված մի գրություն միաբնակների ոգով, որի մասին վերը հիշեցինք (տպագրված է Գիրք Քղթոցի մեջ, էջ 22—28):

Այս կերպով՝ խորհնացու անունով տպված մատենագրությունից անկասկած նրան են պատկանում Պիտոյից գրքի թարգմանությունը և ինքնագիր Հայոց Պատմությունը:

Պիտոյից գիրքը ճարտասանական ձեռնարկ է. բաղկանում է տասը գլխից— Պետք (որից և ամբողջ գրքի վերնագիրը՝ Պիտոյից), Խրատ, Եղծումն, Հասարակ տեղիք, Ներքողյան, Պարսավ, Բաղդատություն, Բարառնություն, Արտասանություն, Դրություն: Տուրաքանչյուր գլխի սկզբում համառոտ ավանդվում է թեորիան— ինչ կանոններով պետք է գրել,— և ապա գործնականը— 6—7 շարադրություն յուրաքանչյուրի համար: Վերջում իբրև հավելված գրված են երեք նոր օրինակ բարառնության, որոնք պատկանում են մի ուրիշ Մովսես քերթողի, որ վերջը դրնում է նաև մի շխրատարանություն հորգորական իր Թեոդո-

րոս աշակերտի համար Այս կերպով թեոզորոսը ետրինացու աշակերտը է, ինչպես ընդունում է Գ. Զարպանայան¹⁾, այլ այս հավելվածի հեղինակ Մովսես քերթողի, որ որակով շատ անոթ է ետրինացուց:

Պիտոլից գիրքը թարգմանություն է հունարենից և հավանորեն ետրինացու անդրանիկ աշխատություններից է, գուցե հենց Ալեքսանդրիայում ուսանողության ժամանակ գրված. որովհետև հունարան լեզուն նրա մեջ շատ ավելի է նկատվում քան Պատմության մեջ, որը պատմահայրը գրել է Ալեքսանդրիայից վերադառնալուց մոտ քառասուն տարի հետո, երբ երկար կյանքը հայ միջավայրում, հայերեն գրքերի ընթացումը, հայերի հետ շփումը շատ մեղմացրել ու շափավորել էին նրա երբեմնի ծայրահեղ հունարանությունը:

ՀԱՅՈՑ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆԸ: Գանք նրա գլուխ գործոցին, Հայոց Պատմությանը, որ իսկապես անմահացրել է նրա անունը և մընացել է անմահ հիշատակարան հայ մատենագրության:

Այս գիրքը նա գրել է Սահակ Բագրատունու խնդրանք, որ, ինչպես բանասիրությունը ենթադրում է, այն Բագրատունի իշխանն է, որին Վահան Մամիկոնյանը և նրա համախոհ շնկերներից ապստամբության սկզբում հայտարարեցին Հայաստանի մարդպան և որ մի ճակատամարտի մեջ սպանվեց մոտ 432 թվին: Գրվածքի ընթացքում հեղինակը հաճախ դիմում է իր մեկենասին, նրա խնդրածների վերաբերմամբ այս կամ այն պատասխանը տալով, որից կարելի է եզրակացնել, թե Պատմահայրը իր գրածները մաս-մաս ուղարկում էր նրան, առանց ուպառելու իր գործի ավարտին:

Պատմությունը բաժանվում է երեք մասի կամ հատածի²⁾, սրոնք կոչվում են 1) Հայոց մեծերի ծննդաբանություն, 2) Հայոց միջին պատմություն և 3) Մեր հայրենիքի պատմության ավարտը:

Առաջին գիրքը կամ մասը պարունակում է 32 գլուխ, որոն-

1) Պատմության Հայերեն Հին գաղության, 1886, էջ 350:

2) Հասած կամ հատված կազմված է հունարենի Հեռուգությունը, τόμος հասանելի կարելի բայից τόμος (από—τόμ)— հատված, կտոր: Ավելի ավարական մեծ է հասար:

ցից առաջին յոթը գլուխները նախապատրաստական նյութեր են — Սահակ Բագրատունու թղթի պատասխանը և նրա խնդիրը կատարելու խոստում (ա.). Հունական աղբյուրներին նախապատվութիւն տալը (բ.). Մեր նախկին թագավորների և իշխանների անիմաստաներ բարձր (գ.). Ազամի և մյուս նահապետների մասին արտաքին պատմիչների տարբեր պատմածները (դ.). Նոյի երեք որդիների ազգաբանութիւնը մինչև Արրահամ, Նինոս և Արամ (ե.). Արտաքին պատմիչների ս. գրքին նման և նրանից տարբեր պատմածները և Ուիմպիոդորոս փիլիսոփայի անգիր զրույցները (զ.). Արտաքին հեղինակների Բել կոչածը ս. գրքի Ներքովքն է (է.). Ուիմերորդ և իններորդ գլուխներում պատմում է իր գլխավոր աղբյուրի՝ Մար-Աբասի մասին, որ Վաղարշակի թղթով գնում է Արշակ Մեծի մոտ և նրանից թույլտվութիւն է ստանում քննել Նինվիի գրադարանը. այստեղ նա գտնում է մի գիրք հունարեն լեզվով, որի վրա մակագրված է եղել, թե այս մատյանը Աղեքսանդրի (Մեծի) հրամանով թարգմանված է քաղղեականից հունարենի և պարոնակում է բուն հեղինակի և նախնիքների պատմութիւնը: Այս մատյանից Մար-Աբասը քաղում է Հայոց պատմութիւն վերաբերյալ մասը հունարեն և ասորերեն գրով և բերում է Վաղարշակին: Սա մեծ ուրախութիւն մը ընդունում է Մար-Աբասի բերած պատմութիւնը, հրամայում է զգուշութիւն մը պահել արքունիքում, իսկ մի մասը հրամայում է արձանի վրա դրոշմել: «Որից» (պարզ չէ, արձանի վրա դրոշմածի՞ց, թե բուն գրքից) հեղինակը պատմական անցքերին ծանոթանալով՝ խոստանում է բավարարել իր մեկնեսասի հարցասիրութիւնը և մեր բնիկ՝ նախարարների ճյուղագրութիւնը հասցնել մինչև քաղղեացոց Սարդանաբալ թագավորը:

Տասներորդ գլխով սկսվում է բուն Հայոց պատմութիւնը, Հայկի պատերազմը Բելի հետ (Ժ Ժա). Հայկի հաշորդները (Ժբ) Արամի գործերը (Ժգ Ժդ). Շամիրամի պատերազմը Արայի հետ և կատարած շինութիւնները (Ժե—Ժը). Երրայեցոց, Քաղղեացոց և Հայոց մեծերի ծննդաբանութիւնը մինչև Դավիթ Սարդանաբալ և Սկալորդի (Ժթ). Արայան Արա (ի). Հայոց առաջին թագավոր Պարուրը և նրա հաշորդները (իա, իբ), Արծրունյաց, Գնունյանց և Անգեղտան ծագումը և Աղձնյաց բղջիխը (իգ). Տիգրան Երվանդյան (իդ—լ). Տիգրանի հաշորդները (լա). Եղիական պատերազմը

և Զարմայրը (լք)։ Տիգրանի հաշորգներից վերջինն է եղել Վահե, որ ապստամբելով սպանվում է Աղեքսանդր Մակեդոնացուց (Պ 323 նՔ), որից հետո, մինչև Վաղարշակի թագավորելը (132 նՔ) հեղինակը ոչինչ չի պատմում Հայոց մասին, ասելով թե ատույզ բան չունի պատմելու, որովհետև աղմուկ և շփոթություն էր ափրում և շատերը մրցում էին՝ մեր աշխարհին ափրանալու համար, մինչև որ Պարթևների Արշակ մեծն թագավորը հեշտությամբ մուտք գործեց Հայաստան և թագավորեցրեց իր եղբորը՝ Վաղարշակին։

Առաջին գրքից հետո առանձին գրված են երկու դուփս «Պարսից առասպելներից», որոնցից առաջինում բերված են պարսից առասպելները Բյուրասպի Աժդահակի և Հրուդենի մասին, իսկ երկրորդում՝ այդ առասպելների բացատրությունը, ճշմարտյալ պատմությունը։ Հեղինակը հայտնում է, թե ինքն ատելով ատում է, նույնիսկ զզվում է այդ անմիտ և անհարմար առասպելներից, բայց գրում է՝ ստիպված մեկենասի թախանձանքից, միայն արժան չի համարել նրանց զետեղել իր Պատմության որևէ մասում, այլ դրել է զատ, առանձին։

Երկրորդ գիրքը բաղկացած է 92 գլխից, սկսվում է Պարթևների ապստամբությունից Սելևկացոց դեմ (ա, բ) և Վաղարշակին հայոց վրա թագավորեցնելուց (132 նՔ) (գ), և վերջանում է Տրդատի մահով (318 հՔ)¹⁾, ուրեմն պարունակում է Հայոց 450 տարվա պատմություն։ Այս մասում պատմական կարևոր շրջանների մասին պատմելիս՝ հեղինակը հիշում է այն աղբյուրները, բրոնցից օգտվել է։

Երրորդ գիրքը պարունակում է 68 գլուխ, «հեղինակին ժամանակով մոտ կամ քիչ առաջ պատահած անցքերը», սկսած Տրդատի հաջորդ խոսքով Փոքրից (319) մինչև Արշակունյաց թագավորության բարձումը (428), այսինքն 110 տարվա պատմություն (ա—կդ), այնուհետև Սահակ կաթողիկոսի Պարսկաստանից հետ դառնալը Մուսելի հետ (կե). Մուսելի անարժան գործերը (կզ). Ս. Սահակի և Մեսրոպի վախճանելը (կէ) և իբրև վերջաբան՝ լուր՝ Արշակունյաց թագավորության վերացման և ս. Գրիգորի տոհմից քահանայապետության դադարման մասինն. (կը)։

1) ՏՄ = Մինիստիկ աշխատելը զբո՛ւ վերջում է։

ՉՈՐՐՈՐԴ ԳՐՔԻ ՀԱՐՑԸ, Ժ. դարի հեղինակ Քոմա Արծրունին հիշում է խորհնացու Պատմության մի Չորրորդ գիրք ևս: Նախագես հիշելով Սահակ կաթողիկոսին և հայտնելով՝ որ նա ապրեց 120 տարի, այնուհետև հիշում է Սահակ Բաղրատունի սպարապետի մահը, որից մի քանի տող հետո շարունակում է. «Սահակն այս այն Սահակն է, որոյ հրամանաւ գրեաց մեծ վարդապետն Մովսէս տիեզերահռչակեալ քերթողն զգիրս Պատմութեան Հայոց մեծաց հրաշազան յօրինուածով, սկսեալ յԱղաժայ մինչ ի կայսրըն Զենոն, որոյ ժամանակ կենացն տևեալ ձգեալ ամս ճի լի և պարարտ ծերութեամբ. որպէս գրեալ ասեղեցաւ մեզ այս ի շորրորդ դրուագի խոստարանեալ պատմութեան Մովսէսի խորհնացույ, վերագարձութեան ի վերայ երկեցունց դրուագեալ հատուածին. զոր և երանելին Կորիւն, ուսումնակից Մովսէսի և աշակերտ սրբոյն Մեսրոպայ յիրումն ստուգարանեալ պատմութեան զայսոսիկ մեզ հաւատարմացուցանէ» (ս. Պետերբ. 1887, էջ 75—56):

Այս խառնաշփոթ հատվածը գտել է իրեն հավատացողներ, մասնավորապես Ղ. Ալիշանին և էմինին: Առաջինը դեռ 1851 թ. «Թաղմավեպում» և սրանից հիսուն տարի հետո Հայապատմում (1901, Վենետիկ) պաշտպանում է շորրորդ գրքի գոյությունը, և կարծում է, թե այս գրքի մեջ էր մտնում ս. Մեսրոպի մահվան ու ֆաղման վերաբերյալ հատվածը, (որի մեջ գտնվում է բառացի բնագրական փոխառություն Սեղբեստրոսի վարքի հայերեն թարգմանությունից, Գ. Կէ), նույնպես մի քանի բառեր ու վկայություններ՝ որ Ստ. Ռոշդյան քաղել է խորհնացուց յուր հայ-լատին բառարանի մեջ, թեպետ ինքն էլ, Ղ. Ալիշանը խոստովանում է, թե գրանք կարող են քաղված լինել ոչ թե խորհնացու ենթագրությալ շորրորդ գրքից, այլ նրա ուրիշ պատմական գրվածքներից: Մ. էմին իր ուսերին թարգմանության երկու տպագրությունների մեջ (1858 և 1893) գրում է, որ այս շորրորդ գրքի մաս պետք է կազմեն ընդ Պարսից առասպելաց Երկու դուխները և Գ. գրքի 62-րդ գլուխը՝ խորհնացու ճանապարհորդության նկարագրությունը: Հավանորեն, ասում է նա, նույն Գ. գրքում պետք է զետեղված լիներ և ժամանակագրական աղյուսակ, որի վրա ակնարկում է խորհնացին իր Պատմության մեջ, ինչպես նաև Հայոց պատմության շարունակությունը Արշակունյաց բարձումից

Բայց այս բանասերների հիշած հատվածները (ս. Մեսրոպի
մահը, պարսից առասպելները, ճանապարհորդությունը) արդեն
զետեղված են իրենց տեղերում. հո չի կարելի ենթադրել, թե
դրանք առաջ գտնվելիս են եղել Գ. գրքում, բայց հետո անհայտ
մեկը, վճռելով ոչնչացնել Գ. գիրքը, նախ հանել է այդ հատ-
վածներն ու զետեղել նրանց այժմյան տեղերում և ապա Գ. գիրքը
ոչնչացրել: Ժամանակագրական աղյուսակի մասին էլ ակնարկու-
թյուն մենք չենք գտնում Պատմության մեջ. մյուս ենթադրու-
թյուններն էլ մնում են լուկ անապացույց ենթադրություններ և
այդպես էլ կմնան:

Գ. գրքի դոյությունը պետք է բացեիրաց մերժել, քանի որ
ուրիշ ոչ մի հեղինակ նրան չի հիշում, ոչ մի հեղինակ նրանից
ոչ մի քաղվածք չի անում, այլ բոլորը առաջին երեք գրքից օգ-
տելվելուց հետո գիմում են ուրիշ հեղինակների և նրանցից քաղ-
վածքներ անում. քանի որ ոչ մի ձեռագիր, ոչ իսկ գրքերի ցան-
կերը, չեն պարունակում որևէ հետք այդ գրքի դոյության, իսկ Գ.
գիրքը իր անունով,— «Աւարտարանութիւն մերոց հայրենեաց»
և վերջաբանի Ողբով ապացուցանում են, որ Գ. գրքով էլ վերջա-
նում է Հայոց Պատմությունը: Այնպես որ Թ. Արծրունու մի ան-
գամ հիշած Գ. գիրքը պետք է համարել կամ թյուրիմացություն
կամ աղավաղություն, մանավանդ որ Արծրունին հայտնի է իբրև
անհավաստի մատենագրական և պատմական տեղեկություններ
հաղորդող հեղինակ:

Այս թյուրիմացությունը բացատրելու համար նախ հարկավոր է
նշանակել «եբրկեցունց» անսովոր բառը, որ կարող է աղավաղված
լինել կամ «եբրկոցունց» բառից կամ «եբրեցունց» բառից: Եբրկորդ՝
հարկավոր է ճիշտ որոշել, թե ո՞ւմ է վերաբերում «որոյ» բառը՝
«որոյ» ամբ կենաց տե՛նալ ձգեալ ամս ճի՛ս խոսքում: Քերականորեն
դատելով այս դերանունը կարող է վերաբերվել Սահակ Բագրա-
տունուն, «որոյ» հրամանաւ գրեաց Մովսէս...», բայց սա անկարելի
է, որովհետև ձեռնարկի Մովսէսը չէր կարող յուր Գ գրքում հիշել
երիտասարդ Սահակ Բագրատունու 120 տարի ապրելը, մանա-
վանդ որ Սահակ Բագրատունին դեռ երիտասարդ հասակում ըն-
կած էր կռվի մեջ 482-ին կամ 483-ին: Կարող է այդ «որոյ»

գերանունը վերաբերվել և Մովսես Խորենացուն (այսպես էլ հասկացել է Սամվել Անեցին, տալով Խորենացուն 120 տարվա կյանք, 370—491): Բայց այս էլ անկարելի է, որովհետև Խորենացին չէր կարող իր Գ. գրքում վկայել իր մասին, թե ինքն ապրել է 120 տարի, մանավանդ որ Կորյունն էլ, որին վկա է կանչում Քովման,— Խորենացու անունն անգամ չի հիշում և չէր կարող հիշել: Մնում է միակ հնարավոր ենթադրությունը, որքան էլ որ քերականորեն անընդունելի լինի, այն է, որ այդ տոռոյա-ի տակ պետք է հասկանալ Սահակ կաթողիկոսին, որի մասին Քովման մի երես առաջ հայտնել էր, թե նա ապրեց 120 տարի: Այս ենթադրությունը հավանական է դառնում նրանով, որ թե՛ Խորենացին և թե՛ Կորյունը հիրավի հիշում են ս. Սահակի խորին ծերության հասնելը (առանց սակայն 120 տարին հիշելու, որ անշուշտ Քովմայի ավելացրածն է): Այս դեպքում Քովմայի զորորդ դրուագի՝ խոսքը պետք է ուղղել լայնորոգ դրուագի (ձեռագրում գրված պետք է լիներ ի Գ դրուագի, որ Գ և Դ գրերի նըմանության պատճառով դարձել է ի Դ. դրուագի), և թի վերայ երկեցունցա-ը պետք է ուղղել թի վերայ երկոցունցա, և ամբողջ խոսքը հասկանալ այս մտքով, թե Սահակ կաթողիկոսը ապրել է 120 տարի՝ լի և պարարտ ծերությամբ, ինչպես վկայում է Մովսես Խորենացին (լի և պարարտ ծերությունը իր Պատմության երրորդ գրքում (=երրորդ դրուագի) երկուսի (այսինքն Սահակի և Մեսրոպի) մասին գրված գլխում, որին վկայում է և Կորյունը: Այս է հավանական լուծումը համապատասխան Գ. գրքի գոյության հարցի Իսկ գալով Ջենոն կայսրի հիշատակության, իբրև թե Խորենացու պատմությունը հասցրած է եղել մինչև Ջենոն կայսրը՝ պետք է ասել, թե Ք. Արծրունին, ժամանակագրական ճիշտ թվեր չունենալով և դիտնալով, որ Խորենացին ապրել է մինչև Ջենոն կայսրի տարիները՝ իր կողմից եզրակացրել է, թե մինչև այդ ժամանակ էլ հասցրած պետք է լինի իր պատմությունը¹⁾:

Դ. գրքի հարցն սպառելու համար ավելորդ չենք համարում բերել և մի նոր ենթադրություն: Պիտոլից գրքի մեջ, որ Խորենա-

¹⁾ Դ գրքի գոյության հարցի մասին մանրամասն տես՝ Միտրանի Վերնացու Պատմության ուսումնասիրությունը, Վաղարշապատ, 1896 և մեր գաղափարայն Հայոց մասնագրություն պատմության, վիճաբան. Քեֆլիս, 1902 և 1908:

ցու թարգմանութիւնն է ճանաչված, Մովսէս մարգարեի ներբող-
 յանում ասված է. «Եւ զկնի կենացն կեանքն լի և խորին և պա-
 րարտ ծերութեամբ յերիս քառասուներորդս հասանէք ամառ-
 (Մատեն. Խորենացոյ, Վենետիկ, 1865, էջ 420): Ելի և պարարտ
 ծերութիւնն խոսքը, որ բառացի կրկնվում է Ք. Արծրունու մտ,
 և 120 տարի տևող կյանքը թույլ են տալիս կարծել, թե Ք. Արծ-
 րունին Պիտոյից դրքի այս հատվածն է ունեցել նկատի, ս. Սա-
 հակին վերադրելով այն՝ ինչ որ այնտեղ ասված է Մովսէս մար-
 ցարեի մասին, ինչ որ Ք. Արծրունու կողմից անսպասելի չէ: Եթե
 այս ենթադրութիւնը հիմք ունի, այս դեպքում Ք. Արծրունու վե-
 րահիշյալ խոսքը պետք է կարդալ՝ «ի շորտոդ դրուագի խոստա-
 բանեալ պատմութեան Մովսէսի Խորենացոյ՝ վերադարձութեան ի
 վերայ երեցունց դրուագեալ հատուածին», և հասկանալ այս մըտ-
 քով, թե 120 տարի ապրելու մասին գրված է Մովսէս Խորենացու
 Զորրորդ գրքում, որ հավելված է (=վերադարձութիւն) երեք
 (գրքի) վրա: Ուրեմն պետք կլինի ենթադրել, թե Քովման ձեռքի
 տակ ունեցել է Խորենացու մի պատմութիւն, որի մեջ երեք
 հայտնի գրքից հետո գրված է եղել իբրև հավելված՝ Պիտոյից
 գիրքը, որը նա կոչում է Զորրորդ:

ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ԱՂՐՅՈՒՄՆԵՐԸ: Խորենացին ձեռնարկելով նոր՝
 իր նմանը Հայաստանում շունեցող գործի, այսինքն հորինելու
 հայոց սիստեմական պատմութիւնը նախնական ժամանակներից
 մինչև իր օրերը՝ բնականաբար կարիք պետք է ունենար ազ-
 բյուրներին: Ինքը քանիցս անգամ գանգատվում է, թե ձեռքի տակ
 չունի այս կամ այն կարևոր գիրքը կամ ժամանակագրական ձեռ-
 նարկը, որոնցից անսխալ կերպով հյուանք պատմական անցքերն
 ու ժամանակները Յվ այս գանգատը շատ հասկանալի է մի հե-
 ղինակի կողմից, որ զգում է, թե որքան մեծ ու պատասխանա-
 տու է իր սկսած գործը և ո՛րքան ինքը զուրկ է անհրաժեշտ
 միջոցներից, հետո է լուսավորութիւն կենտրոններից, ապրում է
 մի երկրում, որտեղ գիրքն ընդհանրապես հազվագյուտ մի բան
 էր: Ուստի նա, գրական այս անապատում, մանանայի նման ըն-
 դունում է որևէ գրվածք, որ գտնե մի նախադասութեամբ՝ մի ակ-
 նարկով կարող էր իրան օգտակար լինել:

Նա գործ է ածել բազմաթիվ աղբյուրներ, որոնցից մի մասը
 հանվանե հիշում է, մյուսները չի հիշում: Բայց այս բոլորն էլ,

բացի Մար-Աբասյան աղբյուրից և ժողովրդական երգերից, Հայոց Պատմութեան համար երկրորդական նշանակութիւն ունեն և պահանջին շին բավարարում:

Նրա հիշած աղբյուրներն են— ս. Գիրքը, Մար-Աբաս Կատինայի պատմութիւնը, Հյուսումն Պիտոյից, հայ ժողովրդական առասպելները կամ երգերը. Հուլիոս Ափրիկանոս (Գ. դարից). Եվսեբիոս Կեսարացու Եկեղեցական պատմութիւնը (Գ. դար). Հովսեփոս Փլարիոս (Ա. դար). Լարուրնա (Ղերուրնա) Եղեաացի (մոտ Գ. դարում). Խոռոհրուդ (Գ. դար). Փերմելիանոս կալսեկոպոս (Գ. դար). Ագաթանգեղոս (Ե. դարի երկրորդ կեսում). Հիպոդիոս (Գ. դար), Մանեթոն (Գ. դար նՔ). Ուլճյուպ քուրմ (Ա—Բ դար). Արիստոն Փեղղացի (Ա. դար). Բարդածան (Գ. դար). Բարծումա (Գ. դար). Արտիթեսոս (Գ. դար). Պոլիկրատես, Եվագարոս, Սկամադրոս և Փղեզոնիոս չորս հույն հետոր հեղինակներ. նաև Հոմերոս, Հերոդոտոս, Պլատոն, որոնցից ցիտատներ է բերում կամ տեղեկութիւն ստանում: Հիշում է նաև Բեռոսոս Քաղզեացուն, Աղեքսանդր Բաղմավեպին, Աբյուղենոսին, Կիսիադիոնին, որոնց նա ծանոթ է Եվսեբիոսի ժամանակագրութեան միջոցով և ոչ թե անմիջապէս:

Նրա շփշած, բայց օգտագործած աղբյուրներն են— հայ հեղինակներից՝ Կորյուն, վկայաբանութիւն ս. Քաղեսոս առաջելո, Փալատոս, իսկ օտարազգի՝ հայերեն թարգմանված հեղինակներից՝ Կղեմես Աղեքսանդրացի, Դիոդորոս Սիկիլիացի, Փիլոն Երբայեցի, Գրիգոր Նյուացի, Գրիգոր Նազիանզացի կամ Աստվածաբան, Եվսեբիոսի ժամանակագրութիւն, Սուտ Կալիսթենեսի պատմութիւն վարուց Աղեքսանդրի, Սոկրատի Եկեղեցական պատմութեան և Սեղրեստրոսի վարքի հայերեն թարգմանութիւնը, Եզովրոսի կենսագրութիւնը:

Թե ինչո՞ւ խորենացին աղբյուրներից մի մասը հիշում է, մյուս մասը ոչ՝ դժվար է ճիշտ և սպառող պատասխան տալ: Խոսք չի կարող լինել այն մասին, թե նա կամենում է թաղցնել իր գործածած աղբյուրները: Կորյունին, Եվսեբիոսի ժամանակագրութիւնը, Փիլոնին, Դիոդորոսին հիշելը միայն պատիվ կարող էր բերել Պատմութեանը և նրան ավելի արժանահավատ դարձնել: Շփշիլը միայն կարող էր վնասել: Թվում է, թե խորենացին ընդհանրապէս չի հիշում այն աղբյուրները, որոնք շատ հայտնի և

ըստինքյան հասկանալի են, ինչպես մենք այժմ իբրև աղքատ-
ցույց շենք տալիս հանրագիտական բառարանները կամ ժամա-
նակագրական աղյուսակները: Դարձյալ չի հիշում այն աղքատի-
ները, որոնք շեն վերաբերում պատմութեան որոշ շրջանի, այլ
որոնցից նա մասնավոր անցքի մասին որ և է տեղեկութուն է քա-
ղում կամ ընտիր ոճեր ու ասացվածքներ: Դարձյալ չի հիշում այն
զրկվածքները, որոնք ինքն է թարգմանել, ուրեմն և մասամբ իր
աշխատութունն է համարում: Բայց առանձին պայմանի մեջ է
այստեղ Փավստոսի Պատմութունը, որից օգտվել է Խորենացին,
բայց թագցնում է այս աղքատը՝ նրա խոշոր պակասութուննե-
րի պատճառով: (Այս մասին հետո առիթ կունենանք խոսելու):

Վերահիշյալ ավելի քան քառասուն աղքատներից ամենա-
կարևորները և բանասերներին ավելի զբաղեցնողները եղել են Մար-
կրասի Պատմութունը և հայ ժողովրդական առասպելները:
Մյուս աղքատները մեծ մասամբ հայտնի են և ուսումնասիրված,
մի քանիսն էլ բոլորովին անծանոթ են, որոնց մասին ուրեմն
ոչինչ չի կարելի ասել:

ՄԱՐ-ԱՐԱՍՅԱՆ ԱՂՔՅՈՒՐԸ. Խորենացին ինքը պատմում
է այս աղքատի ծագումը (Ա. Ը. Թ.), եթե ստույգ լի-
ներ ինչ որ Խորենացին պատմում է այս Պատմութեան ծագման
մասին, այսինքն որ Մար-Արասյան աղքատը հանված է Աղեք-
սանդր Մեծի հրամանով քաղդեարենից հունարենի թարգմանված
մի պատմութունից՝ ապա նա կլիներ ամենահին և ամենապատ-
վական պատմական հիշատակարանը աշխարհի վրա (չհաշված բևե-
ռագիր և հիերոգլիֆ արձանագրութունները), և սկզբներում այսպես
էլ նայում էին այս աղքատի վրա: Բայց եվրոպական բանասիրական
քննադատութունը հետզհետե երևան հանեց այս աղքատի կեղ-
ծիքը. նրանց հետևեցին և հայ բանասերները: Քննադատութու-
նը դտալ, որ Աղեքսանդրի ժամանակ Նինվե քաղաքը չկար, փը-
լատակների կույտ էր. եթե նույնիսկ քաղաքը դուրսիցն ունե-
նար՝ նրա մեջ մտայններ չէին կարող գտնվել, այլ աղյուսակ-
ների վրա դրոշմված սեպագրութուններ. որոնք հազարներով
գտնվեցին անցյալ դարում Նինվեի փլատակների պեղումների
ժամանակ. բայց ամենազլխավորն այն է, որ Նինվեի մատյա-
նում կամ սեպագրութունների մեջ չէր կարող պարունակվել այն-
պիսի պատմութուն, որի մեջ Բաբելոնի և Նինվեի աստվածները

(Բել, Ծամիրամ) պարտված կամ ամոթալի դերի մեջ գուրս բերված լինելին, իսկ հայերը (Հայկ, Արա) իբրև գյուցազուններ և առաջինութիւն տիպարներ: Պեղումներից գուրս և կամ սեպագրութիւնների մեջ պատմվում են Բարեւազիների և Ասորեստանցիների փառավոր հաղթութիւնները միայն— քաղաքներ ավերելը, երկիրներ կողոպտելը, օտար թագավորներ սպանել կամ գերելը, բայց ոչ մի անգամ իրենց պարտութիւնը.— սա է իսկական սգին այդ սեպագրութիւններին:

Մար-Արասայան աղբյուրի կեղծիքը բացվելուց հետո հարց ծագեց, թե ո՞վ է կատարել այդ կեղծիքը և ի՞նչ իրական հիմք ունի այդ պատմութիւնը: Եստեղը կարծիք հայտնեցին, թե Մար-Արաս անունով անձ առհասարակ չի եղել, նրան հնարել է ինքը հոորենացին, ուրեմն Մար-Արաս և հոորենացի նույն անձն է: Բայց վերջը այս ծայրահեղ կարծիքը մերժվեց, և այժմ ընդունված է, թե եղել է Մար-Արաս անունով մի մարդ (հայ կամ ասորի՝ հայտնի չէ), որ զրի է առել հայոց նախնական ժամանակին վերաբերյալ ավանդութիւնները և նրանց վավերականութիւնը ընծայելու նպատակով հնարել է նրա ծագումը Նինվեի գրատեխնից. իսկ հոորենացին հավատացել է նրա պատմածին: Իսկ այս ավանդութիւնների հիմքը Մ. Գարագաշյանը համարեց՝ հույն մատենագիրների Ասորեստանցիների և Պարսիկների մասին արած պատմութիւնները, որ մեծ մասամբ առնված են Եվսեբիոսի ժամանակագրութիւնից և հարմարեցրած են հայերին (?):

Սակայն Մար-Արասայան աղբյուրը, մեր կարծիքով, ուրիշ հիմք ունի, որով, նախկին հմայքը կորցնելուց հետո ուրիշ՝ նոր հմայք է ստանում, իբրև հայ ժողովրդի հիշողութիւններ նախահայկական, այսինքն Ուրարտական ժամանակների Հայաստանի պատմութիւն: Երբ արարական տիրապետութիւն ժամանակի հիշողութիւնները հազար տարի ապրել են ժողովրդի մեջ Սասունցի Դավթի վեպով, ինչու՞ նույն ժողովուրդը չէր կարող նույնպես հազար տարվա հիշողութիւններ պահպանել իր երկրի հնագույն պատմութիւն մասին. եթե նկատի առնենք, որ այդ աղբյուրի մեջ գործող անձերից Բելը Բարեւունի աստված է եղել, Ծամիրամը Ասորեստանի աստվածուհի, Հայկը Հայոց հին աստված, որի անունով կոչված է Օրիոնի համաստեղութիւնը, իսկ Արան մի անմահ ոգի (համապատասխան Իշտար=Ծամիրամի սիրահար Ադր-

նիսին), Պղատոնի հիշած հայ էրը, ապա դուրսով կհամոզվենք, որ այս անունների տակ մարմնացել են մի կողմից Բաբելոնն ու Ասորեստանը (Բել, Ծամիրամ), և մյուս կողմից Հայաստանը (Հայկ, Արա), և Բելի ու Ծամիրամի արշավանքները Հայաստանի վրա՝ ազոտ հիշողություններ են Բաբելոնի և Ասորեստանի մղած դարավոր պատերազմներին Ուրարտական թագավորների գեմ: Հիշողությունները նույնիսկ պահպանել են այս պատմական անցքերի հաջորդականությունը:

Բաբելոնի անընդհատ, դարից դար շարունակվող արշավանքները, ինչպես վկայում են սեպագիր արձանագրությունները, ապացույց են այդ արշավանքների անհաջողության, որ հայ ժողովրդի հիշողությունների մեջ արտահայտվել է Բելի սպանվելով ազեղնավոր Հայկից: Իսկ Ասորեստանի արշավանքները, որոնք հաջողությամբ պսակվեցին Ուրարտուի նվաճումով, արտահայտված են Արայի սպանվելով Ծամիրամի չորքերից: Հետաքրքրական է, որ հիշողությունները պահպանել են Ծամիրամ աստվածուհու բնորոշ գծերը — ռազմականություն և վստաշարություն:

Այսպես ուրեմն Մար-Արասյան աղբյուրի մեջ պահված են այս վաղեմի պատերազմների հիշողությունները, մինչդեռ Խորենացին, որ այդ պատերազմները նկարագրում է ըստ Մար-Արասի, հասկացողություն անգամ չունի նրանց իսկական նշանակության մասին և Վանի շինությունը, ուրարտական թագավորների քանոագիր արձանագրությունները վերագրում է Ծամիրամին:

Պետք է նկատի ունենալ, սակայն, որ Խորենացու Պատմության առաջին գիրքը ամբողջապես Մար-Արասյան աղբյուրից չէ, այլ մի մասը միայն¹⁾։ մյուս մասերն առնված են ուրիշ աղբյուրներից, Բյուրոսյան Սիրիլլայից, «ի բանից արանց իմաստնոց և յայսոսիկ քաջախոհաց» (Ա. ժթ), որոնց ստուգության մասին այնքան էլ վստահ չէ, և հատկապես Տիգրան Երվանդյանի պատմությունն առել է մեզ անծանոթ աշխարհն Պիտոյից կոչված գերթվածից, որից պատահաբար 3—4 տող պահպանված է հին քերականների մեջ:

1) Տես Միքայել (Գ. Տեր-Մկրտչյան) Խորենացու պատմության, Վաղարշապատ, 1896 թ. էջ 57—58:

Աւարդ ներգործեալ ի միտս երևիր առ խորհուրդս
փողարեն մեծոգոյ Տիգրանայ զեղանին Տիգրանուհի, իւր
ներգործեալ զկուլարարն, նաև ողջամիտ աշխարհածուիս:

որ վերագրվում է Դավիթ Անհաղթին:

ՀԱՅ ԺՈՂՈՎՐԴԱԿԱՆ ԱՌԱՍՊԵՆՆԵՐԸ, Խորենացին հաճախ պատ-
մական նյութ է քաղում ժողովրդական երգերից և ավանդութուն-
ներից, որոնց նա զանազան անուններ է տալիս— երգք վիպա-
սանաց, երգք թուելեաց, վիպասանք, երգարանք, բանավորք,
ցոյցք, բանք, առասպելք (Սրանց մասին տես ծանոթ. 8): Այդ
ժողովրդական բանահյուսութունից նա շատ անգամ բառացի բե-
րում է հատվածներ, իսկ երբեմն բերում է նրանց կարճառոտ
բովանդակութունն իր խոսքերով: Այսպես՝ նա Վահագնին վերա-
բերյալ հատվածը բառացի մեջ բերելուց հետո շարունակում է.
«յետ որոյ և ընդ վիշապաց ասէին յերգին կռուել նմա և յաղթել
ն կարի իմն նմանագոյնս զՀերակլեայ նահատակութիւնսն նմա
երգէին: Այլ և ասին զսա աստվածացեալ, և անգրի ի Վրաց աշ-
խարհին զսորա շափ հասակին կանգնեալ պատուէին զճիւր»
(Ա. լա.): Այսպես նաև Արծրունիների ծագման մասին կարճառոտ
հիշում է առասպելը. «Թողում զառասպելաց բաշաղանս որ ի Հա-
ղամակերտին պատմին— մանկան նիրհելոյ անծրև և արևհակա-
ռակեալ, և հովանի թռչոյն՝ պատանւոյն թալկացելոյ» (Բ. է):
Նույնպես՝ «Ե՛ պարսից առասպելացս վերնադրի տակ առաջին
գլխում շատ կարճ բերում է Բյուրասպի Աժդահակի մասին ա-
ռասպելները: Թողնելով Հայկի, Արամի, Արայի և Տիգրան Եր-
վանդյանի պատմութունները, որոնք ժողովրդական ծագում ու-
նեն, բայց Խորենացու ձեռքն անցել են զբավոր աղբյուրներով,
ինքն անմիջապես ժողովրդական բանահյուսութունից օգտվել է
Վահագնի, Վարդգես մանկան, Տորք կամ Տուրք Անգեղի, վիշապա-
զունների, Բյուրասպի Աժդահակի, Երվանդի, Սանատրուկի, մա-
նավանդ Արտաշես Բ.-ի և Արտավազդի մասին գրելիս: Արամի
պատմությանը դեռ չձեռնարկած՝ նա իր մեկնեանսին հայտնում է,
թե Արամի մասին պատմվում են շատ քաջութուններ ու հաղ-
թութուններ. «Բայց զընդարձակութիւն պատմութեան սորա և
զգործս քաջութեան... թե կամիցիս՝ արտաքոյ այսոցիկ գրոցս
կարգեսցուք և կամ թողցուք, ապա թե ոչ՝ ի սմինս» (Ա. ժբ):

Շատ տարօրինակ է թվում, որ Խորենացին հոժարութիւն է հայտնում իր պատմութիւնից դուրս գցելու այնպիսի պատմութիւն, որ շատ թանգագին պետք է համարվեր, մանաւանդ այնպիսի հին ժամանակի և նահապետի վերաբերմամբ: Բայց հանելուկը շուտով պարզվում է. Արամի պատմութիւնն վերջում Խորենացին ասում է, թէ այս պատմութիւնը բուն թագավորական մատյաններում չէ եղել, այլ «ի փոքունց ոմանց և յաննշանից արանց ի գուսանականէն այս գտանի ժողովեալ ի դիվանի արքունեաց» (Ա. ժդ. Սերեոսի Մար-Աբաս Մծուրնացին էլ շունի Արամի պատմութիւններից և ոչ մեկը, այլ միայն անունն է հիշում): Արտաշես Բ.-ի թագավորութիւնն մասին հայտնում է. «Արտաշեսի վերջնոյ գործք՝ բազում ինչ յայտնի են քեզ ի վիպասանացն, որ պատմին ի Գողթան— շինել զքաղաքն և խնամութիւն բնդ Ալանս և ծնունդք զարմիցն և իբր տրփանք Սաթինկան ընդ դիշապազունս՝ առասպելաբար... մարտ ընդ նոսա և քայքայումն յիշխանութենէն և սպանումն նոցա և հրկիզութիւն շինուածոցն և նախանձ որդոցն Արտաշիսի և գրգռութիւն ընդ միմեանս ի ձեռն կանանցն» (Բ. խթ.): Այս խոսքերից երևում է, որ Գողթան վիպասաններն ընդարձակ պատմական տեղեկութիւններ էին պարունակում Արտաշեսի գործերի մասին, որոնցից Խորենացին օգտվել է: Նույնը տեսնում ենք և Արտավազդի վերաբերութիւններ, որի կյանքի գծերն ու գործերը, սկսած ծնունդից, երբ «վիշապազունք զողացան զմանուկն Արտավազդ և դև փոխանակ եղին», մինչև մահը, երբ քաջերի ձեռքով բանտարկվեց ազատ Մասիսի վրա և սպանում է, որ մի օր դուրս կգա և աշխարհիս կտիրե՝ այս բոլորը նյութ է եղել ժողովրդական բանահայտութիւն: Ուտի սխալ չի լինի ենթադրել, թէ այս երկու թագավորների կյանքն ու գործունեութիւնը ծայրեծայր պատմվելիս և երգվելիս են եղել հայ աշուղներից, բայց հայտնի չէ, իբրև մի ամբողջական միակտուր վեպ, թէ՛ մանր անշատ երգերով: Ավելի հավանական է առաջինը: (Համեմատել Գավթի և Մհերի վեպի հետ):

Խորենացին ինքնուրույն եղանակ ունի ժողովրդական բանահայտութիւնից օգտվելու: Նա ժողովրդական վեպը՝ առասպելը համարում է այլաբանութիւն, այսինքն այնպիսի մի պատմութեամբ, որ արտաքին նյութական բովանդակութիւն տակ թագգրած

ունի ներքին բովանդակութիւն, իրականը, կարեորը, ինչպես առակաների մեջ, Այսպես՝ նա պարսից առասպելների մասին իր արհամարհանքն է հայտնում ասելով. «Մի՛ արդեօք յունական պերճ և ողորկ առասպելքն իցին հանդերձ պատճառաւ, որք զճըշմարտութիւն իրացն այլարանաբար լինքեանս ունեն թաղուցեալ»։ Նույնպես Արտաշէս Բ.-ի մասին վիպասանների բովանդակութիւնը հիշելով՝ ասում է. «այս ամենայն, որպէս ասացաք, յատնի են քեզ յերգն վիպասանացն, բայց յիշատակեսցուք և մեք կարճառօտիք և զայլարանութիւնն ճշմարտեսցուք» (Բ. խթ.)։ Այսպիսի հասկացողութիւնն բնական հետևանքն այն է եղել, որ Խորենացին երզը կամ առասպելը կարճառօտ բերելով՝ ինքը նրան մեկնում է, այսինքն այլարանութիւնը բացատրում է, կամ, ինչպես ինքն է ասում. «ճշմարտում է»։ Եւ ինչ որ մենք Խորենացու մեջ կարդում ենք իբրև պատմութիւն Արտաշէսի, Արտավազդի և ուրիշների մասին. որոնք ծագում են ժողովրդական վեպից՝ իսկպպես նույն ինքն Խորենացու մեկնութիւնն է, ժողովրդական վեպի «այլարանութիւնից» նրա ստեղծած ճշմարտեալ պատմութիւնը։

Այս այսպես լինելով՝ հասկանալի է, որ Խորենացու ճշմարտյալ պատմութիւնը կարող է լինել ուղիղ կամ սխալ, նայելով, թե նա ո՞րքան ճիշտ է ըմբռնել ժողովրդական վեպի էութիւնը և ո՞րչափ հաշող է մեկնել՝ եթե այդ վեպը հիրավի այլարանութիւն է եղել։ Օրինակ, տեսնում ենք, որ Խորենացին ճիշտ բացատրութիւն է տալիս «տեղ ոսկի տեղայր» երգին, առելով, թե «սովորութիւն իսկ էր թաղաւորացն մերոց, փեսայութեամբ ի դուն տաճարն հասանել՝ դահեկանս ճապաղել... Նույնպես և թաղահացն յառազաստին՝ մարգարիտ. այս է ճշմարտութիւն բանիցս» (Բ. ծ.)։ Նույնպես բերելով Վարդգես մանկան երգը. «Հատուած գնացեալ... բացատրում է այսպես. «Այս Երուանդ առաջինն է, սակաւակեացն, զորոյ դքսորն կին առեալ Վարդգէսի՝ շինե զաւանս զայս» (Բ. կե.), այսինքն Վաղարշապատը, որ առաջ կոչվելիս է եղել Վարդգեսի ավան։ Այս առաջին մասը, այն է, որ երգի մեջ հիշված Երվանդը սակավակյացն է՝ կարող է ճիշտ լինել կամ սխալ, բայց երկրորդ մասն անպայման ճիշտ մեկնութիւն է երգի «կան իսկի» զգուտն Երուանդայ արքայի» խոսքին։ Մեկի դուռը կան, կսփել՝ նշանակում է այդ տանից կին ուղել։

Բերենք մի երկու օրինակ էլ, որտեղ Խորենացու ճշմարտյալ պատմութիւնը սխալ է դուրս եկել: Սաթենիկի առևանգման անց-
քը պատմելիս Խորենացին ասում է. «զայս տեղի առասպելաբա-
նելով վիպասանքի յերգելն իւրեանց ասեն... Լեծաւ արի արքայն
Արտաշէս ի սեան գեղեցիկ... որ ճշմարտությամբ ունի այսպես.
քանզի պատուեալ է առ Ալանս մորթ կարմիր, լայնա շատ և ոսկի
բազում տուեալ ի վարձանս, առնու զտիկին օրիորդն Սաթենիկ.
այս է ոսկեօղ շիկափոկ պարանն» (Բ. Ծ.), այնինչ երգը մի
պարզ առևանգութեան նկարագրութիւն է, և ոսկեօղ շիկափոկ
պարանը այն պարանն է, որ ձգում էին հակառակորդի վրա և
նրան կաշկանդում: Խորենացին ուրիշ տեղ (Բ. ԸԵ) հիշում է,
ինչպես Բասւլաց թագավորը իր նյարդյա քեմխտապատ պարանով
կաշկանդեց Տրդատ թագավորի ուար: Խորենացու սխալն այստեղ նրա
մեջ է, որ նա այլաբանութիւն է համարել իրական անցքի նկա-
րագրութիւնը և ջանացել է նրան ճշմարտելու: Ուրիշ օրինակ
Խորենացին հաճախ հիշում է վիշապազուններին և նրանց ու հա-
յոց թագավոնների մեջ եղած կռիւները, սկսելով մարաց Աժդա-
հակից մինչև Արգամանը, որին սիրահարվում է Սաթենիկը և որ-
րին սպանում է Արտավազդը: Երգերի մեջ հիշված վիշապազուն-
ների առասպելը Խորենացին ճշմարտում է: Ենկատելով, որ Աժ-
դահակ պարսկերեն նշանակում է վիշապ Դահակ (կամ Զո-
հակ), որ մար պարսկերեն նշանակում է օձ, նա եզրակացնում է,
որ երգերի մեջ հիշված վիշապազունները Աժդահակ թագավորի
սերունդն են, որ Մասիսի մոտերը և վրան ապրող վիշապները
մարերն են (մեղացիք), որ Մուրացան նախարարութեան անունը
խկապես մարացոց (այսինքն օձերի, վիշապների) անունից է ա-
ռաջ եկել, և որ Մուրացանների Արգամ նահապետը երգի մեջ
հիշված Արգամանն է: Այս դուտն այնքան է ուրախացրել Պատ-
մահորը, որ պարծենալով դիմում է իր մեկինասին, ասելով.
«Եւ արդ ո՞չ առանել աստանօր զարմացիս ի վերայ մերոյ ճըշ-
մարտապատմութեան, թէ որպես յայտնեցաք զանյայտ իրս վի-
շապաց, որք են յԱզատն ի վեր ի Մասիս» (Ա. Լ.): Այնինչ վի-
շապազունների և վիշապների այդ բոլոր պատմութիւնը ներկա-
յումս բացատրվում է ավելի բնական կերպով. դրանք բոլորն էլ
ընդհանրապես օձերի և վիշապների, նրանց թագավորների կռիւ-
ների մասին ժողովրդի ունեցած հավատալիքներն են, որոնք մին-

չև այժմ պահպանված են հեքիաթների և բերանացի պատմվող ժողովրդական առասպելների մեջ: Նույնպիսի հեքիաթներ, ավելի մանրամասն, պատմվելիս են եղել և հորենացու ժամանակ, և նա նրանց ընդունել է իբրև այլարանական վիպական երգ, պատմական հիմք ունեցող, ուստի նրանց մեկնելով հարմարեցրել է պատմական անձերի, այնպես որ այս կետերում հորենացու մեկնությունների մեջ պատմականն ու առասպելականը խառնվել են իրար հետ¹): Այս օրինակումն էլ հորենացու սխալը կայանում է նրանում, որ նա սնորհապաշտական առասպելն ընդունել է իբրև պատմական այլարանություն և աշխատել է շեղմարտել: Բայց անհաշու կերպով: Մի ուրիշ տեղ (Ա. դ.) բերելով Սիրիլայի հայտնի տողը, Վինէին իշխանք երկրի Զրուան, Տիտան և Յապետոսթէս, իր կողմից ճշմարտում է ասելով, որ ինձ թուին Սեմ, Փամ, Յարեթս, այնինչ Սիրիլայի տողում բերվածները հունական դիցարանության մեջ հիշված աստվածներն են — Կոոնոս, Տիտան, Յապետոս, Ուրանոսի որդիները:

Մրանից երևում է, որ հորենացու ժողովրդական ազբյուրից հյուսած մասերում պետք է ուշադրությամբ որոշել, թե ո՞րն է իսկապես ժողովրդականը և ո՞րն է հորենացու ավելացրածը իբրև մեկնություն կամ լրացում ժողովրդական ազբյուրի. առանց սրան՝ ասպարեզ կրացվի զանազան թյուրիմացությունների:

Բազմաթիվ օտարազգի ազբյուրներից, որ վերը հիշեցինք, ոչ մեկը հատկապես հայոց կամ Հայաստանին չի վերաբերում, չի պարունակում հայոց սխտեմական պատմությունը: Նրանք բոլորը, զանազան տեղերում, տարբեր ժամանակներում և տարբեր ոգով գրված՝ պարունակում են պատահական կցկտուր տեղեկություններ հայոց մասին, սխալ կամ ուղիղ: հորենացին էլ պատմության սկզբում ասում է. «Մի՞թե մատեան մերձ կայցէ ինձ... կամ դպրութիւնք քոց հայրենեացն, որով նմանագոյնս արդեօք երբայնցլոց պատմագրացն ի վերուստ ի քեզ իշուցանիցեմ անսխալ, կամ ի քէն և յայլոց սկսեալ անդի ի վեր հանիցեմ ի սկիզբն: Բայց սակայն սկսայց, թէպէտ և ջանիւս (Ա. դ.): հորենացին ձեռքի տակ ուներ իսկապես ոչ թե պատմական ազբյուրներ, այլ կտորտանքներ, որոնք նա պետք է իրար մտա գը-

¹) Տե՛ս Արեգյան, Հայ ժողովրդական առասպելները, էջ 325—370:

ներ, կցկցեր, իրար հարմարեցնելու և ամբողջացնելու Եվ այս պատասխանատու գործը կատարելիս նա շունք գոնն ստույգ ժամանակագրական աղյուսակներ, թաղավորների հաշորդական ցանկով, որոնք իրեն առաջնորդ լինեին. այդ ցանկերն էլ դարձյալ ինքը պետք է կազմեր հիշյալ կտորտանքների հիման վրա՝ հավանականությամբ:

Ստույգ աղբյուրների բացակայության շնորհիվ Խորենացին ակամայից ընկնում է խոշոր սխալների մեջ: Այսպես, նա շփոթեցնում է բոլորովին չի հիշում մաս երկու հարյուր տարվա Հայաստանի թաղավորներ— Արտաշես, Արիորարզան, Երատո, Վանոն, Զենոն, Միհրդատ, Հռատամիտ, Տրդատ (Ա), Պարթամասիր, Պարթամասպատ, Աքեմենիդա, Սոյեմոս (35 նթ. 169 հթ), և այս երկար ժամանակամիջոցը լցնում է ռարիշ թաղավորների անուններով, որոնք արտաքին պատմիչներին անհայտ են, ինչպես Արշամ, Արզար, Անանոս, Սանատրուկ, Երվանդ, Արտաշես (Բ), Արտավազդ (Բ), Տիրան, Տիգրան (Գ): Այսպես նաև Խորենացին Արտաշես Ա.-ին է վերագրում Կրեսոսի ձեռքակալությունը, թեպետ գիտն, որ այս բանը ուրիշ հեղինակներ վերագրում են Կյուրոսին: Չորս հույն հեռուոր հեղինակների միաբան վկայությունը նրան թելադրել, կարելի է ասել, ստիպել է հայոց Արտաշեսին այս անցքը վերագրել. նա չի գիտցել, որ հույները հենց Կյուրոսին Արտաշես են կոչում, ինչպես վկայում է Հովսեփոսը³⁾: Արզարին նա դարձնում է հայոց թաղավոր, հիմնվելով մի ասորական աղբյուրի վրա, իսկ նրա Ուշամա մակդիրից, որ նշանակում է թուխ, և հայ թարգմանչի մոտ դարձել է Աշամա կամ Արշամա՝ ստեղծել է մի նոր թաղավոր Արշամ, որովհետև «Արզար Արշամա» խոսքը, որ գտնվելիս է եղել Խորենացու աղբյուրում, հայերեն ուրիշ բան չի կարելի հասկանալ, քան Արզար որդի Արշամա:— Տիգրան Մեծի մասին Խորենացու բոլոր տեղեկություններն առնված են Հովսեփոսից, իսկ սա Տիգրանի մասին անցողակի այնքան է միայն գրել, որքան Տիգրանը շփում է ունեցել Հրեաստանի կամ Ասորթի հետ, իսկ նրա ուրիշ տեղեկում կատարած ուրիշ գործերի մասին ոչինչ չի գրել: Այս պատճառով

3) «Քոնքրեթի մակից հետո նրան հաջորդեց Կյուրոս որդին, որին հույներն անվանում են Արտաշեսը (Արտաշես)»: Հնախոսություն հրեից, XI. տն՝ Խալաթյանց, Армянские Аршакиды, էջ 46:

Տիգրան Մեծի, Հայաստանի ամենանշանավոր թագավորի մասին
ևորենացու գրածը շատ թերի է, անշուք է և նույնիսկ ևորենա-
ցին կարծես մի տեսակ անտարբերություն կամ հակակրանք է
տածում դեպի այս թագավորը, երևի այն պատճառով, որ նա
նախագահությունը, ևորենացու կարծիքով, գիշեց Պարթևներին,
նրանց հետ հաշտվելու նպատակով, որ սակայն ճիշտ չէ:

Այսպիսի սխալների և թյուրիմացությունների օրինակներ էլի
շատ կարելի է բերել, որոնք բացատրվում են զանազան պատ-
ճառներով— աղբյուրների բացակայությամբ կամ թերություններ,
աղբյուրների անորոշությամբ կամ սխալով, որի շնորհիվ ևորեն-
ացին մի թագավորի գործերը վերագրել է ուրիշ թագավորի,
միևնույն անձի անունների տարբերությամբ հայ և օտարազգի
պատմիչների մոտ, վերջապես ևորենացու քննազատական վերա-
բերմունքով դեպի աղբյուրները:

Այսպես տեսնում ենք, որ ևորենացին Տիգրան Մեծի պատ-
մությունն այնպես անշուք ու կիսատ տալով՝ Տիգրան Երվանդյա-
նին մեծ գովեստներ է շուսլում, հիացմունքով նկարագրելով նրա
աշխարհաշինությունը (Ա. իդ), այնինչ այդ բոլորը վերաբերում
են Տիգրան Մեծին, ինչպես ցույց են տվել բանասերները (Գնլ-
ցեր, Արեղյան, Մանանդյան): Նույն Տիգրան Մեծին է վերաբե-
րում մի մասն այն գործերից, որ ևորենացին վերագրում է գո-
յություն շունեցող Արտաշես Ա-ին, այսինքն նախագահությունը
պարթևներից առնելը, իր անունով դրամ կտրելը, կուռքերի ար-
ձաններ Փոքր Ասիայից Հայաստան փոխանդրելը, իր դուստրը
Միհրդատին (Ատրպատականի թագավորին) կնություն տալը: Այս
Արտաշեսի գործերի մյուս մասն էլ— մեծամեծ նվաճումները,
ծովը նավերով լցնելը, զորքի մեջ ծագած ապստամբության
պատճառով օտարության մեջ սպանվելը (անձնասպանություն
գործելը) վերաբերում են Միհրդատ Պոնտացուն—Տրդատ Ա.-ին,
որ պարթևների և հռոմայեցիների մեջ կայացած համաձայնության
հիման վրա գնաց Հռոմ և շքեղությամբ Հայաստանի վրա թա-
գավոր պսակվեց ներոնից, ևորենացին չգիտե: Բայց նա Տրդատ
Բ.-ին, քրիստոնեություն ընդունողին, վերագրում է գործողու-
թյուններ, որոնք վերաբերում են առաջինին, օրինակ, Հռոմ գնալը
Պոստանդիանոսի մոտ, իր քրոջ ևոսրովիդուխտի համար Գառնիի
ամրոցը շինելը (որ իսկպպես հեթանոսական մեհյան է եղել,

Հոռմից բերված ճարտարապետների ձեռքով շինված), Քասիլների հետ պատերազմը (Ք. ձե), երբ Տրդատը (Ա) հազիվ ազատվեց մահից:— Արտաշես Բ.-ը, որի գործերն այնպես սիրով պատմում է Խորենացին ըստ Ժողովրդական երգերի, նոր բանասերների կարծիքով Տրդատ Ա.-ն է: Խորենացու Երվանդը օտարազգի հեղինակների Հռատամիտն է:

Առանձնապես նշանակելու է Խորենացու վերաբերմունքը դեպի իր աղբյուր Փավստոսի պատմությունը, որի պատճառով հանիրավի բամբասված է իբրև Փավստոսի պատմության խարդախող: Փավստոսի գիրքը մի սքանչելի զրույց է, հեքիաթ է, ժողովրդական հիշողություններից հավաքված ու զարդարված, որի մեջ պատմականն ու առասպելականը այնպես են խառնված իրար հետ, ինչպես շուքն ու շաքարը մի բաժակ թեյի մեջ: Խորենացին, որ պատմություն էր գրում, աշխատել է Փավստոսի ավանդածների մեջ պատմականը զատել առասպելականից. ուստի այս երկու հեղինակների մեջ պատմական կորիզը նույնն է, բայց պարագաները շատ տարբեր են: Բերենք մի երկու օրինակ: Փավստոսը պատմում է, թե Տիրիթը սիրահարված լինելով Գնելի կնոջ Փառանձեմին, Արշակ թագավորի մոտ զրպարտում է Գնելին, ուստի Արշակը նենգություն մը կանչում է նրան իր մոռ. երբ Գնելը Փառանձեմի հետ հասնում են թագավորական բանակը, Արշակ դահլիճ է ուղարկում, որ Գնելին բռնի ու տանի զըլ-խատի: Փառանձեմը վազում է եկեղեցին, որտեղ Ներսես կաթողիկոսը ժամերգություն էր կատարում և աղաչում է շտապել փրկել իր անմեղ ամուսնուն: Ներսեսը դադարեցնում է ժամերգությունը և անմիջապես դիմում է թագավորի մոտ: Նա այնքան կարճամիտ է, որ չի մտածում, թե մինչև ինքը թագավորի մոտ գնա, նրան համոզե հրամանը հետ առնել, դահլիճն իր գործն արդեն կատարած կլինի: Չի մտածում, թե պետք է նախ դահլիճն հասնել, հորդորել, որ հրամանի կատարումը հետաձգի մինչև թագավորից նոր հրաման ստանալը: Այսպես էլ լինում է. մինչև կաթողիկոսը թագավորի առաջ կանգնած (որ քնած էր իրեն ձեվացնում) գայլի շարականներ էր կարդում, դահլիճը ներս է մտնում և զեկուցում թագավորին, թե նրա հրամանը կատարեց: Այնուհետև թագավորը հրամայում է սգահանդես կատարել Արշակունի մեծ սեպուհ Գնելի մահվան համար, և մինչ բուրբը գի-

տեին, որ նրան սպանել տվողը հենց ինքը թագավորն էր, սա էլ նստել ու սուտ էր անում իր սպանել տված մարդու համար: Ազի ժամանակ Փառանձեմը, այն ժամանակվա սովորութիւնով, բզրկտում է շորերը, ստինքները բացվում են: Տիրիթը տեսնում է, ցանկական կրքերը զսպել չկարողանալով՝ մարդ է ուղարկում վշտացած սգավոր Փառանձեմի մոտ, թե այնքան էլ մի՛ տրորվիր, ես քո մարդուց պակաս տղամարդ չեմ, քո սիրուց նրան սպանել տվի... Կարո՞ղ էր Խորենացին հավատալ այս բաներին. նա լավ է արել, որ չի հավատացել և Գնելի սպանութիւնն պատժութեանից բուրգովին դուրս է գցել սիրահարութիւնն պարագան և սպանութեանը բացատրել է բնական պատճառով: Ուրիշ օրինակ: Հուլների և պարսիկների մեջ պատերազմ կա. Շապուհը Արշակ թագավորից խնդրում է, որ իրեն օգնի: Արշակ հայոց զորքով՝ Վասակ Մամիկոնյան սպարապետի առաջնորդութիւնով գիմում է պատերազմի վայրը, որտեղ արդեն բանակ էին գրել հուլները, իսկ պարսիկները դեռ չէին եկել: Առանց սրանց սպասելու, հայերը հարձակվում են հուլների վրա, մինչև վերջին մարդը կոտորում: Հետո գալիս է Շապուհը, տեսնում է ամեն ինչ կատարված, կամենում է վարձատրել հայոց մեծամեծներին, իմիշի այլոց որոշում է Արշակին կնութիւն տալ իր դուստրը, և մեծամեծ կալվածներ Հայաստանից մինչև Պարսկաստան: Արշակ ամուսնացած էր այրի Փառանձեմի հետ: Սրա հայրը, Անդոկ, զգալով, որ Արշակի նոր ամուսնութիւնով Շապուհի դստեր հետ իր աղքատ դիրքը կնստմանա, կաշառում է պարսից և հայոց շատ մեծամեծներին, որոնք գալիս իբրև զաղտնիք Արշակին հայտնում են, թե Շապուհը մտադիր է նրան սպանել: Եվ Արշակն իր զորքով, որ հունաց բանակը ոչնչացրել էր, որ այնուհետև 30 տարի շարունակ տասնյակ միլիոններով պարսից զորքեր էր շարդել, այս անգամ ուրիշ ելք չի գտնում, քան դիշերով, վրանները, կահավորութիւնը թողած, փախչել Շապուհից: Շապուհը մարդ է ուղարկում հետևից, հրավիրում է դառնալ, բայց Արշակը չի լսում. այս պատճառով ծագում է 30-ամյա կամ 34-ամյա պատերազմ, որի ընթացքում գալիս են պարսիկ զորավարներ Մեհրուստան Արծրունու առաջնորդութիւնով անթիվ զորքերով, երբեմն շորս միլիոնանոց բանակով: Նրանց բուրդին մինչև վերջին մարդը կոտորում են հայերը, ամեն անգամ միայն շարագործ Մեհրուստանը մի ձիով

փախչում է: Անբընդամաք հայոց նախարարները հոգևում են պար-
սիկ կոտորելուց, հրաժարվում են այլևս կռվել, իսկ Շապուհը
զրոյվ կանչում է Արշակին իր մոտ: Արշակը կամա ակամա գնում
է և իրեն շատ համեստ ու խոնարհ է պահում պարսից արքունի-
քում: Շապուհը մտածում է նրան նորից Հայաստան ուղարկել,
բայց կասկածում է, թե դուցե հայրենիք վերադառնալով դար-
ձյալ ապստամբի: Քավզեանները նրան խորհուրդ են տալիս Հա-
յաստանից բերել տալ մի քիչ հող և շուր, խորանի հատակի կեսի
վրա ցանել այդ հողից և սրսկել այդ շրոյվ, իսկ մյուս կեսը պա-
հել բնական զրույթամբ, ապա Արշակին շրջեցնել այս երկու տե-
ղում և տեսնել, թե ի՞նչպես է իրեն պահում Արշակը: Շապուհն
այսպես էլ անում է, և Արշակի հետ զրոսնում է խորանում:
Պարսկական հողի վրա եղած ժամանակ հարցնում է Արշակին.
«Ես քեզ սիրում էի, ուզում էի աղչիկս քեշ կնության տալ, ինչո՞ւ
փախար ինձանից և այնքան կոտորածների պատճառ դարձար:
Արշակը պատասխանում է. «Մեղավոր եմ քո առաջ, թշնամիներս
ինձ վախեցրին ու փախցնել տվին...» Շապուհը բերում է նրան
Հայաստանի հողի վրա. Արշակը լեզուն փոխում է, սկսում է խը-
րոխտալ, Շապուհին սպառնալ: Գարձյալ տանում է պարսկական
հողի վրա, Արշակը սկսում է զղջալ, ուզում է Շապուհի ոտները
լիզել: Գարձյալ բերում է հայահատակ հողի վրա. Արշակի հան-
դըզնությունը լափից անցնում է: Առավոտից մինչև երեկո Շապու-
հը կրկնում է այս փորձը. ամեն անգամ Արշակը պարսկական
հողի վրա խեղճանում, նվաստանում, ստրկանում է, իսկ հայա-
հատակ հողի վրա ամբարտաձանանում, խրոխտում, սպառնում:
Շապուհի համար ամեն ինչ պարզվում է, բայց նա ուզում է, որ
վկանների ներկայությամբ էլ այս փորձը կրկնվի: Երեկոյան ընթ-
րիքի ժամանակ Արշակի համար բազմոց են պատրաստում բոլո-
րից ներքև (իսկ սովորությունն այնպես էր, որ պարսից և հայոց
թագավորները մի տախտի վրա էին բազմում), իսկ հատակը ցա-
նում են Հայաստանի հողից և շրից: Բերում են Արշակին բազ-
մեցնում են. առ ժամանակ մոռութենքը կախած լուռ է մնում, մեկ
էլ վեր է թռչում տեղից և ամբողջ բազմության ներկայությամբ
Շապուհին է դիմում բարձր ձայնով. «Վե՛ր կաց այդ տեղից, թող
որ ես նստեմ, դա մեր բնիկ Արշակունիների տեղն է, որ դու
զրավել ես. երբ ես հայրենիք վերադառնամ, քեզանից կլուծեմ

Արտավանի մահվան վրեժը. դուք, ծառաներդ, ձեր տերերի վրա
այժմ տեր եք դարձել: Ամեն ինչ կատարյալ է. բերում են շրջ-
թանկը, Արշակի վրդը, օտները կապում և տանում են Անհուշ
բերդը, ցմահ բանտարկության ենթարկում: Մի շատ գեղեցիկ
ուսման է այս, որը մարդ հաճությամբ կարդում է Փավստոսի գե-
ղարվեստական նկարագրությամբ, որի մեջ այլաբանորեն դուրս
է բերված անհատի հոգեկան դրությունը հայրենիքում, ազատ
ժամանակ, և օտարության մեջ, ուրիշից կախման վիճակում:
Բայց արդյոք պատմությունն է այս, կարելի՞ է սրան հավատալ
և որենցացին չի հավատացել և իրավունք ուներ. նա Արշակի
Պարսկաստան գնալուն և Անհուշ բերդում բանտարկվելուն ուրիշ՝
հավանական և բնական բացատրություն է տալիս: Ուրիշ տեղ
և որենցացին խիստ խոսքերով դատապարտում է խոսքով կոտա-
կին (Փոքրին), որ նա անփութ է եղել քաշության, բարի հիշա-
տակ թողնելու, որսորդության և զրոսանքների է հետևել, որի
համար և անտառ է տնկել՝ որսի երեններ բազմացնելու նպատա-
կով (Գ. Ը.): Այն ինչ Փավստոսը խոսքովին կոչում է քաշարանց
և աշխարհաշեն: Այստեղ էլ խորենացին անտես է արել Փավստո-
սի այս ձրի գովեստները և ուշադրություն է դարձրել խոսքովի
գործերի վրա, որոնք պատմված են նույն Փավստոսի մեջ, և այս
գործերից դուրս է բերել բոլորովին արդարացի գնահատություն
խոսքովի մասին³⁾: Ուրիշ տեղերում էլ խորենացին ցույց է տա-
լիս, որ քննադատարար է վերաբերվում աղբյուրներին, անխառ-
բար չի օգտվում նրանցից: Տրդատի հոր՝ խոսքովի մասին պատ-
մելիս գրում է, թե «Փեթմելիանոս եպիսկոպոսը գրել է եկեղեցու
հալածանքների պատմությունը, որի մեջ հիշում է նաև, թե մեր
աշխարհում էլ շատերը նահատակվել են խոսքովի ձեռքով, բայց
որովհետև ճշմարտությամբ և ոճով չի պատմում, ոչ էլ նշանա-
կում է նահատակվածների անունները և նահատակության տեղե-
րը, մենք հարկ չհամարեցինք երկրորդել. իսկ ինչ որ նա գրում է
խոսքովի մահից հետո կատարված անցքերի մասին՝ մինչև Տրդ-
դատի թագավորելը՝ ստույգ համարելով՝ համառոտ կրկնում ենք

³⁾ Տես այս մասին իմ հոդվածները «Մշակ», 1898 թ. № № 201—205.
Բուրբուլիսի նույնպես է վերաբերվում և Ն. Աղանջը Յալ. Երզ. Օր. Բ. ար-
ժժ. 1904, էջ 154—155:

հեղ համար» (Ք. հե): Տիգրան Գ.-ի ժամանակ հաստատված ան-
նշան նախարարական տոհմերի մասին գրում է, թե անուն առ
անուն լի նշանակում, մասամբ՝ որովհետև իրեն հայտնի չեն, և
մասամբ՝ որովհետև խուսափում է աշխատությունից, մանավանդ
որ շատերի անստուգութունը կասկածելի է դարձնում և ամբող-
ջը: Ուստի մենք չենք գրի վերջին Տիգրանից հաստատված նա-
խարարական տոհմերի մասին, թեկուզ շատ անգամ էլ դու
ինդրես, այլ միայն վերջինները կնշանակենք, որքան որ հավաս-
տի գիտենք: Մենք խուսափեցինք անհավաստի պատմություննե-
րից, այլ որքան կարողացանք, հետևեցինք արդարին և հշմար-
տին: Ուստի այժմ էլ, ինչպես շատ անգամ, աղաչում եմ, մեզ
մի՛ հարկադրիր ավելորդ բաները գրելու և մեր ամբողջ հավաս-
տի աշխատությունը դատարկ և ավելորդ գործ դարձնելու, որ
վատնք է բերում ինչպես ինձ, այնպես և քեզ» (Ք. կդ):

Այս բոլորը ցույց են տալիս, որքան ուշադիր և զգուշավոր
է խորհնացին իր աղբյուրների նկատմամբ, որքան քննադատա-
բար և ընտրանոք է ընդունում և օգտագործում նրանց, որքան
իր աղբյուրներն ուշադրությամբ քննելով՝ ուղղում է նրանց սը-
խալներն իրեն մատչելի ուրիշ տեղեկություններով կամ գոնե
այնպես, ինչպես իրեն հավանական է թվում: Եթե այսուամենայ-
նիվ նա ընկնում է սխալների մեջ, սա բնավ չար գիտավորու-
թյամբ չէ, այլ կամ աղբյուրների սխալներից է առաջ գալիս, ո-
րոնց սխալները նա լի կարողացել ճանաչել, կամ ուրիշ պատ-
ճառներից, որ վերը հիշեցինք:

ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ՀԱՏԿՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ. ՆՐԱ ՆՇԱՆԱԿՈՒԹՅՈՒՆԸ:

Եթե խորհնացու Պատմությունը տասնյակ դարերով եղել է
միակ հեղինակավոր աղբյուր հայոց նախնական պատմության
համար, եթե բոլոր հետագա պատմագիրներն իրրև պատգամ
ընդունել են նրա գրած Պատմությունը, և ոչ մեկը փորձ լի արել
երկրորդ անգամ գրել հայ ազգի նախնական պատմությունը՝
սրա պատճառն այն առանձնահատկություններն են, որ սեփա-
կան են միայն խորհնացուն, շնորհիվ նրա բնածին տաղանդի և
բազմակողմանի պատրաստության, որոնցով նա գերազանցում է

բուր իրենից հետո եկող պատմագիրներէից: Մանթանանք այս հատկութիւններին:

Խորենացին առաջինը եղավ, որ գրեց հայ ազգի սխառմական պատմութիւնը սկզբից մինչև իր ժամանակները: Սա մի ստեղծագործութիւնն էր, զի շատէ ի գոյ ածելն էր մի ազգի անցյալը. սա մի ծննդյան վկայական էր մեր ազգի համար, որ մինչև այդ ժամանակ չգիտեր, թե ո՞վ է ինքը, և ի՞նչ ծագում ունի: Կապելով հայ ազգի սկզբնավորութիւնը ս. գրքի հետ, ծագեցնելով հայերին Հարթի ցեղից՝ նա հայ ազգի համար ստեղծեց պատմավոր տեղ մյուս հին ազգերի շարքում: Սերեցնելով հայերին աշտարակաշինութիւն ժամանակակից Հայկից, նկարագրելով այս հսկա արեղնավորին իրրև ազատութիւն սիրահար և բռնակալ Բելին սպանող, նա փառավոր և սիրելի դարձրեց հայերին իրենց ծագումը: Ծիշտ է, այս պատմութիւնը հիմնված է առասպելի վրա. բայց ո՞ր ազգն է, որի հնագույն պատմութիւնը՝ ծագումը առասպելական չէ: Հոռոմայեցիներին նախահայրը Հոռոմուսը դայլի ծծով է մեծացել և իր առաջին գործն է եղել իր սննդակից եղբորն սպանել: Հելլենների նախահայր Հելլենը այն քարերից է առաջացել, որ նրա հայր Դեկալիոնը վերցնում էր զեանից և շարտում էր իր հետևը: Քնոսասպելական մանրամասնութիւնները, մինչև առասպելական ժամանակագրութիւնը, — ասում է ն. Մառը, — անխուսափելի հատկութիւններ են ժողովրդի ամեն մի իսկական ազգային ավանդութիւն իր նախնական ծագման մասին, որքան էլ սա հիմնված լինի անկասկած առողջ ցեղային ավանդութիւն վրաս:՝)

Այս ստեղծագործութիւնի համար Խորենացին գործ է ածել ավելի քան քառասուն աղբյուր, թե՛ նյութեր հավաքելու և թե՛ նկարագրութիւններ, դարձվածքներ, կտրուկ դատողութիւններ փոխ առնելու համար: Նա գործ է ածել այնքան աղբյուր, որքան չի գործածել և ոչ մի հայ հեղինակ նրանից առաջ և հետո: Բայց նշանավոր է ոչ այնքան աղբյուրների քանակը, որքան հեղինակի սուր ըմբռնողութիւնը, որով նա կարողացել է մի շնչին տեղեկութիւն կամ նախադասութիւն մի հեղինակի մոտ գնահատել և օգտագործել: Ինչպես մի թուշուն այս ու այն տեղից հավաքելով

2) Тексты и разыскания по Кавказской Филологии, I, էջ 103:

մի ծեղ, մի տերև, մի սեղ, մի փետուր, միակ իր կտուցի օգնու-
թյամբ հյուսում է բույն ձագուկների համար, այնպես էլ խորե-
նացիին զանազան կցկտուր, անկապ, ավելի կամ պակաս հավա-
նական տեղեկություններ այստեղից-այնտեղից հավաքելով, իր
հմտության ու տաղանդի շնորհիվ կցկցել, միացրել, հարմարեց-
րել է իրար այդ նյութերը և ստեղծել է իր հույակապ պատմա-
գրական շենքը իր ազգի համար։ Սրա համար է, որ մենք ասում
ենք, թե նա ժի շոյէ ի գոյձ ամեց Հայոց Պատմությունը։

Առանձնապես հիշելու է, որ խորենացիին առաջինը եղավ և
միակը, որ զնահատեց ազգային անգիր ավանդություններն իբրև
պատմական աղբյուր և նրանցից մեծ շահով օգտվեց, իր կողմից,
լուսաբանելով ու լրացնելով այս ավանդությունները։ Այսպիսի
ավանդությունները կամ առասպելները հին ժամանակ արհա-
մարհաված էին (Նդիշ, Փավստոս և այլն), նրանց արժեքը հազիվ
ճանաչվեց մեր մեջ տասնևիններորդ դարի կեսերին։ Իսկ խորենա-
ցիին, որ դեռ հինգերորդ դարում զնահատեց այդ արհամարհված
գանձը և նույնիսկ իբրև պատմական աղբյուր գործածեց, իր մը-
տավոր կարողությամբ անշուշտ ավելի բարձր կանգնած պետք է
լինի բոլոր ժամանակակիցներից և նախորդ ու հաջորդ հեղինակ-
ներից։

Խորենացիին մտքրեց մեր մատենագրության մեջ սովորու-
թյուն հիշելու գործածած աղբյուրները։ Մինչև նրա ժամանակ
զրոդ հեղինակները (Նզնիկ, Ազաթանզեղոս, Փավստոս) այս սո-
վորությունը չունին։ Քննադատները ներկայումս մեղադրում են
նրան, որ չի հիշում բոլոր աղբյուրները։ Բայց այդ մեղադրու-
թյունն արգարացի չէ։ Աղբյուրները չհիշելը ընդհանուր սովորու-
թյուն է եղել հայոց հին հեղինակների։ Խորենացիին բախտավոր
բացառություն է կազմում՝ գոնե զխավոր աղբյուրները հիշելով։

Խորենացիին պատմական գրականության մեջ մտքրեց ժա-
մանակագրություն, և ամեն մի թագավորի կամ հայրապետի գա-
հակալությունը, ամեն մի նշանավոր անցք աշխատում է որոշել
ժամանակագրությամբ, երբեմն նաև սինխրոնիզմով։ Նա այնքան
կարևորություն է տալիս ժամանակագրությանը, որ մի տեղ ասում
է. «Ո՛չ է պատմութիւն ստոյգ, առանց ժամանակագրութեան»
(Բ. ձր). և այս մի նախադասությունը, այնպիսի հեղինակավոր
անձի կողմից ասված՝ ո՛րքան մեծ ազդեցություն է ունեցել հա-

չորդ պատմագիրներն Վրա, որոնք աշխատում են ժամանակագրական թվեր տալ իրենց պատմած անցքերի ու գահակալութունների համար:

Այս հատկությունները կազմում են խորհնացու պատմության արտաքին, տեխնիկական կողմը: Սրանց համապատասխանում են մի շարք ներքին հատկություններ— հեղինակի վերաբերմունքը դեպի պատմական աղբյուրները, պատմական անձերը, դեպի հայ ազգն ու նրա պատմությունը: Այս մասում առավելապես նկատվում է խորհնացու բարձր մտավոր զարգացումը, համեմատությամբ իր ապրած ժամանակին, և նրա քննադատական ոգին:

Նա Եվհեմերյան փիլիսոփայության հետևող է, ըստ որում հավատացած է, թե հեթանոսական աստվածները սկզբնապես նշանավոր մարդիկ են եղել, որոնք հետո, ժողովրդական ավանդությունների մեջ, աստվածացել են: Այս հայացքի հիման վրա խորհնացին նորից մարդ է դարձնում Բելին, Հայկին, Եամիրամին, Արային, Վահագնին, որոնք բարեիական և հայ ազգի աստվածություններ էին: Նույն սկզբունքով նա սովորական մարդիկ է դարձնում Տորք կամ Տուրք Անգեղին, Բյուրասպի Աժդահակին, Արտավազդին, որոնք առասպելական հերոսներ կամ ոգիներ էին: Առասպելական կամ անհավատալի դիվածների համար նա աշխատում է գտնել բնական բացատրություններ: Այսպես՝ Տորքի մասին բերելով անհավատալի առասպելներ, իր կողմից նկատում է, թե նա սաստիկ ուժեղ է եղել, ուստի և արժանացել է այսպիսի զորույցների (Ա. ը.): Երվանդի աչքերի կախարդական զորության մասին պատմելուց հետո իր կողմից բացատրում է, սա սուտ և առասպել է, կամ որևէ դիվական զորություն է ունեցել (Բ. խբ): Նա պատմում է Արտավազդի կալանավորումը քաջերից, ինչպես հետևանք իր հոր Արտաշեսի անեծքի, որ շատ ընդհանրացած միջազգային առասպել է զանազան վարիանտներով. բայց իր կողմից մի պարզ՝ բնական բացատրություն է տալիս.— Արտավազդը որսի գնացած լինելով հանկարծ մի խելագարություն է գալիս վրան և նա ձիով հանդերձ գահավիժվում է խոր վհի մեջ և կորչում (Բ. կա.):

Նույն հայացքի արտահայտություն է և այն աչքի ընկնող երևույթը, որ խորհնացին տեղ չի տալիս հրաշքներին իր

պատմութիւն մեզ և իր աղբյուրներէ մեզ նկարագրված հրաշք-
ները նա բացատրում է իբրև բնական երևույթներու Այս հատկու-
թյունը մանավանդ զարմանալի է նրանով, որ Խորենացին ինքը
բարեպաշտ հավատացյալ էր: Օրինակ բերենք մի դեպք: Փալքս-
տոս պատմում է, թե Ներսես Մեծը յոթնասուն մարդով Վաղես
կայսրի հրամանով աքսորվեց մի ամալի կղզի, որտեղ ոչ բույս
կար, ոչ արմատ, այլ միայն ժայռեր ու ավազ, որպեսզի աքսո-
րականները սովամահ լինեն: Ներսես Մեծը քաշալիբում է ընկեր-
ներին, հետո առաջարկում է ծուկ շոգել և աղոթք անել, և
հանկարծ ծովն ահագին քանակութեամբ ձուլ է ափ դրում, նույն-
պես և փայտ. փայտն ինքն իրեն բոցավառվում է, ձուկը խորձ-
վում են և ուտում: Այսպես, այս կղզու վրա ապրում են իննը տա-
րի (Փալքստոս, Գ. դ.): Խորենացին, որ աչքի առաջ ուներ Փա-
լքստոսի այս պատմութիւնը, հետևյալ կերպով է նկարագրում
դեպքը: Նավակոծութիւնից ազատվածները տազնապի մեջ շմը-
նացին. նրանք ուտում էին անտառի արմատները և այն ձկները,
որ աստծու հրամանով ծովը կենդանի ափ էր դրում. այսպես ապ-
րեցին նրանք ութ ամիս (Գ. 1): Այստեղ կա դարձյալ աստծու
նախախնամութիւնը, բայց չկա հրաշք, ամեն ինչ բնական է և հը-
նարավոր: Ուրեմն Խորենացին մերժում է դերբնականը, որ չի
հարմարում պատմութիւն ճշմարտյալ ոճին: Միակ բացառութիւ-
նը նա անում է իր սիրելի վարդապետի (ուսուցչի)՝ Մեսրոպ
Մաշտոցի վերաբերմամբ, երբ պատմում է, թե նրա դագաղի վրա
լուսեղեն խաչ երևաց, որ մարմինը Վաղարշապատից մինչև Օ-
շական տանելը երևում էր: Բայց այս «հրաշքին» տեղ տալու
համար նա չի բավականանում ժամանակակից Կորյունի վկայու-
թեամբ, այլ ուրիշներից ևս ստուգում է նույնը. — «Որպէս լուսյ
ի բազմաց և ի հաւատարիմ արանց», և միայն այսպիսի զու-
շավոր քննութիւնից հետո թույլ է տալիս իրեն պատմել այս նը-
շանը, որ իսկապես դարձյալ մի պարզ բնական երևույթ է, ինչ-
պես բացատրել ենք 344-րդ ծանոթութիւն մեջ:

Խորենացին շատ բարձր է գնահատում ուսումը, արվեստնե-
րը, մատենագրութիւնը, առհասարակ լուսավորութիւնը: Մարդն
ստեղծված է ըստ պատկերի աստուծո, ասում է նա, իսկ մար-
դու էական հատկութիւնը բանականութիւնն է, և ով որ բանա-
կանութիւնը զարդարում է, հետամուտ լինելով ուսման և դպրու-

Քյան, նա արժանավոր է դառնում աստու պատկեր կոչվելու (Ա. ա.): Այսպիսի արամարանական ուշիղ դատողութեամբ նա ներքողում է իր մեկնեսա Սահակ Բագրատունուն այն պատճառով, որ նա հետամուտ եղավ դպրութեան և իրեն առաջարկեց գրել Հայոց Պատմութիւնը: Նույնպիսի գովեստներ է տալիս նա Պատմիկոս Եղբայրասերին, որ գիտութիւնները ծաղկեցրեց Եգիպտոսում, Ալեքսանդրիայի հռչակավոր մատենադարանը հիմնեց. ս. Սահակին ու Մեսրոպին, որոնք Հայաստանի լուսավորութեան մեծ հիմնադիրները եղան: Իսկ այս բարեմասնութիւնները շունեցող թագավորներին նա կոչում է անբան, թուամիտ, վայրենի:

Խորենացին հելլենական քաղաքակրթութեան, հելլենասիրութեան լավագույն և ազդեցիկ ներկայացուցիչն է եղել Հայաստանում, հունական դպրոցն ու գիտութիւնը գերադասելով ասորականից և պարսկականից և Հունաստանը կոչելով «մայր կամ դայեակ իմաստից»: Այժմյան լեզվով ասելով՝ նա եվրոպական կուլտուրայի հետևող և տարածող էր արևելքում, հակառակ ասիական կուլտուրայի: Այս հանգամանքն առանձնապես զնահատելի է մի մատենագրի կողմից, որ սպրում էր Հայաստանում, մի աշխարհում, որ գլխովին ողողված էր պարսկական կուլտուրայով, որտեղ արքունական տունը, նախարարական տըները յուրացրել էին պարսկական ճաշակ կյանքի բոլոր պարագաներում, որի լավագույն ապացույցն է— եթե լինեին ուրիշ ապացույցներ— հայերեն լեզուն, լիովի հեղեղված պահլավական բառերով ու ոճերով: Հենց ինքը Խորենացին շատ հմուտ է պարսկական առասպելներին, թեպետ և նրանց ատում է, և առահասարակ լավատեղյակ է պարսկական գործերին: Ուրեմն Խորենացու հելլենասիրութիւնը խոր զգացված և անշեղ գործադրվող գիծ է նրա մտավոր կարողութեան, և ոչ թե լոկ համակրութիւն հույներին իրրև քրիստոնյաների հանդեպ հեթանոս պարսիկների: Ասորիները նույնպես քրիստոնյա էին և ավելի շփում ունեին հայերի հետ, սակայն Խորենացին նրանց էլ արհամարհում է, աշխատում է անտես անել նրանց ազդեցութիւնը գրերի գլուտի մամանակ, այնպես որ, ըստ Խորենացու, գրերի գլուտը տեղի է ունեցել ոչ թե Ասորիքում, Սամոսատ քաղաքում, այլ Հունաստանում, Սամոս կղզու վրա, հույն Հռոփանոսի աշակցութեամբ, որ

զնացած՝ միայնացած է լինում այդ կղզում: Ուրիշ տեղ էլ նա
ասորի գիտնականներին բնորոշում է իբրև փոքր և աննշան
մարդիկ:

Խորենացին անցքեր պատմելիս կամ անձեր նկարագրելիս լուկ դի-
տող՝ անտարբեր արձանագրող չէ, այլ նրանց հետ կապվում է
հոգով ու սրտով, քննադատում է և գնահատում: Նա չի բավա-
կանանում միայն պատմելով: Պատմությունը, նրա համոզմունքով,
լուկ անցքերի դասավորություն չէ, այլ մի գիրք, որտեղ անցքերը
պետք է լուսարանված լինեն, անձերը գնահատված. մի գիրք, որ
ընթերցողին պետք է ուղեցույց լինի կյանքի մեջ, առաջնորդելով
նրան դեպի առաքինություն, բարեգործություն, ուսումնասիրու-
թյուն և հայրենասիրություն: Այս պատճառով նա կանգ է առ-
նում պատմական անձնավորությունների վրա, գնահատելով նը-
բանց գործերը, գովելով կամ պարսավելով Այն մարդիկ, որոնք
հետամուտ են եղել ուսման, գրականության զարգացման, հալա-
ծել են հայրենիքի թշնամիներին, փառավորել են հայրենիքը
հաղթություններով, մուծել են քաղաքական և տնտեսական. բարե-
նորոգումներ, ընդհանրապես աշխատել են ժողովրդի մտավոր,
տնտեսական, քաղաքական և բարոյական առաջադիմության հա-
մար, արժանանում են Խորենացու աննախանձ ու խելացի գտ-
վեստներին. — Ընրանց անմահ հիշատակը մնում է աշխարհում»,
Ընրանք մեռնելուց հետո էլ շարունակում են ապրել, Ընրանք
մահկանացու ծնվելով՝ անմահ են թողնում իրենց հիշատակը:
Ընդհակառակն, այն անձնավորությունները, որոնք ոչ մի օգտա-
կար գործ չեն անում ժողովրդի համար, անփույթ են լինում Եան-
մահ հիշատակ թողնելու, այլ միայն իրենց զվարճության հա-
մար են ապրում, ենթարկվում են Խորենացու արդարացի և խիստ
պարսավին, իբրև թուլամորթ, վայրենի, որովայնի ստրուկ, աղ-
բանոցներ մեծացնող, անմիտ, անզգամ և այլն: Առաջին կարգին
են պատկանում Տիգրանները, Արտաշեսները, Տրդատը, Սահակ
Բազրատունին, Սահակ և Մեսրոպ և այլն: Երկրորդ կարգին են
պատկանում Արտավազդը, Խոսրով Փոքրը, Արշակ Բ.-ը, Պապը
և ուրիշները:

Իր դատաստանների մեջ Խորենացին անաշու է և խիստ,
միևնույն ժամանակ ինքնուրույն և համարձակ: Արդեն մի շարք
թագավորների այնպիսի կծու խոսքերով պարսավելը ցույց է տա-

լիս, որ նա չի քաշվում ազգային պատիվը վիրավորելու երկշտ
զգացմունքից: Նա իր համոզմունքից բարձր ոչինչ չի ճանաչում,
և երբ համոզմունքը թելադրում է նրան մի բան, նա ասում է
համարձակ, թեկուզ սրանով շատ սրտեր վիրավորվին, նվիրական
դարձած զգացմունքներ թուլանան: Բերենք մի օրինակ: Հայտնի
է, որ ս. Գրիգոր Լուսավորիչը, ըստ ազգային ավանդության, իր
կրած անտանելի շարշարանքներով, մի ամբողջ աշխարհ քրիս-
տոնեական լուսով լուսավորելով, հայոց եկեղեցու նվիրապետու-
թյունը հիմնելով և ճգնություն մը հայ ազգի և եկեղեցու ամենա-
սիրելի, ամենաժողովրդական սուրբը, պաշտելի անձնավորու-
թյունը դարձավ: Հայոց եկեղեցիներում ամեն օր նրա անունն
սկսեց հիշվել իբրև բարեխոսի առ աստված՝ աստվածածնի, Հով-
հաննես Մկրտչի, Ստեփանոս Նախավկայի, առաքյալների և մար-
գարենների հետ (տե՛ս Քարեխոս ունիմք մաղթանքը): Նրա հի-
շատակի համար տարեկան երեք տոն սահմանվեց— մուսն ի
վիրապն, ելն ի վիրապէն, զիւտ նշխարաց: Նրա անունով բազ-
մաթիվ տաճարներ կառուցվեցին, ժողովուրդն աղոթելիս միշտ
նրան է կանչում բարեխոս (Ղ. Փարպեցի): Եվ ահա ետրենացին,
իբրև պատմաբան, այս երկնաքաղաքացի սրբին նորից աշխարհ
է իշեցնում, և նրան համեմատելով Տրդատի հետ, վերջինիս կո-
չում է թուրք, մեծ, երկրորդ նահատակ, մերոյ լուսավորութեան
լուսաւոր վերակացու, գործակից և հաւասար ճգնող մերոյ նա-
խաշաղի և լուսաւորութեանց նահապետի: Լուսավորչին տալիս
է առավելություն իբրև վկայի և առաքյալի, իսկ այնուհետև եր-
կուր զուգարան և հաւասարագործ են: Բայց այստեղ նա ճա-
նաչում է թագավորի առավելությունը. որովհետև աստծու մասին
խորհելու և ճգնելու մեջ իրար հավասար լինելով, թագավորն այն
առավելությունն է ունեցել, որ հորդորական խոսքերով ու հրա-
մաններով նվաճել է ժողովուրդը նոր կրոնի լծի տակ: Այսպիսի հա-
մեմատություն անելու, Տրդատ թագավորին և Լուսավորչին հա-
վասարապատիվ համբավելու համար պետք էր ունենալ ետրենա-
ցու լուսավոր խորթափանց միտքը և խիզախ համարձակությու-
նը:— Նույն համարձակությունը տեսնում ենք և ուրիշ տեղեր,
մանավանդ Ողբի մեջ, որտեղ անխնա հարվածում է հայոց բո-
լոր դասակարգերին, հանդիմանելով ամեն մի դասակարգի բնո-
րոշ արատները:

Խորհնացին հայրենասեր է, այս բառի ամենաազնիվ նշանակությամբ: Հայրենասեր է նրանով, որ ցանկանում է տեսնել իր հայրենիքը փառավոր, անկախ, իր հայրենակիցներին՝ առաքինի, քաղաքակրթված, ապահով: Հայրենասեր է նրանով, որ իր ազդու գրչով հարվածում է տգիտությունը, անգործությունը, մոլությունները, գովում է գիտությունը, օգտակար գործունեությունը, առաքինությունը: Նա ուրախակից է ազգի ուրախություններին, ցավակից է նրա ցավերին: Բայց նրա հայրենասիրությունն զգաստ է, գիտակցող և չի փոխվում վնասակար հայրենամոլության (շովինիզմի), երբ ամեն ինչ, որ ազգային է, վարդազույն, կատարյալ է երևում, երբ ազգի պակասությունները թվում են իբրև առաքինություն կամ վերագրվում են թշնամուն կամ օտար ազդեցության: Ոսկե տառերով պետք է արձանագրել Խորհնացու այն կարճ, բայց գիտակցությամբ լի խոսքերը, որոնցից երևում է, թե ո՞րքան լավ է ըմբռնում նա մեր ազգի համեմատաբար համեստ գրությունը, և միևնույն ժամանակ սիրում է նրան. «Թէպէտ և եմք ածու փոքր, և թուով յոյժ ընդ փոքրսն համանեալ, և զօրութեամբ տկար, և ընդ այլով յուով անգամ նուաճեալ թագաւորութեաք՝ սակայն բազում գործք բարութեան զտանին գործեալ և ի մերում աշխարհիս և արժանի գրոց յիշատակի» (Ա. գ.): Մի անկեղծ խոստովանություն, որ զգաստության և ինքնագիտակցության օրինակ կարող է ծառայել նույնիսկ մեր օրերում:

Խորհնացու Պատմության հատկությունները լրիվ բնորոշելու համար պետք է հիշել և նրա տարապայման սերը զեպի ստուգաբանությունը: Նա ստուգաբանությունը գործ է ածում դարձյալ իբրև օժանդակ աղբյուր՝ տեղերի անունները բացատրելու, նախարարական տոհմերի ծագումը կամ պաշտոնը որոշելու համար և այլն: Այսպես՝ Հարք զավառի անունը նա առաջ է բերում «Հայր» բառի հոգնակի ձևից (հարք), իբրև թե «հարք են աստեն բնակեալք ազգի տանն Թորգոմայ (Ա. ժ.): Գերեզմանք կամ Գերեզմանակք անունով Հայկը կոչում է այն բլուրը, որտեղ ընկավ Բելը (Ա. ժ.): Մարմետ դաստակերտի տնունը նա առաջ է բերում պարսկերեն «մար ամատ» (մարը նկավ) բացականչությունից, որով Արտաշեսի զորքերն իմաց տրվին Երվանդին Արտաշեսի հաղթական հարձակումը. (Երվանդը Արտաշեսին թշնամանելու համար մար է եղել կոչելիս (Բ. խզ):

Սանատրուկ անունը նա բացատրում է իբրև Սանտոայ տուրք (Սանտուր եղել է Սանատրուկի դայակը, որ ձյունի բուքի ծամանակ երեխային երեք օր և երեք գիշեր պահել է ձյունի տակ, ստինքների մեջ, մինչև եկել գտել են (Բ. 19): Բզնունյաց նախարարությունը նա ծագեցնում է Բազից, Մանավազի որդուց (Ա. իր.): Սյունիքի Սիսական անունը առաջ է բերում Սյունյաց նահապետ Սիսակի անունից (Ա. ժբ): Անգեղ տան անունը առաջ է բերում այդ տան նահապետ Տորքի տգեղությունից (=անգեղեցիկ, Բ. 2): Ամատունյաց նախարարության անունը առաջ է բերում պարսկերեն մահտեն (զալ) բայից, իբրև եկվորներ (Բ. ծե): Սլկունյաց նախարարության անունը առաջ է բերում նրանց Սլաք նահապետի անունից (Բ. 2): Արծրունիք՝ նա մեկնում է իբրև արծիվ ունիք: Սպանդունիք՝ իբրև սպանդանոցների (զենարանների) վերակացուների: Հավնունիք՝ իբրև բազեակիրներ և բազեակալներ (հավ գրարար նշանակում է թռչուն): Գնունիք՝ իբրև գինի ունիք (Բ. է): Նույնիսկ օտարազգի հատուկ անունները նա ստուգաբանում է հայերեն բառերով: Այսպես՝ Կեսարիա քաղաքի նախկին Մաժաք անունը նա համարում է առաջ եկած Մշակ բառից, այն կողմնակալի անունից, որին Արամը նշանակել էր կառավարիչ իր նվաճած Կապադովկիայի. տեղացիները չկարողանալով Մշակ բառն ուղիղ արտասանել, փոխել են Մաժաքի (Ա. ժա): Արգար անունը նա մեկնում է ասլագար, որ այսպես կոչված է իր առավել հեղուկյան և իմաստության, ինչպես և տարիքի պատճառով. հույներն ու ասորիները չկարողանալով ուղիղ արտասանել, փոխել են Արգարի (Բ. Բզ): Մծբին քաղաքի անունը մեկնում է իբր ամնաց մին, այսինքն թե Սանատրուկն այս քաղաքը վերաշինելիս իր արձանը կանգնեցրել էր նրա մեջ, ձեռքին մի դրամ բռնած, որ նշանակելիս է եղել, թե այս քաղաքի վրա թուրք դրամներս ծախսեցի, միայն այս դրամը մնաց (Բ. 19):

Այսպիսի օրինակներ էլի շատ կարելի է բերել: Սրանց ամենամեծ մասն իհարկե անհաշոդ և բռնադրոսիկ ստուգաբանություններ են, զուցե մի քանիսն առնված ժողովրդից, բայց համենայն դեպս պատմության արժանիքը չեն ավելացնում, միայն ցույց են տալիս, որ Պատմահայրը երբեմն ի՛նչ անվավերական աղբյուրների և միջոցների է դիմում պատմական նյութ քաղելու համար:

Պետք է վերջապես կանգ առնենք Խորենացու Պատմութիւն սուրիշ մի քանի հատկութիւններէ վրա ևս, որոնք մեր այժմյան հայացքով դատապարտելի են:

Խորենացին հաճախ մեշ է բերում նամակներ, որ փոխանակում են իրար մեշ մի կողմից հայոց և մյուս կողմից օտարազգի թագավորները, կամ հայոց կաթողիկոսը և հունաց պատրիարքը: Բայց նամակներն էլ աչքի են ընկնում իրենց հակիրճ ոճով և գործառնական բնույթով: Այս նամակներից ոչ մեկը վավերական չէ. նրանց ստեղծել է ինքը, Խորենացին, այն բովանդակութեամբ ու այն ձևով, ինչպես որ, նրա կարծիքով, նրանք պետք է գրված լինեին, եթե իրոք գրվեին: Մեր հասկացողութեամբ սակեղծիք է, խարդախութիւն, բայց Խորենացու դարում սա մի ընդունված սովորական ձև էր ոչ միայն մեր, այլ և օտարազգի մատենագրութիւն մեշ¹⁾: Բայց այդ նամակներն ուրիշ հետաքրքրական կողմ ունեն.— նրանցից երևում է, թե ինչպես է Խորենացին պատկերացնում հիշյալ թղթակիցների փոխադարձ հարաբերութիւնը, ինչպիսի տիտղոսներ են կրում իրենք կամ տալիս են իրենց թղթակիցներին. արդոք մտերմակա՞ն են այդ հարաբերութիւնները, թե պաշտոնական, իբրև հավասարն՞ր են դրում միայնց, թե իբրև պետը ստորադրյալին կամ ստորադրյալը պետին. սրանցով էլ որոշվում են հայոց թագավորների քաղաքական դիրքն ու նշանակութիւնը օտար թագավորների նկատմամբ, ինչպես ենթադրում է Խորենացին:

Դարձյալ նա սովորութիւն ունի իր աղբյուրների մեշ փոփոխութիւններ ու լրացումներ մտցնել այնպես, ինչպես ինքը կարծում է, թե իսկպպես պետք է լիներ: Լարուսնայի մեշ գրված է, թե Բաղեսոս առաքյալը Եղեսիա գալով՝ իշխանեց Տուրիայի մոտ: Խորենացին լրացնում է— հրեա Տուրիա իշխանի մոտ, որի մասին ասում են, թե Բագրատունյաց տոհմից է եղել (Բ. լգ): Ուրիշ տեղ Խորենացին պատմում է, թե Տիգրանը (Բ) պարսից Արտաշես թագավորին վերադարձնելով նախագահութիւնը, հաշտեցնում է իր հետ, նրանից օգնական զորք է առնում, հայոց և

¹⁾ Այս տեսակետով էլ պետք է նայել Եղեշէի և Փարպեցու մեշ բերած՝ Միհրենբեհի կամ Հազկերտի նամակին և Հայոց պատմախոսին, որոնք բուրովին իրարից սարքերով են երկու հեղինակների մաս:

պարսից միացած զորքի վրա սպարապետ է նշանակում Ռըշտունյաց նահապետ Բարզափրանին և ուղարկում է հոռմայեցիների զորքերի դեմ (Բ. ժթ)։ Այս պատմութիւնը խորհնացին մանրամասնութեամբ և շատ տեղ բառացի առնում է Հովսեփոսից, բայց Հովսեփոսը ամբողջ գործը վերագրում է պարսից թագավորին, Բարզափրանին էլ կոչում է Պարթևաց զորավար. ոչ Տիգրանի անունը կա Հովսեփոսի մոտ և ոչ Բարզափրանի Ռշտունյաց նահապետ լինելը։ Եարունակութեան մեջ Հովսեփոս հիշում է թագավորի մի մատովակի (տակառապետի), առանց անունը տալու խորհնացին ավելացնում է— «Գնել ոմն տակառապետ արքային հայոց, որ էր յազգէն Գնունեանց»։ Պատմութեան Բ. գրքի իդ և իե գլուխներում խորհնացին պատմում է Արշամի կամ Արշամի գործերը, որին համարում է որդի Արտաշեսի, եղբայր Տիգրանի, հայր Արգարի։ Բայց հայտնի է, որ Արշամ անունով թագավոր չի եղել, այլ այդ բանն ասորերին Ուքամա (հայերեն թարգմանութեան մեջ՝ Արշամա) բան է, որ նշանակում է թուս և եղել է Արգար թագավորի մակդիրը— Արգար Արշամա—Արգար թուս։ խորհնացին այս բանի ծագումն ու նշանակութիւնը չհասկանալով, կարծել է, թե հատուկ անուն է սեռական հոլովով գրված, և ըստ հայերեն լեզվի քերականութեան հասկացել է Արգար (որդի) Արշամի։ Սա, իհարկե, արդյունք է սխալ հասկացողութեան։ Բայց այն գործերը, ինչ որ նա վերագրում է այս Արշամին— Սնանոս Բագրատունու հետ զժողովելը Հյուսկանոսի պատճառով կամ Հերովդեսի հետ ընդհարումը բանվորներ տալը մերժելու պատճառով՝ արդեն շին կարող կոչվել սխալներ. սրանք խորհնացին է ստեղծել մասամբ Հովսեփոսից առնելով, մասամբ իրենից հարմարեցնելով։

Այսպիսի օրինակներ էլի կան խորհնացու պատմութեան մեջ։ Սրանք, իհարկե, աններելի են մեր այժմյան հասկացողութեամբ, բայց հեղինակին պետք է դատել իր ժամանակի և շրջավայրի տեսակետից, նրա ժամանակ տիրող սովորութիւնների համեմատութեամբ։ Վերը բերած օրինակները գիտակցական ստեր չեն խորհնացու կողմից հորինված. նրանք սխալներ են՝ հիմնված հավանականութեան վրա, և խորհնացին բոլոր այս դեպքերում որոշ հիմքեր ունեն՝ նրանց հավանական համարելու Մյուս կողմից՝ եթե նրանք հայ ժողովրդի համար պարծանք են, գոնե ու-

քիչ ազգերի շին թշնամանում կամ ստորացնում: Իսկ երբ վերց-
 նում ենք Եղիշին, որ Վասակին վերածել է մի հրեշի, երբ վերց-
 նում ենք Ազաթանգեղոսին, որի մեջ պատմական ճշմարտությու-
 նը խոշորացույցով պետք է փնտռել, երբ վերցնում ենք Փավլոս-
 անոսին, որի մեջ առասպելն ու գերբնականը սերտ հյուսված են
 պատմական իրականության հետ, երբ վերցնում ենք Փարպեցուն,
 որ իր վկայությամբ ստեպ ստեպ կարդալով Կորյունի գրվածքը,
 տեղեկացել է գրերի գյուտի պատմությանը և սակայն Մեսրոպի
 գերը գրերի գյուտի գործում հավասարեցրել է զրոյի, այն աստի-
 ճան նվաստացրել է նրան,— ապա, սրանց համեմատությամբ
 Խորենացին շատ և շատ բարձր է ճշմարտասիրության կողմից:
 Պակաս չեն նման օրինակներ և օտար պատմագիրների մեջ: Հրեա
 պատմագիր Հովսեպոսը նկատում է. «Մինչև իսկ ականատես
 հոռոմեական հեղինակները մեծ շփով աղավաղել են փաստերի
 քակությունը և, խեղաթյուրելով պատմական ճշմարտությունը,
 կամ ներբողներ են գրել ի հաճույս Հռոմի և կամ շարախոսու-
 թյուններ նրա թշնամիների մասին»¹⁾ Ակադ. Մանանդյանը Պլու-
 տարքոսի «կենսագրությունները» որակում է իբրև կասկածելի և
 անվստահելի, «որոնց մեջ շարամտորեն տրված են Տիգրան Բ.-ի
 և նրա պետության ֆեոդալական կազմակերպության այլանդակ
 ծաղրանկարներ»²⁾: Մեր ժամանակ էլ քիչ չեն այսպիսի պա-
 կասություններ նույնիսկ գիտնական գրվածքներում:

ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ԼԵՋՈՒՆ, ՈՃԸ: Խորենացու լեզուն արվեստական
 է և բարձր, որով շատ զանազանվում է Փավլոսի և Փարպեցու
 գրեթե ժողովրդական լեզվից: Նա փայլում է ճոխությամբ, բառե-
 րի արվեստական, բայց պատշաճ ու ներդաշնակ դասավորու-
 թյամբ, կանոնավոր քերականությամբ թե՛ ստուգաբանության և
 թե՛ շարահյուսության մեջ. շնայելով, որ երբեմն շատ երկար
 պարբերություններ է գործածում, ոչ մի անգամ խոսքի տրամա-
 բանական կապը չի խզվում, այլ ստացվում է մի բարդ, բազ-
 մահարկ և գեղեցիկ դասավորված կառուցվածք: Ծաղկապների,
 կրճատված նախադասությունների նպատակահարմար գործածու-
 թյունը ոչ միայն խոսքը պարզ և հասկանալի է դարձնում, այլ
 և ընթերցողին միջոց է տալիս հետևելու հեղինակի մտածողու-

¹⁾ Ակադ. Մանանդյան, Տիգրան Երկրորդ, էջ 8.

²⁾ Նույն տեղը, էջ 9.

թյան հզանակին: Նա լեզվի վարպետ է, և քերականության ըն-
ձեռած բուրբ միջոցները հմտորեն ծառայեցնում է իր մաքրե-
ւորահայտելու:

Նա հունարան հեղինակ է: Հունարանությունը երևան է գա-
լիս՝ հունական կադապարով, նախդիրներով բառեր ստեղծելու
մեջ, ինչպես արտասանություն, առարկություն, արտասահմանել,
պարածածկել, ներբողական, վերարանություն, աշխարհագրու-
թյուն (ինչպես գիտություն), հարցասիրություն, և այլ շատ բա-
ռեր: Բայց հունարանությունը առավելապես արտահայտվում է
շարահասուության մեջ, որոնցից մի քանիսը հիշենք: Գործ է ածում
հայցական հոլովով ենթակա անորոշ դերբայի մոտ (սիրելի էջ
ինձ... առ նոքօք յաշխարհ դմուտն իմ լինելու: Ե՛վ ասէին զոգցեա
երկրին Հայկազանց զայս լինելու): Երկրորդական նախադասու-
թյունը հարաբերական դերանվան հետ գլխավորից առաջ դնել և
հարաբերայի հոլովը համաձայնեցնել հարաբերականի հոլովի
հետ. (սքի՞նչ ինձ ի գիրս յայս արդեօք իցէ բան սիրելի քան թէ
որ յաղագս սորա էին զովեստք և պատմութիւնք յերկարելու: Ե՛կն-
մահ յիշատակ թողու զայս քեզ և որ զկնի քո գալոց են ազգք):
Երկրորդական նախադասությունների տեսակ-տեսակ կրճատում-
ներ համաձայն հունարենի ոգուն. (սիսկ մերոցն ոչ այսպիսի ինչ
խորհելոցն՝ մնացին յիշատակեալ ի վերջինսն): Ե՛ւ այսոցիկ
այսպէս կարգելոց՝ սկսայց և որ ինչ զկնի այսոցիկու: Ե՛րայ առ
Տրդատ մեր թագաւոր, եղբարց նորա առ Շապուհ երթալովու:
Ե՛ջևզընատիպն այսորիկ ասի ուրախացուցանելու): Հայցական
սեռի խնդիրներ՝ կրավորական բայերի մոտ. (Ե՛ շահատակելն
իւրում հարկանի յամեմնէ սակերբ զզուկսն): Ե՛ զվասնէրն ի
խորհրդակցացն հարցանիլ՝ յերկարէ ժամս ինչ զպատասխա-
նիսն): Անցյալ դերբայը իբրև որոշիչ գործածելն այնտեղ, որտեղ
սպասելու էր անորոշ դերբայ իբրև ասացված: (Ե՛ մտելոց ան-
ւանց նոցա ի քարտէս արքունի): Ե՛՞՞՞՞ զտելոց շտեմարանաց յա-
րեալ զօրքն ի վերայ): Առանձնապես նա սիրում է քերականո-
րեն իրար հետ կապ ունեցող բառերը, ինչպես որոշիչ և որոշյալ,
հատկացուցիչ և հատկացյալ, բայ և մակբայ— իրարից բաժա-
նել միջանկյալ բառերով: Օրինակ. Ե՛ջանդու հոգւոյն ի վերայ ի-
մատուածոց քոց շարժմունս: Ե՛ քաշէն զրկեալ հովուէ և հով-
ուակցէ: Ե՛ մերոյս վերայ շահատակեալ յարձակէր տեղափեան:

«Ոչ արտաքուստ ուստեք այսոցիկ ի ներքո ամեալ խորհեցան օ-
ժանդակութիւնս իմաստից: Եկամիմ զնոցա կշտամբութեան յար-
ձարել զբանս: Ելանդրէն քոյոյն յուսալով դարձն և այլն:

Խորհնացին պատմելու հատուկ ձև ունի. նա շարունակ խո-
սում է իր մեկենասի և ընդհանրապես ընթերցողի հետ. երբեմն
նա իր գնահատութիւնն է անում, երբեմն իր ուրախութիւնը
կամ վիշտը արտահայտում, երբեմն կասկած հայտնում իր գրա-
ծի կամ գործածած աղբյուրի ստուգութեան մասին, երբեմն ըն-
թերցողին հրավիրում է զարմանալ իր մի հաշոյ գլուստի վրա,
այնպես որ նա միշտ ընթերցողի աչքի առաջ է և ընթերցողին
այնպես է թվում, թե ինքը ոչ թե գիրք է կարդում, այլ լսում է
մի հեղինակավոր ժերուհու կենդանի զրույցը. կարծես մի հոգե-
կան կապ է ստեղծվում ընթերցողի և հեղինակի մեջ: Այս պատ-
ճառով նրա պատմութիւնը կենդանի է դառնում և հետաքրքրա-
կան: Նրա ոճը գեղարվեստական լինելով հանդերձ նաև իմաս-
տալից է. ամեն մի բառ մտածված է, ավելորդ խոսքեր չկան նրա
մեջ, ուստի պահանջվում է լուրջ ուշադրութիւն՝ նրա ամեն մի
խոսքը հասկանալու համար: Այս է պատճառը, որ Խորհնացուն
որքան շատ ենք կարդում, այնքան նոր բաներ ենք գտնում նրա
մեջ:

Նա գրում է խոր համոզմամբ, և երբ մի անցք կամ անձնա-
ձորութիւն նրա վրա խոր տպավորութիւն են թողնում, նրա գը-
րածն էլ այսպիսի տեղերում անշափ ազդու է լինում և խորապես
ազդում է ընթերցողի վրա: Արճիճի ժանրութեամբ ճնշում է մեր
հոգին Տրդատ Թագավորի մահվան գլուխը, որին կցել է հեղինա-
կը և իր կրած զրկանքները (Բ. դր). նույնպես խիստ տպավորու-
թիւն է թողնում Ողբը, որի մեջ հայրենիքի թշվառութիւնը և հե-
ղինակի անձնականը խառնվում են իրար:

Բայց Խորհնացու ոճը պատմութեան բոլոր ընթացքում միա-
նման չէ. կան մասեր, որտեղ գեղարվեստը և քերթողական ար-
վեստը բարձր աստիճանի են հասած. կան ավելի շատ տեղեր,
երբ նրա ոճը հասարակ է, բայց միշտ արվեստական: Երբորդ
գիրքն սկսելիս, երբ պետք է խոսի իրեն ժամանակակից կամ
ժամանակով մոտ անցքերի մասին, նախապես հայտնում է, որ
այս մասի պատմութիւնը գրելու է ճասարակաց խօսքով: Հե-
ղինակը նուրբ ճաշակ ունի և պատշաճութեան զգացմունք. այս

պատճառով նկատվում է զարմանալի ներդաշնակութուն պատմութիւնն նյութի և նրա արտահայտութիւն մեջ. ինչ բնավորութիւն ունի նյութը, նույն բնավորութիւնն է ստանում և ոճը: Երբ Խորենացին նկարում է պատկերներ, տեսարաններ, ստացվում է լայնածավալ, հանդարտ, գեղարվեստական ոճ՝ նմանութիւններով, փոխաբերութիւններով զարդարված: Երբ պատմում է սովորական անցք, ստացվում է դործնական մարդու կարճ, անպաճույճ, արագընթաց ոճ: Երբ դատողութիւն է անում կամ գնահատում, նկատվում է փիլիսոփայական զրվածքի ծանր, մանվածապատ, մթին ոճ: Ուստի սխալ է այն ընդհանրացած կարծիքը, թէ Խորենացին համառոտասեր հեղինակ է. նա գիտե տեղը թե՛ համառոտաբան, զրեթե ժլատ լինելու և թէ մանրապատում երկարաբանելու:

ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ՆՇԱՆԱԿՈՒԹՅՈՒՆԸ: Երբ մենք ի նկատի ենք առնում այս բոլոր ներքին և արտաքին հատկութիւնները, որոնք բոլորը կրում են դրոշմը հաստատ համոզմունքի, լայն աշխարհայացքի, լուրջ քննադատութիւն, բարձր կրթութիւն, առողջ հայրենասիրութիւն, հետաքնին աշխատասիրութիւն և գեղարվեստական ճաշակի, այն ժամանակ մեզ հասկանալի կդառնա, թէ ինչո՞ւ Խորենացու Պատմութիւնը տասնյակ դարերով գերիշխող է եղել հայոց պատմական մատենագրութիւն մեջ: Այսպիսի ընդունակութիւններ, զոնե մասամբ, չի ունեցել հաջորդ դարերում ոչ մի հայ պատմագիր, ուստի Խորենացին մնացել է բարձր վեհութիւն մեջ անհամեմատելի: Նրա ազդեցութիւնը հայոց գրականութիւն վրա դարերի ընթացքում դժվար է որոշել, բայց դա պետք է շատ մեծ լինի: Հաջորդ պատմագիրներից շատերը (Սեբեոս, Ղևոնդ, Հովհաննէս կաթողիկոս, Ասողիկ և այլն) ընդունել են նրա ստեղծած պատմագրութիւն տիպը: Նրա Պատմութիւն քննական բովից անցած պատմական անձնավորութիւններն ու անցքերը նվիրագործվել են և առանց նոր քննութիւն ուղղակի ընդունվել են բոլոր հաջորդներից: Թագավորների շարքը, նրանց գործերը, ժամանակագրութիւնը— Խորենացուն են, որոնք կրկնվել են հաջորդաբար դարերի ընթացքում: Նույնպիսի խոր ազդեցութիւն թողած պիտի լինի այս Պատմութիւնը. և հայ ընթերցող դասակարգի մտքերի, աշխարհայացքի և ճաշակի վերա: Նրա նկարագրած ազգային հերոսները, ինչպես Հայկը, Ա-

բամբը, Տիգրանը, և այլն, ազգի սիրելի անձերը դարձան, ազգն իրեն ճանաչեց ու զգաց իբրև սերունդ այդ հերոսների. ազգի ինքնաճանաչութունը, գիտակցական հայրենասիրութունը հիմնը վեցին խորենացու Պատմության վրա, որովհետև պատմութուն շունեցող ժողովուրդն ազգ չէ: Հայ ժողովրդի մտքի ու սրտի վրա ունեցած ազդեցության տեսակետից խորենացու հետ մասամբ կարող է համեմատվել Սղիշեն, իսկ քննադատական ոգու կողմից էլ Փարսեցիին իր Պատմությամբ և թղթով. իսկ բոլոր գծերով ներա հետ դոնն մոտավորապես համեմատվող ուրիշ պատմագիր չենք ունեցել: Նա լի է առավելութուններով, լի է և պակասութույններով. բայց պակասութունները նրա ապրած դարինն են և նրա ունեցած թերի և սխալ աղբյուրներինը, իսկ առավելութունները նրա սեփական արժանիքն են կազմում:

Ներկայումս խորենացու Պատմության նշանակութունը շատ է փոխվել. նա այլ ևս չի կարող ծառայել իբրև հայոց պատմության դասագիրք, իբրև միակ աղբյուր Հայաստանի հնագույն ժամանակների պատմության, իբրև անսխալ հեղինակ, որի ամեն մի խոսքը պատգամ էր հաշորդ հեղինակների համար: Եվ այս շատ բնական է, նախ այն պատճառով, որ խորենացին գործ է ածել բազմաթիվ աղբյուրներ, և եթե այս աղբյուրները այժմ էլ կան և մեզ մատչելի են, էլ մենք կարիք չենք զգա խորենացու միջնորդությանը դիմելու, այլ հենց նրա աղբյուրին կդիմենք: Չի հնանում այն հեղինակը, որ գրում է իբրև ժամանակակից, առանց աղբյուրի, որքան էլ նա գունավորած կամ աղավաղած լինի իրողութունը, ինչպես են մեր մեջ Կոռյունը, Սղիշեն, Սեբեոսը: Իսկ այն հեղինակը, որ աղբյուրներից է օգտվել, վաղ թե ուշ պետք է հնանա: Երկրորդ՝ այն պատճառով, որ հինգերորդ դարից մինչև այսօր, ինչպես ամեն գիտութուն, այնպես էլ պատմութուն շատ է զարգացել և փոխվել թե՛ ըստ բովանդակության և թե՛ ըստ աղբյուրների: Պատմության այժմ պետք է պարունակի այնպիսի բաներ, որոնք առաջ բոլորովին անտես էին առնվում, ինչպես ժողովրդի տնտեսական վիճակը, արդյունաբերութունը, հարաբերութունն իշխող և ստորադրյալ դասակարգերի մեջ, պետության եկամուտներն ու ծախքերը, առևտուրը, հազորակցության միջոցները, և այլն, և այլն: Աղբյուրների նրկատմամբ էլ ահագին առաջադիմութուն է եղած. գտնվել, ու-

սումնասիրել և հրատարակվել են բազմաթիվ հին պատմական գրվածքներ զանազան ազգերի, որոնք մեկը մյուսին լրացնում են կամ ստուգում: Կատարվել են պեղումներ, որոնք երևան են հանել հին կենցաղի զանազան պարագաները, հին ազգերի սեպագիր արխիվները, դասավորվել են հին թագավորների դրամները, որոնք անկասկածելի վկաներ են նրանց գոյության և նրանց ապրած ժամանակի. կարդացվել են ամենահին ժամանակների պատմական հիշատակարանները—հիերոգլիֆները, սեպագրությունները և այլ վիժմական արձանագրությունները՝ ժամանակակիցների ձեռքով կատարված: Լեզուների համեմատական ուսումնասիրությունը լայն հնարավորություն է տվել ծանոթանալու զանազան ազգերի ծագման, նրանց կրած ազդեցություններին, նրանց շփմանն ուրիշ ազգերի հետ: Եթե մենք մի ժամանակ միամիտ կարդում էինք հայ թագավորների անուններ— Արշակ, Վաղարշակ, Արտաշես, Տրդատ, Խոսրով, Վասիշապուհ և այլն, և նրանց համարում էինք զուտ հայ թագավորներ, այժմ գիտենք, որ այդ բոլոր անունները պարթևական են, որ, ամենաքիչը, նրանք պարթևական կուլտուրայի ենթարկված անձեր են: Եթե մենք կարդում ու գործ էինք անում իբրև զուտ հայերեն բառեր— Նշխարհ, թագավոր, նախարար, սեպուհ, ազատ, ասպետ, զորք, զինք, սպարապետ, ասպար, սաղավարտ, դրոշակ և այլ այսպիսի հարյուրավոր կենցաղական, ռազմական, կրոնական, քաղաքական բառեր,— այժմ գիտենք, որ դրանք բոլորը իրանական՝ պարսկերեն բառեր են և, ուրեմն, որ Հայաստանը հնումը սաստիկ ենթարկված, կարելի է ասել՝ կլանված է եղել պարսկական կուլտուրայով կյանքի բոլոր զավառներում:

Հասկանալի է ուրեմն, որ եթե այսքան արմատապես փոխված են պատմության բովանդակությունն ու աղբյուրները, մեզ չի կարող այժմ բավարարություն տալ Խորենացու պատմությունն իբրև պատմություն այժմյան նշանակությամբ, քանի որ թե՛ նրա բովանդակությունը սահմանափակ է,— թագավորների, նախարարների, հայրապետների գործունեության շուրջը,— և թե՛ աղբյուրները թերի, պատահական ու կցկտուր էին, մանավանդ ուղղագրված ըստ հեղինակի կարծիքի: Բայց նա իր նշանակությունը պահպանել է ուրիշ կերպ— իբրև մեկն այն աղբյուրներից, որոնցից այսօր օգտվում է գիտությունը պատմագրական և այլ

նպատակներով: Այս տեսակետից իրենց լիուլի արժեքը պահպանում են հորենացու պատմության այն մասերը, որոնց միակ աղբյուրն ինքն է, այսինքն Հայկազյան շրջանի մեծագույն մասը (բացի ճյուղազրույթուններից), ժողովրդական երգերը և սրանց հիման վրա հեղինակի ստեղծած պատմությունը, Վաղարշակի պատմությունը, որտեղ նախարարական տոհմերի ծագման պատմությունն է բերված, որքան գիտցել կամ մակարեքել է հեղինակը, Երվանդի, Արտաշեսի պատմությունները, Վաղարշ, Խոսրով, մասամբ Տրդատ: Իսկ երրորդ գիրքն ամբողջապես, սկզբի մասը, մինչև Արշակունյաց թագավորության բաժանումը՝ իբրև կորրեկտիվ Փավստոսի պատմության, իսկ հաջորդ մասն իբրև ժամանակակից հեղինակի ինքնուրույն գործ, բացի փոքր շափով Կորյունի ազդեցությունից: Արժեքից զուրկ են իբրև պատմական աղբյուր հորենացու պատմության այն մասերը, որ նա քաղել կամ հարմարեցրել է ուրիշ աղբյուրներից՝ երբ նրանք մեզ էլ մատչելի են, ինչպես Եվսերիոս, Հովսեփոս, ս. գիրք, Լաբուրնա, Փերմելիանոս և այլն: Մյուս կողմից՝ այս Պատմությունը կարևոր նշանակություն ունի՝ ժանոթանալու համար հինգերորդ դարի ամենազարգացած և առաջադեմ հեղինակի հայացքներին, ճաշակին, իղբալներին. այս տեսակետից նա երբեք չի հնանա և նրա նշանակությունն օրեցօր կաճի: Իսկ նրա մատենագրական արժանավորություններն այնքան մեծ են, որ խոստովանում են նրա երգվյալ հակառակորդներն անգամ:

ՔՆՆՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ ԽՈՐԵՆԱՅՈՒ ԵՎ ՆՐԱ ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ՄԱՍԻՆ

Ինչպես այս առաջաբանի սկզբում ասացինք, ավելի քան քառասուն բանասեր, հայ կամ օտարազգի, զբաղվել են հորենացու և նրա պատմության քննությամբ, ընդարձակ կամ համառոտ գրվածքներով: Անհնար է այստեղ հաշիվ տալ այս քննությունների մասին, մանավանդ որ շատերը շենք էլ կարողացել կարդալ¹⁾: Այս քննությունները շոշափել են զլիսավորապես երեք

¹⁾ Ես օգտակար գործ կլինեմ, եթե հայերեն զբաղեցրած հարուստ գրագրանները, ինչպես մեր զնապետ մասնագետները, մեծաբեղին մի տողվածու կազմելու, բոլոր ծանոթ քննությունների մանրամասն բովանդատ

հարց.— 1) Պատմության գրության ժամանակը, 2) նրա արժանահավատությունը և 3) նրա աղբյուրները:

ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ԳՐՈՒԹՅԱՆ ԺԱՄԱՆԱԿԸ

Գրության ժամանակի մասին դեռ ևս Կրողը տասնևութերորդ դարի առաջին կեսում կարծիք հայտնեց, թե այս պատմությունը պետք է գրված լինի իննբորոգ կամ տասնբորոգ դարում, Բագրատունյաց հզորության ժամանակ Հայաստանում: Ի միջի այլոց նա ապացույց էր բերում Բարեբաթի կամ Բայրեբղի հիշատակությունը, որ ըստ Պրոկոպիոսի՝ շինված է Հուստինիանոսի ձեռքով վեցբորոգ դարում: Սակայն ևս Կրողի կարծիքն արձագանք չգրաավ: Անցյալ դարի ութսուական թվականներին Գուաշմիտը բերիտանական հանրագիտարանում զետեղված հոդվածում վճռական կերպով պնդում է, թե Պատմությունը պետք է գրված լինի յոթնբորոգ դարի առաջին կեսում, 634—642 թվականների միջև, և նրա հեղինակը ոչ թե Մովսես Խորենացին է, հինգբորոգ դարի հուշակավոր թարգմանիչը, այլ նրա դիմակի տակ թաղված մի անհայտ անձ: Գուաշմիտն իր այս կարծիքը հիմնում էր մի քանի փաստերի վրա, օրինակ. Պատմության մեջ հիշատակվում են Առաջին, Երկրորդ, Երրորդ և Չորրորդ Հայք, այնինչ հայտնի է, որ այդ բաժանմունքները սահմանված են Հուստինիանոս կայսրի ձեռքով 596 թվին: Դարձյալ հիշատակվում է Պատմության մեջ, թե Շապուհ Բ. Հունաստան արշավելիս հասել է մինչև Բյուզանդիա (Գ. Ժզ), այն ինչ հայտնի է, որ Սասանյանները մինչև այդտեղ հասել են առաջին անգամ 608 թվին: Նույնպես Գուաշմիտ Խորենացուն էր վերագրում հին Աշխարհացույցը, որ հորինված պետք է լինի յոթնբորոգ դարում: Բայց բուն պայքարը Խորենացու Պատմության ու ժամանակի գործ լինելու մասին սկսվեց 1892 թվին Ֆրանսիացի հայագետ Կարրիերի ելույթով, որ մի շարք ուսումնասիրությունների մեջ շանաց ցույց տալ, թե Հայոց Պատմության հեղինակն օգտվել է Սոկրատի Եկեղեցական

կուսյունն ամփոփելով, կարևորներն ամբողջապես արտառվելով: Այլովն Խորենացիով մասնագիտորեն զբաղվողները զուրկ են մնում այս քննությունների մեծ մասից, նրանց անմատչելիության պատճառով:

Պատմութիւնն և նրանց կցված Սեղրեստրոսի վարքի հայերեն ընդարձակ և համառոտ թարգմանութիւններէց, որոնք կատարվել են յոթներորդ դարի վերջերում, ս. Բարսեղի վարքից (Սոկրատի միշոցով), Մալալայից (Չ. դարի վերջը), Զատկական ժամանակագրութիւնից (է. դարի սկզբներում), Պրոկոպիոս Կեսարացուց (Չ. դարի երկրորդ կեսում), Կարբիերի ուսումնասիրութիւնները լույս տեսան Վիեննայի «Հանդես ամսօրյայում» 1853—1894 թվականներում: Երեք տարի հետո, 1897-ին Մեսրոպ վ. Տեր-Մովսեսյանը Վաղարշապատում հրատարակեց Սոկրատի Եկեղեցական Պատմութիւնն ու նրան կից Սեղրեստրոսի վարքի հայերեն կրկին թարգմանութիւնները (Մեծ Սոկրատ և Փոքր Սոկրատ): Հրատարակիչն ընդարձակ առաջաբանում աշխատում էր ապացուցել, թէ Խորենացին չի ճանաչել Սոկրատին և ոչ էլ որևէ կերպ օգտվել է նրա հոնարեն բնագրից կամ հայերեն թարգմանութիւնից, բայց օգտվել է Սեղրեստրոսից, թէև ոչ մեր ձեռքը հասած հայերեն թարգմանութիւնից (էջ 16^Թ): «Երբ կրճատվում էր Մեծ Սոկրատը, համառոտողը խոնարհվելով նրա (այսինքն Խորենացու մեծ հեղինակութիւնն առաջ, նույն իսկ իր բնագիրը ըստ այնմ է փոխում, շարունակ օգտվելով Խորենացուց» (էջ 22): Իայց զբքի լույս տեսնելուց հետո երկու բանասեր միմյանցից անկախ, Միաբանը («Արարատ», 1897 թ., էջ 422) և Խալաթյանցը («Հանդես ամսօրյա», 1898 թ.), ցույց տվին Խորենացու պատմութիւն մեջ մի ընդարձակ հատված, որ բառացի առնված էր Սեղրեստրոսի վարքի հայերեն թարգմանութիւնից: Ահա այս հետաքրքրական հատվածը.—

Խորենացին ս. Մեսրոպին ներբողելիս գրում է (Գ. կէ).

«Քանզի անբարտաւանութիւն և մարդահաճութիւն առ ի նորա վարս տեղի գտանել երբէք ոչ կարացին, այլ հեղ ու լաւական և բարեխորհուրդ գոլով, և երկնայնոցն զարդարեալ սովորութեամբք զինքն բոլորից ցուցանէր: Վասնզի գոյր տեսելեամբ հրեշտակական, մտօք ծննդական, բանիւ պայծառ, զործովք մուժկալ, մարմնով արտափայլեալ, սարասիւք անճառ, խորհրդակցութեամբ մեծ, հաւատով ուղիղ, յուսով համբերողական, և իրով տնկեղծատր, ուսուցանելով անձանձրոյթ: Վասնզի զբոլոր նորա ուղղութիւնս ոչ եմ բաւական ասել՝ ի հանգիստ նորա նշխարացն զարձուցից զբանսս:

Ընդարձակ Սեղրեստրոսի մեջ բառացի նույնն է, հետևյալ տարբերություններով. այստեղ պակասում են «մտօք ծննդական» և «ուսուցանելով անձանձրոյթ» խոսքերը, որ Խորենացու հավելվածներն են՝ բնորոշելու համար ս. Մեսրոպին իբրև հնարող հայերեն գրերի և ուսուցանող հայ ժողովրդի. «Հաւակամ»-ի փոխարեն Սեղրեստրոսի վարքն ունի բարիակամ, «պայծառ»-ի փոխանակ ունի տրամապայծառացյալ, որ տառացի թարգմանություն է հունարեն dia-lampo բառի և անկասկածելի ապացույց, թե վարքն անմիջական թարգմանություն է հունարենից, իսկ Խորենացին նրանից օգտվելիս կոկ բառ է գործածել «տրամապայծառացեալ» անսովոր բառի փոխարեն: Հատվածի վերջում էլ վարքն ունի «առ ի մասնատրականսն նորա գործեցեալս դարձուցից գրանսս» (էջ 699), որ Խորենացին փոխել է ս. Մեսրոպի մարմնի թաղման:

Այս գլուտն այնպիսի մեծ իրարանցում առաջ բերեց բանասիրության մեջ, որ շատ տատանվող մտքեր հարեցին Կարրիերի կարծիքին, նույնիսկ Սոկրատի հրատարակիչ Մեսրոպ վարդապետը «Արարատի» մեջ (1898 թ., էջ 165—173) մի հոդված տրուեց, որով հրաժարվում էր իր գրքի առաջաբանում հայտնած կարծիքից և Խորենացին շի օգտվել Սեղրեստրոսի վարքի հայերեն թարգմանությունից:

Սակայն Կարրիերի և նրա համախոհների կարծիքը շմեաց առանց զննադատության և հերքման: Թողնելով շատերը, հիշենք միայն Նորայր Բյուզանդացուն և Կոնիքերին: Առաջինը մի շարք հոդվածներում («Հայերեն հին գրականության խնդիրներ», «Մըշակ», 1898 թ., №№ 192, 193, 195, 203, 216, 217, 1899 թ., №№ 16, 17) ի միջի այլոց անկասկածելի կերպով ապացուցեց, որ ոչ թե Խորենացին է օգտվել համառոտ Սեղրեստրոսից, այլ համառոտողն է օգտվել Խորենացուց (ինչպես պաշտպանում էր և Մեսրոպ վարդապետը). իսկ Մեծ Սեղրեստրոսի մասին կարծիք հայտնեց, թե ավելի հին թարգմանություն է: (Նրա հոդվածները շարքն ընդհատվեց և այս վերջին կարծիքը մեաց շապացուցված):

Ավելի հետաքրքրական է անգլիացի հայագետ Կոնիքերի ելույթը նրանով, որ սկզբում հարած լինելով Կարրիերի կարծիքին, վերջը, երկար սառամնասիրություններից հետո, նա թողեց

այդ կարծիքը և դարձյալ Խորենացու Պատմութիւնը ճանաչեց Ն. ղարի գործւո՛ւ Նա 1901 թվին գերմանական մի ամսագրում տպագրեց մի հոդված, (որի հայերեն թարգմանութիւնը լույս տեսավ «Հանդես ամսօրյայում», 1902 թ. հունվարի և մարտի համարներում), որի մեջ հմտալից քննութիւն կնթարկեց Խորենացու այն հատվածները, որոնք համարվում էին փոխառութիւններ Մեծ և Փոքր Սոկրատից, Սեղրեստրոսի վարքից, Մալալայից և առհասարակ այն աղբյուրներից, որոնց վրա մատնանշել էին Կարրիերը և նրա հետևողները և եկավ հետևյալ եզրակացութիւններին.— Փոքր Սոկրատից և Փոքր Սեղրեստրոսից Խորենացին չի օգտվել, ընդհակառակը, սրանց համառոտողն է օգտվել Խորենացուց (նույն կարծիքը հայտնել էր և Ն. Բյուզանդացին և սրանից առաջ Մեսրոպ վարդապետը): Մեծ Սոկրատից և Մեծ Սեղրեստրոսից Խորենացին արդարև օգտվել է, բայց սրանք չեն թարգմանված է. դարում, Փիլոն տիրակացու ձեռքով, ինչպես սխալմամբ ընդունված էր, այլ շատ վաղ, դեռ հինգերորդ դարում, գուցե հենց Մ. Խորենացու ձեռքով. թարգմանութիւն լեզուն հիշեցնում է Ն. ղարի ավագ թարգմանիչների լեզուն: (Նույն միտքը հայտնել էր և Ն. Բյուզանդացին, բայց հոդվածների շարունակութիւնն ընդհատվել էր): Մալալան չի ծառայել Խորենացուն իբրև աղբյուր. սրանք երկուսն էլ, իրարից անկախ, օգտվել են հնագույն հանարեն աղբյուրից, որ դեռ չորրորդ դարում գոյութիւն ունեւր:

Այս հերքումները բավական փարատեցին կասկածը պատմութիւն ու ժամանակի գործ լինելու մասին: Այս կարծիքը պաշտպանողները նույնիսկ հայտնեցին, թե Կարրիերի բերած հիմքերն արդեն կորցրին իրենց նշանակութիւնը և թե այս Պատմութիւնը ու ժամանակի գործ պետք է համարել արդեն ուրիշ փաստերի հիման վրա:

Իբրև այսպիսի նոր փաստ պետք է համարել Ն. Մառի հայտնած կարծիքը նորագլուտ Մար-Աբասի մասին արած զեկուցման մեջ: Նա ասում է. «Խորենացու Պատմութիւնն գրվելու ժամանակը որոշելու ամենաշավ հիմքերն են, նախ՝ պատմութիւնն քնդհանուր ոգին, որ զգալի կերպով ազգային է, և երկրորդ՝ որ հեղինակը սիրահար է հունական ուսման և գիտութիւն, և երրորդ՝ որ նա ընտրում է այնպիսի պատմական աղբյուրներ, որոնք հայտնապես ասորական ծագումն ունեն կամ ասորական

մշակութիւն: Այսպիսի հիշատակարանը, հասկանալի է, չի կարող վերագրվել հինգերորդ դարին, որ հայոց գրականութիւնն առաջին դարն էր, այլ բավական ավելի ուշ ժամանակի, երբ բացառապէս ասորական ուղղութիւնը ավանդութիւն կարգն էր անցել և նրան փոխարինող հունասիրութիւնը գրականութիւն մեջ կարողացել էր առաջ բերել ազգային ուղղութիւն: Խորենացու պատմութիւնն ժամանակի այս ընդհանուր որոշմանը համապատասխանում է... Իմիշի այլոց և լեզուն, որով գրված է: Ուրիշ տեղ նույն զեկուցման մեջ Ն. Մառն ասում է, թէ Խորենացին, իբրև հունասեր, արհամարհում է ասորական ուսումը, շանք է գործ դնում նվազեցնելու ասորիների նշանակութիւնը, որպէսզի կռիւն ասորական դիտութիւնն համբավի հետ, որ դեռ չէր թուլացել Հայաստանում:

Բայց այս հիմքերը ոչ միայն շին ապացուցում պատմութիւնն ու ժամանակի գործ լինելը, այլ, ընդհակառակը, կարող են ապացույց համարվել նրա հինգերորդ դարի գործ լինելուն: Եթէ արդարև ազգային ոգին, որ փայլում է Խորենացու պատմութիւնն մեջ, արդյունք է հունասիրութիւնն, ապա այս հունասիրութիւնը հայերի համար բնական էր միայն հինգերորդ դարում, երբ եկեղեցիները դեռ չէին բաժանված և Հայաստանից խումբ-խումբ երիտասարդներ էին դնում Հունաստան (Քյուզանդիոն, Ալեքսանդրիա) հունարեն սովորելու և հունական կրթութիւն ստանալու: Այս բանին վկա են Կորյունը, Խորենացին, Ղ. Փարպեցին, (որ ինքն էլ Հունաստանում էր ուսել և նույնը վկայում է Գյուտ կաթողիկոսի մասին և թղթի մեջ բերում է Եմլուս թարգմանիչ միջազգայը): Բայց հաշորդ դարից սկսած, երբ երկու եկեղեցիների մեջ անջատում ընկավ, հայերն այլևս խորում էին Հունաստանից, իբրև մի երկրից, որտեղ ուսանողները կարող էին վարակվել քաղկեդոնականութեամբ: Գոնե մեզ շին հասել տեղեկութիւններ՝ Զ—Է—Ը դարերում դեպի Հունաստան կատարված ուսումնական ճանապարհորդութիւնների մասին: Մյուս կողմից՝ եթէ Խորենացու մեջ նկատվում է ազգային ոգի, նույն ոգին մեծ շահով նկատվում է և Ղ. Փարպեցու մեջ, իսկ սրանք երկուսը իրար շատ մոտ են ժամանակով: Ասորական ծագում կամ մշակութիւնն ունեցող աղբյուրներին զարով իրողութիւնը ցույց է տալիս, որ Խորենացին խորում է նրանցից և

ընտրում է հունական աղբյուրներ, և այս բանը նա հիմնավորում է՝ մի առանձին գլուխ նվիրելով հունական աղբյուրների գերազանցությանը (Ա. բ.): Երեք-չորս ասորական ծագում կամ մշակութուն ունեցող աղբյուրներ գործածելը, այն էլ հայերեն կամ հունարեն թարգմանությամբ, չի հակասում հեղինակի սկզբունքին: Բացի սրանից, մի հակասություն է նկատվում վերոհիշյալ կարծիքների մեջ, այն է, որ խորենացին սիրահար է հունական ուսման և գիտության, բայց ընտրում է այնպիսի պատմական աղբյուրներ, որոնք հայտնապես ասորական ծագում կամ մշակութուն ունեն. խորենացին բնականապես պետք է խուսափեր այսպիսի աղբյուրներից:

Պետք է առհասարակ նկատել, որ Ն. Մառը տատանվում է խորենացու Պատմության ժամանակի վերաբերմամբ: Սկզբում նա այս Պատմությունը համարում էր Ծ. դարի գործ («О начальной истории Армении Анонима, «Византийский Временник» 1894 г. стр. 270 և հաջորդ). հետո նա հայտարարեց, թե խորենացու մեր ձեռքը հասած Պատմությունը խմբագրություն է Զ— է դարի կամ ավելի ուշ ժամանակի (Քննադատություն Խալաթյանցի Армянский эпос-ի, 1898 թ., էջ 2): Վերջապես 1925 թվին այս Պատմությունը (մեր ձեռքը հասած խմբագրությամբ) նա համարեց Ը—Թ դարի գործ (Вступительная лекция в Лазаревском Переднеазнатском Институте էջ 3, 5):

Մենք կարծում ենք, թե Պատմության գրության ժամանակի հարցը պետք է սպառված համարվի այն բազմոթիվ հին և նոր ապացույցներից հետո, որ մենք բերել ենք Վերենացու առեղծվածի շուրջը՝ մեր աշխատության առաջին հավելվածում: Բավական է միայն նկատի առնել, որ Սեբեոսի պատմության մեջ և նրա աղբյուր Մար-Աբաս Մծուրնացու մոտ այս Պատմությունից երեք քաղվածք է բերված և մի քաղվածք Պիտոլից գրքից, որ խորենացու թարգմանությունն է ճանաչված: Իսկ որ նրա Պատմությունն սկզբնական ձևով մեր ձեռքը չի հասել, այլ նրա խրմբագրությունը է. կամ Ը. դարից, այս էլ մենք ցույց ենք տվել նույն աշխատության երկրորդ հավելվածում: Այստեղ ուզում ենք ավելացնել երկու նոր ապացույց խմբագրական ձեռնմխության այս Պատմության մեջ: Առաջինը վերաբերում է Տրդատ թագավորի մահվան և թաղման նվիրված մի անվավերական գրվածքի,

որ Ղ. Ալիշանը հայամալուրքներից հանելով զետեղել է իր Հայագատումի մեջ (բ. մասն, հոդված 76, էջ 104—105): 2. Ալիշանն այս հատվածը համարում է վավերական՝ խորհնացու գրածը, որին մենք համամիտ չենք: Բնպես այս հատվածը խորհնացու Պատմության մեր ձեռքը հասած բաղմաթիվ ձեռագիրներից ոչ մեկի մեջ չկա, բայց Թովմա Արծրունին գիտն այս հատվածը, նա գրում է. «Սրբոյ Թագաւորին և քաջ նահատակին Տրդատայ բարեոք պատերազմեալ... փոխի երկրաւոր աշխատութեանցս ի հանդիստ, մեծաւ պատուով, Թագաւորական շքեղ և երևելի դիագարդութեամբ, որպես ընթեռնութ. (ուղղելի՛ ընթեռնութ.) ի բանիրուն գրակարգութեանն Մովսէսի տիեզերահռչակեալ վարդապետի... որ պատմէ ի գլուխ երկրորդի պատմագրութեանն» էջ 58): Ուրեմն Թովման ոչ միայն գիտն Տրդատի փառավոր թաղումը, ինչպես նկարագրված է վերոհիշյալ հատվածում, այլ և շատ ճիշտ նշանակում է խորհնացու Պատմության մեջ այն գլուխը, որի մեջ նա կարդացել է այդ նկարագրութունը, այսինքն Բ. Գրքի վերջին գլխում, որտեղ այժմ մենք կարդում ենք Տրդատի մահվան մասին, բայց առանց ոչ մի խոսքի նրա շքեղ հուշարկավորության մասին: Սրանից եզրակացնում ենք, որ Թովմայի ձեռքին եղել է խորհնացու Պատմության այնպիսի օրինակ, որի մեջ զետեղված է եղել Տրդատի թաղման վերաբերյալ այդ հատվածը, որ այժմյան մեզ հայտնի օրինակներում չկա: Արդյոք ընդմիջարկություն է եղել այս հատվածը Թովմայի օրինակում, թե սկզբից ևեթ եղել է, բայց հետո հանվել է՝ այս հարցում նշանակություն չունի. էականն այն է, որ Պատմությունը ենթարկվել է խմբագրության կամ ընդմիջարկվել է (որ ավելի հավանական է) կամ կրճատվել:

Երկրորդ ապացույցն է ս. Սահակի տեսիլը և նրա մեկնությունը, որ գտնվում է 1668 թվին գրված մի ձեռագրի մեջ, որ քննական հրատարակություն մեջ նշանակված է Կ տառով: (Տե՛ս այս հրատարակության առաջաբանը, էջ իգ և բնագրում՝ էջ 354. Ժանոթ. տ. 18): Դեռ քանի՞-քանի ուրիշ այսպիսի ընդմիջարկություններ կամ կրճատումներ են կատարված Ե—Ժ դարերի ընթացքում, որոնց մասին չունենք փաստացի տվյալներ:

Խորենացու Պատմութիւնն արժանահամարութեան մասին արդեն կա կրողը բացասական կարծիք էր հայտնել զեռ ԺԷ դարում, երբ այս Պատմութեան առաջին լիակատար լատիներեն թարգմանութիւնն էր տպագրվում Վիստոն եղբայրների ձեռքով: Հետո եղան մի քանի մասնակի քննութիւններ այս մտքով, բայց ամենից հիմնավոր քննադատութիւնն այս մասին լույս տեսաւ 1876 թվին դերմանացի հմուտ գիտնական Գուտշմիտի ձեռքով¹⁾: Հայերեն շղիտեանով, նա Խորենացու Պատմութիւնը քննեց ըստ լատինական (Վիստոնների) և ֆրանսական (զը Յելբրիվալի) թարգմանութիւնների: Չնայելով սրան, նրա հմտալից և անաշուտ քննութիւնը լավագոյններից մեկը, եթէ ոչ ամենալավը պետք է համարել ուրիշ բազմաթիւ քննադատութիւնների մեջ:

Գուտշմիտը միառմի քննութեան է ենթարկում Խորենացու հիշած ազբյուրները, ցույց է տալիս՝ ո՞րն է նրանցից կասկածելի, ո՞րը իրական, ի՞նչպէս է օգտվում Խորենացին այս ազբյուրներից, ի՞նչպէս հաճախ աղավաղում է նրանց: Ցույց է տալիս Խորենացու Պատմութեան թույլ կողմերը. նա չի քաշվում Խորենացուն երբեմն ուղղակի ստախոս կոչելուց, բայց խոստովանում է նրա արժանավոր կողմերը և նրա նշանակութիւնը հայոց ազնւականութեան (նախարարական տոհմերի) պատմութեան համար և ընդհանրապէս հայ ազգի մեջ ինքնաճանաչութիւն դարձնելու մեջ: Խորենացու գիտակցական շեղումներն իր բնագրներից նա հաճախ բացատրում է նրա ժամանակ գոյութիւն ունեցող մատենագրական սովորութիւններով: Նա մեծ արժեք է տալիս Պարթև թագավորների ցանկին Խորենացու մոտ, Խորենացուն ընդհանրապէս լավատեղյակ է համարում Պարսկաստանին վերաբերյալ հարցերում, իսկ Հռոմին և Բյուզանդիային՝ վերաբերյալ հարցերում անտեղյակ: Նա բարձր է գնահատում ժողովրդական երգերն ու առասպելները, որ պահպանել է Խորենացին: Իր եզրակացութիւնը Գուտշմիտ ամփոփում է հետևյալ կերպով. Խորենացու Պատմութիւնը, նրա ստահոգ ցիտատների և, չնայելով

1) Von Gutschmid, Ueber die Glaubwürdigkeit der Armenischen Geschichte des Moses von Khoren, Leipzig, 1876.

արան, նրա բովանդակության հարատև պիտանության տեսակետից, կարելի է համեմատել Ռավեննայի Աշխարհագրության կամ Մանմուրի Բրիտանական Պատմության հետ: Որ նա իրեն առաջադրված գործն աշողությանը զույգ է բերել՝ երևում է այն ընդլայնված արդյունքից, որ նրա Պատմությունն ունեցավ: ՈՏից անկախ՝ նա այս հետևանքին հասավ՝ իրեն միակ արխիվը ավանդությունների և առասպելների, որոնք սիրելի էին հայ ազգին, և իրեն ոսկե գրքույկ հայ ազնվականության... Գալով նրա պիտանությանն իրեն պատմական աղբյուր, պետք է ասել, որ նա ընդարձակ շարժով օգտագործել է հայ ժողովրդական առասպելները և հայ ազնվականության տոհմական ավանդությունները: Գալով նրա իսկապես պատմական աղբյուրներին՝ նա ընդհանրապես օգտվել է պարսկական և այլ արևելյան աղբյուրներից: Հունական պատմություններից նա առել է հազիվ թե ավելի բան, քան մենք այժմ ունենք... Ով որ կամենում է խորհնացույց օգտը վել պատմական հետազոտությունների համար, պետք է կցկցված առասպելները վերածի անընդհատ պատմության և այն ժամանակ կատանա իրական տեղեկություն ավանդությունների մասին, թեպետ ոչ արտաքուստ այնքան շքեղ, բայց իսկապես պիտանի և օգտագործելի աղբյուր: Մենք համենայն դեպս հավատացած ենք, որ... խորհնացու հաճախակի հավաստիացումները, թե ինքը ոչինչ իրենից չէ հնարել՝ բուն պատմական նյութի վերաբերմամբ ճշմարտության վրա են հենվում:

Ավելի խիստ, բայց նվազ հմտալից է Գարագաշյանի քննադատությունը խորհնացու արժանահավատության: Նրան է պատկանում ամենաընդարձակ քննությունը խորհնացու ամբողջ Պատմության: Նա իր քննական պատմության մեջ մի կողմ է դրել խորհնացու Պատմությունն իրեն պատմական աղբյուր, այլ օգտը վել է օտարազգի աղբյուրներից, իսկ Տրդատի մահից հետո մինչև Արշակունյաց թագավորության բաժանումը՝ Փավստոսից, Բայց և այնպես նա շարունակ դիմում է խորհնացուն և սրա հաղորդած տեղեկություններով լրացնում է օտարազգի պատմիչների կամ Փավստոսի ավանդածները, այս վերջինին կոչելով արիադնյան թե՛ Տրդատից մինչև Արշակունյաց բաժանումը ժամանակագրությունը որոշելիս, թեպետ Փավստոսը ժամանակագրություն չունի, իսկ խորհնացունը գտնում է այս մասում ճիշտ և

ողտվում է նրանից: Միայն նա երկու անհաշոդ ուղղում է մացը-
նում այստեղ ժամանակագրության մեջ (տես Սինխրոնիկ աղյու-
սակները):

Եստ ավելի նպաստավոր են խորհնացու նկատմամբ Ն. Մա-
ռի և Ն. Ադոնցի վերաբերմունքը, շնայելով որ երկուսն էլ խորհ-
նացու Պատմության ժամանակը Ծ. դարից ներքև են իշեցնում:
Ն. Մառը խորհնացու մասին հատուկ ուսումնասիրություն չի
գրել, բայց նա իր բազմաթիվ հոդվածների մեջ հարյուրավոր
անդամներ հիշում է խորհնացուն, հիմնվում է նրա հազորդած
տեղեկությունների վրա և առհասարակ հարգանքով է խոսում
նրա մասին: Նա ճանաչում է խորհնացու Պատմությունն իրրև
հիմնական աղբյուր Հայոց պատմության և հայկական ավանդու-
թյունները¹⁾: Ուրիշ տեղ նա ասում է, թե խորհնացու Պատմու-
թյունը վատ են հասկացել և ավելի ևս անիրավացի կերպով
դատապարտել²⁾: Նույնպիսի հարգանքով է վերաբերվում խորհ-
նացուն և Ն. Ադոնցը իր աշխատությունների մեջ, մանավանդ
«Армения в эпоху Юстиниана» հմտալից հետազոտության մեջ:
Նա գտնում է, որ խորհնացին բոլոր հայ մատենագիրներից ա-
վելի լիակատար տեղեկություններ է պարունակում հայոց նախա-
բարությունների մասին:

ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ԱՂԲՅՈՒՂՆԵՐԻ ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՒԹՅՈՒՆԸ

խորհնացու Պատմության աղբյուրների քննությամբ առաջին
անգամ զբաղվեց Վ. Լանգուան 1861 թվին և նրանից հետո
Գուտշմիտ՝ վերը հիշված ուսումնասիրության մեջ 1876 թվին:
Երկուսն էլ քննում էին այն աղբյուրները, որոնք հիշված են խո-
րհնացու կողմից իր Պատմության մեջ: Նրանցից խիստ տարբեր-
վում է քննության մեթոդով Գր. Խալաթյանցը, որ երկու ընդար-
ձակ աշխատությունների մեջ քննության ենթարկեց խորհնացու
ամբողջ Պատմությունը աղբյուրների տեսակետից և իր քննու-
թյունների հիման վրա եկավ բոլորովին նոր եզրակացություննե-

¹⁾ Тексты и разыскания по Каневской филологии. 1925 г. т. 1 էջ 100.

²⁾ Նույն տեղում, էջ 113:

րի: Պետք է նախապես ասել, որ Խալաթյանցը, Կարրիերի հոգ-
վածների ազդեցութեան տակ, հաստատ համոզմունք էր կազմել,
քննարկելու Պատմութիւնը Լ—Յ դարերի գործ է, և այս
սխալ տեսակետով է առաջնորդվել իր ամբողջ աշխատութեան
մէջ, որ իհարկեք, պետք է հասցնէր սխալ եզրակացութիւնների:

Առաջին աշխատութիւնը, «Армянский эпос в Истории Ар-
мении Моисея Хоренского» վերնագրով, լույս տեսավ 1896 թվին:
Այս գործում նա քննութեան է առնում Խորենացու Պատմութեան
մէջ վիպական կամ վիպական համարված մասերը, այսինքն՝
1) այն գլուխները, որտեղ Խորենացին բերել է անփոփոխ ժողո-
վրդական առասպելները զանազան անունների տակ (Երզն, ա-
ռասպելք, վիպասանք և այլն): 2) Այն գլուխները, որտեղ Խորե-
նացին գրում է իր Պատմութիւնը՝ օգտվելով այս առասպելնե-
րից, այսինքն նրանց մեկնաբանելով կամ շեշտարտելով, և 3) այն
գլուխները, որոնք բանասերների կարծիքով՝ ծագած են ժողովրդ-
ական աղբյուրներից: Խալաթյանցը այս երեք տարբեր ծագում
ունեցող նյութերն անխտրաբար համարում է ժողովրդական վեպ
և քննադատում է:

Գիրքը բաղկացած է երկու մասից. առաջին մասն է հետա-
զոտութիւն. այստեղ Խալաթյանցը գլուխ առ գլուխ հետևում է
Խորենացու Պատմութեան, բերում է բնագիրները (ըստ էմիլի
Քարգմանութեան), մանրամասն քննում է նրանց, աշխատելով
ցույց տալ Խորենացու աղբյուրներն այս մասերում: Երկրորդ մա-
սում բերվում են նյութերը, այսինքն աղբյուրները. այստեղ գու-
ղահեռաբար զետեղված են՝ քննութեան ենթակա հատվածը Խորե-
նացուց և նրա դեմ՝ հատվածներն այս և այն հեղինակից կամ հե-
ղինակներից, որոնք Խալաթյանցի կարծիքով իբրև աղբյուր են
ծառայել Խորենացու այդ հատվածին: Բառացի նմանութիւնները
շարված են նոտր գրով:

Նրա եզրակացութիւններն են.—

1. Խորենացին բացի իր հիշած աղբյուրներից գործ է ածել
և ուրիշ աղբյուրներ, որ չի հիշում և սրանք նրա կարևորագույն
աղբյուրներն են: Առաջին տեսակի «Հայտնի» աղբյուրների կար-
գին են պատկանում ըստ Խալաթյանցի՝ Մար-Աբաս Կատինան,
Աբյուղենոսը, Բերոսոսը, Կեփաղիոնը, Ազեքսանդր Բազմավեպը,
Նպիփան Կիւրացին, Ուլիմաիոզորոսը, Սիրիլյան, Ուլյուպը, Բար-

դածանք, Արիստոն Փեղզացիին, պարսկական մատյանները, ժողովրդական վեպը: Երկրորդ տեսակն՝ «գաղտնի» աղբյուրներին են պատկանում հետևյալ գրվածքները, որոնք իրապես եորենացուն բազմակողմանի նյութեր են մատակարարել վեպի համար. Թարգմանականներ— ա. գրքի զանազան մասերը, Հովհաննու Հայտնությունը, Եվսեբիոսի Ժամանակագրությունը և Եկեղեցական Պատմությունը, սուտ Կալիսթենեսի վարքը Աղեքսանդրի, Փիղոնը, Լաբուրնան, Եսիրեմ Ասորին, Գրիգոր Նազիանզացիին, և ինքնուրույն հայերեն— Ագաթանգեղոսը, Փավստոսը, Եղնիկը, Ղ. Փարպեցիին, Սեբեոսը, Անանիա Երակացիին, Անանունը (=Սեբեոսի Պատմության Ա. գլուխը), Ղևոնդը: Բացի սրանցից, նաև հատվածներ Հովհաննու Ողիսականից, Գրիգորոս Սիկկիացուց, Հովսեպոսից, Կղևմես Աղեքսանդրացուց, Պրոկոպիոս Կեսարացուց և Սվեդայի այն աղբյուրից, որից օգտվել է Խորենացիին:

2. Ինչ որ Խորենացիին հաճախ մեջ է բերում իբրև ժողովրդական վեպ՝ ընդհանրապես գրական ծագում ունեն. դրանք մեծ մասամբ ավելի կամ պակաս ճարտարություններ վերամշակումներ են ս. գրքի մոտիվների և պատկանում են Խորենացուն:

Այս կերպով Խալաթյանցը առաջինը և միակն հղավ, որ հերթեց ժողովրդական վեպի դոկտրինանը Խորենացու Պատմության մեջ, այն վեպի, որ բոլոր քննադատներն ընդունել են և համարել են ամենաարժեքավոր մասը նրա Պատմության: Բայց պետք է ասել, որ այս մասում Խալաթյանցը ինքն իրեն հերքում է: Իր գրքում նա զանազան տեղերում ստիպված ընդունում է, թե այս կամ այն վեպը կամ առասպելը «կարելի է», «հավանական է», որ ժողովրդական լինի: Երբ այսպիսի հատվածները նրա գրքի զանազան տեղերից ամփոփում ենք, տեսնում ենք, որ նա ժողովրդական է համարում հետևյալ հատվածները.— «Երկնէր երկին», «Էնծաւ արի արքայն Արտաշէս», «Մինչ դու զնացեր»: «Եթ դու յորս հեծցիս», «Հատուած զնացեալ», «Մանկան նիրհւլոյ», «Տենչալ Սաթենիկ տիկին»,— այսինքն գրեթե այն բոլոր կտորները, որոնք Խորենացիին բառացի բերում է իբրև ժողովրդական վեպ: Ուրեմն, իսկապես, Խալաթյանցը հերքել է իբրև վեպ այն հատվածները, որոնք կամ Խորենացու մեկնություններն են կամ բանասերների կողմից վեպ համարվածները:

Հասկացողություն տալու համար, թե Խալաթյանցը ինչպիսի

ազդարարներից ծագած է համարում Խորենացու այս կամ այն միջազան հատվածը, կամ ինչպես է նա ս. գրքի մատիվները վերամշակում իբրև վեպ, բերենք մի երկու օրինակ:

Եսթերի գրքում պատմվում է, թե պարսից Արտաշես թագավորը իր Ասթինե կնոջ մրա բարկանալով, իրենից հեռացնում է և կամենում է ուրիշ կին առնել: Ամբողջ թագավորության մեջ փնտռում են գեղեցիկ աղջիկներ, որոնցից նա պետք է ընտրեր մեկին: Պալատում բարձր պաշտոն է ունեցել Մուրդքե անունով մի հրեա, նաբուպոդոնոսորի ժամանակ գերի տարված հրեաներից. նա իր տանը պահած և մեծացրած է լինում իր մի որդ ազգականուհուն, Եսթեր անունով: Նրան էլ ուրիշ շատ գեղեցկուհիների թվում, ամիսներով դարմանում են, գեղեցկացնելու բոլոր միջոցները գործ են դնում: Արտաշեսի ընտրությունն ընկնում է այս Եսթերի մրայ նրան կին է առնում, դարձնում է թագուհիների թագուհի: Թագավորն ունեցել է մի բարձր պաշտոնյա Համան անունով, ծագումով մակեդոնացի, որի ձեռքումն է եղել երկրի կառավարության գործը: Համանը գերի տարված հրեաների դեմ սխ ունենալով (որովհետև Մուրդքեն չէր կամենում իրեն երկրպագել ուրիշների նման), խորհուրդ է տալիս թագավորին՝ բոլոր հրեական ժողովուրդը, իբրև վնասակար և անհնազանդ ազգ, մեծից մինչև փոքրը մի օրում կոտորել: Թագավորը համաձայնում է. նրա անունից գրավոր հրաման է արձակում թագավորության բոլոր կողմերը, պատվիրելով սահմանված օրում բոլոր հրեաներին անխտիր կոտորել, բնաջինջ անել: Մայրաքաղաքի հրեաներն ընկնում են սարսափի մեջ, փրկության մի ելք են մտածում: Մուրդքեն Եսթերին հորդորում է՝ իր ժողովրդի փրկության համար աշխատել, թեկուզ կյանքը վտանգի ենթարկելով: Մտածում կազմում են ծրագիր: Եսթերը մի օր, շքեղ զարդարված, գնում մշտնում է թագավորի ատենական դահլիճը, մտնում է և իսկույն ուշաթափվում: (Առանց հրավերի այդ դահլիճը մտնողի պատիժը մահ էր): Թագավորը շփոթվում է գեղեցկուհի կնոջը ուշաթափված տեսնելով, իշնում է գահից, գալիս է ուշաթափված Եսթերի մոտ, ոսկի գավազանը մեկնում է նրա մրա (իբրև նշան, թե ներում է նրան՝ առանց թույլտվության ներս մտնելը), աշխատում է նրան ուշքի բերել: Եսթերն ուշքի է գալիս և կրկին ուշաթափվում: Վերջապես թագավորին երկար հուզելուց հետո, երբ բոլո-

բովին ուշքի է գալիս, թագավորի հարցին, թե ինչ է խնդրում, ասում է, թե խնդրում եմ այսօր Համանի հետ ինձ մօտ ընթրիքի գաս: Թագավորը խոստանում է, Համանը հրճվում է: Ընթրիքի ժամանակ Ծափերը խնդրում է, որ հաջորդ օրն էլ գան, այդ օրն էլ խնդրում է՝ երրորդ օրը դարձյալ գալ: Այս անգամ լավ կերուխումից հետո, Արտաշեսը հարցնում է Ծափերից. «Ի՞նչ է խնդիրդ, տա՛ս, կկատարեմ, մինչև թագավորությանս կեսը կտամ»: Այն ժամանակ Ծափերը բաց է անում իր սիրտը. նա ասում է. «Այս շար մարդու (այսինքն Համանի) պատճառով ես և իմ ամբողջ հրեա ժողովուրդը կորստի ենք դատապարտվել. այս մի շարը վերանա մեչտեղից, և մենք բոլորս հանգիստ կգտնենք»: Թագավորը հուզված դուրս է գալիս սենյակից, գնում է ծաղկոցը: Համանը նրա բացակայությամբ ընկնում է Ծափերի ոտները, ազաչելով խնայել իր կյանքին: Այս ժամանակ ներս է մտնում թագավորը. տեսնելով Համանին Ծափերի գահույթի առաջ՝ բարկանալով ասում է. «Այժմ այնքան հանդգնեցար, որ իմ տան մեջ ուզում ես կեո՞չս բռնաբարել: Հրամայում է Համանին ցից հանել: Այնուհետև Արտաշեսը Համանի տեղ նշանակում է Մուրդաքին, և սրա ու Ծափերի խնդրով նոր հրովարտակ է արձակում, որով խափանում է առաջին հրովարտակի գործադրությունը, և այսպիսով հրեաները մեծ վտանգից փրկվում են:

Ըստ Խալաթյանցի՝ Ծափերի այս պատմության վերամշակությամբ Խորենացին ստեղծել է Արտաշես—Սաթենիկի վեպը, որի բովանդակությունը հետևյալն է.— Ալանները հարձակվում են Հայաստանի վրա կողոպուտի նպատակով: Արտաշեսը նրանց վանում է մինչև Կուր գետը, գերի է վերցնում Ալանների թագավորի որդուն: Թագավորի դուստրը, Սաթենիկ, գալիս է գետի ափը և թարգմանի միջոցով դիմում է Արտաշեսին գետի մյուս ափում և խնդրում է ազատել գերի ընկած պատանուն, քաջի ցեղնանգավակ Ղարձնել կամ ինչպես ստրուկ շծառայեցնել և հավիտենական թշնամություն երկու քաջ ազգերի մեջ հաստատել: Արտաշեսը հավանում է Սաթենիկին, իր դայակ Սմբատին ուղարկում է Ալանների թագավորի մոտ՝ Սաթենիկին կնություն խընդրելու: Թագավորը շատ մեծ վարձանք է պահանջում: Արտաշեսը հեծնում է իր զեղծցիկ սև ձին, անցնում է գետը, ոսկեօղ շիկափոկ պարանով կաշկանդում է Սաթենիկին, շատ ցավեցնելով փա-

փուկ օրիորդի մեջքը, և շտապով փախցնում բերում է իր բանակը: Հարսանիքի ժամանակ ոսկի և մարգարիտ էր տեղում անձրևի պես— շաղ էին տալիս ժողովրդի համար: Վերջը այս Սաթենիկը սիրահարվում է Մուրացյանների նահապետ Արզամիս, իսկ Արտավազը, Սաթենիկի անդրանիկ որդին, սպանում է Արզամիս:

Ո՞ւմ մտքով կանցներ, թե Ծաթերի հիշյալ պատմությունը հորենացուն իբրև նյութ ծառայած լինի Արտաշես—Սաթենիկ այս վեպն ստեղծելու: Բայց հալաթյանցը պնդում է, որ այս այսպես է, և բերում է մի շարք նմանություններ Ծաթերի պատմության և հայոց վեպի մեջ: Այսպես՝ 1) Երկուսի մեջ էլ թագավորները կոչվում են Արտաշես: 2) Երկուսի մեջ էլ դեղեցիկ օտարազգի թագուհիներ են, նման անուններով, այնտեղ Ասթինե (Արտաշեսի առաջին կինը), այստեղ Սաթենիկ: 3) Երկուսի մեջ էլ խոսք է լինում շքեղ հարսանիքի, առատ ոսկու, մարգարտի, ակնեղենների մասին: 4) Վեպի մեջ Արտաշեսը ոսկեօղ պարանը ձգելով բռնում է Ալանների աղչկան և բերում է իր բանակը, իրկ այնտեղ թագավորն իր ոսկի գավազանը մեկնում է Ծաթերի վրա, որ վերկենալով դնում է ննջարանը (?): 5) Երկուսի մեջ էլ մի-մի հրեա կա արքունիքում բարձր պաշտոնով, այնտեղ Մմբատ Բագրատունին (որ հրեական ծագում ուներ): 6) Երկուսի մեջ էլ մի-մի օտարազգի պաշտոնյաներ կան, թագավորների երկրորդները, այնտեղ Մակեդոնացի Համանը, այստեղ մեղացի Արզամը: 7) Երկուսի մեջ էլ ճաշ է տրվում. այնտեղ ճաշի ժամանակ թագավորի երկրորդը մեղադրվում է իբրև զավադիր թագավորի կյանքի դեմ, այստեղ նույնպիսի մեղադրությանը Արզամի դեմ. երկու դեպքումն էլ մեղավորներն իրենց ընտանիքների հետ միասին կոտորվում են: 8) Երկուսի մեջ էլ իբրև աղբյուր ցույց են տրված պարսից մատյանները, իսկ պատմությունները ճանաչված են իբրև այլաբանություն:

Իրավ, պետք է զարմանալ հորենացու հանճարեղության վրա, որ, հալաթյանցի ասելով, օգտվելով պարսից Արտաշեսի պատահաբար արտասահած մի խոսքից,— լայժմ այնքան հանգրվանցար, որ իմ տան մեջ ուզում ես կնոջս բռնաբարել՝ սրանից ստեղծել է մի գրավիշ սիրային ոտման, բայց ավելի զարմանալի է հալաթյանցի սրատեսությունը, որ այս երկու պատ-

մությունների մեջ նկատել է կապ և Արտաշես-Սաթենիկի վեպը ծագեցրել է Նսթերի պատմութունից:

Այս դեռ բավական չէ: Դուրս է գալիս, որ Խորենացին իր շարադրած վեպի համար առանձին-առանձին բառեր փոխ է առել ու գրքի զանազան տեղերից: Այսպես՝ Արտաշեսի ոսկեօղջիկափոկ պարանի ռակեօղ բառի համար օգտվել է պարսից Արտաշես թագավորի ռակի գավազանից: Չիկափոկ բառի համար օգտվել է Նլից գրքից, որտեղ աստված պատվիրում է Մովսեսին՝ վկայության խորանի վարագույրները պատրաստել շիկակարմիր մորթից:

Խալաթյանցի այս գրքի մասին մի մանրամասն ու հմտալից քննություն գրեց Մ. Արեղյանը («Հայ ժողովրդական առասպելները», Վաղարշապատ, 1901 թ.), որի մեջ հերքեց Խալաթյանցի հիմնական միտքը, թե Խորենացու մեջ բերած իբր՝ ժողովրդական վեպը մեծ մասամբ Խորենացու գրական մշակություններն են ու գրքի զանազան մոտիվների և, ընդհակառակը, ապացուցեց այդ վեպերի իսկական ժողովրդական լինելը, նույնիսկ ցույց տվեց նրանցից մի քանիսի ծագումը՝ իբրև հին, միջազգային առասպելների հայկական վարիանտներ (ինչպես Վահագնի երգը, Արտավազդի բռնվելը քաջքերից), կամ իբրև ժողովրդական հավատալիքներ օձերի, վիշապների, նրանց թագավորների, նրանց կռիվների մասին:

Իսկ Խալաթյանցի այս գործի գիտական բնույթը որոշելու համար մեջ ենք բերում Ն. Մառի հետևյալ զնահատությունները: «Այս աշխատության մեջ երևան են գալիս հեղինակի կողմից մեծ աշխոթություն և բծախնդրություն դեպի Մովսես Խորենացու մատենագրական կերպարանքը»¹⁾ «Պ. Խալաթյանցը մերժում է Գողթան երգիչների գոյությունը այն հիման վրա, որ բացի Խորենացուց ոչ ոք նրանց մասին չի խոսում, և դարձյալ նա տարօրինակ է համարում, թե ինչո՞ւ այս երգերը պահպանված պետք է լինեն միմիայն Գողթնում: Պ. Խալաթյանցի կարծիքով Խորենացին պետք է հաղորդեր միայն այն, ինչ որ ասում էին նրան ժամանակակից կամ ավելի նոր պատմագիրները, և այն ժամանակ Պ. Խալաթյանցը կասեր, թե Խորենացին նրանցից է արտա-

¹⁾ Խալաթյան «Арменские сказки», էջ 14:

գրել և ապրել է նրանցից հետո:՝) Մի ուրիշ տեղ ն. Մառն ա-
սում է. «Մի՛թե պարզ չէ, որ հեղինակը փոխանակ հաղթանակի,
մեծ փորձանք է պատրաստում իր հիմնական մտքի համար և
վարկարեկում է նրան, երբ իրեն ապացույցի դիմում է մեր ցույց
տվածի նման անվատահելի փաստարկումների. Արդյոք այս բանը
գործին ավելի չի՞ վնասում, քան օգուտ բերում: Բայց այստեղ
մի ուրիշ վտանգ էլ կա. Կուտակումն այնպիսի փաստերի, որոնք
վատ են հիմնավորված և հաճախ ամենևին չեն հիմնավորված՝
սպառնում է ստեղծել սխալ հասկացողության նոր մթնոլորտ հա-
յոց անցյալի մասին, և այս մթնոլորտը խտանալով և արմատ
զցելով, կարող է կորստաբեր լինել հայագիտության զարգացման
համար, քան ավանդական սխալ հայացքը խորենացու պատմա-
կան երկասիրության և անձի մասին:»²⁾

Խալաթյանցի երկրորդ աշխատությունը՝ «Армянские Арша-
киды в Истории Армении Моисея Хоренского» վերնագրով,
լույս տեսավ 1903 թվին: Հեղինակն այստեղ նույն մեթոդով
քննության է առնում խորենացու Պատմության մնացած՝ ոչ-վի-
պական գլուխները: Այստեղ էլ գրքի առաջին մասում բերում է
խորենացու բնագիրը, աշխատում է ցույց տալ խորենացու հա-
շորդած տեղեկությունների «հայտնի» և «գաղտնի» աղբյուրները,
իրական կամ երևակայական, իսկ գրքի երկրորդ մասում զուգա-
հեռաբար դնում է խորենացու հայերեն բնագիրը և քաղվածքներ
այն հեղինակներից, որոնք, խալաթյանցի կարծիքով, իրեն աղ-
բյուր են ծառայել խորենացուն՝ տվյալ տեղեկության համար:
Պատահում են դեպքեր, որ խորենացու պատմածը համապատաս-
խանում է խալաթյանցի ցույց տված աղբյուրի տեղեկության:
Եզրակացությունը պարզ է.— խորենացին արտագրել է այս-ինչ
(հայտնի կամ գաղտնի) աղբյուրից: Բայց շատ անգամ պատա-
հում է, որ խորենացին և նրա ենթադրված աղբյուրը իրար չեն
համապատասխանում: Այսպիսի դեպքերի համար խալաթյանցն
ունի շարունակական բացատրություն— խորենացին այլալեւ, ան-
ճանաչելի դարձնելու շարժ կերպարանափոխել է իր աղբյուրը,
որպեսզի շնկատվի, թե նա օգտվել է այդ աղբյուրից: Այսպես

¹⁾ Նույն տեղը, էջ 15:

²⁾ Նույն տեղը, էջ 22:

վարվում է Խորենացիին մանավանդ, երբ օգտվում է Կորյունից, Ազաթանգեղոսից, Փավստոսից, Ղազար Փարպեցուց, որպես-
զի ցույց տա, թե ինքը նրանցից անկախ է և հինգերորդ դա-
րի հեղինակ է, Սահակի և Մեսրոպի աշակերտ, Փարպեցու հի-
շած հռչակավոր փիլիսոփոս Մովսեսը:

Այնպես որ, ըստ Խալաթյանցի, Խորենացին իր կողմից ոչ
մի նոր բան չի տալիս, այլ ինչ որ պատմել է, առել է ուրիշնե-
րից, իր կողմից աղբյուրներն այլալեւով, մտացածին և դիտա-
վորյալ հավելումներով: «Այս կերպով,— ասում է Խալաթյանցն
իր եզրակացութեան մեջ,— բոլորովին տապալվում է հավատը
դեպի Խորենացին, իբրև արժանահավատ պատմիչ և հարկն ըս-
տիպում է հրաժարվել (հայոց պատմութեան) ամենահեղինակա-
վոր աղբյուրներից մեկից, որ ավելի քան հազար տարի տիրա-
պետում էր հայոց պատմական գրականութեան մեջ... Բայց սա
չի նշանակում, թե Խորենացու գրվածքն այժմ պետք է կորցնե
որևն նշանակություն: Ոչ բնավ: Նրա գրվածքը, իբրև մատենա-
գրական հիշատակարան, պահպանում է շատ կարևոր, կարելի է
ասել, առաջնակարգ նշանակություն» (եր. 377): Այնուհետև Խա-
լաթյանցը շուրջ գովեստներով երկինք է բարձրացնում Խորենա-
ցուն նրա լեզվի, ոճի, մատենագրական ճաշակի, նույնիսկ նրա
ստեղծած գաղափարի համար— ստեղծելու հայոց նախնական
ժամանակի պատմությունը ազգային բովով:— Խալաթյանցի գիր-
քը կարդացողի վրա այս գովեստները թողնում են դամբանական
ճառի տպավորություն:

Քննել Խալաթյանցի այս գրվածքը չի մտնում մեր ծրագրի
մեջ, սակայն շինք կարող մատնանիչ չլինել մի քանի՝ սկզբուն-
քային նշանակություն ունեցող կետերի վրա նրա այս գրված-
քում:

Նա անպայման համոզված լինելով, թե Խորենացու Պատմու-
թյունը Ը—Թ դարերի գործ է, ըստ այսմ իբրև Խորենացու աղ-
բյուր ցույց է տալիս հայ և օտարազգի հեղինակներ, որոնք իս-
կապես Խորենացու Պատմությունից հետո են գրվել և ոմանք՝ ի-
րենք են գործածել Խորենացու Պատմության իբրև աղբյուր:
Այսպիսի երևակայական աղբյուրներն են օտարազգի հեղինակ-
ներից՝ Պրոկոպիոս, համառոտ Սոկրատ և Սեղբեստրոս (հայերեն

թարգմանությամբ). հայ հեղինակներից՝ Ղ. Փարպեցին¹⁾, Սերե-
ոսը, Սերեոսի Մար-Աբաս Մծուրնացին (Անանունը), Անանիա
Շիրակացին, Ղևոնդը՝ Երբ միայն այս հանգամանքը նկատի առ-
նենք, Խալաթյանցի ենթադրություններից մեծ մասը կաապալվի և
դոնև Սերեոսի, Մար-Աբաս Մծուրնացու, Շիրակացու և Ղևոնդի
նկատմամբ Խորենացին հանդիսանում է ոչ թե բանագրող, այլ
աղբյուր, որից նրանք օգտվել են:

Անանիա Շիրակացին ունի մի ժամանակազրույթուած Ադամից
օկսած մինչև 687 թվականը: Իրբև աղբյուր նա հիշում է Մովսես
Խորենացուն և Անդրեասին: Էջմիածնի ձեռագրում էլ առանձին
երեսի վրա խոշոր տառերով գրված է. «Մովսէսի Խորենացույ և
Անդրեասի», որից հետո գալիս է մի ընդարձակ հատված, Ադա-
մից մինչև ջրհեղեղը, մոտ երկու երես, որ բառացի առնված է
Մ. Խորենացու Պատմությունից: Խալաթյանցին հայտնի է այս ի-
րողությունը, նա չի կարող հերքել ո՛չ Անանիայի կազմած ժա-
մանակազրույթունը և ոչ Մ. Խորենացուց հատվածը նրա գրված-
քում: Իսկ Անանիան ապրել է է. դարի վերջերում: Այս դրա-
կան անհերքելի փաստը, թե Խորենացու Պատմությունը Անա-
նիայից առաջ է գրված, կարծես պետք է համոզեր Խալա-
թյանցին, թե սխալ է Խորենացու Պատմության ժամանակն իշեց-
նել մինչև և Ռ—Պ դար, որ հիմնված էր Կարրիերի մի քանի (այժմ
հերքված) ուսումնասիրությունների վրա: Բայց Խալաթյանցին այս-
պես չի վարվում: Նա հեշտ միջոց ունի այս անախորժ փաստն
անարժեք դարձնելու. նա ասում է. «Խորենացուց... փոխ առնված
հատվածը կարելի է հետո է կցված Անդրեասի արդեն պատրաստ
գրվածքին՝ իրբև հարմար ներածություն» (եր. 53): Իսկ ապա-
ցո՛ւյց— ոչ մի Ուրեմն ըստ Խալաթյանցի դուրս է գալիս, որ
Շիրակացին օգտվում է Անդրեասից՝ սկսած ջրհեղեղից, իսկ Ա-
դամից մինչև ջրհեղեղը, որ նրա ժամանակազրույթյան սկիզբն էր

¹⁾ Դեռ քանի որ Խալաթյանցը Խորենացուն Ե. դարի հեղինակ էր համա-
լում, նա ապացուցում էր, թե Ղ. Փարպեցին է օգտվել Խորենացուց: (ՏՆ՝
հՀապար Փարպեցի և գործք նորին, Մոսկվա, 1833 թ.): «Բայց այժմ,—
ասում է նա «Армянский эпос»-ում (էջ 115. ծանոթ.),— երբ դուրս ե-
կան նորագույն աշխատանքներ Խորենացու աղբյուր ժամանակի մասին, փո-
խառնության հարցը պետք է հակառակ կերպով սրելով: Այսինքն գուցե ու-
ռաջ Փարպեցին էր, իսկ այժմ Խորենացին:

կազմում, նա չր գրում, բաց է թողնում այն հույսով, թե ապագայում մի մարդ կծնի Մովսես Խորենացի անունով, որ կգրի ժամանակագրություն Ադամից մինչև Նոյ, և մի բարի մարդ այս ժամանակագրությունը կառնի կկցի իր գրած ժամանակագրության սկզբին և կլրացնի բաց թողած տեղը: Կարելի՞ է ենթադրել այսպիսի բան: Այսպիսի կամայական և աշառու վերաբերմունքը դեպի գրավոր հաստատուն փաստերը, դեպի Խորենացին արատ է դրում Խալաթյանցի ամբողջ աշխատության վրա և նրան վարկարեկում է ընթերցողի աչքում ու կասկածելի դարձնում նրա մյուս ենթադրություններն ու կարծիքները ևս:

Նույնպիսի կամայականությունն նկատում ենք նաև Խալաթյանցի այն ենթադրության մեջ, թե երբ Խորենացին տարբերվում է իրական կամ կարծեցյալ աղբյուրից, նա դիտմամբ է սլալում իր աղբյուրը, որպեսզի թագցնի ընթերցողից այդ աղբյուրը: Այս ենթադրությունը նա կրկնում է շատ անգամ (տես էջ 129, 192, 219, 229 և այլն): Փոխանակ լուրջ կերպով ուսումնասիրելու հարցը, գտնելու իսկական պատճառը տարածայնության Խորենացու և նրա աղբյուրների մեջ, Խալաթյանցը դիմում է այս հեշտ և անպատասխանատու միջոցին, մանավանդ որ այս կերպով ավելի սավեր կզցի Խորենացու բարեխղճության վրա: Բայց ճիշտ է արդյոք նրա այս անասլացույց ենթադրությունը: Ինչպես վերը տեսանք, ըստ Խալաթյանցի Խորենացին Եսթերի պատմությունից է ստեղծել Արտաշես—Սաթենիկի վեպը: Եվ ահա Խորենացին, որ այնպես այլալուծ է իր աղբյուրը, անճանաչելի դարձնելու նպատակով այստեղ, ամեն զգուշություն մոռանալով, երկու թագավորներին էլ կոչում է Արտաշես, երկու թագուհիներին էլ նման անուններով— Ասթինե և Սաթենիկ: Ինչո՞ւ Խորենացին չի փոխել հայոց թագավորի և թագուհու անունները, չէ՞ որ ինքն է նրանց հնարողը,— որպեսզի իր աղբյուրը հայտնի չդառնա: Ավելի ցայտուն օրինակ: Խորենացին ս. Մեսրոպին դրվատելիս ?—8 տող բառացի արտագրում է Սեղբեստրոսի վարքի հայերեն թարգմանությունից. իսկ այս թարգմանությունն, ըստ Կարրիերի և Խալաթյանցի, յոթներորդ դարի վերջումն է կատարված: Մի՞թե Խորենացին չէր հասկանում, որ այժմ ընդարձակ հատվածի փոխառությամբ ինքն իրեն մատնում է, թե ինքը Ե. դարի հեղինակ չէ, քանի որ օգտվում է է. դարի գրվածքից: Ինչո՞ւ նա չի այլալուծ

այստեղ իր աղբյուրը. պերճախոսությունն էր արդյոք նրան պակասում, թե հնարագիտությունը: Եվ մենք ստիպված զալիս ենք այն եզրակացություն, թե խորենացին ամենևին մտադրություն չի ունեցել՝ իր աղբյուրները թագցնելու նպատակով նրանց ալլադել, և թե խալաթյանցի ենթադրությունն այստեղ ևս անհիմն է և կամայական:

Հարկ ենք համարում խալաթյանցի այս երկրորդ աշխատության մասին մեջ բերել Ն. Ադոնցի կարծիքները¹⁾:

«Պրոֆ. խալաթյանցն այս գեղեցիկ նպատակն իրագործելու ձեռնարկել է կանխակալ որոշ արամադրությամբ: Նա հրապուրվելով խորենացու բացասական քննադատության եզրակացություններից, նրանց հասցրել է ծայրահեղության, և այնպիսի կառուցումներ ու վճիռներ է կայացրել, որ գիտական տեսակետից շատ պակասավոր են: Նրա եզրակացություններն աչքի են ընկնում հետևողականությամբ, բայց ցավակցարար այս հետևողականությունը զուրկ է գիտական հաստատուն հիմքերից... խորենացին հաճախակի գործ էր ունենում իրար հակասող ցուցմունքների հետ և ստիպված էր լինում նրանց հաշտեցնել: Այսպիսի աշխատանքի ժամանակ անխուսափելի են սխալները, և նա հիրավի հաճախ ընկնում է սխալների մեջ: Այսպիսի դեպքերում խորենացու մեջ ենթադրել որոշ միտումնավորություն և փաստերի գիտակցական աղճատում, սա առնվազն անարդարացի է»:

Իրրև եզրակացություն Ն. Ադոնցը գրում է.

«Համենայն դեպս խորենացու վիճակը դեռ մնում է առեղծված, որ պահանջում է ավելի հիմնավոր լուծում: Իրրև ներկայացուցիչ խորենացու բացասական քննադատության՝ խալաթյանցն իր աշխատանքը կատարեց այս ուղղությամբ: Նրա հետազոտությունն իր արդյունքներով հանդիսանում է ամենախիստ արտահայտությունը՝ հայ պատմագրին թշնամաբար վերաբերվող քրննադատությունների մեջ: Պ. խալաթյանցի աշխատության էությունը կայանում է իր եզրակացությունների հենց այս ծայրահեղության և խստության մեջ: Նրա հետազոտությամբ վերջանում է

¹⁾ Зад. Вост. Отд. Русск. Археолог. Общ. 1904, стр. 145—160. «Г. Халатянц, Армянские Аршакиды в Истории Армении Мокосея Хоренского».

բացասական շրջանը Խորենացու ուսումնասիրության պատմության մեջ և հանդիսանում է իբրև մի անհրաժեշտ աստիճան՝ անցնելու համար ավելի դրական և իրականությանը համապատասխան տեսակետի։ Այն ամենը, ինչ որ կարելի էր ասել ընդդեմ Հայոց Պատմության, պ. Խալաթյանցն ասաց արդեն։ Խորենացու քննադատության առաջիկա մերձավորագույն խնդիրը պետք է լինի՝ շարժվորել զառաժանքների եռանդը և ավելի ճիշտ որոշել Հայոց Պատմության տեղն ու ժամանակը հայ գրական հիշատակարանների շարքում Զ—Ը դարերում։

Զի կարելի արդարև չցավել, որ Խալաթյանցի այս երկու ընդարձակ գրվածքները, որոնց վրա ահագին աշխատանք է գործ դրված և որոնց մեջ շատ նորություններ կան, վարակված են հեղինակի կանխակալ, անհիմն հոռետեսությամբ դեպի Խորենացու բարոյական կերպարանքը և՛ նրա Պատմության գրվելու ժամանակը, որի պատճառով նրա եզրակացություններն անընդունելի և առնվազն կասկածելի են դառնում։

Վերջացնելու համար Խորենացու մասին գրված քննությունների տեսությունը, հիշելու ենք վերջին երկու՝ մեզ հայտնի ուսումնասիրությունները։

Առաջինն է Ն. Ակինյանի «Ղևոնդ երէց և Մովսէս Խորենացի» աշխատությունը, որ լույս տեսավ Վիեննայում 1930 թվին. և երկրորդը՝ ակադ. Մանանդյանի «Խորենացու առեղծվածի լուծումը» ուսումնասիրությունը, որ լույս տեսավ Երևանում 1934 թվին։ Ն. Ակինյանն աշխատում է ապացուցել, թե Խորենացու Պատմությունը գրված է իննհորրդ դարի սկզբներին Ղևոնդ երեցի ձեռքով, և թե Մովսէս Խորենացի անունով մարդ գոյություն չի ունեցել։ Ակադ. Մանանդյանն աշխատում է ապացուցել, թե Խորենացու Պատմությունը գրված է իննհորրդ դարի վաթսույնական թվականների սկզբին։ Այս երկու քննությունների մասին մենք հայտնել ենք մեր կարծիքը մոտ օրերս լույս տեսած մեր «Խորենացու առեղծվածի շուրջը» աշխատության մեջ, որի մեջ աշխատել ենք հերքել հիշյալ երկու քննությունների եզրակացությունները. այստեղ ավելորդ ենք համարում նույնը կրկնել¹⁾։

1) Գուցե 1934 թվից հետո արտատպմանում լույս են տեսել և ուրիշ քննություններ. — մեզ նրանք հայտնի չեն։

ԽՈՐԵՆԱՅՈՒ ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ՁԵՌԱԳԻՐՆԵՐԸ, ՀՐԱՏԱՐԱԿՈՒԹՅՈՒՆ-
ՆԵՐԸ, ԹԱՐԳՄԱՆՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ

Մեր ձեռքը հասել են Խորենացու Պատմության մեկ քանա-
կուսյամբ ձեռագիրներ, որոնց թիվը հասնում է մինչև 48-ի: Սա-
կայն սրանք բոլորը շատ նոր են, տասնևյոթերորդ դարից: Վե-
նետիկի Մխիթարյաններն ունեն մի ձեռագիր տասնևչորսերորդ
դարի սկզբից, և Երևանի ձեռագիրների մատենադարանում կա մի
կարկատած ձեռագիր, որի հին մասը գրված է ԺԳ—ԺԴ դարի-
բում, իսկ նորագված մասը 1567 թվից է: Սա է մեզ մոտ ամե-
նահին ձեռագիրը: Մի պատահիկ էլ գտնվել է Պետ. Ձեռագրա-
տանը, ըստ երևութին ԺԱ. դարի մի օրինակից մնացած: Այնպես
որ այս ձեռագիրները շին պարունակում Պատմության սկզբնա-
կան բնագիրը, այլ արտագրություններ են հետագա խմբագրու-
թյան կամ խմբագրություններից մեկի: Նրանց մեջ բազմաթիվ օ-
րինակներ կան, որ մի բառ, մի ֆրազ, մի քանի ձեռագիրներ մի
տեսակ ունեն, մյուսներն ուրիշ տեսակ: Բայց սրանք ավելի ո-
ւշաբանական կամ մեկնողական տարբերություններ են և ոչ թե
տարբեր խմբագրությունների հետևանք: Իսկ որ Խորենացու
Պատմությունը մեզ չի հասել սկզբնական ձևով, այլ նորագույն
խմբագրությամբ է—Ը դարերի, այս ընդունված ճշմարտություն
է, և Մառը ենթադրում է նույնիսկ մի քանի անգամ կատարված
խմբագրություն: Այս պատճառով դատողությունները և եզրակա-
ցությունները, որոնք հիմնված են մեր այժմ ունեցած խմբագր-
ված բնագիրների վրա, որոշ շահով տարակուսական են և թույլ
չեն տալիս անսխալ վճիռ կայացնել Խորենացու Պատմության
իսկական բովանդակության և նրա հայացքների մասին:

Խորենացու պատմությունն ունեցել է տասներկու հրատարա-
կություն, որոնցից ինը միայն հայերեն լեզվով, իսկ երեքը լա-
տիներեն կամ ֆրանսերեն թարգմանությունների հետ:

Հայերեն անդրանիկ տպագրությունը լույս տեսավ Ամստեր-
դամում 1685 թվին, Թովմաս Վանանդացու ձեռքով, հետևյալ
միջնադրով. ԵԱղաբանութիւն տոհմին Յարեթեան յօրինեցեալ ի
Մովսեսէ Խորենացոյ, յեռամեծ վարդապետէ և յոգներախա քեր-
թողահօրէ, ի խնդրոյ պայազատապետի Սահակայ Բազրատու-
այ, Հարազատ և բուն պատմութիւն նախնեացն առաջնոց, Թա-

գատարաց, իշխանաց, նախարարաց և հայրապետաց Արամեան
ազգին, սկսեալ ի Հայկ Փաշէ մինչև ցԱրտաշիր թագաւորն մերս:
Տպագրութիւնը կատարված է մի ձեռագրի վրայից, ուստի շատ
աղավաղութիւններ է պարունակում:

Երկրորդ տպագրութիւնը, լատինական թարգմանութիւն հետ
միասին և հարուստ մատենագրական ծանոթութիւններով, հրա-
տարակեցին Վիլհելմ և Գէորգ Վիստոն եղբայրները, ընտրի
ուղղման համար գործ ածելով ուրիշ երկու օրինակներ ևս: Տպ-
ված է Լոնդոնում, 1736 թվին:

Երրորդ տպագրութիւնը կատարվեց Վենետիկում 1753 թվին:
Արտատպութիւն է առաջին տպագրութիւնի:

Չորրորդ տպագրութիւնը Վենետիկում 1827 թվին:

Հինգերորդ տպագրութիւնը Ֆրանսերեն թարգմանութիւն հետ
միասին (Ա. և Բ. գրքերը միայն) կատարեց զը Յլորիվալը:
Տպված է Վենետիկում 1841 թվին:

Վեցերորդ տպագրութիւնը, Խորենացու մյուս աշխատութիւն-
ների հետ միասին, վեց ձեռագիրների բաղդատութիւնմբ, կատար-
վեց 1843-ին Վենետիկում:

Յոթներորդ տպագրութիւնը, Ֆրանսերեն թարգմանութիւն
հետ միասին և բազմաթիվ ծանոթութիւններով, կատարեց
զը Յլորիվալը Փարիզում 1845 թվին:

Ութերորդ տպագրութիւնը կատարվեց Վենետիկում 1865
թվին: Սա արտատպութիւն է վեցերորդ տպագրութիւնի:

Մեներորդ տպագրութիւնը՝ Վենետիկում 1881-ին:

Տասներորդ տպագրութիւնը՝ Թիֆլիսում 1881-ին:

Տասնամեկերորդ տպագրութիւնը «Պատմագիրք Հայոց» հրա-
տարակութիւն շարքում, բազմաթիվ ձեռագիրների մանրամասն
բաղդատութիւնմբ և ընդարձակ առաջաբանով Խորենացու Պատ-
մութիւն ձեռագիրների և նրանց դասավորութիւն մասին, խմբա-
գրութիւնմբ Մ. Արեղյանի և Ս. Հարութիւնյանի: Տպված է Թիֆ-
լիսում 1913 թվին: Այս հրատարակութիւնը մենք կոչում ենք
քննական հրատարակութիւն:

Տասներկուերորդ տպագրութիւնը Թիֆլիսում, նախորդի ար-
տատպութիւն, առանց ծանոթութիւնների և առաջաբանի:

Խորենացու Պատմութիւնը թարգմանված է զանազան լեզու-

ներով: Բացի զնրը հիշված՝ Վիստոնների լատիներեն և ղը Զլորիվալի ֆրանսերեն թարգմանություններից եղել են դարձյալ:—

Լատիներեն թարգմանություն Բրենների, տպագրված Ստոկհոլմում, 1733 թվին: Սակայն այս թարգմանությունը ոչ մի մասնագրասնում չկա և նրան ոչ ոք չի տեսել:

Իտալերեն— Վենետիկի Մխիթարյանների, որ լեզվի կողմից ուղղագրված է Տոմազեոի ձեռքով: Ունի հարուստ ծանոթություններ: Տպված է Վենետիկում 1841-ին: Նույնի երկրորդ տպագրությունը նույն տեղում 1850-ին:

Իտալերեն— Կապպելլետտի, Վենետիկ, 1841-ին:

Ֆրանսերեն— Լանգլուայի, պատմական, քննադատական և բանասիրական ծանոթություններով, Փարիզում, 1869-ին: Մտնում է Լանգլուայի հայ պատմագիրների ժողովածուի Ա. հատորի մեջ (Collection des historiens Arméniens):

Ռուսերեն— Հովսեփ Հովհաննիսյան սարկավագի, Պետերբուրգ, 1809-ին:

Ռուսերեն— Մ. էմինի, բազմաթիվ ծանոթություններով և հավելվածներով, Մոսկվա, 1858 թ.: Նույնի երկրորդ տպագրությունը, սրբագրված և ուղղված, Մոսկվա, 1893 թ. (Թարգմանչի մահից հետո):

Հունգարերեն— Քրիստ. Սոնկոտիանի, Կերլա (Ղ) 1892 թ.:

Գերմաներեն— մասնակի թարգմանություն Լաուերի, Ռեզենսբուրգում, 1869 թ.:

Աշխարհարար թարգմանություն— Խորեն Վ. Ստեփանեի, առաջաբանով, բազմաթիվ ծանոթություններով և հավելվածներով, Ս. Պետերբուրգ, 1889 թ.: Նույնի երկրորդ տպագրությունը, սրբագրված և ուղղված, Ս. Պետերբուրգ, 1898 թ.:

Այս թարգմանությունների մեջ ճշտության կողմից լավագույն են համարվում Մխիթարյանների իտալերեն, էմինի ռուսերեն և Ստեփանեի աշխարհարար թարգմանությունները:

ՆԵՐՎԱ ՔԱՐԳՄԱՆՈՒԹՅԱՆ ՀԱՆԳԱՄԱՆՔՆԵՐԸ

Պետ. Հրատարակչությունն ինձ հանձնարարեց Խորենացու Պատմության նոր թարգմանություն կատարել՝ առաջաբանով և

Ժանոթութիւններով հանրամատչելի բովանդակութիւններ, ժողովրդի ընթերցանութիւն համար, մոտ տասը մամուլով սահմանափակելով ներածութիւն և ժանոթութիւնների ծավալը:

Քարգմանութիւնս՝ իբրև բնագիր ընտրեցի բնականապէս— ընկան հրատարակութիւնը՝ բազմաթիւ ձեռագրական վարիանտներով, բայց ես ամեն տեղ շեմ հետևել բնագրին, հաճախ ընտրել եմ այս կամ այն ձեռագրի կամ ձեռագրական խմբի ընթերցվածը՝ որ ինձ ավելի ուղիղ է թվացել: Ինչպես այս հրատարակութիւն Առաջաբանի մեջ հիշված է՝ «բնագրի կազմութիւնը օգնել է շատ անգամ Ստ. Մալխասյանցը, որ... ամեն մամուլի համար բազմաթիւ ցուցումներ և դիտողութիւններ է ուղարկել էջմիածին Մ. Աբեղյանին... ինչպես և առաջարկելով այս կամ այն ընթերցվածքը ժանոթութիւնների մեջ դնելու փոխանակ՝ բրնագրի մեջ առնել կամ ընդհակառակն: Մ. Աբեղյանը հաճախ օգտվել է այս առաջարկութիւններից... Երբեմն, եթե Ստ. Մալխասյանցի առաջարկութիւնը համակարծիք չի եղել Մ. Աբեղյանը, իսկ առաջարկութիւնը կարևոր է համարվել բնագրին այս կամ այն կերպ հասկանալու նկատմամբ՝ Ստ. Մալխասյանցի առաջարկութիւնը, ինչպես սկզբից պայմանավորված է եղել Հրատարակչական Հանձնախմբի հետ՝ ղետեղված է ժանոթութիւնների մեջ յուր անվան սկզբնատառերով» (էջ Ժ):

Թե այն հատվածներում, որոնք ժանոթութիւնների մեջ նշանակված են Ստ. Մ. սկզբնատառերով և թե ուրիշ տեղերում, եթե նորագույն ուսումնասիրութիւնների շնորհիւ բնագրի այս կամ այն ընթերցվածքը հարկ եղավ ուղղել ըստ ձեռագրական վարիանտների՝ ես շեղվել եմ բնագրի ընթերցվածքներից և ընտրել եմ վարիանտները:

Քարգմանութիւնս միշտցին ես ձեռքի տակ ունեի Վիստոնների, էմիլի երկու և Ստեփանեի առաջին Քարգմանութիւնները: որոնց, մանավանդ էմիլին և Ստեփանեին հաճախ դիմում էի՝ տեղեկանալու համար, թե ի՞նչպես են նրանք հասկացել բնագրի որևէ դժվար կամ մութ տեղը: Այս համեմատութիւնների ժամանակ ես բազմաթիւ նոր փաստեր ունեցա, որ էմիլի երկու Քարգմանութիւններն էլ շատ հեռու են ճիշտ լինելուց. հաճախ պատահում են կոպիտ սխալներ, վատ հասկացված և աղճատված

տեղեր²⁾։ Մրանցից մի քանիսը, որ առանձին աչքի են ընկնում՝ նշանակելի եմ ծանոթությունների մեջ։ Բնագրին շատ ավելի մտա է Ստեփանեի թարգմանությունը, բայց սա մի ուրիշ պակասություն ունի— աշխարհաբար թարգմանության լեզուն սահուն չէ, որ առաջ է գալիս մասամբ բնագրի ոճին խիստ հետևելու ձեռնարկով և մասամբ թարգմանչի սովորությամբ, որ է՝ անշուշտ աշխարհաբարի ձևեր գործածել, խուսափելով որքան հնար է գրբարարի ձևերից, ինչպես օրինակ, «եբր ընթերցատիրում ենք Քաղզահացիների, Ասորեստանցիների, Ծղիպտացիների և Հուլների իմաստուն ճառերն ու գրույցները»։ Իմ թարգմանությունը սրանցից անկախ է. հազիվ մի-երկու տեղ օգտված լինեմ այս թարգմանություններից և այս բանը հիշելի եմ ծանոթությունների մեջ²⁾։

Խորենացու Պատմության թարգմանությունը կրկնակի տեսակետից դժվարություններ է հարուցանում— ճշտության և զեղեցկության կողմից։ Նրա մեջ կան շատ մութ տեղեր, որ թարգմանիչները զանազան կերպ են հասկանում, կան սեղմ դարձվածքներ, ակնարկություններ, հատուկ նշանակությամբ գործածված բառեր։ Շատ ուշադրություն է հարկավոր նրանց ճիշտ հասկանալու համար։ Ծա աշխատել եմ, որքան ույժս պատել է, հաղթել այս դժվարություններին— շատ տեղ ուղղված են նախկին սխալ թարգմանությունները. մի տեղ վերականգնված է բնագիրը, որի աղավաղությունը տեղիք էր տվել սխալ և անտեղի թարգմանու-

1) Էմիլի թարգմանությունների պակասությունները նկատել են նաև Ն. Մանը, Ն. Աղանյը և ինքը Խալաթյանցը, ընտելով որ այս թարգմանություններից է բերում իր փնտիչը հատվածները։

2) Բայց պետք է նկատեմ, որ Հաճախ, եթե էմիլի թարգմանությունը սխալ է, իմ թարգմանությունն ա Ստեփանեիք իրար համեմատել են։ Սակաբող է տեղիք սալ ժամանակ, թե ես լսելյախ օգտվել եմ Ստեփանեի թարգմանությունից։ Ուստի ստիպված եմ ստել, որ այդպես չէ։ Ծա ինքս հարգածել եմ Ստեփանեի թարգմանության մեծագիշտը, որ շատ նման էր էմիլի թարգմանության, և ծայրեծայր Համեմատելով՝ ուղղել եմ նրա թարգմանության մեջ կրկնված էմիլի սխալները՝ որքան այն ժամանակ (1888-ին) մեծահաս էի։ Այնպես որ Ստեփանեին է ինձանից օգտվել և ոչ թե ես նրանից։ Իմ այս աշխատության մասին հիշում է Ստեփանեին Առաջարանի վերջում, վորքան թույլ էր առլիս իր արժանապատվությունը և մի անգամ (տասնց անուն առլու) Կ-րդ ծանոթության մեջ։

թյունների (տե՛ս ծանոթ. 187)։ Բայց և այնպես անշուշտ մնում են միջանի մուկ տեղեր և զուցե սխալ թարգմանություններ, որոնց ուղղումը մնում է ավելի ձեռնահասների կամ, մանավանդ, լավագույն ձեռագիրների։ Կարող եմ այսքանն ասել, որ այս թարգմանությունը, իմաստի ճշտության կողմից ավելի մոտ է բնագրին քան մինչև այժմ եղածները։ (Այսպես դատում եմ՝ հեն-վելով Սանկիանեի ծանոթությունների մեջ բերված՝ բնագրի զանազան զժվար հատվածների այլ և այլ թարգմանությունների վրա)։

Գալով թարգմանական լեզվի կոկոսյան և զեղեցկոսյան՝ Կենտք է ասեմ, որ մեր այժմյան զրական լեզուն չի կարող մերցել զբարբարի հետ, ի նկատի առնելով վերջինիս բազմատեսակ ղյուրությունները միտք արտահայտելու համար, բառերի դասավորության մեծ ազատությունը, նախդիրները, հարուստ բառամթերքը, չի կարող մանավանդ մրցել խորհնացու ճոխ, ներդաշնակ, գեղարվեստական լեզվի հետ։ Այս կողմից՝ բնագրի՝ զեղեցկոսյան հավասարվելու մասին խոսք անգամ չի կարող լինել։ Ըստ այսատեղ եմ, որքան հնար է՝ հավատարիմ մնալ բնագրի արտահայտությանը, ոճին, նույն իսկ բառերին, բայց այն պայմանով, որ սրանք չվնասեն աշխարհարար լեզվի կոկոսյան և շատ շտարդացնեն արտահայտության ձևը։ Թե ո՞րքան հաշողվել է իմ թարգմանությունս այս կողմից՝ ինքս շեմ կարող դատավոր լինել. այստեղ վճիռ ավուղը ընթերցողն է։

Ծանոթությունները, որ տրվում են զբքի վերջում նպատակ ունեն ընդհանրապես՝ օժանդակ լինել ընթերցողին բնագրերը լավ հասկանալու, բացատրել մուկ տեղերը, ակնարկությունները, տալ օտարազգի թագավորների կամ մատենագիրների մասին համառոտ անդեկություններ, օտար քաղաքների մասին ծանոթություններ և այլն։ Ըստ շեմ ավել ծանոթություններ Հայաստանի քաղաքների կամ այլ վայրերի մասին, շեմ համեմատել խորհնացու պատմածը որևե անցքի մասին՝ ուրիշ հայ կամ օտարազգի հեղինակի պատմածի հետ նույն անցքի մասին. խուսափել եմ խորհնացու անձի կամ Պատմության գրության ժամանակի մասին հարուցված հարցերը շոշափելուց և այլն։ Ըթի ընդարձակ ծավալով ծանոթություններ լինեի զրելու՝ բնագրից երկու-երեք անգամ ավելի մեծ կլինեք, իսկ իմ տեղը սահմանափակ էր։

Ծանոթութիւններէ մեջ ևս շատ քիչ անգամ հմ օգտվել էմինի կամ Ստեփաննի ծանոթութիւններէց, (որոնք իրենց կողմից օգտվել են օտարազգի թարգմանութիւններէ, ծանոթագրութիւններէց, մանավանդ Ստեփաննէն): Ամեն անգամ, երբ թեկուզ շրջին շահով օգտվել հմ նրանցից որևէ մեկից՝ անշուշտ հիշել հմ աղբյուրս: Եվ ընդհանրապէս ասելով՝ իմ ծանոթութիւններէց ամենամեծ մասը նոր նյութերի մասին է, որոնք բոլորովին շին շոշափված ուրիշ թարգմանիչներէ կողմից:

Գրքի վերջում կարևոր համարեցի դնել երկու սինխրոնիկ աղյուսակ Արշակունյաց թագավորութեան ժամանակաշրջանի համար՝ ըստ օտարազգի աղբյուրների և ըստ Խորենացու: Սրանք, կարծում հմ, օգտակար կլինեն ամեն ընթերցողի համար:

ՍՏ: ՄԱԼԵԱՍՅԱՆՅ

10 հոկտ. 1940

Քրիլիսի:

ՀԱՅՈՑ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ
ԲԱՂԿԱՑԱԾ ԵՐԵՔ ՀԱՏՎԱԾԻՑ
ՈՐ ՀՈՐԻՆԵԼ Է
ՄՈՎՍԵՍ ԽՈՐԵՆԱՑԻՆ
ՍԱՀԱԿ ԲԱԴՐԱՏՈՒՆՈՒ ԽՆԴՐՈՎ

ՅԱՆԿ ԱՌԱՋԻՆ ԳՐԲԻ

Ա. Սահակի թղթին պատասխան և խոստում՝ նրա ինքզնուցը կատարելու:
Բ. Թե ինչու՞. մենք հունարենից կամեցանք ցույց տալ մեր գործերը,
մինչդեռ թաղականների և ասորեստանցիների մտայաններից ավելի, Հարժար
են զայիս սրտեր:

Գ. Մեր առաջին թաղավորների և իշխանների անխնայությունը բարբի
մասին:

Դ. Այն մասին, որ մյուս պատմադիրները չէին բացատրում (ս. զրբին).
կառմի և մյուս նահապետների վերաբերմամբ:

Ե. Այն մասին, որ Նոյի սրբիների ծննդաբանությունը Հավասար է
զայիս մինչև Աբրահամ, Նինոս և Աբամ, և թե Նինոսը ո՛չ Բելին է և ոչ
Բելին սրբին:

Զ. Այն մասին, թե մյուս հեթոտները Թրոշ բաներում Մովսես (ժար-
գործին) Համաման են և սրոշ բաներում Թարբեր, և Ոլոմպիոպոսոս փեթ-
սոփայի հին անգիր գրությունների մասին:

Է. Համասոս բացատրություն, թե սրտաշին հեղինակների ինչ կույանը
բոս ս. զրբի իսկապես Նեբրոփթն է:

Ը. Թե ո՞վ և ո՞րտեղից դասվ այս պատմությունները:

Թ. Հայոց Վաղարշակ թաղավորի թուղթը պարսից թաղավոր Աբշակ
Մեհին:

Փ. Հայկի ազատամբության մասին:

ՓԱ. Պատերազմի և ինչի՞ մահվան մասին:

ՓԲ. Հայկից սերված ցեղերի և զավակների մասին, և թե նրանցից յու-
րաբանչյուրն ի՞նչ գործեց:

ՓԳ. Արեւելցիների հետ պատերազմի և հաղթության և Նյուշար Մա-
դուի մահվան մասին:

ՓԴ. Ասորեստանցիների հետ կռվի և հաղթության և Պայտակո Բասա-
յայի մասին. նաև Կեսարիայի և առաջին և մյուս Հայերի մասին:

ՓԵ. Աբայի և նրա մահվան մասին Եամիրամից՝ պատերազմի մեջ:

ՓԶ. Թե ինչպես Եամիրամը Աբայի մահից հետո շինում է զաղազը և
զեւի ամբարտակը և իր տունը:

ՓԷ. Եամիրամի մասին, թե ինչ պատահաով կատարեց իր սրբիներին,
Զրազաւ մողից փախով Հայաստան և մեռավ իր Նինվաս սրբու մեռած:

ՓԸ. Այն մասին, թե Հաստատակո նախ տեղի է ունեցել Եամիրամի
պատերազմը Հեղկաստանում և հետո նրա մահը Հայաստանում:

ՓԹ. Ինչ որ պատահեց Եամիրամի մահից հետո:

Ի. Արայան Արայի ժառին և թե սրա սրզին էր Սոսանվեր Անուշավանը:
ԻԱ. Սկայորդուց ծնած Պարույրը առաջին անգամ թագավորում է Հա-
յաստանում, ուղևական է լինում Մարտչի Վարդանիսին՝ Սարգանարալից թա-
գավորությունը վերցնելու:

ԻԲ. Մեր թագավորների կարգն ու նրանց թվարկումը հորից սրզի:

ԻԳ. Աննգիսիների սրզիների ժառին, և թե Արծրունիները, Գնունիները և
Ազմայաց բղևելի կոչվածը նրանցից են սերված. նույն զլխում նաև թե Ա-
զնդ սունը Պառաժից է:

✓ ԻԴ. Տիգրանի ժառին, թե ի՞նչպիսի եր ամեն բանով:

✓ ԻԵ. Աժդահակի երկուսի և կասկածանքի ժառին, Կյուրոսի և Տիգրանի
սիրո և միարանության պատճառով:

ԻԶ. Թե ի՞նչպես Աժդահակը, կասկածների մեջ լինելով՝ իրեն պա-
տահելիք դիպվածը տեսնում է սքանչելի երազով:

ԻԷ. Կորհրդակիցների խոսքերը, Հեսո և իր մասնած միջոցը և անմի-
ջական գործադրությունը:

ԻԸ. Աժդահակի թուղթը, Տիգրանի համաձայնությունը և Տիգրանունուն
Մարտանան ուղարկելը:

ԻԹ. Թե ի՞նչպես նենդությունը հայանի դարձավ և պատերազմն սկսվեց
և Աժդահակի մահն այդ կովում:

Ի. Այն ժառին, թե իր Տիգրանունի գույրն ուղարկեց Տիգրանակերտ,
այլ և Աժդահակի առաջին կնոջ՝ Անուշի և դերիների բնակության ժառին:

ԼԱ. Թե ս՛րոնք են սրա սերունդները և ի՞նչ ցեղեր գաղվեցին սրանից:

ԼԲ. Թե Սղիսիան պատերազմը Տևոսմոսի ժամանակ եղավ և մեր Զար-
մայրը սակավաթիվ Սթուպացի զորքի Հեսո այնտեղ էր և այնտեղ մեռավ:

Ավարովեց Առաջին զբգի ցանկը,

Հայոց մեծերի մենդարանությունը:

Պարսից առասպելներից: Բյուրասպի Աժդահակի ժառին:

Բացարանություն՝ ինչ որ հավասարի բան կա Բյուրասպի ժառին:

ԳԻՐՔ ԱՌԱՋԻՆ

ՀԱՅՈՑ ՄՆԾԵՐԻ 1) ԵՆՆԻԱԲԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ

Ա.

ՄԱՀԱԿԻ ԹՂԹԻՆ ՊԱՏԱՍԽԱՆ ԵՎ ԽՈՍՏՈՒՄ՝ ՆՐԱ ԵՆԻՐԱԾԸ ԿԱՏԱՐԵԼՈՒ

Մովսես Խորենացին մեր ազգի պատմութեան այս սկզբում սղջունում է Սահակ Բաղրատունուն:

Քո մեջ եղած աստվածային շնորհքների անսպառ դործունեութիւնը և հոգու անդադար շարժումները քո մտածողութեան վրա՝ եւ ճանաչեցի այս զեղեցիկ խնդրի միջոցով, մարմնիցդ առաջ հոգուդ հետ ծանոթանալով. սա իմ ճաշակին ևս ախորժելի է, և մանավանդ իմ սովորութիւններին: Ուստի ոչ միայն պետք է քեզ դովել, այլև քեզ համար աղոթել, որ միշտ այսպես մնաս:

Որովհետև եթե մենք բանականութեան պատճառով, ինչպես ասվում է, աստծու պատկեր ենք²⁾, և մյուս կողմից՝ բանականութեան արդյունքը խոհականութիւնն է, և քո մեջ անհատնելի է սրանց ցանկութիւնը՝ ուրեմն զեղեցիկ մտածողութեամբ վստ և բորբոք պահելով քո խոհականութեան կայծը՝ զարդարում ևս բանականութիւնը, որով մնում ևս պատկեր լինելու: Կարելի է ասել, որ սրա միջոցով ուրախացնում ևս սրա սկզբընատուն զեղեցիկ և չափավոր մտութեամբ հետամուտ լինելով այս խնդիրներին:

Սրա հետ միասին հետևյալն էլ եմ նկատում, որ եթե մեզանից առաջ և մեր ժամանակ աւչող՝ Հայոց աշխարհի ցեղապետներն ու իշխանները ո՛չ իրենց ձեռքի տակ ընկած և հավանորեն եղած իմաստուններին հրամայեցին այսպիսի պատմական հիշատակարաններ դրել, ոչ էլ մտածեցին դրսից որ և է տեղից ներս բերել իմաստութեան նպատակներ, և այժմ քեզ ենք

տեսնուամ ախարիսի մարդ— ուրեմն պարզ է, որ դու պետք է
ճանաչվես բոլոր քեզանից առաջ եղածներէց վեհադույն և
բարձրագույն գովեստների արժանավոր և պատմական ախարի-
սի արձանագրութեան մեջ դրվելու արժանի:

Ուստի և ուրախութեամբ ընդունելով քա խնդիրը՝ սիրով
չաշխատեմ այն կատարել, անմահ հիշատակ թողնելով այս
քեզ և քեզ հաջորդող սերունդներին: Որովհետև նախնական և
քաջ ազգ ես, արդյունավոր ոչ միայն խոսքի և պիտանի խոհա-
կանութեան մեջ, այլ և բարձրագոյն մեծամեծ վառավոր դործե-
րով, որոնք մենք կհիշատակենք այս պատմութեան ընթացքում,
կրբ հորից որդի ծննդարանութեանը կազմելով՝ Հայաստանի
բոլոր նախարարութեաններին՝ ազգաբանութեանը կզրենք, ա-
մեն մեկի որտեղից և ինչպես ծաղկելը համառոտ և հավատար
պատմելով, ինչպես որ կա մի քանի հունական պատմութեան-
ների մեջ:

Բ.

ԲՆ ԻՆՉՈՒԻ ՄԵՆՔ ՀՈՒՆԱՐԵՆԻՑ ԿԱՐԵՍԱՆՔ ՅՈՒՅՑ ՏԱԼ ՄԵՐ ԳՈՐԾԵՐԸ,
ՄԻՆՉԴՈՒ ՔԱՂԴԵԱՑՈՒՆԵՐԻ ԵՎ ԱՍՈՐԵՍՏԱՆԵՐԻՆԵՐԻ ՄԱՏԵԱՆՆԵՐԻՑ ԱՎԵԼԻ
ՀԱՐՄԱՐ ԵՆ ԳԱԼԻՍ ՄՐԱՆՔ

Եվ այս բանի վրա թող ոչ ոք չզարմանա, որ թեպետ շատ
աղքեր մատենագիրներ են ունեցել, ինչպես ամենքին Հայանի է,
մտնալանդ պարսիկներն ու քաղղեացիները, որոնց մոտ ազնիւի
շատ են գտնվում մեր ազգին վերաբերյալ բարձրագոյն դործերի
հիշատակարաններ՝ մենք սակայն միայն հունաց պատմագիրները
հիշեցինք և այնտեղից խոստացանք առաջ բերել մեր աղքարա-
նութեան շարքը: Որովհետև ոչ միայն հունաց թագավորները
հող տարան հուններին ավանդելու ինչպես (իրենց) աշխարհա-
կալութեան, այնպես և դիտութեան վերաբերյալ աշխատու-
թեանները, իրենց ներքին դարձերը կարգի բերելուց հետո, ինչ-
պես, օրինակ, Պաղոմեոսը, որ եղբայրասեր է կոչվում⁵⁾, հար-
կավոր համարեց բոլոր աղքերի մատաններն ու վեպերը հու-
նարեն թարգմանելու:—

⁵⁾ Իայց ոչ ոք թող այստեղ մեզ անուսում համարելով

չբամբասան, ինչպես մի քանի անվարժ ու տղես մարդիկ, որ (Պաղտմեոսը) Եղիպտացիներէ թաղաւոր է եղել, իսկ մենք նրան հունաց թաղաւոր դրեցինք: Որովհետեւ նա հուններին էլ իր ձեռքի տակ նվաճելով՝ կոչվեց Աղեքսանդրիայի և հունաց թաղաւոր, ինչպես երբեք չկոչվեց և ոչ մեկը Պաղտմեաններից կամ Եղիպտոսի ուրիշ տիրողներից: Նա այնքան հունասեր բարբ ուներ, որ իր աշխատութեանը հուն լեզվով ժողովեց: Ուրիշ շատ պատճառներ էլ կան մեր նրան հունաց թաղաւոր կոչելուն, բայց մեր խոսքը համարուտելու համար բավական ենք համարում ասածս նրա մասին— այլ և բաղմաթիվ անվանի և դիտութեամբ պարտապաժ մարդիկ հունաց աշխարհից հոգ տարան հուն լեզվի թարգմանելու ոչ միայն ուրիշ աղիւրի թաղաւորներէ դիվանների և մեհյանների դրքերը, — ինչպես գտնում ենք նրան, որ քաղղեացի Բերդոսինը), բոլոր դիտութեաններին քաջամուտ մարդուն, հորդորեց այս բանն անելու, — այլ և մեծամեծ և զարմանալու արժանի արվեստները, որոնք այս և այնտեղ դժվարութեամբ գտնելով՝ փոխադրեցին հուն լեզվի (ինչպես Ա. Բ-ի մոտ, և Թ. Փ-ի մոտ, և Կ. Ս-ի մոտ, և Ծ. Թ-ի մոտ): Եվ այս (արվեստները) ժողովեցին մարդիկ, որոնց անունները մենք հավասարի դիտենք, և նվիրեցին հելլենացոց աշխարհին, փոխադրելով նրան: Եվ դովելի են ինչպես ուսումնասիրողները՝ իրենց ջանքի և դիտութեանը ուրիշ աղիւրից ձեռք բերելու համար, նույնքան և ավելի նրանք, որոնք դիտութեան այսպիսի դյուտերն ընդունեցին և պատվեցին: Այս պատճառով ես չեմ տատանվում՝ ամբողջ Հունաստանը դիտութեան մայր կամ դայակ կոչել:

Եվ այսքանը բովանակելու համար հունաց պատմադիրներին դիմելու մեր կարիքը:

Գ.

ՄԵՐ ԱՌԱՋԻՆ ԹԱԳԱՎՈՐՆԵՐԻ ԵՎ ԻՇԽԱՆՆԵՐԻ ԱՆԻՄԱՍԱՍՆԵՐ ԲԱՐՔԻ ՄԱՍԻՆ

Կամենում եմ նաև առանց մեղադրական հիշատակի չթողնել մեր հին նախնիքների անխմաստանը, բարբը, այլ հենց

այստեղ, մեր դործառնութեան սկզբում, նրանց կշտամբանքի
 խոսքերը դրել: Որովհետև եթե հիրալի դոլութեան արժանի
 են թաղալորներից նրանք, որոնք իրենց ժամանակները գրով
 և պատմութեամբ հաստատեցին և յուրաքանչյուրն իր իմաս-
 տութեան դործերն ու քաջութիւնն արձանագրեցին վեպերի^ճ)
 և պատմութիւնների մեջ, նրանց նման մեր կողմից գովասա-
 նական խոսքերի արժանացան նաև դիվանների մատենադիրնե-
 րը, որոնք այս ծանր աշխատանքով պարապեցին: Սրա շնոր-
 հիվ մենք էլ նրանց շարադրած գրվածքները կարգալիս աշխար-
 հական կարգերի դիտութիւն ենք ձեռք բերում և քաղաքական
 կարգեր ենք սովորում, երբ ուսումնասիրում ենք այսպիսի
 դիտական ճառեր և պատմական գրվածքներ, ինչպես ունեն
 քաղաքացիները և ասորեստանցիները, եղիպտացիները և հել-
 լենացիները. սրա հետ միասին գուցե նաև փափազենք այն
 մարդկանց իմաստութեան, որոնք այսպիսի աշխատանք հանձն
 առան: — Ապա ուրեմն մեզ ամենիս հայտնի է մեր թաղալոր-
 ների և մյուս նախնիքների անփութութիւնը դեպի դիտութիւ-
 նը և բանական հոգու անկատարութիւնը: Որովհետև թեպես
 մենք փոքր անու ենք և շատ սահմանափակ թիվով և շատ ան-
 դամ օտար թաղալորութեան տակ նվաճված, բայց և այնպես
 մեր աշխարհումն էլ քաջութեան շատ դործեր կան գործված,
 գրելու և հիշատակելու արժանի, որ նրանցից ոչ ոք հոգ չը-
 տարաւ դրի առնելու: Այդ՝ այն մարդկանց, որոնք չմտածե-
 ցին նույնիսկ իրենց մի բարեք անել և իրենց անվան հիշատա-
 կը թողնել աշխարհում, որքան կհարմարի մեր մեղադրանքը
 և նրանցից ավելի մեծ բաներ և իրենցից առաջ եղածները պա-
 հանջելը:

Բայց գուցե մեկն ասե. այն ժամանակ դէր ու գրականու-
 թիւն չլինելու պատճառով (եղավ այդ), կամ դանազան պա-
 տերազմների շնորհիվ, որ անընդհատ մեկը մյուսին հաջորդում
 էին: Բայց իրաւացի չի լինի այսպես կարծելը, որովհետև
 պատերազմների միջև եղել են և (խաղաղ) ժամանակամիջոց-
 ներ, և կային պարսից և հունաց դրեր, որոնցով գրված այժմ
 գտնվում են մեզ մոտ անթիվ քանակութեամբ գրութիւններ,
 վերաբերյալ գյուղերի և դավառների և յուրաքանչյուր տնե-
 րի սեփականութեան, և ընդհանուր, վեճերի և դաշինքների,

մանախանդ սեպուհական աղնվականության ծագման³⁾: Բայց ինձ թվում է, որ ինչպես այժմ, այնպես էլ հին հայերը չեն ունեցել սեր դեպի դիտութունը և իմաստալից երգարաններ: Ուստի ավելորդ է մեզ այլ ևս խոսել անբան, թուլամիտ և վայրենի մարդկանց մասին:

Բայց ես շատ եմ դարմանում զո մտքի ծննդականության վրա, որ մեր (նախարարական) ցեղերի հներից սկսած մինչև այժմյանները մենակը զանվեցիր այսպիսի մեծ խնդրի ձեռնարկելու և մեզ առաջարկեցիր հետազոտութուն կատարել— երկար և շահավոր դործով ճշտությամբ հորինել մեր ազգի պատմութունը, թագավորներին և նախարարական ցեղերին և տոհմերի մասին, թե ո՞վ ումի՞ց է ծագել, ո՞ին է դործել ներանցից յուրաքանչյուրը, և ո՞րն այս բաժանված ցեղերից բնիկ մեր ազգից է և որոնք եկվորներ են և հայացել՝ բնիկ են դարձել, ամեն մեկի դործերն ու ժամանակները դրով դրոշմել, անկարգ աշտարակի շինութունից սկսած մինչև ներկա ժամանակը⁴⁾— նկատելով այս քեզ համար գեղեցիկ մասը և բավականութուն առանց նեղության:

Այս առիթով այսքան միայն կասեմ. կա՞ արդյոք իմ ձեռքի տակ մատյան, ինչպես ասված է Հորթ¹⁾ դրքում, կամ զո հայրենական պատմական դրվածքները, որոնց միջոցով երբայցի պատմադիրներին նման, վերևից մինչև քեզ իջեցնեմ (ճյուղադրութունը) անսխալ կերպով, կամ թե քեզանից և ուրիշներից սկսելով դեպի վեր տանեմ, դեպի սկիզբը: Բայց և այնպես կսկսեմ, թեպետ և ուժարությամբ, միայն թե մարդիկ շնորհակալ լինեն մեր կրած նեղութունների համար: Եվ կըսկըսեմ այնտեղից, որտեղից սկսում են եկեղեցական (ժատենադիրներն) ըստ քրիստոնեական կրոնի, ավելորդ համարելով նրկորդել արտաքին հեղինակների առասպելները սկզբնական պատմության մասին, բայց հետագայից կհիշենք որոշ ժամանակներ և հայտնի անձեր, որքան նրանք դուրադիպում են սուրբ դրքի պատմության, մինչև որ բնականաբար կհասնենք հեթանոսական դրույցներին. բայց սրանից էլ կառնենք, ինչ որ հավաստի կհամարենք:

ՔԵՆ ՄԱՍԻՆ, ՈՐ ՄԵՅՈՒՍ ՊԱՏՄԱԳԻՐՆԵՐԸ ՉՄԻԱՐԱՆՆԵՑԻՆ (Ս. ԳՐԳԻՆ)
ԱԳԱՄԻ ԵՎ ՄԵՅՈՒՍ ՆԱԱՊՅՏՆԵՐԻ ՎԵՐԱՐՆԵՐՄԱՐ

Բոլոր մարդկության արձատի, կամ եթե մեկը կամենա
տեսել՝ ծայրի մասին պետք է մեզ մի քանի խոսք ասել, թե ին-
չո՞ւ մյուս պատմագիրները, ինչպես Բերոսոսը, Բազմավե-
պը, և Աքյուղենոսը¹²), ս. հոգուն հակառակ մտածողությամբ
չմտաբանեցին (ս. դրքին)։ Ինչպես նաև Նույնինքն նավահաուույ-
ցի և մյուս նահապետների վերադերձմամբ, ոչ միայն (տարբեր)
անուններ և ժամանակներ նշանակելով, այլ և մարդկային ազ-
դի սկիզբ դնելով ոչ այն՝ որ մեզ համար ստույգ և արժանա-
հավատ է։

Որովհետև Աքյուղենոսը, մյուսների նման, այսպես է աս-
տույթ մատին. «Ամենախնամ աստվածը նրան նշանակեց ժո-
ղովրդին հովիվ և առաջնորդ»։ Որից հետո ասում է. «Ազով-
րոսը թաղալորեց տասն շար¹³», որ լինում է երեսուն և վեց
հազար տարի։ Նույնպես և Նոյի համար դործ են ասում, ուրիշ
անուն և վերադրում են նրան խիստ երկար ժամանակ, թեպես և
Ջրերի սաստիկ (հորդության) և երկրի ապակհանության վերա-
դերձմամբ խոսում են համաձայն ս. դրքի պատմածին. Նույնպես
և նահապետների թիվը, Քսիսութրոսով¹⁴) միտին, տասն են
հաշվում։ Նրանց այս հաշվիվը հեռանում է ոչ միայն մեր, մա-
նավանդ թե ս. դրքի արեղակնային տարիներից, որոնք գոյա-
նում են չորսժամանակյան մի շրջան կատարելով, այլ և եթե
յուանի ծնունդներով հաշվենք տարիները եղիպտացիների նման։
Նույնիսկ եթե տարի հաշվելու լինենք այսպես կոչված աստ-
վածների (շրջանները)¹⁵), այնուամենայնիվ նրանք չեն համա-
ձայնի առաջարկված անհուն թվերին և ճշմարիտ ժամանակին
չեն հավասարի, երբեմն նվազ դալով և երբեմն խոշոր թիվ
դումարելով։ Պետք է այստեղ խեղապես նրանց կարծիքներն
ըստ մեր կարողության բացատրել, թե նրանցից յուրաքանչյու-
րը ի՞նչ մտածողությամբ այսպես դրեցին. բայց մեր առաջի-
կա դործի երկարության պատճառով՝ այդ բանը կթողենք ու-
րիշ տեղի և ժամանակի և մեր խոսքը կընդհատենք այդ մասին,

ու. կսկսենք պատմել (Նահապետների մասին) ինչպես որ հաստատացած ենք:

Աղամ նախաստեղծ. սա երկու հարյուր էրեսուն տարեկան ժամանակ ծնում է Սեթին: Սեթ երկու հարյուր հինգ տարեկան՝ ծնում է Ենոխին: Սրան են պատկանում արձանադրություններից երկուսը, երկու դալիք դիպվածների դեմ, ինչպես ասում է Հոսիսիոսը¹⁶), թեպես անհայտ է նրանց տեղը: Ենոխը առաջինն եղավ, որ հուսաց աստծուն կոչելու:

Սի ինչո՞ւ է այս այսպես, և ի՞նչ պատճառներից սա առաջինը հուսաց՝ աստծուն կոչելու, և ի՞նչպես պետք է հասկանալ կոչել բառը: Որովհետև Աղամ իսկապես աստվածաստեղծ է, նա էր, որ աստծու բերանից պատվեր ստացավ, ինչպես ասված է, և հանցանք դործելով ու թող կենալով՝ զո՞ւր ետ հարցը նրանից է լսում և ոչ ուրիշ մեկից, նույնպես և հանցանքի պատիժը նրա բերանից է լսում: (Աղամից) Հետո Արելը աստծուն մերձավոր ու ծանոթ լինելով՝ նրան զո՞ւ է մատուցանում, որ ընդունելի է լինում: Արդ՝ երբ սրանք աստծուց ընդունված ու նրան ճանաչում էին, ինչո՞ւ սրա (Ենոխի) մասին է ասվում, թե առաջինը կոչից աստծուն և այն՝ հուսով: Արդ՝ այս մասին ուրիշ բացատրությունների համար կուղարկենք մեր հրավիրած տեղը¹⁷), իսկ ինչ որ առձեռն պատրաստ է, կասենք:

Որովհետև մարդկանց առաջինը պատվիրանազանց դժգոհելով, իր դործած չարիքի պատճառով արտաքսվեց դրախտից և աստծու (տեսությանից), ինչպես ասված է: Հետո Աղամի որդիներից (Արելը), ամենից մերձավորն աստծուն, սպանվում է իր հարազատ եղբորից: Այնուհետև տեղի շունենալով ոչ աստվածային խոսք և ոչ սրևե հայտնություն՝ մարդկային սողն ընկնում է տարակուսանքի և անհուսության մեջ, այլ և իրսպես ինքնահաճո դործերի մեջ: Սրանց մեջ սա հուսալից լինելով՝ ուղղամտությամբ կոչում է աստծուն: Իսկ կոչելը երկու կերպ կարելի է հասկանալ— կա՛մ անվանել, ինչպես մի մոռացված բան, կա՛մ օգնության կանչել: Արդ՝ անվանել հասկանալը, ինչպես մոռացվածին, հարժաք չէ դալիս, որովհետև այնքան շատ տարիներ չէին անցել, որ աստված անունը նրանց մոռացնել տար կամ հենց նրան, որ այս անունով կոչվում էր, և դեռ

նույնիսկ աստծուց ստեղծվածը մահվան և թաղման չէր հասել։
Ուրեմն սա (Մնովյը) աստծուն օղնության է կանչում։

Սա հարյուր իննսուն տարեկան՝ ծնում է Կախանին։ Կախանան հարյուր յոթանասուն տարեկան՝ ծնում է Մաղաղայելին։ Մաղաղայելը հարյուր վաթսուն և հինգ տարեկան՝ ծնում է Հարեդին։ Հարեդը հարյուր վաթսուն և երկու տարեկան՝ ծնում է Մնովքին։ Մնովքը հարյուր վաթսուն և հինգ տարեկան՝ ծնում է Մաթուաղային։ Մաթուաղային ծնելուց հետո նա երկու հարյուր տարի արժանավոր և հաճոյական վարք ունենալով — ինչպես դիտե նա, որ հաճեցավ — ամբարիշտների միջև տեղափոխվեց, ինչպես ասված է, որի պատճառը հետո կրացատրենք։ Մաթուաղան հարյուր վաթսուն և հինգ տարեկան՝ ծնում է Ղամեքին։ Ղամեք հարյուր ութսուն և ութ տարեկան ծնում է որդի և անունը դնում է Նոյ։

ՆՈՅԻ ՄԱՍԻՆ

Եվ ինչո՞ւ արդյոք միայն սրան որդի անունով կոչեց, իսկ բոլոր մյուսների մասին պարզաբար ասաց թե ծնան, որի մասին հայրն ինչ որ հսկառակ բան է մարդարեանում — «Սա մեկ կհանգստացնե, ասում է նա, մեր դործերից, մեր ձեռքերի արտաությունից և աստծու անիծած երկրից», որ իրոք եղավ ոչ թե հանդիսա, այլ ջնջում ամեն բանի, որ երկրի վրա կար։ Ինձ թվում է, թե «հանգստացնելը» նշանակում է դադարեցնել, իսկ դադարեցնելը՝ (ոչնչացնելը) ամբարշտությունը և բոլոր շարիքները, երկրորդ դարի զազրադործ մարդկանց աստակումով։ Որովհետև դեղեցիկ ասաց, «մեր դործերից», այսինքն անօրինություններից, և ձեռքերի արտաությունից, որոնցով պղծություն ենք կատարում։ Բայց ըստ այս մարդարեության հիրավի հանդում են, բայց ոչ բոլորը, այլ առաքինությամբ կատարյալ հոգիները, երբ շարիքներն ինչպես հեղեղով մաքրվում են, ինչպես Նոյի ժամանակ չար դործերի անձնատուր մարդիկ։ Իսկ որդի անունով մեծարեց ո՞ր դիրքը (Նոյին), իբրև հայանի ու նշանավոր մարդու և հայրենական առաքինությունների արժանավոր ժառանգի։

ԱՅՆ ՄԱՍԻՆ, ՈՐ ՆՈՅԻ ՈՐԴԻՆԵՐԻ ԵՆՆԻԱՐԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ ՀԱՎԱՍԱՐ Է
ԳԱԼՒՍ ՄԻՆՉԵՎ ԱՐՐԱՀԱՄ, ՆԻՆՍ ԵՎ ԱՐԱՄ, ԵՎ ԹԵ ՆԻՆՍԸ ՈՋ ԲԵԼՆ
Է ԵՎ ՈՋ ԲԵԼԻ ՈՐԴԻՆ

Սիլ այս հայանի է ամենքին, թե դժգարադյուս և տաժա-
նելի է ժամանակադուրություն կազմելը սկզբից մինչև մեր ժամա-
նակները, մանավանդ որոշելը նախարարական ցեղերի սերումը
Նոյի երեք որդիներից: Մանավանդ որ ս. դիրքը յուրայիննե-
րին դատելով իբրև իր սեփական ուղղ՝ մյուսներինը լքեց, իբ-
րև արհամարհելի և իր կողմից նշանակվելու անարժան (աղ-
ղերի): Սրանցից սկսելով մենք կճառենք, որքան կարողություն
ունենք, ինչպես որ հավասարն դասնք հին պատմությունների
մեջ, որոնք ըստ մեզ կատարելապես ճշմարիտ են: Իսկ դու,
ո՛վ ուշիմ ընթերցող, նայի՛ր այստեղ երեք ցեղերի շարքի հա-
վասարությանը մինչև Աբրահամ, Նինոս և Արամ և դարձացիր:

Սեմը հարյուր տարեկան հասակում, ջրհեղեղից երկու տա-
րի հետո, ըստ ս. դրքի, ծնում է Արփաքսաթին:

Սեմ

Սեմ հարյուր տարեկան՝ ծնում է Արփաքսաթին:

Արփաքսաթ հարյուր երեսուն և հինգ տարեկան՝ ծնում է
Կայինանին:

Կայինան հարյուր և քսան տարեկան՝ ծնում է Մաղային:

Մաղա հարյուր երեսուն տարեկան՝ ծնում է Երեբին:

Երեբ հարյուր երեսուն և չորս տարեկան՝ ծնում է Փաղե-
կին:

Փաղեկ հարյուր երեսուն և երեք տարեկան՝ ծնում է Ռա-
դային:

Ռադայ հարյուր երեսուն տարեկան՝ ծնում է Սերուքին:

Սերուք հարյուր երեսուն տարեկան՝ ծնում է Նաբովին:

Նաբովր յոթանասուն և ինն տարեկան՝ ծնում է Թարային:

Թարա յոթանասուն տարեկան՝ ծնում է Աբրահամին:

Քամ

Քամ ծնում է Քուշին:

Քուշ ծնում է Մեսարայիմին:

Մեսսայիմ ծնում է Ներքովթին:
 Ներքովթ ծնում է Բարին:
 Բար ծնում է Աներխին:
 Աներխ ծնում է Արբելին:
 Արբել ծնում է Քայադին:
 Քայադ ծնում է մյուս Արբելին:
 Արբել ծնում է Նինոսին:
 Նինոս ծնում է Նինուտին:

Հարեք

Հարեթ ծնում է Գամերին:
 Գամեր ծնում է Թիրասին:
 Թիրաս ծնում է Թորգամին:
 Թորգամ ծնում է Հայկին:
 Հայկ ծնում է Արամանյակին:
 Արամանյակ ծնում է Արամայիսին:
 Արամայիս ծնում է Ամասիային:
 Ամասիա ծնում է Գեղամին:
 Գեղամ ծնում է Հարմային:
 Հարմա ծնում է Արամին:
 Արամ ծնում է Արա Գեղեցիկին:

Արդ՝ Կայինանին իբրև Նոյից չորրորդ և Սեմից երրորդ՝
 գրում են բոլոր ժամանակագիրները: Նույնպես և Թիրասին
 Նոյից չորրորդ և Հարեթից երրորդ, թեպետ ըստ մեր (Հայե-
 րեն) թարգմանության ոչ մի տեղ չի գտնվում ուղղակի ճյու-
 դադրության մեջ¹³): Իսկ Մեսսորայիմին իբրև Նոյից չորրորդ և
 Քամից երրորդ նշանակված չենք գտնում ո՛չ մեր թարգմանու-
 թյան մեջ և ոչ որ և է ժամանակագրի կողմից: Բայց այսպես
 նշանակված դասնք մի շատ ուշիմ և ընթերցասեր ասորու կող-
 մից, և մեկ հավանական թվաց նրա ասածը: Որովհետև այդ
 Մեսսորայիմը Մեծրայիմն է, որի տակ հասկացվում է Եզիպու-
 սը: Եվ որովհետև ժամանակագիրներից շատերը գրում են, թե
 Ներքովթը, այսինքն Բելը, Եթովպացի է կղել՝ մենք համոզվե-
 ցինք, որ խոհապես այսպես է կղել, Եզիպուտսի (և Եթովպա-
 յի) սահմանակցության պատճառով:

Մրանից հետո այս էլ ասենք, որ թեպետ Քամի սերունդնե-

րի տարիները մինչև Նինոս, և ոչ իսկ ստուգապես Նինոսինը, ոչ մի տեղ թվարկված չեն, կամ թե մեզ չեն հասել, իսկ Հարեթի սերունդներինը բոլորովին չկան, — բայց և այնպես վերը բերված աղղարանությունը հավասարի է, քանի որ երեք ցեղերին էլ տասնևմեկական սերունդ են կազմում մինչև Աբրահամ, մինչև Նինոս և մինչև Աբամ. որովհետև Աբան, տասներկուերորդը՝ Նինոսից հետո է, երեսասարդ հասակում վախճանած: Եղ սա ճշմարիտ է, ոչ ոք չկասկածի, որովհետև այս բաները մեզ պատմում է շատ բաներում մտահելի Աբյուղենոսը, որ սուս է այսպես. Քնինոս (որդի) Աբրեղի, (որդի) Քայայի, (որդի) Աբրեղի, (որդի) Աների, (որդի) Բարի, (որդի) Բելի: Նույնպես մերը, Հայկից մինչև Արա Գեղեցիկը, որին վաճաշատ Ծամիրամն սպանեց՝ թվարկում է այսպես. Վերա Գեղեցիկը (որդի) Աբամի, (որդի) Հարմայի, (որդի) Գեղամի, (որդի) Ամասիայի, (որդի) Աբամայիսի, (որդի) Աբամանյակի, (որդի) Հայկի, որ դուրս եկավ Բելին հակառակորդ և միանդամայն նրա կյանքին վերջ դնող: Այս բանն ասում է Աբյուղենոսը իր առաջին, ասանձին մանր աղղարանության մեջ, որ վերջերս ասանք զեն ոչցեցին:

Սրանց վկայում է և Կեփաղիսն²⁰), որ ասում է (իր զբրքի) դուռններից մեկում. Վեր աշխատության սկզբում սկսեցինք մանրամասն դրել բոլոր աղղարանություններն արքունական դիվաններից (ասնելով), բայց թագավորներից հրաման ստացանք՝ չներից բաց թողնել աննշան և վատատիրա մարդկանց հիշատակությունը, այլ հիշել միայն քաջ, իմաստուն և աշխարհակալ նախնիքներին և մեր ժամանակն իզուր չվատենք և այլն:

Այլ մեզ բոլորովին օտարուսի և ճշմարտության հակառակ է թվում այն, որ ասում են, իբր թե Նինոսը Բելի որդին է կամ նույն ինքն Բելը, որովհետև ոչ աղղարանությունը, ոչ էլ տարիների դամարումը այս բանը չեն հաստատում. դուցե մեկը (այս երկուսի) նշանավոր և անվանի լինելու պատճառով պատշաճ համարած լինի հետավորին իբրև մուտավոր նշանակել:

Այս բաներն իսկապես մենք դատեք հունարեն գրականության մեջ: Թեպետ և իրենք հույները քաղղեարենից՝ փոխադրեցին իրենց լեզվին, և թեպետ քաղղեացիները կամ ինքնա-

բերարար՝ հոժար կամքով այս կատարեցին կամ թաղավորնե-
րի հրամանից հարկադրված՝ ինչպես մի անն Ատիոս²⁰) և ուրիշ
չատերը, բայց մենք հույներինն ենք համարում, նրանցից ու-
սած լինելով:

Զ.

ԱՅՆ ՄԱՍԻՆ, ԹԵ ՄՅՈՒՍ ՆԱԽՈՍՆԵՐԸ ՈՐՈՇ ԲԱՆԵՐՈՒՄ ՄՈՎԱՅՍ
(ՄԱՐԿԱՐՈՒՆ) ՀԱՄԱԶԱՅՆ ԵՆ ԵՎ ՈՐՈՇ ԲԱՆԵՐՈՒՄ ՏԱՐԻՐ, ԵՎ
ՈՂՈՄՊՈՂՈՐԱՍ ՓՈՒԻՍՈՓՈՍԻ ՀԻՆ ԱՆԿԻՐ ԶՐՈՒՅՏՆԵՐԻ ՄԱՍԻՆ

Բաղմաթիվ դրվածքներից ընտրելով հալաստին, որքան կա-
րողացածք՝ նշանակեցինք Նոյի երեք սրղինների սերունդները
մինչև Աբրահամ, մինչև Նինոս և մինչև Աբամ, որին, կարծում
եմ, խելացի մարդկանցից ոչ ոք չի հակասակի, եթե միայն մարդ
չցանկա, ճշմարտության ոճը խանդարելով, ճշմարիտ պատմու-
թյունները առատակներին վերածել: Այս դեպքում թող ամեն մի
միտք ուրբխանա՝ ինչպես կամենա:

Բայց եթե դու շնորհակալ լինես մեր նեղությունների և
չանքերի համար, ո՛վ ուռումնասեր և մեղ այս հարցերում աշ-
խասեցնող, համառոտ խոսքերով կհիշատակեմ, թե հին վիպա-
դիրներն ի՛նչպես դրեցին մեր վերջ նշանակած անձերի մասին,
թեպետ ներկայումս չեմ կարող ասել, արդյոք թաղավորների
մասնատարաններում աշխատեա դանելով, թե ամեն մեկն ըստ
իր ճաշակի կամեցավ փոփոխել անունները, գրույցները և
ժամանակները, կամ թե մի ուրիշ որևէ պատճառից: Բայց ինչ-
պես սկզբի մասին երբեմն ճշմարիտ են ասում և երբեմն ստում
են,— օրինակ՝ նախաստեղծին չկոչելով առաջին մարդ, այլ թա-
ղավոր, նրան օտարոտի և նշանակութունից զուրկ անուն տա-
լով և երեսուն և վեց հազար տարվա կյանք վերադրելով
(ստում են)․ իսկ նահապետների թվով և ջրհեղեղի հիշատա-
կությամբ դուզընթանում են Մովսես (մարդարեին),— այնպես
էլ ջրհեղեղից հետո երեք անվանի մարդիկ նշանակելով աշտա-
րակաշխուժությունից առաջ և Գոստութիոսի Հայաստան նախար-
կությունից հետո՝ ճշմարիտ են խոսում: Իսկ անունների փոփո-
խումով և ուրիշ շատ բաներով ստում են:

Բայց ես այժմ ուրախանում եմ՝ իմ առաջիկա խոսքերին սկիզբ դնելով ինձ սիրելի և շատերից ավելի ճշմարտախոս Բերոսյան Սիրիլյայից²¹)։ Նա ասում է. «Նախ բան աշտարակը և մարդկային խոսակցության բաղմունքը դառնալը, և Քսիսուս-բիոսի դեպի Հայաստան նավարկությունից հետո, երկրի իշխաններ էին դառնում Ջրվանը, Տիտանը և Հապետոսթենը²²)», որ ինձ թվում են Սեմը, Քամը և Հարեթը։

«Նրբ նրանք, ասում է նա, բոլոր տիեզերքը բաժանում էին իրենց իշխանությունների տակ, Ջրվանը բռնանալով տիրում է մյուս երկուսի վրա»։ Հետո արդեն Ջրադաշտ մոզը, բակտրիացիների, այսինքն մեղացիների թաղավորը, այս Ջրվանին կոչեց սկիզբ և աստվածների հայր՝ և էլի ուրիշ նախ բաներ նրա մասին առասպելաբանեց, որոնք կրկնելը անտեղի ենք համարում։

«Արդ՝ իբրև Ջրվանը բռնացավ ասում է (Սիրիլյան)՝ Տիտանը և Հապետոսթեն նրան ղեմադրություն ցույց տվին, նրա հետ պատերազմի բռնվելով, որովհետև նա մտադրություն ուներ՝ իր որդիներին բոլորի վրա թաղավորեցնել։ Այս խառնակության ժամանակ, ասում է, Տիտանը հափշտակեց Ջրվանի ժառանգության սահմաններից մի մասը։ Այս ժամանակ մեջ մտավ նրանց քույրը, Աստղիկը, և համոզեց, որ խոսվությունը դադարեցնեն։ (Տիտանը և Հապետոսթեն) համաձայնում են, որ Ջրվանը թաղավորե, բայց ուխտով և երդումով դաշինք են հաստատում, որ Ջրվանից ծնվելիք բոլոր արուններին սպանեն, որպեսզի սերունդն սերունդ չթաղավորե. այս նպատակով հզոր մարդկանց վերահսկող նշանակեցին նրա կանանց ծնունդների վրա։ Եվ երբ երկուսին սպանեցին, երդումը և ուխտը հաստատ պահելու համար, սպա Աստղիկ քույրը Ջրվանի կանանց հետ միասին համոզում են Տիտաններից մի քանիսին՝ մյուս տղաներին կենդանի պահել և ուղարկել արևմուտք, այն լեռը, որին ասում էին Դյուլցընիկեց, իսկ այժմ կոչվում է Ուլիմպոս²³)։

Արդ՝ այս բաները ուրիշ մեկը թեկուզ ճշմարտություն համարե, թեկուզ առասպել՝ բայց ես հավատացած եմ, որ շատ բան ճշմարիտ է։ Որովհետև Կիպրոսի Կոստանդիա (քաղաքի) կախկոպոս Եպիփանը²⁴) Հերմոփանների դեմ դրած դրքում, երբ ձեռնարկում է ապացուցանել սամոն ճշմարտությունն ու ար-

դարադատութիւնը՝ այսպէս է ասում իսրայելացիներէ ձեռքով յոբն աղզերի ոչնչացման մասին. աստոված արդարադատութեամբ ոչնչացրեց այդ աղզերը իսրայելացիներէ առաջ, որովհետեւ նրանց կալվածներէ հողն ընկնում էր Սեմի որդիների բաժնի մեջ, իսկ Քամը հարձակվելով բռնութեամբ հափշտակեց այդ երկիրը. իսկ աստոված երդամբը արված ուխտի իրականացը պաշտպանելով սրբօ է ասնում Քամի ցեղից և ժառանգութիւնը վերադարձնում է Սեմի որդիներին: Բայց Տիտաններին և Ռափայիմներին ս. դիրքն էլ հիշում է:

Բայց մենք պետք է թեկուշ շատ կարճատու երկրորդնք սմանց անդիբ հին դրույցները, որ վաղ ժամանակ պատմվում էին հունաց իմաստունների մեջ: Այս դրույցները մեզ հասան Գորդի և Բանան կոչվող անձերի ձեռքով, ինչպէս և երրորդի՝ ոմն Դաւթի²⁵) միջոցով: Սրանցից մեկը, փիլիսոփայութիւն ուսած, այսպէս էր ասում. «Ո՞վ ծերեր, երբ ևս Հունաստանում էի և ուսանում էի գիտութիւններ՝ մի օր դեպք եղավ, որ իմաստուն և բազմահմուտ անձերի մեջ խոսակցութիւն բացվեց աշխարհագրութեան և աղզերի բաժանման մասին: Ոմանք դըրքերը բացատրում էին այլաբանորեն, ոմանք ուրիշ կերպ: Իսկ Ոլիմպիոդորոս անունով մեկը²⁶), որ նրանց մեջ ամենահմուտն էր՝ այսպէս ասաց. «Ձեզ պատմեմ անդիբ դրույցներ, որ սվանդարար հասել են մինչև մեզ, որ վեղջուկներից շատերն էլ մինչև այժմ պատմում են: Մղել է մի մասայան Քոխութիոսի և նրա որդիների մասին, որ այժմ ոչ մի տեղ չի երևում, որի մեջ, ասում են, պատմվելիս է եղել այսպէս: Երբ Քոխութիոսը նալեց դեպի Հայաստան և ցամաքի հանդիպեց՝ նրա որդիներից մեկը, Սեմ անունով, դնաց դեպի հյուսիսային արևմուտք՝ երկիրը դիտելու. հանդիպեց մի փոքր դաշտի մի երկայնանիստ լեռան մոտ, որի (դաշտի) միջով դեռ էր հոսում դեպի Ասորեստանի կողմերը: Այստեղ դեպի մոտ նա կանգ է առնում ու մնում է երկու լուսնական լամիս, ընդ իր անունով կոչում է Սիմ և նորից վերադառնում է արևելահարալ՝ որտեղից որ եկել էր: Իսկ նրա կրտսերագույն որդիներից մեկը, Տարբան անունով, երեսուն որդիներով և տասնհինգ աղջիկներով ու որանց ամուսններով, հորից բաժանվելով բնակութիւն է հաստատում նույն դեպի արևին, որի անունով (Սեմը) դաժաւը կոչում

է Տարափն (Տարոն), իսկ այն տեղը, որտեղ (Տարբանը) բնակ-
 վեց, կոչուած է Յրոնք, որովհետեւ այնտեղ առաջին անգամ որ-
 դինքը բաժանվեցին նրանից: Դարձյալ պատմուած էին, թէ նա
 կարճ օրեր ապրել է բակարիացիների սահմանների մոտ, և
 այնտեղ էլ մնացել է նրա որդիներից մէկը: Արովհետեւ արեւել-
 քի կողմերում Սեմին Ջրվան են կոչուած, իսկ զաւասը կոչուած
 են Չարափանդ մինչև այսօր: Բայց ամէլի հաճախ Արամյան
 ազգի ծերունիները փանդիւնների նվազակցութեամբ ցուցբերի և
 պարերի երգերուս²⁷) հիշատակուած են այս բաները:

Սվ այս զրույցները սուտ են թէ իրոք եղած՝ մեզ համար
 կարևոր չէ, միայն որպէսզի դու ամեն բան դիտենաս, այս
 զբքուած զեանդուած եմ՝ ինչ որ լսովի դիտեմ և ինչ որ զբքերից,
 վորպէսզի իմանաս իմ մտքի անկեղծութեանը գեպի քեզ:

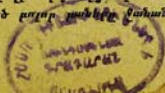
է.

ՀԱՄԼԻՈՏ ԲԱՍՏՏՐՈՒԹՅՈՒՆ, ԹԵ ԱՐՏԱԿԻՆ ՀԵՂԻՆԱԿՆԵՐԻ ԲՆԼ ԿՈՉԱԾԸ
 ՀՍՍ Ս. ԳՐԿԻ ԻՍՎԱԳՆՍ ՆԵՐՐՈՎԹՆ Է

34015

Թեւի մասին, որին ժամանակակից էր մեր նախնին՝ Հայ-
 կը, շատերը շատ բաներ են պատմուած աջընդայլո, բայց ևս ա-
 սուած եմ, թէ կոտնոս²⁸) կոչվածը և Բելը՝ Ներրովթն է, ինչ-
 պես եղիպտացիները Մովսէսի նման թվուած են՝ Հեփեսոսս,
 Արեզակ, Կոտնոս, որ են Քամ, Քուշ, Ներրովթ, բայց թողնե-
 լով Մեսոբիանին, որովհետեւ նրանք ասուած են, թէ իրենց ա-
 ռաջին մարդն եղել է Հեփեսոսսը²⁹), որ զանել է կրակը: (Թէ
 ինչո՞ւ է սա կոչվուած կրակը զանող, կամ որ Պրոմէթէոսը³⁰),
 դողացել է կրակն աստվածներից և շնորհել է մարդկանց— այս
 այլաբանութեանը բացատրելը մեր նյութին չի վերաբերուած):
 Նաև եղիպտացիների թագավորական ցեղերի կարգը և տարի-
 ների դուռարուածը Հովիվների թագավորական հարստութեանից
 մինչև Հեփեսոսս հավասար է զալիս երբայցեցոց, Հովսէփի ժա-
 մանակներից մինչև Սեմ, Քամ և Հարեթ:

Այսօրանք բավական կհամարենք այս հարցերի մասին: Արով-
 հետեւ եթէ աշտարակաշինութեանից սկսած մինչև ներկա ժա-
 մանակներս պատահած բոլոր թանկեր ցանանք մեզ բերել մեր

պատմութիւն մեզ ի դիտութիւն քեզ, ապա և՞ որ կհասնենք քո
ցանկացած պատմական դրույցներին, մանաւանդ որ մեր ա-
ռաջիկա գործն երկար է, իսկ մահկանացուների ժամանակը
կարճ է և անհայտ: Ուստի կսկսեմ քեզ ցույց տալ մեր (պատ-
մութիւնը), թե ո՞րտեղից և ի՞նչպես (սկսվեց):

Ը.

ԹԵ Ո՞Վ ԵՎ Ո՞ՐՏԵՆԻՑ ԳՏԱՎ ԱՅՍ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ

Պատմում են, թե Արշակ մեծը²¹), Պարսից և Պարթևաց
Թաղավորը, որ ինքն էլ ցեղով պարթև էր, ապստամբեց մահև-
դոնացիների դեմ, Թաղավորեց բոլոր Արևելքի և Ասորեստանի
վրա, սպանեց Նինվեում Ասորոքոս Թաղավորին և բոլոր տիե-
զերքը Հնադանդեցրեց իր ձեռքի տակ: Սա իր եղբորը՝ Վաղարշա-
կին Թաղավորեցնում է մեր Հայոց աշխարհի վրա, այսպես
նստատակահարմար համարելով, որպեսզի իր Թաղավորութիւնն
անխախտ մնա: Նրան Թաղավորութիւն քաղաք է նշանակում
Մծրինը և նրան սահմաններ է որոշում՝ Ասորիքի արևմտյան
կողմից մի մասը, Պարթևստինը, Ասիան, ամբողջ Մեջերկրայ-
քը²²) և Թևոսալիան²³), Պոնտոս ծովից մինչև աստեղ, ուր
Կովկասը վերջանում է արևմտյան ծովի մոտ²⁴), նաև Ատրպա-
տականը, չև էլի՞ որքան քո միտքն ու քաջութիւնը կհասնեն,
որովհետև, ասում է, քաջերի սահմանը նրանց դենքն է, որքան
կկարեն, այնքան էլ կտիրեն:

Սա իր իշխանութիւնը լիովին կարգի բերելով և իր Թա-
ղավորութիւնը հաստատելով՝ կամեցավ իմանալ, թե ո՞վքեր
արդո՞ք և ի՞նչպիսի մարդիկ տիրելիս են եղել Հայոց աշխարհի
վրա իրենից առաջ, արդո՞ք ինքը քաջերի՞ տեղն է դրախում,
թե ապիկարների: Նա դտալ մի ուշիմ ասորի, Մար Արաս կա-
տինա անունով, քաղդեական և հունարեն դրութիւն մեզ վարժ,
և նրան ուղարկեց իր եղբոր՝ Արշակ Մեծի մոտ արժանապա-
յել ընծաներով, (խնդրելով) բանալ նրա առաջ արքունական
դիվանը: Եվ նրան թուղթ է դրում այս բովանդակութեամբ:

ՀԱՅՈՑ ՎԱՂԱՐԵԱԿ ԹԱԳԱՎՈՐԻ ԹՈՒՂԹԸ ՊԱՐՄԱՆԻ ԹԱԳԱՎՈՐ ԱՐԵԱԿ
ՄԵՆԻՆՅՅ)

«Արշակ Թաղաձոր ցամաքի և ծովի, որի անձն ու կերպարանքն իտիապես մեր աստվածներին են նման, բախտն ու հաջողութիւնները՝ բոլոր Թաղաձորներից զերազանց և մաքի լայնութիւնը՝ ինչպես երկնքինը երկրի վրա. Վաղարշակ, զո կրտսեր եղբայրն ու նիդակակիցը, որ քեզանից նշանակվեց Հայոց Թաղաձոր: Ողջ եղիք մշտտական հաղթութիւնով:

Որովհետև քեզանից պատվեր ստացա քաջութիւն և սմին տեսակ իմաստութիւն հող տանել՝ երբեք զանց չարի զո խրատըն անգութութիւնով, այլ սմին բանի ինտոճ և հող տարա՝ որքան միտքս կարուսի էր և հնարաձոր էր: Մի այժմ զո խնամակալութիւնով Թաղաձորութիւնս կարգաւորելով՝ միտքս դրի իմանալ, թե ինձանից առաջ ովքե՞ր են տիրել Հայոց աշխարհիս և ո՞րտեղից են այն նախարարութիւնները, որ այստեղ կան: Որովհետև այստեղ ոչ հայտնի կարգեր են եղել և ոչ մեհնական պաշտամունքներ, և աշխարհիս զլիաւորներից ոչ առաջինն է հայտնի և ոչ վերջինը, և ոչ ուրիշ մի օրինաձոր բան կա, այլ սմին ինչ խառնիխուռն է և վայրենի:

Ուստի աղաչում եմ զո տերութիւնը, որ հրամայես արքունական զիվանը բանալ զո հզոր տերութիւն ներկայացուց այդ մարդու առաջ, որպեսզի զո եղբոր և որդուն ցանկալի (պատմութիւնը) դտնելով՝ վութով բերն: Հայաստացած եմ, որ մեր բովականութիւնը, որ կունենանք (զո) կամքը կատարելով, քեզ ևս ուրախութիւն կլինի: Ողջ եղիք, աստվածների մեջ բնակութիւնով երևելի՛ղձ:

Արշակ մեծն ընդունելով Մար Աբաս կատինայից զբութիւնը, մեծ հոգարութիւնով հրամայում է առաջարկել նրան արքունական զիվանը, որ նինվեումն էր, միանգամայն ուրախանալով, որ այսպիսի մտադրութիւն ունի իր եղբայրը, որին հանձնարարել էր իր Թաղաձորութիւն կեսը: (Մար Աբասը) աչքի անցկացնելով բոլոր մատանները՝ դտնում է մի մատան հունարեն զբված, որ ուներ, ասում է, այսպիսի վերնագիր:

Այս մատյանն Աղեքսանդրի⁽²⁶⁾ հրամանով քաղցկարեն լեզ-
վից թարգմանված է հունարենի և պարունակում է բուն հնների
և նախնիքների պատմութիւնները:

Որի սկզբում, ասում է, նշանակված են եղել Ջրվանը, Տի-
տանը և Հասկտոսթեն, և այս երեք նախարարական մարդկանց
սերունդներից բոլոր նշանալիք մարդիկ, յուրաքանչյուրն իր
տեղում, դասավորված երկար տարիների ընթացքում:

Մար Աբաս Կատինան այս մատյանից հանելով միայն մեր
ազգի հալածատի պատմութիւնը հուն և ասորի դրերով՝ բերում
է Մծբին, Վաղարշակ թագավորին⁽²⁷⁾: Սի բարեկազմ ու քաջ
ազդեցնալոր, արի Վաղարշակը, կտրովխոսն ու հանճարեղը,
ընդունելով այն՝ համարելով առաջինն իր գանձերի մեջ՝ հրա-
մայում է մեծ զոռուշությամբ պահել արքունիքում և մի մասը
նրանից հրամայում է արձանի վրա դրոշմել: Որից մենք հա-
լածատի տեղեկանալով զբույցների կարգին՝ կկրհնենք այժմ, քո
հարցասիրութիւնը (զոհացնելով), հասցնելով մեր բնիկ նա-
խարարութիւնները մինչև քաղցկացոց Սարգանապարը և դեռ
այնլի մտա:

Պատմութիւնն այսպես էր սկսվում:—

Աստվածներից առաջինները ահեղ էին և երևելի և աշխար-
հի մեծամեծ բարիքների պատճառ, աշխարհի և բազմամարդու-
թյան սկիզբ: Սրանցից առաջ կկան հսկաների սերունդը, ան-
հեթեթ, հաղթանդամ, վիթխարի մարդիկ, որոնք ամբարապա-
նությամբ հղանալով ծնոն աշտարակաշինության ամբարխա-
խորհուրդը, որը և ձեռնարկեցին իրագործելու: Աստվածների
ցատումից ինչ-որ ահադին և աստվածային հողմ փչելով կտր-
ծանում է աշտարակը և մարդկանց յուրաքանչյուրին տալիս է
(մյուսներին) անհատկանալի լեզուներ, որով նրանց մեջ աղմուկ
և շփոթութիւն է ընկնում: Սրանցից մեկն էր և Հասկտոս-
թյան Հայկը, անվանի և քաջ նախարարը, հասա աղեղով և
հզոր նետածիղձ:

Բայց մենք հղաղարեցնենք զբույցարանության այս կարգը,
որովհետև մեր նպատակն է ոչ թե պատմութիւնն ամբողջու-
թյամբ դրել, այլ աշխատել ցույց տալ մեր Եռաջին և բուն

Հին նախնիքներին: Արդ՝ նույն մասյանից սկսելով կասեմ. Հասկատաթե, Մերոզ, Սիրաթ, Թակլադ, որ են Հարեթ, Գոմեր, Թիրաս, Թորդոմ: Որից հետո նույն մասենադիրը շարունակելով ասում է կարդով— Հայկ, Արամանյակ և այլն, որոնց մասին արդեն հիշել ենք:

Ճ.

ՀԱՅԿԻ ԱՊՍԱՄԲՈՒԹՅԱՆ ՄԱՍԻՆ

Այս Հայկը, ասում է, վայելչակազմ էր, թիկնամկառ, խիստ զանդուր մազերով, վառվառն աչքերով, հաստ բազուկներով: Մա քաջ և երևելի հանդիսացավ հսկաների մեջ, դիմադրող այն բոլորին, որոնք ձեռք էին բարձրացնում բոլոր հսկաների և դյուցազունների վրա տիրապետելու: Մա խոսխոտանալով ձեռք բարձրացրեց Բելի բռնավորության դեմ այն ժամանակ, երբ մարդկային ազգը սփռվում տարածվում էր բոլոր երկրի լայնության վրա, բաղձամբոխ հսկաների, անչափ կատաղիների և ուժավորների մեջ: Որովհետև այս ժամանակ ամեն մի մարդ, խելադարված, սուրն ընկերի կողն էր կոխում, ձգտում էին մեկը մյուսի վրա տիրելու, և Բելին պատահմամբ Հաջողից բռնանալ և բոլոր երկիրը դրավել: Որին Հայկը չկամենալով հնազանդել, Բարելոնում Արամանյակ որդին ծնելուց հետո, յվեց զնաց Աբարադի³⁸⁾ երկիրը, որ գտնվում է Հյուսիսային կողմերում, իր որդիներով, դուստրներով և որդիների որդիներով, որ զորավոր մարդիկ էին, թվով մոտ երեքհարյուր հոգի, և ուրիշ ընդոժիններով³⁹⁾, նրան հարած եկվորներով և բոլոր տունուտեղով⁴⁰⁾: Գնում բնակվում է մի լեռան ստորոտում, դաշտավայր տեղում, որտեղ ապրում էին սակավաթիվ մարդիկ առաջուց ցրվածներից: Հայկը նրանց իրեն հնազանդեցնելով՝ այնտեղ կալվածում շինում է բնակության տուն⁴¹⁾ և տալիս է ժառանգություն Կազմոսին, Արամանյակի որդուն: Մա արդարացնում է ասված անգիր հին գրույցները:

Իսկ ինքը, ասում է (Մար Աբասը), իր մնացած մարդկանցով և տունուտեղով շարժվում է դեպի Հյուսիսային արևմուտք

և դալիս բնակում է մի բարձրավանդակ դաշտում և այս լեռնադաշտի անունը կոչում է Հարթ, այսինքն թե այստեղ բնակողները Հարթեր են Թորգոմի տան սերունդի: Շինում է և մի գյուղ, որն իր անունով կոչում է Հայկաչեն: Այստեղ էլ պատմության մեջ հիշվում է, թե այս դաշտի հարավային կողմում, մի երկայնանիստ լեռան մոտ, ապրելիս են եղել առաջուց սակավաթիվ մարդիկ, որոնք կամովին Հնադանդեւ են դուրսացնել: Այս էլ արդարացնում է սոված, անգիր գրույցները:

ՃԱ.

ՊԱՏԵՐԱՄԻ ԵՎ ԲԵԼԻ ՄԱԼՂԱՆ ՄԱՍԻՆ

Կոստը շարունակելով (Մար Աբասը) ասում է, թե իբր Տիտանյան Բելը^{Ա2} իր Թագավորութունն ամենքի վրա հաստատեց, ապա իր որդիներից մեկին հավատարիմ մարդկանց հետ ուղարկում է Հյուսիսի կողմը Հայկի մոտ, որ նա Հնադանդության դա և խաղաղությամբ ապրի: Վրու ցուրտ ստանամանիքների մեջ բնակվեցիր, ասում է, սակայն տաքացրո՛ւ և մեղմացրո՛ւ ջո հպարտ բնավորության ցուրտ ստանությունը և ինձ Հնադանդելով խաղաղ ապրիր՝ որտեղ որ կհասնես իմ երկրում բնակության տեղ ընտրե՛ր: Հայկը Բելի պատգամավորներին հետ է դարձնում խառությամբ պատասխանելով: Ուղարկված (պատգամավորը) վերադառնում է Բաբելոն:

Այն ժամանակ Տիտանյան Բելը զորք է ժողովում նրա դեմ և հետևակ զորքի մեծ բազմությամբ դալիս հասնում է Հյուսիս, Աբասադի երկիրը, Կաղմոսի տան մոտ: Կաղմոսը փախուստ է տալիս Հայկի մոտ, իրենից առաջ արագադնաց (մարդիկ) ուղարկելով: Վրիտցած եղիր, ասում է, ո՛վ մեծդ դուրսացողներին մեջ, որ Բելը դիմում դալիս է ջո վրա հավերժական քաջերով և երկնադեղ հասակով մրցող հեղանեքով: Եվ ևս լսելով, որ նա մոտեցել է իմ տանը՝ փախա և ահա առաջնպած դալիս եմ քեզ մոտ: Ուրեմն շտապիր մասձեւ, ինչ որ անելու ես:

Իսկ Բելը Հանդուսն ու անճոռնի ամբոխի զորությամբ,

ինչպես մի հեղեղ, որ դառնիվայրից ներքև է վիժում, շտապում էր հասնել Հայկի բնակութեան սահմանները, մտառ լինելով դորապէս մարդկանց սրտերի և անձերի վրա: Այս ժամանակ ուշիմ և խոհեմ հսկան, խիստ զանգուր մարդերով, մտոյնուն աշխարհով, շտապով հաւաքում է իր որդիներին և թոռներին, քաջ և աղեղնայն մարդկանց, թվով շատ նվաղ, և ուրիշ մարդկանց, որ ձեռքի տակ ունեւր, դնում հասնում է մի ծովակի ափն³³), որի ջրերն աղի են և մանր ձկներ են պարունակում: Այլ իր որդեքըր կանչելով՝ ասում է նրանց. «Երբ մենք դուրս կզանք Բելի ամբոխի դեմ, աշխատենք այն տեղին պատահել, որտեղ կանդնած կլինի Բելը քաջերի խուռն բաղմութեան մեջ, որպեսզի կամ մեռնենք և մեր աղխը Բելի ծառայութեան տակ ընկնի, կամ մեր մտաների հաջողութեանը նրա վրա ցույց տանք, նրա ամբոխը ցրվի և մենք հաղթութեան տանենք»:

Այլ ամբողջ ասպարեզներ³⁴) դեպի առաջ անցնելով՝ հասնում են բարձրագույն լեռների մէջև մի դաշտամէ տեղ: Այլ ջրերի հոսանքի աջ կողմում բարձրամեդակի վրա ամուր դիրք դրաւելով, դուրսները վեր բարձրացնելով տեսնում են Բելի բաղմաթիւ ամբոխի անկարդ հրոսակը, որ հանդուդն հարձակումով ցիրուցան վազվզում էին երկրի երեսի վրա, խնկ ինքը, Բելը, մեծ ամբոխով հանդարտ կանդնած էր ջրի ձախ կողմում մի բլրակի վրա՝ իբրև դիտանոցում: Հայկը ճանաչեց սպառազինված ջոկատի խումբը, որտեղ Բելը մի քանի ընտիր և սպառազինված մարդկանցով ամբոխի առաջն էր անցել, և երկար տարածութեան կար նրա և ամբոխի մեջ: Նա կրում էր երկաթե դիմանոց, նշաններ կրող վերջերով, թիկունքի և լանջի վրա պղնձե տախտակներ, սրունքների և թևերի վրա պահպանակներ, մեջքը կապել էր դոսի, որից ձախ կողմից կախված էր երկսայրի սուրը. աջ ձեռքում բռնել էր հսկայական յեղակը, իսկ ձախում վահան, նրա աջ և ձախ կողմում ընտիր (զորականներ): Հայկը տեսնելով պինդ սպառազինված Տիտանյանին և նրա աջ և ձախ կողմի ընտիր մարդկանց կանգնեցնում է Արամանյակին երկու եղբայրներով աջ կողմը, Կաղմասին իր ուրիշ երկու որդիներով ձախ կողմը, որովհետև աղեղ և սուր (զործածելու մեջ) կորովի մարդիկ էին, ինքը կանգնեց առջևից և մյուս բաղմութեանը կանգնեցրեց իր հետևում, դասավո-

րեց մտաւորապես եռանկյունի ձևով և հանդարտ առաջ
լարժիկաց:

Երբ երկու կողմի հսկաներն իրար մոտ հասան, երկրի վրա
ահապին դղրդյուն բարձրացրին իրենց դրոհներով և իրար վրա
առ ու սարսափ էլին դցում իրենց հարձակումների ձևերով:
Այնտեղ երկու կողմից ոչ սակավ հաղթանդամ մարդիկ սրի
բերանի հանդիպելով թավալվում ընկնում էին գետին, և կը-
սիլն (անորոշ էր մնում), երկու կողմերն էլ անպարտելի մնա-
լով: Այս անսպասելի տարակուսական դիպվածը տեսնելով՝
Տիտանյան արքան դարձուրեց, և հետ քաշվելով սկսեց բարձ-
րանալ այն բլուրը, որտեղից իջել էր. որովհետև մտածում էր
ամբողջի մեջ ամբանալ, մինչև բոլոր դորքը հասնի, որպեսզի
երկրորդ անգամ ճակատամարտ սարքի: Աղեղնալուր Հայկը այս
բանը հասկանալով՝ իրեն առաջ է նետում, մոտ է հասնում ար-
քային, պինդ քարշում է լայնալիճ⁶⁵ աղեղը, երեքթևյան նե-
սը դիպցնում է նրա կրծքի տախտակին, և սլաքը շնչտակի
թափ անցնելով նրա թիկունքի միջով, գետին է խրվում. այս
կերպով ճոխացած Տիտանյանը կործանվում, ընկնում է գե-
տին և շունչը փչում է: Իսկ ամբողջն այս քաջության ահադին
դորձը տեսնելով փախչում է, ամեն մեկը իր երեսը դարձած
կողմը: Այսքանը բավական լինի այս մասին:

Բայց ճակատամարտի տեղը շնցնում՝ դարձնում է դաս-
տակերտ և անուշը դնում է Հայք, հաղթական պատերազմի
պատճառով. սրանից դարձան էլ մինչև այժմ կոչվում է Հա-
յոց ձոր: Իսկ այն բլուրը, որտեղ Բելն ընկալ քաջ դորական-
ների հետ՝ Հայկը կոչեց Գերեղմանք, որին այժմ ասում են
Գերեղմանակ: Բայց Բելի դիտակը, ասում է (Մար Արատ), դե-
ղերով զմուսելով՝ Հայկը հրամայում է տանել Հարք և թաղել
մի բարձրավանդակ տեղում ի տես իր կանանց և որդիներին:
Իսկ մեր աշխարհը մեր նախնի Հայկի անունով կոչվում է
Հայք:

ՀԱՅԿԻՑ ՍԵՐՎԱԾ ՏԵՂԵՐԻ ԵՎ ԶԱՎԱԳՆԵՐԻ ՄԱՍԻՆ, ԵՎ ԹԵՆ ԵՐԱՆՅՈՑ
ՅՈՒՐԱՔԱՆՉՅՈՒՐՆ ԻՆՉ ԳՈՐԾԵՑ

Ճ

(Մար Արասի) մատչանում սրանից հետո ուրիշ շատ բաներ են պատմվում. բայց մենք կշարունակենք այն, որ պիտանի է մեր հաջաքման համար:

Սրանից հետո, ասում է նա, Հայկը դառնում է իր բնակության տեղը, իր Կաղմոս թոռին շատ բան է պարզեցնում պատերազմի արարից և անվանի մարդիկ իր ընդոժիններից: Նրան հրամայում է իր առաջին տանը բնակություն հաստատել, իսկ ինքը դնում դադարում է Հարք կոչված դաշտում: Մա տարիներ ապրելով՝ Արամանյակին ծնալ Բարեյնում, ինչպես վերև ասացինք. դրանից հետո դարձյալ ոչ քիչ տարիներ ապրելով՝ մեռնում է, ամբողջ աղքատ հանձնելով իր Արամանյակ որդուն:

Մա իր եղբայրներից Երկուսին, Խոսիկ և Մանավաղին, իրենց բոլոր ազխով թողնում է Հարք կոչված տեղում, ինչպես նաև Մանավաղի որդուն՝ Բաղին: Սրանցից Մանավաղը ժառանգում է Հարքը, իսկ նրա որդին՝ Բաղը ժառանգում է աղի ծովի արևմտյան հյուսիսային ափը և դախտն ու ծովը կոչում է իր անունով⁸⁶): Ասում են, որ սրանցից են առաջ եկել Մանավաղյան և Բղնունյաց նահապետությունները, նաև Որդունի կոչվածը, որոնք վերջերս, սուրբ Տրդատից հետո, մեկը մյուսին ոչնչացրին պատերազմով: Իսկ Խոսը բազմանում է հյուսիսային կողմերում, շեներ է հիմնում, և, ասում են, որ նրանից սկսած մինչև այժմ շարունակում է Խոսիտունիների ցեղի մեծ նախարարությունը, քաջ և անվանի մարդիկ, որոնք այժմ էլ մեր ժամանակ երևելի են:

Իսկ Արամանյակը բոլոր բազմությունն առնելով չվում է դեպի հյուսիսային արևելք և դնում իջնում է մի խոր դաշտավայր, բարձրագագաթ լեռներով շրջապատված, որի միջով մի կարկաչատառ գետ էր անցնում արևմտյան կողմից. և դաշտը կարծես թեքված էր դեպի արևելք և երկարությունով ձգվում էր արեղակի կողմը, իսկ լեռների ստորոտներում բլխում էին բազմաթիվ ականակիտ աղբյուրներ, որոնք միանալով, գետեր

կազմելով, հեղաբար հոսում են նրանց սահմանների մոտ,
լեռների ստորոտներով և դաշտի ակերով, որպես թե պատա-
նինքը շրջին կրիասարդուհիների մոտերը: Իսկ հարավային
արևակհնաճեմ⁽⁴⁷⁾ լեռը, սպիտակախառ դադաթով, ուղիղ բու-
սել էր երկրից՝ պինդ դռակովորված մարդու երեքօրյա ճանա-
պարհի շրջապատով, ինչպես սասց մերոնցից մեկը, և հետք-
հետե սրվում էր դեպի վեր. իսկպես մի ծերունի լեռ՝ կրի-
ասասարդացած լեռների մեջ: Արամանյակն այս խոր դաշտում
բնակելով՝ շնչնում էր մի մասը դաշտի հյուսիսային կողմում
և լեռան ստորոտը նույն կողմում, լեռն իր սնվան համարեցնե-
լով կոչում է Արադած, իսկ կալվածը՝ ոտն Արադածո (Արա-
դածի ստորոտ):

Բայց սքանչելի մի բան է ասում պատմադիրը, թե շատ
տեղերում ցիրուցան բնակում էին սակավաթիվ մարդիկ մեր
երկրում նախ քան մեր բնիկ նախնի Հայիկի գալուստը:

Արամանյակը տարիներ ապրելուց հետո ծնալ Արամայի-
տին, որից հետո էլի բավական տարիներ ապրելով մեռավ: Նրա
որդին Արամայիսը իր բնակության համար տուն է շինում դե-
տի ակին մի բլուրի վրա և իր անունով կոչում է Արամայիս,
իսկ դեռ կոչում է Սրասի՝ իր թոռան Սրաստի անունով: Իսկ
իր որդուն, բազմազավակ և շատակեր Ծարայի⁽⁴⁸⁾ ամբողջ աղ-
խով ուղարկում է մի մերձակա արդավանդ ու բերրի դաշտ,
հյուսիսային լեռան՝ Արադածի թիկունքում, որտեղ շատ ջրեր
են հոսում. նրա անունով, ասում են, գավառը կոչվեց Եիրակ:
Ուստի, թվում է, թե արդարանում է դյուզացիների մեջ գործ-
ածվող առածը. «դու, ասում են, Ծարայի որդուն ունես, բայց
մենք Եիրակի ամբարները չունենք»: Այս Արամայիսը տարիներ
ապրելով ծնալ Ամասիային, որից հետո էլի տարիներ ապրելով
մեռավ:

Ամասիան Արամայիսում բնակվելով տարիներ անցնելուց հե-
տո ծնում է Գեղամին և Գեղամից հետո արի Փառոխին և Շոլակին:
Սրանց ծնելուց հետո դեռ անցնում է, մոտենում է հարավա-
յին լեռան: Այստեղ, լեռան ստորոտում, խորշերում, խոշոր
ծախերում շինում է երկու տուն, մեկը դեպի արևելք, լեռան
ստորոտից բղիտղ աղբյուրների ակունքների մոտ, իսկ մյուսը՝
այդ տեղից դեպի արևմուտք, նրանից հեռու՝ հետևակ մարդու

կես որչա ճանապարհով երկար օրում¹⁸⁾ : Այս աները նա ամեց
ժառանգութիւն իր երկու որդիներին, արի Փառոխին և կայ-
ատա Յոլակին, որոնք այնտեղ բնակվելով՝ իրենց անունով կո-
չեցին այդ անդերը, Փառոխից՝ Փառախատ և Յոլակից՝ Յոլա-
կերտ : Իսկ լեռը Ամասիան իր անունով կոչեց Մասիա¹⁹⁾ և Հե-
տո նորից Արմավիր դառնալով կարճ տարիներ ապրեց և մե-
տավ :

Իսկ Գեղամը տարիներ անցնելուց Հետո Արմավիրում ծը-
նավ Հարմային. նա Հարմային թողեց Արմավիրում բնակվելու
իր որդիներէ Հետ. իսկ ինքը դնաց արևելյան հյուսիսում եղած
մյուս լեռան Հեռեի կողմը, մի ծովակի ափ : Նա շնցնում է ծո-
վակի ափը, թողնում է այնտեղ բնակիչներ և իր անունով լեռը
կոչում է Գեղ, իսկ շները Գեղաբունի, ինչպես կոչվում է
նաև ծովը : Այստեղ նա ծնավ իր Սիսակ որդուն, որ մի սեղ ու
թիկնալեա, վայելչակազմ, կորովատու գեղեցիկ աղեղնավոր
էր : Նրան է տալիս իր ստացվածքի մեծ մասը և բազմաթիվ
մարդիկ իրբև ծառայ²⁰⁾ և նրա ժառանգութիւն սահման է կրտ-
րում ծովից դեպի արևելք մինչև մի դաշտ, որտեղ Երասխը,
սկապացած լեռները ճեղքելով, երկար ու նեղ ձորերով անցնելով
աշտակն շտապչունով թափվում է դաշտը : Սիսակն այս-
տեղ բնակվելով, իր բնակութիւն սահմանները լցնում է շի-
նութիւններով և աշխարհը իր անունով կոչում է Սյունիք :
Բայց պարսիկներն ամբիշ ճիշտ կոչում են Սիսական : Վերջերը
Վաղարշակ, Հայոց առաջին թաղավորը Պարթև ցեղից, դըս-
նելով սրա սերունդներից անվանի մարդիկ՝ այս աշխարհին տեղ
է նշանակում, որ Սիսական ցեղն է : Վաղարշակ այս անում է՝
պատմութիւնից խմանալով, իսկ թե ի՞նչպես այս եղավ, իր
տեղում կպատմենք :

Իսկ ինքը Գեղամը նորից դառնում է Հիւյալ դաշտը, և
նույն լեռան ստորոտում, մի ամուր ձորակում շինում է մի
դաստակերտ և անունը դնում է Գեղամի, որ Հետո նրա թռան
Գառնիկի անունով կոչվեց Գառնի : Վերջերը, Վաղարշակի թո-
ւան Արտաշեսի ժամանակ, սրա սերունդներից մի պատմի է
եղել Վարաթ անունով, եղջերուների, այծյամների և վարազ-
ների որսերում Հաջողակ, ուժեղ և ճիշտ նետաձիգ : Սրան (Ար-
տաշեսը) նշանակում է արքունական որսերի վրա և շնոր է

WY

S

պարզեում Հրազդան կոչված դեռի ավերին: Սրանից, ասում են, առաջ է եկել Վարաժնուհայ տունը: Այս Գեղամը, ինչպես ասացինք, տարիներ ապրելով ծնալ Հարմային, որից հետո էլի ապրելով մեռալ և իր որդուն՝ Հարմային հրամայեց Արմավիրում բնակվել:

Այս է Հայկը, Հայ ազգի նախնին, որ Թուրգոմի որդին էր, սա՛ Թիրատի, սա՛ Գամերի, սա՛ Հարեթի, և այս են նրա ցեղերն ու սերունդները և նրանց բնակության աշխարհը: Այնուհետև, ասում է (Մար Արաւը), նրանք սկսեցին բազմանալ և երկիրը լցնել:

Հարման տարիներ ապրելով ծնալ Արամին:

✓ Արամի մասին պատմում են, թե շատ քաջ դործեր է կատարել Հաղթական պատերազմներում և ընդարձակել է Հայաստանի սահմանները բոլոր կողմերից, որի անունով էլ բուրբ ազգերը կոչում են մեր աշխարհը, ինչպես հույները՝ Արմեն, իսկ պարսիկներն ու ասորիները՝ Արմենիկ: Բայց սրա ընդարձակ պատմությունն ու քաղության դործերը, թե ի՛նչպես և ո՛ր ժամանակ կատարվեցին՝ եթե կամենաս՝ այս գրքից դուքս կզետեղենք, կամ բաց կթողնենք, իսկ եթե ո՛չ՝ կը զետեղենք հենց այստեղ⁽²⁾:

Ճ.Գ.

ԱՐԵՎԵԼՅՈՒՆԵՐԻ ԼՏՏ ՊԱՏԵՐԱՄԻ ԵՎ ԱՂԹՈՒԹՅԱՆ ԵՎ ՆՅՈՒՔԱՐ ՄԱԿՍԻ ՄԱԼՂԱՆ ՄԱՍԻ

Եվ որովհետև մեզ հաճելի թվաց քո հրամանով մեր հանձըն առած նեղությունն ավելի մեծ բավականություն համարել, քան ուրիշներից (առաջարկված) ուրախություններն ու կերուխումը, ուստի համաձայնեցինք կարճատա մեջ բերել զը-

Մյուս լցները Հայկյան Արամի վարած պատերազմների մասին: Սա աշխատասեր և հայրենասեր մարդ լինելով, ինչպես ցույց է տալիս նույն պատմագիրը, լավ էր համարում հայրենիքի համար մեռնել, քան տեսնել, թե ի՛նչպես օտարացեղ ազգեր զանախի են անում իր հայրենիքի սահմանները և օտարները աիրում են իր արյունակից Հարազատների վրա:

Այս Արամը Նինոսի Ասորեստանին և Նինվեին տիրելուց զիչ տարիներ առաջ, շրջակա աղաքներից նեղվելով՝ ժողովում է ընտանի քաջ և աղեղնավոր մարդկանց բաղժություն, մտա հինգ բյուր մարդ, վարժ նիդակավոր, շատ ուժեղ երիտասարդներ, հաջողակ ձևաքերով, պրոտա և պատերազմելու հմուտ: Նա պատահում է Հայոց սահմաններին մտա մեղացոց երիտասարդներին, որոնց առաջնորդում էր մի ոմն Նյուքար Մադես²³), մի հպարտ և պատերազմասեր մարդ, ինչպես ցույց է տալիս նույն պատմագիրը: Որ մի անգամ քուչանների նման սապատակելով (ձիերի) սմրակներով ոսնակոխ արավ Հայաստանի սահմանները և երկու տարի իրեն ծառայեցրեց: Արամը հանկարծորեն նրա վրա հարձակվելով արևը ծաղկուլաց առաջ՝ կոտորեց նրա բաղժավթիվ ամբողջը և իրեն՝ Նյուքարին էլ, որ Մադես էր կոչվում, ձերբակալ անելով բերեց Արմավիր և այնտեղ պարսպի աշտարակի ծայրին հրամայեց պատին վարսել, երկաթե ցից մխելով ճակատի մեջ, ի ցույց դնելով անցորդներին և բոլոր եկվորներին, իսկ նրա աշխարհը, մինչև Զարասպ կոչված լեռը, իրեն ծառայեցնելով հարկատու դարձրեց մինչև Նինոսի թագավորներն Ասորեստանի և Նինվեի վրա:

Իսկ Նինոսը Նինվեում թագավորելով մտքումը պահած ուներ իր նախնիի՝ Բելի վրեժի հիշատակը, զբույցներից լսած լինելով, և երկար տարիներ մտածում էր վրեժխնդիր լինել, դիտելով ու սպասելով նպաստավոր ժամանակի, որպեսզի քաջ Հայկի սերունդներից սերմանված ամեն մի ճեռ ոչնչացնե: Բայց կասկածելով, թե այսպիսի ձեռնարկությունը կարող է նրա թագավորութան կորստյան պատճառ դառնալ, իր շարխորհուրդը թաղցնում է. (Արամին) հրամայում է առանց կասկածի իր իշխանությունը վարել, իրավունք է տալիս մարդարտե վարսակալ կրել և իր երկրորդը կոչվել: Բայց բավական լինի այսքան ասվածը, որովհետև մեր առաջիկա դործը թույլ չի տալիս երկար կանդ առնել մեր պատմութան սկզբում:

ԱՍՏՐԵՍԱՆՏԻՆԵՐԻ ԼՏՏ ԿՈՎԻ ԵՎ ՀԱՂԹՈՒԹԵԱՆ ԵՎ ՊԱՅԱՊԻՍ ՔԱՂՅԱՍԻ
ՄԱՍԻՆ, ՆԱԵՎ ԿԵՍՄԱՐԻԱՍԻ ԵՎ ԱԾԱՋԻՆ ԵՎ ՄԵՌՈՍ ՀԱՏԳԵՐԻ ՄԱՍԻՆ

Կարճատա խոսքերով հիշատակենք ինչ որ նույն մասյա-
նում պատմվում է սրա քաջության դործերի մասին Արևմուտ-
քում, և Ասորեստանցիների հետ կռիվը, դեպքերի պատճառն ու
նշանակութունը միայն հայտնելով, իսկ դործի ընդարձակու-
թյունը համատա խոսքերով բացատրելով:

Նույն այս Արամը, արևելցիների հետ ճակատամարտը վեր-
ջացնելուց հետո, նույն դորությամբ շարժվում է Ասորեստանի
կողմերը. այնտեղ ևս դառնում է մի ուրիշ ապականիչ իր երկ-
րի, Բարշամ անունով, հսկաների ցեղից, չորս բյուր սպառա-
դեն հետևակներով և հինգ հազար հեծյալներով. նա խիստ հար-
կերով սաստիկ նեղելով անապատ էր դարձրել բոլոր շրջակայ-
քը: Արամը պատերազմով նրան ընդհարվելով՝ հաշմոս է
նրան Կորդուքի միջով՝ մինչև Ասորեստանի դաշտը, շատերին
կոտորելով. Բարշամն էլ նրա ղինակիրների առաջը պատահելով
սպանվում է: Այս Բարշամին ասորիները երկար ժամանակ աստ-
վածացրած պաշտում էին նրա բաղձաթիվ արիական դործերի
պատճառով: Իսկ Ասորեստանի դայտերի մեծ մասը Արամ
հարկատու ծառայության մեջ պահեց երկար ժամանակ:

Իսկ ինչ աջության դործ որ սա կատարեց արևմտյան կող-
մը Տիտանյանների հետ, մենք դեռ պետք է պատմենք: Սա
դեպի արևմուտք շարժվելով, առաջինի վրա չորս բյուր հետե-
վակ և երկու հազար հեծյալ (աղելացնելով)²⁴, հասնում է
կապադովկացոց կողմերը, մի տեղ, որ այժմ Կեսարիա է կոչ-
վում: Որովհետև նա արևելյան և հարավային (աղղերը) նյա-
ճելով և հանձնելով այս երկու ցեղերին, արևելքը Սիսակյան-
ներին և Ասորեստանի կողմերը Կադմոսի տան հաջորդներին՝
այլևս ոչ մի տեղից չհոթության կասկած չունենր՝ ուստի եր-
կար ժամանակ մնաց արևմուտքում: Այստեղ նրան պատերազ-
մով հանդիպում է Տիտանյան Պայապիս Բառայան, որ բռնացել
դրավել էր տարածությունը երկու մեծ ծովերի միջև, այսինքն
Պոնտոսի²⁵ և Ովկիանոսի: (Արամը) նրան ընդհարվելով վա-

նում և վախճանում է մի կողմի ասիական ծովում. այնտեղ աշխարհի (պահպանութեան) համար թողնելով Մշակ անունով մեկին իր ցեղից և մի բյուր զորք՝ ինքը վերադառնում է Հայաստան:

Բայց այդ աշխարհի բնակիչներին հրաման է տալիս սովորել և խոսել հայերեն, այս պատճառով հույները մինչև այսօր այդ երկրամասը կոչում են Պոտին Արմենիան⁵⁵), որ թարգմանվում է առաջին Հայք: Իսկ այն դաստակերաբ, որ Աբամից կողմնապես նշանակված Մշակը շինեց իր անունով և վազըր պարսպով պատեց՝ այդ աշխարհի հին մարդիկ կոչում էին Մաթաթ, կարծես չկարողանալով ճիշտ արտասանել. հետո նա ուրիշներից ավելի բնաբանակ շինվելով կոչվեց Կեսարիա: Միևնույն կարգով՝ այդ տեղերից մինչև բուն երկրի սահմանները շատ անբնակ տեղեր բնակիչներով լցրեց, որոնք կոչվեցին Երկրորդ և Երրորդ Հայք, նաև Չորրորդ (Հայք)⁵⁷): Այս է բուն և ճշմարիտ պատճառը՝ մեր արևմտյան կողմը՝ Առաջին և Երկրորդ, այլ և Երրորդ և Չորրորդ Հայք անվանելու: Իսկ ինչ որ այլապես է պատմվում հույնական կողմերում՝ մեղ ընդունելի չէ, ուրիշներն ինչպես կամենան:

Սա այսպես հզոր և անվանի դառնալով՝ նրա անունով մինչև այսօր մեր աշխարհն անվանում են՝ մեր շրջակա ազգերը, ինչպես ամենքին հայտնի է: Սա ուրիշ շատ քաջութեան գործեր էլ ունի կատարած, բայց ինչքան որ ստացինք՝ բավական ենք համարում:

Բայց թե ինչո՞ւ այս բաները թաղալորների բուն մատյաններում կամ մեհենական պատմութեաններում չհիշատակվեցին, թող այս մասին ոչ ոք չտարակուսի, կասկածի չգնա: Նախ՝ որ այս ժամանակը Նինոսի թաղալորութեանից առաջ է, երբ ոչ ոք այսպիսի բաների հոգ չէր տանում, երկրորդ՝ որ նրանք հարկավոր և կարևոր չէին համարում օտար ազգերի, հեռավոր աշխարհների հին լուրերն ու նախնական գրույցները իրենց թաղալորների կամ մեհյանների մատյաններում դրել, մանավանդ որ պարծանք և պատիվ չէր օտար ազգերի քաջութեանը և արիական գործերը հիշատակել: Բայց թեպես և (սրանք) բուն մատյաններում չկան, սակայն, ինչպես Մար Արաա Կատինան պատմում է, փոքր և աննշան մարդկանց մեռածով դու-

սանահան (երգերից) ժողովոված են արքունի ղեկմանում: Մի ուրիշ պատճառ էլ բերում է նույն մարդը, թե ի՞նչպես իմացա, Նինոսը հայարա և անձնասեր մարդ լինելով և կամենալով միայն իրեն ցույց տալ իբրև սկիզբ աշխարհակալության, ամեն տեսակ քաջության և կատարելության՝ հրամայում է այրել քաղցմաթիվ մատյաններ և նախնայաց մասին դրույցներ (որ վերարբերում էին) զանազան տեղերի և առանձին մարդկանց քաջության գործերին, իր ժամանակ եղածներինը դադարեցնելով (դրել) և դրել միայն այն՝ ինչ որ իրեն է վերարբերում: Բայց այս կրկնելն այնչորդ էլ էր:

Այս Արամը տարիներ ապրելով ծնավ Արային, որից հետո էլի շատ տարիներ ապրելով մեռավ:

ԺԾ.

ԱՐԱՅԻ ԵՎ ՆՐԱ ՄԱՂԱՆ ՄԱՍԻՆ ԵՄԻՐԱՄԻՆՑ՝ ՊԱՏԵՐԱՋՄԻ ՄԵՐ

Արան Նինոսի վախճանելուց քիչ տարիներ առաջ խնամակալ դարձավ իր հայրենիքին, Նինոսից նույնպիսի շնորհի արձանանալով՝ ինչպես և իր հայր Արամը: Բայց այն վախճան և անտակ Եամիրամը շատ տարիներից ի վեր նրա գեղեցկության մասին լսած լինելով, ցանկանում էր նրան տեսնել, բայց հայտնի կերպով չէր համարձակվում որևե բան անել: Իսկ Նինոսի վախճանվելուց կամ Կրետե փախչելուց հետո, ինչպես համոզված եմ, Եամիրամ իր ախար համարձակ պատվելով՝ Արա Գեղեցիկի մոտ պատառամալորներ է ուղարկում ընծաներով ու նվերներով, և շատ աղաչանքներով ու պարզկենքի խոստումով խնդրում է դալ Նինոս իր մոտ, և կամ իրեն կին առնել և բուրբի վրա թաղալորել, կամ նրա ցանկության կամքը կատարել ու մեծամեծ նվերներով խաղաղությամբ իր տեղը դառնալ:

Երբ պատգամալորները շատ անգամ երթևեկութուն կատարեցին և Արան չհամաձայնեց՝ ապա Եամիրամը սաստիկ չարանալով, պատգամալորությունը դադարելուց հետո, առնում է իր գործի բաղժությունը և շտապում է դնալ հասնել 'Հայոց երկիրը՝ Արայի վրա. բայց որքան դեմքից կարելի էր

գուշակել, շտապում էր ոչ այնքան նրան սպանել կամ հալածել, որքան նվաճել կամ իր մեղքը զցել, որպեսզի իր ցանկութեան կամքը կատարե. որովհետև մոլեղին ցանկութունից՝ նա առփանքով սիրահարվել էր (Արայի) մասին եղած պատմութուններին՝ որպես թե նրան տեսնելիս լիներ։ Փութով դալիս հասնում է Արայի դաշտը, որ նրա անունով կոչվեց Այրաբատ։ Ծակատը պատրաստելիս նա իր դորապետներին պատվեր է տալիս, եթե դեպքը բերի, ջանալ կենդանի պահել Արային։ Կովի ժամանակ Արայի զորքը ջարդվում է, Արան էլ ընկնում է պատերազմի մեջ Ծամիրամի կտրիճներից։ Հաղթութունից հետո տիկինը դիակապուտներ է ուղարկում ճակատամարտի տեղը՝ դիակներին մեջ փնտռելու իր ցանկալի տարփածուին։ Արային դտնում են մեռած քաջամարտիկների մեջ։ Հրամայում է նրան տանել դնել անպարանքի վերնատունը։

Երբ Հայոց զորքը պատրաստվում էր նորից պատերազմելու Ծամիրամ տիկնոջ հետ, Արայի մահվան վրեժն առնելու համար՝ (Ծամիրամն) ասում է. «Ես իմ աստվածներին հրամայեցի նրա վերքերը լիզել և նա կկենդանանա»։ Միևնույն ժամանակ նա հույս ուներ կախարդական դյուբությամբ Արային կենդանացնել, տոփական ցանկութունից ցնորված։ Բայց երբ դիակն սկսեց նևխել, հրամայեց զցել նրան մի մեծ վիհի մեջ ու ծածկել։ Իսկ իր սիրականներից մեկին զարդարելով ու ծածուկ պահելով՝ նրա մասին այսպիսի լուր է տարածում. «Աստվածներն Արային լիզելով ու կենդանացնելով՝ մեր փափազն ու ցանկութունը կատարեցին. ուստի այսուհետև նրանք այլևի ևս արժանի են մեզանից պաշտվելու և փառավորվելու, իբրև մեզ ուրախացնողներ և մեր կամքը կատարողներ»։ Նաև մի նոր արձան է կանդնեցնում աստվածների անունով և մեծամեծ դոհերով պատվում է նրան, ցույց տալով, իբր թե աստվածների այս գորութունը կենդանացրեց Արային։ Այսպիսի լուրեր տարածելով Հայոց աշխարհում և բոլորին համոզելով՝ հուզմունքը խաղաղեցնում է։

Արայի մասին այսօրն էր բավական է կարճառոտ հիշատակել։ Նա տարիներ ապրելով ծնավ կարդոսին։

ՔՅ ԻՆՉՁԵՍՍ ԵԱՄԻՐԱՄԸ ԱՐԱՅԻ ՄԱԼԻՑ ԼԵՏՈ ՇԻՆՈՒՄ Է ԳԱՂԱՌԸ ԵՎ
 ԳԵՏԻ ԱՄԲԱՐՏԱՊԸ ԵՎ ԻՐ ՏՈՒՂԸ

Այսպիսի հաջող դործերից հետո Եամիրամը սակալ օրեր մնում է այն դաշտում, որ Արայի անունով կոչվեց Այրարատ բարձրանում է երկրի հարավակողմն ընկած լեռնային դալա-
 ուք, որովհետև ամառնային եղանակ էր, կամենալով հովիտնե-
 րում և ծաղկավեա դաշտերում դրոսնել: Եվ տեսնելով երկրի
 դեղեցկութունը, օդի մաքուրթյունը, բղխող մաքուր աղբյուր-
 ները, կարկաշահոս ու բարեզնաց դետերը՝ նա ասում է.
 «Պե՞տք է այսպիսի բարեխառն կլիմայում, մաքուր ջրերով երկ-
 րում մեզ համար քաղաք և բնակութան արքունիք շինել, որ-
 պեսդի ասարվա շրջանի մի չորրորդ մասը, այսինքն ամառնա-
 յին եղանակը, ամենատեսակ վայելչությամբ անցկացնենք Հա-
 յաստանում, իսկ մյուս երեք մասը, օդի դով ժամանակը,
 կյանք վայելենք Նինվեում»:

Եսա տեղերով անցնելով՝ դալիս հասնում է ադի ծովակի-
 մոտ արևելյան կողմից, տեսնում է ծովի ափին մի երկայնածև
 բլուր⁵⁵⁾, որ երկայնությամբ ձգվում էր դեպի արևմուտք, հյու-
 սիսային կողմում մի փոքր թեքությամբ, իսկ միջորեական
 (հարավային)՝ ուղղահայաց դեպի երկինք բարձրացած, գա-
 ուիվայր ապառաժ: Սրանից դեպի հարավ հեռուն տարած-
 վում էր մի դաշտածև երկայնածև հովիտ, որ լեռան ար-
 ևելյան կողմից իջնում էր ծովի ափը, ընդարձակ և դեղեցիկ
 ձորի ձևով. նրա միջով հոսում էին քաղցրահամ ջրեր լեռնե-
 րից իջնելով, ծմակներից և հովիտներից ծորելով, որոնք լեռ-
 ների ստորոտների մոտ միավորվելով՝ ծավալվում, դեղեցիկ դե-
 տեր էին կազմում: Հովտածև ձորակի մեջ ոչ սակալ շեներ
 կային, ջրերի աջ ու ձախ կողմերում դետեղված: Այս հանելի-
 բլուրից դեպի արևելք կար մի փոքրադույն լեռ⁵⁶⁾:

Այս տեղի վրա աչք դնելով՝ այրասիրտ և վախշոտ Եա-
 միրամը հրամայում է անմիջապես Ատրեստանից և իր իշխա-
 նության մյուս տեղերից փախադած տեղը բերել չորս բլուր
 և երկու հազար անարվեստ դործավորներ և իր ընտրյալներից

վեց Հաղար արվեստավոր դործավորներ⁵⁰), որոնք կատարելապես հմուտ էին փայտի, քարի, պղնձի և երկաթի դործի արհեստներում: Հրամանն ասածին պես կատարվում էր. բերվեցին անարվեստ բանվորների և բաղմարվեստ հանճարեղ վարպետների բազմությունները: Եվ հրամայում է՝ նախ դեռի ամբարտակը շինել ապառաժ խոշոր քարերով, կրի և ավազի շաղախով, շատ լայն և բարձր, որ մինչև այժմ, ինչպես ասում են, Հաստատ մնում է: Գետի այս ամբարտակի ճեղքվածքներում ալյուտեղի մարդիկ, ինչպես լսում եմ, փախչում ամբանում են ասպատակությունների և դաղթականությունների ժամանակ, որպես թե ամբանալիս լինելին ապառաժ լեռների դադաթներին: Եվ եթե մեկը կամենա փորձել՝ նա չի կարողանա ամբարտակի շինվածքից պոկել թեկուզ մի փոքր քար՝ պաստիկի համար, որչափ էլ աշխատի: Եվ երբ մարդ նայի քարերի շուրջն եղած կրի ծեփին, նրան այնպես է թվում, թե ճարպ է ածած այնտեղ⁵¹): Այսպես երկար ասպարեղներով ամբարտակն անցկացնելով՝ Հասցնում է քաղաքի համար որոշված տեղը:

Այստեղ հրամայում է բազմությունը՝ շատ դասերի բաժանել և ամեն մի դասի վրա դեկավար նշանակել վարպետներից ընտիրներին, և այսպես խիստ լարված աշխատանքի մեջ պահելով՝ քիչ տարիներից հետո գլուխ է բերում հրաշալի շինվածքը, ամուր պարիսպներով ու պղնձից շինած դռներով: Քաղաքի մեջ շինում է նաև բազմաթիվ ընտիր ապարանքներ, կրկնահարկ և եռահարկ, զարդարված տեսակ տեսակ դուրնըզույն քարերով, և ամեն մեկում պատուհաններ ըստ հարմարության⁵²): Քաղաքի կողմերն էլ որոշում է դեղեցկադույն և ընդարձակ փողոցներով: Եինում է նաև չքնաղ և զարմանալու արժանի բաղանիքներ, համապատասխան քաղաքի դիրքին և պիտույքներին: Գետի մի մասը (առուների) բաժանելով՝ անց է կացնում քաղաքի միջով ամեն տեսակ պիտույքների և բուրաստանների ու ծաղկոցների ոռոգման համար. իսկ մյուս մասը (անց է կացնում) ծովակի աջ և ձախ տիերով՝ քաղաքի և բոլոր չրջակայքի ոռոգման համար: Քաղաքի բոլոր արևելելյան, հյուսիսային և հարավային կողմերը զարդարում է դաստակերտներով, վարսազեղ սաղարթախիտ ծառերով՝ զանազա-

նակերպ պատուհներով ու տերեւներով, և այնտեղ տնկում է բազմաթիվ առատարեք և դիմերեք այգիներ: Պարսպած քաղաքն ամեն կերպ հոյակապ ու հռչակավոր է դարձնում և մեջը բնակեցնում է մարդկանց անթիվ բազմութուն:

Իսկ քաղաքի (վերի) ծայրը և այնտեղի հրաշալի շինվածքները մարդկանց շատերին անհասկանալի են մնում և պատմելու հնարավորութուն չկա: Այդտեղ դադաթի շուրջը պարիսպ քաշելով՝ ներսը շինում է դժվար մտնելու և դժվար դուրս դալու ինչ-որ ծածուկ և ահուկի արքայանիստ շինվածքներ: Դրանց շինութան որպիսութունը մենք ոչ ոքից ճշտութամբ չենք լսել, ուստի հարձար չենք դատում մեր պատմութան մեջ հյուսել: այսքան կասեմք, թե, ինչպես լսել ենք, սրանք բոլոր թաղավորական դործերի մեջ առաջին և վեհագույն են համարվում:

Իսկ քարաժայռի դեպի արեգակը դարձած կողմը, որտեղ այժմ և ոչ մի դիմ կարող է մարդ դժել երկաթով, այսպիսի կարծր քարի մեջ զանազան սենյակներ, ննջարաններ, դանձարաններ և երկար վիհեր՝ հայտնի չէ ինչ բանի համար, հրաշակերտեց: Իսկ քարաժայռի բոլոր երեսը հարթելով, ինչպես դրչով հարթում են մեղրամոմը⁶²), վրան շատ դրեր դրել տեղեց, որոնց տեսքը միայն բոլորին դարձացնում է⁶³): Եվ ոչ միայն այստեղ, այլ և Հայոց աշխարհում շատ տեղերում արձաններ կանդնեցրեց և նույն դրերով իր մասին ինչ-որ հիշատակ հրամայեց դրել, և շատ տեղերում նույն դրով սահմաններ էր հաստատում:

Ահա ասացինք ինչ դործեր որ Շամիրամը կատարել է Հայաստանում:

Փ.Է.

ՇԱՄԻՐԱՄԻ ՄԱՍԻՆ, ԹՆ ԻՆՉ ՊԱՏՃԱՌՈՎ ԿՈՏՈՐԵՑ ԻՐ ՈՐԴԻՆԵՐԻՆ,
ԶՐԱԴԱՇՏ ՄՈԳԻՑ ՓԱԵԱՎ ՀԱՅԱՍՏԱՆ ԵՎ ՄԵՌԱՎ ԻՐ ՆԻՎԱՍ ՈՐԴՈՒ
ԶՈՒԳՈՎ

Սա շարունակ ամառնային եղանակին, երբ դալիս եր հյուսիսային կողմերը, Հայաստանում շինած իր ամբարանոցի քաղաքը՝ կողմնապետ և Ասորեստանի և Նինվիի վերակացու էր

Թողնում Ջրադաշտ մողին, Մարաց նահապետին: Եվ այսպես երկար ժամանակ վարվելով՝ նրան հաղթուած է իր իշխանութունը վարել:

Եվ հաճախ իր որդիներից հանդիմանվելով իր սաստիկ վաճառու և անառակ վարքի պատճառով՝ նրանց բոլորին կոտորում է. աղատվում է միայն ամենափոքրը, Նինվասը: Նա իր բոլոր իշխանութունն ու դանձերը բարեկամներին ու սիրահաններին պարզեցրելով՝ որդիների մասին ամենեւին հող չի տանում: Որովհետև նրա ամուսինն էլ, Նինոսը, ոչ թե, ինչպես ասվում է, մեռավ ու թաղվեց նրա ձեռքով Նինվեում, արքունիքում, այլ դիտենալով նրա ատաւսեր և շարասեր բարքը՝ թողեց թաղափորութունը և փախավ դնաց կրետե: Իսկ երբ որդիները շահաւաս և խելահաս դարձան, նրան այս բոլորը հիշեցրին, կարծելով թե նրան հետ կկացնեն դիվական տոհմանքից, և նա իր որդիներին կտա իշխանութունն ու դանձերը: Սրա վրա ավելի դայրանալով՝ (Շամիրամը) կոտորում է բոլորին, կենդանի է մնում միայն Նինվասը, ինչպես վերն ասացինք:

Իսկ երբ Ջրադաշտը տիկնոջ դեմ մի սխալանք դործեց և մեջտեղը հակառակութուն ընկալ, Շամիրամը նրա դեմ պատերազմ է սկսում, որովհետև Մարացին մտադրվել էր ամենքի վրա բռնանալ: Երբ պատերազմը սաստկացավ, Շամիրամը փախուստ տվեց Ջրադաշտից և դիմեց Հայաստան: Այս ժամանակ Նինվասը վրեժխնդրության հարմար ժամանակ գտնելով՝ մորն սպանում է և ինքը թաղափորում է Ասորեստանի և Նինվեի վրա:

Ահա Շամիրամի մահվան մատին էլ ասացինք, թե ինչից և ե՛րբ պատահեց:

ԺԸ.

ԱՅՆ ՄԱՍԻՆ, ԹԵ ՀԱՍՏԱՏԱԳԵՍ ՆԱԵ ՏԵՂԻ Է ՈՒՆԾԵՆԸ ԵԱՄԻՐԱՄԻ
ԳԱՏԵՐԱԶՄԸ ՀՆԻԿԱՍՏԱՆՈՒՄ ԵՎ ՀԵՏՈ ՆՐԱ ՄԱԸ ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ

Ես նկատի ունեմ Կեփաղիոնի պատմածն էլ, որպեսզի շատերին տեղիք չաամ մեղ ծաղրելու. որովհետև նա ուրիշ շատ բաների թվում խոսում է նախ Շամիրամի ծնունդի մասին,

հետո դնում է Ծամիրամի պատերազմը Ջրադաշտի հետ և նրան հաղթելը և արդեն վերջը դնում է Հնդկաստանի պատերազմը: Բայց մեզ ավելի հավանական է թվում Մար Արաս կատինայի կատարած զենությունը քաղղեական մատյանների, քան այս, որովհետև տեղին է պատմում և պատերազմի պատճառն էլ հայտնում է: Բացի սրանից՝ մեր աշխարհի առասպելներն էլ արդարացնում են բազմաճմուռ առբուն, թե այստեղ է պատահել Ծամիրամի մահը, նրա հետիտուն փախչելը, ծարավելը, ջրի պառակելը, ջուր խմելը, այլև՝ սուսերավորների մոտենալիս հուռութիւնները ծովը նետելը և նրա ասած խոսքը— «Մուրանք Ծամիրամա ի ծով»: Բայց եթե առասպել ախորժում ես՝ Ծամիրամը Նիտրեից առաջ քար դարձա՞յ՞⁶⁴:

Արդ՝ այսքանը բավական է. մենք դառնանք հաջորդ անցքերին:

ՃԹ.

ԻՆՉ ՈՐ ՊԱՏԱՀԱՅ ԵԱՄԻՐԱՄԻ ՄԱՆԻՅ ԼԵՏՈ

Ամեն ինչ հարմարեցնելով ևս այս գրքում կնշանակեմ մեր ազդի ավազազույն մարդկանց ու նախնիքների և ինչ որ նրանց յուրաքանչյուրի մասին զբույցներ և գործողություններ կան, չմտցնելով սրտ մեջ ոչ մի ինքնահնար կամ անզատաշահ բան, այլ ինչ որ (հավաքեցինք) գրքերից և սրանց հետևողությամբ՝ խմատուն և այս հարցերում լավատեղյակ անձերից, որոնցից հավատարմությամբ ջանացինք հնազրությունները հավաքել: Եվ մենք ասում ենք, որ մենք այս պատմության մեջ արդարախոս ենք եղել մեր դիտավորությամբ և ուղղամտությամբ. իսկ ինչ (ազբյուրներից) որ հավաքել ենք՝ այդ ասածուն է հայտնի. նրանք դավելի՞ են թե պախարակելի, այդ մեզ չի վերաբերում, մենք հեռու ենք դրանցից⁶⁵): Բայց պատմածների համաձայնությունը, և պատանիների ճյուղազրության մեջ թվերի հավասարությունը ցույց են տալիս՝ մեր աշխատասիրության ճշմարտությունը: Արդ՝ այս այսպես կարգավորելով, կա՛մ բոլորովին հավաստի կամ փոքր ինչ ճշմարտից շեղվելով,

կսկսեմ քեզ այսուհետե եղածները պատմել Պիտոյից Հյուսման պատմութեանից:

Արդ՝ Եամիրամի մահից հետո, որ տեղի ունեցաւ Արային սպանելուց հետո իր Չամեսես որդու ձեռքով, որ ինքը Նին-
 փանն է, պատմութեան կարգը հաստատ այսպէս պետք է գի-
 տենանք: Նինփանն սպանելով իր հեղատակեր մորը, Թաղափորում
 է ինքը և խաղաղ կյանք է վարում: Արա ժամանակ լրանում են
 Արրահամի կյանքի տարիները:

(ՄԵՐ ԱՁԿԻ ՃՅՈՒՂԱԳՐՈՒԹՅԱՆ ՀԱՄԵՄԱՏՈՒԹՅՈՒՆԸ ԵՐԱՅԵՑՈՑ ԵՎ
 ԲԱՂԴԵԱՑՈՑ ՃՅՈՒՂԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՀԵՏ ՄԻՂԵՎ ՍԱՐԴԱՆԱՊԱԼՈՍ,
 ՈՐ ԿՈՉՎՈՒՄ ԷՐ ԹՈՂՈՍ ՎՈՆՈՂԵՌՈՍ):

Երբայեցոց	Քաղղեացոց	Հայոց
Իսահակ	Արիոս	Արայան Արա ^{*)}
Հակոբ	Առալիոս, որ է Ամյուսոս,	Անուշափան
Ղևի	Քսերքան, որ և Բաղեսոս	Պարեսո
Կահաթ	Առամիթուսոս	Արբակ
Ամբամ	Բելուքոս	Չափան
Մովսես	Բալեսոս	Փառնակ
Հեսու. ^{**)}	Աղտաղոս	Սուբ. ^{***)}
Գոթոնիկի	Մամիթոս	Հափանակ
Ավովդ	Մասքաղեսոս	Վալտակ

^{*)} Սա մեր Արայի որդին է, որին Եամիրամը Արա կոչեց և մեր աշ-
 խարհի վերակացութեան զործը նրան հաջատաց. նրանից սերվեցին—

^{**)} Սրանից առաջ (տիրում էին) ոչ թե ըստ ցեղի, այլ ըստ առաջադի-
 մութեան, որովհետեւ բոլորն էլ Արրահամից էին: Երբ սա ժամանակներին
 կատարեց, որանք զեզի Թարսիս նափելով անցան Ազառ, և այս հայանի է
 Ափրիկեցիների աշխարհում արձանների վրա դրոշմված արձանագրութեանից,
 որ մինչև այժմ կա (հետևյալ բովանդակութեամբ). «Մենք ժամանակների
 նախարարներս զող Հեսուից փախելով եկանք այստեղ բնակելու: Սրանցից է
 և մեր պատմական Քանդաքը»²¹⁾ Հայաստանում: Եվ մենք սուսպելով հաս-
 տատ իմացանք, որ Գոթոնիկների ցեղն անտարակույս որանցից է սերված, և
 այս ցեղի բարքը ցույց է տալիս, որ ժամանակ են:

^{***)} Սրա ժամանակն էր ապրում Հեսու նափան:

Սրբայեցոց	Թաղիացոց	Հայոց
Բարակ	Սփերոս	Հայկակ ^{*)}
Գեղեոն	Մամիլոս	Ամպակ
Արիմելեք	Սպարեթոս	Աննակ
Թովդա	Ասկատադես	Շամար:
Հայիբ	Ամինտես	Նորայր
Սփթայի	Բելոքոս	Վատամ
Եսեբուս	Բաղուստես	Կար ^{**)}
Եղովն	Ղամպառիան	Գոռակ
Ղարդոն	Սուսանիս	Հրանտ
Սամբոն	Ղամբառիս	Ընձաբ
Հեղի	Պաննիաս	Գղակ
Սամուել	Սոսամոս	Հորո
Սամուել	Միթոնոս	
Դավիթ և Հաջորդները	Տևամոս	Ջարմայր ^{***)}
	Տևոնոս	Պերճ
	Թինես	Աբրուն
	Դեռկյուզոս	Բազուկ
	Եվպաղմոս	Հոյ
	Ղալոսթենիս	Հուսակ
	Պեռիտիադես	Կայակակ
	Ոփոատիոս	Սկայորդի
	Փոատիինիս	
	Ակոսդանիս	
	Սարդանապատոս .	

Ե.

ԱՐԱՅԱՆ ԱՐԱՅԻ ՄԱՍԻՆ, ԵՎ ԹԵ ՍՐԱ ՈՐԳԻՆ ԷՐ ՍՈՍԱՆՎԵՐ ԱՆՈՒՇԱՎԱՆԸ

Իսկ Շամիրամը դեռ իր կենդանութան ժամանակ Արայի որդուն, որ ծնած էր նրա սիրելի կնոջից՝ Նոյարդից և տասներ-

*) Սրա մասին առում են, թե ապրել է Բելոքոսի ժամանակ և ձի անձիս խոսվություն Հարուցանելով նրա մեջ մեռել է:

**) Սա Տևամոսից ազնական ուղարկվեց Պրիմասին եթովպական զորքի շեռ և մեռավ Հելլենացոց զանքից:

կու տարեկան երեխա էր մնացել Արայի մահւման ժամանակ, դեպի Արա Գեղեցիկը տածած դորովի պատճառով: Իրա անունով կոչուած է Արա և նշանակուած է մեր աշխարհին վերակացու, մտերմարար Իրան վստահացած լինելով. և ասում են, թի նա պատերազմուած Շամիրամի հետ մեռաւ:

Իայց (Մար Արասը) պատմութիւնը շարունակուած է այսպես. Արայան Արան պատերազմի մեջ մեռնում է Շամիրամի հետ, թողնելով արու գաւազի՝ դործով հզոր, խոսքով հանճարեղ Անուշաւան Սոսանվերին, որովհետև նա (կրօնական) պատմուածքի համաձայն նվիրված էր Արամենակի սոսի ծառերին Արամիւր քաղաքում, որոնց տերեւերի հանդարտ կամ սաստիկ շարժվելուց, նայելով քամու ուժին և ուղղութեանը՝ մեր Հայոց աշխարհում սովոր էին դուշակութուններ անել երկար ժամանակ:

Այս Անուշաւանը բազմակի ժամանակ արհամարհանք կրելով Չամեսեսից, տառապում է արքունի դռանը. հետո բարեկամներից օգնութիւն դոնելով ձեռք է բերում մեր աշխարհի մի մասը՝ ինամեկու համար իրիւ հարկատու, վերջը նաև տրոջը աշխարհը:

Իայց չափազանց շատ կլիներ, եթե մենք այս դիտում վերը հիշված մարդկանց բոլոր դործերն ու պատմութիւնները դրեինք՝ ինչպես արժան է:

ԻԱ.

ՍԿԱՅՈՐԴՈՒՅ ԵՒՍՑ ՊԱՐՈՒՅՐՆ ԱՌԱՅՆ ԱՆԿԱՄ ԹԱԳԱՎՈՐՈՒՄ Է
ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ, ՕԳՆԱԿԱՆ Է ԼԻՆՈՒՄ ՄԱՐԱՅԻ ՎԱՐԲԱԿԵՍՈՒ
ՍԱՐԴԱՆԱՊԱԼԻՅ ԹԱԳԱՎՈՐՈՒԹՅՈՒՆԸ ՎԵՐՑՆԵԼՈՒ

Իաց թողնելով դեպքերից ոչ կարևորները, ասենք ինչ որ հարկավորն է: Վերջինն այն մարդկանցից, որ եղել են Ասորեստանցիների թաղամորութեան ժամանակ, Շամիրամից կամ Նիհոսից հետո, մեր Պարույրն եղաւ Սարդանապալի ժամանակ: Սա ոչ փոքր օգնութիւն է ցույց տվել Մարացի Վարբակեսին՝ թաղամորութիւնը Սարդանապալից վերցնելու:

Անա այժմ ես դիտարճանում եմ՝ ոչ փոքր ուրախություն զգալով, որ հասնում եմ այն տեղը, երբ մեր բնիկ նախնիի սերունդները թաղավորության աստիճանի են հասնում: Ուստի վայել է մեզ այստեղ մեծ դործ կատարել և շատ պատմական ճատեր դրել, որոնց Հիմունքը մենք ինքներս արժանացանք կարգալու իմաստուն, իմաստունների մեջ իմաստնազույն և բազմարդյուն հեղինակի շորս հաղներդությունների մեջ⁶⁶):

Որովհետև Վարբակեալ, ծննդյամբ մեղացի, այս ամբողջուն աշխարհի ծայրի աննշան կողմերից, կենցաղավարության մեջ շատ խորամանկ, կռիվների մեջ խիզախ, դիտենալով թոնոս կոնկրետուսի տմարդի բնավորությունը և հեշտասերութույամբ ծուլությունը՝ իր սիրալիր վարմունքով ու առատաձեռնությամբ ավելացնում է իրեն բարեկամներ այն քաջ ու պիտանի մարդկանցից, որոնց ձեռքով այն ժամանակ մեծ հաստատությամբ Հայտնապես կառավարվում էր Ասորեստանի աշխարհակալ պետությունը. իր կողմն է դրավում նաև մեր քաջ նախարար Պարույրին, խոստանալով նրան թաղավորության պատիվ և ձև: Գոյամարում է նաև արի մարդկանց մեծ բազմություն, որոնք աջող էին նիզակ, աղեղ և սուր գործածելու մեջ: Այս կերպով Սարդանապալից թաղավորությունը դրավելով՝ տիրում է Ասորեստանին և Նինվեին: Բայց Ասորեստանի վրա վերակացուներ թողնելով՝ թաղավորությունը փոխադրում է Մարաստան:

Բայց եթե այս բանը ուրիշների մոտ տարբեր է պատմվում, մի՞ զարմանալ: Որովհետև ինչպես որ մեր (պատմության) առաջին դուրսներում մեղադրեցինք մեր հին նախնիների անկամաստաներ բարձր ու ճաշակը, նույնը պատահում է և այստեղ: Որովհետև ինչ գործեր որ կատարվել են Նաբուգոդոնոսոր հոր կողմից, դրի են առնված նրանց հիշատակապիւրների ձեռքով. իսկ մերոնք, որովհետև այսպիսի բան չմտածեցին, (նրանց դործերը) նշանակվեցին վերջերս⁷⁰): Բայց եթե Հարցնես, թե ո՞ր տեղից մենք այսպես դիտենք մեր նախնիքների անունները, այլ և շատերի դործերը՝ կպատասխանեմ—Քաղաքացիների, Ասորեստանցիների և Պարսից հին դիվաններից, որովհետև մեր (նահապետները) նրանց դործակալները և նրանցից մեր աշխարհի վրա նշանակված վերակացուներն ու մեծ կողմնակալները լինելով

ԻՌ.

ՄԵՐ ԹԱԳԱՎՈՐՆԵՐԻ ԿԱՐԳԸ ԵՎ ՆՐԱՆՑ ԹՎԱՐԿՈՒՄԸ ՀՈՐԻՑ ՈՐԴԻ

Այժմ ես կանցնեմ թվարկելու մեր մարդկանց, մանապէս թե թագաւորներին, մինչև Պարթևների տիրութեան (հաստատվելը)։ Որովհետև մեր թագաւորների մեջ ինձ այս մարդիկն են սիրելի, իրրև բնիկներ, արյունակիցներ և իսկական հարազատներ⁷¹)։ Ես շատ կփափագեի, որ ա՛յն ժամանակ Փրկիչն եկած և ինձ դնած լիներ, որ նրանց ժամանակ ես աշխարհ եկած լինեի, նրանց տիրութեամբ ղվարճանալի և այժմյան վտանգներից խուսափած լինեի։ Բայց շատ վաղ մեզանից այդ դրութեանը փախաւ, դուցե նաև վիճակը։ Բայց ես այժմ օտարների թագաւորութեան ժամանակ ապրելով՝ նրանց (թագաւորների) հետ միտաին պետք է նշանակեմ մեր թագաւորների կարգը, որովհետև մեր աշխարհի բնիկ պատկաւորներն այն մարդիկն են, որոնց անուաները ներքևը կդրու՛մ ենք։

Եվ որ այդ ժամանակները մեր ազգը թագաւորութեան ուներ՝ սրան վկայում է Սրեմիա մարդարեն իր մարդարեութեան մեջ՝ Բարեւոնի դեմ պատերազմի հրավիրելով. «Հրաման տուր, ասում է նա, Այրարատյան թագաւորութեանը և Առջանազյան դնդին⁷²)»։ Սա ապացույց է, որ այդ ժամանակ մենք ունեցել ենք թագաւորութեան։

Բայց մենք (մեր թագաւորների) ցուցակը կկազմենք, մտտը դնելով նաև Մարաց թագաւորներին։

Մարաց առաջին

Իսկ մեր առաջինը, Մարացի վարպակեսից քաղաքավաճ

Վարբակես
Մոզակես

Պարույր, Սկայորդու որդին.
Հրայր⁸⁾

8) Սա Հրայր է կոչվում առաջնապետ պալատի երես և բոցավառ աչքեր ունենալու համար։ Ասում են, թե սրա ժամանակն է ապրել Նարեկագոր-

Մարաց	Հայոց
Սոսարմոս	Փռոնալազ
Առաիկաս	Պաճուլճ
Դեալկիս	Կռոնակ
Փռալորաիս	Փալոս ⁷³)
Կվաքսարես	Մյուս Հայկակ
Աժդահակ	Երվանդ սակալակյայ
	Տիգրան

Որովհետև ես Հայանական եմ դռնում, որ սրանց անունով կոչված են վերջին Երվանդն ու Տիգրանն ըստ Հուլի⁷⁴), Ժամանակը շատ հեռու չլինելով՝ մեկը հիշած կլինի այս անունները:

Ի՞նչ.

ՍՆՆԵՓՐԻՄԻ ՈՐԳԻՆՆԵՐԻ ՄԱՍԻՆ ԵՎ ԹԵ ԱՐԲՐՈՒՆՆԵՐԸ, ԳՆՈՒՆՆԵՐԸ ԵՎ ԱՂՁՆՍԱՅ ԲԻՆԵՆ ԿՈՉԱՎԱՆԸ ՆՐԱՆՑԻՑ ԵՆ ՍԵՐՎԱՅ ՆՈՒՅՆ ԳԼԵՈՒՄ ՆԱԵՎ՝ ԹԵ ԱՆԿԵՂ ՏՈՒՆԸ ՊԱՍԲԱՄԻՑ Է

Բայց նախ քան մեռնարկինք մեծ Տիգրանի մասին եղած պատմությաններին, որ մեր բնիկ թագավորներից իններորդն էր, Հուսիկու, անվանի և Հաղթող այլ աշխարհակալների շար-

նոսրը, որ հրեաներին զերեց: Եվ ասում են, որ սա Նարուզգոնոսրից ինչրեց զերված երբայցիների զվտավորներից մեկին՝ Եամրաթ անունով և բերեց մեր երկրում բնակեցրեց մեծ պատվով: Պատմադերն ասում է: Քն սրանից սերվեց Բազրատունիների ցեղը, և այս սուույդ է: Բայց թե ինչպիսի ջանքեր զորք զբին մեք թագավորները՝ նրանց ստիպելու, որ կուսերը պաշտեն և թե նրանցից քանիսը և ովքեր ստավտապաշտությամբ վերջացրին իրենց գյամբը՝ Հետս կարգով կպատմենք: Որովհետև մի քանի անվտանգիկ մարզիկ⁷⁵) ասում են, ըստ իրենց ենթադրության, բայց ոչ ճշմարտությամբ, իբր թե Բազրատունիների թագադիր ցեղը ծագում է Հայկից: Ուստի ես ասում եմ. այսպիսի հիմար խոսքերի մի՛ Հավատար, որովհետև ոչ մի Հեռք կամ ապացույց չկա այդ խոսքերում, որ ցույց տալ նրանց ճշմարտությամբ: Որովհետև Հայկի և նմանների մասին էլ կակաղում են վայրիվերս և անկարգ կերպով: Բայց զիտցիք, որ Ամրատ անունը, որ Բազրատունիները Հանախ տալիս են պատանիներին, խիստպես Եամրաթն է նրանց հին՝ երբայկան լեզվով:

բում, պատմենք ինչ որ անհրաժեշտ է մեր պատմութեան կար-
գը պահպանելու համար: Մենք կարծես մոռացութեան տգիտք
Սենեքերիմի մասին (խոսել): Որովհետև նարուզդոնոսորի
թագավորութեանց ութսուն, քիչ ավելի կամ պակաս տարի ա-
ռաջ՝ այս Սենեքերիմը Ասորեստանի թագավոր է եղել, նա որ
Երուսաղեմը պաշարեց Հրեաների Եզեկիա առաջնորդի ժամա-
նակ: Նրա որդիները, Աշրամելեք և Մանասար, նրան սպանե-
լով, փախան եկան մեզ մոտ:

Սրանցից մեկին, այն է Մանասարին, մեր քաջ նախնի
Սկայորդին բնակեցնում է նույն Ասորեստանի սահմանների
մոտ, մեր աշխարհի արևմտյան հարավում: Նրա սերունդն ա-
ճելով ու բողոքանալով լցրեց Սիմ կոչված լեռը: Իսկ նրանցից
սկանավոր և զխալոր մարդիկ զերջերք դործերով հալատար-
մություն ցույց տալով մեր թագավորներին՝ արժանացան այդ
կողմերի բռնաշիութեանը⁷⁶) ստանալու: Իսկ Արզամոզանը⁷⁷)
բնակվեց նույն կողմի արևելյան հարավում: Պատմադիրն ապում
է, թե սրանից սերվեցին Արծրունիներն ու Գնունիները: Այս էր
պատճառը, որ մենք հիշեցինք Սենեքերիմին:

Բայց Անգեղ տան մասին նույն պատմադիրն ապում է, թե
սերված է մի ոմն Պասքամից, Հայկի թոռից:

Ի՞նչ

ՏԻՊԱՆԻ ՄԱՍԻՆ, ԹԻ ԻՆՉՊԵՍ ԷՐ ԱՄԵՆ ԲԱՆՈՎ

Անցնենք այսուհետև դրելու Տիգրանի և նրա դործերի մա-
սին: Որովհետև սա մեր թագավորներից ամենահզորն և ամե-
նախոհամեծն էր և նրանցից բոլորից քաջ: Նա Կյուրոսին աջա-
կից եղավ Մարաց իշխանութունը տապալելու, հույներին էլ ոչ
քիչ ժամանակ նվաճելով իրեն հնազանդեցրեց, և մեր բնակու-
թյան սահմաններն ընդարձակելով հասցրեց մինչև Հին քա-
ղութան սահմանների ծայրերը. բոլոր իր ժամանակակիցներին
նախանձելի եղավ, իսկ Հեռոս եկողներիս ցանկալի թա՛ ինքը և
թե իր ժամանակը:

Եվ ո՞ր իսկական մարդը, որ համակրում է արիական բար-

քի և խոհանութիան, չի դիարճանա սրա հիշատակութիամբ և չի ձգտի նրա նման մարդ լինել: Նա տղամարդկանց դուրս հանդնեց և ցույց տալով քաջութիւն՝ մեր ազգր բարձրացրեց, և մեզ, որ (օտարների) լծի տակ էինք, դարձրեց շատերին լուծ դնողներ և հարկապահանջներ: մթերքներ ոսկու և արծաթի, և պատմական քարերի և դղեստների և դանադան դույնների և դործվածքների՝ տղամարդկանց և կանանց համար՝ առհասարակ բազմացրեց, որոնցով տղեղները դեղեցիկներին նման սքանչելի էին երևում, խիզ դեղեցիկներն այն ժամանակի համեմատ դուրս գալուստների էին նմանում: Հետևակ կույտները ձիայոր դարձան, պարսերով կույտներն հաջող աղեղնամորներ, կոտալներով կույտները զինվեցին արերով ու տեղավոր նիզակներով: մերկերը⁷⁸) պատասպարվեցին վահաններով և երկաթե դղեստներով: Եվ երբ նրանք մի տեղ հավաքվեին, միայն նրանց արտաքին տեսքն ու նրանց պահպանակներին ու գնեքերի փայլմունքը բավական էին թշնամիներին հալածելու և վանելու: Նա խաղաղութիւն և շնորհիւն բերեց, բաշտին լիացրեց յուզով և մեղրով:

Այս և այսպիսի ուրիշ շատ բաներ բերեց մեր աշխարհին այս խաբարյալ և մազերի ծայրը դանդուր Երվանդյան Տիգրանը, դունեղ երեսով, քաղցր նայվածքով, օւժեղ սրունքներով, դեղեցիկ ոտներով, վայելչակազմ և թիկնավետ, կերակուրների և ըմպելիքների մեջ պարկեշտ, ուրախութիւնների մեջ օրհնավոր. որի մասին մեր հնեքը, որոնք փանդիտներով երդում էին, ասում էին, թե մարմնի ցանկութիւնների մեջ էլ չափավոր է եղել, մեծիմաստ և պերճախոս և լի բոլոր (հատկութիւններով), որ պիտանի են մարդուն: Եվ այս դրքում ի՞նչ կա ինձ ավելի սիրելի, քան սրա մասին եղած դովեստներն ու պատմութիւնը երկարել: Նա ամեն բանի մեջ արդարադատ և հալատարասեր կշեռք ունենալով՝ ամեն մեկի կյանքը կշռում էր իր մտքի լծակով: չէր նախանձում լավագույններին, չէր արհամարհում նվաստներին, այլ աշխատում էր ընդհանրապես ամենքի վրա տարածել իր խնամքի զղեստը⁷⁹):

Սա սկզբում դաշնակից լինելով Աթահակին, որ Մարացի էր, նրան կին է տալիս իր Տիգրանուհի ջուլբը, որին թախանձանքով խնդրում էր Աթահակը: Որովհետև (Աթահակը) մը-

տածում էր՝ այսպիսի ազդականության շնորհիվ կամ հաստա-
տուն սեր պահպանել Տիզբանի հետ, կամ այս կերպով հեշտու-
թյամբ դավաճանորեն սպանել: Որովհետև նրա միտքը կասկա-
ծի մեջ էր, երբ մի անսպասելի մարդարևութուն նրան ցույց
ավելց առաջիկայում նրան պատահելիքը:

2

ԻՆ.

ԱՅԻԱՀԱԿԻ ԵՐԿՅՈՒՂԻ ԵՎ ԿԱՍԿԱԾԱՆՔԻ ՄԱՍԻՆ ԿՅՈՒՐՈՍԻ ԵՎ ՏԻԴՐԱՆԻ
ՍԻՐՈ ԵՎ ՄԻԱԲԱՆՈՒԹԵԱՆ ՊԱՏԱՍՈՂ.

Բայց նրա այս մտածումները առիթն էր մտերմական
դաշնակցությունը, որ Կյուրոսն առաջարկեց Տիզբանին. և շատ
անդամ, երբ Աժդահակն այս բանը հիշում էր, քունը փախ-
չում էր նրանից, և անդադար նա խորհրդակիցներին այսպիսի
հարց էր սալիս. «Ի՞նչպիսի հնարքներով մենք պիտի կարողա-
նանք քանդել սիրո կապը պարսիկի և բաղամայուրավոր հայի
միջև: Եվ այսպիսի շփոթ մտածումները ժամանակ առաջի-
կա դեպքերը նրան հայտնվում են երազի մեջ մի նախատեսու-
թյամբ, այս կերպ, ինչպես ստում է պատմողը».

3

ԻՋ.

ԹԵ ԻՆՉՊԵՍ ԱՅԻԱՀԱԿԻ, ԿԱՍԿԱԾՆԵՐԻ ՄԵՋ ԼԻՆԵՈՎ, ԻՐԵՆ ՊԱՏԱԼԵԼԻՔ
ԴԻՊԼԱԾԸ ՏԵՍՆՈՒՄ Է ՍՔԱՆՉԵԼԻ ԵՐԱՋՈՎ.

Այդ օրերում, ասում է, ոչ փոքր վտանգ էր սպառնում
Մարացի Աժդահակին Կյուրոսի և Տիզբանի միաբանությունից:
Ուստի և մաքերի սաստիկ ալեկոծությունից՝ դիշերը քնի մեջ
տեսիլքով երևաց նրան այն, ինչ որ արթուն ժամանակ ոչ աչ-
քով էր տեսել երբեք և ոչ ականջով լսել: Ուստի քնից վեր
թռչելով՝ չի սպասում խորհրդակցության ժամին սովորական
կարգով, այլ իսկույն, մինչդեռ դիշերվան բալական ժամեր
դեռ կային, կանչում է խորհրդակիցներին և տրտում երեսով,
դետին նայելով սրտի խորքերից հառաչանք է արձակում: Երբ

խորհրդակիցները պատճառը հարցնում են, նա յամերով ուշաց-
նում է պատասխանը և վերջապես հեծկլտանքով սկսելով՝ բաց
է անում սրտում ծածուկ պահած խորհուրդներն ու կատկա-
ծը, նաև սարսափելի տեսիլքը:

«Ո՞վ սիրելիք, ասում է նա, (երազումս թվում էր), թե ևս
մի անծանոթ երկրում եմ գտնվում, մի լեռան մոտ, որ երկրի
վրա երկար բարձրացած էր և որի գագաթը թվում էր սաստիկ
ստունամանիքով պատած, և կարծես ասելիս լինելին, թե այս
Հայկազանց երկրումն է: Եվ երբ ևս երկար նայում էի այդ լե-
ռան, մի ծիրանագգեստ կին երևաց ինձ երկնազույն քողով,
բարձր լեռան գագաթին նստած, խոշոր աչքերով, բարձրահա-
սակ, կարմիր առտերով, որ բռնված էր ծննդի երկունքով: Երբ
ևս երկար նայում էի այս երևույթին և հիացման մեջ էի, հան-
կարծ կինը երևե (գալակ) ծնեց, կատարյալ դյուցազուններ
հաղակոխ և բնութագրի: Առաջինն առյուծ հեծած՝ սլանում էր
դեպի արևմուտք, երկրորդն ինձ հեծած դեպի հյուսիս էր դի-
մում, իսկ երրորդը վիթխարի վիշապ սանձած՝ արշավակի մեր
տերութան վրա էր հարձակվում:

Այս խառն երազների մեջ մեկ էլ ինձ թվաց, թե կանդ-
նած եմ իմ արքունի (ասլարանքի) վրա. տեսնում էի նրա կը-
տուրը բազմաթիվ դեղեցիկ շատրվաններով զարդարված, մեղ
պսակող աստվածներին հրաշալի տեսքով այնտեղ կանդնած, և
ինձ՝ ձեզ հետ միասին նրանց զոհերով ու խնկերով պատվելիս:
Երբ հանկարծ վեր նայեցի, տեսա որ այն վիշապ հեծած մար-
դը, կարծես արծվի թևերով սլանալով՝ վրա հարձակվեց և
ժողանդակ ուզում էր աստվածներին կործանել: Իսկ ևս, Աժ-
դահակս, մեջ ընկնելով, այն հարձակումն ինձ վրա ընդունեցի,
սքանչելի դյուցազնի հետ կռվի բռնվելով: Նախ նիդակների
տեղերով իրար մարմինները խոցուելով՝ արյան վառակներ վար
հոսեցրինք և ասլարանքի արեգակի նման փայլող երեսը⁶⁰ ա-
րյան ծով դարձրինք: Հետո ուրիշ զենքերով (կռվեցինք) ոչ
ստեղծվեցին:

Բայց ի՞նչ օգուտ է խոսքս երկարացնել. որովհետև գոր-
ծի վերջը իմ կործանումն եղավ: Տաղնապից սաստիկ քըր-
տինքը կոխեց, և քունս փախավ, և այլ ևս կենդանի չեմ թը-
վում: Որովհետև այս երևույթների երազը ուրիշ բան չի նշա-

նակում քան այն, որ Հայկազյան Տիրքանի կողմից բուն Հայ-
ձանում պիտի կատարվի մեզ վրա: Բայց ո՞վ ձեզանից, աստ-
վածների օգնությունից հետո, խոսքով ու գործով մեզ բարեք
խորհելով չի հուսա մեզ թաղալորակից լինելը:

Եվ խորհրդակիցներից շատ օգտակար առաջարկություններ
լսելով՝ շորհակալությամբ պատվում է նրանց:

Ե՛.

ԽՈՐՀՐԴԱԿԻՑՆԵՐԻ ԽՈՒՎԵՐԸ, ՀՆՏՈ ԵՎ ԻՐ ՄՏԱԾԱՅ ՄԻՋՈՅԸ ԵՎ
ԱՆՄԻՋԱԿԱՆ ԳՈՐԾԱԴՐՈՒԹՅՈՒՆԸ

«Ձեզանից, ո՞վ սիրելիներ, ասում է (Աթղահակը), շատ
հանճարեղ և իմաստուն բաներ լսելուց հետո՝ կասեմ և ես, ինչ
որ, աստվածների օգնությունից հետո, մտածում եմ իբրև օգ-
տակար միջոց: Որովհետև թշնամիներից զուշանալու և նրանց
մտադրություններին ծանոթանալու համար ոչ մի բան այնքան
մեծ օգնություն չի բերում, քան երբ մեկը (թշնամուն) կո-
րուսա պատրաստի՝ սիրո միջոցով նրան դավելով: Եվ այս բա-
նը մենք այժմ հնարալորություն չունենք կատարելու ոչ դան-
ձերի միջոցով և ոչ պատրողական խոսքերով, այլ միայն այն
կերպով, որ ես մտադիր եմ գործադրել: Իմ խորհուրդը կա-
տարելու՝ որդայթ սարքելու միջոցն է՝ նրա քույր Տիրքանու-
հին, դեղեցկազույնն ու խոհեմը կանանց մեջ: Որովհետև այս-
պիսի խնամական ազգականությունները, համարձակ երթելե-
կության միջոցով, ընդարձակ հնարալորություն են ստեղծում
թաղուն կերպով դավեր լարելու— կամ նրա մտերիմներին
դանձեր ու պատիվ խոստանալով հրամայել՝ նրան հանկարծա-
կի սպանել սրով կամ թույների միջոցով, կամ նրա մտերիմնե-
րին ու կուսակալներին դանձերով նրանից բաժանել և այս կեր-
պով նրան, իբրև մի անզոր տղայի, մեր ձեռքը դրելը:

Բարեկամներն այս խորհուրդն աղչու համարելով, գործի
են ձեռնարկում: (Աթղահակը) իր խորհրդակիցներից մեկին
մեծ դանձ տալով ուղարկում է (Տիրքանի մօտ) մի թղթով,
որ հեռույալ բովանդակությունն ուներ:

ԱՅԴԱԼԱԿԻ ԹՈՒՂԹԸ. ՏԻԳՐԱՆԻ ՀԱՄԱՁԱՅՆՈՒԹԵՈՒՆԸ ԵՎ ՏԻԳՐԱՆՈՒՀՈՒՆ
ՄԱՐԱՍՏԱՆ ՈՒՂԱՐԿԵԼԸ

Է՞րո սիրելի եղբայրութիւնդ դիտե, որ այս աշխարհի
կյանքում աստվածները մեզ չեն պարզեւել ավելի օգտակար
բան, քան սիրելիներին բաղմութիւն, իհարկե իմաստուն և հը-
զորադուլններին, որովհետև այս դեպքում դրսից խոտվութիւն-
ներ չեն համարձակվում ծաղել, և եթե պատահեն, խելույն կընկ-
ւըվեն, իսկ ներսում նրանք կհալածվեն, քանի որ այսպիսի չա-
րութիւնը ոչ ոքից չի կարող մուտք դործել: Արդ՝ ես տեսնելով
բարեկամութիւնից ասաջ եկող այս օգուտը, կամեցա ավելի
հաստատուն դարձնել ու խորացնել մեր մեջ եղած սերը, որպեսզի
երկուքս էլ բոլոր կողմերից ապահովվելով՝ ամբողջ և հաստատ
պահենք մեր տերութիւնները: Ե՛վ այս բանը կկատարվի, եթե
ինձ կնութիւն ասա քո քույր Տիգրանուհուն, մեծ Հայոց օրիոր-
դին²¹). Թերևս նրա համար նաև բարի համարես, որ թաղու-
հինբրի թաղուհի լինի: Ողջ եղիր, մեր թագակից և սիրելի եղ-
բայր՝:

Ասանց խոսքս երկարացնելու ասեմ: Պատգամաբերը դալիս
է, դեղեցիկ օրիորդին վերաբերյալ դործը կատարում է, որով-
հետև Տիգրանը համաձայնում է իր քույր Տիգրանուհուն Աժդա-
հակին կնութիւն ասալ: Դեռ չգիտենալով նրա կողմից սարքված
դավաճանութիւնը՝ քրոջն ուղարկում է թաղապորաւայել կար-
դով: Աժդահակը նրան կին առնելով՝ ոչ միայն իր սրտում
թաղցրած նենգութիւն, այլև (Տիգրանուհու) դեղեցկութիւն
պատճառով իր կանանց մեջ անաջին է դարձնում, իսկ ներքուստ
նյութում է չարութիւն:

ԻԹ.

6

ԹԵ ԽԶԳԵՍ ՆՆԿՈՒԹԵՈՒՆԸ ՀԱՅՏԻ ԳԱՐՁԱՎ ԵՎ ՊԱՏԵՐԱՋՄՆ ՍԿՎԵՑ,
ԵՎ ԱՅԴԱԼԱԿԻ ՄԱԼՆ ԱՅԴ ԿՈՎՈՒՄ

Մրանից հետո ասում է²²), թե երբ Աժդահակը Տիգրանու-
հուն արկնութիւն մեջ հաստատեց, իր թաղապորութիւն մեջ ո-

չինչ չէր գործում. առանց նրա հավանութեան, այլ ամեն բան կարգադրում էր նրա ասածի պես և հրամայում էր, որ բոլորը նրա հրամանին հնազանդին: Այս այսպես կարգադրելով՝ սկսում է այնուհետև մեղմով խորհութեամբ նրան զբայելիլ՝ Վրու չզրտես, ասում է նա, որ քո/կղբայրդ Տիգրանը նախանձել է, որ դու Արշայց⁸³) տիկին ևս դարձել, նրան զրգուում է նրա կինը՝ Չարուհին: Ինչ կլինի սրա հետևանքը, եթե ոչ՝ որ նախ ևս կմեռնեմ և հետո Չարուհին Արշայց վրա (տիկին) կդառնա և աստվածուհիներին տեղը կբռնե: Ուրեմն քեզ մնում է ընտրել այս երկուսից մեկը— կամ լինել կղբայրուհի և հանձն առնել խախտուակ կործանում Արշայց առաջ, կամ քո բարին հասկանալով մի օգտակար բան մտածել և առաջիկա անցքերի մասին հարգել:

Այս խորամանկութեան մեջ թաղցրած էր (և սպառնալիք), թե Տիգրանուհին կմեռնի՝ եթե մարտապարսկացու ցանկութեան համաձայն չվարվի: Իսկ խորապես գեղեցիկուհին այս դավաճանութունը հասկանալով՝ սիրալիր խոսքերով է պատասխանում. Ափղահակին և մտերիմների միջոցով շատով եղբորը հայանում է (Ափղահակի) նենգութունը:

(Ափղահակին) այնուհետև գործի է ձեռնարկում, պատգամավորների ձեռքով (առաջարկելով Տիգրանին), որ բարեկամական տեսակցութեան համար զա երկու թաղավորութունների սահմանադրուխ մի տեղում, իբրև թե մի կարևոր դժոժ ու խոսելիք կա, որ չի կարելի կատարել զրի և պատվիրակության միջոցով, բայց միայն անձամբ դեմ առ դեմ պատահելով: Սակայն Տիգրանը պատվիրակության դիտավորութունը գիտնալով՝ Ափղահակի խորհուրդներից ոչ մի բան ծածուկ չի թողնում, այլ զբով հայտնում է, ինչ որ նրա սրտի խորքում կար: Երբ այսպիսով շարութունը հայտնի դարձավ, այլ ևս ոչ մի խոսքով, ոչ մի խորամանկութեամբ չէր կարելի շարութունը քողարկել, և այնուհետև թշնամական դրութունը հայտնի զրգուում էր:

Նվ Հայոց թագավորը (զորք) է ժողովում Կապադովկիայի սահմաններից, Վրաց և Աղվանից ընտիրները՝ որքան որ կային, և Մեծ ու Փոքր Հայքի բոլոր ընտիրները, և բոլոր զորութեամբ դիմում է Մեդացոց կողմերը: Վասնզը հարկադրում է Ափղա-

Չակին Հայկազունի դեմ ելնել պատերազմով ոչ փոքր բազմությամբ: Հակառակության դործը ձգձգվում էր մինչև Հինդ ամիս, որովհետև արադ ու առողջ դործը հիվանդանում էր՝ քանի որ Տիգրանը մասծում էր իր սերելի քրոջ (Տիգրանուհու) մասին: Նա աշխատում էր այնպիսի մի հնար դանել, որ Տիգրանուհին փրկվելու ճար դանի: Երբ այս հաջողվում է, մասնում է և կռվի ժամը:

Բայց դովում եմ իմ քաջամարտիկ նիդակավորին, որ բլոր անդամներով համաչափ էր, մեկը մյուսին ամեն կերպ պատաշանեցրած, կատարյալ ղեղեցիկ հասակով, առույզ և ուժի կողմից իրեն հավասարը չունեցող: Եվ ինչո՞ւ եմ խոսքս երկարացնում, կռվի ժամանակ Աժդահակի երկաթե ամուր զրահը ինչպես ցուր ճեղքելով՝ Աժդահակին շամփրում է իր նիդակի ընդարձակ տեղին, և ձեռքը՝ հեռ քաշելիս՝ նրա թոքի կեռն էլ ղենքի հեռ դուրս է բերում: Բայց կռվին սքանչելի էր, որովհետև քաջեր քաջերի հանդիպելով՝ ոչ մեկը մյուսին չուսող թիկունք չէր դարձնում, ուստի պատերազմը երկարում էր բազական ժամեր, մինչև դործին վերջ էր դնում Աժդահակի մահը: Այս բարերախոս դիպվածը նոր փառք էր ավելացնում Տիգրանին:

1.

7

ԱՅՆ ՄԱՍԻՆ, ՈՐ ԻՐ ՏԻԳՐԱՆՈՒԼԻ ՔՈՒՅՐՆ ՈՒՂԱՐԿՅՅ ՏԻԳՐԱՆԱԿԵՐՏ, ԱՅԼ ԵՎ ԱԺԻԱԼԱԿԻ ԱՌԱՋԻՆ ԿՈՋ ԱՆՈՒՅԵԻ ԵՎ ԳԵՐԻՆԵՐԻ ԲՆԱԿՈՒԹՅԱՆ ՄԱՍԻՆ

Այս էլ է պատմվում, թե այս դործը վերջանալուց հետո (Տիգրանը) իր քույր Տիգրանուհուն մեծ բազմությամբ ուղարկում է թագավորավայել կերպով Տիգրանակերտ²⁴) քաղաքը, որը Տիգրանը շինեց իր անունով, և այն դավառները հրամայում է նրա ծառայության մեջ դնել: Եվ այդ կողմերի ստան²⁵ կռված ազնվական դասակարգն, ասում է, որա սերունդից է առաջացել, իբրև թագավորական սերունդ:

Իսկ Աժդահակի առաջին կնոջը, Անույշին, և շատ աղջիկներ Աժդահակի սերունդից՝ պատանիներով և ղերիների բազմությամբ հանդերձ, ավելի քան մի բյուր մարդ, (Տիգրանը) բնակեցնում

է մեծ լեռան արեւելյան կողմը մինչև Գողթնի սահմանները, որ
 են Տաճրատ, Ոսկիողա, Դաժդույնք և ուրիշ դաստակերտներ
 գետի ափով, որոնցից մեկն է Վրանջուձիք, մինչև Նախճա-
 վանի ամբոցի դեմուղեմբ: Նրանց է թողնում նաև երեք ավան-
 ներ— Խրամ, Ջուղա և Խո(բ)շակունիք՝ դեռի մյուս կողմում,
 ամբողջ դաշտը, որի գլուխն է Աժդանական, մինչև նույն Նախ-
 ճավանի ամբոցը: Բայց վերը հիշված Անուշ կնոջն իր որդի-
 ներով հանդիսառ բնակեցնում է մեծ լեռան փլվածքի վերջում:
 (Այս փլվածքն, ասում են, առաջ է եկել մի ահադին երկրա-
 շարժից. այս բանը պատմում են այն մարդիկ, որոնք Պողո-
 սեոսի⁸⁶) հրամանով ընդարձակ ուղևորութուններ կատարելով
 սուպարեղներով չափեցին մարդկանց բնակութան տեղերը, մա-
 սամբ նաև ծովը և անբնակ վայրերը Այրեցյալ գոտուց մինչև
 Քիմյուսոն⁸⁷): Իսկ Անուշին սպասավորներ տալիս է նույն այն
 մարդկանցից, որ լեռան ստորոտում բնակվեցին:

Այս բանը ճշմարտացես պատմում են և թվելյաց⁸⁸) երգերը,
 որ, ինչպես լսում եմ, ախարժելով պահել են գինեվետ Գողթն
 գավառի կողմի մարդիկ. այդ երգերում շարժվում են պատմու-
 թյունները Արտաշեսի և նրա որդիների մասին, այլաբանաբար
 հիշելով և Աժդահակի սերունդները, նրանց վիշնպաղուններ
 կոչելով: Որովհետև Աժդահակ մեր լեզվով Նշանակում է վի-
 շալ⁸⁹): Այլ և (այդ երգերում) ասում են, թե՛

«Արգավանը ճաշ սարքեց ի պատիվ Արտաշեսի

Եվ նրա դեմ դադ լարեց վիշապների դահլիճում»:

Այլ և ասում են.

«Արտավազդը չգտավ,

Արտաշեսի քաջ որդին,

Ապարանքի փոքրիկ տեղ

Արտաշատը հիմնելիս՝

Անցավ գնաց և շինեց

Մարաստանում Մարակերտը»

[«Արտավազդը, Արտաշեսի քաջ որդին, Արտաշատի հիմ-
 վելու ժամանակ, մի փոքրիկ տեղ չգտնելով սպարանքի
 համար՝ անցավ, ասում են, գնաց և Մարաց մեջ շինեց Մարա-
 կերտը», որ գտնվում է Շարուբա կոչված դաշտում: Ասում են
 նաև.

«Տենչալով տենչում է Սաթենիկ տիկինը
Արաախուր խափարա և տից խափարծի
Արդավանի բարձերից»⁹⁰) .

[«Փափաղելով փափաղում է Սաթենիկ տիկինը արաախուր
խափարա և տից խափարծի Արդավանի բարձերից»] :

Արդ դու այստեղ առաջելապես չե՞ս գարմանա, թե ինչպես
պատմեցինք ճշմարիտը՝ բացատրելով մութ պատմություններն
աֆն վիշապների մասին, որ ապրում են Ազատն ի վեր⁹¹), Մա-
սխի վրա :

ԼԱ.

ԹԵ ՈՐՈՆԻ ԵՆ ՍՐԱ ՍԵՐՈՒՆԻՆԵՐԸ ԵՎ ԻՆՉ ԾԵՂԵՐ ԶԱՏՎԵՑԻՆ
ՍՐԱՆԻՑ

Ինչպես որ ինձ, պատմողիս, սիրելի է հավաստի պատմել
այս պատմության մեջ բուն և առաջին Տիգրանի և նրա դոր-
ծերի մասին, հիշելով զբույցներն այս Երվանդյան . Տիգրանի
մասին, նույնպես սիրելի պետք է լինեն ընթերցողիդ ինչպես
այդ մարդն ու նրա դործերը, այնպես էլ նրան վերաբերյալ
պատմությունները : Ուստի ես սիրում եմ ըստ քաջության այս-
պես կոչել — Հայկ, Արամ, Տիգրան . որովհետև քաջերի սե-
րունդները քաջերն են, իսկ նրանց միջև եղածներին ով ինչպես
ուզում է՝ թող կոչի : Բայց զիցարանական տեսակետից ևս
ճշմարիտ է մեր ասածը : Չկա ոչ մի Արամադդ, բայց միայն նը-
րանց համար, որոնք կամենում են, որ Արամադդ լինի . և այս-
պես հոչված չորս Արամադդներից մեկն է միայն՝ շաղատ Ա-
րամադդը⁹²) : Այսպես նաև շատերը կան Տիգրան անունով, բայց
սա մեկ և միակն է Հայկազուններից, որ Աժդահակին սոյա-
նեց, և գերի առաքավ նրա տունը և Անուշխն, վիշապների մո-
րը, և Կյուրոսին, նրա բարի կամքով և հոգաբարձությամբ, օժան-
դակ ունենալով Մարաց և Պարսից իշխանությունը հափը-
տակեց :

Արա որդիներն են Բաբ, Տիրան և Վահագն⁹³), որի մասին
մեր աշխարհի առասպելներն ասում են .

Վերկնում էր երկինք, երկնում էր երկիր,
Երկնում էր և ծովը ծիրանի.
Երկունքը բռնել էր ծովում
Նաև կարմրիկ եղեգնիկին՝):

Եղեգնի փողովը ծուխ էր ելնում,
Եղեգնի փողովը բոց էր ելնում
Եվ բոցիցը դուրս էր վազում
Մի պատանեկիկ.

Վազում էր խարտյաչ մի պատանեկիկ,
Նա հուր մաղեր ուներ, (ապա թե)
Բոց մորուք ուներ,
Եվ աչքերն էին արեգակներ:

Մենք մեր ականջով լսեցինք, ինչպես այս ոմանք երգում էին փանդխոններով: Դրանից հետո երգում ասում էին, թե կրօվել է վիշապների հետ ու հաղթել, և Հերակլեսի քաջագործություններին շատ նման բաներ էին երգում նրա մասին: Բայց ասում են նաև, թե սա աստվածացրած է, և Վրաց աշխարհում սրա հասակով արձան կանգնեցնելով՝ պատվում էին զոհերով:

Սրա սերունդներն են Վահուհները: Սրա կրտսեր որդուց Առավանից ծառել են Առավանյանները: Սրա որդին էր Առավանը, սրանը՝ Ներսեսը, սրանը՝ Չարեհը, սրա սերունդից են Չարեհավանյան կոչված ցեղերը: (Չարեհի) առաջին որդին էր Արմոզը, սրանը՝ Բազամը, սրանը՝ Վահանը, սրանը՝ Վահեն: Սա Աղեքսանդր Մակեդոնացու դեմ ապստամբելով՝ մեռնում է նրա ձեռքով:

Այստեղից սկսած մինչև Վաղարշակի թագավորելը Հայաստանում՝ ստույգ բան չունեմ քեզ պատմելու, որովհետև խորնակություններ և շիթթություններ լինելով՝ մեկը մյուսից առաջ էր վազում մեր աշխարհին տիրելու: Այս պատճառով էլ Արշակ Մեծը դյուրամբ Հայաստան մտնելով՝ իր եզրորը Վաղարշակին թագավորեցնում է մեր Հայոց աշխարհի վրա:

ԹԵՆ ԵՂԻԱԿԱՆ ՊԱՏԵՐԱԶՄԸՅՑ) ՏԵՎՏԱՄՈՍԻ ԺԱՄԱՆԱԿ ԵՂԱՎ. ԵՎ ՄԵՐ
 ԶԱՐՄԱՅԵՐԸ ՄԱԿԱՎԱԹԻՎ ԵԹՈՎՊԱՅԻ ԶՈՐԳԻ ԷՅՏ ԱՅՆՏԵՂ ԷՐ ԵՎ
 ԱՅՆՏԵՂ ՄԵՌԱՎ

Այս երկու (պայմաններն) են, որ քո հարցասիրության շը-
 նորհիվ մեզ տաղնապ ու նեղություն են պատճառում— համա-
 ռոտարանություն և արագարանություն, այն էլ պերճ ու պայ-
 ծառ, ինչպես պլատոնական խոսքերը, ստույթյունից հեռու և լի
 ճշմարտությամբ, և այս կերպով քեզ մի անդամից պատմել ա-
 ռաջին մարդուց սկսած մինչև քեզ: Բայց այս բոլորը միասին
 չի կարող պատահել: Որովհետև (աստված), որ ամեն բան ըս-
 տեղծեց, նա, որ կարող էր մի ակնարկությամբ մի ակնթար-
 թում ամեն ինչ դոյացնել՝ այսպես չարափ, այլ օրեր որոշեց և
 ստեղծվածներին մեջ կարգեր, որովհետև մի քանիսն առաջին օր-
 վա ստեղծվածներն են, մի քանիսը՝ երկրորդի, երրորդի և հա-
 ջորդ օրերի: Եվ ս. հոգին այս վարդապետությամբ մեզ սովո-
 բեցնում է նույնպես կարգեր պահպանել: Բայց քո փառիազը
 մենք տեսնում ենք աստվածային սահմանից դուրս եկած— որ
 ամեն բան և մի անդամից և ճշմարտությամբ քեզ ասված լի-
 նի: Իսկ մենք կամ երկար պետք է դրենք, որպեսզի ցանկա-
 ցածիդ պես լինի, կամ կարճ, որ քեզ հաճելի չի լինի: Որով-
 հետև քո շտապեցնելուց մենք ոչինչ չզբեցինք (Աղեքսանդր)
 Մակեդոնացու մասին, ոչ էլ Եղիական (պատերազմի) մասին
 իր տեղումը հիշեցինք, և այստեղ ենք կցում: Չենք կարող ա-
 սել, թե իմաստ՞ն թե անհանճար հյուան ենք մենք դառնում
 այստեղ, պատշա՞ճ է թե ոչ՝ այժմ միայն վերջումը կցել կո-
 բեր և մեր շարադրության արժանի պատմությունները:

Եվ այս ճառերից որո՞նք պետք է առաջինը լինեն, եթե ոչ
 Հոմերոսից պատմվածները, այն՝ ինչ որ նա պատմում է Եղիա-
 կան պատերազմի մասին Ասորեստանցիների Տևտամոս թագավորի
 մամանակ: Եվ մեր Զարմարը, որ ասորեստանցիներին հպատակ
 էր, քիչ մարդով եթովպական զորքի հետ օգնական է եղել Պրի-
 ամոսին և այնտեղ հեյլնացոց քաջերից վիրավորվելով մեռնում
 է, բայց կկամենայի թե Աբելլեսից և ոչ թե մի ուրիշ քաջից:

Վերջացավ Առաջին Գիրքը, Հայոց մեծերի
 ծննդաբանությունը:

Բայց ի՞նչ ցանկութիւնն է արդո՞ք, որ ունես Բյուրասպի Աժդահակի⁹⁶) անպիտան և անճոռնի առասպելների նկատմամբ, կամ ինչո՞ւ մեզ նեղութիւնն ևս տալիս պարտից անհարմար ու անճաշակ զբույցների, մանա՞վանդ թե անբանութեան⁹⁷) պատճառով, (ինչպես են) նրա առաջին և անբարի բարերարութիւնը, դեերի նրան սպասաւորելը, վրիպածին ու ստին վրիպեցնել շկարողանալը, ուսերը համբուրելը, այնտեղից վիշապներ ծնովելը, այնուհետև շարութեան անուձը, փորի համար մարդիկ սպասելը: Հետո մի ոմն Հրուդենի նրան կապելը պղնձե լարերով և Դմբալընդ կոչված լեռը տանելը. հետո Հրուդենի քնելը. ճանապարհին, և Բյուրասպի նրան քաշելով բլուր տանելը, Հրուդենի զարթնելը և նրան լեռան ինչ—որ այր տանելն ու կապելը և ինքն իրեն նրա առաջ իրբև արձան հաստատելը, որից սարսափահար եղած՝ հնազանդ է մնում շղթաներին և չէ իշխում դուրս դալ և՛ աշխարհն սպականել:

Ի՞նչ կարոտութիւնն ունես այս սուտ առասպելներին կամ ի՞նչ կարիք այսպիսի շինծու անմիտ և անհանճար զբույցների: Մի՞թե սրանք հույների պերճ ու սղորկ, պատճառավոր առասպելներն են, որոնց տակ թաղնված են ճշմարիտ իրողութիւններ: Բայց դու մեզ ասում ես, որ իմաստ տանք նրանց անիմաստութեանը և անզարդը զարդարենք: Ես նույնը կրկնում եմ քեզ. ի՞նչ կարոտութիւնն ունես սրանց, և ի՞նչ փափազ է՝ անբողձալի բաներին բողձալը և մեզ նոր նեղութիւն պատճառելը: Մենք այս վերադրում ենք քո մանկական հասակին և համարում ենք քո տհաս խակութեան ցանկութիւն: Ուստի այստեղ էլ թող կատարած լինենք քո կամքը և փափաղդ լրացնենք:

ԲԱՍՏՐՈՒԹՅՈՒՆ՝ ԻՆՉ ՈՐ ՀԱՎԱՍՏԻ ԲԱՆ ԿԱ ԲՅՈՒՐԱՍՊԻ ՄԱՍԻՆ

Պատանի խոսքն այժմ համարձակապես կարտասանեմ. Ալբրոդի համար կա՞ արդո՞ք ուրիշ ևս, իհարկե ոչ⁹⁸)»: Որովհետև

բացի ուրիշ անհնար բաներից, որ քեզ համար հնարավոր դարձ-
րինք, այս էլ ենք կատարում: Որովհետև նրանց այն գրույց-
ներն ու զործերը, որ մենք ատում ենք և մանավանդ որոնց
լուրը աստուծութունն էր մեզ պատճառում՝ այսօր իմ ձեռներով
ինքս շարադրում եմ, նրանց անմտության մեջ միտք դնելով և
նրանց չափազանց հին և նրանց համար անհասկանալի անցքերն
ահա կբացատրեմ, միայն թե քեզ էլ ուրախութուն պատճառեմ
կամ օգուտ բերեմ: Բայց դիտելիք մեր ատելութունը դեպի
այսպիսի գրույցները, որ արժան չհամարեցինք մեր առաջին
դրքում ղետեղել, ոչ նույն խեղ վերջին գրույցներում, այլ
զատ և առանձին: Ես կսկսեմ այսպես:

(Պարսիկների) Բյուրասպի Աժդահակ ասածը նրանց նախ-
նին է, Ներբովթին ժամանակակից: Որովհետև երբ լեզուները
բոլոր երկրի վրա ցրվեցին, այս բանը չկատարվեց խառնիխու-
ռն և առանց առաջնորդների, այլ կարծես մի աստվածային
ակնարկությամբ որոշվեցին դիտավորներ և ցեղապետներ, ո-
րոնցից յուրաքանչյուրն իր սահմանը ժառանգեց կարգով և
գործությամբ: Եվ ես այս Բյուրասպի իսկական անունը ճանա-
չում եմ Կենասպրոս Պյուսիդամ⁹⁰), որ դառել եմ քաղցեական
մատյանում: Սա ոչ այնքան քաջությամբ, որքան ճշտությամբ
և ճարտարությամբ իր ազգի ցեղապետութունը վարում էր,
Ներբովթին Հնադանդելով, և կամենում էր ցույց տալ, որ ար-
մենքը պետք է ընդհանուր կենցաղ ունենան. նա ասում էր, թե
ոչ ոք չպետք է առանձին (սեփական) բան ունենա, այլ ամեն
ինչ ընդհանուր պետք է լինի: Նրա ամեն մի խոսքը, ամեն մի
գործը հայանի էր. ոչ մի բան ծածուկ չէր մտածում, այլ սրբ-
տի բոլոր գաղտնի խորհուրդները լեղվովն արատհայտում էր.
և սահմանում էր, որ բարեկամները նրա մոտ ելևճուտ անեն
ինչպես ցերեկով, այնպես էլ գիշերը: Եվ այս է նրա այսպես
կոչված անբարի բարեբարութունը:

Եվ որովհետև աստեղարանության մեջ Հոոր լինելով կա-
մեցավ նաև կատարյալ շարությունը¹⁰⁰) սովորել, և այս նրան
անկարելի էր, — որովհետև, ինչպես վերն ասացինք, մարդկանց
պատրելու նպատակով սովորությունն ուներ ոչ մի բան ծածուկ
չգործել, ուստի այնպիսի կատարյալ և ծայրահեղ շարությունը
սովորելու հնարավորութունն չկար, — այս ուսման համար մի

դասն հնարք է մտածում, — իբրև թե փոքի սարսափելի ցա-
վեր ունի, որ ոչ մի ուրիշ միջոցով չի բժշկվի, եթե ոչ մի ինչ-
որ խոսքով ու սոսկալի անուշով, որը ոչ ոք չի կարող լսել ա-
ռանց վտանգի: Եվ սովորած չար ոգին, որ նյութում էր չա-
րությունը, դուրսը Բյուրասպիի ուսերի վրա դնելով անկա-
կած սովորեցնում էր նրան անբարի արվեստը, տանը և հրա-
պարակներում, ականջին խոսելով: Սրա մասին առասպելում
ասում են, թե սատանայի ճուտը նրան սպասավորելով կատա-
րում էր նրա կամքը, որի համար հետո, դարգև խնդրելով,
ուսը համբուրում էր:

Իսկ վիշապներ բուսները կամ Բյուրասպիի կատարելապետ
վիշապանայը, որ ասում են, այս է: Որովհետև նա անթիվ մար-
դիկ սկսեց զոհել դևերին՝ ուստի բազմությունը նրանից տաղա-
կացավ և բուրբը միարանեցին ու նրան հալածեցին. նա փախավ
վերոհիշյալ լեռան կողմերը. երբ հալածանքը նրա դեմ սատա-
կացավ, նրա հետ եղած ամբոխը քայքայվեց և ցրվեց. հալա-
ծողներն այս բանին վստահանալով՝ մի քանի օր այդ տեղում
հանդիստ առան: Սակայն Բյուրասպիի ցրվածներին նորից հա-
վաքելով՝ հանկարծորեն նրանց վրա է հասնում, մեծ վնասներ
վատճառելով. բայց բազմությունը հաղթում է և Բյուրասպիի
փախուստ է տալիս: Հասնում, նրան սպանում են լեռան մոտ և
դցում են մի մեծ ծծմբահոտ վիհի մեջ⁽¹⁰¹⁾:

ՅԱՆԿ ԵՐԿՐՈՐԴ ԳՐՔԻ

Ա. Հայոց միջին պատմութիւնը:

Բ. Արշակի և Նրա որդիներէ թագաւորելը, պատերազմ ժակեղանացիներէ և սեր Հոստայնցիներէ Հետ:

Գ. Վաղարշակին Հայոց աշխարհի վրա թագաւորեցնելը:

Դ. Թե ինչպէս Վաղարշակը Հայոց ջոջերէն զինվորական կարգի վերածելով՝ արշավում է ժակեղանացիներէ ժտերիմներէ վրա:

Ա. Մարտիայիկեսի պատերազմը և Նրա մահը միւսնորի Հարվածից:

Զ. Թե ինչպէս կարգաւորեց Վաղարշակը մեր աշխարհի Հյուսիսային և արևմտյան կողմերը:

Է. Թագաւորութեան կողմակերպութիւնը, և թե ո՞րտեղից Հիմնեց Լախարարութիւններն և ինչպէս Հրամայեց կենցաղաւորել:

Ը. Մարտի Ամզանակ թագաւորի սերնդից թագաւորութեան երկրորդ նշանակելը:

Թ. Մեր Արշակ Առաջինի և Նրա զորքերի մասին:

Ժ. Թե ո՞րտեղից գտած պատմութիւնը Մաբ Արաւ կատինայի զբոյրից Հետ:

ԺԱ. Մեր Արտաշէս Առաջինի մասին և նախազանգութիւնը (պարսիկներէից) Հափշտակելու մասին:

ԺԲ. Արտաշէսի արշավանքը դեպի Արևմուտք, Կրեսոսին մերձակայիւրը և Կուսքերի արձաններն այժար անելն ու Հայերէն տալը:

ԺԳ. Ուրիշ պատմագիրներէից վկայութիւններ Արտաշէսի տիեզերակալութեան և Կրեսոսին կողմէն մասին:

ԺԴ. Տիգրանի Միջինի թագաւորելը, Հունաց զորքերէն զիմադրելը, մեհյանները շինելը և Պողոստին արշավելը:

ԺԵ. Հոստայնցիներէ Պամպուս զորավարի մեր վրա զիմելը, Մամակն անելը և Միհրդատի մահը:

ԺԶ. Տիգրանի՝ Հոստայնցիներէ զորքերէ վրա Հարձակվելը, Գարիանոսի խույս տալը և երիտասարդ Միհրդատին արձակելը:

ԺԷ. Կրեսոսի պատերազմը և Տիգրանից սպանվելը:

ԺԸ. Թե ինչպէս Կատսիոս զիմադրեց Տիգրանին և Միհրդատի արտամուրելն ու Կեսարիան շինելը:

ԺԹ. Տիգրանի և Արտաշէսի միարմնութեան մասին. Պողոստին արտասակող զորք ուղարկելը, Հյուսիսային թաւաշանաղեսի և բազմաթիվ Հրեաների գերութիւնը:

Ի. Հայոց մի այլ պատերազմ Հոստայնցիներէ Հետ. Սիդոնի և Բենզի-զիոսի պարտութիւնը:

14. Քե ինչպես Անտոնիոսը անձամբ Հայոց զորքերի վրա դիմելով առնում է Շամշառ (բաղաբը):

15. Արաուզազի թագավորելու ժամին և Հոռոմայեցիների հետ պատերազմելը:

16. Անտոնիոսի մերթսկանքը Արաուզազին:

17. Արշամի թագավորելու ժամին. առաջին անգամ Հայերի ժամանակ կերպով Հոռոմայեցիներին Հարկատու դասնալը, Հյուսիսահայերի արձակվելը և նրա պատանառով Բագրատունիների ցեղին Հասան վասնդը:

18. Արշամի դժուրթյունը Հերովդեսի հետ և ակամա Հնազանդությունը:

19. Արաաբի թագավորելը, Հայերի ամբողջապես Հարկատու դասնալը Հոռոմայեցիներին, պատերազմը Հերովդեսի զորքերի հետ և նրա կղբարարի Հոգևեփին սպանելը:

20. Եղևտա զազաբի շինությունը և Համառու հիշատակություն մեր Հուսափորչի առնմի:

21. Արաաբի Արևելք դնալը և Պարսից վրա Արաաշեսին թագավորեցնելը, և Քե ինչպես նա կարգավորեց (Արաաշեսի) կղբարիներին, սրտնցից նազում են մեր Հուսափորչի և նրա սպառկիցները:

22. Արաաբի վերադառնալի Արևելքից և Արևին օգնություն առալը Հերովդես Չորրորդագետի հետ պատերազմելու:

23. Արաաբի իշխանների առաջումը Մասինոսի ժամ, որի ժամանակ նրանք տեսան մեր Փրկիչի Քրիստոսին, որ առիթ դարձավ Արաաբի Հափառալուն:

24. Արաաբի թուղթը Փրկչին:

25. Արաաբի թղթի պատասխանը, որ դրեց թովմաս առաջալը Փրկչի հրամանով:

26. Թաղեսո առաջալի զարգությունը Եղևտայում, և (Արաաբի) հինգ թղթերի պատենները:

27. Մեր (առաջալների) 102) նահատակության ժամին:

28. Սանաարուկի թագավորելը և Արաաբի դավաճանքին սպանելը. Հեղինակի միևնույն ժամին:

29. Մերին զազաբի նորոգման, Սանաարուկի անվանակոչության և նրա մահման ժամին:

30. Երվանդի թագավորելը, Սանաարուկի սրդիներին կոտորելը և Արաաշեսի փախելով սպառկելը:

31. Նիչ խնդրի զորքի դրեց Երվանդը՝ Արաաշեսին իր մեղքը պնդելու Համար, և Միջնադարը թողնելը:

32. Երվանդալառ զազաբի շինության ժամին:

33. Քե ինչպես շինեց Բաղարանը՝ կուռքերի զազաբը:

34. Մանգոց կոչված անասուը անկելու ժամին:

35. Երվանդակերտ կոչված մեռակերտի ժամին:

36. Քե ինչպես Միջառը Պարսից նախարարներին օգնական դարձնելով՝ ինչպիսիք էր Արաաշեսին թագավորեցնելը:

ԿԳ. Քե ինչպես Երվանդը լսում է Արտաշեսի դալը և զորք է դուժարում՝ պատերազմի պատրաստվելով:

ԿԴ. Քե ինչպես Արտաշեսի իր աշխարհը ժանկուն պես զորքը հաջողվեց:

ԿԵ. Երվանդի պատերազմն Արտաշեսի հետ և փախուսալը. քաղաքի տուժելիլը և նրա մահը:

ԿԶ. Արտաշեսի թագավորելը և իր կրթաթագավորներին բարիքներ անելը:

ԿԷ. Երվանդին սպանելը և ժյուս Բազարանը շինելը, և Արտաշեսի Հարկասու դառնալը Հոռմայեցիներին:

ԿԸ. Արտաշես քաղաքի շինության մասին:

ԿՃ. Այանների Հարձակումը մեր վրա և պարտութունը. Արտաշեսի իշխամանալը նրանց հետ:

ԿԱ. Արդամի և նրա որդիների սպանութունը:

ԿԲ. Քե ինչպեսի մարդ էր Սմբատը և ինչ զորք կառարեց Այանների կրկրում, և Արտաղում բնակութուն հաստատելը:

ԿԳ. Կասրերի կրկրի ավարումը, Արտաշեսի զավակների զբոսութունը Սմբատի դեմ և իրար դեմ:

ԿԴ. Պատերազմ Բասեանում Դոմեախանոսի զորքերի հետ:

ԿԵ. Տրտյանոսի և նրա զորքերի մասին. Մամանի մահը և զբարիքների մեղքով:

ԿԶ. Քե ինչպես Արտաշեսը մեր աշխարհը բազմամարդացրեց և սահմանները հաստատեց:

ԿԷ. Ամասունիների նախարարության մասին:

ԿԸ. Առավելյանների առձի մասին, թե ո՞րտեղից է այդ ցեղը սերվել:

ԿՃ. Արվեստների դիտութունը Արտաշեսի ժամանակ:

ԿԵ. Արտաշեսի մահվան մասին:

ԿԶ. Արտավազի թագավորելը, իր եղբայրներին ու քույրերին հալածելը և նրա մահը, այլարանությամբ հանդերձ:

ԿԷ. Ինչ որ կա Տիրանի մասին:

ԿԸ. Տրգատ Բազրատունու մասին, և նրա ցեղի հին անունները:

ԿԳ. Քե ինչպես էր Տիգրան Վերջինը և ինչ զորքեր է արել:

ԿԴ. Վաղարշի թագավորելու մասին. Բասենի ավանը շինելը, նոր քաղաքը պարսպով պատելը, Կադիսների հետ պատերազմը, և նրա մահը:

ԿԵ. Քե ո՞րտեղից է պատմում այս բաները:

ԿԶ. Քե ինչպես Արթուրանդեղոս համառոտ պատմեց:

ԿԷ. Թագավորական աղբերի մասին, որոնցից շահվեցին պարթևական ցեղերը:

ԿԸ. Քե ինչպես էր Պարսից Արտաշես թագավորի ցեղը մինչև վերջը:

Զ. Ինչ տոտապելներ կան Պահլավիկների մասին:

ՀԱ. Խոսքովի տաղին արշավանքը դեպի Ասորեստան, որով մատուցեց էր պենել Արտավանին:

2Բ. Ասորովք Փիլիպպոսից արձույթուն ստանալով՝ պատերազմով դիմում է Արտաշէրի վրայ:

2Գ. Ասորովք կրկին հարձակվելը Արտաշէրի վրա՝ տուայ հոսմայեցիների արձույթուն:

+ 2Ծ. Անուի գալուստան ժառին և ս. Գրիգորի հաջումը:

2Ծ. Կապազովկական Կեսարիայի եղիսկոպոս Փերճելիանոսի և նրա պատմությունների ժառին:

2Զ. Արտաշէրի մեղ վրա զիճելը և Տակիրստոկարսին հաղթելը:

2Է. Պարսիկներին և Հույների մեջ խաղաղություն հաստատվելը, և Արտաշէրի՝ Հայաստանը բարեկարգ պահելը անխիտանության ասորիներում:

2Ը. Մանգակունիների ցեղի կոտորումը Արտաշէրի մեղով:

2Թ. Տրդատի ժաշաղարծությունները Հայաստանի անխիտանության միջոցին:

2. Համառու անկեկություն ս. Գրիգորի սնվելու և վարքի ժառին, Արտաթեա եղիսկոպոսի ՔչՔից, որ զրեւ էր (երբև պատախան) Հազարանի միայնավոր Մարկոսի հարցմունքին:

2Ա. Քն՝ արանգից և ինչպես է ծագել Մամիկոնյանների ցեղը:

2Բ. Տրդատի ժաշաղարծությունները թագավոր եղած ժամանակ, նախքան հալոստալը:

2Գ. Այն ժառին, որ Տրդատը կին է տանում Աշխենին և Կոստանդինը Մարտիրոսային, և թե ինչպես (Կոստանդինը) հալոստալի եկավ:

2Դ. Միկունիների բնաջնջումը ձեռնով Մամզունի մեղով:

2Ե. Տրդատի ժաշաղարծությունները Աղվանքում անկի ունեցած պատերազմի ժամանակ, երբ մեղքից կես արավ Բասիլների թագավորին:

2Զ. Երանելի Նուսեի ժառին, թե ինչպես պատեառ զարմով վրացիների փրկության:

2Է. Շապուհի կրած պարտությունը և ակամայից հնազանդելը Կոստանդինոս Մեծին, Տրդատի Եկրատանը զբաղելը և ազգականների գալը, և թե այս ժամանակ անկի ունեցավ փրկական խալի գյուարը:

2Ը. Լիկիանոսի կողմելը, արքունիքի Հոռմից փոխադրվելը և Կոստանդնուպոլսի շինությունը:

2Թ. Արիստ Հերեակիոսի և նրա պատեառով Նիկիայում գումարոված ժողովի ժառին, և Գրիգորիոսի վրա երեցած սքանչելիքի ժառին:

2. Արիստակեսի Նիկիայից դառնալը, ազգականների հալոստալը և Գառնիում եղած շինությունները:

2Ա. Գրիգորի և Արիստակեսի մահվան ժառին, և թե ինչ պատեառով լեռը հալվում է Մանյա այրք:

2Բ. Տրդատ թագավորի վախճանի ժառին, որի հետ և սղբերգական մեղադրություն:

Ավարովեց ցանկը երկրորդ դրբի
Հայոց միջին պատմության:

ԳԻՐՔ ԵՐԿՐՈՐԴ

ՄԻՋԻՆ ՊԱՑՄՈՒԹՅՈՒՆ ՄԵՐ ՆԱԽՆԻՊՆԵՐԻ

Ա.

Այժմ քեզ կզբևամ, ինչ որ մեր աշխարհում առանձին դործեր են կատարվել, սկսելով երկրորդ դիրքս, կարգով պատմելով Աղեքսանդրի թագավորութունից մինչև քաջ ու սուրբ մարդու՝ Տրդատի թագավորութունը, ինչ որ այստեղ քաջության և արիության, խմաստության և բարեկարգության դործեր են կատարվել ամեն մի (թագավորի)՝ ձեռքով, (սկսած) Պարսից Արշակ թագավորից և նրա Վաղարշակ եղբորից¹⁰²), որին թագավորեցրեց մեր աշխարհի վրա, և մեր աշխարհի մյուս թագավորներից, որ նրանից հետո եղան նրա զարմից, որոնք տերութունը որդին հորից առնելով կոչվեցին Արշակունիներ՝ Արշակի անունից, որոնցից մեկն ըստ կարգի հաջորդում էր թագավորութանը, իսկ մյուսները, ավելորդները, աճում և բազմանում էին իրրև ցեղ: Բայց կզբևամ կարճառոտ, որքան մեզ հարկավոր է, ավելորդները բաց թողնելով: Որովհետև ուրիշ ազգերի մասին բավական է, ինչ որ շատերից արդեն ասված է:

Երբ ըստը տեղեկեցին տիրեց Աղեքսանդր Մակեդոնացին, փրկիպոստի և Ոլոմպիադայի որդին, քսան և չորսերորդն Աքելզեսից, ապա ինքը մեռնում է՝ իր տերութունը թողնելով շատ մարդկանց, կտակելով, որ ըստը ի իշխանութունն էլ կոչվի Մակեդոնական: Նրանից հետո Բարելոնի վրա թագավորեց Սելևկիոսը, որ շատերից իշխանութունը իւրեց և պարթևներին մեծ պատերազմով հնազանդեցրեց, որի պատճառով և Նիկանովր (Հաղթող) կոչվեց: Սա երեսուն և մեկ տարի տիրելուց հետո՝ թագավորութունը թողնում է իր որդուն Անտիոքին, որ Սոսեր

էր կոչվում, սա (Թաղալորեց) տանն և ինն տարի: Սրան հաջորդեց Թեոս կոչված Անտիոքոսը տասը տարի, իսկ տասն և մեկերորդ տարում պարթևներն ապստամբում են և զուրս են դալիս մակեդոնացիների հպատակութունից: Ուստի Թաղալորում է Արշակ քաջը, որ Արբաշամի սերունդից էր, Քեսուրայի զավակներէց¹⁰⁴), որով հաստատվում էր Տիրոջ խոսքն Արբաշամին, թե՛ «Քեղանից աղգերի Թաղալորներ կծնվեն»¹⁰⁵):

Բ.

ԱՐԵԱՎԻ ԵՎ ՆՐԱ ՈՐԴԻՆԵՐԻ ԹԱԳԱՎՈՐԵԼԸ: ՊԱՏԵՐԱՅՄ
ՄԱԿԵՒՐԱՅՈՒՆԵՐԻ ՀԵՏ ԵՎ ՍԵՐ ՀՌՈՍԱՅՑՈՒՆԵՐԻ ՀԵՏ

Ինչպես ասացինք, Աղեքսանդրի մահից վաթսուն տարի հետո պարթևների վրա Թաղալորում է Արշակ քաջը՝ Բաշ և Աուսիտին¹⁰⁶) կոչված քաղաքում, Քուշանների երկրում: Խիստ ուստիկ պատերազմներ մղելով դրավում է ամբողջ արևելքը, Բարսելոնից էլ հալածում է մակեդոնացիների իշխանութունը: Նա լսում է, որ հռոմայեցիները զորացել են (և իշխում են) բնոր Արևմուտքին ու Տոլին, որ սպանիացիներից խլել են ոսկու և արծաթի հանքերը, դադատացիներին հաղթելով հարկատու են դարձրել, ինչպես և ասիացիների Թաղալորութունը: (Ուստի Արշակը) պատռամալորներ ուղարկելով խնդրում էր դաշնակցութուն (կնքել), որպեսզի (հռոմայեցիները) մակեդոնացիներին չօգնեն, (իբ կողմից խոստանալով) ոչ թե հարկ տալ, այլ միայն նվեր՝ տարեկան հարյուր քանդար:

Այսպես նա տիրեց երեսուն և մեկ տարի: Նրանից հետո նրա որդին Արտաշեսը քսան և վեց տարի: Սրան հաջորդում է որդին, Արշակը, որ կոչվեց Մեծ. պատերազմում է Դեմետրի և Դեմետրի որդու Անտիոնոսի հետ, որ մակեդոնական զորքով նրա վրա եկավ Բարսելոն և պատերազմի մեջ դերի ընկավ, որին Արշակը բռնելով՝ երկաթե շղթաներով տաքավ Պարթևների աշխարհը, որի պատճառով սիրիայինդես¹⁰⁷) կոչվեց: Բայց նրա եղբայրը, Անտիոքոս Միդիացին, լսելով որ Արշակը դնաց, դալիս դրավում է Ասորիքը: Բայց Արշակը տասներկու բյուր զորքով նորից հետ է դառնում. Անտիոքոսը սաստիկ ձմեռվանից նեղ-

ված, պատերազմով պատահում է նրան նեղ տեղերում և իր
դրքի հետ միասին կորչում է, և Արշակ տիրում է աշխարհիս
մի երրորդ մասին, ինչպես կարելի է սովորել Հերոդոտոսի¹⁰⁹)
պատմութան չորրորդ (չրքից), որտեղ աշխարհը բաժանված է
երեք մասի, և հոչված են՝ մեկը Սյրոպե, մեկը Լիբիե և մեկը
Ասիա, որին և տիրեց Արշակը:

Գ.

ՎԱՊԱՐԵԱԿՈՆ ՀԱՅՈՑ ԱՇԽԱՐՀԻ ՎՐԱ ԹԱԳԱՌՈՐԾՆԵՆԸ

Այն ժամանակ մեր Հայոց աշխարհի վրա թագավորեցնում
է իր Վաղարշակ եղբորը, նրան սահման տալով Հյուսիսն ու
արևմուտքը: Սա, ինչպես մեր առաջին գրքում ասացինք, քաջ
և խոհեմ մարդ էինելով, անկախորեն տիրեց իր սահմաններում¹⁰⁰)
և կենցաղական կարգեր հաստատեց մեր աշխարհում՝ որքան
կարելի էր, սահմանեց նախարարություններ և այս նախարարու-
թյունների համար նահապետներ պիտանի մարդկանցից, որոնք
ծաղում էին մեր նախնի Հայկի սերունդից և ուրիշներից:

Որովհետև մակեդոնացիներին սանձահարելուց հետո, երբ
սլատերազմը դադարեց, քաջ Պարթևը ձեռնարկում է բարեկար-
գությունների, նախ և առաջ բարիքների փոխարենը հատուցա-
նելով զորավոր և իմաստուն Շամբատ Բաղարատին, որ հրեա-
ներից էր, իշխանություն տալով նրան՝ որդոց որդի թագադիր
լինել Արշակունիներին, (և սահմանելով) որ նրանից սերվող ցե-
ղը Բաղարատունի կոչվի նրա անունով, որ ներկայումս մեծ նա-
խարարություն է մեր աշխարհում: Որովհետև այս Բաղարատն
առաջինը կամավորապես ինքն իր անձը ընծա բերեց Վաղարշա-
կին, նախքան Արշակի պատերազմները մակեդոնացիներին հետ,
երբ սա արքունի դառնն էր, իսկ (մեր երկրի) արևմտյան կող-
մում, որտեղ հայերեն լեզուն վերջանում է, նրան նշանակեց
կողմնակալ, բյուրերի և հազարների իշխան:

Բայց նորից վեր դառնանք ու պատմենք Վաղարշակի պատե-
րազմը պոնտացիների հետ և Փոյուզիայում, և նրա հաղթու-
թյունը:

ԹԵ ԻՆՁՊԵՍ ՎԱՂԱՐԵԱԿԸ ՀԱՅՈՑ ՔԱՋԵՐԻՆ ԶԻՆՎՈՐԱԿԱՆ ԿԱՐԳԻ
ՎԵՐԱՅԵԼՈՎ՝ ԱՐԵԱՎՈՒՄ Է ՄԱԿԵԳՈՆԱՅԻՆԵՐԻ ՄՏԵՐԻՄՆԵՐԻ ՎՐԱ

Արշակի մակեդոնացիների հետ պատերազմից հետո, երբ նա դրավեց Բաբելոնը և Ասորեստանից արևելք և արևմուտք (ընկած երկիրները), Վաղարշակն էլ մեծ զորք է դումարում Ասորպատականից և Հայաստանի միջնաշխարհից՝ անվանի և քաջ մարդիկ, վերը հիշված Բաղարատին և նրա ձեռքի տակ եղած քաջերին, ծովեզերքի երիտասարդներին¹¹⁰), որ սերված էին Գեղամից և քանանացիներից, և Շարայի ու Գուշարի սերունդներից, և նրանց մերձակա Սիսակյաններին և Կաղմյաններին իրենց մերձավորներով, դրեթե մեր աշխարհի կես մասը: Հասնում է մեր աշխարհի միջնաշխարհ, Մեծամորի ակունքից վեր, Երասխի ափը, Արմավիրի մոտ, որ Բլուր է կոչվում. բավական շատ օրեր մնում է այնտեղ, որովհետև, ինչպես հարկ է ասել՝ (զինվորական) կարգեր չդիտեին:

Եվ այստեղից, մեր աշխարհի բոլոր կողմերից (զորքերը) միացնելով, հասնում է Պաղտիքի¹¹¹) սահմանները. որովհետև Ղազիկան, Գոնատուր, Փոյուղիան, Մաժաքը և ուրիշները, Արշակի պատերազմների լուրն առած չլինելով՝ հաստատ պահում էին բարեկամական դաշինքը մակեդոնացիների պետութան հետ: Ուստի և մի օրն Մորփյուղիկես վերոհիշյալ կողմերը միաբանեցնելով՝ պատերազմի է պատրաստվում Վաղարշակի հետ: Նրանք իրար պատահում են մի բարձրավանդակ քարադապար թլուրի մոտ, որ այժմ կոչվում է Կոլոնիա, և միմյանց մոտ դաշով, մեջ տեղը երկար ասպարեզներ թողած՝ երկու կողմերն ամրանում են բավական օրերի ընթացքում:

Ս.

ՄՈՐԹՅՈՒՂԻԿԵՍԻ ՊԱՏԵՐԱԶՄԸ ԵՎ ՆՐԱ ՄԱՆԸ ՄԿՈՒՆԻ ԼԱՐՎԱՅԻՑ

Երբ այսպես շատ օրերի ընթացքում երկու կողմերն ամրացան, ապա պատերազմն սկսվում է մեր կողմից. ուստի և Մոր-

փյուղիկեսը, կամա ակամա, կաղմակերպում է՝ իր զորքի նակա-
 տը և հանդուգն հարձակումով վրա է վաղում: Որովհետև նա
 սրտոտ մարդ էր, երկար անդամներով, մարմնին համապատաս-
 խան, սաստիկ ուժեղ էր և ամրացած էր պղնձով ու երկաթով
 և շրջապատված էր ուրիշ ընտիր սպառազեններով՝ ուստի ոչ
 սակայն ընտիր ու քաջ մարդիկ դեռին էր դըրում Վաղարշակի
 երիտասարդներից և ջանք էր անում անցնել ու հասնել Հայոց
 թաղապորտի մոտ, որ ամրացած էր դինված մեծ խճրի մեջ: Եվ
 մոտ հասնելով՝ հաջողից սվինը դցել, որովհետև կորսվի և
 երկայնածիղ էր, աշահն¹¹²) հետու արձակեց, կարծես քրաթե
 թուշունի թուխչեով: Բայց չհասպղեցին մեջ ընկնել քաջ և անվա-
 նի մարդիկ Հայկի և Ասորեստանի Սենեքերիմի սերունդներից,
 որոնք աշտեի հարվածով քաջին սպանեցին և նրա զորքերն առաջ
 խառնելով փախցրին, արյան վտակներ թափելով դեռինը ոտ-
 դեցին՝ ինչպես անձրևի հեղեղներով: Այնուհետև այդ երկիրը
 Վաղարշակի ձեռքի տակ նվաճվելով խաղաղում էր և մակեդո-
 նական սպառնալիքը դադարում էր:

3.

ԻՆ ԻՆՉՊԵՍ ԿԱՐԳԱՎՈՐԵՑ ՎԱՂԱՐՇԱԿԸ ՄԵՐ ԱՇԽԱՐՀԻ ՀՅՈՒՄԻՍԱԹԻՆ ԵՎ
 ԱՐԵՎԱՏՅԱՆ ԿՈՂՄԵՐԸ

Այս զործը կատարելուց հետո (Վաղարշակը) կարգավորում
 է Մաժաքի կողմերը, պոնտացիներին և եղերացիներին¹¹³), ու
 դառնում է դեպի Հյուսիս, Պարխար լեռների ստորոտով, Տայքի
 միջով, դեպի անտառախիտ, դեջ, մառախլապատ լուսավետ տե-
 դերը. դեղեցիկ կերպով կարգավորում է այս երկիրը, նրա լեռ-
 նային և ջերմին վայրերը փոխադարձաբար բարեխառնելով¹¹⁴).
 Իր թաղապորտի վայելչության համար, այնտեղ ամարա-
 նոցներ պատրաստելով՝ երբ ամառները դեպի Հյուսիս դնալու
 լինի: Երկու անտառախիտ տափարակները իրենց լեռներով հան-
 դերձ վերածում է երկու դոմի, դարձնում է որսերի տեղ, և
 կուլայի ջերմությունը մեղմացնում է այդիններով և բուրաստան-
 ներով: Բայց ես քաշվում եմ այդ սիրելի անձի մասին ամեն ինչ
 հայտնի և մանրամասն դրել, որովհետև ես միայն տեղերը ճիշտ

նշանակեցի, առանց ոճի վրա ուշադրութիւն դարձնելու, հրաշալի անձի սիրտ կապը անխզելի պահելու նպատակով:

Այստեղ նա կանչեց եկվոր վայրենի ցեղը, որ ապրում էր Հյուսիսային դաշտում և կովկաս մեծ լեռան ստորոտում, այն հովիտներում և խորը ձգված երկայնաձև ձորերում, որ լեռան հարավային կողմից իջնում են մինչև մեծ դաշտի բերանը. նրանց պատվեր է տալիս թողնել ավազակութիւնը, դեն դնել մարդկանց դավելը, հպատակվել արքունական հրամաններին ու հարկերին, որպեսզի հաջորդ անգամ, երբ նրանց տեսնե, առաջնորդներ և իշխաններ հաստատե զեղեցիկ կարգերով: Եվ նրանց արձակում է՝ իր կողմից իմաստուն մարդիկ և վերակացուներ նշանակելով: Իսկ ինքը, արևմուտքից հավաքած բազմութիւնն արձակելով՝ իջնում է Շարայի սահմանի մոտի խոտավետ տեղերը, որ հին մարդիկ կոչում էին Անփայտ կամ Վերին Բասյան, բայց հետո Բուլղար Վոյեւոդը¹¹⁵) Վունդի դաղթականութեան պատճառով, որ այդ տեղերում բնակվեց, նրա անունով կոչվեց Վանանդ. և (մոտակա) գյուղերը նրա եղբայրների և սերունդների անուններով են կոչվում մինչև այժմ:

Իսկ երբ Հյուսիսում ցրտեց և սարնամանիքներն սկսեցին իջել, նա այնտեղից շարժվեց, եկավ իջավ մեծ դաշտը, բանակ դրեց Մեծամորի ափին այն տեղում, որտեղ մեծ զետը Հյուսիսային ծովակից սկիզբ առնելով, իջնում խառնվում է Մեծամորի հետ: Այստեղ մեր աշխարհի զորքերը կարգավորելով և իր կողմից վերակացուներ թողնելով՝ վերջնում է իր հետ բոլոր զբլխաօրներին և չվում է Մծրին:

Է.

ՔԱՅԱՎՈՐՈՒԹԵԱՆ ԿԱՋՄԱԿԵՐՊՈՒԹՅՈՒՆԸ, ԵՎ ԹԵ ՈՐՏԵՂԻՑ ԼԻՄՆԵՑ
ՆԱԽԱՐԱՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ ԵՎ ԽՆՁՊԵՍ ԼՐԱՄԱՅԵՑ ԿԵՑԱՂԱՎԱՐԵԼ

Այս գլուխը մեծ է և հավաստի պատմութիւններով լի և արժանի է ընդարձակ և կոկիկ պատմելու: Որովհետև շատ կա այստեղ՝ տների, ցեղերի, քաղաքների, գյուղերի, դաստակերտների և ընդհանրապես թաղավորութեան կարգերի և կարգավորման վերաբերյալ, ինչպես նաև թաղավորութեան հետ կապված

դորքերի, զորապետների, կողմերի կողմնակալների և սրանց նմանների :

Արդ՝ նախ և առաջ թաղավորը կարգավորում է ինքն իրեն և իր սոււնը, սկսելով իր դիտից ու թաղից : Եվ Բաղարատ կոչվածին, որ հրեաներից էր ծագում, շնորհակալութուն ցույց տալով հենց սկզբից անձնատուր լինելուն և թաղավորին օժանդակելուն համար, ինչպես և նրա հովատարմության և քաջության համար՝ պարզեւում է նրան՝ ցեղի վերը հիշված տանուաիրական պատիվը¹¹⁰), իրավունք տալով թաղ դնել թաղավորի դուռը և կոչվել թաղադիր, այլև ասպետ¹¹⁷), և մանր մարդարիտից երեք փաթ վարսակալ կրել առանց ոսկու և (Թանդադին) քարերի՝ երբ արքունիքում և թաղավորի տանը շրջելիս լինի :

Իրեն զգեստներ հաղցնող նշանակում է Ջուռախին¹¹⁸), քանանացոց սերնդից և նրա ցեղի անունը դնում է Գնթունի, չզիտեմ ինչ պատճառով : Իսկ իրեն զինված թիկնապահներ է նշանակում Հայկազն Պոռի սերնդից, ընտիր և քաջ նիզակավոր և սուսերափոր մարդկանց, և նրանց նախարարության դուռն է նշանակում Մաղխազ անունով մի բարի և սրտոտ մարդու . բայց ցեղի անունը պահում է սկզբնականը¹¹⁹) : Իսկ Գաախն, որ Գաանիկի դավակներից էր, Գեղամից սերված, նշանակում է արքունական որսերի վրա : Նա ունեցավ մի որդի Վարժ անունով, որի անունով և այս ցեղը կոչվեց¹²⁰) , բայց այս հետո եղավ, Արտաշեսի ժամանակ : Գարաղ անունով մեկին նշանակում է ձիերի երամակների վրա, իսկ Արելին (սեղանատան) սպասների և զահերի վրա¹²⁰) . նրանց պարզեւում է դյուղեր, որոնք նրանց անուններն են կրում, ինչպես նաև նախարարությունները կոչվեցին Արեղյան և Գարեղյան :

Իսկ Արծրունիներն իմ դիտցածովս¹²¹) ոչ թե Արծրունի են, այլ արծիվունի, որոնք (թաղավորի) առջև արծիվներ էին կրում : Ես դանց եմ անում առասպելների դատարկարանությունները, որ պատմվում են Հաղամակերտում, իբր թե երեսոյսի քնելուն հակառակիվելիս են եղել անձրևն ու արևը, և թռչունը հովանի է կղել թալկացած պատանուն : Գնունիներն էլ իմ դիտցածով զինիունի են, որ թաղավորին արժանի ըմպելիքներ էր պատարաստում, և զարմանալի կերպով զուգադիպեցին նրա դործն ու անունը, որովհետև թաղավորին ըմպելիքներ էր

պատրաստում ընտիր և համեղ դիմիներէց և անունն էլ Գին էր, որի վրա Վաղարշաղը շատ զվարճանալով, ասում են, դասում է նախարարական ցեղերի թվում: Եվ այս երկու տունը, Արծրունիներն ու Գնունիները, Սեննեբրիմի սերունդներից են:

Նույնպես և Սպանդուռներին համարում են սպանդանոցների վրա (նշանակված), իսկ Հալուանիներին՝ բաղնախրներ և բաղն բռնողներ, որովհետև ապրում էին անտառներում: Եվ եթե դատարկախոս չհամարես ինձ՝ Ձյունահաններին էլ ես համարում եմ ամարանոցների պահապաններ և ձյունախրներ, որոնք առաջադիմելով ազնվականութուն ստացան, իրրև թաղավորներին ընտանի մարդիկ:

Եվ արքունի դասն չորս պահապան դունդ է նշանակում, ամեն մեկը բյուր սպառազեն մարդուց բաղկացած, բուն Հին թաղավորների սերունդներից, մեր նախնի Հայկից ծաղած, որոնք բուն ոստան²²²) էին կոչվում, և երբեմն երբեմն հայրերից ժառանգութուն էին ստանում դյուղեր և դատասկերտներ: Բայց վերջերը, Պարսից թաղավորների ժամանակ, ինչպես բուն եմ, ուրիշ դեղեր են կազմվել ու ոստան կոչվել, չգիտեմ, արդյոք նախկին ցեղի սպառազեւ պատճառով, թե մի որևէ ընդդիմության պատճառով այդ ցեղը դեն գցելով և նրա տեղ ուրիշ դընդեր նշանակելով՝ արժանի անունով: Բայց առաջինը հաստատ Հին թաղավորների սերնդից էր, ինչպես և այժմ կան Վրաց աշխարհում, որոնք Սեփեծուլ²²³) են կոչվում: Նաև հրամայում է նույն ցեղից ներքինիներ խզել և նրանց նահապետ է նշանակում Հայրին²²⁴), որի իշխանութունը տարածվում էր Ատրպատականից մինչև Ճուաշ և Նախճափան: Բայց սրա պատմությունը, թե ո՞րպես և ո՞րտեղ պատահեց, հիշատակված չէ, և ես չգիտեմ:

Ը.

ՄԱՐԱՑ ԱԹՆԱԼԱԿ ԹԱԳԱՎՈՐԻ ՍԵՐՆԻՑ ԹԱԳԱՎՈՐՈՒԹՅԱՆ ԵՐԿՐՈՐԴ ՆՇԱՆԱԿԵԼ

Թաղավորի տունը կարգավորելուց, հետո՝ թաղավորության երկրորդ նշանակում էր Աժդահակի՝ Մարաց թաղավորի սերնդից, որ այժմ կոչվում են Մուրացյան, որովհետև այդ ցեղի նա-

Հայկեաններին շին ասում Մուրացյան տեր, այլ Մարացոց տեր ։
Նրան թողնում է բոլոր դյուղերը, որտեղ (այսրում էին) դերի
բերված մարացիները ։ Իսկ արևելյան կողմից, Հայերեն խոսակ-
ցության վերջի սահմաններում, Լեկու կողմնակալ է նշանա-
կում մի-մի բյուր մարդով, նահապետական տների ցեղերից,
Միսակյաններին և Կաղմոսի սերունդներից, որոնց անունները
հիշեցինք մեր նախորդ գլուխներից մեկում ։

Սրանից հետո (Վաղարշակը) հաստատում է արևելյան
հյուսիսային կողմի մեծ, անվանի բազմաբյուր կողմնակալու-
թյունը, (կողմնակալ նշանակելով) Առանին, որ անվանի մարդ
էր, առաջինը բոլոր մտավորական և հանճարեղ դործերում,
Կուր կոչված մեծ դեռի ընթացքով, որ անցնում է մեծ դաշ-
տով ։ Բայց դիպցիր, որ մենք Առաջին դրքում մոռացանք
հիշատակել այս մեծ և անվանի ցեղը, այսինքն Սի-
սակից սերված դուռդը, որ ժառանգեց Աղվանից դաշտը և այս
դաշտի լեռնակողմը, Երասխ դեռից մինչև Հնարակերտ կոչված
ամբոցը ։ աշխարհն էլ Աղվանք կոչվեց նրա քաղցր բնավորու-
թյան պատճառով, որովհետև նրան աղու էին ասում ։ Այս (Սի-
սակի սերնդից էր և այս անվանի և քաջ Առանը, որ Պարթև
Վաղարշակի կողմից բյուրավոր կողմնակալ նշանակվեց ։ Ասում
են, որ սրա զավակներից են սերվել Ուտեացոց աղբը և Գարդ-
մանացոց, Ծավդեացոց ու Գարդարացոց իշխանությունները ։

Իսկ Գուշարին, Երասխի զավակներից, ժառանգություն
տվեց Մթին լեռը, այսինքն Կանդարքը և Ջավախքի կես մասը,
Կողբը, Մորը, Ձորը, մինչև Հնարակերտ ամբոցը ։ Բայց Առոցքի
տեր և Տաշիրքի սեպուհ նշանակում է Վաղարշակը Հայկազն
Գուշարի զավակներից ։ Իսկ Կովկաս լեռան դեմ հյուսիսի կողմնա-
կալ է նշանակում մեծ և հզոր ցեղը և նահապետության ա-
նունը դնում է Գուշարացոց բղեշխ, որ Գարեհի²⁵⁵) Միհրդատ
նախարարի սերնդից էր, որին Աղեքսանդրը բերելով իշխան
նշանակեց Իվերիացոց ցեղից գերիների վրա, որոնց բերել էր
Նարուպոդոնոսորը, ինչպես պատմում է Աբյուղենոսը²⁵⁶), ասե-
լով ։ «Մեծագուր Նարուպոդոնոսորը ավելի հզոր էր, քան 'Հե-
րակեսը. նա զորք ժողովելով հասնում էր լիբիացոց և Իվերիա-
ցոց աշխարհը, և հաղթահարելով իր ձեռքի տակ էր նվաճում,
և նրանցից մի մասը տանում բնակեցնում էր Պոնտոս ծովի ա-

չակողմում: (Իվերիան դռնվում է արևմուտքում աշխարհի ծայրում): Իսկ Բասենի մեծ հովտում նահապետութուն է հաստատում, Որդունի անունով, Հայկի սերունդներից:

Իսկ Տորքին, որ սերված էր Հայկի թոռն Պասքամից, մի տղեղ, բարձր, կապիտ կազմվածքով, տափակ քթով, փոս ընկած աչքերով, դժնյա հայացքով մարդու, որին սաստիկ աղեղության պատճառով կոչում էին Անդեղյա²²⁷), որ վիթխարի հասակ և ուժ ուներ՝ արևմուտքի կուսակալ նշանակեց և ցեղի անունը կոչում է Անդեղ տուն՝ երեսի աղեղության պատճառով: Բայց եթե ուղում ես, ես էլ նրա մասին անհամ ու անտեղի ստեր կպատմեմ, ինչպես պարսիկները, որ Ռոստոմ Սաղճիկի մասին պատմում են, թե հարյուր քսան փղի ուժ է ունեցել: Որովհետև նրա ուժեղության և սրտոտ լինելու պատճառով երզբը պատմում էին նրա մասին չափազանց անհարմար բաներ, որոնք ո՛չ Սամսունին են հարմարում, ոչ Հերակլեսին և ոչ Սաղճիկին²²⁸): Որովհետև երզում էին նրա մասին, իրր թե ձևք էր զարնում որձաքար ապառաժներին, որոնց վրա ոչ մի՛ ճեղքվածք չկար, ուղածին պես ճեղքում էր մեծ ու փոքր, եղունգներով տաշում էր, տախտակներ էր ձևացնում և նույնպես եղունգներով նրանց վրա դժում էր արծիվներ և նման բաներ: Պոստոս ծովի ափին պատահել է թշնամիների նավերի և վրա է հարձակվել: Նրանք Հեուացել են խոր ծովը մտա ութ ասպարեզ: Չկարողանալով նրանց հասնել, ասում են, վերցնում է բլրաձև ժայռեր և չլքում է նրանց հետևից: Ջրերի ալեկոծվելուց ոչ սակավ նավեր ընկղմվում են, և ջրերի պատառումից առաջացած ալիքները մնացած նավերը շատ մղոններ առաջ են քշում²²⁹): Ո՛հ, չափազանց առասպել է այս, առասպելների առասպել: Բայց, ի՞նչ կանես, որ մարդը սաստիկ ուժեղ էր և այսպիսի դրույցները արժանի:

Արանից հետո (Վաղարշակը) հաստատում է Մոփաց նախարարութունը Չորրորդ կոչված Հայրում: Նույնպես հաստատում է Ապահունյաց նախարարութունը, ինչպես և Մանավազյանը և Բզնունահանը, նույնպես Հայկի սերունդներից, և բնակիչներից առաջավորներին դռնելով՝ տերեր է նշանակում, դյուղերի և դավառների անուններով նրանց կոչելով:

Բայց մոռացանք Սլաք կոչված դժնյա մարդուն, որի մասին

Հաստատու չեմ կարող ասել, արդյո՞ք Հայկի՞ց էր ծագել, թե նրանից առաջ մեր աշխարհում ապրողներից, որոնց դոյության մասին պատմում են գրույցները. բայց նա քաջ մարդ էր: Մրան քիչ մարդկանցով նշանակում է լեռը պահպանելու և քույր որսալու. որանք կոչվեցին Սլիկունիներ: Այսպես և նույնպիսի դործերի վրա նշանակում է անդառնալի Միանդակին²²⁰), որից սերվեցին Մանդակունիները:

Եվ Վահագնի դավակներից գտնելով մարդիկ, որոնք ինքնակամ խնդրեցին մեհ-չանների սպասավորութունը, նրանց շատ պատվում է, նրանց է հանձնում քրմութունը, դասում է առաջին նախարարութունների շարքում և կոչում է Վահունիներ: Նույնպես գտնելով, որ Առավենյանները և Զարհավանյանները առաջին թագավորների սերունդներից են, նշանակում է նույնանուն ավաններում:

Իսկ Շարաշանին, որ Սանասարի տնից էր (ծագում), մեծ բղելիս և կուսակալ է նշանակում արևմտյան-հարավում, Ասորեստանի սահմաններին մտա, Տիգրիս գետի ափին, նրան դավաներ պարզեկելով Արձնը և նրա շրջակայքը, Տավրոս լեռը, որ է Սիմը, և ամբողջ Կղեսուրը²²¹):

Իսկ Մոկրում գտնելով նույն դավառից մի մարդ, որ 'ձկուքի տակ ունեւր բազմաթիւ սրիկաներ²²²), Հաստատում է նախարարութուն: Նույնպես Հաստատում է Կորդվացիներին, Աձեւացիներին և Ակեացիներին նույնանուն դավառներից: Իսկ Ռչտունիները և Գողթնեցիները մասին դոս պատմված, թե նրանք անկասկած Սիսական (տան) Հատվածն են կազմում, բայց չգիտեմ, արդյո՞ք դավառնե՞րն են կոչվել մարդկանց անունով, թե դավառների անունով կոչված են նախարարութունները:

Այս բոլորից հետո Արմավիրում մեհ-չան շինելով՝ արձաններ է կանգնեցնում արեգակին, լուսնին և իր նախնիքներին: Վաղարշակը շատ խնդրեց, նույնպես և խոսքերով Հարկադրեց հրեա Շամբատի դավակ Բազարատին, որ թագադիր և ասպետ էր, օրպեսզի թողնի հրեական կրոնը և կուսե՞ր պաշտի. բայց երբ նա հանձն չառավ, թագավորը նրա կամքին թողեց:

Նաև հրաման է տալիս նորոգել Շամիրամի քաղաքը, և ուրիշ շատ տեղերում շինել բազմամարդ քաղաքներ, գլխավոր մարդաշատ գյուղեր:

Յվ իբ թաղապետական տանը օրենքներ է հաստատում, ժամեր է սահմանում (արքունիք) մտնելու և իջնելու, խորհրդի, կերուխուսի և զրոտանքների համար: Սահմանում է դիմադրական կարգեր, առաջին, երկրորդ, երրորդ և այլն. և երկու մարդ դրով հիշեցնողներ, մեկը բարին հիշեցնողը, մյուսը՝ վրեժխնդրութունը: Բարին հիշեցնողին հրաման է տալիս՝ թաղապետի բարկանալու կամ անիրավ հրաման տալու դեպքում հիշեցնել իրավացին և մարդասիրութունը: Սահմանում է իրավարարներ արքունի տանը, իրավարարներ քաղաքներում և աշաններում: Հրաման է տալիս, որ քաղաքացիների հարգն ու պատիվը ասելի լինի, քան դյուղացիներինը, որ դյուղացիները պատվեն քաղաքացիներին, ինչպես իշխաններին, բայց որ քաղաքացիները շատ չզոտողանան դյուղացիներին մոտ, այլ եղբայրաբար վարվեն, բարեկարգության և աննախանձ կյանքի համար, որ հիմք է կազմում շինության և խաղաղ կյանքի, — և ուրիշ նման բաներ:

Յվ որովհետև շատ որդիներ ուներ, հարմար դասով, որ բուլոն էլ միասին իբ մոտ չման Մծբինում, այլ նրանց ուղարկում է բնակվելու Հաշտենից դավառը, և նրան սահմանակից ձորը, քր Տարոնից դուրս է դոնվում, նրանց է թողնում բոլոր դյուղերը, ավելացնելով նաև առանձին եկամուտներ և ուսեստ արքունի (դանձարանից): Միայն իբ առաջին որդուն, որ կոչվում էր Արշակ, պահում է իբ մոտ, իբրև թաղապետության հաջորդ, նաև նրա որդուն, որին կոչեց Արտաշես և որին շատ էր սիրում, որովհետև երեսան հերավի կայտառ էր և ուժեղ կազմվածքով, այնպես որ նրան նայողները նախատեսում էին, թե ի՞նչ արություններ պիտի դարդանան նրա մեջ: Յվ այս բանն այնուհետև մինչև վերջը օրենք դարձավ Արշակունի թաղապետների համար, որ մի որդին ասլի թաղապետի հետ՝ թաղապետության փոխանորդ լինելու համար, իսկ մյուս որդիներն ու դուստրները դնան Հաշտենից կողմերը իբրև ցեղի ժառանգներ:

Այսպիսի արության դործերից և բարեկարգություններից հետո Վաղարշակը մեռնում է Մծբինում, քաներկու տարի թաղապետելուց հետո:

Արշակը, Վաղարշակի որդին, Հայոց վրա թագավորում է տասներեք տարի. իր հոր առաջինութիւններին նախանձավոր և հետնող դռնվերով, նա շատ բարեկարգութիւններ մտցրեց. պոնտացիներէ հետ պատերազմելով, մեծ ծովի ափին իր (հաղթութեան) նշան թողեց (մի արձան). և ստում են, թե իր բոլորակ տեղով ներգալը, որ թաթախված էր ղեռուների արյունի մեջ, հետևակուց նետելով՝ խորը նստեցրեց երկանաջարից շինած արձանի մեջ, որ կանգնեցրել էր ծովեզերքում: Այս արձանը պոնտացիները երկար ժամանակ պատվում էին իրբև աստվածների դործ, բայց երբ Արտաշեսը նորից պատերազմի բռնելից պոնտացիների հետ, ասում են, նրանք այդ արձանը ծովը զցեցին:

Սրա ժամանակ մեծ խռովութիւններ ծագեցին Կովկաս մեծ լեռան դռաներում, բուլղարների աշխարհում և նրանցից շատերը հեռանալով եկան մեր աշխարհը և բնակվեցին Կողից ներքեւ արդաւիանդ և հացառատ տեղերում երկար ժամանակ:

Բազարատի որդիները սրանից նեղվեցին, որպեսզի կուռք պաշտեն. նրանցից երկուսը սրով արիւրար վախճանվեցին իրենց հայրենական կրոնի համար, որոնց շնմ տատանվում կուշել հետևող Անանյաններին և Սիդաղարյաններին¹³³). Իսկ մյուսները միայն այսքան բան հանձն են առնում — շարաթ օրերը ձի հեծնել որսի և պատերազմի համար և տղա դավակներին անթըլփատ թողնել՝ եթե լինեն, որովհետև կին չունենան: Եվ Արշակից հրաման դուրս եկաւ բոլոր նախարարութիւններին՝ նրանց կին չտալ, եթե պայման չղնեն թլփատութիւնից հրաժարվելու: Նրանք հանձն են առնում միայն այս երկուսը, բայց կուռքերին երկրպագելը՝ ոչ:

Այստեղ սպառվում են ծերունի Մար Արաս Կատինայի պատմութիւնները¹³⁴):

Կսկսենք պատմել քեզ Ափրիկանոս¹³⁵) Ժամանակադրի հինգերորդ դրջից, որին վկայում են Հովսեպոս և Հյուպոդիտոս¹³⁶) և ուրիշ շատերը հույներից: Որովհետև նա ամբողջապես փոխադրեց (հունարենի)՝ ինչ որ Նդեախայի, այսինքն Ուհայի դիվանում գրվածքներ կային մեր Թաղալորների մասին: Այս մատյաններն այնտեղ փոխադրված էին Մծրինից և Պոնոտի Մինոպից¹³⁷), մեհենական պատմություններից: Թող ոչ ոք չկասկածի, որովհետև մենք ինքներս մեր աչքով տեսանք այն դիվանը: Եվ մերձավոր վկա ու երաշխավոր թող լինի Եվսերիոս Կեսարացու եկեղեցական (պատմության) դիրքը, որը մեր երանելի ուսուցիչը Մաշտոց՝ Թարգմանել տվեց հայերեն: Փնտռել տուր այս դիրքը Գեղարքունիքում, Սյունյաց դավառում, և կզտնես առաջին դպրության տասներեքերորդ դըլխում, որտեղ վկայում է, թե Նդեախայի դիվանում կղել են մեր առաջին Թաղալորների բոլոր դարձերը մինչև Արդար և Արդարից հետո մինչև Նբվանդ: Եվ կարծում եմ, որ մինչև այժմ էլ պահվելիս կլինի նույն քաղաքում:

ԺԱ.

Արտաշեսն իր հոր Արշակի փոխանակ Թաղալորում է Հայոց վրա Պարսից Արշական Թաղալորի քսան և շորերորդ տարում, և առաջադեմ լինելով, չի կամենում երկրորդական դահը դրավել, այլ ձգտում է ավադության. Արշականը համաձայնելով՝ տալիս է նրան նախադահությունը: Որովհետև (Արտաշեսը) հպարտ և պատերազմասեր մարդ էր, որ և Պարսկաստանում արքունի (պաշտոն) չլինեց իրեն համար և առանձին դրամ կտրել տվեց, իր պատկերով, և Արշականին իր ձեռքի տակ Թա-

դավար էր դնում Պարսկաստանի վրա, ինչպես և իր որդի Տիգրանին՝ Հայոց վրա:

Բայց իր որդի Տիգրանին հանձնում է Վարաժ անունով մի պատանու, որ Դասի որդին էր, Գառնիկի դավակներից, Գեղամի սերնդից, որովհետև այդ պատանին նշանավոր էր կորովի նետաձգությամբ, (պատվիրելով) Տիգրանին սովորեցնել նրան նշանակում է վերահացու արքունական որսերի, պարզվում է նրան դյուղեր Հրազդան գետի մոտերը. նրա ցեղը նրա անունով կոչվում է Վարաժնուհի: Բայց իր Արտաշատս դուստրը կնության է ցալիս ամեն Միհրդատի¹³⁸), Վրաց մեծ բղշխի, որ Դարեհի նախարար Միհրդատի դավակներից էր, որին Աղեքսանդրը նշանակել էր Իվերիացիների ղերինների վրա, ինչպես առաջ պատմեցինք, և նրան է հավատում հյուսիսային լեռների և Պոնտոս ծովի կողմնակալությունը:

Ճ Ր.

ԱՐՏԱՇԱՏԱՒ ԱՐԵՎԱՆՔԸ ԴԵՊԻ ԱՐԵՎՄՈՒՏՔ, ԿՐՍՈՍՄԻՆ ՁԵՐԱՎԱԿԵԼԸ ԵՎ ԿՈՒՌՔԵՐԻ ԱՐՁԱՆՆԵՐՆ ԱՎԱՐ ԱՌՆԵԼՆ ՈՒ ՀԱՅԵՐԻՆ ՏԱԼԸ

Այն ժամանակ Արտաշեսը հրաման է տալիս արևելքից և հյուսիսից զորք հանել խիստ մեծ բազմությամբ, այնպես որ նա նրանց հաշիվն էլ չգիտեր, այլ (հրամայում էր) ճանապարհների վրա և իջևաններում մարդազուլու մի քաղ զիջել և թողնել իբրև նշան իրենց բազմության: Այնուհետև նա շարժվում է դեպի արևմուտք և ձերբակալում է լյուդացիների կրեսոս թագավորին:

Ասիայում դռնելով Արտեմիդի, Հերակլի և Ապոլոնի սղնձածույլ ոսկեզոծ արձանները, բերել է տալիս մեր աշխարհը, որ այնպի կանգնեցնեն Արմավիրում: Քրմապետները, որոնք Վահուսիներից ցեղիցն էին, Ապոլոնի և Արտեմիդի արձաններն առնելով կանգնեցրին Արմավիրում, իսկ Հերակլեսի արձանը, որ Սկյուդեսի և կրեոսացի Դիպինոսի գործն էր¹³⁹), իրենց նախնի Վահագնը համարելով, կանգնեցրին Տարոնում, իրենց սեփական Աշտիշատ դյուղում՝ Արտաշեսի մահից հետո:

Բայց Արտաշեսը երկու ծովերի մեջ եղած ցամաքը նվաճե-

լով, ովկիանոսը լցնում է նավերի բազմությամբ, կամենալով բոլոր արևմուտքն իրեն հպատակեցնել. որովհետև Հռոմում մեծ խռովություն և շփոթություն լինելով՝ ոչ ոք նրան ուժեղ դիմադրություն ցույց չտվեց: Բայց չեմ կարող ասել, ի՞նչ բանի ազդեցությամբ, ահազին աղմուկ և շփոթություն է ծաղում, և բազմաթիվ զորքերն սկսում են միմյանց կոտորել. իսկ Արտաշեսը զխաչելիս մեռնում է, ինչպես ասում են՝ իր զորքերից, քան և հինգ տարի թաղավորելով:

Բայց Ելլադայում էլ վերցնելով Դիոսի, Արտեմիդի, Աթենասի, Հեփեստոսի և Ափրոդիտեի արձանները՝ ուղարկում է Հայաստան: (Բերոզները) դեռ մեր աշխարհի ներսերը չհասած լսում են Արտաշեսի մահվան բոթը և արձանները զխաչնում հասցնում են Անի ամրոցը. քուրմերն էլ արձանների հետ դնալով՝ նրանց մոտ էլ մնում են:

37

ՈՒՐԻՑ ՂԱՏԱԳԻՐՆԵՐԻՑ ՂԱՅՅՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ ԱՐՏԱԵՍՈՒ ՏՈՆՁԵՐԱՎԱԼՈՒԹՅԱՆ ԵՎ ԿՐԾՍՈՍԻՆ ԿԱԳՆՈՒ ՄԱՍԻՆ

Այս բանն ասում են Հունաց պատմադիրները, ո՛չ մեկը կամ երկուսը, այլ շատերը, որի մասին տարակուսելով՝ մենք շատ քննություն կատարեցինք: Որովհետև մի քանի պատմություններից շուրջ էինք, թե Կյուրոսն է սպանել Կրեսոսին և Լյուդացոց թաղավորությունը վերացրել: Նույնպես պատմվում է Կրեսոսի առարկությունը Նեքթաներոսին¹⁴⁰), իսկ այս Նեքթաներոսը, ինչպես պատմում է Մանեթոսը, եղիպտացիների վերջին թաղավորն է, որին ոմանք համարում են Աղեքսանդրի հայրը: Եվ դռնում ենք, որ Կրեսոսը Նեքթաներոսից երկու հարյուր տարի առաջ է եղել, իսկ Նեքթաներոսն ավելի քան երկու հարյուր տարի առաջ Հայոց Արտաշես Առաջին թաղավորից:

Բայց որովհետև շատերն են, որ ասում են, թե մեր Արտաշեսն է բռնել Կրեսոսին և հարձար ոճով են պատմում, ուստի և ես համոզվում եմ: Որովհետև Պոլիկրատեսն այսպես է ասում. «Իմ աչքում պարթև Արտաշեսը բարձր է Աղեքսանդր Մակեդոնացուց. որովհետև իր աշխարհում մնալով՝ տիրեց թե-

րեին ու Բարեկունին, և Այլուս դետը շանցած՝ Ելուզացոց դոր-
քը կոտորեց և Կրեսոսին բռնեց, և նախքան Առիա հասնելը Աս-
տիկեյի դղյակում հուշակվեց: Ավա՛ղ բախտին. դոնե իր տերու-
թյան մեջ լինեք վախճանված և ոչ թե փախուստի ժամանակ:՝

Սրա նման ասում է Եվաղարոսը. «Աղեքսանդրի և Դարեհի
պատերազմը փոքր է թվում՝ Արտաշեսի (պատերազմի) հետ
համեմատելիս, որովհետև նրանց ժամանակ ցերեկվա լույսը
փոշու պատճառով պայծառ չէր երևում, իսկ սա նետաձու-
թյամբ արեղակն ստվերով պատեց, կեսօրին արհեստական
դիշեր ստեղծելով: Նա փախստական չթողեց, որ Ելուզացիներ-
քին լուր տաներ, այլ և նրանց Կրեսոս թաղավորին հրամայում
էր տապալի վրա դնել: Ուստի և հոսող ջրերը չկարողացան գե-
տը հորդացնել (որովհետև դորքը) խմելով նրան իջեցնում էր
ձմեռվա նվաղության, քանի որ զորքի բաղմությամբ ցույց տը-
վեց, սր թվերը տկար են (նրանց քանակն արտահայտելու),
այնպես որ ավելի չափ էր հարկավոր, քան հաշիվ: Բայց նա
սրանով չհպարտացավ, այլ արտասովեց, ասելով. «Ավա՛ղ այս
անցավոր փառքին»:

Սկամալոսն էլ այսպես է դրում. «Ելուզացիների հպար-
տացած Կրեսոսին մոլորության մեջ էր դցում Պյութիայի³⁴¹)
դուշակը, պատասխանելով. «Կրեսոսն Այլուս դետն անցնելով
իշխանություններ կկործանե»: Նա օտարների (իշխանություն-
ները) կարծելով՝ իրենը կործանեց, որովհետև Պարթև Արտա-
շեսը նրան բռնելով հրամայեց երկաթե տապալի վրա դնել:
Իսկ Կրեսոսը հիշելով Աթենացի Սողոնի խոսքերը՝ իր լեզվով
բացականչեց: «Ո՛վ Սողոն, Սողոն, դու դեղեցիկ խոսեցիր, թե
չի կարելի մարդու բարեբախտությանը երանի տալ մինչև նրա
մահը»: Նրա մոտն եղած մարդիկ այս լսելով Արտաշեսին պատ-
մեցին, թե Կրեսոսը մի նոր աստծու կանչեց: Արտաշեսը դժա-
րով՝ հրամայեց նրան իր մոտ բերել, և երբ նրանից հարցրեց
և իմացավ, թե ինչ էր նրա բացականչածը, հրամայեց ներել ու
չտանջելը:

Փղեպոնիոսն³⁴²) էլ դրում է. «Պարթև Արտաշեսը բոլոր թա-
ղավորներից հուժկու եղավ. նա ոչ միայն Ելուզացիներին վա-
նեց և Կրեսոսին կապեց, այլ և Հելլեսպոնտոսում³⁴³) և Թրա-
կիայում տարերջների բնությունը փոխեց, ցամաքի վրայով ծո-

վազնացութիւն կատարեց, ծովով անցալ իրրև Հետևակ. նա սպառնում էր թխտալացիներին, նրա համարալը հիացնում էր Հելլենական (աշխարհը): Նա կործանեց լսիկեղեմոնացիներին, փախցրեց փոկեացիներին, դովկրացիներն անձնատուր եղան, բյուտացիները նրա կալվածների մի մասն են, ամբողջ Սլլադան ահարեկված էր նրանից: Քիչ ժամանակ Հետո (նրա) աղետները դերագանցեցին բոլորից. Կյուրոսն այնքան շքշվառացալ մտքութների դեմ պատերազմելիս, այնպիսի (չարիքներ) չկրեց Դարեհը սկյութացիներից փախչելիս, ոչ էլ Կամբոյուսեաը Սթովպացոց աշխարհում. փոքր է և Քսերքսի զորքով Սլլադա հարձակվելը, որտեղ նա թողեց դանձերն ու խորանները և ինքը Հաղիվ փախչելով կենդանի մնաց: Իսկ սա մեծամեծ Հաղթանակներով փառալուրովեւոց Հետո իր զորքերից խողխողվում է⁽³²⁾:

Արդ՝ ես այս պատմութիւններն արժանահավատ եմ համարում, իսկ այն Կրեատուր, որ, ինչպես պատմում են, եղել է Կյուրոսի կամ Նեքթաներոսի ժամանակ, կամ սո՛ւտ է, կամ մի անունով կոչված են շատ թաղալորներ, ինչպես շատերը սովորութիւն ունեն:

Ճ.Գ.

ՏՈՒՐԱՆ ՄՒՋԻՆԻ ԹԱԳԱՎՈՐԱԸ, ՀՈՒՆԱՅ ՋՈՐՔԵՐԻՆ ԴԻՄԴԻՐԱԸ,
ՄԵԼՅԱՆՆԵՐԸ ԵՒՆԸԸ ԵՎ ՊԱՆԾՍԻՆ ԱՐՇԱՎԱԸ

Արտաշէս Առաջինից Հետո թաղալորում է նրա Տիգրան որդին Պարսից Արշական թաղալորի քառասուն և իններորդ տարում: Հայոց զորքերը ժողովելով՝ նա դնում է Հունաց զորքերի դեմ, որոնք նրա հոր Արտաշէսի մահից և նրա զորքերի ցրվելուց Հետո՝ նրանց հետապնդելով մեր աշխարհն էին դալիս: Տիգրանը նրանց դեմ դուրս գալով՝ նրանց արշավանքն արդելում է և Հետ է մղում: Իր ջրով մաքուրն Միհրդատին Հալատալով Մոթաքը և Միջերկրյա կողմերը և շատ զորք նրա մոտ թողնելով դառնում է մեր աշխարհը:

Իբրև առաջին զործ՝ նա կամեցալ մեհյանները շինել, Իսկ ջրմեքը, որ եկել էին Հունաստանից, (Հնար) մտածելով, որ

իրենց Հայաստանի խորքերը չքշեն, սուտ դուշակություններ
հնարեցին, իրրև թև աստվածները հենց նույն տեղումը կամե-
նում են բնակվել: Տիգրանն այս բանին համաձայնելով՝ Ուլիմ-
պիական Դիոսի արձանը կանդնեցնում է Անիում¹⁴⁴), Աթինաի-
նը թիլում, Արտեմիդի մյուս արձանը Երիզայում և Հեփեսոսո-
սինը Բաղայասոխնում: Բայց Ափրոդիտեի արձանը, իրրև Հե-
րակլեսի տարիածուի, հրամայում է կանդնեցնել հենց Հերակ-
լեսի արձանի մոտ Հաշտից տեղում¹⁴⁵): Եվ զայրանալով Վահու-
նիների վրա, որոնք իրենց սեփական (դյուղում) համարձակվել
էին կանդնեցնել իր հոր ուղարկած Հերակլեսի արձանը, դըր-
կում է զբմության (պաշտոնից) և արքունիք է դրավում այն
դյուղը, որտեղ արձանները դրվել էին:

Եվ այսպես մեհյաններ շինելով և մեհյանների առաջ բա-
ղիններ կանդնեցնելով՝ բոլոր նախարարներին հրամայում է դո-
հեր մատուցանել և երկրպագություն անել: Բազրատունյաց ցե-
ղի մարդիկ այս բանը հանձն չառան: (Տիգրանը) նրանցից մե-
կի, որ Ասուղ էր կոչվում, լեզուն կտրեց, որովհետև անարգել
էր արձանները: մյուսներին ուրիշ չարչարանքների չենթարկեց,
որովհետև համաձայնեցին թագավորի զոհերից, նույնպես և
խողի միս ուտել, թեպետ իրենք զոհեր չմատուցին ու չերկըր-
պագեցին կուռքերին): Ուստի (Տիգրանը) նրանցից առնում է
զորքի իշխանությունը, բայց թագադիր ասպետությունը չի
առնում: Ինքն իջնում է Միջագետք, այնտեղ դտնելով Բարչա-
մինայի արձանը, որ շինված էր փղոսկրից և բյուրեղից և ար-
ծաթով կազմած, հրամայում է տանել կանդնեցնել Թորդան ա-
վանում:

(Այդտեղից) անմիջապես դիմում է Պաղեստինացոց աշխար-
հը¹⁴⁶) Պողոմյան Կղեոպատրայից վրեժ առնելու՝ նրա Դիոնիս
որդու գործած հանցանքի համար իր հոր (Արտաշեսի) դեմ:
Հրեաներից շատ գերի վերցնելով՝ շրջապատում է Պողո-
մայի շաղաքը¹⁴⁷): Իսկ հրեաների Աղեքսանդրիա կամ Մե-
սադինա թագուհին, որ Հուդա Մակարեի Շմայոն եղբոր որդի
Հոհաննեսի որդի Աղեքսանդրի կինն էր եղել և այդ ժամանակ
դրավում էր հրեական թագավորությունը՝ մեծ դանձ տալով
(Տիգրանին) այնտեղից հեռ դարձրեց: Որովհետև (Տիգրանը)
լսել էր, թե Վայկուն անունով մի ելուզակ¹⁴⁸) վրդովում է

Հայոց աշխարհը, գրավելով այն ամուր լեռը, որ մինչև այսօր էլ այդ ելուզակի անունով կոչվում է Վայկունիք:

ԺԵ.

ՀՌՈՄԱՅԵՑԻՆԵՐԻ ՊՈՄՊԵՆՍ ԶՈՐԱՎԱՐԻ ՄԵՐ ՎՐԱ ԴԻՄԵԼ, ՄԱԺԱՐՆ ԱՌՆԵԼ ԵՎ ՄԻՆԴՐՈՍԻ ՄԱԼԸ

Այն ժամանակ Հոռոմայեցիների Պոմպեոս զորավարը մեծ զորքով դալիս հասնում է Միջերկրյա կողմերը և իր Սկալթոս ըստ պարապետին ուղարկում է Ասորիք՝ Տիգրանի հետ պատերազմելու: Նա դալիս է, բայց չի պատահում Տիգրանին, որովհետև սա վերադարձել էր իր աշխարհը ելուզակի հարուցած խուճապի պատճառով: Սկալթոսն անցնում է Դամասկոս և, սեանելով, որ Մեանդը և Ղուղը քաղաքն առել են, նրանց հալածում է և փութալով դնում է Հրեաստան Արիստարքուղի վրա, իբրև ոչնական նրա ավազ եղբոր Հյուրկանոս քահանայապետին, որ Աղեքսանդրի որդին էր:

Իսկ Պոմպեոսը Միհրդատի հետ պատերազմելով՝ սաստիկ դիմադրության է հանդիպում և ահազին կռիվների. նա մեծ վտանգի է ենթարկվում, սակայն բազմությունը հաղթում է և Միհրդատը փախուստ է տալիս Պոնտոսի կողմերը: Նրանից Պոմպեոսն անսպասելի կերպով ազատվելով՝ առնում է Մաթաքը, բռնում է նրա սրբուհն Միհրդատին, քաղաքումը զորք է թողնում և առանց (Միհրդատին) հետամուտ լինելու՝ շտապում է Ասորիքով անցնել Հրեաստան: Նա Պոնտացի Պիղատոսի հոր ձեռքով Միհրդատին սպանում է թափափոր դեղով: Այս բանին վկայում է և Հովսեպոս՝ բալասանին վերաբերող գլխում, սանելով. «Երիզովի մոտ Պոմպեոսին հասնում է Միհրդատի մահվան ավետավոր լուրը»:

ԺԶ.

ՏԻԳՐԱՆԻ՝ ՀՌՈՄԱՅԵՑԻՆԵՐԻ ԶՈՐԲԵՐԻ ՎՐԱ ՀԱՐՁԱՎԵԼ, ԳՔՐՈՍՆՈՍԻ ԽՈՒՅՍ ՏԱԼԸ ԵՎ ԵՐԻՏԱՍԱՐԴ ՄԻՆԴՐՈՍԻՆ ԱՐՁԱՎԵԼԸ

Իսկ Տիգրանը դեբի հրեաներին տեղափոխելով Արմավիրում և Վարդգեսի ավանում, Բասախ դեախ վրա, ելուզակներին

լեռներից բնաջինջ անելով և Միհրդատի սուզը կատարելով՝ այնուհետև շարժվում դնում է Ասորիք, հոռմայեցիների զորքերի վրա՝ վրեժ առնելու: Նրա դեմ է դալիս Գարխանոսը, հոռմայեցիների զորքի սպարապետը, որին այնտեղ թողել էր Պոմպեոսը Հոռմ վերադառնալիս: Գարխանոսը չի համարձակվում Տիգրանի հետ ընդհարվել, և Միհրատի մոտերից դառնում դնում է Մզխատոս, պատճառ բերելով Պոլոմեոսին: Եվ Տիգրանի հետ դադարի հաշտութուն կնքելով՝ հետ է տալիս Միհրդատի որդու պատանի Միհրդատին, որ Տիգրանի զեւորդին էր և որին բռնել էր Պոմպեոսը Մաժաքում, ասելով, թե (Միհրդատը) դադարի փոխարին:

ԺԷ.

ԿՐԱՍՈՍԻ ՊԱՏԵՐԱԶՄԸ ԵՎ ՏԻԳՐԱՆԻ ՍՊԱՆՎԵԼԸ

Հոռմայեցիները կասկածի դնալով՝ Գարխանոսին փոխում են և նրա տեղ ուղարկում են Կրասոսին: Նա դալով դրավում է բոլոր դանձր, որ դանխում էր Երուսաղեմում ասածո տաճարում, և հետո՝ դիմում է Տիգրանի վրա: Եմբատն անցնելով Տիգրանի հետ պատերազմում է և բոլոր զորքի հետ միասին ինքն էլ սպանվում է: Տիգրանը դանձերը ժողովելով վերադառնում է Հայաստան:

ԺԸ.

ԹՆ ԻՆՉՊԵՍ ՎԱՍՄԻՍՍ ԴԻՄԱԴՐԵՑ ՏԻԳՐԱՆԻ, ԵՎ ՄԻԼԻՐԱՏԻ ԱՊՍԱՄԲԵՆ ՈՒ ԿԵՍԱՐԻԱՆ ԵՆԵԼԸ

Հոռմայեցիք դայրանալով ուղարկում են Կաստիոսին անթիվ զորքերով: Սա դալով՝ դիմադրում է Հայոց զորքերին և թույլ չի տալիս Եմբատն անցնել և ասպատակել Ասորիքը:

Այս ժամանակները Տիգրանի մեջ կասկած է ծագում պատանի Միհրդատի մասին, թե իր զեւորդին չէ, ուստի նրան ոչ մի իշխանութուն չի տալիս, ոչ իսկ նրա աշխարհը՝ Վրաստանը: Միհրդատն արհամարհանք կրելով իր զեւթ Տիգրանից՝ ա-

պըստամբում է (Նրանից) և ապավինում է Կեսարին, և Նրանից Պերդա քաղաքի իշխանությունն ստանալով՝ Նրա հրամանով օրնում և աջակցում է Հերովդեսի հորը, Անդիպարոսին: Սա Մաթաթ քաղաքը շինցնում է ամելի ընդարձակ և պայծառ շինություններով և կոչում է Նրան Կեսարիա, ի պատիվ Կեսարի: Այս ժամանակից սկսած այդ քաղաքի վրայից վերանում է Հայոց իշխանությունը:

ՃԹ.

ՏՈՒՐԱՆԻ ԵՎ ԱՐՏԱԵԵՔԻ ՄԻԱՐԱՆՈՒԹՅԱՆ ՄԱՍԻՆ. ՊԱՂԵՍԻՆ ԱՍՊԱՏԱԿՈՂ
ՋՈՐԳ ՈՒՂԱՐԿԵԼԸ. ԼՅՈՒՐԿԱՆՈՍ ԲԱԼԱՆԱՅԱՊԵՏԻ ԵՎ ԲԱՋՄԱԹԻՎ
ՀՐԵԱՆՆԵՐԻ ԳԵՐՈՒԹՅՈՒՆԸ

Այս բոլորից հետո Տիգրանը, հիվանդ լինելով, աղաչում է պարսից Արտաշէղ թագաւորին՝ իրենց մեջ սեր հաստատել (որ խղիւհ էր) իր հոր հպարտության պատճառով, երբ նա պարսիկներից իւրեց նախադաճությունը: Իսկ ինքը (Տիգրանը) երկրորդական դաճն ընդունելով, ինչպես օրենքն էր, նախադաճությունը վերադարձնում է Նրան: Այս կերպով Արտաշէղին հաշտեցնելով՝ Նրանցից օգնական զորք է խնդրում: Այս Տիգրանը Ռշտունյաց նախարարության նահապետ Բարդախրանին սպարապետ նշանակելով Հայոց և Պարսից զորքերին՝ ուղարկում է Հոռմացիները զորքերի դեմ և հրաման է տալիս՝ ասորաց և պաղեստինացոց աշխարհների բնակիչներին հաշտության բերել և խաղաղացնել: Բարդախրանին ընդառաջ է դալիս մի ոմն Պակարոս, որի հայրը թագաւոր էր եղել Ասորոց, իսկ ինքը խնամի էր Անաիդոնոսին Արիստարկոսյան տոհմից: Գալով Ռշտունյաց նահապետ և Հայոց ու Պարսից սպարապետ Բարդախրանի մոտ, խոստանում է հինգ հարյուր դեղեցիկ կին և հազար քանգար սակի, եթե իրեն օգնի հրեաների Հյուրկանոսին թագաւորությունից զրկելու և Անաիդոնոսին թագաւորեցնելու:

Երբ հրեաների քահանայապետ ու թագաւոր Հյուրկանոսը և Հերովդեսի եղբայր Փատայէր տեսան, որ Բարդախրանը Հոռմայեցիների զորքերին փախցրեց ոմանց դեպի ծովը, ոմանց դանազան քաղաքներ, և ինքը խաղաղությամբ անցնում է երկ-

բովը՝ իրենք էլ նրա հետ բանակցում են խաղաղության համար: Նա էլ Գնել անունով մեկին Գնունյաց ցեղից, որ Հայոց թաղավորի տակառապետն էր, հեծելազորքով ուղարկում է Նրուսաղեմ խաղաղություն կնքելու պատրվակով, բայց գաղտնապես՝ Անտիզոնոսին օգնելու նպատակով: Հյուրկանոսը տակառապետին ներս չի ընդունում Նրուսաղեմ բոլոր զորքերով, այլ միմիայն հինգհարյուր հեծյալներով: Եվ տակառապետը դավաճանորեն խորհուրդ է տալիս Հյուրկանոսին դնալ Բարդաիբանի մոտ աշխարհի ավերածննդի մասին (խոսելու) և խոստանում է իր կողմից ևս բարեխոս լինել: Հյուրկանոսը Բարդաիբանից երդում է խնդրում, նա էլ երդվում է արեգակով, լուսնով և Կրենց բոլոր երկնային և երկրային պաշտելիքներով, նաև Արաաշեղի և Տիգրանի արևով: Այս բանին վստահանալով՝ Հյուրկանոսը թողնում է Հերովդեսին Նրուսաղեմի վրա և իր հետ վերցնելով Հերովդեսի երեց կղբոր Փասայելին, գալիս է Բարդաիբանի մոտ՝ ծովի ափը, Եփոսյոսն կոչված դյուղը:

Բարդաիբանը խորամանկությամբ նրանց պատվում էր, բայց հանկարծ այդ տեղից մեկնելով, մնացած զորքին հրաման էր տալիս նրանց բանել և Անտիզոնոսի ձեռքը մատնել: Եվ Անտիզոնոսը Հյուրկանոսի վրա ընկնելով՝ աստամներով կտրում է նրա ականջները, որպեսզի եթե հանդամանքները փոխվեն, նա այլևս անկարող լինի քահանայապետություն անել, որովհետև (հրեական) օրենքը պահանջում է, որ քահանա լինեն միայն ողջանդամները: Եվ Փասայելը, Հերովդեսի կղբայրը, ինքն իր դյուխը քարին զարկեց և բժիշկը, որ Անտիզոնոսից ուղարկվեց իբրև թե բժշկելու, նրա վերքը թունավոր դեղերով լցրեց ու մահացրեց:

Իսկ Բարդաիբանը հրաման տվեց Հայոց թաղավորի տակառապետ Գնելին, որ Նրուսաղեմում Հերովդեսին որսա: Գնելը ջանաց խարեությամբ Հերովդեսին պարսպից դուրս բերել, բայց Հերովդես հանձն չառավ, միևնույն ժամանակ չվստահացավ քաղաքում ևս մնալ Անտիզոնյանների գատվելու պատճառով, այլ գիշերը ծածուկ ընտանիքով վախավ կղճմայեցիներին մոտ, և ընտանիքը Մասադան ամրոցում թողնելով, ինքն շտապեց Հոտ հասնել: Բայց Հայոց զորքը Անտիզոնյանների օժանդակությամբ Նրուսաղեմ մտնելով՝ ոչ ոքի չվնասեցին, այլ մի-

այն Հյուրկանոսի դուշերն առան ամելի քան երեքհարյուր քանքար: Եվ զամառն ասպատակելով՝ Հյուրկանաներին (հարկատարիմ տեղերն) առան ամերեցին. Մարխացոց քաղաքն էլ առնելով, այնտեղ թաղավոր դրին Անտիզոնոսին: Իսկ Հյուրկանոսին կապելով՝ զերիների հետ միասին բերին Տիգրանին, և Տիգրանը Բարդապիրանին հրամայեց՝ Մարխացոց քաղաքից բերված հրեա զերիններին բնակեցնել Շամիրամի քաղաքում: Սրանից հետո Տիգրանն ասլրելով ոչ ամելի քան երեք տարի, վախճանվում է, երեսուներեք տարի թաղավորելուց հետո¹¹⁰):

Ի.

ՀԱՅՈՑ ՄԻ ԱՅԼ ՊԱՏԵՐԱՐԱՐ ՀՌՈՄԱՅԵՑՈՒՆԵՐԻ ԼՅՏ. ՍՄՂՈՒԻ ԵՎ ԲՆՆԻԿԻՒՍԻ ՊԱՐՏՈՒԹՅՈՒՆԸ

Հերովդեսը Հռոմ անցնելով՝ Անտոնիոսի, Կեսարի և սինկլիտոսի¹¹⁰) առաջ պատմում է իր համատարմությունը Հռոմայեցիներին, և Անտոնիոսից Հրեստտանի թաղավոր նշանակվելով՝ իրեն օգնական է վերցնում Բենդիդիոս սպարապետին հռոմեական զորքերով, որպեսզի Հայոց հետ պատերազմի և Անտիզոնոսին տապալի: Ասորիք հասնելով՝ նա փախցնում է Հայոց զորքերը և Սիդոնին թողնելով, որ Հայերին դիմադրի Եփրատի մոտ և Պակարոսին սպանելով, ինքը դառնում է Երուսաղեմ՝ Անտիզոնոսի դեմ: Բայց Հայերը նորից օգնություն ստանալով պարսիկներից՝ դիմում են Սիդոնի վրա և փախցնում են նրան մինչև Բենդիդիոսի մոտ, անլափ արյունահեղություններ անելով:

ԻԱ.

ԹԵ ԻՆՉՊԵՍ ԱՆՏՈՆԻՈՍԸ ԱՆՁԱՄԲ ՀԱՅՈՑ ԶՈՐԳԵՐԻ ՎՐԱ ԴԻՄԵԼՈՎ ԱՆՆՈՒՄ Է ԵԱՄԵԱՏ ԳԱՂԱԳԸ

Անտոնիոսը զայրանալով ինքն անձամբ դալիս է Հռոմեական բոլոր զորքերով: Շամշամ¹¹¹) հասնելիս լսում է Տիգրանի

մահը, քաղաքն առնում է Սովետիոսին օգնական թողնելով Հե-
րսիզեսին՝ Երուսաղեմում Անտիգոնի դեմ կռվելու, ինքը մե-
րանոց էր դնում Եզիպտոս։ Նա շտապում էր այնտեղ հասնել
կնամտը մարդու վավաչտուությամբ, վառված ցանկությամբ դե-
պի Կղեսպատարան՝ եզիպտացիների թաղուհին։ Այս Կղեսպատարան
Պաղոմեոս Դիոնիսի դուստրն էր, Պաղոմյան Կղեսպատարայի թո-
ուր և շատ սիրելի էր Հերովդեսին. այս պատճառով էլ Անտո-
նիոսն առավելապես հանձնարարում էր Հերովդեսը Սովետիոսին։
Սա քաջապես կռվելով առնում է Երուսաղեմը, սպանում է Ան-
տիգոնոսին և թաղավորեցնում է Հերովդեսին ամբողջ Հրեաս-
տանի և Գալիլիայի վրա։

ԻՌ.

ԱՐՏԱՎԱԳԻ ԹԱԳԱՎՈՐԵԼՈՒ ՄԱՍԻՆ ԵՎ ՀՌՈՄԱՅՅԵՑԻՆԵՐԻ ՀԵՏ
ՊԵՏԵՐԱՋՄԵԼԸ

Հայոց վրա թագավորում և Արտավազը, Տիգրանի որդին։
Սա իր եղբայրներին և քույրերին բնակեցնում է Ալիսիա և
Առերբանի դավառներում, նրանց ժառանգություն թողնելով այդ
դավառներում դռնված արքունական դուռերը, առանձին եկա-
մուտով և ուտեստով, նման նրանց այն աղզականներին, որ
դռնվում էին Հաշայանքի կողմերում, (սահմանելով) որ նրանք
ավելի պատվավոր և ավելի թաղավորազն ճանաչվեն, քան այն
մյուս Արշակունիները. միայն սահմանում է, որ նրանք չսպ-
րին Այրարատում, թաղավորի բնակության տեղերում։

Իայց ուրիշ ոչ մի արության ու քաջության գործ ցույց
չտվեց, այլ անձնատուր էր եղել կերուխումի, թափառում էր
ճախճախոս տեղերում, եղեղնուտներում, քարափներում, վայ-
րի էջեր և խողեր որսալով, անփութ լինելով ուսման, քաջու-
թյան և բարի հիշատակների, միայն իր փորի ծառան և ըստ-
րուկը դառնալով՝ աղքատոցներն էր մեծացնում։ Իր գործերից
պախարակվելով իր անգործ ծուլության և սաստիկ սրովայնա-
մոլության պատճառով, մանավանդ որ Անտոնիոսը Միջագետքն
առել էր նրանից, դայրացած հրամայում է դորքեր հանել՝ Ատրը-

պատահան նահանգի բյուրավորները, Կովկաս լեռան բնակիչները աղվանների և վրացիների հետ, շարժվում զենում է Միջագետք և հալածում է հոռմայեցիների զորքերը:

Ի՞նչ.

ԱՆՏՈՆԻՈՍԻ ԶԵՐԱՎԱԿԵԼ ԱՐՏԱՎԱԳԻՆ

Առյուծի նման զազանարար մռնչաց Անտոնիոսը, մանավանդ զրդովելով Կղեոպատրայից, որ (հայերի դեմ) քեն էր պահում իր մամի կրած շարչարանքների համար Տիգրանից: (Կղեոպատրան) ոչ միայն հայերին էր լինում մահաբեր, այլ և ուրիշ շատ թագավորների, որպեսզի նրանց իշխանություններին տիրել: Ուստի և Անտոնիոսը շատ թագավորներ սպանելով՝ նրանց իշխանությունները հավատում է Կղեոպատրային, բացի Տյուրոսից և Սիդոնից և առհասարակ Ադաս գետի մոտերն եղածներից: Վերցնելով զորքերի բազմությունը՝ դիմում է Արտավազդի վրա. Միջագետքով անցնելով՝ սաստիկապես կոտորում է Հայոց զորքերը, ձերբակալում է նրանց թագավորին և Սողիպոսս վերադառնալով՝ Կղեոպատրային է պարզելում Տիգրանի որդի Արտավազդին, նաև ուրիշ շատ իրեր սպաներազմի ալարից¹²²):

Ի՞նչ.

ԱՐՏԱՍԻ ԹԱԳԱՎՈՐԵԼՈՒ ՄԱՍԻՆ. ԱՌԱՋԻՆ ԱՆԳԱՄ ԼԱՅՈՑ ՄԱՍՆԱԿԻ ԿԵՐՊՈՎ ԼՈՒՄԱՅԵԹԻՆԵՐԻՆ ՀԱՐՎԱՏՈՒ ԳԱՌԱԿԸ. ԼՅՈՒՐԿԱՆՈՍԻ ԱՐՁԱՎԵԼԵ ԵՎ ՆՐԱ ՊԱՏՃԱՌՈՎ ԲԱԳՐԱՏՈՒՆՅԱՅ ՅԵՂԻՆ ԼԱՍԱՅ ՎՏԱԿԸ

Արզեղի կյանքի վերջին տարում, որ նրա թագավորության քսանհինգերորդ տարին էր, Հայոց զորքերը ժողովելով՝ նրա հրամանով իրենց վրա թագավորեցրին Արշամին կամ Արշամին¹²³), որ Արտաշեսի որդին էր, Տիգրանի եղբայրը, Արզարի հայրը: Ատորիներից ոմանք այս Արշամին կոչեցին Մանուկ, ինչպես շատերը սովորություն ունեն երկու անուն կրել, ինչպես

Հերովդես Ազրիպպիս, կամ Տիտոս Անտոնինոս, կամ Տիտոս
Հուստոս:

Որովհետև այդ տարում Արշեղը վախճանվեց, Պաթոնից թա-
ղալորութունը թողնելով իր Արշավիր որդուն, որ շատ փոք-
րահասակ աղա էր, և չկար մեկը, որ Արշամին օգներ հոտմա-
յեցիներին զիմադրելու համար, ուստի Արշամը նրանց հետ
խաղաղության հաշտութուն է կնքում՝ նրանց հարկ տալով
Միջագետքից և Կեսարիայի կողմերից, Հերովդեսի ձեռքով:
Այս եղալ սկիզբը Հայոց մասնակի հարկատու դառնալուն հո-
տմայեցիներին:

Այս ժամանակներն Արշամի բարկութունը շարժվեց Ենա-
նոսի վրա, որ մի թաղակապ ասպետ էր, որովհետև նա ար-
ձակեց Հրեաների քահանայապետ Հյուրկանոսին, որին դերի էր
բերել Բարդախիբան Ռշտունին Տիգրանի ժամանակ: Ենանոսը
պատճառ է բերում, թե (Հյուրկանոսը) խոստացավ հարյուր
քանքար փրկանք տալ, որ ինքը հույս ունի ստանալ և համա-
ձայն է (Թաղավորին) տալ: Ուստի Արշամը որոշ ժամանակա-
միջոց է դնում նրան (փրկանքն ստանալու): Նա իր եղբայրնե-
րից մեկին, որ Սենեզիա էր կոչվում, ուղարկում է Հյուրկա-
նոսի մոտ, որ իր փրկության համար (խոստացածը) վճարե: Ենանոսից ուղարկվածը վալով՝ դառնում է, որ Հերովդեսն սպա-
նել է Հյուրկանոսին, որպեսզի իր Թաղավորության դեմ դա-
վեր շարքե: Արդ՝ երբ որոշված ժամանակամիջոցը լրանում է
և Ենանոսը Հյուրկանոսի փրկանքի դանձը չի տալիս, Արշամը
նրա վրա բարկանալով՝ պատվից դրկում է և հրամայում է
բանաը դնել:

Այդ ժամանակ Գնթունյաց ցեղի նահապետ Չորան նրա
մասին քուլթյուն է անում Թաղավորին, ասելով. «Քիտացած ե-
ղիր, Թաղավոր, որ Ենանոսը մտածում էր քեզանից ապստամ-
բել և ինձ հետ խորհուրդ էր անում, որ Հրեաստանի Հերով-
դես Թաղավորից երդում խնդրենք այն մասին, որ մեզ կրնդու-
նի և մեզ ժառանգութուն կտա մեր բնիկ երկրում, որովհետև
այս սչխարհում մենք չտեսնված տանջանքների ենթարկվեցինք
ու խայտառակ եղանք: Ես նրա հետ չհամաձայնեցի և առցի-
ինչո՞ւ ենք մեզ խարում հնացած զրույցներով ու պառաված ա-
ռասպելներով՝ ու մեզ պաղեստինացի համարում: Նա ինձանից

Հույսը կարելով՝ նույն նպատակով Հյուրկանոս քահանայապետին ուղարկեց Հերովդեսի մոտ, բայց Հերովդեսից էլ այնչիի հուսախաբայեց։ Բայց նա իր ուխտադրուած մտադրությունից հետ չի կենա, եթե դու, թագաւոր, առաջը չառնես։ Արչամ թագաւորն այս քուսթյանը հալատաւով՝ հրամայեց պեսպես տանջանքների ենթարկել Մնատտին և իբրև վերջին վճիռ՝ կա՛մ բուրբուղին թողնել հրեական կրօնը, երկրպագելով արեւակին և թագաւորի կուռքերը պաշտել, որին վստահելով թագաւորը նրան նախկին իշխանությունը կտա, կամ վայսից կախվել և նրա ցեղը բնաջինջ լինել։ Եվ նրա աչքի առաջ սպանելով նրա ազգականներից մեկին, որի անունը Սարիա էր, երբ նրա մոտով սպանման տեղն էին տանում, նրա որդիներին, Սախատիային և Ազարիային, նա որդիներէ մահման երկյուղից և կանանց թախանձելուց կատարում է թագաւորի հրամանը իր բոլոր ազգատոհմով և հաստատում է նախկին պատվի մեջ։ Սակայն թագաւորը լիովին չի վստահանում նրան, այլ ուղարկում է Հայաստան, աշխարհը նրան հալատաւով, միայն թե Միջագետքից նրան հեռացնի։

ԵՆ.

ԱՐՇԱՄԻ ԳԺՏՈՒԹՅՈՒՆԸ ՀԵՐՈՎԴԵՍԻ ԸՆԾ ԵՎ ԱՎԱՄԱ
ՀՆԱԶԱՆԳՈՒԹՅՈՒՆԸ

Սրանից հետո խոյուություն ծագեց Հրեայտանի Հերովդես թագաւորի և մեր Արչամ թագաւորի մեջ։ Որովհետև Հերովդեսը բազմաթիւ արիական դործերից հետո ձեռնամուխ է լինում բարեկործությունների, շատ քաղաքներում զանազան շինություններ անելով, Հոռմից սկսած մինչև Դամասկոս։ Նա Արչամից խնդրեց բազմաթիւ հասարակ մշակներ, որպեսզի Ասորիքի Անտիոք քաղաքի հրապարակները, որ աղանդություններից ու աղմից անանցանելի էին դարձել, լցնել տա։ Արչամը հանձն չառնելով՝ զորք է ժողովում Հերովդեսին դիմադրելու, և պատգամաւորներ Հոռմ ուղարկելով խնդրում է կայսրից, որ իրեն Հերովդեսի իշխանությանը չենթարկվի։ Իսկ կայսրը

ուչ միայն Արշամին չի ազատում Հերովդեսի իշխանութունից և այլ և ամբողջ Ասորիքը նրան է հաճատում :

Այն ժամանակ Հերովդեսը դադատացիներից և պոնտացիներից տասը գունդ վերցնելով իր ծառայութեան՝ Միլեթից ալ յիջրա թաղավոր է նշանակում, իր ձեռքի տակ, իր Աղեքսանդր որդու աներոջը, որ Տիմոնի որդին էր, իսկ մօր կողմից ծագում էր Մարաց թագավորութունից, Դարեհ Վշտասոյցայի սերունդից : Այս տեսնելով՝ Արշամն ամեն բանով հպատակվում է Հերովդեսին, իբրև տիրոջ և տալիս է նրա խնդրած մշակները, որոնց ձեռքով (Հերովդեսը) լցրեց Ասորիքացիների քաղաքի հրապարակները քսան մտասիս երկայնութեամբ և սալահատակից սպիտակ մարմարի սալաքարերով, որպէսզի հեղեղների ջրերը դուրսով անցնեն այս հատակների վրայով և քաղաքին բոլորովին չվնասեն : Բայց Արշամը քսան տարի թաղավորելով մեռավ :

ԻՋ.

ԱՐԿԱՐԻ ԹԱԳԱՎՈՐԵԼ, ԵՎ ՀԱՅՆԻ ԱՐԲՈՂԱԳԵՍ ՀԱՐԿԱՏՈՒ ԴՊՅԱԼԸ
ՀՈՍՄԱՅԵՑԻՆԵՐԻՆ. ՊԱՏԵՐԱՄԸ ՀԵՐՈՎԴԵՍԻ ԶՈՐԳՆԵՐԻ ՀՅՏ ԵՎ ՆՐԱ
ԵՂՈՐՈՐԴԻ ՀՈՎՍԵՓԻՆ ՍՊԱՆՆԸ

Թաղավորում է Արգարը, Արշամի որդին, Պարսից Արշավիր թաղավորի քսաներորդ տարում : Այս Արգարոսը կոչվում էր Հալադ այր, իր առավել հեղութեան և իմաստութեան պատճառով, հետո՝ նաև տարիքի : Այս (բառերը) հույներն ու ասորիները պարզ չկարողանալով արաստանել, նրան կոչեցին Արգարոս : Մրա թաղավորութեան երկրորդ տարում Հայաստանի բոլոր կողմերն էլ բոլորովին հռոմայեցիների հարկի տակ են բնկնում, որովհետև, ինչպես ասված է Ղուկասի սովետարանում՝ Ավդոստոս կայսրից հրաման դուրս եկավ՝ ամբողջ տեղերքն աշխարհագիր անելու : Ուստի և Հայաստան էլ եկան հռոմայեցիների զործակալները, որոնք իրենց հետ բերին Ավդոստոս կայսր պատկերը և կանդնեցրին բոլոր մեհյաններում : Այս ժամանակներում ծնվում է մեր փրկիչ Հիսուս Քրիստոսը, աստուծու որդին :

ԱՄԵՆ

Մտա այս ժամանակները խռովութիւնն է ծագում Արդարի-
 և Հերոզիտի մեջ. որովհետև Հերոզիտն հրամայեց Հայոց
 մեհյաններում իր պատկերն էլ դնել կայսերական պատկերի-
 մոտ, բայց երբ Արդարն այս հանձն շտաով, ապա Հերոզիտն
 սկսեց նրա դեմ դաշխար սարքել: Նա թրակացիներն և դերմանա-
 ցիներն զորքերն ուղարկում է Պարսից երկիրն ասպատակելու,
 բայց հրաման է տալիս նրանց Արդարի աշխարհումն անցնել: Բայց
 Արդարը չհամաձայնելով՝ ընդդիմանում է, ասելով, թե կայսե-
 րական հրամանն այնպես է, որ այդ զորքը պետք է անապատով
 անցնի Պարսից երկիրը: Հերոզիտն զստնանում է, բայց ան-
 ձամբ ոչինչ չի կարող հաջողեցնել, տեսակ տեսակ ցավերից
 բռնվելով, ինչպես պատում է Հովսեփոս Քրիստոսի դեմ հա-
 մարձակվելու պատճառով նա որդնալից եղավ: Ուստի նա (Ար-
 դարի դեմ) է ուղարկում իր Հովսեփ եղբորորդուն, որին տվել
 էր իր դուստրը, որ առաջ եղել էր կին իր եղբոր Փերուէրին:
 Սա առնելով զորքի բազմութիւնը՝ դալիս հասնում է Միջա-
 դեաքի աշխարհը և հանդիպում է Արդարին Բուզնան զորանիտ
 դափառում. կռվի մեջ նա մեռնում է և զորքը փախուստի է
 դիմում: Հենց այդ ժամանակ էլ մեռնում է և Հերոզիտը, և
 Ալզոստոսը հրեից ազդապետ է նշանակում նրա Արքեղայոս որ-
 դուն:

ԻԼ.

ԵՅԵՍԻԱ ԲԱՂԱԲԻ ԵՆՈՒԹԵՈՒՆԸ ԵՎ ՀԱՄԱՌՈՑ ԼԻԵՍԱԿՈՒԹԵՈՒՆ ՄԵՐ
 ԼՈՒՍԱՎՈՐՉԻ ՏՈՂՄԻ

Ոչ շատ օրեր անցած վախճանվում է Ալզոստոսը և նրա
 տեղ հռոմայեցիներն զրա թագազորում է Տիրերը. իսկ Գերմա-
 նիկոսը կեսար դառնալով, անարդում է Աբլավիբի և Արդարի
 Հոռոմ ուղարկած իշխաններին, նրանց պատերազմի պատճառով,
 որի մեջ ապանեցին Հերոզիտի եղբորորդուն: Այս բանից դըր-
 դըրոված, Արդարը միտքը դնում է ապստամբել և պատերազմի
 պատրաստութիւնն է տեսնում: Այս ժամանակ նա քաղաք է
 դարձնում այն տեղը, որտեղ առաջ Հայոց դունդը պահպանում
 էր Ափրատի անցքը Կասսիոսի դեմ, որ և կռիվեց Նզեսրա: Այն-
 տեղ է փոխադրում Մծրինից իր արքունիքը և բոլոր իր կուս-

քերքը— նարոզը, Բեյը, Բաթնիքաղը և Քարազան, նույնպես և մեհյաններէ վարժարանն մասյանները և առհասարակ թաղա-
վորներն զեղևները:

Սրանից հետո մեռնում է Արշալիրը և Պարսից վրա թաղա-
վորում է նրա որդին Արտաշեսը: Արշ. թեպետ ինչ որ ձեռ-
նարկելու ենք պատմել, չի համապատասխանում ո՛չ ժամանակին
և ոչ էլ պատմութան կարգին, բայց որովհետև մեր հայոց
ազգի համայնն առիթ եղողները Արշալիր թաղավորի սե-
րուեղներն են և նրա Արտաշես որդու հարազատները՝ ուստի
այդ մարդկանց պատմականութան պատճառով կսկսենք, վա-
ղորք այս գրքում նշանակելով նրանց Արտաշեսի կողքին, որ-
պեսզի կարդացողներն իմանան, որ նրանք այս քաջի համազգի-
ներն են: Իսկ հետո արդեն կնշանակենք նրանց հայրերի Հա-
յաստան դալու ժամանակը, որ են Կարենյանները և Սուրենյան-
ները, որից եղավ սուրբ Գրիգորը, ինչպես և Կամսարականնե-
րը, երբ պատմութան ընթացքում կհասնենք այն թաղավորի
ժամանակին, որ նրանց ընդունեց:

Բայց Արզարի ապստամբելու մտադրությունը չհաջողվեց,
որովհետև Պարսից թաղավորության մեջ իր ազդականների մի-
ջև խռովություն ծագելով՝ զորք է ժողովում, չվում է այն-
տեղ, որպեսզի նրանց համոզի և խաղաղացնի:

ԻԸ.

ԱՐԿԱՐԻ ԱՐԵՎԵԼԻՔ ԳՆԱԼԸ ԵՎ ՊԱՐՍԻՑ ՎՐԱ ԱՐՏԱԵՏՆԻՆ
ԹԱԳԱՎՈՐԵՆԵԼԸ, ԵՎ ԹԵ ԽՆԶՊԵՍ ՆԱ ԿԱՐԳԱՎՈՐԵՑ (ԱՐՏԱԵՏԻ)
ԵՂԱՅՐԵՆԵՐԻՆ, ՈՐՈՆԹԻՑ ԵՍԳՈՒՄ Է ՄԵՐ ԼՈՒՍԱՎՈՐԻԶԸ ԵՎ ՆՐԱ
ԱԶԳԱԿԻՑՆԵՐԸ

Արզարն արևելք գնալով գտնում է, որ Պարսից վրա թա-
ղավորել է Արտաշեսը, Արշալիրի որդին և եղբայրները նրան
ընդգլխմանում են, որովհետև նա կամենում էր ժառանգարար
նրանց վրա թաղավորել, իսկ նրանք չէին համաձայնում: Ուս-
տի Արտաշեսը նրանց պաշարել էր և մահվան սպառնալիք ա-
րել և այս պատճառով զորքի և մյուս ազդականների մեջ մեծ
երկպառակություն և հակառակություն էին ծագել: Որովհետև

Արշավիթ Թագավորը երեք որդի և մի դուստր ունեւր. մեկն ինքը, Աբասչես Թագավորը, երկրորդը Կարենն, երրորդը Սուրենն, իսկ նրանց զույրը, որ Կոշմ էր կոչվում, կին էր բուրբ աբայաց զորավարին, որ նշանակված էր նրա Հորից:

Արգարը նրանց Համոզում է խաղաղանալ և բաշրի մեջ այս կարգն է սահմանում — կթագավորե Աբասչեսը իր զաւլակներով Հանդերձ, ինչպես մտադրվել էր, իսկ եղբայրները կկաշվեն Պահլաւներ՝ իրենց քաղաքի և մեծ ու պաղարներ աշխարհի անունով և կհամարվեն Պարսից բուրբ նախարարությունների մեջ ամենապատվավորները և առաջինները՝ ինչպես իսկական Թագավորական սերունդներ: Նաև երդումով դաշինք է Հասաստում (Արգարը) նրանց մեջ, որ եթե Աբասչեսի ցեղից տղամարդիկ սպառվեն, Թագավորությունը նրանց կանցնի: Եվ նրա Թագավորող ցեղից դուրս որոշել նրանց երեք ցեղերը, անվանելով Կարենի Պահլաւ, Սուրենի Պահլաւ և զրոյը՝ Ասպահապետի Պահլաւ, նրա մարդու տանուտիրության անունով:

Եվ ասում են, թե սուրբ Գրիգորը Սուրենյան Պահլաւից է և Կամարականները Կարենյան Պահլաւից: Բայց նրանց մեր աշխարհը դառու Հանդամանքներն իր կարգին կպատմենք, այստեղ միայն նշանակելով նրանց Աբասչեսի կողքին, որպեսզի ճանաչես, որ այս մեծ ցեղը Հիրավի Վաղարշակի արյունից է, այսինքն Վաղարշակի եղբոր Արշակ Մեծի սերունդը:

Այս այսպես կարգադրելով և դաշինքի դիրն իր Հեռ վերցնելով՝ Արգարը Հեռ է դառնում ոչ առողջ, այլ շարաշար ցավերով ախտացած:

ԻԹ.

ԱՌԳԱՐԻ ՎԵՐԱՄԱՌՆԱԼՆ ԱՐԵՎԵԼՔԻՑ ԵՎ ԱՐՏԵՆ ՕԳՆՈՒԹՅՈՒՆ ՏԱԼԸ՝
ՀԵՐՈՎԻԵՍ ԶՈՐՐՈՐԴԱՊԵՏԻ ԼԵՑ ՊԵՏՐՈՍԱՄԵԼԻՑ

Երբ Արգարն Արևելքից վերադարձավ, Հոռոմայեցիների մասին լսեց, թե նրանք կասկածի մեջ են ընկել նրա վերաբերմամբ, իբրև թե Արևելք գնացել է զորք բերելու: Ուստի նա Հոռոմայեցիների զարծակալներին դրեց իր Պարսկաստան գնալու պատճառը և ուղարկեց նաև այն դաշինքը, որ կնքված էր Աբասչեսի

շեախ և նրա եղբայրներէ մեջ: Բայց նրանք չհամատայցին, մա-
 նախանդ որ Արդարի մասին չարախոսուած էին նրա թշնամիներ-
 ը— Պիղատոսը, Հերոփոլես Զորբորդապետը, Լյուսանիան և
 Փիլիպպոսը: Իսկ Արդարն իր Եղեախ քաղաքը զալով՝ մի-
 արանեց պատրիացոց Արևտ թագաւորի հետ, նրան օգնական
 դորք ուղարկելով մի ոմն Սոսրան Արծրունու ձեռքով, որպէս-
 ղի Հերոփոլեսի հետ պատերազմի: Որովհետև Հերոփոլեսը նախ
 կին էր առել Արևտ թագաւորի դստերը, ապա անարգելով ար-
 ձակել էր և Հերոփոլիադային նրա ամուսնու կենդանութեան
 ժամանակ իսկ (և իրեն կին դարձրեց). այս պատճառով էլ
 հաճախ Հովհաննես Մկրտչից հանդիմանվելով՝ նրան սպանեց:
 Իր դստեր անարգանքի պատճառով Արևտը նրա հետ պատե-
 րազմ ունեցավ, որի մեջ Հերոփոլեսի զորքը չարաչար կոտորած
 կրեց Հայոց քաջերի օգնութեամբ, կարծես աստվածային տնօ-
 րինութեամբ, Հովհաննես Մկրտչի մահվան վրեժը լուծելու
 համար:

և

Է.

ԱՐԳԱՐԻ ԻՇԵԱՆՆԵՐԻ ԱՌԱՔՈՒՄԸ ՍԱԲՆՈՍԻ ՄՈՏ, ՈՐԻ ԺԱՄԱՆԱԿ
 ՆՐԱՆՔ ՏԵՍՆՈՒՄ ԵՆ ՄԵՐ ՓՐԿԻՉ ԳՐԻՍՏՈՍՆ, ՈՐ ԱՌԻԹ ԵՂԱՎ
 ԱՐԳԱՐԻ ՀԱՎԱՏԱՌՈՒ

Այս ժամանակները կայսեր հազարապետ Նշանակից Փյու-
 նիկեցիների¹⁵⁵), Պաղեստինցիների, Ասորիների և Միջագետքի
 վրա Սարինոսը Ստորդեի որդին: Արդար իր դիտաւորներից
 երկուսին, այսինքն Աղձնիքի բռնչի Մար Իհարին և Ապա-
 հունիների տուճի նահապետ Եամշադրամին, և իր համատարիմ
 Անանին ուղարկեց նրա մոտ Բեթթուրին քաղաքը, բացատրե-
 լու համար իր Արևելք զնալու պատճառը և ցույց տալու Ար-
 տաշեսի և եղբայրների մեջ կնքված դաշինքի թուղթը և նրա
 օգնութեանն ու պաշտպանութեանը խնդրելու: Նրանք զալով
 դտան նրան Ելեթերոյալուս¹⁵⁶): Նա սիրով և պատվով ըն-
 դունեց նրանց և Արդարին պատասխանեց, որ (արևելք զնա-
 լու) առիթով կայսրից չկատկածի, միայն թե հոգ տանի հար-
 կերը լիով վճարելու:

Նրանք այնտեղից վերադառնալիս մասն Երուսաղեմ մեր փրկիչ Քրիստոսին տեսնելու համար, որի սքանչելագործությունների համարովը լսել էին, և իրենք էլ ակամատես դառնալով (վերադարձան և) պատմեցին Արղաբին: Արղաբ զարմանալով ստուգիվ հավատաց, որ նա արդարև ասածու որդի է. նա ասաց. «Նրանք մարդու զորություններ չեն, այլ ասածու, որովհետև մարդկանցից ոչ ոք չի կարող մեռելներ հարուցանել, այլ միայն աստված»: Եվ որովհետև նրա մարմինն ապակամված էր չարաչար ցավերով, որոնց նա տիրացել էր Պարսից աշխարհում յթիւ տարի ասաջ և մարդկանցից բժշկություն գտնելու հնար չէր եղել, ուստի (Քրիստոսին) աղաչանքի թուղթ ուղարկեց, որ դա և իր ցավերը բժշկե, հետևյալ բովանդակությամբ—

ԼԱ.

ԱՐԳԱՐԻ ԹՈՒՂԹԸ ՓՐԿՅՈՆ

Արղաբ Արշամ⁽¹⁰⁷⁾, աշխարհի իշխան, բարերար և փրկիչ Հիսուսիդ, որ Երուսաղեմացոց աշխարհում երևեցար, ողջույն:

Լսել եմ ջո մասին և այն բժշկությունների մասին, որ կատարվում են ջո ձեռքով առանց դեղերի և արմատների, որովհետև, ինչպես ասում են, դու կույրերին տեսնել ես տալիս, կաղերին քայլեցնում ես, բորտաներին մաքրում ես, չար ոգիները և դևերը հանում ես և առհասարակ երկարատև Հիվանդություններով չարչարվողներին բժշկում ես, նաև մեռածներին կենդանացնում ես: Երբ այս ամենը ջո մասին լսեցի, մտքումս դրի այս երկուսից մեկը— կամ որ դու աստված կլինես, որ երկնքից լնել ևս և այս բաներն անում ես, կամ ասածու որդի կլինես, որ այդ անում ես: Այս պատճառով քեզ դրեցի, աղաչելով որ նեղություն կրես, դառ ինձ մոտ և բժշկես իմ ունեցած Հիվանդությունը: Նաև լսեցի, թե Հրեաները քեզանից արարելում են և ուզում են քեզ չարչարել, բայց ես մի փոքր և դեղեցիկ քաղաք ունեմ, որ երկուսիս էլ բավական է:

Թուղթը ամսողները նրան պատահեցին Երուսաղեմում: Այս բանը վկայում է և ավետարանի խոսքը թե Վային Հեթա-

նոսներից ոմանք, որ եկել էին նրա մոտ¹⁵⁰); Այս պատճառով լսողները չհամարձակվեցին ասել Հիսուսին, այլ ասացին Փլիպպոսին և Աղքեստին, և նրանք ասացին Հիսուսին: Իսկ մեր փրկիչը հանձն չառավ ինքը ղնալ այն ժամանակ, երբ Արդարը նրան հանչում էր, այլ նրան արժանացրեց թղթի, որ այս բովանդակութունն ունի:—

ԼԲ.

ԱՐԳԱՐԻ ԹՂԹԻ ՊԱՏԱՍԽԱՆԸ, ՈՐ ԳՐԵՑ ԹՈՎՄԱՍ ԱՌԱՔՅԱԸ ՓՐԿՅԻ
ՀՐԱՄԱՆՈՎ

Նրանի նրան, ով ինձ հավատում է, թեպետ տեսած չլինի, որովհետև իմ մասին այսպես է դրված, թե որոնք ինձ տեսնում են, ինձ չեն հավատա, իսկ որոնք չեն տեսնում, կհավատան և կյանք կդանեն: Իսկ որ դու ինձ դրեցիր, որ դամ քեզ մոտ, ևս այստեղ պետք է կատարեմ այն բոլորը, որի համար ուղարկված եմ: Նրբ այս բալորը կկատարեմ, կհամբառնամ նրա մոտ, որ ինձ ուղարկեց, և երբ համբառնամ, քեզ մոտ կուղարկեմ իմ այս աշակերտներից մեկին, որ թո ցավերը բժշկե և կյանք շնորհե քեզ և քեզ հետ եղողներին:

Այս թուղթը քերեց Արդարի սուբհանդակ Անանը և նրա հետ փրկիչի կենդանադիր պատկերը¹⁵⁰), որ մինչև այսօր դանդավում է Նդեսացիների քաղաքում:

ԼԳ.

ԹԱԴԵՈՍ ԱՌԱՔՅԱԼԻ ՔԱՐՈՂՈՒԹՅՈՒՆԸ ԵՒ ԵՍՄԱՑՈՒՄ ԵՎ (ԱՐԳԱՐԻ)
ՀԻՆՔ ԹՂԹԵՐԻ ՊԱՏՃԵՆՆԵՐԸ

Բայց մեր փրկիչի համբառնալուց հետո թովմաս առաքյալը, տասներկու (առաքյալներից) մեկը, Նդեսիա քաղաքն ուղարկեց Թադևոսին, յոթանասուն (աշակերտներից), որպեսզի Արդարին բժշկե և ավետարանը քարոզե տիրոջ ասածի համաձայն: Ես եկավ և իջևանեց Հրեա Տուբիա իշխանի տանը, որի մասին ա-

սում են, թե Բաղրաստուանյաց ցեղից էր և Արշամից խուսար-
 փելով՝ հրեական կրոնը շուրացում իր մյուս աղաչականներին
 հետ, այլ նույն կրոնով մնաց մինչև Քրիստոսին հասնաւալը :
 Եվ նրա (դալու) համարմը ողջ քաղաքում տարածվեց : Արդարը
 լսելով ասաց. «Դա այն մարդն է, որի մասին Հիսուս գրեց» .
 և իսկույն նրան կանչեց : Երբ թաղեաւը ներս մտավ, նրա ե-
 բեռի վրա սքանչելի տեսիլք երևաց Արդարին. նա դահից վեր
 կացավ և երեսի վրա ընկնելով նրան երկրպագեց . շուրջը դանդ-
 վող բոլոր իշխանները զարմացան, որովհետև տեսիլքը չիմացան :
 Արդարը նրան հարցրեց . «Նսկապես դու օրհնյալ Հիսուսի աշա-
 կե՞րան ես, որին խոտացում այստեղ ուղարկել, և կարո՞ղ ես
 իմ ցավերը բժշկել» : Թաղեն նրան պատասխանեց . «Եթե հա-
 վատաս Հիսուս Քրիստոսին, ասածու որդուն, զո սրտի բոլոր
 ցանկացածները կստանան» : Արդարը նրան ասաց . «Ես հավատա-
 ցի նրան և նրա հորը, ուստի կամենում էի զորքերս առնել և
 դալ կոտորել նրան խաչող հրեաներին, եթե հոռոմայեցիներին
 թաղամյուրությունն այս բանը չարդելեր» :

Այստեղից սկսելով թաղեաւը քարոզեց ավետարանը նրան և
 բոլոր քաղաքին . ձեռքը վրան դնելով նրան բժշկեց, ինչպես և
 քաղաքի իշխանին, որ հիվանդ էր պողպատյով⁽¹⁰⁰⁾ և մեծ պա-
 տիվ էր վայելում թաղամյուրի արքունիքում, և առհասարակ
 բժշկեց քաղաքում եղած բոլոր հիվանդներին և ավետամյուրնե-
 րին : Եվ բոլորը համատացին, և մկրտվեցին ինքը Արդարը և
 ամբողջ քաղաքը : Կուսքերի մեհյանների դռները փակեցին, և
 բազմի ու սյունի վրա եղած պատկերները եղեգով պատեցին :
 Նա ոչ ոքի բռնությամբ չէր դարձնում հավատի, բայց հավա-
 տացյալներն օր-օրի վրա ավելանում էին :

Իսկ թաղեաւս առաջյան Աղոն անունով մեկին, որ մետաք-
 սադարծ և խույր կարող էր, Եղեսիայի վրա (եղիսկուպոս) ձեռ-
 նադրելով, նրան իր փոխարեն թողնում է թաղամյուրի մոտ :
 Իսկ ինքն Արդարից հրովարտակ առնելով, որ ամենքը Քրիս-
 տոսի ավետարանին լսեն, դալիս է Արդարի քեռորդի Սանաս-
 բուկի մոտ⁽¹⁰¹⁾, որին նշանակել էր մեր աշխարհի և զորքերի
 վրա :— Բայց Արդարը հոգարեց թուղթ գրել Տիրեբրիոս կայսեր,
 որ այսպիսի բովանդակություն ուներ :—

Արգարի բուզը Տիբրիսին

Արգար Հայոց թաղապետ, իմ տիրոջ, Հոսմայեցիների Տիբրերինս կայսեր ողջունյն:

Թեպեա դիտեմ, որ քո թաղապետութեանից ոչ մի բան չի ծածկվի, բայց իբրև քո մտերիմ՝ ավելին քեզ իմաց եմ տալիս դրով: Որովհետև պաղեսալնացիների դավառներում բնակվող հրեաները ժողովվելով Քրիստոսին խաչեցին առանց որ և է հանցանքի, փոխանակ նրա մեծամեծ երախտիքներին, որ նրանց մտա կատարեց—հրաչքներ և սքանչելի գործեր, մինչև անգամ մեռած մարդկանց կենդանացնել: Պետք է դիտես, որ սրանք սուկահան մարդու գորութեաններ չեն, այլ աստծու: Որովհետև Հենց այն ժամանակ, երբ նրան խաչեցին, արեգակը խամարեց, երկիրը շարժվեց ու տատանվեց և ինքն էլ երեք օրից մեռած տեղից հարութեան առավ և շատերին երևաց: Եվ այժմ ամեն տեղ նրա անունը նրա աշակերտների միջոցով մեծամեծ սքանչելիքներ է կատարում, ինչպես Հենց ինձ վրա Հայտնի ցույց տվեց: Արդ՝ այսուհետև քո տերութեանը շիտե, թե ի՞նչ է պետք հրամայել հրեա ժողովրդի վերարեբմամբ, որոնք այն բանը գործեցին, և բուզը աշխարհին դրել, որ Քրիստոսին երկրպագեն իբրև ճշմարիտ աստծու: Ողջ մնաս:

Արգարի քղթի պատասխանը Տիբրիսին

Տիբրերինս Հոսմայեցիների կայսր, Հայոց Արգար թաղապետին ողջունյն:

Քս մտերմութեան թուղթը կարդացին իմ առաջ, նրա համար մեր կողմից շնորհակալութեան: Թեպեա և առաջուց մենք շատերից էինք այդ լսել, բայց և Պիղատոսը ստուգապես մեզ հայտնեց նրա հրաչքների մասին և թե հարութեանից Հետո շատերը հավատացին, թե նա աստված է: Ուստի և ես ևս կամեցա անել այն, ինչ որ դու մտածել ես: Բայց որովհետև Հոսմայեցիների սովորութեանն այնպես է, որ միայն թաղապետի հրամանով աստված չեն նստեցնում, մինչև որ նա սինկղիստոսի կողմից չփորձվի, չքննվի, ուստի ևս այս բանը սինկղիստոսին հայտնեցի, բայց սինկղիստոսն արհամարհեց, որովհետև առաջուց իր կողմից քննված չէր: Բայց մենք հրաման տվինք, որ ամեն

ոք, ով կամենա, Հիսուսին էլ ընդունի աստվածների թվում, և մահ սպառնացինք նրանց, ովքեր քրիստոնյաների վրա կլարախտակեն: Իսկ հրեա ժողովրդի վերաբերմամբ, որոնք հանդգնեցին նրան խաչել, որի մասին լսում եմ, թե չէր արժանի խաչի և մահվան, այլ պատվի և հրկրապառվյալի, նրանց դործը կքննեմ և արժանավոր (պատիժը) կհատուցանեմ, երբ ազատ ժամանակ դառնեմ սպանիացոց, պատերազմից, որոնք ինձանից ապրտամբել են:

Արգարը դարձյալ բուլք է գրում Տիբերիոսին

Արգար Հայոց թագավոր, իմ տիրոջ՝ Հռոմայեցիներին Տիբերիոս կայսեր ողջունյն:

Քո տերության վայել թուղթը տեսա և ուրախացա Քո մտածած հրամանի վրա: Եթե վրաս չես նեղանա՝ սինկղիտոսի արդ դործը շատ մեղադրելի է, որովհետև դրանց մոտ՝ աստվածություն արվում է մարդկանց քննությամբ. ուրեմն այսուհետև եթե աստված մարդուն հանելի չլինի, էլ չի կարող աստված լինել, և այստեղից (հետևում է), թե մարդուն է վայելում աստծուն նվիրադրժեմը: Բայց դու, տեր, բարեհաճիր ուրիշ մարդ ուղարկել Երուսաղեմ Պիղատոսի տեղ, որպեսզի նա անարդանքով հեռացվի այն իշխանությանից, որ դու նշանակել ես, որովհետև նա հրեաների կոմքը կտատարեց և Քրիստոսին անմեղ տեղը խաչեց առանց Քո հրամանի: Ողջ եղիր:

Արգարն այս (թուղթը) դրելով՝ նրա պատճենը դրեց իր դիվանի մեջ, ինչպես և մյուս թղթերինը: Նա դրեց նաև Ասորեստանի մանկահասակ ներսեհ թագավորին Բարելոն:

Արգարի բուլքը ներսեհին

Արգար Հայոց թագավոր, իմ որդի ներսեհին ողջունյն:

Քո ողջութի դիրք տեսա, Պերոզին կապանքներից արձակեցի և հանցանքը ներեցի, և եթե կամենաս, նշանակիր նրան Նինվիի վերսկացու, ինչպես ուղում ես: Գալով Քո գրածին, թե ինձ մոտ ուղարկիր այդ բժշկին, որ այդ հրաչքները դործում է և քարոզում է մի ուրիշ աստված, որ հրեց ու ջրից էլ վեր է, որպեսզի նրան տեսնեմ և լսեմ, — նա բժիշկ չէր մարդ-

կային արմատով, այլ աշակերտ էր ասածու որդու, հրի և ջրի ստեղծողի, և նա ուղարկվեց Հայաստանի կողմերը, ինչպես նրան միճակ էր ընկել: Բայց նրա գլխավոր ընկերներից մեկը, Սիմոն անունով, ուղարկված է այդտեղ, Պարսկաստանի կողմերը, նրան մնառի՛ր, դառի՛ր և նրանից կլսես, ինչպես և թո Աբտաշես հայրը: Նա բոլոր Հիվանդությունները կթ՛ղկե և ցույց կտա կյանքի ճանապարհ:

Նաև Պարսից Աբտաշես թագավորին գրեց թուղթ այս բովանդակությամբ —

Արգարի Թուղթն Աբտաշեսին

Արգար Հայոց թագավոր, իմ եղբայր Պարսից Աբտաշես թագավորին սղջույն:

Գիտեմ, որ դու արդեն լսած կլինես Հիսուս Քրիստոսի, ասածու որդու մասին, որին հրեաները խաչեցին և որ մեռած տեղից հարություն առավ և իր աշակերտներին ուղարկեց բոլոր աշխարհը՝ ամեն տեղ ուսուցանելու: Նրա գլխավոր աշակերտներից մեկը, Սիմոն անունով, թո տերության կողմերումն է: Արդ՝ մնառի՛ր, դառի՛ր նրան և նա կթ՛ղկե ձեղ մոտ բոլոր անտերն ու Հիվանդությունները և կյանքի ճանապարհ ցույց կտա: Դու հաջաաս նրա խոսքերին, դու և թո եղբայրներդ և բոլորը, որ կամոյին Հնազանդում են քեզ: Որովհետև ինձ ախորժելի է, որ դուք, մարմնով իմ ազգականներս, նաև հոգով իմ մտերիմ հարազատները լինեք:

Եվ դեռ այս թղթերի պատասխանը չստացած՝ Արգարիտսը վախճանվում է երեսուն և ութ տարի թագավորելուց հետո:

17.

ՄԵՐ ԱՌԱՅՈՒՆՆԵՐԻ ՆԱՀԱՏԱԿՈՒԹՅԱՆ ՄԱՅԻՆ

Արգարից հետո Հայոց թագավորությունը երկու մասի է բաժանվում, որովհետև նրա Ասանուն որդին թագադրվեց ու թագավորեց Եդեսիայում, իսկ նրա քեռորդին Սոմատարուկը (թագավորեց) Հայաստանում: Սրանց ժամանակ պատահած

անցքերն առաջուց գրված են ուրիշներից, ինչպես Քաղեսոս առաքյալի Հայաստան գալը, Սանատրուկի Հավատալը և (հետո) նախարարների երկուսից Հավատը թողնելը, առաքյալի և Նրա հետ եղողների կատարածը Ծավարչան գալստուժ, որ այժմ Արտաղ է կոչվում, ապառաժ քարի պատուհլիլը և առաքյալի մարմինն ընդունելով էլի իրար գալը, հետո՝ աշակերտների Նրա մարմինն այնտեղից առնելը և դաշտում թաղելը, և թագավորի Սանդուխտ դատեր նահատակվելը ճանապարհին մոտ, և վերջերս երկուսի նշտարներն Հայտնվելը և առաջարքը փոխադրվելը: Այս բոլորը, ինչպես ասացինք, մեղանից առաջ պատմված է ուրիշներից, ուստի կարևոր չհամարեցինք մանրամասն կրկնել, Նույնպես մեղանից առաջ ուրիշներից պատմված է առաքյալի աշակերտ Աղդեի կատարածը Եղեսիայում Արդարի որդու ձեռքով:

Սա (Արդարի որդին) հոր տեղ թագավորելով՝ Հայրենի առաքինության հետևող չեղալով, այլ կուռքերի մեհյանները բացեց ու հեթանոսական պաշտամունքն ընդունեց: Եվ մարդ ուղարկեց Աղդեի մոտ, որ իրեն համար բեհեղից խույր կարև ոսկե բանվածքով, ինչպես առաջ անում էր իր հոր համար: Պատասխան ընդունեց, թե Վժժ ձեռքերը խույր չեն կարի անարժան դազաթի համար, որ չի երկրպագում Քրիստոսին, կենդանի ասածուն: (Թագավորն) իսկույն հրամայեց իր ղեմակիրներին մեկին, որ Նրա ոտները սրով կտրել: Նա դնալով տեսալ, որ նստած էր վարդապետության աթոռը, սրով խփեց, Նրա սրբունքները կտրեց դեն դցեց, և նա իսկույն հողին ավանդեց: Այս էլ ծայրաքաղ անելով Համառոտ հիշատակեցինք, քանի որ առաջուց ուրիշներից պատմված է:

Բայց Հայերին վիճակվեց նաև Բարդուղիմեոս առաքյալը, որ նահատակվեց մեղ մոտ Արևբանոս քաղաքում¹⁶³): Իսկ Սիմոնի մասին, որ պարսիկներին վիճակվեց, Հաստատ չեմ կարող պատմել, թե ի՞նչ դործեց և ո՞րտեղ նահատակվեց: Որովհետև ոմանք պատմում են, թե մի ոմն Սիմոն առաքյալ¹⁶⁴) նահատակվել է Վերխուսիտում. արդյոք իսկապես նա՞ է, և ի՞նչ պատճառով է դնացել նա այնտեղ՝ չղխեմ, բայց միայն նշանակեցի, որպեսզի իմանաս, թե ես ոչ մի ջանք չեմ խնայում պատմել քեզ ամեն բան, էնչ որ Հարկավոր է:

ՍԱՆՏՐՈՒԿԻ ԹԱԳԱՎՈՐԵԼԸ ԵՎ ԱՐԳԱՐԻ ՋԱՎԱԿՆԵՐԻՆ ՍՊԱՆԵԼԸ.
 ՀԵՂԻՆՆ ԵՒ ԿՆՈՋ ՄԱՍԻՆ

Սանտարուկը թաղավորելով՝ զորք է հավաքում իր դասակները՝¹⁰⁵ Բաղրասաունի և Արծրունի քաջերի ձեռքով, որպեսզի դնա պատերազմելու Արզարի որդիների հետ՝ ամբողջ թաղավորութունը տիրելու նպատակով։ Եվ մինչ նա այս բանով էր զբաղված, կարծես մի աստվածային ակնարկությամբ Արզարի որդուց Աղդեի սպանության վրեժն առնվեց։ Որովհետև նա Եղեթիայում իր աշարանքի վերնատանը մարմարե սյուն էր կանդնեցնել տալիս և ինքը ներքևը կանդնած հրամայում էր, թե ինչպես պետք է անել. սյունը բռնողների ձեռքից պոկ դալով ընկավ նրա վրա, ոտները ջատխախեց և նրան սպանեց։

Իսկույն քաղաքի բնակիչները պատգամավոր ուղարկեցին Սանտարուկի մոտ, խնդրելով ուխտով պայման դնել, որ նա իրենց քրիստոնեական հավատին չդիպչի, իսկ իրենք նրան կհամարեն քաղաքն ու թաղավորական դամբարան։ (Սանտարուկը) կատարեց (նրանց խնդիրը), բայց հետո ստեց, նույնիսկ Արզարի ստն բոլոր դավակներին սրով կոտորեց, բացի աղջիկներից, որոնց քաղաքից հեռացրեց, որ դնան Հաշտյանքում բնակվեն։ Նույնպես և Արզարի կամանցից դլխավորին, որի անունն էր Հեղինե, ուղարկեց, որ բնակվի իր քաղաքում, Խառանում, և նրան թողեց բոլոր Միջագետքի տիկնությունը իբրև փոխարեն այն բարեխնության, որ ինքը դառել էր Արզարից նրա միջոցով։

Իսկ Հեղինեն, որ իր ամուսնի՝ Արզարի նման դարդարված էր հաղթանակով, չհանդուրժեց կուսպաշանների մեջ բնակվել, այլ դնաց Երուսաղեմ Կղարդիոսի օրերը, այն սովի ժամանակ, որը դուշակել էր Աղարոսը։ Եվ իր բոլոր դամբարը Եգիպտոսում ծախսելով՝ շատ մեծ քանակությամբ ցորեն դնեց և բաժանեց բոլոր կարոտյալներին, որին վկայում է և Հովսեփոսը։ Նրա շիրիմը՝ հայանի նշանով մինչև այսօր էլ կա Երուսաղեմում, դռան առաջ։

ՄԵԲԻՆ ՔԱՂԱՔԻ ՆՈՐՈԳՄԱՆ. ՍԱՆԱՏՐՈՒԿԻ ԱՆՎԱՆԱԿՈՉՈՒԹՅԱՆ ԵՎ ՆՐԱ ՄԱՀՎԱՆ ՄԱՍԻՆ

Սանատրուկի կառարած դարձերի մեջ ոչ մի բան հիշատակելու արժանի չհամարեցինք, բացի Մծբին քաղաքի շինությունից: Որովհետև քաղաքը երկրաշարժից խախտված լինելով՝ նա քահեց ու նորից լինեց ավելի պայծառ և նրան պատեց կրկնակի պարիսպներով ու պատվարով. քաղաքի մեջ կանդնեցրեց իր արձանը, ձեռքին մի դրամ բռնած, որ այս է նշանակում, թե այս քաղաքի շինության վրա բոլոր դանձերս ծախսվեցին և այս միայն մնաց:

Բայց թե ինչո՞ւ նա Սանատրուկ կոչվեց, պետք է ասել: Արդարի շուրջ Ալիզնն ձմեռ ժամանակ դեպի Հայաստան ճանապարհորդելիս բուքի է պատահում Կորդվաց լեռներում. մրրիկը բոլորին ցրվեց, այնպես որ ոչ մեկը չգիտեր, թե ընկերն ո՞ւր մնաց: Իսկ նրա դայակը, Սանտաը, Բյուրատ Բաղրատունու շուրջը, Խոսրեն Արծրունու կինը, երեսային, որ դեռ շատ փոքր էր, սահնդների մեջ առնելով՝ երեք օր և երեք գիշեր մնաց ձյունի տակ: Մբա մտին առասպելարանում են, թե մի ինչ-որ նորահրաշ սպիտակ կենդանի աստվածներից ուղարկվեց և նա պահպանում էր երեսային: Բայց որքան մենք վերահասու եղանք, բանն այսպես է եղել. վնասող մարդկանց հետ եղել է և մի սպիտակ շուն, որ պատահել է երեսային և դայակին: Այս պատճառով էլ նա կոչվեց Սանատրուկ, անունը դայակից ստանալով, իբրև թե Սանտաի տուրք:

Սա Պարսից Արտաշես Թաղավորի տաճերկուերորդ տարում Թաղավոր դառնալով, երեսուն տարի ապրեց և որսի մեջ մեռավ, մեկի նետը պատահմամբ փորին դիպչելով, կարճես սուրբ դոսեր չարչարանքների վրեժը հատուցանելով:

Ղերուբան¹⁶⁶), Ասիադար դարի որդին, դրեց բոլոր դարձերը, որ կառարվել էին Արդարի և Սանատրուկի ժամանակ և դրեց Եդեսիայի դիվանում:

ՆՐՈՒՄՆԻ ԹԱԴԱՎՈՐԵԼ, ՍԱՆՍՏՐՈՒԹՅՈՒՆԵՐԻՆ ԿՈՏՈՐԵԼ ԵՎ
ԱՐՏԱՇԵՍԻ ՓԱՆՁԵԼՈՎ ԱՁԱՏՎԵԼ

Սանատրուկ թաղավորի մահից հետո թաղավորութեան մեջ շփոթութեան է ծաղում: Որովհետև մի ոմն Երվանդ, Արշակունցի ցեղից մի կնոջ որդի, թաղավորում է վերջին Դարեհի ութերորդ տարում: Նրա մասին դրույցներն այսպես են պատմում: Մի կին Արշակունցի ցեղից, պատաված, ազնոյ ու գազարոտ, որին ոչ ոք սիրտ չարայի կին առնելու, երկու մանուկ է ծնում ապօրինի խառնակութեամբ, ինչպես Պատիվային¹⁸⁷) (ծնամ) Մինոտայրտին: Երբ երեխաները դարգացան, նրանց անունները դրին Երվանդ և Երվադ: Երվանդը հասակն առնելով դառնում է մի սրատու և հաղթանդամ մարդ: Նա շատ դեպքերում Սանատրուկից ուղարկվելով իբրև վերակացու և առաջնորդ, նշանավոր դարձավ, այնպես որ բոլոր նախարարներին մեջ առաջինն եղավ, և իր խոնարհութեամբ ու առատաձեռնութեամբ բոլորին քաշեց իր կողմը դրավեց: Եվ երբ Սանատրուկը մեռավ, բոլորը միաբանելով նրան թաղավորեցին, բայց առանց թաղադիրի Բազրատունիների ցեղից¹⁸⁸):

Բայց Երվանդը թաղավոր դառնալուց հետո Սանատրուկի որդիներից կասկած ունենալով՝ բոլորին կոտորում է: Թվում է, թե Արդարի, որդիների կոտորածի վրեժը լուծվեց: Բայց մի փոքրիկ աղայի, Արաաշես անունով, ծծմայրն առավ փախցրեց Հեր դավառի կողմերը, Մաղխադանի հովվական կայանները և լուր ուղարկեց նրա դայակին Մմբատին, Բյուրատ Բազրատունու որդուն, Սպեր դավառը, Մմբատայան դյուղը: Ադդ՝ երբ Մմբատը, Բյուրատի որդին լուծ է Սանատրուկի (մահվան) և նրա որդիների կոտորածի դուշտը, առնում է իր երկու դուստրներին՝ Մմբատանույշին ու Մմբատուհուն, առնում նստեցնում է Բայրեղում, քաջ մարդիկ ամբողջին պահապան դնելով, իսկ ինքն իր մի կնոջ և սակավաթիվ մարդկանց հետ դնում է մանուկ Արտաշեսին որոնելու: Երվանդ թաղավորն այս բանը լսելով՝ մարդիկ է ուղարկում (նրանց բռնելու): Այս պատճառով (Մմբատը) երկար ժամանակ, կերպարանքը փոխած և հեախտան թափառում է լեռներում ու դաշտերում երեխայի հետ և նրան

սնուցանում է Հովիտիան կայաններում և Հովիտների մաս,
մինչև որ հարմար ժամ գտնելով անցնում դնում է Պարսից Դա-
րեհ թագաւորի մաս: Եվ որովհետև Սմբատը քաջ մարդ էր
և առաջուց ծանոթ, ուստի մեծ պատվի է արժանանում Պար-
սից զորապետների հետ: Կույնպես և երեսիան ապրում է թա-
գաւորի որդիների հետ, որոնց բնակութեան տեղեր էին որոշ-
ված Բաս և Ողոմն գավառները:

ԼԸ.

ԻՆՉ ԶԱՆՔԻՐ ԳՈՐԾ ԴԻՅՑ ԵՐԳԱՆԳԸ՝ ԱՐՏԱԵՆՍԻՆ ԻՐ ԶԵՌՔԸ ԳՅԵՆՈՒ
ՀԱՄԱՐ, ԵՎ ՄԻՋԱԳԵՏՔԸ ԹՈՂՆԵԼԸ

Բայց Երվանդը շարունակ մտածում էր, թե ի՞նչպիսի չա-
բէք է սնվում նրա թագաւորութեան համար Մարտու¹⁰⁹),
նրա սիրտը լիքն էր կապկածներով, և քունը քաղցր չէր թվում:
Արթուն ժամանակ միշտ այս մասին հողալով՝ քնի մեջ էլ սար-
սափելի երազներ էր տեսնում այդ առիթով: Ուստի պատգա-
մաւորներին մեռքով, նիկերների միջոցով, աշխատում էր հա-
ճեցնել Պարսից թագաւորին, որ նա մանուկ Արտաշեսին իր
մեռքը տա: Նա ասում էր. «Մ՛տ արյունակից, իմ հարտգա-
ինչո՞ւ ևս այդ մարտցի Արտաշեսին սնուցանում ինձ և իմ թա-
գաւորութեան հակառակորդ, ակամջ դնելով ավազակ Սմբատի
խոսքերին, որ ասում է, թե Արտաշեսը Սանատրուկի որդին է,
և Հովիտների ու անդեորդների որդուն ջանում է Արշակունի
դարձնել, լուր տարածելով, թե նա չո արյունակիցն ու հա-
րազատն է: Նա Սանատրուկի որդին չէ, բայց Սմբատը մի մա-
րացի աղա գտնելով՝ խտրված է և բարբանջում է: Ետքս ան-
գամ Սմբատին էլ (մարդ) էր ուղարկում, թե «Մինչո՞ւ այդքան
զուր նեղութեաններ ևս կրում, ձձմորից խտրվելով այդ մարի
աղային սնուցանում ևս ինձ հակառակ: Նա պատասխաններ է
լսում ոչ հանելիչ Այն ժամանակ Երվանդը մարդիկ է ուղարկում
և կոտորել է տալիս Բայրերդում (պա՛հապան դրված) քաջե-
րին, իսկ Սմբատի դուստրներին դերի բռնելով պահում է Անի
ամբոցում ոչ վտաւ պայմաններում:

Բայց Երվանդը Վեսպասիանոսի և Տիտոսի ¹⁷⁰) թագաւորու-

Թյան ժամանակ Միջազեաքը Հոռմայեցիներին թողնելով՝ նրանց իրեն թիկունք դարձրեց և այս կողմից այլևս վտանգ չէր դրում։ Այս ժամանակից սկսած Միջազեաքի վրայից վերացավ Հայոց իշխանութիւնը, և Հայաստանից էլ ավելի մեծ Հարկեր էր վճարում Երվանդը։ Իսկ Հոռմայեցիներէ դործակալները և զեախա քաղաքն ամեն կերպ սարքավորելով՝ այնտեղ Հաստատում են դանձարաններ և այն Հարկերի Համար, որ ժողովում էին Հայաստանից, Միջազեաքից և Ասորեստանից։ Այնտեղ են ժողովում նաև բոլոր դիվանները, և Հիմնում են երկու դպրոց, մեկը բուն տեղական ասորական և մյուսը Հունական։ Այնտեղ են փոխադրում Հարկերի դիվանը, նաև մեհենական դիվանը, որ ղանձում էր պոնտացիներին Մինոպ քաղաքում։

160.

ՆՐԱՆԻՆԵՆԸ ԲԱՂԱԳԻ ԵՆՈՒԹՅԱՆ ՄԱՍԻՆ

Սրա ժամանակ արքունիքը Արժավիր կոչված բլրից փոխադրվում է, որովհետև Երասխ գետը (նրանից) հեռացել էր, և ձմեռն երկարելիս երբ Հյուսիսային ցուրտ քամիներ էին փչում, վտակը սառչում եր բոլորովին, և թագավորական կայանի Համար խմելու բավական ջուր չէր ճարվում։ Սրանից Երվանդը նեղվելով, մանավանդ մի ավելի ամուր տեղ փնտաւլով՝ արքունիքը տեղափոխում է ղեպի արևմտյան կողմը, միակտուր սպառած բլուրի վրա, որը շուրջ պատում է Երասխը, իսկ դիմացից էլ հասում է Ախուրյան գետը։ (Երվանդը) բլուրը պարսպում է, իսկ պարսպից ներս շատ տեղերում քարերը կարել տալով իջեցնում է մինչև բլուրի Հասակը, գետի (ժակերեռլթին) Հավասար, այնպես որ գետից ջրերը հոսեն այդ փորված տեղը, խմելու ջուր մատակարարելով։ Միջնաբերդն ամրացնում է բարձր պարիսպներով, պարիսպների մեջ պղնձե դռներ է դնում և երկաթե սանդուխքներ ներքևից մինչև վեր, մինչև դուռը. սանդուխքի վրա, աստիճանների միջև, թակնված որդալթներ է շինում, որպեսզի եթե մեկը կամենա դադտնի բարձրանալ թագավորին դավելու նպատակով, բռնվի։ Մանդուխքը, ասում են, երկու տեսակ էր սարքված, մեկը ցե-

բեկվան ճանապարհ արքունի ազատավորների և ընդհանրապես
եյլևմուտքի համար, իսկ մյուսը ղիչերային, դավադիրների
դեմ:

Խ.

ՔԵ ԽՆՁԳԵՍ ԵՆՆԵՑ ԲԱԳԱՐԱՆԸ՝ ԿՈՒՌՔԵՐԻ ՔԱՂԱՎԸ

Բայց Երվանդն իր քաղաքը շինելով՝ Արմավիրից այնտեղ
փոխադրեց ամեն ինչ բացի կուռքերից, որովհետև իրեն համար
օգտակար չհամարեց նրանց էլ իր քաղաքը փոխադրել, որ մի
դուցե երբ ժողովուրդը զոհարերութեան համար այնտեղ դա,
քաղաքն զգուշութեամբ չպահվի: Ուստի նրանից հյուսիս, մաս
քառասուն ասպարեզ հետև, Ախուրյան դեռի վրա, շինեց մի
փոքր քաղաք նման իր քաղաքին և կոչեց Բաղարան, այսինքն
թե բաղիններն այնտեղ են սարքավորված, և այնտեղ փո-
խադրեց Արմավիրում եղած բոլոր կուռքերը: Եինեց նաև մե-
հյաններ և իր Երվազ եղբորը քրմապետ նշանակեց:

ԽՅ.

ՄՆՆՈՑ ԿՈԶՎԱՍ ԱՆՏԱԾԸ ՏՆԿԵԼՈՒ ՄԱՍԻՆ

Տնկում է նաև մեծ անտառ դեռի հյուսիսային կողմում,
պարխաղներով ամբացնում է և ներսն արգելում է արագ աշ-
ծյամներ, եղնիկների և եղջերուների ցիզեր, ցիւներ, վարաղներ,
որոնք աճելով ու բազմանալով անտառը լցրին, և նրանցով թա-
ղավորն ուրախանում էր որսի օրերին: Անտառը նա կոչում է
Մնեզոց անտառ:

ԽԶ.

ՅՐՎԱՆՎԱԿԵՐՑ ԿՈԶՎԱՍ ԶԵՌԱԿԵՐՑԻ ՄԱՍԻՆ

Ինձ քաղցր է պտտմել նաև դեղեցիկ Երվանդակերտ դա-
տակերտի մասին, որ նույն Երվանդը շինեց դեղեցիկ և չքնաղ

հորինվածքով: Որովհետև մեծ հովիտի միջին մասը լցնում է
բնակչութեամբ և պայծառ շինություններով, լուսավոր, ինչպես
աչքի բիրբը, իսկ բնակչութեան շուրջը կաղմում է ծաղկոցներ և
բուրաստաններ, ինչպես բրի շուրջը աչքի մյուս բոլորակը: Իսկ
այդինների բաղմությունը նմանում էր խիտ արտանունների գեղե-
ցիկ դժին, որի հյուսիսային կողմի կամարածև գլխքը խնկապես
համեմատվում էր գեղեցիկ կուլաների հոնքերին: Իսկ հարավային
կողմից հարթ դաշտերը (հիշեցնում էին) ծնոտների գեղեցիկ
սզորկությունը: Իսկ գետն իր երկու ափերի բարձրություննե-
րով պատկերացնում էր մի բերան, իր երկու շրթունքներով:
Սվ այս գեղեցիկ գլխքը կարծես անթարթ հայացքն ուղղել է
թագավորանիստ բարձրավանդակի վրա: Արդարև բերբի և թա-
գավորական դաստակերտ:

Նրվանդի այս բոլոր շինածները Տրդատ Մեծը պարզեում է
կամասրականների ցեղի մարդկանց, իբրև իր մտերիմներին և
Արշակունյաց ցեղի արյունակիցներին, ինչպես իր տեղում
կպատմենք:

Բայց ասում են Նրվանդի մասին, թե հմայքով չար աչք
ունեն, որի պատճառով արքունի սպարավորները սովորություն
են ունեցել առավուտն արշալույսը բացվելիս որձաքար քարեր
բռնել Նրվանդի առաջ, որի հայացքի չարությունից այդ որձա-
քարերը, ասում են, պայթելիս են եղել: Սակայն այս բանը
կամ սուտ է և առասպել, կամ թե ինչ-որ գիվական գործություն
է ունեցել, որտեղի այսպես, չար աչքի անունով, վնասե, ում
վոր կամենա:

ԽԾ.

ԹԵ ԽՆՉՊԵՍ ՍՄԲԱՏԸ ՊԱՐՄԻՑ ՆԱԽԱՐԱՐՆԵՐԻՆ ՕԳՆԱԿԱՆ ԴԱՐՁՆԵԼՈՎ,
ԵՆՎՐՈՒՄ ԷՐ ԱՐՏԱԵՍԻՆ ԹԱԳԱՎՈՐՑՆԵԼ

Իսկ երբ մանուկ Արտաշեսը գորդացավ և նրա դայակ
Սմբատը քաջութեան և արիութեան շատ գործեր ցույց տվեց,
Արշայ նախարարները նրան համակրելով բարեխոսում են
թագավորին, որ նրան պարզև տա, ինչ որ նա խնդրե: Թագա-

վորը համաձայնելով ասում է նախարարներին, Վեժայե՛ք, ի՞նչ է ցանկանում այդ քաղ մարդը: Նրանք ասում են. Ամմա՛հ բարերար տեր, Սմբատն ուրիշ բան չի ցանկանում, այլ միայն, որ Քո արյունահից և հարազատ Արտաշեսին, Սանաարուկի որդուն, որ զրկված է իր Թագավորությունից, հաստատես իր Թագավորության մեջ: Արքայից արքան համաձայնելով՝ Սմբատի ձեռքն է առլիս մի մասը Ասորեստանի զորքերից և Ասորատականի զորքերը, որպեսզի Արտաշեսին տանեն ու հայրենական դաճի վրա հաստատեն:

ԽԳ.

ԹՅ ԽՆՁԳԵՍ ԵՐՎԱՆԻԸ ԼՍՈՒՄ Է ԱՐՏԱԵՍԻ ԳԱԸ ԵՎ ՋՈՐԴ Է ԳՈՒՄԱՐՈՒՄ՝ ՊԱՏԵՐԱՍԻ ՊԱՏՐԱՍՏՎԵԼՈՎ

Երվանդին Ուտեսացոց զախառում լուր է հասնում, թե Պարսից Թագավորը մեծ զորք դումարեց Սմբատի ձեռքի տակ, որպեսզի քեղ վրա դա և մանուկ Արտաշեսին իր Թագավորությունը բերի: Երվանդն այս լսելով՝ այդ տեղում կողմնադահներ է թողնում նախարարներից շատերին և ինքն շտապով դալիս է իր քաղաքը, որպեսզի իր մոտ դումարե Հայոց, Վրաց և Կեսաբիայի կողմերի զորքերը, նաև Միջագետքինը, խնդրելով և վարձ վճարելով: Գարնանային օրեր էին, ուստի բոլոր զորքերը շուտով դումարվեցին նրա մոտ. եկավ նաև Արդամը, Մուրացյան ցեղի տանուտերը, Աժդահակի սերնդից, հեռևակ զորքի բազմությամբ: Որովհետև Երվանդը նրան վերադարձրել էր երկբորդական դաճը, որը Տիգրանը խլել էր նրանցից և տվել էր իր քրոջ մարդուն, Միհրդատին, իսկ Միհրդատի մահից հետո ոչ ոքի չէր արված, մինչև որ Երվանդը վերադարձրեց Արդամին: Եվ ոչ միայն նրան, այլ և բոլոր նախարարներին պարզեցնեց և պատիվներ էր տալիս, և բոլոր զորքերին առատապես պարգևատրում էր:

ԻՆ ԻՆՉՊԵՍ ԱՐՏԱՇԵՍԻ ԻՐ ԱՇԽԱՐՀԸ ՄՏՆԵՂՈՒՆ ՊԵՍ ԳՈՐԾԸ ՀԱՋՈՂՎԵՑ

Իսկ Սմբատը մանուկ Արտաշեսի հետ շտապում էր հասնել Ուսեացոց սահմանները: Այնտեղ նրան ընդառաջ եկան այն կողմի զորքերը, նաև այն նախարարները, որոնց Երվանդը թողել էր այնտեղ: Այս լսելով՝ Հայոց մյուս նախարարներն էլ լքվում, քայքայվում էին և մտածում էին Երվանդից, բաժանվել, մանավանդ երբ տեսնում էին, որ հասմայեցիների զորքերը նրան օգնության չեկան: Իսկ Երվանդն ավելի առատացնում էր պարզելիները և ամեն մեկին բաժանում էր դանձերը. և որքան շատ էր տալիս, այնքան ավելի ատելի էր դառնում, որովհետև բոլորն էլ դիտեին, թե առատաձեռնությունից չե, որ տալիս է, այլ ևրկյուղից վատնում է: Եվ այնքան սիրելի չեր դարձնում նրանց, որոնց շատ էր տալիս, որքան թշնամի էր դարձնում նրանց, որոնց այնքան առատ չէր տալիս:

ԽԵՆ

ՆԲՂԱՆԻՒ ՊԱՏԵՐԱՋՄՆ ԱՐՏԱՇԵՍԻ ՀԵՏ ԵՎ ՓԱՆՈՒՍՏԸ, ԳԱՂԱՌԻ
ԱՌՆՎԵԼԸ ԵՎ ՆՐԱ ՄԱՀԸ

Բայց Սմբատը մանուկ Արտաշեսի հետ բարձրանում է Գեղամա ծալի ափը, Արաղած կոչված լեռան թիկունքում. նրանք շտապում էին հասնել Երվանդի բանակին: Նրա զորքերի բազմությանը նշանակութուն չտալով, միայն Մուրացյան Արդամից էին ակնածում, որովհետև քաջ մարդ էր, բաղձաթիվ տղապարներով: Եվ Երվանդի բանակը ավելի քան երեք հարյուր ասպարեղ հեռու էր նրա քաղաքից, հյուսիսում, Ախուրյան գետի վրա: Երվանդը երբ լսեց (Սմբատի մտանալը), նրա դեմ հանեց իր զորքերի բաղձությունը և ճակատեց իր բանակից ոչ հեռու: Իսկ Արտաշեսը Մուրացյան նահապետին պատզամ էր ուղարկում հաստատուն երդումներով, որ նրան կթողնի, ինչ որ նա ստացել էր Երվանդից, և էլի ուրիշ բաներ կավելացնի, միայն թե նա Երվանդին թողնի, մի կողմ քաշվի:

Երբ Արտաշեսի նշանները Երվանդի զորքի ճակատի առաջ
երևացին, Արզամբը Հեռեակհների բազմութունն առավ ու մի
կողմ քաշվեց: Իսկ Սմբատը հրամայեց պղնձե փողերը հնչեցնել
և իր զորքի ճակատն առաջ շարժելով սլանում էր, ինչպես ար-
ժիվը կաքամների երամի վրա: Իսկ Հայոց նախարարները, որոնք
(Երվանդի ճակատի) աջ և ձախ թևերն էին կազմում, խառնվում
միանում էին նրա հետ: Վրաց զորքերը թեպես իրենց Փարսման
թագավորի հետ հանդուգն հարձակում զործելով ընդհարվեցին,
բայց շուտով փախչում էին մյուս կողմը: Այդտեղ Երվանդի
զուռնը և Միջագետքի զորքերը սարսափելի կոտորած կրեցին:
Երկու ճակատների իրար խառնվելիս Արտաշեսի դեմ են գալիս
Տալրոսցի քաջ մարտիկ, որոնք մահն աչքերն առած՝ Երվան-
դին խոստացել էին, թե Արտաշեսին կսպանեն: Մրանց հետխան-
դասանում է Գիսակը, Արտաշեսի ծծմոր որդին, և վեջ մտնե-
լով նրանց սպանում է և հաղթութուն է տանում, որի մամա-
նակ նրա երեսի կեսն էլ սրով կտրում են և նա մեռնում է այս
զործի վրա: Մնացած զորքերը փախուստի են դիմում:

Իսկ Երվանդը ձեռով շատ ասպարեղներ անցնելով և իր բա-
նակից մինչև քաղաքը հաստատած իջևաններում նոր-նոր ձկեր
հեծնելով փախչում էր անընդհատաբար¹⁷¹): Սմբատն էլ նրան
հետամուտ լինելով՝ աստեղակապես հալածում էր դիշերով մինչև
քաղաքի դուռը: Իսկ Մարաց զորքերը Երվանդի դեղի կողմն
անցնելով՝ մթության մեջ բանակ էին դնում դէպիների վրա:
Արտաշեսն էլ հասնելով Երվանդի խորանին, որի շուրջը նա կա-
շու և կտավի առաջաստներով պարիսպ էր քաշել, իջավ և դի-
շերը նրա խորանում մնաց: Իսկ երբ լուսացավ, նա տիրաբաշ-
կարդադրելով հրամայեց սպանվածներին թաղել: Այն հովիտը,
որտեղ (Մարաց) զորքերը դէպիների վրա բանակ դրին¹⁷²), կո-
չեց Մարաց մարդ, իսկ ճակատամարտի տեղը կոչեց Երվանդա-
վան, իբրև թե այստեղ վանեց Երվանդին՝ այսպես էլ կոչվում
է մինչև այսօրվա օրս: Ապա չվեց դնաց Երվանդի քաղաքը-
կեօրից առաջ Երվանդի դատասկերաը հասնելով՝ զորքին հրա-
մայեց, որ միասին բարձր ազադակեն Վար ամառ, որ
թարգմանվում է՝ Մարը եկավ, սրանով հիշեցնելով այն վիրա-
վորանքը, որ նրա մասին ուղարկում էր Երվանդը Պարսից թա-
գավորին և Սմբատին, նրան Մար կոչելով: Հենց այս ձայնով

էլ այն դասաւակերտը Մարմես կոչից, հալանդին Արտաշեսի կամքով, որպեսզի Երվանդի անունը նրա վրայից վերանա: Այս է պատճառը այդ դասաւակերտի անվանակոչութեան:

Բայց Սմբատը դիշերով Երվանդի հետևից գալով վոքրաթիւ վաշտով՝ քաղաքի դուռը պահում էր, մինչև որ Արտաշեսը և բազար զորքերն եկան: Եվ երբ քաջերն սկսեցին ամբոցի դեմ կռիւի՝ ամբոցի մարդիկ անձնատուր եղան և քաղաքի դուռը բացին: Ձինվորներից մեկը մտնելով վաղորով Երվանդի դիտին խօսեց և ուղեղը տան հատակի վրա ցրվեց. այսպես ջախջախով լելով վախճանից քսան տարի թաղալորելուց հետո: Բայց Արտաշեսը հիշելով, թե Երվանդը Արշակունյաց ցեղի խառնուրդ էր, հրամայում է թաղել և մահարձան դնել:

ԽԵ.

ԱՐՏԱՇԵՍԻ ԹԱԳԱՎՈՐԵԼ ԵՎ ԻՐ ԵՐԱՆՏԱՎՈՐՆԵՐԻՆ ԲԱՐԻՔՆԵՐ ԱՆՆԵԼ

Երվանդի մահից հետո Սմբատը մտնելով խուղարկում է արքունական դանձերը. Սանսարուկ թաղալորի թաղը դռնելով, դնում է Արտաշեսի դուռը և թաղալորեցնում է բոլոր Հայոց աշխարհի վրա Պարսից Դարեհ թաղալորի քսան և իններորդ տարում: Արտաշեսը թաղալորութունն աննելով՝ պարզւններ է տալիս Մարաց և Պարսից զորքերին և արձակում է, որ դնան իրենց աշխարհը: Նույնպես պալիս է քաջ և պատվաւոր Արզամին նրան խոտաացած երկրորդական դահը, նաև հակինթներով դարգարված պսակ, երկու ականջներին դիշներ, մի ոտքին կարմիր աղանելիք, (իրաւունք) զործածելու ոսկե դշալ և պատառաքող և ոսկեղեն դավաթներով (դիշի) խմելու: Եվ այս պատիւներից ոչ պակաս տալիս է իր դայակ Սմբատին, բացի երկու դիշներից և կարմիր կոշիկից: Եվ բացի նրա հայրենական թաղակապ ասպետութունից և արևմտյան զորքի իշխանութունից՝ նրան է հալատում Հայոց բոլոր զորքերը, մեր բոլոր երկրի զործակալները և ամբողջ արքունական տունը: Իսկ Ներսէհին, իր ծծմար Գիսակ որդու որդուն (նախարարական) ցեղ զորձնելով՝ այդ (ցեղը) կոչում է Դիմաքայան՝ նրա հոր քա-

Չաղործությունների անունով, որովհետև, ինչպես ասացինք, նրա դեմքի կեսը սրով վեր բերին, երբ նա Արտաշեսի համար կուլում էր:

Պատմում է, թե (Արտաշեսը) նույն օրերում (նախարարական) ցեղի է վերածել տասնևհինգ պատանի, Տուրի որդիներին, կոչելով ցեղը նրանց հոր անունով Տրուանի, ոչ թե որ և է արիական դործի համար, այլ նրանց հոր լրտեսության համար, որ կատարում էր (Սրվանդ) թագավորի տեղից Սմբատին (տեղեկություններ ուղարկելով), որովհետև Սրվանդին մտերիմ էր, որ և նրանից սպանվեց այս պատճառով:

ԽԲ.

ԵՐՎԱՆԻՆ ՍՊԱՆԵԼԸ ԵՎ ՄՅՈՒՍ ԲԱԳԱՐԱՆԸ ԵՆՆԵԼԸ, ԵՎ ԱՐՏԱՇԵՍԻ ՀԱՐԱՏՈՒ ԴԱՌՆԱԼԸ ԼՌՈՄԱՅԵՑԻՆԵՐԻՆ

Սրանից հետո (Արտաշեսը) հրամայում է Սմբատին դնալ Բաղարան ամրոցը, որ Ախուրյան գետի վրա էր, Սրվանդի քաղաքին մոտ, և սպանել Սրվանդի եղբորը, Սրվաղին: Սմբատը նրան բռնելով՝ հրամայում է նրա շինքից մի երկամաշար կտալել և նետել գետի մի պտույտի մեջ: Նրա տեղ բաղինների վրա նշանակում է մի երազահան մոզի աշակերտի, որ մտերիմ էր Արտաշեսին, որին այդ պատճառով Մոզպաշտե էին ասում: Հետո ավար է ասում Սրվաղի դանձերը և հինգ հարյուր հողի ծառաներ¹⁷³), նաև մեհյանների դանձերից ընտիրները և բերում է Արտաշեսին: Արտաշեսը Սմբատին է պարգևում Սրվաղի ծառաները, իսկ դանձերը հրամայում է տանել Պարսից Դարեհ թագավորին, իր դանձերից էլ վրան ավելացնելով, շնորհակալության և պատվի համար, իբրև իր հոր և օգնականի:

Այն ժամանակ Սմբատը Սրվաղի ծառաներին, որ գերել էր Բաղարանից, տանում բնակեցնում է Մատիսի թիկունքում (իբ) մեռակերտում, որը միևնույն անունով կոչեց Բաղարան: Հետո անցնում դնում է Պարսկաստան, ընծաները Դարեհին տանելով, հոռմայեցիների տերության նկատմամբ անվույթ լինելով: Իսկ երբ Սմբատը դնում է Պարսկաստան, Հայոց սահմաններն ևն գալիս կայսեր հարկահանները ծանր գորքով: Արտաշեսը հարկերը

կրկին մնարելով և աղաչելով հաշտեցնում է: Այս բանը մեզ
հաստատապես պատմում է Հանիի Ողյումպ¹⁷⁴) քուրմը, որ
դրել է մեհենական պատմություններ և ուրիշ շատ դործեր,
որ մենք պատմելու ենք, որին միայնում են նաև Պարսից մա-
այանները և Հայոց միպատանների երգերը:

ԽԹԹ.

ԱՐՏԱՇԱՆ ՔԱՂԱՔԻ ՇԻՆՈՒԹՅԱՆ ՄԱՍԻՆ

Արտաշես մերջինի դործերից շատ բան հայտնի են թեղ այն
միպատաններից, որ պատմվում են Գողթնում, ինչպես քաղաքը
չինելը, խնամությունն Ալանների հետ և Սաթենիկի իբր թե
սիրահարությունը առասպելական միշտպաղուններին, այսինքն
Աժդահակի սերունդներին, որ դրաված ունեն Մասիսի ամբողջ
ստորոտը. կոսվը նրանց հետ, նրանց իշխանության քայքայու-
մը, նրանց սպանությունը և շինվածքների հրկիզումը, և Ար-
տաշեսի որդիների նախանձը և իրար դեմ դրդովելը կանանց մի-
ջոցով: Այս բոլորը, ինչպես ասացինք, թեղ հայտնի են միպա-
տանների երգերից, բայց մենք ևս կարճառոտ կհիշատակենք ևս
այլարանությունը կճշմարտենք¹⁷⁵):

Արտաշես դնում է այն տեղը, որտեղ Երասխը և Մեծամորը
խառնվում են, և այնտեղ բլուրին հավանելով, քաղաք է շինում
և իր անունով կոչում է Արտաշատ: Երասխն էլ օղնում է նրան
անասալի փայտով: Ուստի առանց դժվարության և արագ շինե-
լով՝ այնտեղ մեհյան է կանդնեցնում և Բաղարանից այնտեղ է
փոխադրում Արտեմիսի արձանը և բոլոր հայրենական կուսքերը:
Բայց Ապողոնի արձանը կանդնեցնում է քաղաքից դուրս, ճանա-
պարհին ճոտ: Երվանդի քաղաքից դուրս է բերում հրեա դերի-
ներին, որ այնտեղ տարված էին Արմավիրից, և բերում նստեց-
նում է Արտաշատում: Նաև Երվանդի քաղաքի բոլոր վայելչու-
թյունները, ինչ որ նա փոխադրել էր Արմավիրից, և ինչ որ
հենց ինքն էր շինել՝ բերում է Արտաշատ, և ավելի շատ բան
էլ իր կողմից շինելով՝ (այդ քաղաքը) սարքավորում է իբրև
արքայանիստ քաղաք:

ԱՎԱՆՆԵՐԻ ՀԱՐՁԱԿՈՒՄԸ ՄԵՔ ՎՐԱ ԵՎ ՊԱՐՏՈՒԹՅՈՒՆԸ:
ԱՐՏԱԵՆՍԻ ԵՆԱՄԻԱՆԱԸ ՆՐԱՆՑ ՀՅՑ

Այս ժամանակներն ալանները բոլոր լեռնականների հետ միաբանելով, Վրաց աշխարհի կեսն էլ իրենց կողմը ձգելով՝ մեծ բազմությամբ դալիս սփռվում են մեր աշխարհում: Արտաշեսն էլ ժողովում է իր զորքերի բազմությունը և տեղի է աւանդում պատերազմ երկու քաջ և աղեղնավոր ազգերի միջև: Ալանների ազգը փոքր ինչ հետ է նահանջում և մեծ կուր դետն անցնելով՝ բանակ է դնում դետի ափին հյուսիսային կողմից. Արտաշեսն էլ դալով բանակում է դետի հարավային կողմում. դետը բաժանում է երկուսին:

Բայց սրովհետև Հայոց զորքերն Ալանների թագավորի որդուն բռնելով Արտաշեսի ժոռ են բերում, Ալանների¹⁷⁶) թագավորը հաշտություն էր խնդրում, խոստանալով տալ Արտաշեսին՝ ինչ որ ուզե, առաջարկում էր նաև երդումով դաշինք անել, որ Ալանների երիտասարդներն այնուհետև չստապատակեն Հայոց աշխարհը: Երբ Արտաշեսը չի համաձայնում պատանուն հետ տալ, պատանու քույրը դալիս է դետի ափը մի մեծ բարձրավանդակ և թարգմանների միջոցով ձայն է տալիս Արտաշեսի անակը:

Ե՞րեղ եմ ասում, քաջ աղամարդ Արտաշես,

Որ հաղթեցիր Ալանների քաջ ազգին.

Ե՛լ լսի՛ր Ալանների գեղաշյա դստերս խոսքերին

Եվ տուր պատանին:

Որովհետև օրենք չե՛ որ քենի համար դյուցազնները

Ուրիշ դյուցազն դարձերի կենդանությունը ջնջեն

Կամ իբրև ծառա սարուկների կարգում պահեն,

Եվ երկու քաջ ազգերի մեջ

Մշտնջենավոր թշնամություն հաստատեն:

Արտաշեսն այս խառատուն խոսքերը լսելով՝ դնաց, դետի ափը, և տեսնելով գեղեցիկ կույսին ու լսելով նրանից խառատուն խոսքեր, նրան ցանկացավ: Կանչում է իր դայակ Մարտաին, բաց է անում իր սրտի փափազը՝ կին առնել Ալանների

արքայազն օրիորդին, դաշինք և ուխտ դնել քաղերի ազգի հետ
և պատանուն խաղաղությամբ արձակել: Սմբատը համանություն
է տալիս և մարդ է ուղարկում Ալանների թագավորի մոտ, որ
ալանների արքայազն օրիորդ տիկին Սաթենիկին կնության տա
Արտաշեսին: Ալանների թագավորն ասում է.

«Եվ ո՞րտեղից քաջ Արտաշեսը պիտի տա

Հաղար հաղարներ ու բյուր բյուրեր

Քաջերի սերունդ այս կույսի՝

Ալանների արքայազն օրիորդի համարն:

Վիպատաններն երգելիս այս տեղն առասպելաբանում են
սուելով.

Հեծավ արի Արտաշես արքան դեղեցիկ սև ձին,

Եվ հանելով ոսկեօղ շիկափող պարանը,

Եվ տնցնելով դեռն իբրև սրաթև արծիվ,

Եվ նետելով ոսկեօղ շիկափող պարանը,

Ձգեց մեջքը Ալանաց օրիորդի,

Նվ շատ ցավեցրեց փափուկ օրիորդի մեջքը,

Արագարար իր բանակը հասցնելով:

Իրապես այսպես է եղել: Որովհետև ալանների մոտ հարգի
է կարծիք մորթը, (Արտաշեսը) բավական լայքա և շատ ոսկի
է տալիս վարձանք և առնում է տիկին օրիորդ Սաթենիկին:
Այս է, որ ասում են ոսկեօղ շիկափող պարան: Նույնպես հար-
սանքի մասին երգում են առասպելաբանելով.

«Ոսկի տեղ էր տեղում

Արտաշեսի փեսայության ժամանակ.

Մարդարիս էր տեղում

Սաթենիկի հարսնության ժամանակ:»

Երբնայտ.

Որովհետև մեր թագավորները սովորություն ունեին՝ իբրև
փեսա դահլիճի դուռը հասնելիս դրամներ շող տալ համայնցի-
ների հյուպատոսների նման. նույնպես և թագուհիները առա-
դաստի սննյակում մարդարիս: Երգի իրական իմաստն այս է:

Սա Արտաշեսի կանանց մեջ առաջինը դառնալով՝ ծնում է
Արտավազդին և ուրիշ շատ դավակներ, որոնց այստեղ թվել
կարեօր չհամարեցինք, այլ կհիշենք հետո, երբ մի գործի կհաս-
նենք:

Արտավազդը, Արտաշեսի որդին, շախահաս դառնալով, դուրս եկավ մի քաջ, ինքնահասական և հպարտ մարդ: Նա ծերունի Արզամիին նախանձելով՝ պատրանքներով իր հոր դայրույթը շարժեց Արզամիի դեմ, իբրև թե նա մտածում է բոլորի վրա թաղավորել: Այս կերպով նրան պատվից դցելով՝ ինքն է առնում երկրորդական դահլ: Մրանից հետո, երբ Արտաշեսը ճաշե է դնում Արզամիի մոտ, ինչոր կասկած է ծաղում, իբր թե դիտավորութուն ունեն թաղավորին դավելու, ուստի թաղավորի որդիները աղմուկ են բարձրացնում և հենց ճաշի ժամանակ քարշում են Արզամիի ալևոր մաղերը: Արտաշեսը սաստիկ շփոթված վերադառնում է Արտաշատ և իր Մածան սրդուն մեծ դնդով ուղարկում է, հրամայելով Մուրացյան ցեղից շատերին ապանել, Արզամիի ապարանքն այրել և նրա հարճին, որ չքնաղ գեղեցկություն ուներ և շնորհալի քայլվածք¹⁷⁸) և կոչվում էր Մանդու, բերել իրեն իբրև հարճ: Երկու տարի հետո (Արզամիին) նորից հնազանդություն բերելով՝ հրամայում է նրա դուռքը վերադարձնել, բացի հարճից:

Իսկ Արտավազդը չքավականանալով նրանով, որ երկրորդության պատիվն առել էր նրանցից, խլում է նաև Նախճավանը և բոլոր դուռդերը Երասխից դնալի հյուսիս, և նրանց մեջ եղած ապարանքներն ու բերդերը իրեն ժառանգություն է դարձնում: Արզամիի որդիներն այս բանին չհամբերելով՝ նրան դիմադրում են, բայց արքայորդին հաղթելով, կոտորում է Արզամիի բոլոր զավակներն իրենց հոր հետ, ինչպես և բոլոր երեւելի մարդկանց Մուրացյան ցեղից, և դբալում է նրանց դուռդերը և նրանց բոլոր իշխանությունը: Նրանցից ոչ ոք չփրկվեց, բացի մի քանի աննշան ու կրտսեր մարդկանցից, որոնք փախան Յլքտաշեսի մոտ և նրա արքունիքում փրկվեցին: Այս Արզամի է, որ առասպելի մեջ կոչվում է Արզավան և այս է Արտավազդի հետ պատերազմի պատճառը:

Ի՞նչ ԻՆՉՊԵՍԻ ՄԱՐԿ ԷՐ ՍՄԲԱՏԸ ԵՎ ԻՆՉ ԳՈՐԾ ԿԱՏԱՐԵՑ ԱՆՆԵՐԻ-
ԵՐԿՐՈՒՄ, ԵՎ ԱՐՏԱԶՈՒՄ ԲՆԱԿՈՒԹՅՈՒՆ ՀԱՍՏԱՏՎԵԼԸ

Ինձ սիրելի է խոսել նաև քաջ Սմբատի մասին, որովհետև նա, համաձայն առասպելին, որ շատ հետու չե ճամբարաւթյունից, ուներ իր քաջութեան համեմատ հասակ և անդամներ, իր առաքինութեամբ որսում էր հողիններ, վայելչացած էր դեղեցիկ արևոր մաղերով, աշտերի մեջ արյունի վտարիկ նշանով, որ վայրում էր, ինչպես դրահոնաիկոն (ակնը)՝ ոսկու և մարգարտի մեջ (աղուցյամ)¹⁷⁹։ արաղաշարժ և փութկոտ անձի և մարմնի հետ նա միամտամանակ զգույշ էր ամեն բանում, և բոլոր մարդկանցից ավելի հաջողութեան շնորհք ուներ պատերազմների մեջ։ Այնքան քաջարժութեաններից հետո նա Արտաշեսի հրամանով դարձավ դնում է Ալանների աշխարհը՝ Սաթենիկի եղբորը օգնութեան։ Որովհետև Սաթենիկի հայրը մեռնելով՝ մի (կողմնակի) մարդ բռնութեամբ թաղավորել էր Ալանների աշխարհի վրա և հալածում էր Սաթենիկի եղբորը։ Սմբատը նրան հալածեց հետացրեց, Սաթենիկի եղբորը տեր դարձրեց իր աղբին և հակառակորդների երկիրն ավերեց, որտեղից բոլորին դերի վերցնելով, մեծ բաղմութեամբ բերեց Արտաշատ։ Արտաշեսը, հրամայում է նրանց բնակեցնել Մասիսի հարավ-արևելյան կողմում, որ կոչվում էր Ծալարչական դալատ, (այս անվան հետ) պահպանելով նաև բնիկ Արտաղ անունը, որովհետև մինչև այսօր էլ Արտաղ է կոչվում այն աշխարհը, որտեղից նրանք դերվեցին։

ԿԱՍՐԵՐԻ ԵՐԿՐԻ ԱՎԱՐՈՒՄԸ. ԱՐՏԱԵՇՍԻ ԶԱՎԱԿՆԵՐԻ ԳՐԳՌՈՒԹՅՈՒՆԸ
ՍՄԲԱՏԻ ԴԵՄ ԵՎ ԻՐԱՐ ԴԵՄ

Պարսից Արշակ վերջին թաղավորի մահից հետո մեր Արտաշեսը Պարսից աշխարհի վրա թաղավորեցնում է իրեն համանուն Արտաշեսին, նրա որդուն։ Բայց նրան չկամեցան հնազանդել այն լեռան բնակիչները, որ իրենց լեզվով կոչվում է Պար-

տիժաճար գալառ, որ Գեղումների¹⁸⁰ լեռն է, նույնպես և ծովեզերքի բնակիչները և դեռ ավելի այս կողմն ապրողները: Այս առիթով նաև կասրից երկիրն ապաստամբում է մեր Թագավորից: Ուստի Արտաշէսը նրանց վրա է ուղարկում Սմբատին Հայոց բոլոր զորքերով, ինչն էլ յոթն օր Հետը դնում է՝ նրան ճանապարհ դնելու համար: Սմբատը դնալով բոլորին Հնազանդեցնում է, բայց Կասրից երկիրն ավերելով՝ Սմբատն Արտաղի գերիներից ավելի շատ գերի է բերում Հայաստան, որոնց Հետ նաև նրանց Չարգմանոս անունով Թագավորին: Ուստի Արտաշէսը նրա ծառայութիւններն արժանապես (դնահատելով), նրան է պարգևում Գողթնի դյուղերում եղած արքունական հողերը և Ուղտի աղուները, և բացի սրանից, նրան է թողնում ամբողջ ավարը: Արտաղազըն այս բանին նախանձելով՝ կամեցաւ Սմբատին սպանել, բայց նրա դիտաւորութիւնը բացվեց և այս բանը մեծ միշտ պատճառեց նրա հորը: Իսկ Սմբատը տեղի տալով՝ դնաց Ասորեստանի կողմերը, իր կամքով թողնելով Հայոց զորքի իշխանութիւնը, որի վրա աչք էր տնկել Արտաղազը: (Սմբատը) Արտաշէսի հրամանով բնակութիւն է հաստատում Տմորիքում, որ այժմ կոչվում է Կորդիք, և բազմաթիւ գերիներին նստեցնում է Ալկիում: Որովհետև նա ծերութեան հասակում կին էր առել այդ կողմերի ասորեստանցիներից և նրան շատ սիրում էր, այս պատճառով այդ կողմերում բնակվեց:

Իսկ Արտաղազը Սմբատի դնալուց Հետո հորից ստանում է բոլոր զորքերի իշխանութիւնը, որին փախաւում էր: Սրա վրա նրա եղբայրներն սկսեցին նախանձել, իրենց կանանցից դրդալեքով. ուստի Արտաշէսը Վրույրին, որ իմաստուն և բանաստեղծ մարդ էր, նշանակում է Հաղարապետ և նրան է Հովատում արքունական տան բոլոր զորքերը, իսկ Մաթանին նշանակում է Անթում¹⁸¹) Արամաղի կուռքի քրմապետ: Չորքի իշխանութիւնն էլ չորս մասի է բաժանում. արևելյան կողմի զորքը թողնում է Արտաղազին, արևմտյանը տալիս է Տիրանին, Հարավայինը Հովատում է Սմբատին և Հյուսիսայինը Չարեհին: Չարեհը զուտ մարդ էր, երևների սրտի մեջ խիզախ, բայց պատերազմների մեջ երկչու և դանդաղկուտ: Այս բանը փորձով դիտնալով մի օմն Քարձամ, Վրաց Թագավոր, ապճտմբեցնում է այդ երկիրը և Չարեհին բռնելով բանտարկում է Կովկասում:

Բայց Արտավազդն ու Տիրանը նրա հետ պատերազմելով՝ իրենց
կորոքը հետ են դարձնում, մեծ տղմից¹⁸²) հանելով:

ԾԴ.

ՊԼՏՆԵՐԱԶՄ ԲԱՍԹԱՆՈՒՄ ԴՈՄԵՏՈՒՆՈՍԻ ԶՈՐԳԵՐԻ ԷՅՏ

Արևմուտքում ինչ-որ հուղմունքներ են ծագում. սրա վրա
վստահանալով՝ Արտաշեսն ապստամբում է Հուստանյեցիների տե-
րության դեմ և հարկ չի վճարում: Դոմեախանոս կայսրը սրա
վրա դայրանալով՝ զորք է ուղարկում Արտաշեսի վրա: Նրանք
դալիս հասնում են Կեսարիայի կողմերը, Տիրանին արևմտյան
զորքի հետ առաջ խառնած քուս բերում են մինչև Բասենի մեծ
և ընդարձակ հովիտը մեծ տաղնապով: Այստեղ Արտավազդը ա-
րևելյան և հյուսիսային զորքերով, Թադավորի բոլոր որդիների
հետ միասին, նրանց դեմ է դուրս դալիս, բայց պատերազմի
մասնակ շատ նեղն են ընկնում: Պատերազմի վերջերին վրա է
հասնում Սմբատը հարավային զորքերով և մեջ մտնելով վտան-
դից ազատում է Թադավորի որդիներին, հաղթութուն է տա-
նում և վերջ դնում պատերազմին: Որովհետև նա, ջնայելով իր
ծերության, երիտասարդի պես կաղմակերպեց և ճակատամարտը
մղեց, և Հուստանյեցիների զորքին հետամուտ լինելով հալածեց
մինչև Կեսարիայի սահմանները:

Առասպելներում այս բանը երգել կամենալով՝ ասում են,
թե եկած է եղել մի ոմն Դոմեա¹⁸³), որ ինքը Դոմեախանոս
կայսրն է, բայց ոչ թե ինքն է եկել այս կողմերը, այլ նրա
հրամանն ու զորքերը այլարանելով (առասպելները) նրա անու-
նով են կոչել:

Բայց Արտաշեսի բախտից՝ այդ Ժամանակ Դոմեախանոսը
մեռնում է Հուստում. նրանից հետո Ներվասը Թադավորում է
ոչ ափիլի, քան մի տարի: Այս բանից հսկարտացած՝ Հայոց և
Պարսից զորքերը նույնիսկ ասպատակութուն կատարեցին դեպի
Հունաստան: Մրանց օրինակով եզիպտացիները և պաղեստինա-
ցիները կողմերը նույնպես դադարեցրին հարկ տալը:

Այս ժամանակները հոռոմայեցիների վրա թաղալորում է Տրայանոսը: Նա ամբողջ արևմուտքը խողաղացնելուց հետո դիմում է եղիպտացիների և պաղեստինացիների վրա, նրանց նվաճում է իր ձեռքի տակ և շարժվում է պարսիկների վրա: Արտաշեսն անապարելով՝ մեծ ընծաներով՝ նրա առաջն է ելնում, հանձն է առնում իր հանցանքը, անցած տարիների հարկերն էլ նրա առաջն է դնում և նրանից ներումն ստանալով վերադառնում է Հայոց աշխարհը: Իսկ Տրայանոսը Պարսկաստան անցնելով և բոլոր իր ցանկացածը կատարելով՝ հեռ է դառնում Ասորիքով:

Նրա առաջն է դալիս Մաժանը և եղբայրների վրա մատնություն է անում. «Եղացիր, ասում է, ո՛վ թաղալոր, եթե Արտալադդին և Տիրանին երկրից դուրս չբռնա և Հայոց դորժերը Չարեհին չհալատաս՝ հարկերն առանց դժվարության չեն հասնի քեզ»: Մաժանն այս արավ, քնն պահած լինելով Մաթատի համար, որովհետև իրեն էլ նա էր սնուցել, միևնույն ժամանակ նա կամենում էր Տիրանին էլ հեռացնել, որպեսզի ինքը միաժամանակ թե քրմապետ լինի և թե արևմտյան (դորժի) սպարապետ: Տրայանոսն ուշադրություն չդարձնելով՝ նրան ձեռնունայն հեռ է դարձնում: Իսկ Արտալադդն ու Տիրանը նրա այս դավը լսելով՝ որսի ժամանակ դարան սարքեցին և սպանեցին Մաժանին, և տարան թաղեցին Գաղնաց ալանում (Բաղալանում) իրբև քրմապետի: Իսկ Արտաշեսն այդ ժամանակից սկսած անխափան հարկ վճարեց Տրայանոսին և նրանից հետո Ալքրիանոս կայսեր՝ մինչև իր կյանքի վերջը:

Բոլոր առաքինական դորժերից և բարեկարգություններից հետո Արտաշեսը հրամայում է դյուղերի և աղարակների սահ-

մաններ որոշել, որովհետև նա մեր աշխարհը բազմամարդացրեց շատ ազգեր (ուրիշ երկիրներից) բերելով, որոնց, բնակեցրեց լեռներում, հովիտներում ու դաշտերում: Սահմանների համար նա նշաններ սահմանեց այսպես. հրամայեց տաշել քառակուսի ձևով քարեր, մեջերը պնակի նման փոսցնել և թաղել հողի մեջ. իսկ նրանց վրա կանդնեցնել քառակուսի կոթողներ՝ դեմնից քիչ բարձր: Սրա վրա նախանձնելով՝ Պարսից Արտաշէր (Թադալթոր), Մտտանորդին, հրամայում է Պարսկաստանումն էլ նրանց անտակ անել և իր անուանով կոչել, որպեսզի Արաաշեսի անունը չհիշվի:

Բայց սասում են, թե Արտաշեսի ժամանակ մեր Հայոց աշխարհում անմշակ հող չմնաց, ո՛չ լեռնային և ոչ դաշտային, այնքան շենացել էր երկիրը:

Եւ:

ԱՄԱՏՈՒՆԻՆԵՐԻ ՆԱԱՐԱՐՈՒԹՅԱՆ ՄԱՍԻՆ

Ասում են, թե արա ժամանակ է եկել Ամատունիների ցեղը Արյաց աշխարհի արևելյան կողմերից: Բայց սրանք բնիկ հրեաներ են, մի ոմն Մանուկից, որ մի ուժեղ և մեծահասակ որդի ուներ Սամսոն անունով, ինչպես հրեաների մեջ սովորություն կա՝ նախնիների անունը դնել ըստ հույսի¹⁸⁶): Բայց այս ճշմարիտ է, ինչպես այժմս էլ նկատվում է Ամատունիների սերնդի մեջ, որ նրանք հաղթանդամ, վայելչակազմ և ուժեղ մարդիկ են, ամեն բանում պատշաճ: Սրանք տարված են եղել Արշակի ձեռքով, որ պարթևական ցեղից առաջինը Թադալթոր դարձավ, և առաջադիմելով՝ Արյաց աշխարհումն էլ պատվի հասան Ահմատանի կողմերը: Իսկ թե ի՞նչ պատճառով նրանք մեր աշխարհն եկան՝ չգիտեմ, միայն թե Արտաշեսից պատիվներ են դանում դյուղերով ու գաատակերտներով և կոչվում են Ամատունիներ, այսինքն եկվորներ: Իսկ պարսիկների մի մասը նրանց Մանուկյան են կոչում, նրանց նախնիի անունով:

ԱՅՔԱՎԵՂԹԱՆՆԵՐԻ ՏՈՂՄԻ ՄԱՍԻՆ. ԹՅ ՈՐՏԵՂԻՅ Ե ԱՅԻ ՑԵՂԸ ՍԵՐՎԵԼ

Մրա օրերում (առաջ եկան) Առաջնեղյաններն ևս, Այանների ազգից, որոնք Սաթենիկի մերձավորներն էին և նրա հետ դառալ՝ մեր աշխարհի նախարարությունների շարքը գասվեցին ցեղով, իբրև մեծ թագուհու հարադատները: Տըդատի հոր Խորոփի ժամանակ նրանք խնամիացան Բասիլների դաղթականներից մի քաջի հետ:

ԾԹ.

ԱՐՎԵՍՏՆԵՐԻ ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆԸ ԱՐՏԱՇԵՍԻ ԺԱՄԱՆԱԿ

Որովհետև Արտաշեսի ժամանակ շատ դործեր կատարվեցին, ուստի մենք շատ դուռներին բաժանեցինք, որպեսզի խոսքի երկայնությունը ճանճրալի չգառնա ընթերցողներին. այս վերջին դուռն էլ նրա համար է, որ հիշատակենք Արտաշեսի ժամանակ կատարված մյուս դործերն էլ: Որովհետև թեպետ մեր նախորդ դուռներում հիշատակած կարգերն ու դեղեցիկ սովորությունները սահմանվեցին Վաղարշակից և ուրիշ հին թագավորներից, բայց նրանք մեծամեծ արվեստներից ու գիտություններից զուրկ էին մնացել, ավելի կողոպուտների և ասպատակությունների հետևելով, իսկ այնպիսի գիտությունների կամ անփութ էին կամ ձեռնհաս չեին, ինչպես շաքաթներ, աժիոներ, տարվան շրջուններ (սահմուհներ) . նրանք այսպիսի բաներ չգիտեին, դործ էին անում ուրիշ ազգերինը: Նույնպես և չկար նախադնացություն մեր աշխարհի ծովակների վրա, ոչ էլ ճանապարհորդություն դետերով, ոչ ձկնորսության դործիքներ, նույնիսկ երկրադարձությունն ամեն տեղ տարածված չէր, այլ քիչ տեղերում . նրանք հյուսիսական ազգերի նման ապրում էին հում մտով և սրա նման բաներով: Այս բոլորը սահմանվեցին Արտաշեսի ժամանակ:

Գեղեցիկ է պատմում և Արիստոն Փեղղացին¹⁸⁹) Արտաշեսի մահվան մասին: Որովհետև հրեաներն ապստամբել էին հռոմայեցիների Ալեքիանոս թագաւորից և պատերազմեցին Ռուփոս և պարթուսի հետ առաջնորդութեամբ մի ավազակ մարդու, որ կոչւում էր Բարթուրա, այսինքն աստղի որդի. նա մի շարագործ և սպանող մարդ էր, բայց մեծ-մեծ շարդում էր պարծենալով: Թե ինքը երկնքից ծաղկել է նրանց փրկիչ, նեղված ու դերված (աղղայիներին): Նա պատերազմն այնքան սաստկացրեց, որ նրան նայելով նաև Ասորիքը, Միջագետքը և ամբողջ Պարսկաստանը հռոմայեցիներին հարկ տալուց հրաժարվեցին, մանավանդ որ լուկ էին, թե Ալեքիանոսը վարակվել է ուրկութեան ախտով: Բայց մեր Արտաշեսը հավատարիմ մնաց նրան:

Ահա այս ժամանակներն էր, որ Ալեքիանոսն եկավ Պաղեստին, ապստամբներին կոտորեց՝ նրանց մի փոքր քաղաքում պաշարելով, Երուսաղեմի մոտ: Նա հրամայեց, որ բոլոր հրեա աղզը քչեն հեռացնեն հայրենի աշխարհից, այնպես որ շատ հեռվից էլ չկարողանան Երուսաղեմը տեսնել: Իսկ ինքը վերադառնալից երկնքը, որը ավերել էին Վեսպասիանոսը, Տիտոսը և իր անունով կոչեց Հեղիա, այսինքն արեղակ, ինչպես կոչվում էր ինքը Ալեքիանոսը: Այնտեղ նա բնակեցրեց հեթանոսներ և քրիստոնյաներ, որոնց եպիսկոպոսն էր մի ոմն Մարկոս: Այս ժամանակները նա մեծ զորք ուղարկեց Ասորեստանի կողմերը, մեր Արտաշեսին էլ հրամայեց իր գլխավոր մարդկանցով դնալ Պարսկաստան: Նրա հետ էր դանվում իբրև քարտուղար այս մարդը (Արիստոնը), որ այս պատմութունը մեզ տվեց: Նա Արտաշեսին հանդիպեց Մարսքում¹⁹⁰), Սոհուշ կոչված տեղում:

Արտաշեսը հիվանդացավ Մարանդում, Բակուրակերտ ավանում: Նա Աբեղյանների տոհմի նահապետ ոմն Աբեղյոյի, որ մի հարսիկ, շողջորթ և հանոյախոս մարդ էր, հենց նրա խնդրով, ուղարկեց Եկեղյաց գավառը, Երիզա, Արտեմիսի մեհյանը, որպեսզի կուսերից բժշկութուն և երկար կյանք խնդրե (Թագա-

յորի համար) . նա դեռ հետ չդարձած՝ Արտաշեսի մահը վրա է
 հասնում : Եղ (Արիստոնը) գրում է, թե ո՛րքան բաղձութուն
 մեռալ Արտաշեսի մահվան ժամանակ — նրա սիրելի կանայքը,
 հարճերը և մտերիմ ծառաները, և ինչպես բաղձատեսակ շքեղ
 ադախիվներ մատուցին դիակին, քաղաքակիրթ (աղզերի) կար-
 դով, և ոչ թե բարբարոսների նման : Նրա դադաղը, ասում է,
 ոսկեղեն էր, դահը և անկողինը բեհեղից և մարմինը պատող
 պատմուճանը ոսկեթել, գլուխը թաղ գրած, ոսկյա գեներն
 առջևը : Գահը շրջապատում էին որդիներն ու աղջականների
 բաղձութունը, և սրանց մոտ գինյորական պաշտոնյաները,
 նահապետները, նախարարական զնդերը և ընդհանրապես զորա-
 կանների վաշտերը, ամենքը գինյով, որպես թե պարաստվում
 են պատերազմի . առջևից պղնձե փողեր էին հնչեցնում, խի
 հետևից սևաղզեստ ձայնարկու կույսեր և լալիան կանայք¹⁸⁷),
 բոլորից վերջը՝ սամիկների բաղձութունը : Եղ այսպես տանելով
 թագեցին : Նրա դերեղմանի վրա կամավոր մահեր էին լի-
 նում, ինչպես վերն առաջինք : Սա թագավորեց քառասուն և մի
 տարի, այսպես սիրելի լինելով մեր աշխարհին :

ԿԱ.

ԱՐՏԱՎԱՋԴԻ ԹԱՎԱՍՈՐԵԼ, ԻՐ ԵՂԱՅԲՆԵՐԻՆ ՈՒ ԳՈՒՅԲԵՐԻՆ
 ՀԱՆԱՅԵԼ ԵՎ ՆՐԱ ՄԱԸՆ՝ ԱՅԼԱՐԱՆՈՒԹԵԱՄԻ ՀԱՆՎԵՐԶ

Արտաշեսից հետո թագավորում է նրա Արտավազդ որդին և
 Այրարատից բոլոր եղբայրներին հաջածում է Աղիոյիս և Ար-
 բերանի դավառները, որպեսզի Այրարատում, թագավորի կալ-
 վածում, չսպրեն . միայն Տիրանին պահում է իրենչ փոխանորդ,
 որովհետև ինքը որդի չունեի : Նա քիչ օրեր թագավորելուց հե-
 տո մի անգամ անցնում էր Արտաշատ քաղաքի կամուրջով՝ Գի-
 նա աղուճների մոտ կիճներ և վայրի էշեր որսալու, հանկարծ
 ինչ-որ ցնորքից շփոթվում խելադարվում է, ձիուց վայր է ընկ-
 նում մի խոր փոսի մեջ և այնտեղ խորասուղվում անհետա-
 նում է¹⁸⁸) :

Նրա մասին Գողթնի երգիչներն այսպես են առասպելաբա-

նում. Արտաշեսի մահվան ժամանակ, Հեթանոսական սովորու-
թյամբ, շատ կտառածոներ էին լինում. սրա վրա, ասում են,
Արտաշատը նեղանում է և ասում է հորը.

«Երբ դու դնացիր,
Ու բոլոր երկիրը քեզ Հետ տարար,
Ես այս ամերակների վրա
Ի՞նչպես թագավորեմ»:

Սրա համար Արտաշեսը նրան անիծելով այսպես է ասում.

«Թե դու Հեծնես որսի դնաս
Աղաոն ի վեր, դեպի Մասիս,
Քաջերը քեզ բռնեն ասնեն
Աղաոն ի վեր, դեպի Մասիս.
Այնտեղ մնաս, լույս չտեսնես»:

Պատասխանը սրա մասին դրուցում են, թե արդեւի՞ված մնում
է մի քարտեմալի մեջ, երկաթե շղթաներով կապված, երկու
չուն կրծում են նրա շղթաները, և նա ջանք է անում դուրս
դալ և աշխարհին վերջ տալ, բայց, ասում են, դարբինների
կուսնահատության ձայնից կապանքներն ամրանում են: Ուստի
դեռ մինչև այժմ էլ դարբիններից շատերը, առասպելին Հետե-
վելով, կիրակի օրերը երեք կամ չորս անգամ (կոանով) խոհում
են սային, որպեսզի, ասում են, Արտաշատի շղթաներն ամրա-
նան: Բայց իսկական իրողությունն այնպես է, ինչպես վերև
ստացինք:

Բայց ռմանք ասում են, թե Հենց սրա ծնվելու ժամանակ
մի պատահարք է Հանդիպել. և կարծում են, թե Աժդահակի
սերունդից կանայք նրան կախարդել են, որի պատճառով Ար-
տաշեսը նրանց շատ չարչարեց: Այս մասին նույն երգիչներն
առասպելի մեջ այսպես են ասում.

«Վիշապադուհը մանուկ Արտաշատին դողացան,
Եվ նրա տեղ գրին դեռ»:

Բայց ինձ ճշմարիտ է թվում այն լուրը, թե նա ծննդից
ի վեր մոլությամբ է ապրել, մինչև որ նույն մոլությամբ մե-
ռել է: Թագավորությունն առնում է նրա Տիրան եղբայրը:

Հայոց վրա թաղավորում է Տիրանը, Արտաշեսի որդին Պարսից Պերոզ առաջինի երրորդ տարում: Սրա մասին ոչ մի քաջության դործ չի պատմվում, այլ միայն որ հավատարմությամբ հպատակ մնաց Հռոմայեցիներին և, ինչպես ասում են, անձնատուր եղավ որսի և զոռսանքների: Նա երկու ձի է ունեցել, Պիդասոսից¹⁸⁹) ավելի թեթևաշարժ և անչափ արագապնաց, այնպես որ համարում էին, թե նրանք ոչ թե դեռանի վրայով և դնում, այլ օդադնաց են: Բիզնուսյաց մի ոմն իշխան Դատաքե խնդրեց այդ (ձիերը) հեծնել, և պարծենում էր, թե թաղավորից ավելի հարուստ է:

Սրա մոտ եկան Արշակունյաց ցեղից իր հին աղդակիցները, որոնք ապրում էին Հաշտյանքի կողմերում և ասում են. «Ընդարձակի՛ր մեր ժառանգության (հողերը), որովհետև մենք շատ բաղձացանք և մեղ նեղ է դալիս (եղածը)»: Նա էլ հրամայում է, որ նրանցից մի քանիսը դնան ապրելու Աղիովիտ և Առքերանի դավառներում: Սրանք ավելի սաստիկ բողոք բարձրացրին, թե մեր տեղն ավելի նեղ է, բայց Տիրան ուշադրություն չդարձրեց, այլ հաստատապես վճռեց ոչ մի նոր (հող) չտալ նրանց ժառանգություն, այլ որ նրանք ինչ որ ունեն, հավասար իրենց մեջ բաժանեն: Հողը մարդաթվով բաժանելիս դուրս եկավ, որ Հաշտյանքում բնակվողների ժառանգությունը պակաս է, ուստի նրանցից շատերն ևկան Աղիովիտ և Առքերանի դավառը:

Ասում են, սրա ժամանակ եղել է Անձևացյաց ցեղից մի պատանի Սրախնավու անունով, ամեն բանում սեղ. նա կին է առել Արտավազդի կանանցից վերջինին, որ բերել էր տվել Հուսաստանից: Եվ որովհետև Արտավազդը զավակներ ունեցավ, ուստի թաղավորը Սրախնավուն թողեց Արտավազդի բոլոր տունը: Նա, ասում էին, ընտիր մարդ է եղել, ամեն բանում համեստ և մարմնական ցանկության կողմից էլ օրինավոր: Թաղավորը նրան օրհեկով՝ նրան է տալիս երկրորդական դահլը, որ դրավում էր Արտավազդը, նույնպես նրան է հավատում արևելյան դորգի հոգսերը և նրա մոտ է թողնում Դրվասպ անունով

մի պարտիկ, որ իր մտերիմն էր և խնամխացած էր Վասպուրահանի նախարարների հետ, թաղավորը նրան էր տվել Տասյոնք ավանը աղարակներով հանդերձ և այն միակ այդին, որի մեջ էր մտնում Գայլատյա ծովից¹⁹⁰) հանած մեծ առուն: Իսկ ինքը թաղավորը դնաց Եկեղյաց կողմերը և արգունիքը հաստատեց Չրմես ավանում: Նա խաղաղությամբ վարեց իր թաղավորությունը քսան և մի տարի, և մեռավ ճանապարհին՝ ձյան հյուսիսակ մնալով:

ԵՊ.

ՏՐԿԱՆ ԲԱԳՐԱՏՈՒՆՈՒ ՄԱՍԻՆ, ԵՎ ՆՐԱ ՅԵՂԻ ՀԻՆ ԱՆՈՒՆՆԵՐԸ

Բաղրատունյաց ցեղից կար մի ոմն Տրդատ, քաջ Սմբատի Սմբատուհի դստեր որդին, մի սրտոտ և ուժեղ մարդ, կարճ հասակով և դժուժ կերպարանքով: Նրան Տիրան թաղավորը իրեն վեհալացրեց, իր Երանյակ դստերը նրան կնության տալով: Կինը չսիրեց իր մարդուն, Տրդատին, քամահրում եր նրան, հոնքերը կիտում, շարունակ իրեն վայ էր տալիս, որ իր նման չքնաղ ու ազնվազարմ կինն ստիպված է մի տղեղ և հասարակ ծաղումից մարդու հետ ապրել: Սրա վրա զայրանալով Տրդատը մի օր սաստիկ ծեծում է նրան, կտրում է նրա շեկ մազերը, վեհատում է խոպոպիքները և հրամայում է քաշեքաշ նրան սենյակից դուրս դցել: Իսկ ինքն ապաստանելով դնաց Մարաստանի սմուր կողմերը: Երբ նա հասավ Սյունյաց աշխարհը, այդտեղ նրան հասավ Տիրանի մահվան լուրը, ուստի այդտեղ էլ մնաց:

Մի օր Սյունյաց Բակուր նահապետը նրան ընթրիքի հրավիրեց: Երբ դինով ուրախություն էին անում, Տրդատը տեսավ մի կին, որ շատ դեղեցիկ էր և նվազում էր ձեռներով, անունը Նազինիկ: Տրդատը նրան ցանկացավ և ասաց Բակուրին. «Այդ վարձակն¹⁹¹) ինձ տուր»: Նա պատասխանում է. «Չեմ տա, որովհետև իմ հարճն է»: Իսկ Տրդատը այդ կինն իր մոտ քաշելով սեղանակիցների առաջ դրվում համբուրում էր նրան սիրահարված անզուսպ երիտասարդի նման: Բակուրը խանդոտելով վեր կացավ, որ կինը նրա ձեռքից խլի: Բայց Տրդատը ոտքի

էլնելով ծաղկամանն իրրև զենք դորձածնց, սեղանակիցներին
 ել սեղանից վաննց: Կարծես մի նոր Ոգիտես էր¹⁰²⁾ առաջ եկել,
 որ կոտորում էր Պեննելոպեի սիրահարներին, կամ Ղապիթա-
 ների և Հուլիապարիկներին կռիվ էր տեղի ունենում: Պերիթոսի
 հարսանիքում: Այսպես իր կացարանը հասնելով, իսկույն ձի
 հեծավ և հարձի հետ միասին Սպեր զնայ: Բայց իսկապես ա-
 վելորդ էր պատմել այդ ցանկասեր մարդու քաջազորութունը:

Բայց դիտցիր, որ Բաղաստունայց ցեղի մարդիկ իրենց
 հայրենի կրոնը թողնելիս սկզբում օտարոտի անուններ սկսե-
 ցին կրել, ինչպես Բյուբատ, Տրդատ¹⁰³⁾ և այլ այսպիսի անուն-
 ներ, զրկվելով իրենց նախնական անուններից, որ կրում էին
 ուրանալուց առաջ, ինչպես Բաղադիա, Տուրիա, Սենեֆիա, Ա-
 սուդ, Սափաաիա, Վազարիա, Ենանոս: Եվ ինձ թվում է, թե
 Բաղաստունիների այժմ դորձածած անուններից Բաղաստար Բա-
 դադիա է, Ասուդը Աշոտ, նույնպես և Վազարիան (դարձել է)
 Վարադ, Շամբատը՝ Սմբատ:

ԿԳ.

ԹԵ ԽՆԶԳԵՍ ԷՐ ՏԻԳՐԱՆ ՎԵՐՋԻՆԸ ԵՎ ԽՆԶ ԳՈՐԾՆԵՐ Է ԱՐԵՆ

Տիրանին հաջորդում է նրա կորայրը, Տիգրան վերջինը,
 որ Հայոց վրա թագավորեց Պարսից Պերոզ թագավորի չորրորդ
 տարում: Նա երկար ապրեց, քառասուն և երկու տարի, բայց
 ոչ մի արության դորձ ցույց չտվեց, որ արժանի լիներ հիշա-
 տակելու, բայց մի հույն աղվիանից կախանավորվեց այն
 ժամանակ, երբ վախճանվեց Հոռմայեցիների Տիտոս երկրորդ
 թագավորը¹⁰⁴⁾, որ կոչվեց Ատոնինոս Ավգոստոս, և Պարսից
 Պերոզ թագավորն արշավեց Հոռմայեցիներին իշխանության վրա,
 որի պատճառով և Պերոզ կոչումն ստացավ, որ նշանակում է
 հաղթող, որովհետև նա առաջ հուռարեն լեզվով կոչվում էր
 Վաղեղեսոս, իսկ թե պարսկերեն ինչպես էին կոչում՝ չգիտեմ:

Արդ՝ երբ Պերոզն Ասորիքի վրայով ասպատակում էր պա-
 դեսախնացիներին կողմերը, նրա պատճառով և նրա հրամանով
 մեր Տիգրանն էլ ասպատակեց Միջերկրայքը, որտեղ և կալանա-

վերջից մի աղջկանից, որ իշխում էր այդ կողմերում, մինչ Ղուկիանոս կեսարը¹⁹⁵) Աթենքում շինում էր մեհյանը: Սա Պերոլի մեծնելուց հետո մեծ գործով Միջերկրայք դալով՝ նվանեց Հայաստանը և արձակեց Տիգրանին: Նա Տիգրանին կին տվեց իր մերձավոր Ռոփի կույսը, որին (Տիգրան) Հայաստան դառնալիս արձակեց իր մոտից, իսկ նրանից ծնված չորս պատանիներին նախարարական ցեղի վերածեց, նրանց մոր Ռոփիի անունով Ռոփյան կոչելով, որպեսզի Արշակունի չկոչվեն, իսկ նրանցից տասըինին այդ նախարարութան նահապետ նշանակեց:

Իսկ կրտսեր նախարարական ցեղերը թե՛ այստեղ մեզ մոտ և թե կորճեքում հաստատում է այս Տիգրանը այն մարդկանցից, որոնք հեծելազորով աննշան էին¹⁹⁶), բայց անձամբ նրանք և նրան իրեկելու համար հույներին հետ պատերազմեցին, ոմանք կորճեից և ոմանք մեր կողմից: Կոսքս վերաբերում է վճեններին մերձավոր հին ցեղերին¹⁹⁷), Հայկադանց սերունդներից, ինչպես և մի քանի եկվորներին: Մենք անուն առ անուն չենք պատմի նրանց մասին, մասամբ՝ որովհետև մեզ հայանի չեն, և մասամբ խույս տալով դժվար աշխատանքից, և երբորդ՝ որ շատերի անհաստատ լինելը կթեկադրեր ըտլորն էլ հետապուտել: Այս պատճառով ևլ մենք ոչինչ չենք դրի Տիգրան վերջինից հաստատված ցեղերի մասին, թեկուզ շատ անդամ էլ սրա համար աղաչես¹⁹⁸), այլ կգրենք միայն հետո հաստատվածները, որոնց մասին հայատաի դիտենք: Որովհետև մենք, որքան հնարեր, խուսափեցինք ավելորդ ու պաճուճված խոսքերից և ինչ որ անհավաստի դործ կամ կարծիք կար, միայն հեռեկելով արդարն ու ճշմարիտը գրելու, ուրիշներից (օգտվելով) կամ մեղանից՝ որքան կարողութուն ունեինք: Այստեղ էլ նույնպես վարվելով՝ խոսքիս ընթացքը կանգնեցնում եմ, երբ անպատշաճութուն եմ նկատում կամ հավաստիութան կողմից կասկածելի մի բան: Եվ քեզ էլ, ինչպես շատ անդամ, այժմ ևս աղաչում եմ, մեզ մի՛ հարկադրիր ավելորդ բաներ գրելու, (մի դուցե այդպիսի) քիչ կամ շատ պատմութիւններով մեր այս մեծ և հավաստի ու մորդջ աշխատութիւնն անպետք ու ավելորդ մի դործ դառնա, որ հավասարապես վտանդ է և ինձ, և քեզ:

ՎԱՂԱՐՇԻ ԹԱԳԱՎՈՐԵԼՈՒ ՄԱՍԻՆ. ԲԱՍՏՆԻ ԱՎԱՆԸ ՇԻՆԵԸ. ՆՈՐ
ԹԱՂԱՔԸ ՊԵՐՍՊԵՐՎ ՊԱՏԵԼԸ, ԵՄՁԻՐՆԵՐԻ ԼԵՏ ՊԱՏԵՐԱԶԱՐԸ ԵՎ ՆՈՐ
ՄԱԼԸ

Տիգրանի մահից հետո Թագավորում է նրա որդին, Վաղարշը իր համանուն Վաղարշի, Պարսից Թագավորի երեսուներկուերորդ տարում: Սա ավան է շինում այն տեղը, ուր նա ճանապարհին ծնվեց, երբ նրա մայրն Այրարատ ձմեռանոցից դարձու ժամանակ հանկարծ երկունքը բռնեց, և նրան ճանապարհի վրա ծնեց, Բասեն դավառում Մուրց և Երասխ գետերի խոնհուրդի մոտ: Այս ավանը շինելով՝ իր անունով կոչեց Վաղարշավան: Սա պարսպով պատեց նաև Վարդգեսի հզոր ավանը, որի մասին առասպելներն ասում են.

« Գաղթական զնաց Վարդգես մանուկը
Տուհաց դավառից, Քասախ գետի մոտ, \

Եկավ ու նստավ Շրեշ բլրի մոտ,
Արտիմեղ քաղքի, Քասախ գետի մոտ, \

Երվանդ արքայի դուռը թակելուս¹⁰⁰):

Այս Երվանդը առաջինն է, Սակավակյացը, Հայկազուններից, որի զորքը Վարդգեսը կին առնելով՝ այս ավանը շինեց, որտեղ և Արշակունի Տիգրան Միջինը նստեցրեց հրեա դերինների կեսը, որ և վաճառաշատ քաղաքադյուղ դարձավ: Այժմ Վաղարշը պատեց նրան պարսպով և ամուր պատվարով և կոչեց Վաղարշապատ, որ (կոչվում է նաև) նոր քաղաք:

Սա քան տարի Թագավորելով մեռավ: Ուրիշները լոկ ապրել են, բայց ես ասում եմ, որ սա մահից հետո էլ ապրում է իր բարի անունով քան շատերը Թույլ Թագավորներից: Որովհետև սրա ժամանակ Հյուսիսային աղվերի բաղձությունը, Խաղիբներից և Բասիլներից²⁰⁰ բաղկացած, ձորա դունից²⁰¹ դուրս են գալիս, իրենց առաջնորդ և Թագավոր ունենալով մի ոմն Վնատեպ Մուրհապի, և գալիս անցնում են Կուր գետի այս կողմը: Նրանց դեմ է դուրս գալիս Վաղարշը մեծ բաղձությամբ և քաջամարտիկ մարդկանցով, նրանց բաղձությունը կոտորե-

լով՝ դիակնները սիրուց դաշտի երեսին, և երկար տեղ նրանց հալածելով անցնում է Ճորա կապանով: Այստեղ թշնամիները նորից ճակատամարտ կաղմեցին. թեպետ Հայոց քաջերը նրանց փախուստի դարձրին, բայց Վաղարշը մեռավ կորովի աղեղնափորների ձեռքից:

Թագավորությունն առնում է նրա Խոսրով որդին Պարսից Արտաշան թագավորի երրորդ տարում: Նա իսկույն Հայոց գործերը միացնելով անցնում է մեծ լեռը, իր հոր մահվան վրեժն առնելու. նա սրով և դեղարդով վանում է այդ հզոր ազգերին, բոլոր պիտանի մարդկանցից հարյուրից մեկը պատանդ է վերցնում և իրբև իր տերության նշան մի արձան է կանգնեցնում հունարեն դրով, որպեսզի հայտնի լինի, թե ինքը հնազանդում է հոռմայեցիներին:

Է.Զ

ԹԵ ՈՐՏԵՂԻՑ Ե ՊԱՏՄՈՒՄ ԱՅՍ ԲԱՆԵՐԸ

Մեզ այս բաները պատմում է Բարդաժանը²⁰², որ Մղե-սիայից էր: Որովհետև նա վերջին Անտոնինոսի ժամանակ պատմադիր հանդիսացավ: Նա առաջ հետևում էր Վաղենատիանոսի աղանդին, որը նա հետո անարդեց, ստությունը երևան հանելով, սակայն ինքը ճշմարտության չհանդեց, այլ միայն նրանից դատվելով: Իրենից նոր աղանդ հնարեց: Բայց պատմության մեջ շատեց, որովհետև հզոր էր խոսքով. նա նույնիսկ համաձայնեց թուղթ դրել Անտոնինոսին, շատ բան սրեց մարկիոնացոց աղանդի և ճակատագրի դեմ և մեր աշխարհի կուռքերի պաշտամունքի մասին:

Որովհետև նա մեր կողմերն եկավ, հուսալով թե կկարողանա հետևողներ դռնել վայրենի հեթանոսներին մեջ: Բայց երբ ընդունելություն չգտավ, մտավ նա Անի ամրոցը, կարգաց մեհենական պատմությունը, որի մեջ նաև թագավորների դործերը. նա իր կողմից ավելացրեց իր ժամանակի անցքերը, բոլոր իր խաղերեց ասորի լեզվի և ապա նրանից հունարենի: Իր մտայնում՝ մեհենական պաշտամունքի վերաբերմամբ պատմում է,

Թե Հայոց թագաւոր Տիգրան Վերջինը պատվել է իր եղբոր՝ Մատան քրոջապետի դերեզմանը Բաղաւանում, Բաղրևանդ դա-
վաւում, դերեզմանի վրա բազին շինելով, որպեսզի այդտեղի
դոճերից վայելեն բոլոր անցորդները և հյուրեր ընդունվեն դե-
շերելու համար: Հետո Վաղարշն այդ տեղում ժողովրդական
տոն սահմանեց նոր տարվա սկզբին, Նախասարգի ամսադիւնին:
Մենք այս պատմութիւնից առանք ու դրեցինք քեզ Արտաւազ-
դի թագաւորութիւնից մինչև Խոսրովի արձան (կանդանց-
նելը)²⁰³ :

ևւ.

ԹԵ ԽՆՉՊԵՍ ԱԳԱՓԱՆԻՆՆՈՍ ՀԱՄԱՌՈՑ ՊԱՄՄԵՅ

Ինչպես ասացինք, Վաղարշից թագաւորութիւնն առնում է
նրա որդին Խոսրովը, սուրբ Տրդատ Մեծի հայրը: Նրա և նրա
տոհմակիցներն մասին ժողովրդին համառոտ պատմում է Տրդատի
հանդէպ քարոսւղար Ալաթանդեղոսը²⁰⁴), ժողովրդատե հիշատակե-
լով Պարսից Արտաւան թագաւորի մահը, պարթևների տերու-
թյան վերջանալը Մասանի որդի Արտաշիրի ձեռքով, պարսիկներին
նվաճվելը նրա ձեռքի տակ, Տրդատի հոր Խոսրովի վրեժխնդիր
լինելը և ասպատակութեամբ Պարսից և ասորեստանացոց աշ-
խարհն ավերելը: Որից հետո ասում է, թե Խոսրովը (պատգամ)
ուղարկեց իր բնիկ աշխարհը, քուշաններին կողմը, որպեսզի իր
տոհմակիցներն իրեն օգնութեամբ զան և Արտաշիրին գլխաւորեն:
Բայց նրանք, ասում է, չյսեցին (Խոսրովին), որովհետև ավելի
հաճ ու հավան էին Արտաշիրի տերութեանը, քան իրենց աղղա-
տոհմի և եղբայրութեան տերութեանը, և որ Խոսրովը վրեժ-
խնդիր է լինում առանց նրանց: Սրա վրա (Ալաթանդեղոսն)
ավելացնում է, թե (Խոսրովը) տասը տարի այսպես հաճախու-
կի ամբարելով նրանց ամբողջ երկիրն ամայացնում էր: Սրանից
հետո պատմում է Անախի նենդավոր գալուտարը, որ հրատարակեց
Արտաշիրի խոստումից, որ նա ասաց, թե ե՞ջեր բնիկ սեփական
պատվական Պահլաւը նորից ձեզ կղարձեմ և քեզ թողով կիս-
ոսաւորեմ: Ուստի Անախը հանձն է առնում և սպանում է Խոս-
րովին:

Արդ՝ թեպէս Աղաթանգեղոսը համառոտ պատմեց այս անց-
քերը, բայց ևս կամենում եմ երկար ու մանրամասն դրել այս
ժամանակի պատմութիւնը բուն սկզբից, լի և խիտ ճշմարիտ-
անդեկութիւններով:

ԿԲ.

ԹԱԿԱՎՈՐԱԿԱՆ ԱՂԳԵՐԻ ՄԱՍԻՆ, ՈՐՈՆԾԻՑ ԶՈՎՆՎԵՑԻՆ ՊԱՐԹԵՎԱՅԻՆ
ՅԵՂԵՐԸ

Սուրբ դիրքը մեզ ամանդում է, որ Աղաթից սկսած
քսանեմակերտորդ նահապետն էր Աբրահամ, որից առաջ է եկել
պարթևների ազգը: Որովհետև (ս. դիրքն) ասում է, թե Սա-
ռայի մեռնելուց հետո Աբրահամը կին առաւ Քետուրային²⁰⁵,
որից ծնվեցին Եմբանը և նրա եղբայրները, որոնց Աբրահամն
իր կենդանութիւն ժամանակ բաժանեց Իսահակից, արձակելով
նրանց արևելյան երկիրը: Նրանցից սերվեց պարթևների ազգը:
Մրանցից էր Արշակ քաջը, որ մակեդոնացիներից ապստամբելով
Թաղափորեց Քուշանաց երկրում երեսուն և մի տարի. նրանից
հետո նրա Արտաշես որդին քսան և վեց տարի, ապա նրա Արշակ
որդին, որ կոչվեց Մեծ, որ Անտիոքոսին սպանեց և իր եղբորը՝
Վաղարշակին Հայոց վրա Թաղափոր դրեց, իր երկրորդը զարձ-
նելով: Իսկ ինքը չվելով Բաշլ, այնտեղ հաստատեց իր Թաղա-
փորութիւնը, հիսուն երեք տարի. այս պատճառով նրա սե-
րունդները Պահլավ կոչվեցին, ինչպես և նրա եղբոր Վաղարշա-
կի սերունդները նախնիի անունով կոչվեցին Արշակունի:

Եվ սրանք են Պահլավիկ Թաղափորները — Արշակ Մեծից
հետո նրա Թաղափորութիւնն առնում է Արշական, Հայոց Վա-
ղարշակ Թաղափորի տղաներէքերորդ տարում՝ երեսուն տարի,
ապա Արշակակ երեսուն և մի տարի. նրանից հետո Արշակ քսան
տարի. ապա Արշավիր քառասուն և վեց տարի. սա ունենում
է երեք որդի և մի դուստր, ինչպես առաջ ասացի²⁰⁶. նրանցից
անդրանիկի անունն էր Արտաշես, երկրորդինը Կարին, երրոր-
դինը Սուբնն, դուստրը կոչվում էր Կոշմ:

Արդ՝ Արտաշեսը հոր մահից հետո կամեցավ իր ցեղով Թա-
ղափորել եղբայրների վրա. երբ եղբայրները չհամաձայնեցին,

նա նրանց նվաճեց ոչ այնքան ողորջական և պատրոզական խոսքերով, որքան սաստով: Եվ Արդարը նրանց մեջ երդումով պայման և դաշինք հաստատեց, որ Թաղավորի Արտաշեսը իր դավաճներով, խկ եթե նրա դարմն սպառվի, ապա եղբայրներն ստանան Թաղավորութունն իրենց ավագության կարգով: Եվ Արտաշեսը նրանցից այս (համաձայնությունն) ստանալով՝ դավաճներ է նրանց պարզեում և նրանցից ստեղծում է նախարարական ցեղեր, յուրաքանչյուր մեկի անունով, բոլոր նախարարություններից բարձր դասելով նրանց և նրանց ազգի նախնական անունը նրանց վրա պահելով, որպեսզի կոչվեն Կարենի Պահլավ, Սուրենի Պահլավ, խկ քույրը Ասպահապետի Պահլավ, որովհետև նրա ամուսինը զորքերի վրա էր (նշանակված): Եվ այս կարգով նրանք երկար տարիներ մնացին, մինչև որ նրանց տերությունը վերջացավ:

Բայց դու այստեղ մեզ չբամբասես իբրև ավելորդարանի, որ մեր մի անդամ արդեն պատմածը նորից ասացինք: Բայց զխոցիր, որ մենք ցանկալով որ ընթերցողները լավ ծանոթություն ունենան մեր Լուսավորչի ազգականների մասին, ախորժելով կրկնեցինք մեր ասածները:

և Թ.

ԹԵՆ ԿՆՁԳԵՍ ԷՐ ՊԱՐՍԻՆ ԱՐՏԱՇԵՍ ԹԱԳԱՎՈՐԻ ՅԵՂՍ ՄԻՆՁԵՎ ՎԵՐԱՔ

Անցնենք այժմ Թվարկելու Արտաշեսի ցեղից Թաղավորներին, մինչև նրանց տերության վերջանալը: Ինչպես ասացինք, Արշավիրից հետո Թաղավորում է Արտաշես երեսուն և չորս տարի: Ապա Դարեհ երեսուն տարի, Արշակ տասն և ինը տարի, Արտաշես քսան տարի, Պերոզ երեսուն և չորս տարի, Վաղարշ հիսուն տարի, Արտավան երեսուն և մի տարի²⁰⁷): Սրան սպանեց սուսերացի Արտաշիրը, Սասանի որդին, պարթևների Թաղավորությունը վերջացնելով և նրանց ժառանգության աշխարհը դրավելով: Այս ժամանակի վերաբերյալ պատմիչներ շատ կան Պարսից և Ասորոց մեջ, նաև Հույների: Որովհետև պարթևներն իրենց Թաղավորության սկզբից մինչև նրա դադարումը գործի

ունեցան հասմայեցիներէ հետ, երբեմն հնազանդութեամբ, երբեմն պատերազմով, ինչպես պատմում են Պաղեսիատոս²⁰⁸), Պորթյուք, Փիլիմոն և ուրիշ շատերը: Բայց մենք կ'պատմենք Բարսուսայի դրբից, որ բերեց Խոսոհրուտը:

2.

ԻՆՉ ԱՌԱՍՊԵԼՆԵՐ ԿԱՆ ՊԱԼԼԱՎԻԿՆԵՐԻ ՄԱՍԻՆ

Այս Խոսոհրուտը պարսից Շապուհ Թագաւորի դպիրն է եղել և ընկել է հույների ձեռքը, երբ Հուլիանոսը, Պառարատոս կոչվածը, զորքով Տիգրոնի վրա դնաց. իսկ նրա մահից հետո Հորիանոսի հետ Հունաստան եկաւ արքունական սպասաւորների հետ միասին, մեր հալատն ընդունելով կոչվեց Սիլիադար և հունարեն սովորելով գրեց Շապուհի և Հուլիանոսի դործերի պատմութիւնը: Մրա հետ միասին նա Թարղմանեց Հին (Թագաւորների) պատմութիւնը պարունակող մի մատյան, որ գրեց էր իր դերեկից մի ոմն Բարսուսա, որ պարսիկները կոչում են Ռաստուտուս²⁰⁹), որակից առնելով մենք այս դրքում կրկնում ենք, դեն դցելով նրանց առասպելների բարբառնաքեր: Որովհետև մենք անտեղի ենք համարում այստեղ կրկնել առասպելները՝ Փափազի երազը²¹⁰), Սասանից մանվածապատ հուր դուրս դալը, հոտը պատելը, լուսնակը, կախարդներէ, այսինքն քաղվածների նախադուշակութիւնը և սրանից հետո պատահածները, Արտաշիրի պոռնկական խորհուրդը սպանութեամբ հանդերձ, մոզի աղջկա անմիտ հանճարաբանութիւնը նոխտղի մասին և բոլոր մնացածը. նաև այժի ծիծ տալը երեսային արծօլի հովանու ներքև, աղաւթի դուշակութիւնը, դերապանձ առյուծի պահպանութիւնը դայի սպասաւորութեամբ, և քաջ մենամարտութիւնը, և ինչ որ այլաբանութեան կարգին է պատկանում: Մենք միայն ստույգը կ'գրենք, ճշմարտութեան վայել պատմութիւնը:

ԵՍՏՐՈՎԻ ԱՌԱՋԻՆ ԱՐԵՎԱՎԱՆՔԸ ԴԵՊՈ ԱՍՈՐԵՍՏԱՆ, ՈՐՈՎ ՔՏԱԴԻՐ ԷՐ
ՕԳՆԵԼ ԱՐՏԱՎԱՆԻՆ

Երբ Արտաշէսը, Սասանի որդին, Արտաշէսին սպանեց և ինքը թագավորեց⁽¹¹⁾, Պաշտօնական երկու ցեղերը, որոնք հուշում են Ապահապետի և Սուրենի Պաշտօն, նախանձ պահած լինելով իրենց հարազատ ազգից թագավորած ցեղի դեմ, որ Արտաշէսինն էր, հոգարութեամբ ընդունեցին Սասանի որդի Արտաշէրի թագավորութիւնը: Բայց Կարեն Պաշտօնի առջև հաստատութիւն պահպանելով դեպի իրենց եղբայրական ազգականութիւնը, պատերազմով դիմադրեցին Սասանի որդուն՝ Արտաշէրին: Բայց դեռ ավելի առաջ Հայոց Խորով թագավորը, Հենց որ լսեց ծաղած խոտովութեան մասին, աճապարեց օչնութեան դիմելու Արտաշէսին, նրան փրկելու՝ եթէ Հնար լինի: Բայց երբ նա Ստորհաստան մտավ, այստեղ լսեց Արտաշէսի մահւման բռնը, բոլոր Պարսից զորքերի և նախարարների միաբանութիւնը (Արտաշէրի Հեռ), ինչպես և իր ազգի՝ Պարթևների և Պաշտօնականների, բացի Կարենյան ցեղից: Ուստի Խորով սրա մաս պատգամավորներ ուղարկելով՝ մեծ տրամութեամբ ու վշտով վերադառնում է մեր աշխարհը: Եվ խելուն շտապով ծանուցար, նում է հոռմայեցիների Փիլիպպոս կայսրին, նրանից օչնութիւն խնդրելով:

ԵՍՏՐՈՎԸ ՓԻԼԻՊՊՈՍԻՆ ՕՇՆՈՒԹՅՈՒՆ ՍՏԱՆԱԼՈՎ ՊՏՆԵՐԱՋՔՈՎ
ԴԻՄՈՒՄ Է ԱՐՏԱՇԻՐԻ ՎՐԱ

Փիլիպպոս, իր թագավորութեան մեջ խոտովութեան ծաղած լինելով, չկարողացավ հոռմայեցիների դեղերը պարապեցնել Խորովին օժանդակելու համար, բայց նրան օչնեց դրով—հրամայելով, որ բոլոր կողմերից նրան նպաստեն: Այսպիսի հրաման ստանալով՝ նրան օչնութեան են հասնում Եգիպտոսից և անպատից սկսած մինչև Պոնտոսի ծովեզրյա կողմերը: (Խորովը)

անքան բարձության ձևը բերելով՝ դիմում է Արտաշիրի վրա, հակառակաբար սալով նրան ստիպում է փախչել և խլում է նրանից Ասորեստանը և մյուս արքայանիստ աշխարհները:

Իսրաէլը պատգամավորներ է ուղարկում իր տոհմային՝ Պարթև և Պահլավիկ աղղերին և քուչանաց աշխարհի բոլոր դորբերին, որ դան իր մոտ, Արտաշիրից վրեժ առնելու, և (հետո) ինքը նրանցից արժանավորին կթաղալորեցնե, որպեսզի տերությունը նրանց ձեռքից դուրս չգա: Իսկ նրանք, վերը հիշված Ասոցահաղեաի և Սուրենի Պահլավները, չհամաձայնեցին, որի պատճառով Սոսրոյը մեր աշխարհը վերադարձավ, ոչ այնչափ ուրախանալով տարած հաղթության վրա, որքան ցավելով իր ազգականների հետ կանգնելու համար: Այս ժամանակ նրա մոտ են հասնում մի քանիսն այն պատգամավորներից, որոնք դնացել էին ամենապատվավոր ազգի մոտ, աշխարհի խորքերը, բուն Բահլը, և նրան լուր բերին, թե թո աղղական Վհասաճանը իր ցեղով, Կարենյան Պահլավով, Արտաշիրին չհնադանդեց, այնքո կոչին անսալով, դալիս է քեզ մոտ:

ՀԳ.

ՍՈՍՐՈՎԻ ԿՐԿԻՆ ՀԱՐՁԱԿԱՆԸ ԱՐՏԱՇԻՐԻ ՎՐԱ՝ ԱՌԱՆՅ ՀՌՈՄԱՅԻՅՈՒՆԵՐԻ ՕԳՆՈՒԹՅԱՆ

Սոսրոյը թեպետ շատ ուրախացավ, լսելով իր աղղականների դալստյան լուրը, բայց այս ուրախությունը երկար չտևեց, որովհետև չուտով հասավ բոթը, թե Արտաշիրն անձամբ միաբանած դորբերով հետամուտ է եղել և կոտորել է Կարենյան Պահլավի ցեղը, բոլոր արուներին ոչնչացնելով, երիտասարդներից սկսած մինչև կաթնահերները, բացի մի երեխայից, որին ազատեց նրանց տանը հաղատարիժ մեկը Բուրզ անունով և փախցրեց Քուչանաց աշխարհը և հանձնեց նրա մի քանի հզոր ազգահաններին: Արտաշիրը շատ ջանաց ու խնդրեց, որ այդ երեխան իր ձեռքը տան, բայց չհաջողվեց, որովհետև ազգականները միաբան (մերժեցին), այնպես որ Արտաշիրն ակամայից երզվեց, որ երեխային վտանգ չի հասնի: Այս առիթով պաշտիկները բյուր առաապիկներ շինեցին նրա մոտին, որ անբան

(անասուններն) սպասավորելիս են եղել Երեխային: Սա Պերդաժատն է, Կամսարականների ցեղի նախնին, որի մասին իր տեղում կպատմենք:

Բայց մենք (դառնանք այն անցքերին), որ տեղի ունեցան Կարենյան Պահլավի ցեղի կոտորածից հետո, որի վրեժը պահանջեց Պոսրով Թաղավորը ոչ թույլ շահով: Թեպետ և Փիլիպոսը վախճանվել էր և հումայնցիների Թաղավորութունը շիթության մեջ էր ընկել և մեկը մյուսի ձեռքից խլում էին տերութունը կարճ ժամանակով, ինչպես էին Դեկիոս, Գալլոս և Վաղերիանոս կայսրները, որոնք Պոսրովին չօգնեցին, բայց նա իր զորքերով և նրան հարած ուրիշ սիրելիներով և հյուսիսային աղվերի օգնությամբ Արտաշիրին հաղթեց և հալածելով քչեց մինչև Հնդկաց աշխարհը:

ՀԻ.

ԱՆԱԿԻ ԳԱՍՏԵԱՆ ՄԱՍԻՆ ԵՎ Ս. ԳՐԻԳՐԻ ԷՂԱՅՈՒՄԸ

Այսպես Արտաշիրը Պոսրովից մինչև Հնդկաց աշխարհը փախչելով և շատ նեղվելով՝ մեծամեծ խոստումներ էր անում նախարարներին, եթե մեկն իրեն ազատի նրանից կամ դեղերի միջոցով կամ դաղտնապես սրով սպանելով. դանազան տեսակ պատիվներ էր խոստանում: «Մանավանդ՝ ձեզ, պարթևազուններդ, առում է նա, կարծես ավելի հեշտ կլինի նրա դեմ դավ սարքել սիրո պատրվակով. աղդականության պատճառով նա ձեզ կվատահանա և կպատրվի: Նրանց խոստանում էր վերադարձնել բուն պարթևական տունը, որ կոչվում էր Պահլավ, արքայանիստ Բահլ քաղաքը և ամբողջ Գուշանաց երկիրը: Նաև խոստանում էր Թաղավորական ձև և պատիվներ, Արյաց աշխարհի կեսը և իր երկրորդը լինել իր ձեռքի տակ: Այս խոստումներից հրապուրվելով՝ Անակը, որ Սուրենյան Պահլավի ցեղից էր, հանձն է առնում Պոսրովին սպանել: Սվ կեղծելով, թե գաղթում է, փախչում է Արտաշիրից. նրան ձևի համար հետամուտ են լինում Պարսից զորքերը և իբրև թե փախցնելով քչում են Ասորեստանով, բերում հանում են Արապատականի սահման-

ների մոտ կորդուքի միջով: Մեծն կոսրովը ուտեացոց դավա-
սում այս բանը լսելով՝ կարծում է, թե կարենյաններն են կ-
կողները և մի դուռ է ուղարկում Անակին օգնութեան: Սրանք
Անակին պատահելով՝ թաղավորի հրամանով նրան տանում են
Արտաղ կոչված դավառը, մի դաշտավայր տեղ, որտեղ հայտն-
վեցին մեր մեծ և սուրբ Թադևոս առաքյալի նշխարները:

Այստեղ ևս հիշում եմ սքանչելի ծերի²¹²) դրույցը, որ ա-
սում եր. ճնախնիքներից ունեմ այս զրույցները, որոնց հիշա-
տակությունը անցել է հորից որդուն, ինչպես Ոլիմպիոսորի
զրույցները Տարոնի և Միմ լեռան մասին: Արդ՝ երբ Անակ
սպրում էր Արտաղի դաշտում, նրա գիշերելու տեղը խորանի
ներսի դին, պատահեց սուրբ առաքյալի գերեզմանի մոտ ան-
կողինը, և ասում են, այստեղ է հղություն տուել մեր սուրբ և
մեծ Լուսավորիչը: Ուստի և նույն առաքյալի շնորհն ստացավ
նա, որ նրա հանդատարանի մոտ դոյություն դրավ և նրա հո-
ղելոր մշակության պակասը լրացրեց:

Անակի Հայաստան դալուց երկու տարի անցած՝ երրորդումը
նա սպանում է կոսրովին, որ թաղավորեց քառասուն և ութ
տարի: Ինքը (Անակը) և բոլոր իրայինները մեռնում են. ասո-
ծու նախախնամությունը պահում է միայն սրան, որ, կարելի
է ասել, աստծու կամքով և առաքյալի շնորհով ստեղծվեց կամ
լուսավորվեց մոր արդանդումը, որին և տվեց նա իր առաքելա-
կան շնորհը: Իսկ այս զրույցներից մնացածները քեզ կ'ստամի
Ազաթանդեղոսը:

ԷԾ.

ԿԱԳԱԿՈՎԿԱԿԱՆ ԿԵՍԱՐԻԱՅԻ ԵՊԻՍԿՈՊՈՍ ՓԵՐՄԵՆԻԱՆՈՍԻ ԵՎ ՆՐԱ
ԳԱՏՐՈՒԹՅԱՆ ՄԱՍԻՆ

Կապաղովկական Կեսարիայի ֆերմելիանոս եպիսկոպոսը²¹³)
սքանչելի էր ուսումնասիրութեամբ, որ և տղայութեան հասա-
կում Որիգենեսի մոտ դնաց ուսանելու: Նա շատ դրվածքներ
դրեց, որոնցից մեկն է պատմությունը եկեղեցու հալածանքի,
որ նախ ծաղկեց Մաքսիմիանոսի և Դեկոսի²¹⁴) ժամանակ և վեր-
ջը՝ Դիոկղետիանոսի օրերում, կցելով նաև թաղավորների դոյ-

ձերը: Այս գրքում նա ասում է, թե Աղեքսանդրացիների տասն-
 վեցերորդ եպիսկոպոսն եղավ Պետրոսը, որ նահատակվեց Հա-
 լաճանքի իններորդ տարում: Նույնպես գրում է, թե մեր աշ-
 խարհում էլ շատերը նահատակվեցին Խոսրովի ձեռքով և նրա-
 նից Հետո ուրիշները ուրիշներից: Բայց որովհետև Հովաստի
 և կարդին չի պատմում, ոչ էլ անուններն է նշանակում և նա-
 հատակության տեղերը, ուստի մենք էլ կարևոր չհամարեցինք
 կրկնել: Նույնպես գրում է, թե Սեկերոսի որդի Անտոնինոսը
 պատերազմել է Միջագետքում. Պարսից Վաղարշ Թագավորի Հեռ
 և մեռել է Եղևտիայի և Խառանի միջև, իսկ մեր Խոսրովը ոչ
 մեկի կողմը չի անցել:

Իսկ ինչ վեր նա պատմում է Խոսրովի մահից Հետո մինչև
 Տրդատի Թագավորելը, անիշխանության տարիների մասին,
 մենք սառույղ համարելով կրկնում ենք քեզ համար համառոտ
 խոսքերով: Իսկ ինչ որ կատարվել է Տրդատի Թագավորության
 ժամանակ և նրանից Հետո, մենք ոչ անխուստիքյա՞մք և անզու-
 չությամք վրիպելով և ոչ կամավոր սխալով նրա մեջ պատմու-
 թյուններ սարքելով, այլ Հեռակելով Հունաց դիվանների մատե-
 նագրքների հիշատակություններին, և սրանց նմանությամք ի-
 մաստուն և Հնախոս բանասեր մարգկանց Հաղորդումներին,
 սառույղ տեղեկացանք և արդարապես քեզ պատմեցինք:

ՀԶ

ԱՐՏԱՇԵՐԻ ՄԵՁ ՉՐԱ ԴԻՄԵԼԸ ԵՎ ՏԱԿԻՏՈՍԻՆ ՀԱՂԹԵԼԸ

Նույն մարդն ասում է, թե Խոսրովի սրբախոյառ դիմելուց
 Հետո Հայոց նախարարների միարանելով՝ իրենց օղնության են
 կանչում Փոյուզիայում դանկող Հունաց զորքերը, պարսիկներին՝
 դիմադրելու և Հայոց աշխարհը պաշտպանելու համար, և իս-
 կույն իմաց տվին Վաղերիանոս կայսրին: Բայց որովհետև
 դոթերը Դանուբ գետն անցնելով շատ դավաճներ դերեցին և
 Կյուզիզգի կղզիները²¹⁵ կողոպտեցին, ուստի Վաղերիանոսը²¹⁶
 չի կարողանում մեր աշխարհին հովանավորել. նաև նրա կյանքն
 էլ կարճ է տևում, և Թագավորությունն առնում է Կղավդիոս

և նրանից հետո Այրեղիանոս, արագ-արագ իրար հաջորդելով, նույնիսկ ամիսներով թաղավորեցին Կյուճաոս և Տակիտոս եկեղեցիները։ Այս պատճառով Արտաշէրը համարձակաբար արշավեց մեր երկիրը, Հունաց զորքերը փախցրեց և մեր աշխարհի մեծագույն մասը զերելով՝ ավերակ դարձրեց։ Հայոց նախարարները Արշակունյաց ցեղի հետ նրանից (խուսուփելով) դադարեցին ամառը և հիմնականում հանգստանալով, որ Խոսրովի Տրդատ որդուն առնելով հասցնում էր կայսեր դուռը։ Ուստի Տակիտոսը հարկադրված դալիս է Արտաշէրի վրա պոնտացոց կողմերը, իսկ իր եղբոր Փղոսիանոսին ուրիշ զնդով արձակում է զեպի Կիլիկիա։ Իսկ Արտաշէրը Տակիտոսին հասնելով՝ նրան փախցնում է, որ և իրայիններից սպանվում է պոնտացոց Ճանյուքում²¹⁷, այսինքն Խաղտիքում. այսպես և նրա Փղոսիանոս եղբայրն (սպանվում է) Տարսուսում ութսունևութ օր հետո։

ՊԱՐՄԻՎՆԵՐԻ ԵՎ ՀՈՒՅՆԵՐԻ ՄԵՋ ԿԱՂԱՎՈՒԹՅՈՒՆ ԼԱՍԱՏԱԿԱՆԸ ԵՎ ԱՐՏԱԵՐԻ՝ ԼԱՍԱՏԱՆԸ ԲԱՐԵՎԱՐԳ ՊԱՆԸ ԱՆԵՇԿԱՆՈՒԹԵԱՆ ՏԱՐՆԵՐՈՒՄ

Իսոյց հույներն վրա թաղավորեց Պոսթոսը և Արտաշէրի հետ խաղաղություն կնքելով՝ մեր աշխարհը բաժանում է, սահմանաշույթ փոսեր կտրելով։ Արտաշէրը նվաճեց նախարարական ցեղերը, դադարեցնելով հետ դարձրեց, ամուր տեղեր ապամիանաներին ներքև իջեցրեց, բացի Ամատունյաց ցեղից, մի նախարարից, Օտա անունով, որ Սլիուճայց ցեղին փեսա էր և սնուցանում էր Խոսրովի դուստր Խոսրովիդուխտին, Անի ամրացում իբրև մի որջում հանդարտ թաղնակներով։

Իսկ Արտաշէրը զեղեցիկ կարգավորում է Հայոց աշխարհը, վերականգնում է նախկին կարգերը։ Նաև այն Արշակունիներին, որոնք հրաժարեցրած էին թաղից և Այրարատում բնակվելու իրավունքից, նա նույն տեղերում հաստատում է՝ եկամտաներով և առևտրով, ինչպես որ առաջ էին։ Մեհայանների պաշտամունքն թլ ալելի դարգացնում է, ոչև հրամայում է անշիլ պահել

Որմղդական Հուրը Բաղամանի բաղինի վրա: Բայց այն արձանները, որ Վաղարշակ շինել տվեց իր նախնիքների պատկերներով, ինչպես և արեգակի և լուսնի պատկերներն Արմավիրում, որոնք Արմավիրից փոխադրվեցին Բաղարան և նորից Արտաշատ՝ Արտաշիրը հրամայում է փշրել: Մեր երկիրը նա Հարկատու է դարձնում և ամեն բանում իր անունն է հաստատում:

Նաև Արտաշեսի հաստատած սահմանները, զեռնի մեջ բարեր կանգնեցնելով, նա նորոգեց և իր անունով կոչեց Արտաշիրական: Նա մեր աշխարհը կառավարեց պարսիկ գործակալների ձեռքով, ինչպես իր աշխարհներից մեկը, քան և վեց տարի և նրանից հետո նրա որդին, որ կոչվեց Շապուհ, այսինքն արքայի որդի, մեկ տարի, մինչև Տրդատի Թագավորելը:

ԷԸ.

ՄԱՆՎԱԿՈՒՆԵՐԻ ՅԵՂԻ ԿՈՏՈՐՈՒՄԸ ԱՐՏԱՇԻՐԻ ՁԵՌՔՈՎ

Բայց Արտաշիրը լսել էր, թե հայոց նախարարներից մեկը Խոտրովի որդիներից մեկին առնելով փախցրել ազատել է, կայսեր դուռը հասցնելով: Եվ քննելով, թե ո՞վ է այդ մարդը, իմացավ, որ Արտավազդն է, Մանդակունիների ցեղից. ուստի հրամայեց նրա բոլոր ցեղը կոտորել ոչնչացնել: Որովհետև երբ հայերը Արտաշիրից (խուսարիելով) դադթեցին, Մանդակունիներն ևս մյուս նախարարական ցեղերի հետ դադթեցին, իսկ երբ Արտաշիրը մյուսներին նվաճեց, նրանք էլ հետ դարձան և բոլորը սրով կոտորվեցին: Բայց Տաճատ անունով մեկը, որ Աշոցան ցեղից, էր, հայկազն Գուշարի դարմից, գողացավ մի զեղեցկազեմ կույս՝ Արտավազդի թույրերից և Կեսարացոց քաղաքը փախցնելով, աղառեց կոտորածից և հետն ամուսնացավ նրա չքնաղ կերպարանքի պատճառով:

ԷԹ.

ՏՐԿԱՏԻ ՔԱՋԱԳՈՐԾՈՒԹՅԱՆՆԵՐԸ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԱՆԻՇԱՆՈՒԹՅԱՆ ՄԻՂՈՅԻՆ

(Փերմելիանոսը) պատմում է Տրդատի քաջագործությունների մասին. մանկության հասակում սիրում էր ձի հեծնել,

ՀԱՄԱՌՈՑ ՏԵՂԵՈՒԹՅՈՒՆ Ս. ԳՐԻԳՈՐԻ ՄԵՎԵԼՈՒ ԵՎ ՉԱՐԳԻ ՄԱՍԻՆ
ԱՐՏԻԹԵՍ ԵԳԻՍՎՈՊՈՍԻ ԹՂԹԻՑ, ՈՐ ԳՐԵՆ ԷՐ (ԻՐԻՆՎ ՊԱՏԱՍԻԱՆ)
ՀԱՆԳՈՒՅԱԼԻ ՄԻԱՅՆԱՎՈՐ ՄԱՐԿՈՍԻ ՀԱՐՑՄՈՒՆԻՒՄԷՆ)

Բուրդաբ անուանով մեկը Պարսկաստանից, ոչ փոքր և՛
աննշան մարդ, Պարսկաստանից դուրս դալով եկավ Գամիլքքի
կողմերը և պանդխտաց Կեսարիայում: Հալատացյալներից նա
կին առավ, Սոսիի անուանով, որ Եվթադիոս անուանով մի Հարուս-
տի քույրն էր, և Հեա դարձավ՝ նորից Պարսկաստան դնալու իր
կնոջ Հեա: Եվթադիոսը նրա Հեաից դնալով՝ Համոզեց և արգե-
լեց (որ չգնա): (Սոսիին) մեր Լուսավորչի ծնունդին պատահե-
լով՝ ծծմայրի պաշտոն է ընդունում. իսկ երբ աղետը պատահեց,
Եվթադն առավ իր քույրը, նրա մարդու և երեխայի Հեա և
դարձավ Կապադովկացոց աշխարհը: Բայց այս բոլորը դործում
է ասածու նախատեսությունը, ինչպես ևս ուղում եմ մտածել,
մեր փրկության ճանապարհը (պատրաստելու համար), ապա թե
ոչ, ի՞նչ Հույսով պահլավիկ երեխային Հոսմայեցիներին իշխանու-
թյան մեջ էին սնուցանում և քրիստոնեական հավատի մեջ
կրթում:

Երբ մտնուկը չափահաս դարձավ, մի Հալատացյալ մարդ,
Գավիթ անուանով, նրան փեսայացրեց, նրան կին տալով իր Մա-
րիամ անուանով աղջիկը: Իսկ երեք տարի Հետո, երբ երկու որդի
ունեցան, փոխադարձ Համաձայնությամբ իրարից բաժանվեցին
ու Հեռացան: Մարիամը կրտսեր երեխայի Հեա կանանց վանքը
մտնելով կրոնավոր դարձավ, և այս երեխան չափահաս դառ-
նալով Հեաևոդ եղավ մի միայնակեցի, Նիկոմաքոս անուանով, որ
նրան անապատ ուղարկեց: Իսկ անդրանիկը մնաց դայակներին
մոտ, որ Հեաո աշխարհի կարգ մտավ՝ ամուսնացավ: Իսկ նրանց
Հայրը, Գրիգորը անցավ դնաց Տրդատի մոտ՝ Հոր պարտքը Հա-
տուցանելու, կամ իսկապես ասելով՝ վարժվելու և պատրաստ-
վելու մեր աշխարհի առաքելության և քահանայապետության,
ինչպես և մարտիրոսության վիճակին:

Բայց Հիրավի աքանջելի Հոր ավելի դարձանալի որդիներ
եղան. սրովՀեաև ոչ նա իր որդիներին փնտուեց, երբ Տրդատի
Հեա վերադարձավ, ոչ ել նրանք նրա մոտ եկան, ոչ միայն

Հալածածնքի երկյուզից, այլ և ոչ՝ երբ նրանց Հայրը քահանայացալ ու փառավորվեց, նրանք երևան եկան ու փայլեցին և Ուստի նա էլ երկար շմեաց Կեսարիայում, այլ շուտով Սերաստացոց զողաքը դառնալով, այնտեղ մեռավ էր՝ վարդապետութիան համար նյութ հալաքելու: Բայց նույնիսկ եթե երկար մնալու լինեք Կեսարիայում՝ չէին անի ոչինչ, ինչ որ կարելի էր մտքով անցնել, այլ միայն դիտում էին անսպառն ու անանցահանը. նրանք պատվի հետևից չէին ընկնում, այլ պատիվն էր նրանց հետևից դնում, ինչպես Քեզ ասում է Ագաթանդեղոսը:

ՋԱ.

ԹՅ ՌՐՏԵՂԻՑ ԵՎ ԻՆՉԳԵՍ Է ՆԱԳԵՆ ՄԱՄԻԿՈՆՅԱՆՆԵՐԻ ՑԵՂԸ

Արտաշիրը, Սասանի որդին, վախճանելով, Պարսից թագավորութունը թողնում է իր Շապուհ որդուն: Ասում են, որ սրա ժամանակ է Հայաստան եկել Մամիկոնյանների ցեղի նախնին, արևելյան Հյուսիսային քաղաքումիկ և գլխավոր աշխարհից, ձենաստանից, որ ես բոլոր Հյուսիսային աղաքի մեջ առաջինն եմ համարում: Նրանց մասին այսպիսի գրույց կա:

Արտաշիրի կյանքի վերջին տարիներում եղել է Արբուկ անունով մի ձեն-բակուր²²²)— նրանց լեզվով այսպես է կոչվում թագավորական տիրոջը: Մա ունեցել է երկու դայակորդի, Բղդոխ և Մամդուն անունով, որոնք եղել են մեծ նախարարներ: Բղդոխը Մամդունի մասին չարախոսում է, և ձենաց թագավորը հրամայում է Մամդունին սպանել: Մամդունն այս լսելով թագավորի կոչին չի դալիս, այլ իր աղխով վախճում ապավինում է Պարսից Արտաշիր թագավորին: Արբուկը պատգամավորներ է ուղարկում նրան պահանջելու, և որովհետև Արտաշիրը չի համաձայնում (տալ), ձենաց թագավորը պատրաստվում է նրա դեմ պատերազմի: Արտաշիրը շատ շուտով մեռնում է և թագավորում է Շապուհը:

Արդ՝ Շապուհը թեպետ Մամդունին չի հանձնում նրա տրոջ մեղքը, բայց նույնպես չի թողնում Արյաց աշխարհում, այլ բոլոր աղխովն իբրև աքաղաղական ուղարկում է Հայաստան իր

գործաժայնների մոտ: Եվ պատշամ է ուղարկում Ճենաց թագա-
վորին, ասելով. «Բո գթվարը թող չդա, որ ես Մամզունին չկա-
րողացա քո ձեռքը տալ, որովհետև հայրս նրան երգվել էր
արեղակի լույսով. այլ որպեսզի դու միամիտ լինես՝ ես նրան
իմ աշխարհից հալածեցի արևմտյան կողմը, աշխարհի ծայրը,
որ նրա համար մահի հավասար է. ուրեմն թող իմ և քո մեջ
պատերազմ չլինի: Եվ որովհետև, ինչպես ասում են, աշխար-
հիս երեսին ապրող բոլոր ազգերից ամենախոյազասերը Ճենաց
ազգն է, (թագավորը) հաշտվում է: Սրանից էլ պարզ երևում
է, որ Ճենաց ազգը հիբրայի խողազասեր է և կենսասեր:

Նրանց աշխարհն սքանչելի է ամեն տեսակ պատույների ա-
ռատությամբ, դարդարված է գեղեցիկ բույսերով, ունի շատ
սիրամարդ²²³), արտադրում է առատ զբոսի և մետաքս, անչափ
շատ կան աշնտեղ համուրներ, հրեշներ և էլայծյամ կոչվածներ:
Այնտեղ, ասում են, ընդհանուրի կերակուր են կադում փաս-
յանը, պորը և նմանները, որոնք մեզ մոտ պատվական և քչերին
մատչելի կերակուրներ են: Իսկ ակնեղենների և մարդարիաների
հաշիվը, ասում են, չգիտեն: Եվ այն զգեստները, որ մեզ մոտ
պատվական է և քչերին մատչելի, նրանց մոտ սովորական
զգեստ է: Այսքան Ճենաց աշխարհի մասին:

Իսկ Մամզունը ոչ իր կամքով Հայաստան գալով՝ պատահեց
Տրդատի գալստյանը, և Պարսից դորքերի հետ (Պարսիստան)
չդարձավ, այլ իր բոլոր աղխով Տրդատին ընդառաջ դնաց մեծ
ընծաներով: Տրդատը նրան ընդունեց, բայց հետը պատերազմի
չտարավ Պարսից երկիրը, այլ բնակության տեղ տվեց նրա
աղխի համար և ապրուստի միջոց, բավական երկար տարիներ
տեղից տեղ փոխելով:

✓ + 20.

ՏՐԴԱՏԻ ԲԱՆԱԳՈՐԾՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ ԹԱԳԱՎՈՐ ԵՆԱԾ ԺԱՄԱՆԱԿ, ՆԱԽԳԱՆ
ՀԱՎԱՏԱԼԸ

Որովհետև պատմությունն առանց ժամանակագրության ըս-
տույզ չէ, ուստի մանրամասն հետազոտությամբ դառնք, որ
Տրդատ թագավորել է Դիոկղեսիանոսի երրորդ տարում, և այժմ

կողմերն եկել մեծ դորքով: Երբ նա Կեսարիա հասավ, նախա-
բարձրից շատերը նրան ընդառաջ գնացին: Մի երբ հասավ մեր
աշխարհը, տեսավ, որ Օտան սնուցել է իր Խորովիդուխտ քրո-
ջը և պահպանել է դանձերն ու ամբողջ մեծ համբերությամբ
և խնայակես էլ նա համբերող էր, ժուժկալ և շատ խելացի, ու-
րովհետև նա թեպետ ասածու մասին ճշմարտությունը չգիտցավ:
բայց, կուսքերի ստույգությունը հասկացավ: Նրա պես էր և նրա
սանը, Խորովիդուխտը, մի օրինավոր համեստ կույս, և չունե-
րովորովին անդուռն բերան, ուրիշ կանանց նման:

Տրդատը Հայաստանի հաղարապետ է նշանակում Օտային
և շնորհակալությամբ պատվում է նրան, մանավանդ պատվում
է իր դայակորդուն, Արտավազդ Մանդակունուն, որ պատճառ
եղավ իր փրկության և հայրենական փառքին հասնելուն. ուս-
տի նրան է հանձնում Հայոց զորքերի սպարապետությունը:
Նույն պատճառով նրա քրոջ մարդուն, Տաճաթին, Աչոցք դա-
վառի (տեր) է դարձնում: Սա էր, որ վերջերը հայտնեց իր
աներոջ՝ Արտավազդին, և սա թաղավորին, նախ՝ որ Գրիգորն
Անակի որդին է, և հետո՝ Գրիգորի որդիների մասին. այս բա-
ները նա իմացել էր Կեսարացոց քաղաքում ապրած լինելով:

Իսկ քաջ Տրդատը արագ-արագ բազմաթիվ ճակատամարտեր
տալով նախ Հայաստանում և ապա Պարսկաստանում՝ ինքն ան-
ձամբ տանում էր հաղթությունը: Մի անգամ նա ավելի (մեծ
քաջություն ցույց տվեց) քան Հնումը Եղիանանը²²⁴) և իր նի-
ղակը կանգնեցրեց նույնքան թվով վիրավորների օղնական: Մի
երկրորդ անգամ՝ Պարսից կորովի զորականները փորձով դի-
տենալով հսկայի սաստիկ ուժը և կուռ դրահանքի ամբույթու-
նը, բազմաթիվ նետեր արձակելով ու ձին վիրավորելով սատ-
կեցրին, որ դետին փովելով թաղավորին վեր էր դրում: Իսկ
նա սաքի կաշնելով և հետևան հարձակվելով, թշնամիներից
շատերին դետին էր դուրում և մեկի ձին բռնելով արիարար
թույլում էր վրան: Մի երկրորդ անգամ նա կամավորապես ձիուց
իջավ և հետևան հարձակվելով՝ սրով ցրվում է փղերի երա-
մակները: Այսպիսի քաջազործություններով բազմական երկար
մնաց Պարսկաստանում և Ատրեստանում, և Տիգրոսից էլ այն
կողմն անցավ:

ԱՅՆ ՄԱՍԻՆ, ՈՐ ՏՐԿԱՏԸ ԿԻՆ Է ԱՆԻՈՒՄ ԱՇԵՆՆԻՆ ԵՎ ԿՈՍՏԱՆՆՈՒՆԸ
 ՄԱԳՍՏՄԻՆԱՅԻՆ, ԵՎ ԹԵՆ ԻՆՉՊԵՏ (ԿՈՍՏԱՆՆՈՒՆ) ՀԱՎԱՏԻ ԵՎԱԿ

Տրդատը մեր աշխարհը վերադառնալով՝ Մաքսա սուպեան, Բազարասի Հոբը, սւղարկում է՝ իրեն կին բերելու Աշխարհարի դասերը, Աշխեն կույսին, որ հասակով Թաղավորից պակաս չէր: Հրամայում է նրան գրել Արշակունի, ծիրանիներ հառչնել և թաղ կապել, որպեսզի Թաղավորին հարսնանա: Նրանից ծնվեց Խոսրով որդին, որ իր ծնողների հասակին համապատասխան չէր:

Նույն օրերում պատահում է նաև Մաքսիմիանյի, Դիոկղեսիանոսի դստեր հարսանիքը Նիկիոմիդիայում, որին փեսայանում է Կոստանդիանոս կեսարը, Հռոմի Կոստոս Թաղավորի որդին, որ ծնված էր ոչ թե Մաքսիմիանոսի դստրից, այլ պոռնիկ Հեղինեից: Այս Կոստանդիանոսը հարսանիքի ժամանակ բարեկամացի էր մեր Տրդատ Թաղավորի հետ: Քիչ տարիներ հետո Կոստանդը մեռնում է, և Դիոկղեսիանոսը նրա տեղ է ուղարկում նրա որդի և իրեն որդիացած Կոստանդիանոսին:

Սա Թաղավորելուց առաջ, քանի որ դեռ կեսար էր, կովի մեջ պարտություն կրեց և մեծ արտոնության մեջ քնելով, քնի մեջ նրան երևաց երկնքից՝ աստղերից (բաղկացած) Խաչ, շուրջը գրված՝ Վարանով հաղթի՛ր: Որը (խաչը) նա պատերազմական նշան շինելով⁽²²⁵⁾ և (գործի) առջևից տանելով՝ պատերազմներում հաղթեց: Բայց հետո հրապուրվելով իր Մաքսիմիան կնոջից, Դիոկղեսիանոսի դստրից, եկեղեցու դեմ հալածանք բացեց և շատերին նահատակեց, և այս հանդիսությունը պատճառով էնքն էլ բոլոր մարմնով ապականվեց ելեփանդական⁽²²⁶⁾ բորսությունով: Արիստղական կախարդները և մարոսիկյան բժիշկները⁽²²⁷⁾ չկարողացան բժշկել, ուստի Տրդատին խնդրեց՝ Պարսկաստանից և Հնդկաստանից Հմայողներ ուղարկել, բայց նրանք էլ օգուտ չբերին: Այս ժամանակ մի քանի քրմեր, դևերից իրատվելով, հրամայեցին, որ բազմաթիվ փոքր երեխաներ մորթել տա ավազանի մեջ և նրանց տաք արյունի մեջ լողանա, որով կառողջանա: (Կոստանդիանոսը) երբ լսեց երեխաների լացը,

Նրանց մայրերի սիրը, մարդասիրությամբ դիմաց, նրանց փրկությունն ավելի լավ համարելով, քան իրենք: Սրա փոխարենը նա ընդունում է աստծուց — երազի մեջ ասաքյալներից հրաման ստացավ, որ (բորտությունից) կմաքրվի՝ կենսատու ավաղանում լվացվելով Հռոմի Սեղրեստրոս եպիսկոպոսի ձեռքով, որ նրա հալածանքից փախել ապրում էր Սեբասպոսին լեռնում: Նրանից նա սևաով և հավատաց²²⁸), և աստված բոլոր բռնավորներին նրա առաջ ոչնչացրեց, ինչպես պատմում է քեզ Աղաթանդեղոսը:

ԶԴ.

ՍԼԿՈՒՆԻՆՍԻ ԲՆԱՋԱՌՈՒՄԸ ՃԵՆԱՋՆ ՄԱՄԿՈՒՆԻ ՁՆՈՒՈՎ

Սրբ Գարսից Ծաղուհ թաղավորը պատերազմներից հանդրատացավ, Տրդատի Հռոմ կոստանդիանոսի մոտ դեալիս, Ծաղուհի միաքն այլևս դրադված չլինելով՝ շարիքներ է նյութում՝ մեր աշխարհի վրա: Նա բոլոր հյուսիսային (ազգերին) թովեց և դրդուեց, որ արշավեն Հայաստան, ժամադիր լինելով, որ ինքն ևս մյուս կողմից կգա Արյաց գործերով: Նրա խոսքերից հրապուրվելով՝ Սլկունյաց ցեղի Սղուկ նահապետն սպանեց իր փեսային, ծերացած Օտային, Ամասունյաց ցեղից, որ Առարովդուխտի, Տրդատի քրոջ ընուցանողն էր: Տրդատը շատ շուտով արևմուտքից վերադառնալով այս բոլորը լսեց, և դիմադրով, որ Ծաղուհը չեկա՞վ ինչպես ժամադրվել էր, շարժվեց դիմեց հյուսիսահանների վրա: Իսկ Սլկունյաց ցեղի նահապետն ամբողջ էր Ողական կոչված ամբոցում, ապավեն ունենալով Սիմ կոչված լեռան բնակիչներին: Նա թաղավորին ընդդիմանալով վրդովում էր երկիրը և լեռան մոտերը ոչ ոքի չէր թողնում որևէ գործով դրադվել: (Տրդատ) թաղավորը դիմեց Հայաստանի բոլոր նախարարություններին, ասելով. «Ով որ ինձ մտա բերի Սլկունյաց ցեղի նահապետին, հավիտենական իշխանությամբ նրան կտամ Սլկունյաց ցեղի բոլոր գյուղերը, դասատակերանները և նրանց բոլոր իշխանությունը»: Այս բանը հանձն առավ և նորոնյա Մամգունը:

Երբ թագաւորը դիմեց Աղվանքի կողմերը հյուսիսահանների վրա, Մամգունն էլ իր բոլոր աղխով դնաց Տարոնի կողմերը, իբրև թե թագաւորից ապստամբած: Ճանապարհ ընկնելիս նա դադարեի հեռակներ է ուղարկում և իմաց է առիտ Սիկունյաց, ցեղի՝ նահապետին, թե թագաւորը դնաց Աղվանքի կողմերը: Վթագաւորը, ասում է, մեծ վտանգի մեջ է, ուստի նա Աղվանքի կողմերը դնաց՝ լեռան ստորոտներում ապրող բոլոր աղքերի հետ պատերազմելու. ուստի մեզ համար նպատասխան ժամանակ է մտածելու և դործելու, ինչ որ կամենանք. որովհետև մտադիր եմ թեզ հետ դաշնակցել՝ թագաւորից իմ կրած արհամարհանքի պատճառով: Սիկունյաց ցեղի նահապետը շատ ուրախանալով նրան ընդունում է ուխտի երդումով, բայց ամբողջ չի թողնում (մտնել), մինչև տեսնի, թե ո՛րքան հալատարիմ է նա երդմունքին և դաշինքին: Իսկ հիշյալ Մամգունը ամեն կերպ ջանում է հալատարմություն ցույց տալ ապստամբին, մինչև որ դրաջից նրա վստահությունը իբրև խնայեա հալատարիմ գործակից, այնպես որ նրան իրավունք տվեց համարձակ ամբողջ մտնել և ելնել:

Շատ բաներով Սիկունյաց ցեղի նահապետին վստահացնելուց հետո օրերից մեկում նրան համոզում է ամբողջ դուրս գալ և երևներ որսալ: Երբ որսին միջամուխ են լինում, նա աղեղով խիտւմ է նրան թիկունքի մեջ և դետին է կործանում ապստամբին: Եվ իսկույն իր մարդկանցով ամբողջի դուռը հասնելով՝ բերդը գրավում է, բոլոր ներքը եղողներին կապում: Նա կամեցավ Սիկունյաց ամբողջ ցեղը ոչնչացնել և բոլորին կոտորեց, միայն երկուսը փախան ընկան Մոսիաց աշխարհը: Իսկ Մամգունը շուտով տեղեկություն է հաղորդում թագաւորին: Տրդատն ուրախանալով հրովարտակ է գրում, որով նրան իշխանություն է առիտ այն ամենի վրա, ինչ որ խոստացել էր. նրան նշանակում է նախարար ապստամբի փոխանակ, և նրա անունով կոչում է Մամգունյան: Բայց հրամայում է մնացած Սիկունիներին չվտասել:

ՏՐԴԱՏԻ ՔԱՅԱԳՈՐԾՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐՆ ԱՂԱՆՔՈՒՄ ՏԵՂԻ ՈՒՆԵԱԾ
ՊԱՏԵՐԱԶՄԻ ԺԱՄԱՆԱԿ, ԵՐԻ ԽԵՋՔԻՑ ԿԵՍ ԱՐԱՎ ԲԱՍՈՂՆԵՐԻ
ԹԱԿԱՎՈՐԻՆ

Իսկ Տրդատ Թաղավորը Հայաստանի բոլոր (գործերով) Դարգարացոց դաշան իջնելով՝ հանդիպում է Հյուսիսահայաստանի և ճակատամարտ է առաջնում⁽²²⁾: Երբ երկու կողմերն իրար են խանձվում, նա հակառի նման հարձակվելով, թշնամիների բազմութունը երկուսի է ճեղքում: Չեմ կարող նկարագրել նրա ձևերի արագութունը, թե ինչպես անհամար մարդիկ նրանից դարկվում՝ թափաբլում դեռին էին ընկնում, ինչպես հմուտ ձկնորսի ձկներով լիճը ցանցից ձկները դեռին են թափվում ու վխտում հողի երեսին: Բասիլների թաղավորն այս տեսնելով՝ մտա է դալիս (Հայոց) թաղավորին, հանում է ձիու վրայից ջլերից հյուսված կաշեպատ պարանը և հետևի կողմից ուժեղապես նեակելով, հաջողությամբ պցում է նրա ձախ ուսից մինչև աջ կողմի անութը, որովհետև (այդ միջոցին Տրդատը) ձեռքը բարձրացրած էր՝ սրով մեկին խփելու համար. նա կրում էր դրահ պինդ պահպանակներով, որի վրա նետերը նույնիսկ դիժ չէին թողնում: (Բասիլների թաղավորը չկարողանալով հակառի տեղից շարժել ձեռքով (քաշելով)՝ (պարանը) իր ձիու լանջին պցնց, բայց չկարողացավ այնքան շուտ մտրակել մին, որքան որ շուտ հսկան աճապարելով ձախ ձեռքով բռնեց պարանը և սասակի ուժով ցնցելով դեպի ինքը քաշեց և երկաթի որի հաջող հարվածով կտրեց կես արավ մարդուն և նրա հեռ ձիու պարանոցն ու գլուխը:

Իսկ բոլոր գործերը տեսնելով, թե ինչպես իրենց թաղավորն ու զորավոր կռիվող միջակառուր եղավ այնպիսի ահաբեկ թաղակից, մասխուստի դիմեցին. Տրդատը նրանց հեռամուտ լինելով հալածեց մինչև Հոնաց ալխարհը: Եվ թեպետ իր գործին էլ մտքը հարված չհասավ և շատ մեծամեծ մարդիկ ընկան, և մեռավ Արտավազդ Մանգակունին՝ բոլոր Հայոց սպարապետը, բայց Տրդատը հայրենական կարգի համաձայն նրանցից պատանդներ առավ ու հեռ դարձավ: Այս կերպով բոլոր Հյուսիսը միաբանելով շատ գործ (այնտեղից) հանելով բանակ է կազ-

մում և դիմում է Պարսից աշխարհը, Արաաշիրի որդի Ծապուհի վրա, իր մարդկանցից շքազորավար նշանակելով—Վրաց առաջնորդ Միհրանին, նրան վստահանալով քրիստոնեական հավատք պատճառով, Բաղարատ ապկեաին, Ռչաունյաց Մանածիւր նահապետին և Ամասունյաց Վահան նահապետին: Բայց, Միհրանի և Վրաց աշխարհի հավատալու մասին մենք դեռ պատմելու ենք:

ՁԶ.

ՍԲԵՆՆԻ ՆՈՒՆՆԻ ՄԱՍԻՆ, ՔԻ ՌՆՁԳՍՍ ՊԱՏՃԱՍ ԿՍՐՁԱԿ ՎՐԱՑՈՒՆԵՐԻ ՓՐԿՈՒԹՅԱՆ

Մի կին, Նունե անունով, սուրբ Հռիփսիմյանների ցրված ընկերներից, փախչում հասնում է Վրաց աշխարհը, Մծխիթա, որ նրանց նախազարգացած է: Խիստ ճշմարտությունով նա բժշկութեան շնորհք ստացավ, որով շատ ախտավորներ բժշկեց, մինչև իսկ Միհրանի, Վրաց առաջնորդի կնոջը: Այս առիթով Միհրանը նրան հարցրեց, թե ի՞նչ զորութեամբ այդ սքանչելիքները դարձում ես, և նրանից լսեց Քրիստոսի ավետարանի քարոզութեանը, և լսածին ախորժելով, դոկասանութեամբ պարմեց իր նախարարներին: Ետևով նրան լուր հարավ այն սքանչելիքների մասին, որ Հայաստանում կատարվեցին թաղավորի և նախարարների վրա, ինչպես և երանելի Նունեի ընկերների մասին: Այս բաների վրա հիացած՝ նա պատմեց երանելի Նունեին, որից և ավելի ստույգ կերպով և մանրամասն տեղեկացավ բոլոր բաներին:

Այդ օրերում դեպք եղավ, որ Միհրանը որսի գնաց և մորթվեց լեռների դժվարապատ տեղերում, օղի, բայց ոչ աչքերի խաղաղություն, ինչպես որ գրված է. «խոսքով մեզ է բերում»²³⁰), կամ՝ «ցեղեկը մթնեցնում դիչեր է դարձնում»²³¹): Այսպիսի մի խաղաղ պատեց Միհրանին, որ առիթ դարձավ նրա մշտնջենավոր լուսով լուսավորվելուն: Որովհետև նա զարհուրեց, հիշելով Տրդատի մասին լսածը, թե երբ ճանապարհ ընկավ, կամենալով որսի գնալ՝ ասածուց հարվածներ հասան նրան. նա կարծեց, թե իրեն էլ այդպիսի բան պիտի պատահի: Մեծ երկյուղից պաշարված՝ նա խնդրեց աղոթքով, որ օգը լու-

աստիճակի և ինքը խաղաղ (տուն) վերադառնա, խոստանալով պաշտել Նունեի աստծուն: Խնդրածը դանկելով ասածը կատարեց:

Իսկ երանելի Նունեն հավատարիմ մարդիկ խնդրելով ուղարկեց ս. Գրիգորի մոտ, թե ինչ կհրամայե այնուհետև անել, որովհետև վրացիները հոգարությամբ ընդունեցին ավետարանի քարոզությունը: Նա հրաման ստացավ կուռքերը կործանել, ինչպես արել էր և ինքը, և կանգնեցնել պատվական խաչի նշանը, մինչև որ աստված հովիվ աս նրանց առաջնորդելու: (Նունեն) խկույն կործանեց ամպրոպային Արամազդի արձանը, որ քաղաքից հեռու էր դրված, և մեծ դեռն անցնում էր երկուսի միջով: (Այդ արձանին) սովոր էին երկրպագել առաջնուներն յուրաքանչյուրն իր տան կառուրից, որովհետև երևում էր նրանց դիմացը, իսկ ով որ կամենար զոհել, անցնում էր դետը և զոհում էր մեհյանի առաջ:

Նրա վրա հարձակվեցին քաղաքի նախարարները, թե ո՞ւմ պիտի երկրպագեն կուռքերի փոխանակ. (Նունեն) ասաց, թե Բրիտանոսի խաչի նշանին: (Թաչ) շինեցին, կանգնեցրին վայելուչ բլուրի վրա, քաղաքի արևելյան կողմը, որ նույնպես բաժանված էր փոքրադույն գետով²⁵²: Առավոտը բոլոր բաղձությունը նրան երկրպագեց, դարձյալ ամեն մեկն իր տան տանիքից՝ Բայց երբ բլուրը բարձրացան ու տեսան, որ մի տաշած փայտ է, ոչ նարտար ձեռքի գործ, շատ շատերն արհամարհեցին ասելով, թե այդպիսի փայտով նրանց անտառը լիքն է, և թողին հեռացան: Բայց բարեբարն աստված նրանց դայթակղվելը տեսնելով, երկնքից ամպի սյուն իջեցրեց, լեռը լցվեց անուշաճուրբուրմունքով, և լսելի եղավ բաղձաթիվ սաղմոսերգունների քաղցր ձայն, և լույս ծաղեց խաչի նման, փայտյա խաչի ձևով ու չափով, որ կանգնեց նրա վրա՝ տասներկու աստղով: Ապա բոլորը հավատացին ու (այդ խաչին) երկրպագեցին, և այնուհետև նրանից բժշկական զորություններ էին կատարվում:

Իսկ երանելի Նունեն այնտեղից գնաց, որ վրաստանի մյուս գավառներին էլ քարոզի իր անապական լեզվով, շոտ հոսարակ կերպով շրջելով, առանց որևէ ավելորդի, աշխարհից և աշխարհային ամեն բանից հրաժարված, ավելի ճիշտ խոսելով՝ խաչվելով, կյանքը դարձնելով մահվան կրթության միջոց՝ ասածու խոսքին (բանին) խոսքով վկա դառնալով և իր հոգա-

բությամբ պատկզելով՝ ինչպես արյունով: Համարձակվում եմ
ասել, որ նա առաքելուհի դարձած բարուց Կղարջբից²³¹)
սկսած, Ալանաց և Կասրից զոների մասով մինչև Մասքուֆների
սահմանները, ինչպես թեղ պատմում է Աղաթանդեղոսը²³⁴):

Բայց մենք նորից դառնանք Տրդատի Պարսկաստանի վրա
հարձակվելու պատմությանը:

ՁԷ

ՇԱԳՈՒԼԻ ԿՐԱՅ ՊԵՐՏՈՒԹՅՈՒՆԸ ԵՎ ԱՊՄԱՍԵՑ ԸՆԴՔԱՆՆԵԼԸ
ԿՈՍՏԱՆԻՆՆԱՆՍ ՄԵՆԻՆ. ՏՐԿԱՏԻ ԵՎՊԵՏԱՆԸ ԳՐԱԿԱՆԸ ԵՎ
ԱԶԳԱՎԱՆՆԵՐԻ ԳԱԸ, ԵՎ ԹԵ ԱՅՍ ԺԱՄԱՆԱԿ ՏԵՆԻ
ՈՒՆԵՑԱՎ ՓՐԿԱՊԱՆ ԵԱԶԻ ԳՅՈՒՏԸ

Բայց Տրդատը թեպես հաղթություն էր տարել, միայն թե
էր զորքի կոտորվելու և շատ նախարարների սպանվելու պատ-
ճառով չլստաճացած մենակ իր ուժերով Շապուհի հետ կռվե-
լու, մինչև որ հասավ հռոմայեցիների զորքերի բաղժությունը,
որոնք Ասորեստանի վրայով հարձակվեցին, Շապուհին փախ-
տական դարձրին և ավարեցին ամբողջ երկիրը: (Այն ժամանակ)
Տրդատն էլ բոլոր իրայիններով և իր ձեռքի տակ եղած զորքե-
րով արշավեց Պարսից իշխանության հյուսիսային կողմերը
տարևոր²³³) ասպատակությամբ:

Այս ժամանակ նրա մոտ է գալիս Կամսարը, նրա ազգականն
ու հարազատը, Պերտզամատի առաջին որդին: Այս Պերտզամատն
այն աղան է, որին Բուրզը փախցնելով փրկեց՝ մինչ Արտաշիրը
կոտորում էր Կարենյան Պաշլավի ցեղը: Երբ նա երիտասարդ
դարձավ, Արտաշիրը նրան հաստատեց Շոր պատվի մեջ և նշա-
նակեց զորքին զորազուլի՝ խուժադուժ արգելի հետ կռվելու
համար, նենգությամբ մտածելով, որ այս կերպով նրան բար-
բարոսների ձեռքը կձգե: Բայց նա քաջ մարդ լինելով սքանչելի
կերպով վարեց պատերազմները, և երբ նա հաղթեց Վզր-
կին²³⁶), որ Խաչան էր կոչվում՝ սա նվաճվելով նրան կնության
ավեց իր դուստրը: Նա ուրիշ կանայք էլ առավ, Արտաշիրի մեր-
ձավորներից, բաղժաթիվ որդիներ ունեցավ և զորանալով բռնա-
բար տիրում էր այն կողմերին: Թեպես նա Արտաշիրի (հպա-

տակներին) Հաշվումն էր, բայց նրան շանտալ, և նրա մեռնելուց
հետո չհնարանդեց նրա Ծապուհ որդուն, կույկեց (նրա հետ),
չատ պատերազմներում Հաղթեց, բայց Ծապուհի մտերիմներից
թուճազորովելով մեռավ:

Այս ժամանակները մի ուրիշ Վլադրիկ Խաչան նստեց, որ
թշնամությամբ էր վարվում նրա որդու Կամսարի հետ: Իսկ
Կամսարը դժվար Համարելով երկու հզոր թշնամի թագավոր-
ների միջև ապրել, մանավանդ վոր եղբայրները նրա հետ չմիա-
բանեցին, վեր կացավ ամբողջ ընտանիքով ու աղիտով եկավ մեր
Տրդատ թագավորի մոտ, այնինչ նրա եղբայրները գնացին Ծա-
պուհի մոտ: Այս Կամսարը հոր (կենդանության) ժամանակ քա-
չարար նախամարտիկ էր լինում պատերազմների մեջ, և կույկ
մեջ մեկը սակրով խփում է նրա դիվին և սկավառակի մի մասը
կտրում է: Հետո նա դեղերով բժշկվում է, բայց դադաթի բո-
լորակությունը պակաս է մնում, այս պատճառով էլ կույկել է
Կամսար²¹⁷):

Բայց Տրդատը յոթնապարսպյան Եկրատանին ախրելով՝ թող-
նում է այնտեղ իր երկրորդին և վերակացուներ²¹⁸) և վերադառ-
նում է Հայաստան, իր հետ բերելով Կամսարին՝ բոլոր նրա
ունեցածով: Իսկ Ծապուհը Հաղթող Կոստանդինոսին ողաջեց
Հաչաություն կնքել և խաղաղություն հաստատել: Կոստանդինո-
սոս այս կտտարեց և այնուհետև իր մորը՝ Հեղինեին ուղարկեց
Երուսաղեմ՝ պատվական խաչը սրոնելու, որ և դատվ Վրկական
վայաբը հինդ բեկոնների հետ միասին Հուդա անունով մի հրեա-
յի ձեռքով, որ հետո Երուսաղեմի եպիսկոպոս դարձավ:

ՁԸ.

ԼԻՒԻԱՆՈՍԻ ԿԱՊԱԵԼԸ. ԱՐՔՈՒՆԻՔԻ ԼՈՍՄԻՑ ՓՈՆԱԳՐՎԵԼ ԵՎ
ԿՈՍՏԱՆԻՆՈՒՊՈԼԻՍԻ ԵՆՈՒԹՅՈՒՆԸ

Երբ տոտված բոլոր բռնավորներին ոչնչացրեց Կոստանդինո-
սոսի առաջ, սա շատ մեծ պատիվներով մեծարեց Լիկիանա-
սին²¹⁹), նրան կնության տվեց մոր կողմից խորթ իր քրոջը,
նրան դարդաքեց ծիրանիներով և կայսերական պատկով, և երկ-
րորդական գահի պատվին Հասցնելով՝ ամբողջ Արևելքի թագա-

Վոր նշանակեց: Բայց ինչ որ աստվածային խոսքն ասում է երբայց ինքն ժառին, թե լարին անկարելի է փոխել, նույնը պատահում է և այստեղ. ինչպես որ անկարելի է ինձին իր խայտառցը փոխել և եթովպացուն իր թխությունը, այսպես էլ (անկարելի է) ամբարիշտ մարդուն իր բարքը փոխել²⁴⁰):

Որովհետև նա դուրս եկավ նախ իր հավատին դրժող և ապա՝ իր բարեբարի դեմ ապստամբ: Նա եկեղեցու դեմ հալածանք հանեց և դադանի նենդություն լարեց Կաստանդիանոսի դեմ և սուհասարակ բազմատեսակ չարիքներ հասցրեց իր իշխանության տակ եղողներին, այս ցրանկատեր և դարչելի ալևորը, որ ներկում էր մազերը և իր կնոջը մեծ նեղության ենթարկեց, սիրահարվելով երանելի Գլխյուռային, որի պատճառով սպանեց սուրբ Բասիլիոսին, պոնտական Ամասիայի եպիսկոպոսին:

Երբ նրա դուրը բացվեց, և նա իմացավ, թե Կաստանդիանոսը լուռ չի մնա, զորք ժողովեց՝ պատերազմով նրան ընդդիմանալու: Նա ցրտացավ սիրուց դեպի մեք Տրդատ Թազավորը և նրանից ակնածում էր ինչպես խեղճան թշնամուց, որովհետև դիտեր, թե արդար մարդուն ասելի է որևե ամբարիշտ: Իսկ երբ հաղթող Կաստանդիանոսն եկավ, աստված նրա ձեռքը մատնեց Լիկիանոսին. նա (նրա կյանքին) խնայեց, ինչպես Տեղունու և իր քրոջ ամուսնուն, հրամայեց երկաթե կապանքներով ասնել Գաղղիա, հանքերի մեջ պահելու, որ ասածուն աղոթե, դուքն նա ներսղամիտ դանվի: Իսկ ինքն իր որդիներով հայտաբարելով, թե հոռամայեցիներ թաղավորությունը մեկ հաս է, իր քոտնամյակը կատարեց Նիկոմիդացիների քաղաքում. որովհետև նա սկսեց թաղավորել հալածանքների չորբորդ տարում, մինչև խաղաղության տասներեքերորդ տարին: Այս տոնը այսօր էլ տոնում է աշխարհը:

Եվ հարկ չհամարելով Հոռոմ դառնալ, արքունիքը հաստատում է Բյուզանդիոնում, ինչպես նրան հրամայվեց նախատեսությամբ տեսիլքի միջոցով: Նա մեծապայծառ շինություններ անելով՝ քաղաքը հնդանատիկ մեծացրեց: Որովհետև ոչ մի մեծ թաղավոր այստեղ այսպիսի ձեռնարկություններ չէր ունեցել բացի մի քանի բաներից, ինչպես տիեզերակալ Աղեքսանդր Մակեդոնացու (չինածները), երբ նա այստեղ սպառազինվում էր Դարեհի դեմ զնալու, ուստի և իր հիշատակի համար շինեց:

Սարատիգիոն կոչվածը, որովհետև այնտեղ նա կաղճակեցրոյնց իր պատերազմական սարքը: Հետո Հռոմայեցիներն Սելերիոս կայսրը նրան նորոգեց և իր կողմից շինեց բաղանիքը այն սյու- նի տակ, որի տակ դրված էր խորհրդայնոր Արեղակ բառը, Թրակացոց լեզվով՝ Չեքսիպոն, և այս անունով էլ կոչվեց բա- ղանիքը: Նա շինեց նաև Թատրոնը, դադանամարտության և խա- ղերի (կրկեսը) և ձիարշավի տեղը, բայց չաղարտեց: Իսկ Կոս- տանդիստնուսը ամեն կերպ նրան բարեկարգեց և կոչեց նոր Հռոմ, բայց աշխարհը նրան կոչեց Կոստանդիանոսի քաղաք (Կոստանդ- նուպոլիս): Այս էլ են ասում, թե Հռոմից դադունի հանեց և բերեց Պալատիոն կոչված քանդակը²¹¹) և դրեց Փորոնում սյու- նի տակ, որը ինքը կանդնեցրեց: Բայց այս մեղ անհավաստյի է թվում, ուրիշներն ինչպես կամենան:

210.

ԱՐԻՈՍ ՀԵՐԵՏԻԿՈՍԻ ԵՎ ՆՐԱ ՊԱՏՃԱՌՈՎ ՆԻԿՈՍՈՒՄ ԳՈՒՄԱՐՎԱՅ
 ԺՈՂՈՎԻ ՄԱՍԻՆ, ԵՎ ԳՐԻԳՐԻՈՍԻ ՎՐԱ ԵՐԵՎՅԱՍ ԾԲԱՆՁԵԼԻԿԻ
 ՄԱՍԻՆ:

Այս ժամանակներն երևաց Արիոս Աղեքսանդրիացին, որ ու- սուցանում էր չարաչար ամբարշտություն, թե որդին հորը հա- վասար չէ և ոչ էլ հոր բնությունից և էությունից, և չի ծնված հորից նախքան որ և է ժամանակ, այլ օտար ոմն է, և արարած, և կրտսեր և ժամանակի ընթացքում դոյացած: Այս ամբարիշտ Արիոսը արտաքնոցումն էլ սատկեց, ինչպես իրեն արժան եր: Նրա պատճառով ինքնակալ Կոստանդիանոսից հրաման ելավ, որ Բյութանիայի Նիկիա քաղաքում բաղմաթիվ եպիսկոպոսներին ժողով դումարվի: Եվ ժողովվեցին—Բիտոն և Բիկինդ երեցները Հռոմ քաղաքից, սուրբ Սեղբնատրոսի դրավոր հրահանգով, Աղեքսանդրոս՝ Աղեքսանդրիայի, Եվստաթիոս Ան- տիոքի, Մակարիոս Երուսաղեմի, Աղեքսանդրոս Կոստանդնու- պոլսի եպիսկոպոսները:

Այս ժամանակ ինքնակալ Կոստանդիանոսից հրովարտակ է Հասնում մեր Տրդատ Թազավորին, որ սուրբ Գրիգորին հեռն տանելով դեռ ժողովին: Բայց Տրդատ հանձն չառավ, որովհետև

լսեր էր, թե Ծաղուհը խնամհացել է Հնդկաց թագավորի և արևելյան Կաթանի հետ, և զորավարութուն է անում Ներսէհը, որ թաղավորեց իննը տարի, և Որմիղը, որ նույնպես երեք տարի թաղավորեց քաջագործութուններով. ուստի կասկածի մեջ էր, մի դուցե (Ծաղուհը) պայծանին ստե, հեթանոսների սովորութեամբ, այս պատճառով էլ մեր աշխարհն առանց իր ներկայութեան չթողեց: Բայց սուրբ Գրիգորն էլ չհամաձայնեց զնալու, որպեսզի ժողովից չբաժանուց պատիպներ չկրե իբրև խոստովանող²⁰²), քանի որ նրան այնպիսի փափաղով և մեծ փութով հրավիրում էին: Նրանք իրենց փոխարեն ուղարկեցին Արխատակեսին, ճշմարիտ խոստովանութեամբ և երկուսի գրով: (Արխատակեսը) զնալով հասնում է մեծն Ղևոնդին և նրան հանդիպում է այն ժամին, երբ նա մկրտում էր Գրիգոր աստվածաբանի հորը՝ Գրիգորին, որը երբ ջրից դուրս եկավ, նրա շուրջը լույս փայլատակեց, որը բազմութունից ուրիշ ոչ ոք չտեսավ, այլ միայն Ղևոնդիտը, որ մկրտում էր, և մեր Արխատակեսը, և Եղևիտայի Եվթաղը, Մծրնի Հակոբ և Պարսկաստանի Հոհան կախկոպուսները, որոնք նույն անապարհով ուղևորվում էին ժողովին:

Պ.

ԱՐԻՍՏԱԿԵՍԻ ՆԻՓԱՅԻՑ ԴԱՌԱԼԸ, ԱՐԳԱԿԱՆՆԵՐԻ ԼԱՎԱՏԱԼԸ ԵՎ ԳԱՌՆՈՒՄ ԵՂԱՅ ԵՆՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ:

Արխատակեսը մեծն Ղևոնդի հետ զնում հասնում է Նիկիացոց քաղաքը, որտեղ ժողովված էին երեքհարյուր տասնևութ հայեր՝ արխանոսներին ապալելու, որոնց նզովեցին և եկեղեցու հաղորդակցութունից հեռացրին, և ինքնակալ (Կոստանդիանոսն էր նրանց) աքտրեց հանքերը: Ապա Արխատակեսը հետ է դառնում ճշմարիտ դավանութեամբ և ժողովի քսան զլուխ կանոններով, և դալիս հանդիպում է հորը և թագավորին Վաղարշապատ քաղաքում: Սուրբ Գրիգորն ուրախանալով իր կողմից մասնավոր զլուխներ է ավելացնում ժողովի կանոնների վրա՝ իր հոռի ալիլի մեծ զգուշութեան համար:

Այս ժամանակ նրանց աղջական Կամսարն ևս իրայինների հետ մկրտվում է մեծն Գրիգորի ձեռքով, և թագավորը նրան

Նրոց ընդունելով, նրան ժառանգություն է տալիս Արտաշեսի մեծ
դաստակերտը, որ այժմ Դրասխանահերտ է կոչվում, և Շիրակ
դավառը՝ իրբև իր աղղականին և մտերիմ հարազատին: Բայց
նա մկրտությունից հետո յսթն օրից ավելի չապրեց ու վախ-
ճանդից: Բայց Տրդատ Թաղավորը կամսարի որդիներից մեծին,
Արշավիրին, մխիթարելով, հոր փոխարեն է նշանակում, նա-
խարարական ցեղ է սահմանում նրա հոր անունով և մտցնում է
նախարարությունների թվի մեջ: Դեռ ուրիշ պարզեաներ էլ է
ավելացնում— Սրվանդի քաղաքը և նրա դավառը, մինչև մեծ
ձորի դուխը, միայն թե նրա մաքից հանել տա հիշատակը ի-
րենց բնիկ աշխարհի, որ Պահլավ է կոչվում, որպեսզի հավա-
տի մեջ հաստատուն մնա: Իսկ Արշավիրն այդ դավառը շատ
սիրելով՝ իր անունով կոչում է Արշարունիք, որ առաջ կոչվում
էր Սրասխաձոր: Ահա ասացինք երկու ցեղերի, պարթևների և
պահլավիկների դաշտայան պատճառը:

Այն ժամանակները Տրդատն ավարտում է Գառնիի սմբոցի
շինությունը տաշած որձաքար քարերով, որոնք աղուցված էին
երկաթե դամերով և կապարով. նրա մեջ շինում է հովանոց՝
արձաններով, սքանչելի դրվազներով և բարձրաքանդակներով,
իր Ասորովիդուխտ քրոջ համար, և նրա վրտ դրում է իր հիշա-
տակը հունարեն դրերով:

Բայց սուրբ Գրիգորը նույն լեռները դառնալով, այնուհետև
այլևս ոչ ոքի չերևաց մինչև վախճանվելը:

ՉԱ.

ԳՐԻԳՈՐԻ ԵՎ ԱՐԻՍՏԱԿԵՍԻ ՄԱԼՎԱՆ ՄԱՍԻՆ, ԵՎ ԹԵ ԽՆՁ ՊԵՏԱՌՈՒՎ
ԼԵՈՐ ԿՈՉՎՈՒՄ Է ՄԱՆՅԱ ԱՅՐԻ:

Մենք դառնք, որ սուրբ Գրիգորը, մեր հայրն ու ծնողն
ըստ ավետարանի՝ սուրբ Թադևոս առաքյալի աթոռը նստալ
Տրդատի Թաղավորության տաճնեյթներորդ տարում: Սրբ նա
ամբողջ Հայաստանը լուսավորեց աստվածգիտության լուսով,
կոտակաշտության խալիքը փարատեց և բոլոր կողմերը լցրեց
եպիսկոպոսներով և կրոնի ուսուցիչներով, այնուհետև նա սի-
րեց լեռներն ու ամառությունը, որպեսզի հանգարտ մաքով

ինքն իբր մեջ ամբողջովի և աստծու հետ խոսի՝ (ուրիշ) զքաղ-
մունքներից տղաս. իբր տեղ փոխանորդ թողնց իբր Արիստակես
որդուն և ինքը մնաց Դարանազյաց դավառում, Մանյա այլք
լեռան մոտ:

Իայց ասննք, թե ինչո՛ւ է կոչվում Մանյա այլք: Որով-
հետև սուրբ Հովհաննիսյանց ընկերների մեջ կար մի կին, Մանի
անունով, ինչպես մյացիներին ուսուցանող Նունեն, որ չկարս-
ղացայ Նասնել և հետևել (ընկերներին), երբ դալիս էին մեզ
մաս, և գլխածալով, որ բոլոր տեղերն էլ աստծունն են, բնակվեց
այս լեռներում, քարայրների մեջ, որի պատճառով լեռան անու-
նը կոչվեց Մանյա այլք. նույն այրումն էլ բնակվեց սուրբ
Գրիգորը:

Թեպետ և նա այնտեղ բնակվեց, բայց ժամանակ առ ժամա-
նակ հայտնվում էր, շրջում էր մեր աշխարհում, աշակերտված-
ներին հաստատում էր հավատի մեջ: Իսկ երբ նրա Արիստակես
որդին Նիկիայի ժողովեց հետ եկավ՝ այդ ժամանակեց իվեր
սուրբ Գրիգորիոսն այլևս ոչ ոքի չերևաց և չհայտնվեց: Ուստի
հաշվելով նրա քահանայանալու սկզբից, այսինքն Տրդատի թագա-
վորութան աստնևյոթներորդ տարուց, մինչև նրա (Թաղավո-
րութան) քառասունևվեցերորդ տարին, երբ այլևս ոչ ոքի չե-
րեվաց, դուրս կղա երեսուն տարի:

Նրանից հետո (նստավ) Արիստակեսը յոթ տարի, Տրդատի
քառասուն և յոթներորդ տարուց մինչև հիսուներեքերորդը, երբ
տեղի ունեցավ Արիստակեսի կատարածը: Որովհետև նա խկապես
հոգևոր սուր էր, ինչպես ասված է²⁴³), ուստի նա թշնամի էր
թվում բոլոր անիրավ և աղտեղադործ մարդկանց: Ուստի Ար-
գեղայացը, որ Չորրորդ Հայքի վերահացու էր նշանակված,
նրանից հանդիմանվելով, հարմար օրվան էր սպասում և Մուխաց
դավառում նրան ճանապարհին պատահելով, սրով սպանեց, իսկ
ինքը փոխավ զնաց Կիլիկիայի Տափրոս (լեռը): Իսկ երանելու
աշակերանները նրա մարմինը վերցնելով բերին Եկեղյաց դավա-
ռը, իբր ասանում՝ Թիլում թաղելու: Սվ աթոռը հաջորդեց նրա
մեծ եղբայրը, Վրթանես, Տրդատի հիսուն և չորսերորդ տարուց
այս կողմը:

Իսկ սուրբ Գրիգորը Մանյա այլում երկար տարիներ ա-
նըրևութաբար աղբերուց հետո մեռնում՝ փոխադրվում է հրեշ-

տակներէ կարդերը: Հովիտները նրան վախճանմամբ դանկազ, նույն տեղումն էլ թաղում են, առանց դիտանալու, թե՛ ո՞վ է: Եղ չիրափի, վայել էր, որ նրանք, որոնք մեր վերկշի ծննդյան խորհուրդին մասնակից եղան, նաև սպասալոր դառնան նրա աշակերտի հուղարկամորուքյան²⁴⁴): Եվ այսպես (մարմինը) երկար տարիներ ծածուկ մնաց, կարծես ինչ-որ ստուգածային անօրինութեամբ, ինչպես Հնումը Մոսեսինը, որպէսզի նորա-դարձ բարբարոս ազգերից, չպաշտփի: Իսկ երբ մեր կողմերում հալածան արժատացավ ու հաստատվեց, շատ փամանակ անցնելուց հետո հայտնվեց Գառնիկ անունով մի ճշմարտի, և սպասուրբ Գրեղորի նշխարները բերվեցին և թաղվեցին Քորզան դյուղում:

Սա, ինչպես ամենքին հայտնի է, Պարթևական աշխարհից էր, Պահլավների դավառից, թաղամորող ցեղից դասված Արշակունի, Մուրենի ցեղից, Անակ անունով հորից. նա մեր աշխարհի արևելյան կողմերից մեկ ճշմարիտ արևելք ծագեց և իմանալի արեգակ և հողևոր ճատաղայթ, կուսապաշտութեան խոր շարութեանից ելք, ճշմարիտ բարի և ուխտահար, երանութեան և հողևոր շինութեան աւիթ, իսկապես ստուգածային արժավունի, տիրոջ տանը անկված և մեր սատծու դավթում ծագկած²⁴⁵): Նա այսպիսի և այսքան փողովուրդներ բողմացրեց և մեկ պատրաստեց հողևոր պարտա ծերութեան ի դատու և ի դավեստ սատծու²⁴⁶):

ՉԲ.

ՏՐԿԱՏ ԹԱԿԱՆՈՐԻ ՎԱՅԱՆԻ ՄԱՍԻՆ, ՈՐԻ ԷՆՏ ԵՎ ՈՂՆՈՐԿԱՆ
ՄԵՂԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆ:

Սուրբ և մեծ և երկրորդ նահատակի և մեր լուսավորութեան հողևոր վերակացի մասին ճատելու, — որովհետեւ Քրիստոս է բոլոր գոյացութեանների ճշմարիտ թաղամորը, — պետք էր հրաշափառ խոսքերով դրել, ինչպես մեր լուսավորութեան նախաշաղկին ու նահապետին հավատար ճշմարտի և նրա դործակցի մասին: Որովհետեւ սուրբ հողևոր հաճո թվաց ավագու-

թյուն տալ իմ լուսավորչին՝ միայն խոստովանողի, կազմեալացնեմ նաև առաքելության կոչումով, իսկ սրանից դուրս՝ (Նրանք երկուսը) իրար հաջատար են խոսքերով և դործով: Բայց այստեղ ևս նկատում եմ թաղափորի առավելությունը, որովհետև աստուծոսին մտածելու և ճշնողության մեջ՝ նրանք երկուսը հաջատար էին, իսկ համոզական կամ ստիպողական խոսքերով (նոր հալատին) հնազանդեցնելու մեջ՝ թաղափորի շնորհն ավելի էր, որովհետև նրա հաջատարից դործը հետ չէր մնում: Այս է պատճառը, որ ևս նրան կոչում եմ նախաշափող ճանապարհ և մեր լուսավորության երկրորդ հայր: Բայց որովհետև այժմ պատմելու ժամանակ է և ոչ դովեստներին, մանավանդ որ այս հատմածը պատմադիրներին առանձին արտահայտություններին համաձայն շարադրվեց, և ոչ թե հատկապես մեղանից՝²⁴⁸) անցնենք սրան վերաբերյալ պատմության կարգին:

Սա քրիստոսին հաջատարուց հետո ամեն տեսակ առաքինություններով իրայելով՝ ավելի և ավելի ջանքեր էր անում խոսքով ու դործով Քրիստոսի (հալատի) համար. սաստելով և համոզելով մեծամեծ նախարարներին, այլ և ուսմիկ մարդկանց բազմությունը, իրապես Քրիստոսի (հալատացյալ) լինելու, որպեսզի նրանց դործերը համապատասխանեն նրանց հալատին: Բայց այստեղ ևս շեշտելու եմ՝ մեր ազգի խոստարտությունը, այլ և սմբարտավանությունը սկզբից մինչև այժմ, որ նրանք անտարբեր լինելով դեպի բարին, խորթ լինելով ճշմարտության, կամ թե բնությամբ մեծամիտ և կամակոր լինելով, դիմադրում են թաղափորի կամքին քրիստոնեական կրոնի վերաբերմամբ, հեռեկելով իրենց կանանց և հարճերի կամքին: Այլ թաղափորը, շխարհանալով այս բանը ներել, դցում է երկրային պսակը, դնում է երկնային պսակի հեռեից, շուտով հասնելով այն տեղը, ուր Քրիստոսի ճշնավորը (Մանին) լեռների քարայրում էր ապրել:

Այստեղ ևս ամալում եմ ասել ճշմարտությունը, մանավանդ թե մեր ազգի անօրենսությունն ու սմբարչտությունը, մեծամեծ ողբերի և արատաւքների արժանի նրանց դործը: Որովհետև նրա հեռեից մարդ են ուղարկում, կանչում են, որ դա թաղափորությունը շարունակե, (խոստանալով) նրա կամքով վարվել: Իսկ երբ սուրբը չի համաձայնում, նրան (թունավոր) ըմպելիք

են տայիս, ինչպես Հնումը ամենացիները Սոկրատին տվին մտախնայք, կամ մերն ասելով՝ կատաղած երրայնցիները մեր ասածուն տվին լեղի խառնած բմպելիք: Այսպես անելով նրանք իրենց վրայից հանդցրին աստվածապաշտութան բաղձովայլ հասաղայթը:

Այս պատճառով ևս իմ (ժողովրդի) վրա ողբալով ասում եմ՝ ինչպես ասել է Պաղղոսն իր (ժողովրդի) և Քրիստոսի խաչի թշնամիների մասին. բայց ասում են ոչ իմ խոսքերը, այլ սուրբ Հոգու.— Ո՞վ չար և ստահակ աղք., աղք.՝ որ իր սիրտը չուղղեց և որի հոգին ասածուն հավատարիմ չմնաց²⁰⁰): Արամյան մարդիկ, մինչև և՛րբ պիտի մնաք անզգա. ինչո՞ւ եք սիրում ունայնությանը և անաստվածությունը: Դուք չիմացո՞ք, որ տերը սքանչելի դարձրեց իր սրբին, և նա ձեզ չի լսի, երբ դուք աղաղակելով նրան դիմելու լինեք: Դուք բարկանալով մեզանչեցիք, բայց ձեր անկողիններում չզղջացիք²⁰¹), որովհետև անօրեն գենում կատարեցիք և արհամարհեցիք նրան, ով հույսը դրել էր Եսրայի վրա: Այս պատճառով ձեր վրա կհասնի որոգայթ, որը դուք չգիտեիք, և այն որսը, որ դուք որսացիք, նա ձեզ կբռնի, և նույն որոգայթով կբռնվիք: Իսկ նրա անձը աստուծով կցնծա, իր փրկությամբ կուրախանա և իր ամբողջ հույթյամբ կասի. Տե՛ր, ո՞վ է քեզ նման²⁰²):

Եվ որովհետև այս բոլորը ճշմարիտ աշպես է, ապա և մենք մխիթարվենք մեր նեղությունների մեջ, շեթե կանաչող ծառին աշպես արին,՝ ասում և Քրիստոս, ապա չորին ի՞նչ կանեն: Արդ՝ երբ նրանք աշպես վարվեցին աստուծու սրբերի հետ և որոնք աստուծու համար իրենք իրենց նվաստացրին, թաղափորությունից (հրաժարվելով), այլևս մենք ի՞նչ կարող ենք ասել աստուծուն՝ ձեր կողմից մեզ հասած նեղությունների համար, մեզ՝ որ սովոր ենք նեղությունների և աղքատության: Բայց և այնպես կասեմ. ո՞վ ձեզանից մեզ համար ապրուստ, ո՞վ ուսուցիչների մոտ միջնորդություն, ո՞վ համոզիչ կամ խրախուսական խոսք, ո՞վ մեր գնալիս բևեռակիրները, ո՞վ մեր եկած ժամանակ հանդիստ, ո՞վ մեզ տուն կամ իջևան պատրաստեց: Թողնում եմ մյուս բաները, որովհետև դուք չսանձահարեցիք չար լեղուններն ու տգիտությունը, նրանց սնտուի փառամոլությամբ և կատաղի լեղվադարությամբ, այլ ձեր ուսումնատյաց

բարեզով նրանց անմտութիւնը հրահրելով բորբոքեցիք ավելի
քան Բարեկէտնի հետքը:

Այս պատճառով յուրաքանչյուր մեկը իր համար առանձին
քուրմ է և պաշտոնյա, ինչպես ասում է ս. դէրզը, որ հարմար
է դալիս ներկա պայմաններին, երբ շատերն են, որ խոսում են
աստվածային նյութերի մասին, բայց առանց հասկանալու
խնդրի ելութիւնը, և խոսողները ոչ թե ս. հոգու հանույժով են
(ընարված), այլ օտարի: Ուստի ասլէցուցիչ են այս ճառերը և
սարսափելի՝ մտածող մարդկանց համար. որովհետև խոսողը
խոսում է աստու և աստվածային նյութերի մասին, բայց խո-
սողի միաքն ուղղված է դեպի օտարը: Որովհետև նա հոգում
է ոչ թե խոսած նյութի մասին և ոչ էլ խոսում է մեղմ ու
հեղարար, ինչպես որ պատմված է, թե ոչ ոք դուրսը նրա
ձայնը չլսի²⁵²) այլ (հոգում է) մարդկային փառքի համար, և
որոտազին հնչեցնում են մարդկանց լսելիքին: Նրանց շատա-
խոսութիւնը հորդարար հոսում է իրև աղբյուրից, ինչպես ս-
սաց հներից մեկը²⁵³), և բորբոքեցնում են կոչունքներն ու հրա-
պարակները: Ո՞ր մտածող մարդը չի ողբա դրանց մասին, այլ
և, — թող ոչ ոք չնեղանա, — նրանց մասին, որ դրանց հորդո-
րում են այսպես լինել: Ես ինձ զսպում եմ Գրիստոսի խոսքը
կրկնել, թե նրանք պետք է վճարեն վրեժը արդար Արևիլի ալ-
յուանից սկսած մինչև Չափարիայի արշուճը, որ թափվեց տաճա-
րում սեղանի առաջ²⁵⁴):

Այստեղ կարճում ենք մեր խոսքը, զուր նեղութիւն չկրելով
խոսելու մեռածների ականջներին²⁵⁵): Բայց սուրբ Տրդատի մա-
սին մեր պատմածը ճշմարիտ է. նրան մահվան դեղ խմցնելով՝
զրկվեցին նրա շնորհի ճառագայթների յուշից: Նա թագաժողով
հրաւն և վեց տարի:

Ավարովեց երկրորդ գիրքը
Հայոց մեծերի առաջադիմութեամբ:

ՅԱՆԿ ԱՐՐՈՐԴ ԼԱՏԱՅԻ

Ք. Ավարա Հայոց ժեների պատճառքս:

Բ. Ինչ անցքեր պատահեցին ժեներ Վրթմանեան և երեք նախարարութուններին Տրդատի վախճանովուց հետո:

Գ. Սուրբ Գրիգորի ժառն բարբարոսներին մեռալ:

Դ. Բակուր բղիշի անխաղիւք Հայոց ժիւղարանությանից և նախարարներին խորհուրդը՝ Խորսովին թաղափորեցնելու ժամին:

Ա. Հայոց թղթի պատեններ:

Զ. Անտիոքոսի գալուստը և նրա դործերը:

Է. Մանանդի չանցանքը ժեներ Հակոբի դեմ և նրա ժառն:

Ը. Փոքր Խորսովի թաղափորելը, արշուները անգափոխելը՝ և անտառը անկելը:

Թ. Սրա ժամանակ հյուսիսական ազգերի արշավանքը ժեղ վրա, և Վահան Աժառուսու քաջագործությանները:

Ժ. Խորսովի վախճանովիւք և Հայոց պատերազմը պարսիկներին հետ:

ԺԱ. Տիրանի թաղափորելու ժամին. ժեներ Վրթմանեան այս աշխարհից փոխելը և սուրբ Հուսիկի հաջորդելն Բթոսին:

ԺԲ. Շապուհի պատերազմը Կոստանդի հետ:

ԺԳ. Թե Ինչպե՞ս Տիրանը Հուսիսականին ընդառաջ դնալով պատանդներ է առախ:

ԺԴ. Սուրբ Հուսիկի և Դանիելի նահատակությանը:

ԺԵ. Թե Ինչպե՞ս Ջորան Հայոց զորքերն առնելով Հուսիսականին ժամից հետ է գտնուում և ցեղով կոտորվում է:

ԺԶ. Հուսիկի որդիներին ժառն և Փաններսնի հաջորդելը Բթոսին:

ԺԷ. Թե Ինչպե՞ս Տիրանը Շապուհից խորովեց և նրա կոշիկն զնալով նրանից կուրացվեց:

ԺԸ. Շապուհի Արշակին թաղափորեցնելը և Հուսիսական արշավելը:

ԺԹ. Թե Ինչպե՞ս Արշակ արհամարհեց Հուսիսաց թաղափորին:

Ի. Սուրբ Ներսեսի և նրա ժուժած բարեկարգությաններին ժամին:

ԻԱ. Արշակի եղբոր Տրդատի սպանելը, սուրբ Ներսեսի Բյուզանդիան դնալն ու պատանդները հետ դարձնելը:

ԻԲ. Թե Ինչպե՞ս խորսովության ընկալով Արշակի և Գնելի մեջ, և Տիրանի ժառն:

ԻԳ. Արշակի նորից Գնելին նախանձելը և նրան սպանելը:

ԻԴ. Թե Ինչպե՞ս Արշակը Հանդգնեց Գնելի կնոջն առնել, որից ծնվեց Գաղը:

ԻԵ. Տիրիթի սպանությանը:

ԻԶ. Եսպուրհի պարտութիւն կրելը Տիգրանակերտում:

ԻԷ. Թե ի՛նչպէս Արշակազմը շինվեց և կործանվեց, և Թին անվեց:

ԻԸ. Տիգրանակերտի անվելը և շինուվիլն զանգվելը:

ԻԹ. Արշակի պատերազմն իր նախարարների հետ և Պապի Բյուզանդիոս ուղարկվելը:

Լ. Մեծն Ներսեսի աջորդելը և անթուկ կղզի գցվելը, և ի՛նչպէս նրանք կերակրվում էին երկնային խնամքով:

ԼԱ. Արշակի կտարելը նախարարներին, և Խազ կղիսկազուսի վարքի մասին:

ԼԲ. Թե ի՛նչպէս Արշակ կամենում էր քաշել և քարկոծել երանելի Պապին՝ իր հանցանքները հանդիմանելու պատճառով:

ԼԳ. Թեպէս Մեծի թաղավորելը և հողեմարտների պատճառով զուժար-ված ժողովը:

ԼԴ. Արշակի ակամա զնալը Եսպուրհի մոտ և էլ հետ չգամալը:

ԼԵ. Թե ի՛նչ շարիքներ բերեց Եսպուրհը Հայաստանի վրա, և Արշակի մահը:

ԼԶ. Մեհրուստանի մեզ հասցրած շարիքները և Պապի թաղավորելը Հայ-սոց վրա:

ԼԷ. Զերազում անդի ունեցած մեծ պատերազմի մասին, և ամբարշտ Մեհրուստանի ստատիկումը:

ԼԸ. Թե ի՛նչպէս Պապը սուրբ Ներսեսին մահվան դեզ սալով կյանքից զրկեց:

ԼԹ. Սահակի ամոռակալութիւն մասին, և Պապի սպանվելը Թեոդոսի մեջով:

Խ. Վարազդատի թաղավորելու և կազմելու մասին:

ԽԱ. Արշակի և Վաղարշակի թաղավորութիւնը:

ԽԲ. Հայաստանի երկու մասի բաժանվելը երկու Արշակունի թաղավոր-ներքի մեռքի տակ, երկու սղաքերին՝ պարսկներին և հույներին հպատակ-վելով:

ԽԳ. Հայոց նախարարների անգափսիվելն իրենց ժառանգութիւններին՝ յարաբանելու իր թաղավորի ծառայութիւն:

ԽԴ. Թե ի՛նչպէս Խոսրովը մեծարեց Սահակ ասպետին, և սրա զաշա-զարծութիւնները վանանդադոց ցեղի հելուստիկների դեմ:

ԽԵ. Այն մասին, որ Խոսրովի մոտ եկան Սուրենը, Վահանը և Ալիա-զարը՝ Արշակի դանձերով:

ԽԶ. Արշակը պատերազմում Խոսրովից հաղթվելով՝ հիփոպոթիսից մեկնում է:

ԽԷ. Նքանելի Մեդրուպի մասին:

ԽԸ. Արշակի մոտ եղած նախարարների զարձը Խոսրովի մոտ:

ԽԹ. Խոսրովի միապետելը Հայաստանի վրա և մեծն Սահակի կղիսկա-զուսպետութիւն ամոռը նստելը:

Ս. Խոսրովի կազմելը և նրա փոխարեն նրա վրամշաղուհ կարգը զա-հակելը:

ՅԱ. Մեծն Սահակի Տիգրան զնալը և զԷրզրամբը մեծարանքներով ու պատիփներով:

ՅԲ. Դանիելյան Նշանադիրներէ մասին:

ՅԳ. Մեծարոյան Նշանադիրներէ մասին, որ արվելէն երկնային շարժով:

ՅԴ. Հայոց, Վրաց և Աղվանից դրազխաութեան մասին:

ՅԵ. Կարսովի կրկին թագավորելը և Նրանից Հեռու պարսիկ Շապուհի (Թագավորելը):

ՅԶ. Շապուհի Հայաստանից զնալուց Հեռու պատահած անցքերը և Նրանից Հեռու եղած անխիտանութիւնը:

ՅԷ. Մեծարովի Բյուզանդիան ուղարկվելը և Հինդ թղթերի պատենները:

ՅԸ. Մեծ արեւմտեան կողմերն սուսցանելը, բոլորի խաղաղանալը, և Արասիքի թագավորելը:

ՅԹ. Կարին քաղաքի շինութիւնը, որ կոչվում է Քեդուպուլիս:

Կ. Մեծարովի կրկին քարոզութիւնն անելը և թարգմանիչներէ Բյուզանդիան զնալը:

ԿԱ. Եփեսոսի մոզովի մասին, որ զուժարվեց ամբարիշտ Նեստորի պատահաով:

ԿԲ. Ուսուցիչներէ, իր և ուսումնական նանապարհորդութեան մասին, երկնային դարդի նմանութեամբ:

ԿԳ. Հայոց շար միարեանութեան մասին, որով իրենց կարուսաը խորհեցին:

ԿԴ. Հայոց թագավորութեան զազարումն իրենց կամքով և եպիսկոպոսապետութեան արժանի անարզվելը:

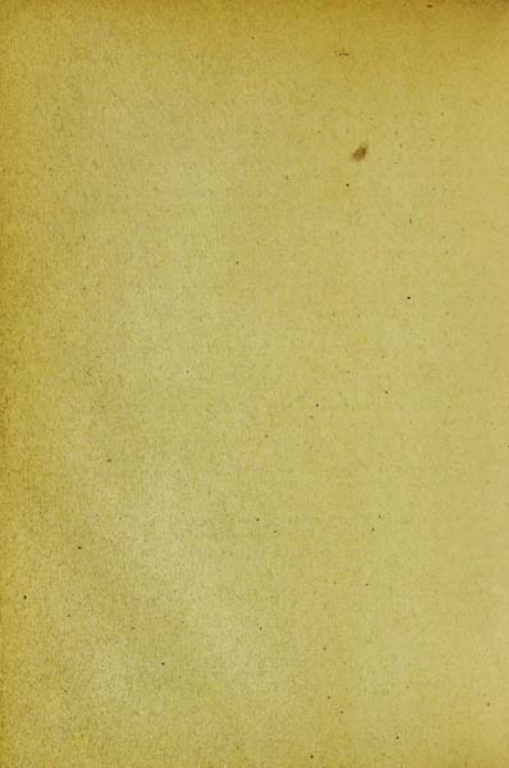
ԿԵ. Մեծն Սահակին Պարսկաստանից արձակելը արժանակալ Շմուկի Հեռ միասին:

ԿԶ. Մեծն Սահակի անարժան իշխանակից Շմուկի գործերը:

ԿԷ. Մեծն Սահակի և երանելի Մեծարովի այս աշխարհից փոխվելը:

ԿԸ. Ողբ Հայոց թագավորութեան Արշակունյաց ցեղից զազարելու մասին և եպիսկոպոսապետութեան՝ սուրբ Գրիգորի տուժից:

Ազարովեց ցանկն երբորդ զբժի, որով
զերջանում է Հայոց պատմութիւնը:

ՀԱՏԱԾ ԵՐՐՈՐԴ

ՄԵՐ ՀԱՅՐԵՆԻԿԻ ՊԱՏՄԱՌԹՅԱՆ Ա.Վ.Ա.ԲՅԲ.

Ա.

Ոչ հին տարիների պատմություն է ունեցել մեր աշխարհը, ոչ եւ ժամանակի կարճության պատճառով, կարողացանք անցնել բոլոր հունական (աղբյուրները), ոչ նույն իսկ Գիողորի²⁰⁸) զբլամօքները մեր ձեռքի տակ են, որ աչքերս նրա վրա պահելով՝ բոլորն անմոռաց անցնեինք, որպեսզի բաց չթողնեինք որևէ գլխավոր և պիտանի բան, որ արժան է մեր շարադրության մեջ հիշատակվելու: Այլ որքան ջանքն ու հիշողությունը բավականացան, մենք ստուգությամբ պատմեցինք Աղեքսանդր Մեծից մինչև սուրբ Տրդատի մահը, շատ կանուխ և հին ժամանակի (անցքերը): Ուստի մեզ չպետք է մեղադրես ու պարսպիս, որովհետև ահա ինչ որ մեր ժամանակները կամ քիչ առաջ պարահել է, քեզ անտխալ կպատմեմ, երբորդ դերքը դրելով, անցքերը սուրբ Տրդատից հետո մինչև Արշակունյաց ցեղի դադարելը թագավորությունից և սուրբ Գրիգորի սերունդինը՝ քահանայապետությունից, հասարակ լեզվով այս պատմություններն անելով, որպեսզի այնպես չերևի, թե մեկը փափազում է (կարողությամբ) պերճարանությունից զրավվելով, այլ մեր պատմածներին ճշմարտության կարոտելով՝ հաճախակի և անդադար կարգան մեր հայրենիքի պատմությունը:

257) ԻՆՉ ԱՆՑԻՐ ՊԱՏԱՀԵՏԻՆ ՄԵՆ ՎՐԹԱՆՍԻՆ ԵՎ ԵՐԵՎ
ՆԱԽԱՐԱՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻՆ ՏՐԿԱՏԻ ՎԱԽՏԱՆՎԵԼՈՒՑ ՀԵՏՈ

Տրդատի վախճանվելու ժամանակ մեծն Վրթանես պատահա-
մամբ գտնվում էր սուրբ Հովհաննեսի վկայարանում²⁵⁸), որ
նրա հայրն էր շինել Տարոնում: Այստեղ այդ լեռան բնակիչնե-
րը, նախարարների թելադրությամբ, դա՛վ սարքեցին, կամենա-
լով նրան սպանել: Բայց նրանք անըմբռնելի ձեռքով կապվե-
ցին, ինչպես հնումը Եղիսեի ժամանակ²⁵⁹), կամ նույն ինքն
Քրիստոսի մեր ասածու ժամանակ հրեաները դեմին զարկ-
վեցին, (այնպես որ Վրթանեսը) առանց որևէ վնասի անցավ
դևաց Եկեղյաց դավաճը, Թիլ ավանը, որտեղ դռնվում էր նրա
Արխատակես եղբոր հանգստարանը, և սուր էր անում Հայոց
աշխարհիս մրա, որ անիշխանության մեջ մնալով՝ նախարարա-
կան ցեղերը մեկը մյուսի դեմ ելան իրար կոտորելու, որով ե-
րեք տոհմեր, Բզնունահանը, Մանավաղյանը և Որդունին, ոչըն-
չացան մեկը մյուսի ձեռքով:

Վ.

ՍՈՒՐԲ ԳՐԻԳՈՐԻՍԻ ՄԱՀԸ ԲԱՐՐԱՐՈՍՆԵՐԻ ՁԵՌՒՈՎ

Մեծ պնդությամբ երանելի Տրդատը յիբեթիցիք էր լինում
հաղախի և վարքի նկատմամբ, մանավանդ նրանց, որոնք իր
իշխանության հեռավոր տեղերում էին ապրում: Ուստի նրա մտա
եկան արևելյան Հյուսիսային կողմերի գործադաները, Փայտա-
կարան կոչված հեռավոր քաղաքի վերակացուները և տացին
Թաղավորին. զԵՅԵ կամենում ես, որ այն կողմի մարդիկ ու-
ղիղ վարք ունենան ըստ այս (նոր) հալախի, ապա նրանց հա-
մար եզիսկոպոս ուղարկիր սուրբ Գրիգորի սերնդից, որով-
հետև մեծ փառաբանություն եմ, և մե՛նք հաստատ դիտենք,
որ Գրիգորի հռչակված անվան պատճառով կահնածեն նրա սե-
րնդից և նրա հրամանի համաձայն կվարվեն: Երանելի
Տրդատը համաձայնելով՝ նրանց եզիսկոպոս է տալիս մանուկ

Գրիգորիսին, Վրթանեսի երեց որդուն: Քեպեսո նրա անչափա-
հասութեանը նայելով, այս բանը կանոնի դեմ էր համարվում,
բայց նկատելով նրա հողու մեծութունը և հիշելով, որ Սողո-
մոնը տասներկու տարեկան հասակում թագավորեց իորայելա-
ցիների վրա, մեծ վստահութամբ ուղարկեց, մի ոմն Սանա-
տրուկի հետ, որ իր Արշակունի ցեղիցն էր:

Նա դնալով՝ բարի օրինակ էր դառնում, հաջրենական ա-
ռաքինութեաններով վարվելով, բայց կուռութեամբ դերադանցե-
լով հայրերից, իսկ պատժելու կողմից՝ թագավորին հավասար-
վելով: Իսկ երբ Տրդատի վախճանվելու լուրը հասավ, բարբա-
րոտները նույն Սանատրուկի և ուրիշ մի քանի միշտ սուտ խո-
սող աղվանները դավելով, երանելի (Գրիգորիսին) սպանեցին
Վասնյան դաշտում, Կասրիական կալված ծովի մոտ, ձկերին
ոտնտաակ տալով: Նրա սարկապղաները նրա մարմինը բերին
փոքր Սյունիք, թաղեցին Ամարաս ավանում: Իսկ Սանատրու-
կը թող դնելով իր դուխը՝ դրամեց Փայտակարան քաղաքը, և
մտածում էր բոլոր Հայաստանին տիրել օտար աղվերի օգնու-
թեամբ:

Ե.

ԲԱՎՈՒՐ ԲԿԵՇԵԻ ԱՆՋԱՏՎԵԼԸ ՀԱՅՈՑ ՄԻԱԲԱՆՈՒԹՅՈՒՆՈՑ ԵՎ
ՆԱԽԱՐԱՐՆԵՐԻ ԿԱՐՂՈՒՐԴԸ՝ ԿՈՍՏՐՈՒՆ ԹԱՎԱՌԻՑՆԵՆԸՈՒ
ՄԱՍԻՆ

Ինչպես աստվածային պատմութեանները մեզ դանում ենք
տալած՝ երբայտիան աղղը դասավորներից հետո, անխառնու-
թեան անխաղաղ ժամանակ, չունեք թագավոր և ամեն մարդ
վարվում էր ըստ իր հաճույքի, նույն բանը կարելի էր տեսնել
և մեր աշխարհում: Որովհետև երբ երանելի Տրդատը վախճան-
վեց, Բակուր մեծ իշխանը, որ կոչվում էր Աղմնիքի բռեշխ,
տեսնելով որ Սանատրուկը թագավորեց Փայտակարանում,
նույնը կամեցավ և ինքն անել, սակայն չթագավորել, որով-
հետև Արշակունի չէր, այլ կամեցավ ինքնապաշտիս լինել: Ուստի
Հայոց միաբանութեանից անջատվելով՝ ձեռքը մեկնեց Պարսից
Որմիզը թագավորին: Այս Հայոց նախարարները ուղղի և խելի

գալով ժողովակցին մեծն Վրթանեսի մասն և պատվավոր իշխան-
ներէց երկու անձ, Մոսիքի Մար իշխանին և Հաւտյանքի Գաղ
էշխանին, ուղարկեցին նախազահ քաղաքը դնալու Կոստանդնու-
նոսի որդու՝ Կոստանդ կայսրի մաս, նվերներով և թղթով, հե-
տեվյալ բովանդակութեամբ —

Ե.

ՀԱՅՈՑ ԹՎԻ ՊԼՏԱԵՆԸ

«Վրթանես նպիտկոպոսապետը և նրա ձեռքի տակ եղած Ե-
պիսկոպոսները և Մեծ Հայաստանի բոլոր նախարարները մեր
տիրոջ՝ ինքնակալ Կոստանդ կայսրին ողջունն են մատուցանում :

Միաքէ բեր զո հոր Կոստանդիանոսի ուխտադրութեամբ
պայմանը մեր Տրդատ թաղավորի հետ և մեր աշխարհը մի՛
թողնիր անաստիած պարսիկներին, այլ օգնիր մեզ զորքով՝
Տրդատի որդուն Խոսրովին թաղավորեցնելու համար : Որով-
հետև աստիած ձեզ ոչ միայն Եվրոպային տիրացրեց, այլ և
բոլոր Միջերկրայեին և ձեր զորութեան ահը մինչև աշխարհի
ծայրը տարածվեց : Եվ մենք խնդրում ենք, որ դուք ավելի և
ավելի տիրանաք : Ողջ եղեք :

Կոստանդն այս (ինդրին) լսելով՝ Անտիոքոսին, իր պալատի
կառավարչին, մեծ զորքով ուղարկեց, նաև ծիրանի զգևոս ու
պսակ և թուղթ հետևյալ բովանդակութեամբ —

Կոստանդի թուղթը .

«Ինքնակալ ալդաստոս Կոստանդոս կայսրը մեծ Վրթանեսից
և բոլոր զո աշխարհականներին՝ ողջունն :

Մեծ զորք ուղարկեցի օգնութեան և հրաման՝ ձեզ վրա թա-
ղավորեցնելու Խոսրովին՝ ձեր Տրդատ թաղավորի որդուն, որ-
պեսզի բարեկարգութեան մեջ հաստատվիք և հալատարմու-
թեամբ մեզ հպատակվիք : Ողջ եղեք :

Անտիոքոսն ևկալ, Խոսրովին թաղալորնցրեց և չորս սպարապետներն հանձնեց, զորքի վրա նույն իշխանութունը, որոնց նշանակել էր Տրդատն իր կենդանության ժամանակ՝ իր դայակ Արատյաղը Մանդակունու մահից հետո, որ միակ սպարապետն էր և բոլոր Հայոց (զորքերի) զորավարը: Առաջին՝ Բաղարատ ստպետը արևմտյան դնդին զորավար, ևրկրորդ՝ Միհրան, Վրաց ասաջնորդը և Գուդարացոց բղևշխը՝ Հյուսիսային զորքին ստարապետ, ևրրորդ՝ Վահան, Ամատունյաց նահապետը, արևելյան դնդին զորավար, չորրորդ՝ Մանածիհը՝ Ուտունյաց նահապետը՝ Հարավային զորքին սպարապետ: Եվ զորքը բաժանեց, տվեց յուրաքանչյուրին իր բաժինը: Մանածիհին Հարավային զորքով, կիլիկիցի զորքն էլ նրանց հետ, ուղարկեց Ասորեստանի և Միջերկրայքի կողմերը, իսկ Ամատունյաց Վահան նահապետին արևելյան դնդով, և նրանց հետ դադատացի զորքերը, ուղարկեց Ասորպատականի կողմերը՝ պահպանելու (ևրկիրը) Գարոնից թաղալորից:

Իսկ ինքը, Թոդնելով Խոսրովին, — որովհետև մարմնով չիտքր էր, թույլ սոկորններով և սլատերազմական հասակ և հարմարություն չուներ, — առավ իր հետ Միհրանին և Բաղարատին իրենց զորքերով, և բոլոր հունական զորքի հետ միասին դիմեց Սանսարուկի վրա: Իսկ նա, Փայտահարան քողաքը պարսկական զորքով լցնելով, շտապով դնում ապովինում է Ծաղուհ թաղալորին, Աղվանից նախարարների հետ միասին: Անտիոքոսը տեսնելով, որ նրանք չհնազանդվեցին և խաղաղությամբ չնվաճվեցին, հրամայում է պառակտվածներին իշխանութունն ավարտությամբ տկարացնել, իսկ ինքը (աշխարհի) հարկը ժողովելով դնում է կայսրի մոտ:

Մանածիւրը Հայոց հարազային ղեղով և կիլիկեցի զորքով Ասորեստանի կողմերը ղնալով պատերազմեց Բաղուր բղջիյի հետ և սպանեց նրան, իսկ նրա զորքերն ու նրան օղնության ուղարկված պարսիկներին հալածեց. Բաղուրի որդուն, Հեշային ձերբակալելով՝ երկաթե կապանքներով ուղարկում է Քոսրոզին, իսկ նրա իշխանության դավառներն անխնա սրի է մատնում, ոչ միայն կոլոդներին, այլ և ուսմիկ գյուղացիներին, և շատ դերիններ է առնում Մծրինի կողմերից, որոնց թվում նաև Հակոբ մեծ կոլիկոպոսի⁽²⁰⁰⁾ ութ սարկալադներին: Հակոբը նրանց հետևից դալով՝ հորդորում է Մանածիւրին արձակել ուսմիկ դերիններին, քանի որ նրանք անմեղ են, բայց Մանածիւրը չի համաձայնում, պատճառ բերելով թաղալորին:

Հակոբը դիմում է թաղալորին. սրա վրա Մանածիւրն ալելի է շարժում, և դավառացիների թելադրությամբ նրա ութ սարկալադներին, որ կալանավորված էին, հրամայում և ծովը նետել: Երբ այս լսում է մեծն Հակոբ, սաստիկ բարկացած վարդառնում է իր տեղը, ինչպես Մովսեսը Փարալոնի մոտից, բարձրանում է մի լեռ, որտեղից ամբողջ դավառն երևում էր, և անիծում է Մանածիւրին և նրա դավառը: Եվ սասածու դատաստանը շուտ վրա է հասնում, որովհետև Մանածիւրը Հերոզեսի նման տեսակ տեսակ ցավերից բռնվում է և մեռնում, և դավառի պողպարե ջրարբի հողերը աղշու հողերի են փոխվում, երկինքը նրանց վրա պղինձ դառնալով, ըստ սուրբ դքսի, ծովն էլ հակառակելով՝ (բարձրանում) ծածկում է արտերի սահմանները: Երբ այս բաները լսում են մեծն Վրթանես և Քոսրոզի թաղալորը, դայրանալով հրամայում են դերվածներին արձակել, և նույն մարդուն դիմել զղջումով ու աղաչանքով, որ դուցե սասածու բարկությունը դադարի: Եվ Մանածիւրի որդին ու ժառանգը, Հակոբի այս աշխարհից փոխվելուց հետո, դեղեցիկ ապաշխարհությամբ, հորդ արտասուքներով ու հառաչանքներով նրա բարեխոսությամբ ստացավ դավառի բժշկությունը:

ՓՈՒՐ ԿՈՍՏՈՒՅԻ ՔԱԳԱՎՈՐԵԸ, ԱՐԳՈՒՆԻՔԸ ՏԵՂԱՓՈՆԵԸ ԵՎ
ԱՆՏԱՌԸ ՏՆՎԵԸ

Պարտից Որմէղդ թաղավորի երկրորդ և հոստանդի ինքնա-
կալութեան ութերորդ տարում նրա օգնութեամբ թաղավորեց
Մասրովը. նա ոչ մի քաջութեան դործ ցույց չտվեց հոր նման.
նա նույն իսկ հակառակութեան ցույց չտվեց անջատված կող-
մերի վերաբերմամբ, մի անգամից հետո, որ հունական դորքերից
կրկնելն²⁰¹), այլ Պարտից թաղավորին իր կամքին թողնելով՝
նրա հետ խաղաղութեան է կնքում, բայց համարելով տիրել
մնացած սահմաններին, բռնորոշին շատնելով ազնվական խոր-
հուրդներ: Որովհետև թեպետ նա մարմնով փոքր էր, բայց ոչ
Աղեքսանդր Մակեդոնացու չափ, որ միայն երեք կանգուն²⁰²)
հասակ ուներ, որ (սակայն) չէր խափանում նրա հոգու աշխույ-
ժը: Իսկ սա անփույթ լինելով քաջութեան և բարի հիշատակ-
ների՝ դրողված էր դրոսանքներով, թռչնորութեամբ և այլ որ-
ոներով, որի համար էլ նա անտառ տնկեց Աղատ դեպի մոտ,
որ մինչև այսօր էլ կոչվում է նրա անունով:

Նաև արքունիքը փոխադրում է անտառից վերև մի բլուրի
վրա և շինում է արևից պատուարված ապարանք. (այս տեղը)
պարսկական լեզվով կոչվում է Դիլին, որ նշանակում է
բլուր²⁰³): Որովհետև այդ ժամանակ Հրատն ուղեկցում էր Ա-
րեղակին և անմաքուր ջերմ օդը դարչելի հոտ էր բուրում,
ուստի Արտաշատում բնակվողներն այս բանին չդիմանալով՝
կամով հանձն առան այս տեղափոխութեանը:

Թ.

ՄԲԱ ԺԱՄԱՆԱԿ ԼՅՈՒՄԻՍԱՅԻՆ ԱԳՅՐԻ ԱՐԵՎԱՆՔԸ ՄԵՃ ՎՐԱ, ԵՎ
ՎԱԼԱՆ ԱՄՏՈՒՆՈՒ ՔԱԳԱՎՈՐՄՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ

Մրա ժամանակ հյուսիսային հովիտի բնակիչները միաբա-
նելով, դիմանալով նրա թուլասրտութեանն ու ծուլութեանը,
ժամավանդ հրապուրվելով Սանսարուկի թելադրութեանից, Պար-

սից Շասպուհ թագավորի դադանի հրամանով արչավեցին ու հասան մեր աշխարհի միջին վայրերը մեծ բաղմությամբ, մտերիու բյուր մարդով: Պատերազմով նրանց դեմ դուրս եկան Հայոց Արևելյան և արևմտյան զորքերն իրենց զորապետներով, այսինքն Բագարատ ասպետով և Ամատունյաց Վահան նահապետով: Որովհետև մեր հարավային զնդերը Ստորովի մաս էին Մոփաց աշխարհում, իսկ Միհրանին սպանել ու ո՞ր հյուսիսոսյին դուռըը ջարդել ու փախցրել էին թշնամիները և (այս կերպով) հասել էին մինչև՝ Վաղարշապատ ու սալարել: Նրանց վրահանկարծակի հարձակվեցին մեր արևելյան և արևմտյան զորքերը և հետ վանեցին դեպի Օշականի առապարը և թույլ չտվին, որ նրանք սրբիվ դալով նետաձուլթյուն կատարեն ըստ իրենց սովորության, այլ քաջաձի հեծյալները նրանց շտապ շտապ ու արագասկես հեռամուտ լինելով մղեցին քարքարոտ դժվար անդերը, այնպես որ թշնամիներն ակամայից սախավեցին ճակատամարտ կաղմելու:

Նրանց նիդակավորների զորադուռն էր մի վիթխարի հսկա, սպառազինված և ամբողջ մարմինը ծածկված խիտ թաղիքով-այսպես նա արչականքներ էր կատարում զորքի մեջ: Հայոց քաջերն այժերը նրա վրա պահելով՝ հարձակվում էին վրան, բայց չէին կարողանում վնասել, որովհետև երբ նիդակով խփում էին, թաղիքը շուտ էր դալին²⁰⁴: Այս ժամանակ քաջ Վահան Ամատունին դառնալով դեպի կաթողիկե եկեղեցին՝ ասաց. «Օղնիք ինձ, աստված. դու որ Դավթի պարսաքարը դիպցրիր խոխոտացող Գողթաթի ճակատին, իմ նիդակս էլ ուղղիր այս հզորի աչքին»²⁰⁵: Նրա խնդրվածքը դուր չանցավ՝ մինչև դավակիցը խփելով՝ դեռին դլորեց ահազին հսկային: Այս դիպվածն առիթ դարձավ թշնամիների փախուստին և Հայոց դուռըը զորացրեց հաղթանակ տանելու:

Այտեղից Մոփաց աշխարհը դառնալիս՝ Բագարատն առանց նախանձի հաստատապես վկայում է թագավորին Վահանի քաջագործությունների և այս առաջինական դիպվածի մասին: Ուստի թագավորը նրան է պարգևում ճակատամարտի անդը, Օշականը, որտեղ Վահանն ինքնակամ դեմ ելավ ու մենամարտեց (հսկա թշնամու հետ): Իսկ Միհրանի փոխարեն զորքի վրա

նշանակում է Գարշույլ Մաղխաղին, Խոսխոսանիների նահապետին:

Փ.

ԽՈՍՐՈՎԻ ՎԱՆՃԱՆՎԵԼԸ ԵՎ ԼԱՅՈՑ ՊԱՏԵՐԱՍԵՐ ՊԱՐՍԻԿՆԵՐԻ ԼԵՏ

Մրանից հետո Խոսրովն իմանալով, որ Պարսից Շապուհ թագավորը թշնամիների հետ է, լուծում է նրա հետ կնքած խաղաղությունը և նրան վճարած մասնավոր հարկը կարելով այն ևս կայսրին է տալիս և Հունաց զորքերը բերելով, դիմադրում է Պարսից թագավորին: Բայց նրա կյանքը երկար չտևեց, նա վախճանվեց ինն տարի թաղավորելուց հետո: Նրա մարմինը վերցրին և թաղեցին Անիում, Հայրերի մոտ: Իսկ մեծն Վրթանես ժողովելով լավոր Հայոց նախարարներին, զորքերով ու զորատեղաներով, մեր աշխարհը հանձնում է Արշավիր Կամսարականին, իբրև ղրկավոր և թագավորից հետո առաջին պատվավոր անձը⁽²⁶⁾, իսկ ինքն առնելով Տիրանին, Խոսրովի որդուն, դնում է կայսրի մոտ, որպեսզի նրան հոր անդ Հայոց թագավոր նշանակի:

Իսկ երբ Պարսից Շապուհ թագավորը լսեց Խոսրովի մահը և թե նրա Տիրան որդին կայսրի մոտ դնաց, մեծ զորք է դուժարում իր Ներսէս եղբոր ձեռքի տակ, իբրև թե մտադրվելով նրան թագավորեցնել Հայոց վրա, և ուղարկում է մեր աշխարհը, հայժարելով թե նա անառաջնորդ է մնացել: Նրանց հանդիպում է քաջ Արշավիր Կամսարականը լուրը հայիական զորքով Մոուղ կոչված դաշտում, և թեպես պատերազմում շատերն ընկան մեծամեծ նախարարներից, բայց հաղթությունը տարավ Հայոց դունդը և իսխուստի մատնեց Պարսից զորքերը: Այսպես մեր աշխարհը պահեցին մինչև Տիրանի դալը:

ՃԱ.

ՏԻՐԱՆԻ ԹԱԳԱՎՈՐԵԼՈՒ ՄԱՍԻՆ. ՄԵՆՆ ՎՐԹԱՆԵՍԻ ԱՅՍ ԱԵՒԱՐԷԻՑ
ՓՈՆՎԵԼԸ ԵՎ ՍՈՒՐՐ ԼՈՒՍԻԿԻ ԼԱՂՈՐԵՆԸ ԱՔՈՌԻՆ

Այդոստոս Կոստանդը, Կոստանդիանոսի որդին, իր ինքնակալության տասնևյոթներորդ տարում թագավորեցնում է Տիրանի

բանին, Խոսքովի որդուն և ուղարկում է Հայաստան մեծն Վրթա-
նեսի հետ: Նա գալով խաղաղությամբ պահում է մեր աշխարհը,
պարսիկների հետ հաշտութուն անելով և վոչ թե պատերազմ-
ներ: Հարկ վճարելով հույներին, մասնավոր բան էլ պարսիկ-
ներին, խաղաղ ապրում էր իր հոր նման, նույնպես ոչ մի քա-
ջության դործ ցույց չառնելով, նույնիսկ չհեռանալով հայրենա-
կան առաքինությանը, այլ ամեն բարեպաշտությունից թուլացած
դադանի կերպով, որովհետև մեծն Վրթանեսից քաջվելով չէր
համարձակվում հայտնապես ախտերին անձնատուր լինել:

Իսկ մեծն Վրթանեսը կախկուսուսության տառնահինդ տա-
րին լրանալիս մոխրում է այս աշխարհից Տիրանի երրորդ տա-
րում: Թաղավորի հրամանով նրան տարան թաղեցին Քորդան
դյուղում, կարծես մարգարեական աչքով տեսնելով, որ շատ
ժամանակ անցնելուց հետո նույն տեղում պետք է թաղվեն նրա
հոր նշխարները: Իսկ աթուրը հաջորդում է նրա Հուսիկ որդին,
Տիրանի չորրորդ տարում, որ և լիովին հետևող է լինում իր
հայրերի առաքինության:

ԺԳ.

ՇԱԳՈՒԼԻ ՊԱՏԵՐԱՍՄԸ ԿՈՍՏԱՆՄԻ ԼՅՏ

Իայց Շապուհը, Որմուչի որդին, շատ սեր հաստատեց մեր
Տիրան թաղավորի հետ, մինչև իսկ նրան թիկունք և օգնական
եղավ՝ նրան ազատելով հյուսիսական աղզերի հարձակումից,
որոնք միաբանելով դուքս կհան Ճորա պահակից²⁰⁷) և չորս
տարի ժամանակ բանակ դրին ու մնացին Աղվանքի սահմաննե-
րում: Ուրիշ շատ թաղավորների էլ նվաճեց. Շապուհը և շատ
բարբարոս աղզերից էլ օժանդակութուն դոնելով՝ հարձակվեց
Միջերկրայքի և Պաղեստինի վրա: Իսկ Կոստանդը Հուլիանո-
սին կեսաբ²⁰⁸) դարձնելով՝ ինքը գինվեց պարսիկների դեմ: Ծա-
կատամարտի մեջ երկու կողմերն էլ պարտութուն կրեցին, ո-
րովհետև երկու կողմիցն էլ շատերն ընկան, և ոչ մեկը մյու-
սից երես չդարձրեց, այնպես վոր համաձայնության դալով՝
խաղաղութուն կնքեցին մի քանի տարով: Պարսիկների (պա-

սերազմից) վերադառնալով՝ Կոստանդը երկար հիվանդութիւնից հետո վախճանվեց Կիլիկիայի Մոսփոյուեստ քաղաքում, քսաներեք տարի թաղավորելուց հետո: Մրա օրերում Երուսաղեմում երկնքից երևաց լուսեղեն խաչը քաղաքի բոլոր հավատացյալներին և անհավատներին երանելի Կյուրեղի²⁶) ժամանակ:

Ճ.Գ.

ԻՆ ԻՆՉՊԵՍ ՏԻՐԱՆԸ ՀՈՒՂԱՆՈՍԻՆ ԸՆՎԱԹԱՔ ԳՆԱԼՈՎ ՊԵՍԱՄԻՆԵՐ Ե ՏԱԼԻՍ

Այս ժամանակներում Հունաց վրա թաղավորեց ամբարիշտ Հուլիանոսը²⁷) . նա աստծուն ուրացալ, կուռքերը պաշտեց, հալածանք և խռովութիւն հուղեց եկեղեցու դեմ և ամեն կերպ ջանում էր քրիստոնեական հավատը հանդցնել. բայց ոչ թե բունութիւնը էր հնադանդեցնում, այլ խորամանկութեամբ հնարք էր փնտռում, որ Քրիստոսի պաշտօնը խափանվի և դեներին երկրպագութիւն մատուցվի: Երբ նա ըստ իրավունքի պնդեց²⁸) պարսիկներին դեմ և Կիլիկիայով անցնելով Միջագետք հասալ, Պարսից սահմանադահ զորքերը Եփրատ գետի նոսրեղիկով լիվանները կտրելով՝ անցքը պաշտպանում էին: Իսկ մեր Տիրան թաղավորը Հուլիանոսին ընդատաղ զուլով՝ հարձակում է Պարսից զորքերի վրա, նրանց հալածում է և սպասափորութիւն մատուցանելով՝ ամբարիշտ Հուլիանոսին և հեծելազորի ամբողջ բաղմութիւնն անց է կացնում (դետով) և շատ մեծարմում է Հուլիանոսից:

Նրանից այս խնդիրն է անում, որ նրան իր հետ Պարսկաստան չաանի, պատճառ բերելով, թե անկարող է ձի հեծնել: Հուլիանոսը համաձայնում է, բայց խնդրում է նրանից զորք և պատանդներ: Տիրանը խնայելով իր երկրորդ որդուն, Արշակին, տալիս է Տրդատին, երրորդ որդուն, կնով և որդիներով և իր Տիրիթ թոսանը, իր մեղած անդրանիկ որդու՝ Արտաշեսի որդուն: Հուլիանոսը նրանց առնում անմիջապես ուղարկում է Բյուզանդիոն, իսկ Տիրանին արձակում է՝ իր աշխարհը դնալու: Նրան տալիս է իր պատկերը, տախտակի վրա նկարված, որի

վրա (նկարված էին) նաև մի քանի դևերի պատկերներ, և հրամայում է կանգնեցնել եկեղեցում՝ արևելյան կողմում, առանկով, թե հռոմայեցիների տերութեան հարկատու եղողները բոլորն աղոթես են անում: Տիրանը հանձն առնելով բերում է մաքով շանցկացնելով, թե խարեութեամբ դևերի պատկերներին երկրպագութեան կմատուցվի:

ԺԳ.

ՍՈՒՐԻ ՀՈՒՍԻԿԻ ԵՎ ԳԱՆԵՆԼԻ ՆԱՀԱՏԱԿՈՒԹՅՈՒՆԸ

Տիրանը Մոզաց դավառը հասնելով կամեցավ պատկերը դնել իր արքունիքի եկեղեցում: Սուրբ Հուսիկը պատկերը հափըլասակեց թաղավորի ձեռքից, դնալին զցեց և ոտով կոխեց ու մանրեց, հասկացնելով թաղավորին բանի խորամանկութեանը: Տիրանը նրան չլսեց, վախենալով Հուլիանոսից, որովհետև մտածեց, թե ինքը կարող է մեռնել, իբրև թաղավորի պատկերը ոտնակոխ անող: Ուստի ավելի ևս բորբոքվեց նրա մեջ դաշբույժը, որ տածում էր դեպի սուրբ Հուսիկը՝ իր հանցանքները չարունակ հանդիմանելու պատճառով, և հրամայեց ճիպտաներով այնքան երկար ձաղկել նրան, որ ծեծելիս հոգին ավանդեց:

Նրա վախճանվելուց հետո Տիրանը նախատինջի և անեծքի ենթարկվեց ծերունի Դանիել քահանայի կողմից, որ սուրբ Գրիգորի աշակերտն ու սպասավորն էր, ուստի հրամայեց նրան խեղդամահ անել: Աշակերտները նրա մարմինը վերցնելով թաղեցին նրա միայնարանում, որ կոչվում է Հացյաց դրախտ: Իսկ սուրբ Հուսիկի մարմինը վերցրին տարան իր հոր մոտ, Թորգան դյուղը: Նա եպիսկոպոսութեան արամ վեց տարի:

ԺԵ.

ԹԵ ԻՆՉԳԵՍ ԶՈՐԱՆ ՀԱՅՈՑ ԶՈՐՔԵՐՆ ԱՌՆԵԼՈՎ ՀՈՒԼԻԱՆՈՍԻ ՄՈՏԻՑ
ԼՅՑ Է ԳԱՌՆՈՒՄ ԵՎ ՕՆՂՈՎ ԿՈՏՈՐՎՈՒՄ Է

Սուրբ Հուսիկի սպանման լուրը և բոլոր նախարարների զբթմեջյունը հասավ Ռչտունյաց Զորա նահապետի ականջին, որ

Հայոց հարստային դնդի զորսպետն էր Մանանիչի փոխանակ
և Տիրանի հրամանով դնացել էր իր զորքով Հուլիանոսի հետ :
Այս լուրը լսելով՝ նա ասաց իր զորքին. «Չվարդենք այն մար-
դու հրամանով, որ դայթակղութուն է գցում Քրիստոսի երկըր-
պաղության մեջ և սպանում է նրա սրբերին, և շուղեկցենք այս
ամբարիշտ թաղամարտին : Չորքն իրեն կամակից դարձնելով՝ հետ
և դատնում և դնում ամբանում է Տմորիքում, մինչև տեսնի,
թե ինչ պիտի անեն մյուս նախարարները : Բայց Հուլիանոսի
սուբհանդակները նրա գալուց առաջ են հասնում և բերում են
Տիրանին թուղթ հեանյալ բովանդակությամբ :—

Հուլիանոսի քուլքը Տիրանին .

«Մեջնակալ Հուլիանոս, Ինարի սերունդ, Արամաղղի որդի,
հակառադրով անձահության սահմանված, մեր Տիրան զործա-
կալին ողջունյն :

Այն զորքը, որ մեզ հետ ուղարկեցիր, նրանց զորազուխն
առավ և հետ դարձավ : Մենք կարող էինք մեր անթիվ զնդերից
ուղարկել նրանց հետևից ու բռնել, բայց թույլ ավինք (նրանց
հեռանալ) երկու պատճառով . նախ՝ որպեսզի պարսիկները չա-
սեն, թե զորքը բերում է բռնությամբ և ոչ կամովին, և երկ-
րորդ՝ որպեսզի փորձենք զո հայատարմությունը : Արդ՝ եթե
նա այդ բռնն արավ ոչ զո կամքով, ապա նրան ցեղովին բնա-
ջինջ արա, որպեսզի մնացորդ չմնա, հակառակ դեպքում երդ-
վում եմ Թասուլ⁽²⁷²⁾, որ մեզ թաղամարտությունը չնորհեց, և
Աթենասով, որ հաղթություն, որ մեր վերադարձին անդարտելի
զորությամբ կխորտակենք զնդ էլ, զո աշխարհն էլ :

Տիրանն այդ տեսնելով՝ զարհուրում է և Հայր կույված
մարդպետանն ուղարկում է Չորայի մոտ, երդումով նրան կան-
չում է : Նրա զորքը տեսնելով, որ բոլոր նախարարները լուս
են մնացել, մեր աղչի անժուժկալությամբ ցրվեցին, յուրա-
քանչյուրը դնաց իր տունը : Չորան մենակ մնալով ահամայից
գալիս է թաղամարտի մոտ : Նրան բռնելով՝ թաղավորը զրավում
է Աղթամարը, նրա ամուր բերդը և բոլորին կտտրում ամա-
սում է : Բայց մի փոքրիկ նրեխա, նրա Մեհենդակ եղբոր որ-
դին, դայակները փախցրին փրկեցին : Իսկ թաղավորը նրա անդ
նշանակում է Սաղամութին, Անժխտի տիրոջը :

ՀՈՒՄԻԿԻ ՈՐԴԻՆԵՐԻ ՄԱԸԸ ԵՎ ՓԱՌՆԵՐՍԵԷԻ ՀԱՋՈՐԻՆԵՆ ԱՔՈՌԻՆ

Իսկ Հայոց նախարարները Տիրանից խնդրում են մի արժանազոր մարդ, Հուսիկի փոխարեն եպիսկոպոս դնելու համար: Որովհետև նրա որդիները դովելի վարք չունեցան և անարժան էին այն առաքելական աթոռին. և բացի սրանից, այդ օրերումը նրանց վրա մահ հասավ ահուելի, սարսափելի, լսելու արժանի, — մի տեղում երկուսը միասին կայծակնահար եղան, որոնց անուններն էին Պապ և Աթանաղինես. նրանք չթողին չափահաս զսվակ այդ պաշտոնին համապատասխան, բացի Աթանաղինեսի մի որդուց, ներսես անունով, որ կեսարիայում սովորում էր և այդ ժամանակ գնացել էր Բյուզանդիոն՝ կին առնելու մի ոմն Ասպիոն մեծ իշխանի աղջկան: Ուստի որովհետև Գրիգորի ցեղից մարդ չկար, ընտրեցին մի ոմն Փառնեթոսի Տարսի Ալատիշատից և դրին քահանայապետ Տիրանի տասներորդ տարում: Նա աթոռը դրավեց չորս տարի:

ԹԵ ԻՆՋՊԵՍ ՏԻՐԱՆԸ ԵԱՊՈՒԼԻՑ ԵԱՐՎԵՑ ՈՒ ՆՐԱ ԿՈՉԻՆ ԳՆԱՈՎ ՆՐԱՆԻՑ ԿՈՒՐԱՅՎԵՑ

Այս բոլորից հետո ամբարիշտ Հուլիանոսը փորից վերազորվելով ռատկում է Պարսկաստանում, ինչպես արժան էր նրա շար խորհուրդներին համար: Նրա զորքը հետ դարձավ, թաղափոր ընտրելով Հոսիանոսին, որը ճանապարհին վախճանվեց՝ Բյուզանդիոն չհասած: Իսկ Պարսից Ետպուհ թաղափորը նրանց հետամուտ է լինում և խարեությամբ կանչում է Տիրանին իր մոտ, դրելով նրան այսպիսի թուղթ. —

Ետպուհի թուղթը Տիրանին:

«Մաղդեղանց քաջ(273), արեղակին բարձակից Ետպուհ արքայից արքա. մեր բարյացակամությամբ հիշած սիրելի եղբոր, Հայոց Տիրան թաղափորին շատ ողջունք:

Մենք ստուգապես վերահասու եղանք, որ դու հաստատ
 պահեցիր քո սերը դեպի մեզ, կայսրի հետ շեկար մեր Պարսից
 աշխարհը, և այն դունդը, որ քեզանից առավ (Հուլիանոսը),
 հետևից մարդ ուղարկելով հետ կանչեցիր: Եվ առաջինը ինչ որ
 դու արիր, դիտենք նրա համար արիր, որպեսզի քո աշխարհով
 չանցնի, այն, ինչ որ նա ինքը պիտի աներ: Ուստի մեր պահա-
 պանները երկչոտությամբ թողին հետացան՝ քեզ պատճառ բռնե-
 լով, որի վրա զայրանալով՝ մենք ցուլի արյուն ավինք խմցնել
 նրանց դիտավորին: Քո թաղավորությանը մենք ոչ մի վնաս
 չենք հասցնի, երդում ենք Միհր մեծ աստուծով, միայն շտա-
 պիր դալ մեզ տեսության, հասարակական օգուտի մասին խոր-
 հրրդակցելու համար:

Տիրանն այս տեսնելով՝ խելագարվեց դնաց նրա մոտ, որով-
 հետև արդարությունը նրան տանում էր հատուցման տեղը:
 Շտպուհը նրան տեսնելով՝ նախատեց խոսքերով իր զորքերի
 դեմ հանդիման և նրա աչքերը կուրացրեց, ինչպես հնումը
 Սեդեկիային²⁷⁴): Գուցե սրանով նա վրեժը տուժեց սուրբ մար-
 դու, որով լուսավորվում էր մեր աշխարհն ըստ ավետարանի
 խոսքի, աշխարհի լույսը լինելով: Տիրան նրա լույսը խավա-
 րեցրեց Հայաստանում և ինքն էլ խավարեց, տանե՛մեկ տարի
 թաղավորություն անելուց հետո:

ԺԸ.

ՇԱԳՈՒԼԻ ԱՐՇԱԿԻ ԹԱԳԱՎՈՐԵՅՆԵԼ ԵՎ ԼՈՒՆԱՍՏԱՆ ԱՐՇԱՎԵԼ

Բայց Շտպուհը Տիրանի փոխարեն թագավորեցրեց նրա որ-
 դուն Արշակին, ակնածելով Հայոց զարգերից, որպեսզի որևէ
 կերպով յապիտանեն իր ձեռնարկելիք զործը: Նա այսպես պատ-
 շած համարեց, որ բարերարություն անելով մեր աշխարհը
 հաստատ իր կողմը դրավ: Նախարարական ցեղերն էլ նա
 դսպեց, ամենքից պատանդներ տանելով: Եվ Հայոց արևելյան
 զորքին Վահան Ամատունու փոխանակ սպարապետ նշանակեց ի-
 րեն հովտաորիմ Սյունի Վաղինակին, և Հայաստանը նրան
 հանձնելով, ինքը հետամուտ եղավ հունական զորքին, հասավ

մինչև Յուսթանիա և այնտեղ նստեց շատ ամիսներ: Ոչինչ անել
չկարողանալով, ծովի մոտ մի սյուն է կանգնեցնում, վրան
դնում է առյուծ, ոտքերի տակ մի դիրք բռնած, որ այս է նշա-
նակում. ինչպես առյուծը հողորն է դադանների մեջ, այնպես է
և Գարսիականը թաղավորների մեջ, իսկ գիրքը պարունակում
է գիտություն՝ ինչպես է հոռամայեցիների տերությունը:

ՁԻՔ.

ԹՅ ԻՆՉԳԵՍ ԱՐԵԱԿ ԱՐՀԱՄԱՐԼԵՑ ԼՈՒՆՑ ԹԱԳԱՎՈՐԻՆ

Այս ժամանակների ընթացքում հյուսիսային աղքերի կողմից
խռովություններ ծաղկեցին, (որոնք զբաղեցրին) Գարսից Շա-
պուհ թաղավորին: Իսկ հույների վրա թաղավորեց Վաղնատիա-
նոս, որ զորքի գումարտակ է ուղարկում Միջերկրայք և հալա-
ծում է պարսիկան զորքերին: Հետո մեր Արշակ թաղավորին
ուղարկում է այսպիսի թուղթ.—

Վաղնատիանոսի քուղթն Արշակին:

Վնքնակալ Վաղնատիանոս Այդուստոս, մեր աթուակից և
թաղակից Վաղես կայսրի հետ, Հայոց Արշակ թաղավորին ող-
ջույն:

Դու պետք է հիշելր այն շարիքները, որ ձեռ շասան ա-
նաստյամ պարսիկներից, և այն երախտիքները, որ մեղանից
դաեւ էք հնուց իվեր մինչև զո ժամանակ, և պետք է հնոս-
նայիր նրանցից և մեղ մոտենայիր: Որպեսզի մեր զորքի հետ
խառնվելով, միասին կռվիք նրանց դեմ. մեր այդտեղի զորա-
վարների ձեռքով ուղարկիւր ձեր աշխարհի հարկերը, նրանց գո-
հացողական թղթերով, որպեսզի նրանք զո այտեղի եղբորը և
նրա հետ եղած պատանդներն առնելով դուրս բերեն: Ողջ եղիւր,
լիովին հնազանդությամբ մեր հոռմեական տերությամ:

Իսկ Արշակը նույնիսկ չպատասխանեց այս թղթին, այլ ա-
տամ բացելով նրանց արհամարհեց. միևնույն ժամանակ նա
Շապուհի կողմն էլ չդարձավ բուր սրտով, այլ ինքնահավա-
նությամբ պարծենում էր միշտ կերուխուսների ժամանակ և

վարձկան և րդիչներէ բերանով, իբրև թե Աքիլլեոսից²¹⁶) էլ ավելի քաջ ու արի է, բայց իրոք նմանվելով կաղ ու սրաղլուի ինքսխանին, իր մեծամեծներից մերժված, մինչև որ իր ամբարտաճանութան վարձն ստացավ:

Ի.

ՍՈՒՐԻ ՆԵՐՍԵՍԻ ԵՎ ՆՐԱ ՄՈՒԾԱԾ ԲԱՐԵԿԱՐԳՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՄԱՍԻՆ

Արչակէ թաղաժողովոյն և բրտրդ տարու մ Հայոց և պիսկոպոսապետ դարձաւ մեծն Ներսես, Աթանաղինեաի որդին, Հուսիկէ որդու, Վրթանեաի որդու, սուրբ Գրիգորի որդու: Բյուզանդիայից Կեսարիա վերադառնալով՝ նա եկավ Հայաստան և իր հայրերէ բոլոր ուղղութեան կարգերը նորոգեց, և ավելին ևս, որովհետև ինչ բարեկարգութեաններ որ նա տեսավ հույներէ աշխարհում, մանավանդ թագաժողովոս քաղաքում, նույնը սահմանեց և մեր աշխարհում: Նա և պիսկոպոսների և աշխարհականների ժողով դուժարեց, կանոնական սահմաններով հաստատեց սղորմածութեանը, արձատարիլ արավ անդթութեանը, որ մեր երկրում ի բնե սովորական էր: Որովհետև բորժաները²¹⁷) հալածելու էին, իբրև օրենքով պիղծ աննշված մարդիկ, ուրուկներին էլ փախուստի էին ենթարկում, որպեսզի տառը նրանցից ուրիշների վրա չփոխադրվի. նրանց կացարաններն անապատներն էին և ամայի տեղերը, նրանց ծածկույթը՝ քարերն ու մացառուները, իրենց թշվառութեան մեջ նրանք ոչ ոքից միևիթարութեան չէին դառնում: Բացի սրանցից, հալման դամները չէին խնամվում, անձանթ հյուրեր չէին ընդունվում, օտարականները պաշտպանութեան չէին դառնում:

Իսկ նա հրամայեց, որ ամեն մի դավառում շինեն աղքատանոցներ տանձնացած անբնակ տեղերում, որպեսզի Հունաց հիվանդանոցների նման միևիթարութեան լինեն մարմնով վշտացածներին: Այս (հիվանդանոցների), վրա բաշխեց ավանները և ազարակները, որպեսզի իրենց արտերի արդյունքներից, արածող անասունների կթից ու բրդից բաժին հանեն և պարտավորաբար նրանց պետքերը հոգան, հեռվանց հեռու, իսկ նրանք դուրս

չդան իրենց բնակութեան (սահմանված) շենքերից: Այս գործը նա հանձնեց իր սարկավազին, Առդ անուանով, որ Կարծի Մարգար (գյուղից) էր: Նույնպես սահմանում է, որ բոլոր գյուղերում իջևաններ շինվեն օտարականների համար, անուանի տեղեր որբերի և ծերերի համար և խնամք չբաժնորների համար: Երևում է նաև անապատ և անմարդարնակ տեղերում եղբայրանոցներ և մենաստաններ և մենակ (ճգնողների) համար խրճիթներ: Սրանց վրա հայր և վերահսկիչ է նշանակում Շաղխալին, Մալիվանին, Մփրեմին և Գինգին Սլիուևայց ցեղից և ուրիշ մի քանիսին:

Եվ նախարարական ցեղերի միջից վերացրում է այս երկու բանը — առաջին՝ խնամութունը մերձավոր ազգականների միջև, որը գործադրում էին՝ սեպուհական աղմուկանութեան պատճառով աղահեղույ, և երկրորդ՝ որ մեռածների վրա սճիրներ էին գործում հեթանոսական սովորութեամբ: Այնուհետև մեր աշխարհի մարդիկ երևացան արդեն ոչ բարբարոսների պես ալլանդակված, այլ քաղաքացիների նման համեստացած:

ԻԱ.

ԱՐԵՎԻ ԵՂՈՐ ՏՐԻԱՏԻ ՍՊԱՆԱԼԸ, ՍՈՒՐԲ ՆԵՐՍԵՍԻ ԲՅՈՒՋԱՆԻՈՒՆ
ԳՆԱՆ ՈՒ ՊԵՏԱՆԻՆԵՐԸ ԸՅՏ ԴԱՐՁՆԸ

Վաղենտինոսն անիրավ մարդկանց վերաբերմամբ շատ խիստ ու ահալոր էր. նա շատ իշխաններ սպանեց հախշտակութեան պատճառով, և Ռոդանոս անուանով մի ներքինապետ կենդանի այրեց, որովհետև ինքը երեք անգամ հրամայեց, բայց նա չվերադարձրեց մի այրի կնոջից հախշտակած դույզը: Նույն այդ օրը հասան նրա այն պատգամավորները, որոնց ուղարկել էր Հայաստան և նրան աղևիկ դայրացրին՝ Աբշալի խրոխաալու դեպքը պատմելով: Եվ որովհետև նա բարկացած դրութեան մեջ էր, հրամայեց սպանել Աբշալի եղբորը Տրդատին, մանուկ Գնելի հորը, և թեոդոսին պատվիրեց ծանր դորքով Հայոց վրա գլխել: Երբ նա Հայաստանի սահմանները հասավ, Աբշալը զարհուրեց, նրան ընդառաջ ուղարկեց մեծն Ներսեսին, խնդրեց հաշտվել, խախտված հարկերը լիովին վճարեց և Ներսեսին չքեղ ընծաներով նրա հետ ուղարկեց (Բյուզանդիոն): Նա դնալով թագա-

վորին հանդարտեցնում է, շատ մեծարվում է նրանցից և պատանդները խնդրում՝ հետ է առնում ու վերադառնում: Եվ մի կույս Ուրմախազան անունով, կայսրի ցեղից, կին է բերում Աբշահին: Բայց կայսրը բարերարութուն անելով մանուկ Գնելին, նրա հոր Տրդատի անձեղ մահվան համար իրենց ձեռքով տալիս է Հյուսղատոսության պատիվ և շատ դանձեր: Տիրիթը սրա վրա նախանձելով՝ շարունակ մտածում էր նրան շարիք դործել, հարմար օրվան սպասելով:

ԵՐ.

ԹԵ ԽՆՁՊԵՍ ԽՈՌՎՈՒԹՅՈՒՆ ԸՆԿԱՎ ԱՐՇԱԿ ԵՎ ԳՆԵԼԻ ՄԵՋ, ԵՎ ՏԻՐԱՆԻ ՄԱԼՁ

Իսկ Գնել եկավ Կուսշ ավանը Աբաղած կոչված լեռան ստորոտում, իր կուրացած Տիրան պապի մոտ, որ դեռ կենդանի էր: Տիրանը դառնապես ողբաց իր Տրդատ որդուն, Գնելի հորը, ինքն իրեն պատճառ համարելով նրա սպանվելուն. ուստի Գնելին է տալիս իր բոլոր ունեցածը և կալվածները, դյուղեր և դաստակերտներ, և հրամայում է՝ հենց նույն Կուսշ ավանում բնակվել: Այնուհետև Գնելը կին է առնում մի ոմն փառանձեմի, Սյունյաց ցեղից, և Թաղավորավայել հարսանիք անելով սուսա-սուսա պարզներ է տալիս բոլոր նախարարներին: Սրանք նրան հավանելով ու սիրելով՝ իրենց գավազներին նրան հանձնեցին, որոնց նա փառավոր դարդարեց զինքերով ու դարդերով: Սրա համար նրան ավելի ևս սիրեցին: Այստեղ ահա Տիրիթն առիթ դատով քսության: Նա եկավ Թաղավորի մոտ իր բարեկամ Վարդանի հետ, որ Թաղավորի զինակիրն էր, Մամիկոնյան առճից, և ասում են. «Մի՞թե չլիտես, որ Գնելը միա՞ք դրել է քեզ սպանել և քո փոխանակ Թաղավորել: Ահա տես, Թաղավոր, այս բանի սպառնալիցները. Գնելը բնակվեց Այրարատում, ձեր Թաղավորական կալվածում, բոլոր նախարարները սրտով նրան են հարած: Կայսրներն այդ դավը սարքելով՝ նրան Հյուսղատոսության պատիվ տվին և շատ մեծ դանձ, որով նա նախարարներին դրավեց: Վարդանը երդվում էր Թաղավորի արևով և ասում էր. «Ես իմ ականջովս լսեցի Գնելից,

որ ասում էք, թե ես իմ հորեղբորը չեմ թողնի իմ հոր մահվան վրեժք, որ նրա պատճառով եղավ:

Արշակ այս բանին հավատալով՝ նույն Վարդանին ուղարկում է Գնելի մոտ, թե շնչու՞ր բնակվեցիր Այրարատում և հայրենական կարգը խանգարեցիր: (Որովհետև սովորությունն այնպես էր, որ Այրարատում բնակվի միայն թագավորը և նրա մի որդին, որին պահում էին իբրև թագավորին հաջորդ, իսկ մյուս Արշակունիներն ասլրեն հաշայանք, Աշխոյիտ և Առերանի դավաճաններում, արքունական, եկամուտներով և ուտեստով): Արդ՝ դու պետք է ընտրես երկուսից մեկը, կամ մահ ընդունել, կամ Այրարատից հեռանալ և ջեղանից հեռացնել նախարարների որդիներին: Գնելն այս լեռով՝ թագավորի հրամանը կատարեց ու դնաց՝ Աշխոյիտ և Առերանի: Բայց Տիրան, նրա պապը, խիստ խոսքեր ուղղեց իր Արշակ որդուն, որի պատճառով իր սենեկապետների ձեռքով խեղդամահ եղավ Արշակի զազանի հրամանով և թաղվեց նույն Կուաշ ավանում, չարժանանալով իր հայրերի գերեզմաններին. դուցև նա հատուցումն արավ աստծու մարդու՝ Գանիելի մահվան: Ինչ չափով որ չափեց, նրանով էլ ինքը չափվեց, ինչպես ասված է ս. գրքում²¹):

ԻԳ.

ԱՐՇԱԿԻ ԵՌԻՑ ԵՎ ԱՆՆՈՒՆԵԼ ԳՆԵԼԻՆ ԵՎ ԵՄԱՆ ՍՊԱՆԵԼ

Արանից հետո թագավորը որսի դնաց Մասիսի թիկունքում իր սիրած Կողայովիտ դավառը: Մաստիկ մեծ որս եղավ, և Արշակ խմելու պարծենում էր, թե իրենից առաջ ոչ մի թագավորի ժամանակ այսքան բազմաթիվ երե չի կոտորվել մի ժամում: Այստեղ Տիրիթն ու Վարդանը նորոգում են իրենց նենդությունն առելով, թե Գնելը այդ օրերում ավելի շատ երեներ է սպանել իր լեռան վրա, որ Շահապղիվան է կոչվում, որ նրան հասել էր նրա մոր պապից, Գնել Գնունուց: Ուտաի (Արշակը Գնելին) այսպիսի հրովարտակ է ուղարկում —

Արշակի բուլբը Գնելին:

«Արշակ, Մեծ Հայքի թագավոր, իմ Գնել որդուն ողջուն:

Այդպէս, Մաղկաց լեռան²⁷⁸ վրա, անտարտու և ջրայեա տեղում ընտրիր և պատրաստիր առաա որտով տեղ, որպէսզի մենք դանք և թաղալորայայել որսի հանդիպենք:

Հրովառասակն ուղարկելուց հետո Արշակն իսկույն դնաց, մտածելով, որ եթէ Գնելը հրամանի համաձայն չի կատարել, նրան կապել, իրբև թե նա դժկամակել է թաղալորի ուրախանալուն: Բայց երբ դալիս տեսնում է որսի այնպիսի պատրաստութիւն և երկնեքի այնպիսի բազմութիւն, որ նա երբեք չէր տեսել, խոցովում է սրտում նախանձից ու կասկածներից, և հրամայում է նույն վարդանին՝ որսատեղում Գնելին սպանել, իրբև թե պատահամբ, նետը որսի վրա արձակելիս՝ նրան դէպ-չելով: Այս հրամանն ստանալով՝ նա իսկույն կատարում է, ոչ այնքան թաղալորի հրամանի պատճառով, որքան իր սիրելի Տիրիթի կամքը կատարելով: Իսկ Արշակը Գնելի դին նախարարների հետ Ազիովաի դաշտն իջեցնելով՝ թաղում է արքունական Չարիչատ քաղաքում և անտեղ ձեւանալով՝ մեծ կոծ է կատարում:

Ի Գ.

ԹՅ ԻՆՉՊԵՍ ԱՐԵԱԿԸ ՀԱՆԿՆԵՑ ԳՆԵԼԻ ԿՈՂՁՆ ԱՌՆԵԼ, ՈՐԻՑ ԾՆՎԵՑ ՊԱԳԸ

Թեպետ կարծում էր Արշակ, թե այդ չարիքները թաղուն գործեց, բայց ինչ որ չի ծածկվում ասածու ամենատես աչքից, հայանի է դառնում և աշխարհին, հանցալորներին ի սարսափ, ինչպես Տիրանի և Գնելի մահը: Երբ բոլորն այս բանն իմացան, իմացալ նաև մեծն Ներսես, որ անխճելով Արշակին և սպանութիւն առիթ եղողին, դնաց սուշ նստալ շատ օրեր, ինչպես Ստովելը Ստովուղի համար: Իսկ Արշակ չղղաց, չապաշխարեց, այլ անամոթբարբ, սպանվածի դանձերին և ժառանգութիւնն ազահելով, դեռ նրա կնոջը, Փառանձեմին էլ իրեն կին առալ, որից ծնվեց մի պատանի, որ կոչվեց Պապ:

Այս փառանձեմը մի անուր և անկարելի չարիք գործեց, որից լսողները պիտի սարսափեն: Մի անարժան և սուտանուն քահանայի ձեռքով մահացու դեղ խառնեց կյանքի դեղի մեջ⁽²⁷⁹⁾).

և ամէց Ոլիմպիադային, Արշակի առաջին կնոջը, և նրան կյան-
քէց գրկեց, նախանձելով նրա տիկնուքյան վրա: Նույնպէս և
Արշակի ձեռքով սպանել է տալիս Վարդանիկին և նրա տեղ նա-
նակում է իր հորը՝ Անտիոքին:

ԻՆ.

ՏԻՐԻՔԻ ՍՊԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ

Երբ Ծապուհը Հյուսիսական ազգերից խաղաղվեց և պատե-
րազմներից հանդիստ առավ՝ արտահայտեց իր բարկութիւնը
Արշակի վրա, որ նա այնքան տարիներ հարկ է տալիս կայսրին,
և ոչ իրեն: Այս պատճառով Արշակ նրա մոտ է ուղարկում Տի-
րիքին և նրա սիրելի Վարդանին՝ արժանավայել ընծաներով,
հաշտութիւն խնդրելու համար: Բայց Ծապուհը որովհետև ու-
զում էր Հույներից վրեժխնդիր լինել անցյալ պատերազմների
համար, ինքը դնում է նրանց դեմ պատերազմի, ուստի և
խնդրում է մեր Արշակ Թադավորին, որ իր հետ դնա բոլոր Հա-
յոց զորքերով: Բայց Արշակը, պատճառներ բերելով, չկամեցավ
անձամբ դնալ, այլ մի փոքր դունդ ուղարկեց Ծապուհի հետե-
վից:

Իսկ ինքը Տիրիքի վրա բարկանալով, զրկում է պատվից,
իրև թե այդ բանը կատարվեց նրա թելադրանքով, որովհետև
նա ստում էր Հույներին: Թադավորին ամելի դրդուում էր նրա
զինակիրը, Վասակը, որ եղբորը նախանձում էր մի հարձ աջջկա
պատճառով: Ուստի Թադավորը նրանց (Տիրիքին ու Վարդանին)
սաստիկ նախտեց ամթալի վիրավորական խոսքերով: Իսկ
նրանք այսպիսի անպատվութիւն և պարտախնդ տանել չկարո-
ղանալով՝ լատվեցին (Արշակից) և դիմեցին դնացին Ծապուհի
մոտ: Արա վրա ալիլի դայրանալով՝ Արշակ հրամայում է նույն
Վասակին՝ նրանց հետևիցն ընկնել ուժեղ զնդով և նրանց սպա-
նել, որտեղ որ նրանց հասնի: Վասակն անփուլթ չեղավ (այս
հրամանը) կատարելու, թեպետ Վարդանը իր եղբայրն էր: Այս
կերպով Գնելի անձեղ արշան վրեժը պահանջվեց ամբարիշտ Տի-
րիքից, ինչպէս անիծել էր Ներսեսը, և Վարդանից, որին վի-
ճակվեց իր հարազատ եղբորից սպանվել:

Իսկ Շապուհը դայիս հասնում է մեր Տիգրանակերտ քաղաքը: Նրան դեմ են կանգնում քաղաքի մարդիկ ~~և~~ քաղաքապահ զորքը, որովհետև Սյունյաց Անտիոք նահապետը, որ Արշակի աներն էր և քաղաքի վերակացուն, հրամայեց քաղաքի դռնն ը կողովել Շապուհի առաջ: Եվ ոչ միայն արգելեց մտնել, այլ և ոչ պատգամափորներ ուղարկեց նրա մոտ, ոչ էլ նրա ուղարկածներին ընդունեց: Տեղի ունեցավ խիստ կռիվ, որի ժամանակ շատ պարսիկներն սպանեցին. Շապուհի դուռը պարտութուն կրելով նորից Մծրին դարձավ: Երբ զորքը հանդատացավ ու կրած նեղութուններից կողոպուղեց՝ (Շապուհը) կամեցավ (դնալ և) Տիգրանակերտն առնել, բայց նրա առաջապահ զնդերը և լրտեսները չթողին այս բանով զբաղվել, (ասելով թե) դրանով հույների դեմ ձեռնարկված զորքը կխանդարվի: Եվ Շապուհն առաջ անցնելով՝ այսպիսի թուղթ է դրում նրանց. —

Շապուհի Թուղթը Տիգրանակերտին:

«Մարդկզանց քաջ Շապուհ արքայից արքա, Տիգրանակերտցիներին, որ այլևս չէք հիշվելու արյաց և անարյաց մեջ:

Ես կամենում էի ձեզանից սկսելով բոլոր առաջիկա քաղաքները մուտք դործել խաղաղությամբ և քաջին վայել աղնվակա նությամբ: Եվ եթե դուք, տիգրանակերտացիներդ, որ առաջինն եք, ոչ թե քաջությամբ, այլ իմ ուղևորության ճանապարհի վրա, ինձ հակառակ կանդնեցիք, մյուսներն էլ ձեզանից օրինակ կառնեն նույնպես վարվելու: Բայց իմ դարձի ժամանակ իմ բարկությամբ ձեզ այնպես կվնասեմ, որ նորից օրինակ դառնաք խելացնոր ստահակներին»:

ԻՃ.

ԹԵ ԽՆՁՁԵՍ ԱՐՇԱԿԱՎԱՆԸ ԵՒՎԵՑ ՈՒ ԿՈՐԾԱՎԵՑ, ԵՎ ԱՆՆ ԱՅՎԱԵՑ

Բայց Արշակն ավելի ևս հանդիմնելով մի անձիս զործ դրժեց: Մասիս լիզան թիկունքում նա շինեց մի դաստակերտ—

մեղավոր մարդկանց ժողովատեղի. և Հրաման արձակեց, թե ով որ կարողանա այդտեղ ընկնել ու բնակվել, նրա վրա դատաստան և իրավունք չի լինի: Ամբիջապետ բոլոր հովիտը ինչպես ծով լցվեց մարդկանց բազմութեամբ. որովհետև ավանդառուներն ու պարսապանները, ծառաներն ու Հանցադործները, դողերն ու մարդասպանները, ուրիշների կանանց փախցնողները և ուրիշ սրանց նմանները փախչում ապաստանում էին այնտեղ, — և նրանց դեմ հարց ու դատաստան չկար: Նախարարները շատ անգամ բողոքեցին, բայց Արշակ նրանց չլսեց, այն աստիճան, որ նրանք մինչև Շապուհին դիմեցին: Եվ երբ Շապուհ Հուշաստանից հեռ էր դառնում, իր սպարապետներից մեկին հայ դեղով ուղարկեց, որ երբ դեպքը դա, Արշակին բռնի. բայց նա խուսափեց նրանցից, փախավ Կովկասի կողմերը, վրացիների հետ միաբանելով:

Իսկ Պարսից սպարապետը Հայաստան գալով նախարարների օժանդակութեամբ առնում է Անի ամրոցը, ավարի է առնում այնտեղ սլահված բոլոր արքունական դանձերը, այլ և թաղափորների ոսկորները, չգիտեմ՝ Արշակին նախատինք հասցնելու նպատակով, թե որևէ հեթանոսական հմայքի համար: Բայց հետո նախարարները խնդրեցին հետ ստացան (ոսկորները) և թաղեցին Աղջք ավանում, Արաղած՝ կոչված լեռան ստորոտում: Որովհետև նրանք չկարողացան ջոկել հեթանոսների և հավատացյալների ոսկորները, քանի որ դերոզները խառնել էին իրար հետ, ուստի արժան չհամարեցին թաղել սրբերի հանդստարանում, Վաղարշապատ քաղաքում:

Իսկ Հայոց նախարարները ժողովվելով դիմեցին Թաղավորական դաստակերտի՝ Արշակալանի վրա, որով կոտորեցին տղամարդկանց և կանանց, բացի ծծկեր երեխաններից, որովհետև նրանք յուրաքանչյուրը կատաղած էին իրենց ծառաների և փեսասարարների դեմ: Այս բանը թեպետ իմացավ մեծն Ներսեսը, բայց չկարողացավ կոտորածից առաջ հասնել, այլ հասավ վերջում, երբ կոտորվածների երեխաններին բաժանելով ուղում էին դերի առնել, ինչպես հեռավոր թշնամիների երեխաներին: Մեծն Ներսեսը նրանց ազատեց և Հրամայեց քիցոցներով կրել⁽²⁸⁰⁾ մի դոմ. նրանց համար սնուցիչներ և սնուցիչ նշանակեց:

Հետո նրանք (մեծանալով) ալան կազմեցին, որ այս պատճառով կոչվեց Որթք (քթոցներ) :

ԻՐ.

ՏԻՂԱՆԱԿԵՐՏԻ ԱՌՆՈՒԸ ԵՎ ՀՈՄԵՈՎՆ ՔԱՆՎԵԼԸ

Իսկ Շապուհ եկավ Տիգրանակերտ : Դոճերը դարձյալ կողպեցին և պարսպի վրա բարձրանալով աղաղակուժ էին . « Հեռացի՛ր մեղանից, Շապուհ, ապա թե ոչ քեզ առաջինից ավելի մեծ շարիքներ կհասցնենք » : Իսկ նա պատասխանեց . « Ո՛ր քաջ հայեր, որ ինքներդ ձեզ արգելել լիակել էք Տիգրանակերտի պարիսպների հետև, և ներսից սպառնալիքներ եք արձակում : Քաջ սղաժարդիկ կոչում են արձակ դաշտում և ազատ տեղում . կանայք են, որ վախվում են, կռիվից վախենալով » : Այս ասելով դարձավ դերի բռնված հույներին և ասաց . « Ի՞նչ ձեր կոպելով այս քաղաքն առնեմ, ձեզ բոլորիդ կաղատեմ ձեր ընտանիքներով հանդերձ » . Իսկ Պարսից զորքերին հրամայեց քաղաքի շուրջը պտտվել և պարսպի վրա եղողներին նետերով խոցոտել :

Իսկ հույները մոտ դալով, մեծ ուժով պարսպին դեմ դրին էլ կոչված (դործեքք) : Սա մի անվավոր մեքենա է, որ քշելով տանում են երեք մարդ . նրանց ներքևում կան կացիճներ, երկրերանի սահրներ և սրածայր մուրճեր՝ հիմքերը փորելու համար, և այն պատերը, որ Հայկազնյան Տիգրանը շինել էր հաստ և ամուր, հիմքից քանդելով, տապալեցին, դանդաղում և բոլոր կողմերում կրակներ վառեցին, և նետում էին քարեր, նետեր և տեղեր : Մերոնք խոցոտվելով չչկվեցին : Բոլոր զորքը ներս մտավ, պարսկական ձեռքը չէր հողում : Բաղժախողխող սուրը արյունով հաղեցնելուց, այնպես որ սպանվածների արյունով լցվում էին հիմքերը : Իսկ հունական ձեռքը կրակի էր մատնում բոլոր փայտակերտ շինությունները : Շապուհը կոտորածից մնացածներին դերի առնելով չվում է Պարսկաստան, իսկ Հայաստանում եղած զինվորին մարդիկ է ուղարկում, Հրամայելով, որ Սուճյաց տուճը (քնալիճը անեն) անգամակ դարձնեն²⁸¹ :

ԱՐԵՎԿԻ ՊԱՏԵՐԱԶԱՆ ԻՐ ԱՆԱՐԱՐՆԵՐԻ ՀԵՏ ԵՎ ՊԱՊԱ ՔՅՈՒՐԱՆՆԻՈՆ
ՈՒՂԱՐԿԵԼԸ

Շապուհի համար դարձյալ խռովութիւններ ծագեցին նույն (Հյուսիսական) ազգերից, իսկ խաղաղութիւնը շուտ եկաւ Հույներէ կողմը, համաձայն այն խոսքի, թե փոփոխակի իրար փոխարինում են²⁸²), սրանց խաղաղութիւնը նրանց խռովութեան մեջ է՝ կայանում, և նրանց խաղաղութիւնը սրանց խռովութեան մեջ, այնպես որ մեկի վախճանը մյուսի սկիզբն է դառնում: Որովհետև Վաղենախանութեան²⁸³) Բերդիտիոն կոչված բերդում հիվանդանալով մեռնում է, և տերութիւնն առնում է նրա եղբայրը, Վաղես, որ Գոթերի հետ բարերախա պատերազմ մղելով ու հաղթելով հետ է դառնում և անմիջապես զորք է ուղարկում Միջագետք, Հայաստան՝ Շապուհին օգնական զորք տալուն համար:

Իայց Արշակը վրացական դնդով դալով՝ իր մտերիմներից էլ սակավաթիվ զորք է ժողովում և պատերազմ է սկսում այն նախարարների հետ իր Արշակավան դաստակերտի վրէժն առնելու համար: Նրանք էլ միաբանելով՝ Ներսէհի, Կամսարի որդու առաջնորդութեամբ պատերազմով դիմադրում են Արշակին: Տեղի է ունենում սաստիկ կռիվ, որի մեջ յուրաքանչյուր կողմից շատ մարդիկ են ընկնում: Եղամարդ Եղամարդի դեմ դուրս դալով, ոչ մեկը չէր կամենում պարտութիւն կրած լինել: Սրբ նրանք սրանով են լինում գրազված, վրա են հասնում կայսերական զորքերը: Այն ժամանակ Արշակը տեսնելով, թե իրեն թշնամի են Շապուհը, Վաղեսը և իր նախարարները, ամենքից լքված՝ շատ անգամ մարդ է ուղարկում մեծն Ներսէսի մոտ աղաչանքով, խոստանում է հետ կանգնել բոլոր շար ճանապարհներից, նրա կամքով վարվել, քուրճով ու մոխրով ապաշխարել, միայն թե նա դա, խաղաղութիւն պահէ և իրեն փրկէ հզօր Հույների ձեռքից: Նույն բանի համար նախարարների կողմից էլ իրար վրա հաճախ խնդիրներ էին դալիս: այնպես էլ եպիսկոպոսները ժողով դուրսարելով նրան թախանձելով խնդրում էին, որ անտարբեր չմնա իր վիճակի կորուստին:

Ապա մեծն Ներսեսը համաձայնելով եկավ և նրանց մեջ խաղաղություն հաստատեց, որովհետև թաղավորն էլ, նախարարներն էլ նրան լսեցին, բացի Արծրունիների նահապետ Մեհրու-մանից և նրա զորջ մարդուց Վահան Մամիկոնյանից, որոնք անլսող եղան և ապստամբելով դնացին Ծաղուհի մոտ: Իսկ մյուս բոլոր նախարարները ուխտ հաստատեցին, որ թաղավորն աշուհետև ուղղությամբ վարվի և իրենք հալատարմությամբ նրան ծառայեն: Այսպես (հաստատվեց) նրանց մեջ: Բայց Հուսայ զորքերի մոտ էլ դնաց մեծն Ներսեսը և աղաչում էր, որ մեր աշխարհին մնաս չհասցնեն, այլ հարկերն ստանան, Արշակի որդուն Գաղին բոլոր նախարարների որդիներով հանդերձ պատանդ վերցնեն ու հետ դառնան: Քաղցր և մեծ Թևոզոս զորավարը համաձայնեց ու դարձավ կայսրի մոտ պատանդներով հանդերձ, հետը սանելով մեծն Ներսեսին Արշակի թղթով, որ հետևյալ բովանդակությամբ ուներ —

Արշակի բուղբը Վաղեսին:

«Արշակ թաղավոր Մեծ Հայքի և Արամյան ազգի բոլոր նախարարներս մեր ախրո՞՛ ինքնակալ Վաղես Ավդսաստսիդ և քո Գրատիանոս որդուդ ողջուն:»

Թող ինքնակալդ այնպես չմտածե, թե մենք ձեզ ատելուց ստամբակեցինք կամ ձեզ հոգր համարելով ասպատակող դունդ ուղարկեցինք Հունաց երկիրը. բայց դիտնալով, որ մեծ խաղաղություն է ծագել ձեր մեջ և որ ոչ ոք ձեզ չի փրկի Ծաղուհի ձեռքից, երկյուղից նրան օգնեցինք մի փոքր զնդով. բայց ես ինքս, Արշակս, նրա հետ չեկա, հալատարիմ մնալով ձեզ, որի պատճառով նա պիտեց մեր աշխարհը, մինչև անդամ մեր հայրերի զերեզմանները փորեց, ոսկորները հանեց: Արդ՝ այս իրողություններին հալատալով՝ հաստատ պահեցեք ձեր նախկին սերը դեպի մեզ և մենք հալատարմությամբ ձեզ կծառայենք:

Բայց Վաղեսը ոչ թուղթը կարդաց և ոչ մեծն Ներսեսին կամեցավ տեսնել, այլ ուղղակի հրամայեց նրան աքսորել և բոլոր պատանդներին սրի անցկացնել:

ՄԵՍՆ ՆԵՐՄԵՍԻ ԱԲՍՈՐՎԱԸ ԵՎ ԱՆԲՆԱԿ ԿԼՈՒ ԳՅՎԱԸ, ԵՎ ՌԶԳՍՍ
ՆՐԱՆԻ ԿԵՐԱԿՐՎՈՒՄ ԵՆ ՍՐԿՆԱՑՈՒ ԿՆԱՄԻՈՎ

Այս ժամանակ Բյուզանդիոնի եպիսկոպոսական աթոռը նըստում էր Հոգեմարտ Մակեդոնը: Երբ արքունիքից հրաման ելավ մեծն Ներսեսին աքսորելու, իբրև մի անդամ կայսրին խարդիլ և ուխտադրուժի, նրա մոտ եկան մի քանի հերձվածողներ Արիոսի աղանդից և ասացին. «Եթե մեզ հետ դավանես, քեզ կփրկես մեր հայրը, Մակեդոնը»: Նա չհամաձայնեց ու աքսորվեց: Երբ նավով լողում էին, ձմեռվա խիստ քամիները նավը քշեցին դեղի մի անապատ կղզի ու խորտակեցին: Նավորդները չէին վատահանում մակույկներով նավել, մնացին տարակուսած և ուտում էին անտառի ծառերի արմատները: Բայց աստծու խնամքով նրանք ութ ամիս կերակրվեցին այն ձկներով, որ ծովը կենդանի ափ էր դրում: Իսկ Պատը և բոլոր պատանդները հանձն առան և Մակեդոնը նրանց ազատեց:

ԼԱ.

ԱՐԵԱԿԻ ԿՈՏՈՐԱԸ ՆԱԿԱՐԱՐՆԵՐԻՆ ԵՎ ԿԱՒ ԵԳԻՍԿՈՑՈՍԻ ՎԱՐՈՒ ՄԱՍԻՆ

Երբ մեծն Ներսեսը հեռացավ, Արշակը դրժեց բոլոր պայմաններին, որ կնքել էր նախարարների հետ և կամեցավ իր Արշակավան դատասկերտի վրեժը հանել: Նա կոտորեց նախարարներից շատերին, մանավանդ բնաջինջ արավ Կամսարականների ցեղը, ազահելով Արտազերս ամբոցին և Երվանդաշատ չաղաքին, որ նրանց ոստանն²⁸⁴ էր: Նրանց հրավիրեց իր մոտ, Արմավիրի լքված պալատը, իբրև ազդեականների, պատվելու, մեծարելու պատճառանքով, և հրամայեց բոլորին միանդամայն կոտորել, մարդկանց, կանանց, երեխաներին: Ոչ ոք նրանցից չփրկվեց, բացի Սպանդարատից, Արշավիրի որդուց, որ Արշակունյաց (տոհմից) կին ունենալով՝ դնաց բնակվեց նրա ժառանգության կալվածում, Տարոնի և Հաշտյանքի կողմերում, իբրև տրանջող իր Ներսես/հորեղբորից. այս պատճառով էլ նա նրանց

կոտորածի տեղում չհանդիպեց: Բայց երբ (իր աղլատոհմի կոտորածի) բժիշկ լսեց, իր Շափարչ և Գաղափոն որդիների հետ բոլոր ընտանիքով փախալ գնաց Հուճապատան:

Բայց մեծն Ներսես Հուճապատան գնալիս Պառ սարկավազին՝ ձեռադրել էր Բաղրևանդի և Արշարունիքի կոյիսկոպոս և նրան էր հավատացել մեր աշխարհի վերակացութեան բոլոր գործերը մինչև իր վերադարձի ժամանակը: Այս Պառը մեծն Ներսեսին էր նման ամեն բանով, մանավանդ աղքատների խնամատարութեան գործում, որի շտեմարաններն էլ հենց աղքատի նման առատացան սքանչելի կերպով, ինչպես Սղիայի և Սղիսի ժամանակ²⁸⁵). և թաղափորին հանդիմանելու մեջ էլ նա խիտ էր և ահափոր ու աներկյուղ: Սասանան ոչ մի կերպ նրան դիպել չկարողացալ բացի մի բանից — որ նա զգեստի կողմից պճնասեր էր և ձիասեր, որի պատճառով նրան պարսափում և ծաղրում էին փոխարինարար նրանք, որոնց նա հանդիմանում էր: Այս պատճառով նա հրաժարվեց շքեղ զգեստներից և մաղկակահազնելով՝ իշով էր ման դալիս մինչև իր մահվան օրը:

ԼԹ.

ԹՆ ԻՆՉՁԳԵՍ ԱՐԵԱԿ ԿԱՄԵՆՈՒՄ ԷՐ ԳԱՐԵՆԸ ԵՎ ԳԱՐԿՈՆԵՆ ԵՐԱՆԵՆԻ ԿԱԳՆԻ: ԻՐ ՀԱՆՅԱՆՔՆԵՐԸ ՀԱՆՎԻՄԱՆԵԼՈՒ ՊԱՏՃԱՌՈՎ

Երբ Արշակ Կամսարականների ցեղը կոտորեց, հրամայեց նրանց դիակները քաշ տալ, դեն սցել առանց թաղելու, որպեսզի շների կերակուր դառնան, իսկ ինքը, իբրև մեծ հաղթութեամբ պսակված, մի քանի օր ուրախութեամբ անց կացրեց և հրամայեց, որ նրանց մթերքները բերեն և Արմավիրում համարեն: Փորեցին բացին Նախճավան դյուղում նրանց երկու շատ խոր և շատ լայն հորերը և նրանց ավանի սայլերով բերին: Սայլապանները տեսնելով մարդկային ոսկորներ, որ թափթփված էին փոսի մոտերը և դաղանների կերակուր էին դարձել, հարցրին իմացան, որ իրենց տերերի ոսկորներն են սայլերում հավաքեցին, եղեղով ծածկեցին, տարան նույն հորերում թաղեցին: Արշակն այս իմանալով՝ հրամայում է սայլապաններին նույն հորերի վրա փայտից կախել:

Սաղն առաջին դեպքին չպատահեց, իսկ այս անգամ հասավ և սկսեց հանդիմանական խոսքերով թաղավորին պարսավել: Արշակ հրամայեց նրան քաշել և քարկոծել: Եվ որովհետև նրա աղջիկները տեղերը ունեին մեծ նախարարություններից, Ապահուսայ քաջ և զորեղ ցեղէ՞օ, որոնք սրերը հանելով քաշողներին կիսամեռ արին և Սաղին բռանց ձեռքից հափշտակելով իրենց դավառը դնացին: Արշակը հապուհակ չգնաց, ծպտուն չըհանեց, մի դուցե բուրբ նախարարները դրդւմեն:

ԼԳ.

ԹՆՈՂՈՍ ՄԵՆԻ ԹԱԳԱՎՈՐԵԼ ԵՎ ՀՈԳԵՄԱՐՏՆԵՐԻ ՊԱՏՃԱՌՈՎ
ԳՈՒՄԱՐՎԱԾ ԺՈՂՈՎ

Բայց Վաղես կայսրը մշտնջենական դեհյանի օրինակն հենց այստեղ կրելով, Աշրիանուպոլսում հրակեղ եղավ ու սասակեց, ինչպես արժան էր իր դիւսավորություններին: Թագն ստացավ թեոդոսը: Սա մինչև հատակը քանդեց կուռքերի մեհյանները, որոնք սուրբ Կոստանդինոսից միայն փակված էին, այսինքն Արեղակի, Արտեմիսի և Ափրոդիտի (մեհյանները) Բյուզանդիոնում: Նույնպես ավերեց Դամասկոսի տաճարն ու վերածեց եկեղեցու. այսպես նաև Իլիու²⁰⁰ քաղաքի տաճարը Արամոսի մեծ և հռչակավոր (տաճարը որ կոչվում էր) երեքքարյան:

Սա հետ դարձրեց բուրբ սուրբ հայրերին, որոնք ուղղափառության պատճառով աքսոր էին ուղարկված, որոնց թվում նաև Մեծն Ներսեսին բերելով իր մոտ Բյուզանդիոն, պահում է մեծ պատվով, մինչև ստուգվի ճշմարիտ հավատը՝ ամբարիշտ Մակեդոնի²⁰¹ հայհոյությունների առիթով. որովհետև նա սուրբ հոգուն չէր դավանում տեր, և ոչ երկրպագելի և ոչ փառաբանելի հոր և որդու հետ, այլ աստծու բնությունից օտար, ստացանկան, ծառա, պաշտոնյա, ոչ թե մի անձնավորություն, այլ մի ազգումն: Եվ թաղավորանիստ Բյուզանդիոն քաղաքում ժողովվեցին սուրբ հայրերը—Հոռմի Դամասիոսը, Կոստանդնուպոլսի Նեքտարիոսը, Աղեքսանդրիայի Տիմոթեոսը, Անտիոքի Մելիտաոսը, Երուսաղեմի Կյուրեղը, Նյուախայի Գրիգորիոսը, Կեսարիայի Գեղասիոսը, Նաճիանձու Գրիգորիոսը, Իկոնիայի

Անհրաժեշտութեամբ և ուրիշ եղբայրացուներ, ընդամենը Հարլուր-
Հիսուն Հայր, որոնք նորովեցին և մերժեցին Մակեդոնին և բուր
Հողեմարտներին:

ԼԳ.

ԱՐԵՎԻՒ ԱՊԱՄԱ ԳՆԱԼԸ ԵԱԳՈՒԼԻ ՄՈՏ ԵՎ ԵՆ ՀԵՏ ԶԳՆՈՆԱԼԸ

Շապուհը պատերազմներից դարձյալ դադար գտնելով՝ Ար-
շակի վրա է ուղարկուած ուժեղ զնորով մի ոմն Պահլավիկ Ալա-
նատղանի, որ Արշակին աղակից էր: Արշակը նրանից խույս
տվեց, որովհետև անօղնական մնաց շատ նախարարների կողմից,
որոնք իրենց Արշակ թագաւորից տաղակացած, Ալանատղանին
ձեռք էին մեկնում և իրենց կամքով զնում էին Շապուհի մոտ,
որից մեծարվելով դառնում էին մեր աշխարհը: Մրանից Արշակը
տարակուսած՝ պատգամ է ուղարկում Պարսից զորքի իշխանին,
թե՛ «Ինչ իմ արյունակիցն ու Հարազատն ես, ինչո՞ւ ես այդ-
պիսի խտուրթյամբ Հարածում ինձ. դիտեմ, որ դու ակամա ես
եկել (իմ վրա), չկարողանալով հակառակել Շապուհի Հրամա-
նին, որ դաս քո աղակականիդ վրա: Արդ՝ մի քիչ թուլացրու
(հարածանքդ), որ ես կարողանամ կարճ ժամանակ մի տեղ
թաղնվել, մինչև շունչ առնեմ և կարողանամ Հունաց երկիրն
անցնել. իսկ դու մեր աշխարհը կգրավես և ինձանից մեծամեծ
բարիքներ կզտնես, ինչպես մտերիմ Հարազատից»:

Ալանատղանը նրան աշապիսի պատասխան է տալիս. «Եթի
դու, ասում է, չխնայեցիր մեր աղական կամսարականներին,
որոնք ինձանից ավելի մոտ Հարազատներ էին քեզ, մեր կրոնի
կողմից և միևնույն աշխարհում բնակվելով, ի՞նչպես կարող ես
հուսալ, որ ես քեզ խնայեմ, որ քեզանից հեռու եմ ե՛լ կրոնով
ե՛լ բնակութեամբ, և ի՞նչպես կարելի է, որ քո բարիքներին
հուսաւսով, որ Հայտնի չէ, թե կտանամ, կորցնեմ այն բա-
րիքները, որ դուել եմ իմ թագաւորից»:

Այնուհետև Արշակը, աստիկ նեղն ընկած, ակամա զնում
է Շապուհի մոտ և արդելված պահում է: Բռնի ստիպմունքից
Հարկագրված՝ գրում է իր Փառանձեմ կնոջը, որ դուռը դա:

Շապուհն էլ հրամայում է բոլոր մեծամեծներին, որ Փառանձե-
մի հետ դան:

ԷԾ.

ԲՆ ԽՆՁ ԶԱՐԻՔՆԵՐ ԲԵՐՅՑ ԵԱԳՈՒԷԸ ԼԱԹԱՍՏԱՆԻ ՎՐԱ, ԵՎ ԱՐԵԱՊԻ
ՄԱԼԸ

Հայոց այն նախարարները, որոնք Արշակից առաջ ձեռք էին
մեկնել Պարսից Շապուհ թագավորին, երբ խմացան, թե իրենց
կանանցն էլ կանչել է, ինչպես և այն նախարարներինը, որոնք
հավատարիմ էին մնացել Արշակին, երբ տեսան նաև, թե Ալա-
նատզանը դնաց, և մի փոքր դուռդ է, որ այս բանի համար եկել
է, միաբանեցին, նրանց հասածեցին և իրենց կանանց ու որդիներ-
ին առնելով փախան Հունաց աշխարհը: Փառանձեմն էլ իր
մարդու կոչին չդնաց, այլ դանձերով հանդերձ ընկավ Արտաշէրս
բերդը. նա լուր ուղարկեց իր Պապ որդուն և հույս ունեւր
Շապուհի ձեռքից ազատվելու: Շապուհը սրա վրա դայրանալով
Արշակի ոտները կապում է երկաթե շղթաներով և ուղարկում է
Խուժաստանի երկիրը, Անհուշ կոչված բերդում²⁸⁸) (բանասրկե-
լու): Եվ մեծ զորք է դուժարում Մեհրուփան Արծրունու և Վա-
հան Մամիկոնյանի ձեռքի տակ, որոնք ուրացել էին Քրիստոսին
և արձակում է նրանց Հայաստան: Նրանք եկան և նստեցին
Արտաշէրս բերդի շուրջը: Եվ թեպես ոչինչ չէին կարողանում
անել, բերդի անձատչելի ամրության պատճառով, բայց որով-
հետև աստու բարկությունը Արշակի վրա էր, ամրոցի մար-
դիկ չկամեցան սպասել մինչև Պապից լուր դա, այլ կամովին,
առանց բռնության անձնատուր եղան: Նրանց զբրի վերցրին և
Փառանձեմ տրկնոջ և դանձերի հետ միասին տարան Ասորեստան
և այնտեղ սայլի ցցի վրա վարսելով սպանեցին:

Նույն ժամին հրաման հասավ Շապուհ թագավորից, որ
բոլոր քաղաքների ամրությունները քանդեն և հրեաներին տե-
ղահան անեն և զբրի բերեն. նաև այն հրեաներին, որ հրեական
կրթով ապրում էին Տոսպի Վան քաղաքում, որոնց զբրի էր
բերել Բարգափրան Ռշտունին Տիգրանի ժամանակ: Մրանց Շա-
պուհը բնակեցրեց Ասպահանում: Գերի տարան նաև Արտաշա-

տում և Վաղարշապատում ապրող հրեաներին, որոնց նույնպես բերել էր նույն Տիգրան թագաւորը, որոնք սուրբ Գրիգորի և Տրդատի ժամանակ հալածուցել էին Քրիստոսին. նրանց հետ էր և Զուլիթան, Աքսաշատի երեցը: Այս Մեհերուժանը և Վահանք Ծապուհի մոտ դնալով չարախոսում էին Զուլիթայի մասին, թե նա այն նպատակով եկավ գերիների հետ, որպեսզի նրանց համոզե պիճո պահել քրիստոնեական հալածար: Ուստի Ծապուհ հրամայեց չարչարել Զուլիթային, որ քրիստոնեական հալածար թողնի: Նա չհամաձայնեց և սպանվեց: Արշակը բոլոր այս թշտաություններն ու աղետները լսելով՝ Սափուղի պես²⁰⁹ վերջ գրեց իր կյանքին, թագաւորելով երեսուն տարի:

ԼՁ

ՄԵԼԻՈՒԺԱՆԻ ՄԵՐ ՀԱՍԵՐԱՆ ԶԱՐԻՔՆԵՐԸ ԵՎ ՊԱՊԻ ԹԱԳԱՎՈՐԵԸ
ՀԱՅՈՑ ՎՐԱ

Արշակի մահից հետո Ծապուհը մեծ զորք դուժարեց Մեհերուժանի ձեռքի տակ և ուղարկեց Հայաստան, նրան հալածուլով մեր աշխարհը: Նրան կնության տվեց իր Որմղուխա քրոջը, նաև հրովարտական, որոնցով շատ դյուղեր և դաստակերտներ էր (պարզեում նրան) Պարսից աշխարհում. նրան խոստացավ տալ Հայոց թագաւորությունը, եթե միայն նախարարներին հնապանության բերե և մեր աշխարհը դարձնե մաղղեղական կրոնին²¹⁰: Նա հանձն առավ ու եկավ, նախարարներից շատերի կանանց բռնելով՝ դանազան բերդերում հրամայեց պահել, հուսալով որ (այսպիսի միջոցով նրանց) ամուսինները կառնան: Նա ջանում էր խափանել քրիստոնեական բոլոր կարգերը. եպիսկոպոսներին ու քահանաներին հարկերի պատճառանքով կապում ուղարկում էր Պարսից երկիրը²¹¹): Ինչ դիքք որ դոնում էր այրում էր և հրամայում էր հունարեն դրագիստություն շտգորել, այլ պարսկերեն և ոչ ոք չհամարձակվի հունարեն խոսել կամ թարգմանել: Նա պատճառ էր բերում, որ հայերը ոչ մի ծանոթություն և բարեկամական հաղորդակցություն չունենան հույների հետ, բայց իրոք քրիստոնեության ուսումը խափանելու նպատակ ուներ, որովհետև այդ ժամանակ դեռ հայերեն գիր ու

դրազխտութիւնն չկար, և եկեղեցու կարգը կատարվում էր հու-
նարեն լեզվով:

Արդ՝ երբ մեծն Ներսես լսեց այս բոլոր շարեքները, որ
Հայոց մրա հասան, նաև Արշակի մահը, ինքնակալ Թեոդոսին
աղաչեց, նրանից օգնութիւն խնդրելով: Եվ (Թեոդոսը) Թազա-
վորեցրեց Արշակի որդուն, Պապին, և մեծ զորք զուսարեց
Տերենտիանոս քաջ ստրատելաօր²⁰²) ձեռքի տակ: Եվ մեծն
Ներսես իր հետ առավ բոլոր նախարարներին, թե՛ Պապի տե-
րութիւնն կամակիցներին և թե՛ հակառակներին, նույնպես և
(կոտորածից) փրկված Սպանդարտս կամարականին և սրանց
միտրանութիւնը Պապին բերեց Հայոց աշխարհը: Նրանք դալիս
տեսնում են, որ ամբարշտ Մեհրուտանը տիրացել զբաղվել է
Հայոց երկիրը: Նրան հալածում են, մեր աշխարհը նրա ձեռքից
խլում: Բայց Մեհրուտանը բերդապահներին հրամայեց՝ նախա-
բարների կանանց բերդերի պարխապներից կախել, մինչև որ
մեռան, և դիակները կախաղանների վրա թողնել, որպէսզի
քայքայվեն ու թափվեն և թռչուններին կեր դառնան:

ԷԷ.

ՁԻՐԱՎՈՒՄ ՏԵՆԻ ՈՒՆՅԵԱԾ ՄԵՆ ՊԱՏԵՐԱՐՄԻ ՄԱՍԻՆ, ԵՎ ԱՄԲԱՐՏԵ
ՄԵԼՐՈՒԺԱՆԻ ՍԱՏԱՎՈՒՄԸ

Մեհրուտանը Խորասանի երկրում Եսպուհին իմաց տվեց,
թե ինչպիսի մեծ օգնութիւն ցույց տվեց Թեոդոսը Պապին.
ուստի Եսպուհից հրաման է տրվում, որ Պարսից բոլոր զորքը
Մեհրուտանի հետ Հայաստան դնա պատերազմի: Այսպես և
Պապն ու Տերենտիանոսը իմաց են առլիս Թեոդոսին, թե Ես-
պուհը բոլոր զորքերին հրամայեց մեղ դեմ դուրս դալ, բացի
դրամիկներից²⁰³): Ապա նաև Թեոդոս Ավգոստոսը Աղղե մեծ
կոթին հրամայեց դնալ Պապին օգնութիւն, իր հետ վերցնել
բոլոր հունական զորքերը, ոչ ոքի բաց չթողնել, վերցնել նույն
խոկ քաղաքների հետևակ պահապաններին, որոնք մետաքսա
վիշապներ էին կրում:

Պատերազմը խմբվեց Ձիրազ կոչված դաշտում, և ճակատներն
իրար մոտեցան: Հայոց քաջ նախարարների պահանքներն իրենց

կանքով խղիվախելով՝ մտան երկու ճակատների մեջ, առաջնորդութեամբ իրենց սպարապետ Սմբատ ասպետի, Բաղարատի որդու, որ Բաղարատույաց ցեղից էր: Պարսից զորքերի միջից էլ դուրս եկան նրանց հասակակիցները, երկու ճակատների մեջ այս ու այն կողմը շարժվեցին և ցրվիլ եկան: Երբ Պարսից պատանիները հետ էին դառնում, մերոնք²⁰⁴ անմիջապես հանձնում էին նրանց հետևից և ինչպես փոթորիկ, որ անտառը տերևաթափ է անում, այնպես էլ նրանք արագորեն նիզակներով նրանց վեր էին ոզում ձիերից, դիակները դեմնի երեսին փռում, քանի որ նրանք չէին կարողանում իրենց ճակատի մեջ մտնել: Իսկ երբ պարսիկներն էին մերոնց շուռ տալիս, սրանք մտնում էին Հուճաց՝ վահաններով պատուպարված ճակատը, իբրև մի ամուր քաղաք և ամենևին չէին վնասվում: Որովհետև Գորգանուսը, հետևակ զորքի հրամանատարը, այսպես վահաններով պատեց Պապի ճակատը, ինչպես պարսպով:

Որովհետև Հուճաց զորքերն սպառազինված էին սուկեզեն և արծաթեղեն զենքերով և նրանց ձիերն էլ նույնպիսի զարդեր էին կրում, ուստի նրանք կարծես մի պարիսպ էին կազմում, որոնցից շատերը իրենց զգեստների ջղյա և կաշյա պահպանակների պատճառով կարծր քարերի տեսք էին ստանում, և նրանց վրա անխուսում զենքերը²⁰⁵, իբրև նշաններ, ծածանվում էին սաղարթախիտ ծառերի սաղարթների նման: Իսկ վիշապները²⁰⁶ իմայրումները, որոնք քամուց ուռչելով ահազին կերպով բացել էին բերանները, ուրիշ բանի չեմ կարող նմանեցնել, քան եթե մի սպամանդյա լեռան, որ իջնում է դեպի ծովը, — այսինքն Հուճաց ամրաջլ ճակատը դեպի պարսկական լորձը, որովհետև սրանք էլ նմանում էին մի հզոր դեմի, դեպի մի կողմ ծափված, որոնց հազած զրահները արդարև ջրի դույնի սպառնալուծություն էին թողնում:

Երբ մեծն Ներսես այս բոլորը տեսավ, բարձրացավ Նպատ լեռան դուխր և ձևոները դեպի երկինք բարձրացրեց և առանց իջեցնելու աղոթք էր անում, նախամարդարե Մովսեսի նման²⁰⁷, մինչև երկրորդ Ամաղեկը պարտութուն կրեց:

Իսկ երբ արևը ծագեց մեր զորքերի դեմ ու դեմ, պղնձապատ վահանների ցուրր լեռների վրա էր փայլատակում ինչպես մեծ ամպից, և (այդ ճակատից) դուրս էին թռչում մեր նախա-

բարենբից լավ գրահավորվածները ինչպես փայլատակոց ճա-
ռագայթներ, որոնց տեսքից միայն պարսկական դունդը երկյու-
ղի մեջ ընկավ, բայց մի քիչ նաև մեր դունդը, որովհետև
(դիմացից) ծաղած արևի պատճառով չէր կարող դեմուդեմ
նայել: Բայց երբ միմյանց ընհարվեցին, ամպը հովանի եղավ
և մեր կողմից սաստիկ քամի փչեց պարսկական դեզի դեմ:
Կովի խառնուրդի ժամանակ Սպանդարատ Կամարականը պա-
տահեց մի մեծ խմբի, որի մեջ էր քաջ Շերդիրը, Ղեկաց²⁰⁸
Թաղավորը, որ ճակատի մեջ տեղումը պինդ կանդեմ էր՝ մի-
ջին դեզի դուխն անցած: Սպանդարատը հարձակվեց, խուճբը
ճեղքեց և քաջին դեռին տապալեց շանթահար եղածի նման, և
խուճբը շուռ տալով փախուստի մատնեց: Եվ այսպես Հունաց
և Հայոց զորքերն առհասարակ, երկնային օդնությամբ զորա-
ցած, թշնամիներն դիակներով բոլոր դաշտը լցրին և մնացած-
ներին փախցնելով հալածեցին: Մրանց թվումն էր և Ուռնայրը,
Աղվանից Թաղավորը, որ խոցված էր Մուշեղից, Վասակ Մա-
միկոնյանի որդուց, և պատերազմից դուրս հանեցին:

Բայց ամբարիշտ Մեհրուժանի ձին վիրավորված լինելով՝
նա չկարողացավ փախչողներին հետ արագ հեռանալ: Հայոց
Մժբատ սպարապետը աճապարելով հասավ նրա մոտ, նրա հետ
եղող զորքերը կուտրեց և այն թշվառականին ձերբակալեց Կո-
ղայսովտի եղեղնուտի ափին: Մտածելով, թե՛ դուրս մեծն Ներ-
սեսը նրան կփրկե, բանակը շտարավ նրան, այլ նույն տեղերում
ամբարիշտին փչացնելու համար պատրաստ է դտնում վրանա-
րնակներ, որոնք կրակ էին վառել, որպեսզի մի խոբովեն եր-
կաթե շամփուրով: Նա շամփուրը տաքացնելով երկու փաթ
բոլորեց պսակի ձևով և չիկացնելով ասաց. «Քեզ պսակում եմ,
Մեհրուժան, որովհետև դու ձգտում էիր Հալսոց վրա Թաղավո-
րելու և իմ՝ ասպետիս պարտքն է քեզ պսակել իմ հայրենի իշ-
խառնության կարգով»: Եվ կրակի նման կեծ (շամփուրը) դրեց
Մեհրուժանի դիմին, և այսպես այն շարը սասկեց: Այնուհետև
երկիրը խաղաղվեց՝ Գալի ձեռքի տակ նվաճվելով:]

Նրբ պատերազմները վերջացան և երկիրը խաղաղվեց, մեծն
Ներսեսը ուխտ էր հաստատում Պապ Թադավորի և նախարարնե-
րի մեջ, որ արդարութեան ճանապարհով զնան, որպեսզի նրանց
զորքերը համապատասխան լինեն ջրխտոնեական հավատին, որ
Թադավորը հորը շնամնի, անիրավութունները չզործի ու չգրկի,
այլ ուղղութեամբ վարվի նախարարներէ հետ, հայրական խնամ-
քով, նրանք էլ այլ ևս չստամբակեն ու չհեռանան նրանից, այլ
ծասայեն հավատարմութեամբ: Այս ժամանակ Պապը Սպանդա-
րատ Կամսարականին վերադարձրեց ամեն ինչ, որ հափշտակել
էր նրա Արշակ հայրը— Ծիրակի և Արշարունայաց դավառը, ու-
րո՞նք պատկանում էին Կամսարականներէ ցեղին, (բայց) ոչ իբրև
իր Արշակ հոր ազահութեամբ անիրավարար (խլած), այլ իբրև
պարզև քաջ Սպանդարտաի ծառայութեան համար, որ սպանել
էր Ղեկաց Թադավորին: Մյուս նախարարներին էլ վերադարձրեց
(նրանց կրած) զրկանքները, ցույց էր տալիս անընչասեր բարձ
և սպրում էր ատատարար:

Բայց որովհետև ամսթացի տխտոյ դարչնի կյանք էր վա-
րում և որս պատճառով մեծն Ներսեսից հանդիմանվում ու
նախատվում էր, նրան խեթ աչքով էր նայում, մտածում էր
մտանել, բայց ինքնակալ Թեոդոսի (երկյուղից) չէր համար-
ձակվում հայտնի կերպով նրան միաս հասցնել. (ուստի) դադո-
նի կերպով սուրբ Ներսեսին մահացու դեղ խմցնելով զրկեց
կյանքից²⁰⁰), որ եպիսկոպոսութեան աթոռը գրավեց երեսուն և
չորս տարի: Նրանելի Ներսեսն այս աշխարհից փոխվեց Սկեղայց
դավառում, Խախ կոչված դուղում: Պապ Թադավորը նրա մար-
մինը վերցրեց, տարավ Թաղեց Թիլ ավանում, եղելութունը
Թաղուն պահելով:

ՄԱՆԱԿԻ ԱՔՈՌԱՎԱԼՈՒԹՅԱՆ ՄԱՍԻՆ, ԵՎ ՊԱՊԻ ՍՊԱՆՎԵԼԸ ԹՆՈՂՈՍԻ
ՁՆՈՒԹՎ

Այնուհետև Պապ Թադալուսը տեսնելով, որ բոլոր հայերը սգում են երանելի Ներսեսին, հարկից սահլված փնտուց ու դատվ Աղբիանոսի ցեղից ու ժառանգութունից մի ոմն Սահակի, որ դավությունից հետու չէր և նրան նշանակեց Ներսեսի փոխանակ առանց կեսարիայի մեծ արքեպիսկոպոսի (ձեռնադրության)³⁰⁰։ Նա աթոռը նստեց չորս տարի։

Բայց Պապը լսեց, թե մեծն Թեոդոս Բյուզանդիայից դևալի Հոսմ դնալիս զորքով մտավ Թեսաղոնիկե և իջևանի պատճառով խռովություն ընկավ նրա և քաղաքացիների միջև, կախվ ծառեց և թե ինքնակալը հաղթեց և քաղաքացիներից տասնհինգ հազար մարդ կոտորեց։ Այս բաները լսելով Պապն այնպես կարծեց, թե այդ խռովութունները երկար պիտի տևեն. ուստի (Թեոդոսին) արհամարհելով ստամբակեց նրա դեմ և ինքն իր կորուստից դրդուխելով Տերենտիանոսին ու նրա զորքը հայածեց և սկսեց պատերազմի պատրաստվել։ Բայց քաջն Տերենտիանոսը մեծն Թեոդոսից հրաման ստանալով՝ կրնկի վրա հետ դարձավ։ Եվ բախտը նրան այնպես հաջողեց, որ հանկարծակի հարձակվեց (Պապի) բանակի վրա, ոմանց սրով կոտորեց, մյուսներին փախուստի դարձրեց։ Այստեղ մեծ քաջությամբ դիմադրություն էր ցույց տալիս Անձևացյաց նահապետ Գնելը, Պապի արևելյան զորքի սպարապետը։ Նրան հաղթող Տերենտիանոսը անձամբ սպանեց, սրով նրա դուռիը կես անելով, և Պապ Թադալուսին բռնեց։ Պապն աղաչեց նրան, որ չմեղցնե, այլ որ ինքը կայսրին ներկայանա։ Քաջ Տերենտիանոսը զթալով՝ նրա խնդրածը չնորհեց։ Նա երկաթե կապանքներով տարվեց մեծն Թեոդոսի առաջ և ըստ իր անդամության սակրով դըխտավեց, յոթը տարի թադալուսուց հետո։

ՎԱՐԱՎԵՂԱՏԻ ԹԱԳԱՎՈՐԵԼՈՒ ԵՎ ՎԱՊԱԵԼՈՒ ՄԱՍԻՆ

Բայց բարեզործ Թեոդոս Ավդոստոսը, մեծ կոչվածը, իր (Թադալուսության) քսաներորդ տարում Հայոց վրա Պապի փո-

խորեն թաղավորեցրեց մի ոմն Վարազդատի նույն Արշակու-
նայց սոհմից: Այս Վարազդատը երիտասարդ էր տարիքով,
որտաս, հաղթահասակ, ուժեղ, լի արիության բոլոր դործերով
և շատ հզոր նետածուլության մեջ: Եսպուհից փախչելով նա
դնացել էր կայսեր դուռը և այնտեղ քաջ հանդիսացել: Նախ
(Գիսայում³⁰¹) բռնեցամարտներին հաղթելով, հետո Ելլեղացիներէ
Արեղ քաղաքում կես օրում մի քանի առյուծ կոտորեց, որի
համար Ոլիմպիական հանդեսի ըմբշամարտների խաղերում փառք
մաստակեց և հարդանք: Իսկ այն քաջ և արիական դործերը,
որ նա կատարեց Ղանկվարաների³⁰² աղդէ դեմ, համարձակվում
եմ ասել, թե հավասար էին սուրբ Տրդատի (դործերին), որով-
հետև թշնամիների կողմից հինգ ախոյան հարձակվեցին նրա
մրա և նա մեկը մյուսի հետևից բոլորին սրով կոտորեց, և
մի բերդի մրա դիմելով, բերդի պատվարի մրա տասնևյոթ
մարդ նետով դարնելով իրար մրա ներքև դուրեց, ինչպես շուտ
հասունացած թղերը թափվում են սաստիկ մրրկից:

Երբ նա իրևն թաղավոր մեր աշխարհն Եկավ Եսպուհի
հիտունեհինդերորդ տարում, առաջին կովում պատահում է մի
քանի ասորի ավազակների Դարանաղիի դժվար տեղերում.
նրանց փախտական է անում և հետևներիցն ընկնում: Իսկ
նրանք Սփրատի նեղ տեղում կամբջից անցնելով՝ փայտը դեալը
դցեցին իրենց հետևից. իսկ նա հասնելով, մաղելով թռավ Սփ-
րատի մրայով, ավելի քան լակոնացի Քիոնեսի մաղը³⁰³ քա-
ներիու կանգունի չափ. պատեղ մի նոր Աթիլես էր հանդես
դալիս՝ Սկամանգրոս գետի³⁰⁴ մրայով ցատկելիս: Ավաղակնե-
րը դարհուրած զենքերը դցեցին և անձնատուր եղան:

Այսպես իր երիտասարդության քաջություններից, հարբած
լինելով՝ թաղավորության ժամանակ էլ չէր հնազանդում Հու-
նաց վերակացու դորքերի խրատին: Այլ պատդամավորներ է
ուղարկում Եսպուհի մոտ, որ իր աղջիկներից մեկին իրեն կնու-
թյան տա և ինքը Հայոց աշխարհը նրան կղարձնի: Հունաց դո-
րավարներն այս խմանալով, հայտնում են կայսրին: Ինքնակալ
Թեոդոսը հրամայեց նրան բռնել, եթե նա իր կամքով կայսրի
կուշին չդնա: Ուստի հարկադրված՝ իր կամքով գնում է կայսրի
մոտ, հուսալով թե սուտ կհանն Ավդոստոսին: Իսկ կայսրը
նրան նույնիսկ տեսության չարժանացրեց, այլ հրամայեց երկա-

Թե կապանքներով տանել Ովկիանոսի Թուղիս³⁰⁵) կղզին, չորս տարի թաղալորելուց հետո:

Բայց Վարադզատի երկրորդ տարում Հայոց կախկուպոսպեա եղավ Զավենը, նույն Աղբիանոսի աղապականերից, չորս տարի:

ԽԵ.

ԱՐԵՎԻԹ ԵՎ ՎԱՂԱՐԵԱԿԻ ԹԱԿԱՎՈՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

Մեծ Թեոդոս Վարադզատի փոխանակ Հայոց վրա թաղալորեցրեց Պապի երկու որդիներին, Արշակին և Վաղարշակին, այսպես մտածելով, թե երկուսը չեն միաբանի ապստամբելու համար: Այս պատանիների մօրն իբ մտա պահելով՝ նրանց արձակում է զորքով, իր կողմից էլ հավատարիմ մարդիկ վերակացու նշանակելով: Սրանք եկան, դրավեցին մեր աշխարհն ու տիրեցին՝ արիարար կռիվներ մղելով պարսիկների դեմ: Նրանք իրենց կին առան Արշակը՝ Սյունյաց Բարիկ նահապետի դստերը, իսկ Վաղարշակը՝ Սահակ ասպետինը: Նա նույն տարին մեռավ:

Բայց Արշակի երկրորդ տարում Հայոց կախկուպոսպեա եղավ Ասպուրակեսը, Եահակի և Զավենի աղապեանը, հինգ տարի:

Իսկ մեծն Թեոդոս պատերազմի դուրս դալով՝ Միդուլանոն³⁰⁶) քաղաքում հիվանդացավ և մեռավ, թաղալորությունը թողնելով իր որդիներին, Արկադիոսին Բյուզանդիան և Ռոսթրոսին Հառը, որոնք չեղան գովելի և արժանալոր իրենց հոր ասաքինության:

ԽԵԲ.

ԱՅՅԱՍՏԱՆԻ ԵՐԿՈՒ ՄԱՍԻ ԲԱԺԱՆԿԵԼ ԵՐԿՈՒ ԱՐԵՎԱՌԻՆԻ
ԹԱԿԱՎՈՐՆԵՐԻ ԶՆՈՒԹԻ ՏԱԿ, ԵՐԿՈՒ ԱՋԳԵՐԻՆ՝
ՊԱՐՍԻԿՆԵՐԻՆ ԵՎ ՀՈՒՅՆՆԵՐԻՆ ՀՊԱՏԱԿԵԼՈՎ

Ետպահան իմանալով, որ Արկադն ուղղամիտ չէ, նրա հետ թաղալորություն է հաստատում, որովհետև հաղթված ու շարդ-

ված էր նրա հորից, մեծն թեոդոսից: Արեւոյն էլ համաձայնում
 է հաշտություն անել, մանավանդ իր զորազուխների պատճա-
 րով, որովհետեւ թեպետ երանելի թեոդոսի ապրած ժամանակ
 ստոված նրան էր շնորհել հաղթությունը, սակայն զորազուխ-
 ները հողնած ձանձրացած էին մշտական պատերազմների նեղու-
 թյունից: Ուստի համաձայնության գալով, համալորապես
 հանձն առաւ Միջադեպը և Հայաստանը բաժանել, նոր սահ-
 մաններ դնելով: Այս պատճառով Արշակը թողցի իր հայրերի
 բուն թաղամասերը, Այրարատը, և Պարսից բաժնում ըն-
 հած բոլոր մասը և դնաց մեր աշխարհի արեւմտյան մասին տե-
 բելու, ոչ միայն իր մոր պատճառով, որ մնում էր կայսերա-
 կան քաղաքում, այլ լավ համարելով նվազ կողմին տիրել,
 քրիստոնյա թաղամասի հպատակվելով, քան շատ անդերի իշ-
 խել, մտնելով հեթանոսների լծի տակ: Նրան հետևեցին ու դա-
 ցին Ծաղուհի բաժնի նախարարություններն իրենց կանանց և
 որդիներին հետ, թողնելով իրենց գույքը, դուռներն ու դաստա-
 կերաները:

Սրա վրա Ծաղուհի շարանալով դրում է Արշակին. «Ինչո՞ւ
 իմ և կայսեր մեջ պատերազմ ես դրդում, իմ բաժնի նախա-
 րարությունները (քեզ հետ) տանելով»: Արշակից նա լսում է
 պատասխան. «Որովհետեւ նրանք չէին հոժարում պարսիկ ա-
 սաջնորդով կառավարվել, ուստի եկան իմ հետևից: Արդ, եթե
 դու ինձ հավատաս քո բաժնի իշխանությունը, ինչպես կայսրն
 իրենը, ես պատրաստ եմ քեզ էլ ծառայել, ինչպես և կայսրին:
 Իսկ եթե այս քեզ հանելի չէ, և նախարարներն իրենց կամքով
 կամենան դառնալ, ես արդէլք չեմ լինի»: Ծաղուհին այս
 լսելով, իր բաժնի վրա թաղամասերը, Սոսորդին, նույն Արշա-
 կունյաց ցեղից, և իր բաժնի նախարարներին, որոնք դնացել էին
 Արշակի հետ, հրովարտակ դրեց այսպիսի բովանդակությամբ.—

Ծաղուհի բուզքը նախարարներին:

«Դու, ցաղունների մեջ քաջ, արքայից արքա Ծաղուհի, Հայոց
 նախարարներին, որոնց իշխանության կալվածներն ընկել են իմ
 բաժնի մեջ, շատ ողջունյա եմ շնորհում մեզ:

Թեպետ և դուք աղնվարար չվարվեցիք և թողիք մեր իշխա-

նությունները, և թեպես դրանից մեզ ոչ մի բան չպակասեց, բայց մենք իբրև տեր խնամելով՝ գլխացինք մեզ և մեր աշխարհին, մտածելով որ հոռու չի կարող առանց հովվի լինել, և ոչ հովիվներն առանց լավ վերակացուի: Այս պատճառով մեզ թագավորեցրինք ոմն Խոսրովի, որ մեր հավատից է և մեր բնիկ տերության ցեղից: Ուրեմն նորից դարձեք յուրաքանչյուրդ իր ստացվածքը և ախրեցե՛ք՝ ինչպես որ էր մինչև այժմ: Երդվում ենք կրակով, ջրով և մեր անմահ նախնիքների փառքով, որ այս բանը մենք անում ենք առանց նենդության և խարեության և անդրդվիլի կպահենք: Իսկ ովքեր չեն լսի մեր այս հրամանին, մենք հրամայեցինք որ նրանց տները դյուղերով և դատակերտներով հանդերձ արքունիք գրավեն: Ողջ եղե՛ք:

ԽԿԵ.

ՀԱՅՈՑ ՆԱԽԱՐԱՐՆԵՐԻ ՏԵՂԱՓՈՒՎԵԼՆ ԻՐՆՅՑ ԺԱՌԱՆՎՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻՑ՝ ՅՈՒՐԱՎԱՆՁՅՈՒՐՆ ԻՐ ԹԱԳԱՎՈՐԻ ՄԱՌԱՅՈՒԹՅԱՆ

Հայոց այն նախարարները, որոնք իշխանություն ունեն Պարսից բաժնում ընկած գավառներում, երբ լսեցին, թե Շապուհը հավատացյալ Արշակունի թագավոր նշանակեց, և տեսան նրա երդման թուղթը, Արշակին թողին և վերադարձան իրենց բնակության տեղերը, բացի երեք պատանիներից, որոնք թագավորի սննդակիցներն էին և մտերիմ մերձավորները, այսինքն՝ Դարայից, որ Սյունյաց տեր Բարիկի, թագավորի աներոջ որդին էր, Գաղավոնից, որ Սպանդարատի, Շիրակի և Արշարունյաց տիրոջ որդին էր, և Պերոդից, որ Գարդմանացոց ցեղից էր: Սրանց օրինակին հետևեցին նաև՝ Առատ Գնունյաց ցեղից, Կենան Ամատունյաց ցեղից, Սուրա Մոկաց ցեղից, Ռըստոմ Առաջնյան և ուրիշ մի քանի անհայտ մարդիկ: Այս պատճառով Խոսրովը Շապուհի հրամանով նրանց ժառանգությունը արքունիք գրավեց, և չթողեց որդու կալվածները նրա հորը և ոչ էլ եղբոր կալվածները նրա եղբորը:

Բայց նախարարների մեջ կային այնպիսիներն էլ, որոնց իշխանությունն ընկնում էր Հունաց բաժնում, Արշակի մտտ, ինչպես Սահակ առպեալը, որ Արշակի Վաղարշակ եղբոր տներն

էր, և ցանկանում էին դալ Խոսրովի մոտ: Նրա վրա խեթ էր նայում Աբշակը, շարունակ իր կնոջից հրապուրվելով, իբր թե նրա մոտ կա արքունական դարդ, որ մնացել է իր փեսայից: Այս ժամանակ նրա ազդականներն Սպեր դաժառից՝ նրա մասին սուս ջութիւն արին, որի պատճառով Աբշակը նրան չարչարեց: Մրանից հետո Սահակը միջոց էր որոնում Աբշակից փախչելու և Խոսրովի մոտ ընկնելու: Այս բանում նրան խորհրդակից և զործակից էին Սուրեն Խոսխոռունին, Վահան Առավիդյանը և Աշխարհարը Դիմաքանից ցեղից: Բայց Սահակի գնալու ժամանակ նրանք չկարողացան նրան հասնել, Աբշակի զորքերից արդեն վելով, ուստի իրենց (դիտափորութունը) թաղցրին կեղծավորության դիմակի տակ, հարմար օրվան սպասելով:

ԽԻ.

ԹԵ ԽՆՁՊԵՍ ԿՈՍՐՈՎԸ ՄԵՆԱՐԵՑ ՍԱԼԱԿ ԱՍՊԵՏԻՆ, ԵՎ ՆՐԱ
ԲԱՃԱԳՈՐԾՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ ՎԱՆԱՆՊԱՅՈՑ ՑԵՂԻ ԼԵՂՈՒՋԱԿՆԵՐԻ
ԴԵՍ

Խոսրով չափազանց ուրախացավ Սահակ ասպետի դալու վրա, նրան իր զորքերի սպարապետ նշանակեց, նրան վերադարձրեց նրա հայրենական կալվածները, պարզեց նաև ալաններ և ազարակներ այն (նախարարների) ժառանգությունից, որոնք Պարսից բաժնումն (էին, բայց) մնացին Աբշակի մոտ:

Այս ժամանակները Վանանդացոց ցեղից ոմանք ապստամբեցին Խոսրովից և ոչ ոքի չապափինեցին, այլ ամբացան իրենց լեռների անտառներում և Տայոց ապառաժների նեղվածքներում. նրանք ալազակարար արչավում էին Հայոց երկու թագաւորների սահմանները, մեր աշխարհը խռովում էին և անհանգստություն պատճառում: Նրանց վրա գնաց Սահակ ասպետը, Խոսրովի սպարապետը. նրանցից շատերին կոտորեց և շատերին էլ փախցրեց Չորրորդ Հայոց կողմերը: Որովհետև նրանք ոչ կաղտոյաց երկիրն ընկան, հույներին ապափինելով, և ոչ էլ անցան Աբշակ թագաւորի մոտ, այլ նման մի քանի ալազակների, որոնք Չորրորդ Հայքի կողմերումն էին, նրանք դիմեցին

ստորոց սահմաններն ապաստանելու: Որովհետև վանանդացիք
ալազադուխտիան դործը կատարում էին մեծ ցանկութեամբ, որ
նրանց ախորժելի էր իբրև մի ուղիղ դործ: Սահակը երկար տեղ
նրանց հետամուտ լինելով՝ զշում է հետու, մինչև Մանանդիի
սահմանները:

ԵՍՏ.

ԱՅՆ ՄԱՍԻՆ, ՈՐ ԽՈՍՐՈՎԻ ՄՈՏ ԵՎԱՆ ՍՈՒՐԵՆԸ, ՎԱԼԱՆԸ ԵՎ
ԱԵՆԱՒԱՐԸ՝ ԱՐԵԱԿԻ ԳԱՆՁԵՐՈՎ

Սուրենն Պոռխոտունին, Վահան Առաջնոյանը և Աշխադար
Դիմաքայանը հարմար ժամանակ դասն, երբ Արշակ իր դանձերը
Հանի ամբողջը հանելով փոխադրում էր Մոսիաց աշխարհը:
Նրանք (այդ դանձը) հափշտակեցին և կամենում էին անցնել
Խոսրովի մոտ, բայց չկարողացան ժամանակին անել: Որովհետև
Սամվել Մամիկոնյանը, Արշակի մտերիմը, ուժեղ զեղով շատ-
պով նրանց հետևն ընկավ, և նրանք փախչելով՝ ընկան ամուր
քարայրների մեջ Մանանդիի դավառում: Քարայրը մանելու
տեղ չկար, մի կողմից միայն մի նեղ տեղ կար բարձրանալու՝
սաստիկ դառիվայր: Դռան առաջն էլ ուղիղ բարձրանում էր
միապաղաղ մի ապառաժ, իսկ վերևը՝ դուրս ցցված մի ժայռ,
որ նայում էր խոր ձորի անդունդներին, և ինչ բան որ պոկ
դար, անդիմադրելի սրտակոթյամբ, անդադար թավալելով
ներքև կզլորվեր՝ դեմ առնելու կռվան չզտնելով: Ուստի Սամ-
վելը տարակուսած մնացել էր, տեղի անմատչելի լինելու պատ-
ճառով: Նա խմաց տվեց Արշակին, որ հրամայեց երկաթակապ
արկղ շինել, մեջը քաջ մարդիկ նստեցնել և չվանի նման շղթա-
յով վերևից իջեցնել մինչև քարայրի մուտքը: Բայց այս (մի-
ջոցն) էլ վնաս չբերեց, որովհետև մացառները հեռու էին պա-
հում (արկղը):

Երբ նրանք արանով էին դրաղված, բախտի բերմամբ այդ-
տեղ հասավ Սահակ ապետը Պոսրովի ամբողջ զեղով, որով
հալածում էր հելուզակներին: Նրանց թողնելով՝ դիմում է նրանց
մբա, որոնք քարայրի հետ կռվում էին. նրանց հալածում է,
դուրս է հանում Սուրենին, Վահանին և Աշխադարին դանձերով

միասին և շատ շտապով հասցնում է Խոսրովի մոտ: Խոսրովն ստանալով՝ մասն է հանում դանձից Եապուհին, և նրա հրամանով նրանց տալիս է դյուղեր և ընտիր ու հարմար դաստակերաներ այն (նախարարների) ժառանգութունից, որոնք Պարսից բաժնից էին, բայց մնացին Արշակի մոտ: Սրանից ծագեց պատերազմը Արշակի և Խոսրովի մեջ:

ԽԶ.

ՄԻՇԱԿՔ ԳՈՏԵՐԱԶՄՈՒՄ ԽՈՍՐՈՎԻՅ ՀԱՂԹՎԵԼՈՎ՝ ՆԻՎԱՆՆՈՒԹՅՈՒՆՆԵՍ ՄԵՌՆՈՒՄ Ե

Թեպետ Եապուհը և Արկադը ձեռք չմեկնեցին Խոսրովին և Արշակին և օգնութունը ցույց չտվին իրար՝ հետ պատերազմելու համար, բայց արդեւէ էլ չեղան: Ուստի երբ պատգամավորությունները վերջացան, Արշակ իր զորքը ժողովեց և շարժեց Խոսրովի վրա: Խոսրովն էլ իր բանակից, որ Գեղսմա ծովի մոտ էր և կալվում էր Մորս, զնաց Արշակի դեմ, որպեսզի իր սահմանները չմտնե, բայց այնքան շուտ չկարողացավ հասնել, այնպես որ Արշակն արդեն իջել էր նրա սահմանը, Վանանդ դավաոր: Նրանք իրար հանդիպեցին Երևել կոչված դաշտում և ստատիկ խիստ պատերազմ տվին: Արշակի զորքը ջարդվեց, նրա սպարապետը, Դարս Սյունին, պատերազմի մեջ մեռավ և Արշակ քիչ մարդով միախուստի դիմեց: Քաջ Սահակ ապետը, Խոսրովի սպարապետը, նրա հետևից ընկած սաստիկ հալածում էր: Այստեղ Գաղափոնը, Սպանդարատի որդին, ահազին քաջություններ անելով, հաճախակի հարձակումներով ցրվում էր հալածողներին և միջոց էր տալիս Արշակին, որ հեռանա:

Խոսրովը դարձավ իր տեղը, իսկ Արշակ Եկեղյաց դավաոր: Նա հիվանդացավ բարակացավով, տենդից հյուծվելով մեռավ, հինգ տարի թաղավորելով ամբողջ Հայաստանի վրա և երկու ու կես տարի՝ Հայաստանի կեսի վրա: Այնուհետև հույներն իրենց բաժնում այլևս թաղավոր չնշանակեցին, այլ այն կողմի նախարարներին առաջնորդում էր քաջ Գաղափոնը, իսկ հույներն իրենց մասի աշխարհի իշխան նշանակեցին կոմսեր:

ԵՐԱՆՆԻ ՄԵՍՐՈՊԻ ՄԱՍԻՆ

Տեսնելով, որ Հայոց թագավորութեան վերջը հասել է, Մեսրոպն (աշխարհի) խռովութուններն իր համբերութեան նյութ դարձրեց: Նա Տարոնի Հացիկաց (գյուղից) էր, անվել ու սովորել էր մեծն Ներսեսի մոտ և նրա վախճանվելուց հետո արքունական դասը քարտուղար էր նշանակվել: Նա սիրեց մեծահեղութեան վարքը, ինչպես ասել է մեկը³⁰⁷), թե ալիկոծված նավն շտապում է դեպի նավահանգիստը, իսկ ժուժկալող մարդը անապատ է փնտռում: Այսպես էլ նա, աշխարհային զբաղմունքներից փախչելով դեռ ղցելով մարմնական պատիվը, գնում էր երկնավորի հետևից: Գնում է Գողթն դավառ և ապրում է մեծակյացի կյանքով: Այդտեղ թաղնված հեթանոսական աղանդը, որ Տրդատի օրերից մինչև այդ ժամանակ ծածուկ էր մնում և Արշակունյաց թագավորութեան տկարանալու ժամանակը երևան եկավ, նա վերացրեց դավառի իշխանի օգնութեամբ, որի անունն էր Ծարիթ: Այստեղ աստվածային նշաններ երևացին, ինչպես սուրբ Գրիգորի ժամանակ. մարմնավոր կերպարանքով դեերը, հալածված, ընկնում էին Մարաց կողմերը: Սրանից ոչ պակաս բաներ արավ և Սյունյաց աշխարհում, նրա վաղինակ իշխանի օգնութեամբ:

Սրբ երանելի Մեսրոպն ուսուցանում էր, ոչ փոքր նեղութուն էր կրում, որովհետև ինքն էր թե՛ կարգացողը և թե՛ թարգմանողը, և եթե մի ուրիշն էր կարգում, երբ ինքն այնտեղ չէր լինում, ժողովրդին անհասկանալի էր մնում՝ թարգմանիչ չլինելու պատճառով: Ուստի նա միաջը դրեց մի հնարք դռնել, Հայոց լեզվի համար ստուեր ստեղծել, և աշխատանքի անձնատուր լինելով զանազան փորձերով շարշարվում էր:

ԱՐՇԱԿԻ ՄՈՏ ԵՂԱՆ ԿԱՍՏԱՆՆԵՐԻ ԴԱՐՁԸ ԵՍՍՐՈՎԻ ՄՈՏ

Հայոց նախարարները տեսնելով, որ հույները նրանց վրա թագավոր չնշանակեցին, դժվար համարելով անստանդորդ լի-

նելը, որոշեցին կամավորապես Հնազանդվել Խոսրով թաղավորին: Ուստի նրան թուղթ զրեցին այս բովանդակութամբ —

Նախարարների քուլքը Խոսրովին

«Ստրասելատ Գաղավոն և Հունաց բաժնի Հայոց բոլոր նախարարները, մեր տեր Խոսրովին, Այրարատի կողմի թաղավորին, ողջունք:»

Տե՛ր, դու ինքդ դիտես մեր հավատարմութունը Հիշատակաց արժանի մեր Արշակ թաղավորին, որը մենք անխախտ պահեցինք մինչև նրա մահը: Այժմ մենք որոշել ենք նույնպիսի հավատարմութամբ քեզ ծառայել, եթե այս երեք բանը պայմանազրույ մեզ կհաստատես — առաջին՝ չես Հիշի մեր հանցանքը, որ քեզ հետ պատերազմեցինք, ստիպված և ոչ թե մեր կամքով: երկրորդ՝ որ մեզ կվերադարձնես այդտեղ Պարսից բաժնուժ եղած մեր բոլոր ժառանգութունները, որ արքունիք դրավեցիր: և երրորդ՝ որ և է հնարքով մեզ կազատես կայսրից, որպեսզի չվրդովեն մեր բնակութունները, որոնք որ մեզանից իշխանութուն ունեն այս (Հունական) բաժնուժ: Եվ այս ուխտի պայմանը կզրես, և խաչի կնիքով կհաստատես, որը տեսնելով մենք կիութանք զո ծառայության մեջ մանկու: Ողջ եղիր, մեր տերդ:»

Խոսրովը դրուժ է պատասխան.

Խոսրովի քուլքը նախարարներին

«Բաջարանց Խոսրով, Հայոց թաղավոր, Գաղավոն Ստրասելատիդ և բոլոր մեր նախարարներիդ, շատ ողջունք:»

Ուրախ եղեք և մենք էլ ողջ ենք և ուրախացանք ձեր ողջության լուրն առնելով: Ահա ձեզ ուղարկում ենք ուխտի պայմանադիրը ձեր խնդրածի համաձայն: Առաջին՝ որ չենք Հիշի ձեր հանցանքը, որ մենք հանցանք իսկ չենք համարում, այլ իբրև երախտադեա մարդկանց հավատարմութուն դեպի Արշակունի թաղավորը, որին ծառայում էիք, ինչպես, Հույս ունենք, կլինիք և դեպի մեզ: Երկրորդ՝ որ ձեզ կվերադարձնենք ձեր այն ժառանգութունները, որ դրավել ենք արքունիք, բացի նրանցից, որ ոճանց պարզակեցինք, որովհետև թաղավորների պարզակները հետ չեն առնվում՝ եթե հանցանք չեն դործել:

(սասցողները), մանավանդ որ դրանք արդեն մուծվել են մեր տիրոջ՝ արքայից արքա Շապուհի դիվանը: Բայց դրա փոխարեն ձեր (ժառանգության) պակասությունը կլրացնենք արքունիքից: Երբորդ՝ որ ձեզ կազատենք Հունաց դործակալներից, թեկուզ կայսրի հետ պատերազմելով, թեկուզ խաղաղությամբ: Իսկ քեզ, Գազարով³⁰⁸, իմ արյունակից և հարազատ, կը պատվեմ: ոչ թե քո վաղեմի աղքատականության համարձայն, այլ ըստ այժմյանի՝ քո մոր Արշանուշի Արշակունի ծագման. ուստի քեզ քո հայրենական կամարական (ցեղից) հանելով, կը մոցնեմ քո մայրենական, այսինքն իմ ցեղի մեջ, Արշակունի անունով:

Գազարունն այս տեսնելով՝ շատ շուտով բոլոր նախարարներին դարձնում է Խոսրովի մոտ և բոլոր խնդրածներն ու խոստացվածները ձեռք բերելով բախտավորվում է և շատ փառավորվում: Բայց Սամվել Մամիկոնյանը ձեռք դցելով Խոսրովի թուղթը և նախարարների թղթի պատճենը՝ նրանցից զատվեց ու զնաց Արկադի մոտ: Որովհետև նա սպանել էր իր հորը՝ Վարդանին, ուրացության պատճառով, ինչպես և մորը, Տաճատուհուն, ուստի երկյուղ կրելով պարսիկներից և Արծրունիներից, իր քեռիներից, չէր համարձակվում հույներից անջատվել: Արկադը նրան բարեք արավ և հրամայեց այդ թղթերի օրինակները, հունարեն ղրությամբ, իր դիվանը դնել, որպեսզի ապստամբած ցեղերի հիշատակը պահպանվի. և մինչև այսօր էլ մնում են:

ԽԹ.

ԽՈՍՐՈՎԻ ՄԻԱԳԵՏՆԸ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՎՐԱ ԵՎ ՄԵՆՆ ՍԱՀԱԿԻ
ԵԳԻՍՏՈՊՈՍԱԳԵՏՈՒԹԵԱՆ ԱԹՈՒՐ ՆՍՏԵԸ

Երբ Խոսրով տիրեց Հայոց բոլոր նախարարներին, ինչպես ցանկանում էր, Արկադին դիմում է խնդրելով, որ իրեն հապառա Հայաստանի հունական մասն էլ, որը չեն պահելով՝ նրան ճշտությամբ հարկերը կվճարի, ինչպես նրա դործակալները: Եվ Արկադը կատկածելով Հայոց նախարարների միաբանությունից, թե նրանք միաբանելով իրենից բաժինը կտանեն և պարսիկներին կտան, կտոտրում է Խոսրովի խնդրածը:

Մրանից հետո վախճանվում է Ասպուրակես եպիսկոպոսու-
պեար և Խոսրովը նրան հաջորդ է նշանակում Սահակին, մեծն
Ներսեսի որդուն, Աթանազիենեսի որդու, Հուսիկի որդու, Վեր-
թանեսի որդու, սուրբ Գրիգորի որդու: Սա բոլոր առաջինու-
թյուններով իր հայրերին նմանեց, աղոթքի կողմից վերազան-
ցելով: Որովհետև նա հավաքեց վաթսուն աշակերտ մայրա-
քաղաքների սուլդաների⁽²⁰⁾ նման, կրոնավոր մարդիկ, մազեղեն
հագած, երկաթով պատած, ստարաբիկ, որոնք միշտ շրջում է-
ին նրա հետ, որոնցով եկեղեցական պաշտամունքի կանոնը ուն-
խտիտան հաստատում էր անապատականներին նման և մեր աշխար-
հի հողքը քաշում էր աշխարհականների նման: Նրա մտտ եկավ
Մեսրոպը հայերեն գրելի հարցի առիթով և տեսավ, որ նա
ավելի ևս փափաղում է այդ բանին: Ետտ ջանքերից հետո, երբ
օդուտ չտեսան, դարձյալ աղոթքի ապավինեցին, ասածուց
խնդրելով: Միմյանցից բաժանվելով՝ Մեսրոպը դնաց իր կա-
ցարանը. խստակյաց վարքի անձնատուր լինելով՝ ավելի և ա-
վելի ճիղ էին թափում:

Ծ.

ԽՈՍՐՈՎԻ ԿԱՊՍԵԼԸ ԵՎ ՆՐԱ ՓՈԽԱՐՆՆ ՆՐԱ ՎՈԱՄԵԱՊՈՒՆ ԵՐԲՐ
ԹԱԳԱՎՈՐՅԸ

Բայց Եսպուհ նեղացած էր Խոսրովի վրա, որ նա անձնա-
կան բարեկամություն հաստատեց Արկադի հետ և առանց (իր)
հրամանի եպիսկոպոս նշանակեց մեծն Սահակին, ուստի նրան
մեղադրություն ուղարկեց սպանելիքով: Խոսրով ըմբոստա-
ցավ, խրոխտալով հանդընարար պատասխանեց և պատգամա-
վորներին անարդանքով հետ դարձրեց: Եվ խկույն սկսեց խո-
սել Արկադի հետ, որ Եսպուհի հետ (կնքած) հաշտությունը
լուծե և զորքով իրեն օգնե, և ինքը բոլոր մեր աշխարհը նրան
կդարձնե: Բայց Եսպուհը մեր լրատու նախարարներից հրա-
պուրվելով անմիջապես իր Աքուաչիր որդուն Հայաստան է ու-
ղարկում մեծ զորքով: Եվ որովհետև Արկադ հրաժարվեց Խո-
սովին կողմնակից դառնալ, նա օտար ազգերից ոչ ոքի օգնա-

կան չդանելով և չկարողանալով ոչ դիմադրել և ոչ խուսափել Եապուհից, զնաց նրա մտա :

Արտաշէրը նրան թաղալորությունից զրկելով՝ նրա տեղ նշանակում է նրա Վասաշապուհ եղբորը, բայց ոչ Սահակին և ոչ էլ Պոսրովից նշանակված նախարարներից որևէ մեկին թողնց, այլ խախտեց իրենց պատիվներին³¹⁰ նաև Հրամայեց, որ Հույների հետ էլ նախկին կարգը պահպանեն : Եվ մի սուլար դուռը (Հայաստանում) թողնելով՝ ինքն շապում էր Տիգրան հասնել, աչքի առաջ ունենալով Հոր Ծերությունը, իր հետ տանելով Պոսրովին, Անհուշ կոչված բերդը գնելու համար, Հինգ տարի թաղալորելուց հետո : Նրա հետ տարալ նաև Գաղափունին՝ կապանքներով, նրա քաջությունից կասկածելով, և Հրամայեց արքունիք զբաղել նրա տունը, ինչպես և նրա Ծովարը եղբոր և Պարգև Ամատունու (տները) : Որովհետև այս երկուսը իրենց յոթը Հարյուր զինվորներով կարավանին ճանապարհի վրա հետամուտ լինելով՝ Հարմար ժամ դտան իրենց Պոսրով թաղալորին ազատելու, բայց չհաջողեցին, որովհետև նրա օտները չլիցաներով կապված էին : Որտա կույլ տեղի ունեցալ, որի մեջ սպանվեցին Ծովաթըր և Պարգևի որդի Մանվելը և սըրանց հետ ուրիշ շատերը : Իսկ Պարգևին կալանավորելով տարան Արտաշիրի առաջ և նա Հրամայեց, որ նրանից տիկ հասնեն, (փչելով) ուռեցնեն և Պոսրովի աչքի առաջ դնեն շարունակ :

ԾԱ.

ՄԵՆՆ ՍԱՀԱԿԻ ՏԻՍՐՈՆ ԳՆԱԸ ԵՎ ՎԵՐԱՎՐՁԸ ՄԵՆԱՐԱՆՔՆԵՐՈՎ ԵՎ ՊԱՏԻՎՆԵՐՈՎ

Մի քանի սուրբ և երևելի մարդիկ, որ մեր աշխարհի նախարարների և եպիսկոպոսների մեջ առաջիններն էին և մեր լուսավորության պտուղառները, որդեծնությամբ իջան մինչև մեծն Սահակ, որ այլևս արու դավակ չուներցալ, այլ մի դուստրը Սահականույշ անուկով, որ ամուսնության տրվեց Համադասպ Մամիկոնյանին : Եվ երբ Սահակ ասպետը, Հայոց քաջ սպարապետը, մեռավ, սուրբ Սահակն աղաչում էր Պոսրովին, իսկ նրա կապվելուց հետո նրա եղբորը՝ Վասաշապուհին, որ

(Մահակ սպարապետի տեղ) նշանակե (Համազասպին), բայց մշտամշտապես էր հրաժարվում էր այդ բանն անել առանց արքայից արքայի հրամանի, հիշելով, որ հենց այսպիսի բաների պատճառով մշտապես է կրում իր Սոսրով եղբայրը: Ուստի (ս. Մահակը), իր աղջկա թախանձելուց, (թաղավորից) թղթեր աննկելով անձամբ դեպ Գարսից Արտաշիր թաղավորի մոտ, որ իր հոր յոթանասուներեք թաղավորներից հետո թաղավորն էր ստարի:

Նրանից շատ մեծարանք դատով, նախ՝ պահապաններին ազնորական ցեղի պատճառով, և երկրորդ՝ որ աստված իր ծառաներին հարգելի և պատվավոր է հանդիսացնում անհավատներին առաջ: (Թաղավորը) նրա խնդիրներն ամբողջապես կատարեց. նախ նրա Համազասպ փեսայի վերարժմամբ, և ապա նրա առաջ հանցավոր կամոարական և Ամատունի ցեղերի մնացորդների վերարժմամբ, որոնք պահ էին մտել թաղավորին անհայտ տեղերում: (Ս. Մահակը) խնդրեց նրանց դժբախտ, ինչպես աստվածային հրաման է, որ որդիները իրենց հայրերի հանցանքների համար չդատվեն, մանավանդ որ հանցավոր հայրերը հենց իրենց հանցանքի համար մեռան: (Թաղավորը) նրանց մնացորդներին կյանք շնորհելով՝ հրամայեց այդ երկու ցեղերի աները, որ արքունք էին դրաված, նրանց վերադարձնել, բայց նրանց չհաստատել իրենց նախկին հայրենական դահում, այլ շատ նախարարներից ներքև դասել, կրտսերագույն նախարարների շարքում: Իսկ Համազասպի ցեղը, այսինքն Մամիկոնյան տոհմը վեր բարձրացնել, որպեսզի Հայոց նախարարների մեջ հինգերորդ դահը դրավեն, և այսպես էլ դրել իր դիմումում:

Որովհետև (պարսիկները) սովորաբար այս երկու կարգն էին պահում. երբ նոր թաղավոր էր նստում, խոհույն արքունական դանձարանում և դաժ ըստ դրամները փոխում էին՝ նորի պատկերը դրոշմելով, ղիվանի դրոթյուններն էլ փոխում էին նրա անունով, հինը չոչնչացնելով, այլ փոքր ինչ զանազանելով: Իսկ եթե երկար ժամանակ թաղավորեր և նոր աշխարհազիր աներ, այս դեպքում դեն էին դրում ինչ որ հնից (մնացած ու) փոփոխված էր, որպեսզի բոլորը նորի անունով դրվի: Արդ՝ Արտաշիրը կարճատև թաղավորության պատճառով

նոր աշխարհագիր անելու ժամանակ չունեցաւ, այլ հրամայեց հնից փոփոխուած (դիվանում) դրել այս ամենը¹¹), և տալ Համադասպին (վերոհիշյալ) դահն ու պատիվը՝ գյուղերի և դատակերտների իշխանությամբ, այլև Հայոց սպարապետութունը, որին ցանկանում էր. և մեր Վասազապուհ թագավորին դրեց հետևյալ հրամարտակը —

Արտաշիւի բուզբը Վասազապուհին

Վասազապուհանց քաջ, արքայից արքա Արտաշիւր, մեր կրորդ Վասազապուհին, Հայոց թագավորին, շատ ողջունք:

Ստացա թղթերդ, որ դրել էիր Սահակ կախկապոսի մասին, և հիշեցի սրա նախնիքների երախտիքը, որոնք Սուրենյան Պահլավի նախարարներ էին և հոգարությամբ հանձն առան իմ նախնի և իմ համանուն Արտաշիւի տերութունը, և այնքան սովելի նրան սիրեցին, քան իրենց ազգայիններին, որ չբավականացան միայն այտուղ Պարսից աշխարհում նրանց հետ կռվել, այլ և նրա (Արտաշիւի) պատճառով ձեր աշխարհը դալով սպանեցին Խոսրովին, զո նախնուն և իրենց կատարած սպանության տույժը հատուցին իրենց մահով: Իսկ սպանողի որդին, Գրիգորը, հիվանդացած Տրդատին բժշկելով՝ վերագարձրեց նրա կորցրած կյանքն ու թագավորութունը, որի պատճառով ավելի շատ երախտավոր եղավ դեպի ձեզ: Ուստի (Սահակ կախկապոսին) որդիացած Համադասպին գործերիդ վրա սպարապետ նշանակիւր մեր հրամանով և նրա ցեղին տուր նախարարներիդ մեջ պատվի հինդերորդ դահը, և թող դրանք աիրեն այն դուրդերին և դատասկերտներին, որ զո նախնիքները տվել են դրանց Հայրերին: Նույնպես այն (երկու) հանցավոր ցեղերի տները, որ արքունիք էինք դրավել, բաց թող, որպեսզի նրանց մնացորդներն աներկյուղաբար ժառանգեն. բայց նրանց չարժանացնես իրենց Հայրենական դահերի պատվին, ինչպես մենք էլ հրամայեցինք դրել մեր դիվանում: Ողջ եղիւր:

Բայց երբ մեծն Սահակ եկավ և Արտաշիւի բուռը պարզվածները հաստատեց, Պարսից Արտաշիւր թագավորը մեռավ և նրա տեղ թագավորեց Վասազը, որ Կրման ևս է կոչվում՝ տասը տարի: Նա միևնույն բարեկամութունը պահպանեց Հայոց աշ-

խարհի մեր Վասմշապուհ թագավորի և մեծն Սահակի հետ. Վասմի և Արկադի միջև էլ խաղաղություն էր տիրում: Եվ Վասմշապուհը տիրում էր մեր աշխարհին և հպատակվում էր երկու թագավորներին, հարկ վճարելով՝ Պարսից բաժնի համար Վասմին և Հունաց բաժնի համար Արկադին:

ԵՐ.

ԳԱՆԻԵԼԹԱՆ ՆՇԱՆԱԳԻՐՆԵՐԻ ՄԱՍԻՆ

Այդ ժամանակ Արկադը հիվանդացավ, Բյուզանդիոնում մեծըն Հովհաննեսի³²) պատճառով ահազին շարժում և հրդեհներ ծաղեցին և Հունաց թագավորությունը շփոթության մեջ ընկավ. զորքերը պատերազմում էին իրար հետ և պարսիկներին հետ: Ուստի Վասմը մեր Վասմշապուհ թագավորին հրամայեց իջնել Միջագետք, խաղաղացնել ու կարգի բերել և երկու կողմերի զործակալներին (վեճերը) վճռել: Երբ նա դնաց այս ամենը կարգավորելու, քիչ նեղություն չէր կրում քարտուղարի պատճառով, որովհետև այն օրից, որ Մեսրոպն արքունական դռնից հեռացավ, նա ոչ մի ճարտար չպլիբ գտնել չէր կարողանում, որովհետև պարսկական զիբ էին զործածում: Այս առիթով նրան ներկայացավ Հարել, անուծով մի քահանա և խոստանում էր հայերեն լեզվի տառեր ստեղծել, որ հարձարեցրել էր Դանիել կալիսկոպոսը, իր մերձավորը: Թագավորն անվույթ գտնողից, և Հայաստան գալով տեսավ, որ բոլոր կալիսկոպոսները ժողովվել են Մեծն Սահակի և Մեսրոպի ժոռ, հայերեն գրերի գյուտի մասին հողալու: Երբ թագավորին իմաց տվին այս մասին, նա նրանց պատմեց՝ ինչ որ վանականն ասել էր: Երբ լսեցին, նրան սկսեցին թախանձել, որ այդ կարևոր բանին հող տանի:

Ուստի նա Վահրիճ անուծով մի մարդու, Սագունի ցեղից, որ պատվված էր Հայոց աշխարհում, իրեն հավատարիմ էր և շատ փախազում էր այդ զործին, պատգամավոր ուղարկեց հիշյալ Հարելի ժոռ: Նրան հետն առած՝ միասին գնացին և Դանիելից լավ հմտացան վաղուց գրված տառերի շարքին, որ գաստավորված էր հունարենի օրինակով, և բերին մատուցին

մեծն Սահակին և Մեսրոպին³¹³) Որոնք սովորելով ու երեխաների էլ վարժեցնելով քիչ տարիներ, համողիցին, որ այդ նշանագիրները, այդ մուրացված դժագրությունը, ընդունակ չէր վանկ առ վանկ ճիշտ արտահայտել հայերեն բառերի հրճյունները:

ԾԳ.

ԻՄՍՐՈՊԵԱՆ ՆԵԱՆԱԳԻՐՆԵՐԻ ՄԱՍԻՆ. ՈՐ ՏՐՎԵՑԻՆ ԵՐԿԱՅԻՆ ԵՆՈՐՀՈՎ.

Մրանից հետո ինքը Մեսրոպը աշակերաներով իջնում է Միջագետք նույն Դանիելի մոտ, և նախկինից սովելի բան չգտնելով՝ անցնում է Եդեսիա, Պղատոն անունով մի հեթանոս ճարտասանի մոտ, որ դիվանի պեան էր: Նա ուրախությամբ ընդունեց, և ինչքան որ հայերեն խոսքեր միտքը բերում էր՝ հավաքելով և շատ ջանք թափելով օգուտ չունեցավ հոետորը, և խոստովանեց իր տղիտությունը: Բայց նա ասաց, թե ինքն առաջ ունեցել է մի ուսուցիչ, շատ հմուտ մարդ, որ հետո ճարտարների դրվածքներն Եդեսիայի դիվանից առնելով դնացել ու քրիստոնեություն է ընդունել, անունը Սպիրիանոս. Հերան, ասաց, փնտռիր դաիբ, որ քո վափազը լցնե՛ս:

Այն ժամանակ Մեսրոպը Բարիլոս եպիսկոպոսից օղնություն դանելով՝ Փյունիկեով անցնում դիմում է Սամսո, սրովհետև Եպիփանոսը մեռած է լինում, թողնելով մի աշակերտ Հուսիտոնոս անունով, որ հունարեն դրության հրաշալի արվեստ ուներ և առանձնացել էր Սամսոում: Մեսրոպը դնում է սրա մոտ և արանից էլ շահ չգտնելով՝ ապավինում է աղոթքի: Եվ տեսնում է ո՛չ երազ քնի մեջ, ո՛չ տեսիլք արթնության մեջ, այլ սրտի դործարանում նրա հոգու աչքերին երևում է աջ ձեռքի թաթ՝ քարի վրա դրելիս, այնպես որ քարը դժերի հետքը պահում էր, ինչպես ձյունի վրա³¹⁴): Եվ ոչ միայն երևաց, այլ և բուրբ (դրերի) հանդամանքները նրա մտքում հավաքիցին ինչպես մի ամանում: Եվ աղոթքից վեր կենալով՝ ստեղծեց մեր նշանագիրները, Հոսիանոսի հետ ձևակերպելով Մեսրոպից պատրաստված դրերը, հայերեն տառերը ճիշտ հանդիպեցնելով հունարենի հնչյուններին: Եվ իսկույն ձեռնարկեցին թարգմանության,

խորհրդարար սկսելով (Սողոմոնի) Առակներից, ամբողջ քա-
ներկու հայտնի դրժերը և նոր կտակարանը ժողովարում է հա-
յերեն լեզվի²¹⁵), նույնպես և նրա աշակերտները, Հոհան Եկ-
ղեցացին և Հովսեփ Պաղնացին, միևնույն ժամանակ իր այլևի
փոքր աշակերտներին սովորեցնել տալով դրույթյան արվեստը:

Ե՛ն.

ՀԱՅՈՑ, ՎՐԱՅ ԵՎ ԱՂՎԱՆԻՑ ԳՐԱԳԻՏՈՒԹՅԱՆ ՄԱՍԻՆ

Արհարը վախճանվելով՝ նրա տեղ թաղավորեց նրա որդին,
որ կոչվեց Թեոդոս Փոքր. նա նույնպիսի բարեկամություն
պահպանեց մեր աշխարհի և մեր Վառձապուհ թաղավորի
հետ, բայց իր մասը նրան չհավատաց, այլ իրեն պահեց՝ դո-
ծակալներով, և պարսից Հազկերտ թաղավորի հետ խաղաղու-
թյուն կնքեց: Այս ժամանակներն եկավ Մեսրոպը, բերելով մեր
լեզվի նշանադիրները: Նա Վառձապուհի և մեծն Սահակի
հրամանով ընտրությամբ երեխաներ ժողովեց, ուշիմ, առաջ-
ջակաղմ, լավ ձայնով և երկար շնչառությամբ²¹⁶): բոլոր դա-
վառներում դպրոցներ հիմնեց և պարսից բաժնի բոլոր կողմե-
րը սովորեցրեց, բացի հունական մասից, որոնք ձեռնադրու-
թյան փոխարեն տուսեցին²¹⁷), որովհետև կեսարիայի աթուղին
ենթարկվելով՝ պեաք է հունարեն դիր և լեզու դործածելն և
ոչ ասորերեն:

Մեսրոպ Վրաց աշխարհը դնալով՝ նրանց համար էլ, իրեն
արված երկնային շնորհով, ստեղծում է նշանադիրներ, մի ոմն
Ջաղայի հետ, որ հունարեն և հայ լեզուների թարգմանիչ էր,
օժանդակություն դանելով նրանց Բակուր թաղավորից և Մով-
սես Եպիսկոպոսից: Ընտրում է երեխաներ, բաժանում է եր-
կու դաս, և նրանց համար ուսուցիչներ է թողնում իր աշա-
կերտներից Տեր Խորձենացուն և Մուշե Տարոնացուն:

Ինքն իջնում է Աղվանք, նրանց Արսիպղեն թաղավորի և
Երեմիա Եպիսկոպոսապետի մոտ, որոնք հոժարությամբ հանձն
առան նրա ուսումը և նրան հանձնեցին ընտիր երեխաներ: Նա
կանչեց Բենիամին անունով մի շնորհալի թարգմանիչի, որին
անմիջապես արձակեց Սյունիքի տեր երիտասարդ Վասակը, իր

Առանձինս եպիսկոպոսի միջոցով, որոնց (օգնութեամբ) նա Նշա-
նադիրներ ստեղծեց Գարդարացոց այն կոկորդաձայն, կոչա,
խժական, կոպիտ լեզվի համար: Այնտեղ վերակացու թողնելով
իր Հովնաթան աշակերտին, նաև արքունական դռանը ջուհա-
նաներ նշանակելով՝ ինքը վերադառնում է Հայաստան և տեո-
նում է, որ Մեծն Սահակ դրաղված է (ս. Ղրբի) թարգմա-
նութեամբ ասորերենից, Հունարեն չգտնվելու պատճառով: Ո-
րովհետև նախ Մեհրուտանն այրել էր Հունարեն գրքերը մեր
ամբողջ աշխարհում, իսկ այնուհետև, երբ Հայոց աշխարհը
(երկու մասի) բաժանվեց, պարսիկ վերակացուներն իրենց մա-
սում ոչ ոքի թույլ չէին տալիս Հունարեն սովորել, այլ միայն
ասորերեն:

ՆԵ.

ԽՈՍՐՈՎԻ ԿՐԿԻՆ ԹԱԳԱՎՈՐԵԼԸ ԵՎ ՆՐԱՆԻՆ ԷՆՏՈ ՊԵՐՍԻԿ ԵՍՊՈՒԼԻ
(ԹԱԳԱՎՈՐԵԼԸ)

Վաստշապուհ զսան և մեկ տարի թագավորելով մեռնում
է, թողնելով մի տասնամյա որդի, Արապչես անունով: Այն ժա-
մանակ մեծն Սահակը զնաց Պարսից Հաղկերտ թագավորի դու-
ռը՝ կապված Խոսրովին խնդրելու, որ Արտաշիրի մահից հետո
(կապանքներից) լուծվելով՝ արձակ պահվում էր Անհուշ բեր-
դում Վասիի ժամանակ: Հաղկերտը համաձայնելով կատարում
է նրա խնդիրը, (Խոսրովին) տերութունը տալով արձակում է
Հայաստան: Սա խնդրեց Հրահատին, Գաղավանի որդուն, որին
հոր մահից հետո հանել էին Անհիլիի ամբողջ և (զորքի հետ)
ուղարկել էին Սաղաստանից³¹⁸) էլ այն կողմը: Խոսրովը նրան
այլևս չկարողացավ տեսնել՝ կրկին անգամ միայն մի տարի
թագավորելով:

Նրանից հետո Հաղկերտը ոչ թե նրանցից, այլ իր Շապուհ
որդուն թագավորեցրեց Հայոց վրա այսպիսի չար դիտավորու-
թեամբ, որ նախարարները դրանով նրա մոտ լինելով՝ նրան
կրնտեսլանան խոսակցութեամբ, առնել-տալով, խնճուղքներով,
որսի զրոտանքներով, այլ և խնամութեամբ, նոր ազգակտնու-
թյուններով կժտանան, և զուցե հնար լինի նրանց սայթաքեց-

նէլ զեպի մաղղեպահան կրոնը, որով բուրբովին կանջառվեն
հույներէց: Անմիտը չգիտեր, թե ճճերը ցրվում է հեթանոսնե-
րի խորհուրդները²²⁹), թեպէտ մի արժամանակ հաջողվեց (նրա
խորհուրդը): Որովհետև Համազասպը մեռնելով և Սահակը մեծ
ուրի մեջ լինելով՝ ոչ ոք Հայոց գնդերը չհալաքեց չմարանեց:
Ուստի Ծապուհը հեշտութեամբ մուտք դարձեց Հայաստան, իր
հետ բերելով Հրահատին և բոլոր աքսորականներին. բայց, նա
չկարողացավ նախարարներէ համակրութեամբ շահել, այլ բո-
լորը նրան ատեցին և թաղավորաբար չէին մեծարում որսի կամ
խողերի ժամանակ:

Մի անգամ զեպը կզավ հանդիմարար արշավելու ցիւներէ և-
բաժանակներէ հետեից խորդուրտ և քարքարոտ տեղերով: Ծա-
պուհը սկսեց հետ մնալ: Ատոմ Մոկացին պարտավանքով ասաց
նրան. «Գնա՛, դնա՛, պարսից աստվածորդի, եթե աղամարդ
ես: Իսկ նա ասաց. «Գու՛ դնա, քարքարուտների մեջ արշա-
վելը դեւերի գործն է»: Մի ուրիշ անգամ զեպը կզավ կղեգ-
նաւանների մեջ կրակով կինճեր որսալ: Թով կղեգների մեջ Ծա-
պուհը չհամարձակվեց ձին լավ քշել, այնպէս որ կրակը նրան
չբջատտեց, և նա երկու կողմը նայելով՝ այս ու այն կողմն
էր ընկնում ձիով: Ատոմը դարձեալ ասում է. «Պարսից աստ-
վածորդի, ահա քո հայրն է և աստվածը, ինչո՞ւ ես վախե-
նում»: Ծապուհն ասում է. «Կատողները մի կողմ թող, նայի՛ր
որ կրակովն անցնես, որ ես էլ քո հետեից դամ, որովհետև
եթե ես առաջ անցնեմ, ձիս կխրտնի»: Այն ժամանակ նրան Ա-
սամը նախատեց ասելով. «Մի՛ թե սրանք էլ քարեր են, որ ես
առաջ անցնեմ. արդ, եթե դու մոկացիներին դիմադրի ես կո-
չում, ես էլ սասանյաններով կնամարդի կկոչեմ»: Նի՛ կրկնա-
բը մտրակելով՝ կրակի միջով անցնում էր ինչպէս ծաղկազարդ
հովիտով և ազատում էր Ծապուհին: Բայց դիտնալով, որ դրո-
սից հետո Ծապուհը լուռ չի մնա, անցնում դիւմ էր Մոկաց
աշխարհը:

Մի անգամ մականով խաղալիս՝ Ծապասպ Արծրուանուն ա-
ջողվեց գնդակը երկու անգամ խելի Ծապուհից: Սա մականով
նրան խիելով ասաց. «Ինչք՞ քեզ ճանաչի՛ր»: Իսկ նա պատաս-
խանեց. «Այո՛, ճանաչում եմ, որ ես էլ արքայորդի եմ, Սա-
նասարի սերունդ, և իրաջուճք ունեմ քո կղրայրների հետ թա-

դավորի բարձր համբուրելու, ինչպես և անուն եմ կրումս³³⁰): Այսպես ասելով մեծ քամահրանքով ձիարչավի ասպարեզից դուրս սլացալ⁽³³¹⁾:

Մի ուրիշ անգամ էլ ուրախության խնձույթի ժամանակ խոսքով Գարգամանցին գլինով հարբած՝ Ծապուհի ներկայության սիրահարված տարփածուի նման հետամուտ էր լինում մի կնոջ, որ վարժ մատներով ջնար էր անում: Ծապուհը զայբանալով հրամայում է նրան բռնել ու դահլիճում պահել, իսկ նա աջ ձեռքը սրի վրա դրած՝ Տրդատ Բաղբատուն նման, անցավ գնաց իր տունը, և արքունի սպասավորներից ոչ մեկը չհամարձակվեց նրան բռնելու, այդ մարդու վորձն ասաջուց առած լինելով:

Այս բաները պատմել մեզ հարկադրեց Քո ավելորդ խեղճերը:

ԾՐ.

ՇԱՊՈՒԼԻ ԼՍՍԱՍՏԱՆԻՑ ԳՆԱՆՈՒՑ ԼՅՏՈ ՊՍՏԱԼԱՅ ԱՆՏԵՐԸ ԵՎ ՆՐԱՆՑ
ԼՅՏՈ ԵՂԱՅ ԱՆԻՇԵԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

Ձորս տարի անարդարաբ թաղավորելուց հետո Ծապուհը լուր է ստանում, իր հոր հիվանդության մասին և դնում է շտապով, իր անդակալին ու զորազլխին հրամայելով, որ Հայոց մեծամեծներին բռնի և տանի Պարսկաստան: Բայց Ծապուհի Տխրոն հասնելիս մեռավ Հաղկերաբ, նրա հայրը, տասնևմեկ տարի թաղավորելով. միևնույն օրը նա ինքն էլ սպանվեց արքունի մարդկանց դավադրությամբ: Իսկ քաջ և բարերախոս Ներսես Ճիճրակացին, որ զորազլուխ էր դարձել, ժողովեց Հայոց նախարարներին իրենց զորքերով, Պարսից դըռդի հետ պատերազմ մղեցին, նրանց զորքերը կոտորեցին, իսկ Ապրսամ Սպանդուհին սպանեց նրանց զորավարին. ապա իրենք էլ ցրվելով, ինքնազլուխ կերպով շրջում էին լեռներում և ամուր տեղերում, իրենց գլուխը պահելու համար, և այս ժամանակ երևելի հանդիսացան բոլոր վանանդացիներն իրենց քաջությամբ: Այս կերպով մեր աշխարհը երեք տարի անխլտան մնալով, աղմուկներ է և խռովության մատնված, ավերվում ա-

մայանում էր, արքունական հարկերը պահպանում էին, ժողովրդի երթևեկի նանապարհները կապված էին, ամեն տեսակ բարեկարգութուն վրդովվում և անհետանում էր:

Նույն օրերում Պարսից վրա թաղալորեց Վուսա՛մ երկրորդը, որ մեր աշխարհից վրեժխնդիր կղամ, բայց հունաց բաձնին չդիպով, նրանց հետ խաղաղութուն պահպանելով:

Ե՛կ.

ՄԵՍՐՈՊԻ ԲՅՈՒՋԱՎԻՌՈՆ ՈՒՂԱՐԽԸ ԵՎ ԼԻՆԿ ԹՂԹԵՐԻ ՊԼՏՅՆՆԵՐԸ

Երբ մեծն Սահակ տեսավ այս բոլոր շարիքները Պարսից բաձնում, զնաց մեր աշխարհի արևմտյան կողմերը, Հունաց բաձինը, բայց իր արժանիքի համապատասխան ընդունելութուն չգտավ. ուստի Մեսրոպին և իր Վարդան թոռանն ուղարկեց Բյուզանդիոն Թեոդոս կայսրի մոտ, այսպիսի թղթով.—

Սահակի քուղքը Թեոդոսին(322):

«Խաղաղասեր կայսրին, իմ տեր Ավդեստոս Թեոդոսին Հայոց Սահակ կախկոպոսից ողջունյն:

Գիտեմ, որ մեր նեղության համբավը հասած էլինի ինքնակալիդ լսողության, ուստի քո բարերարության դթարարության վրա հույս դնելով աղայի՛նեցի ձեր սաքը. բայց իմ վիճակում ընդունելութուն չգտա այստեղի վերակացունների հրամանով: Մեզ այնքան ատեցին, որ մինչև իսկ չընդունեցին այն նշանադիրները, որ բերել էր նույն այս մարդը, որին ուղարկեցի ձեր բարերարության մոտ. (այդ նշանադիրները) նա դուել էր երկարատև դառն աշխատանքով Ասորոց աշխարհում: Ուստի խնդրում եմ ձեր տերության բարեհաճութունը, որ մեզ այստեղ մեր վիճակում իշխանությունից չզրկեն. հրամայեցե՛ք, որ մեզ ընդունեն և մեր ուսումը: Ողջ կղե՛ք»:

Թաղալորական քաղաքի կախկոպոսին էլ այս է գրում.—

Սահակի քուղքն Աստիկոսին:

«Սահակ, Հայոց կախկոպոս, մեր ուսուցիչ Աստիկոսին, աշխարհամուտ դառն կախկոպոսին, օրհնությամբ ողջունյն:

Ձեր սրբութեան վրա հուշա դնելով (մեզ մոտ) ուղարկեցինք մեր աշխարհի ուսուցանող Մեսրոպին և իմ թոռ Վարդանին, որպեսզի դրանցից լսելով մեր նեղութեան աղետները՝ մեծ թաղամօրին բարեխոսես մեզ օգնել, ինչպես ճշմարիտ սուրբիկ եղբայր: Ողջ եղիք:

Անատոլիոս զորավարին էլ դրում է հետևյալը.—

Մահակի բուղբը Անատոլիոսին:

«Մահակ Հայոց կախկոպոս, Անատոլիոս քաջ զորավարիդ, ողջույն:

Ենորհակալ եմ ասածուց, որ քեզ պատրաստեց մեր ապավիճութեան համար, ուստի հայտնում եմ քեզ, որ մեր նեղութեաններին ճար գտնելու համար արքունի դուռն ուղարկեցի մեր ուսուցանող Մեսրոպին և իմ թոռ Վարդանին, և խնդրում եմ քո քաջութեանից՝ նրանց նպաստել ճանապարհորդելու: Ողջ եղիք:

Անատոլիոսն այս տեսնելով, միանգամայն հիշելով Մեսրոպի առաքինութեան համբավը, որ առաջուց տարածված էր նրա մասին, ոչ փոքր ընդունելութուն ցույց տվեց նրանց, մինչև որ փոխնիփոխ սուբհանդակների միջոցով կայորին զեկուցեց և նրանց հրաման ստացավ՝ արժանավորապես շուտով ուղարկել: Ուստի Մելիտինե քաղաքում Ակակ կախկոպոսի մոտ պահում է աշակերտներին՝ բազմութունը, որոնց (Մեսրոպ) տարել էր իր հետ, նրանց գլխավորին՝ Ղեոնդի հետ, իսկ ինքը Մեսրոպին ու Վարդանին առնելով հանձնում է Գերջանի Գինդ կախկոպոսին և փառավորապես ճանապարհ է դրում: Այսպես նրանք մտան Բյուզանդիոն, ներկայացան մեծ թաղամօրին, ստացան, ինչ որ կհուսային և ինչ որ չէին հուսա, և վերադարձան այսպիսի թղթով.—

Թեոդոսի բուղբը Մահակին:

Ճնշակալ թեոդոս Ավգոստոս և Հռոմայեցիների կայր, Հայոց Մահակ մեծ կախկոպոսին ողջույն:

Մենք հաճեցանք տեսնել թղթերդ և վերահասու եղանք դրածներդ: Գեղ շատ մեղադրեցինք, որ բոլոր սրտով միտվեցիր հեթանոս թաղամօրների կողմը և մեզ մինչև իսկ դրով հարկ չհամարեցիր տեղեկութուն տալ: Մանավանդ սրանում ենք քեզ մեղադրում, որ արհամարհելով մեր քաղաքում եղող

նարտարենքին, ինչ-որ ստորինքի մաս էլը որոնում իմաստու-
թյան դյուսաբը: Այս պատճառով մենք բարեհաճ էինք, որ մեր
ծառաններն այդտեղ արհամարհեցին այդպիսի ուսումը: Բայց ո-
րովհետև Մեսրոպը հետո մեզ պատմեց, թե այդ արվեստը
դյուսիս եկավ երկնային շնորհով, մենք դրեցինք, որ սովորեցնեն
իսթափանությամբ սովորեն, և քեզ պատվով ընդունեն իբրև ի-
րենց իսկական ուսուցիչը, Կեսարիայի արքեպիսկոպոսի նման
սնունդն ու ծախսերը արքունիքից տրվին: Եվ հրամայեցինք
այդտեղ Հայոց աշխարհում մի քաղաք շինել իբրև ապավինու-
թյուն մեզ և մեր զորքերին: Քո (պատվի) համար անբառելիա-
նշանակեցինք Վարդանին, քեզ որդիացածի (փեսայի) որդուն,
և Մեսրոպին դրեցինք առաջին ուսուցիչների շարքում: Ողջ ե-
ղիք:

Ատտիկոս մեծ եպիսկոպոսն էլ դրեց հետևյալը.—

Ատտիկոսի բուզքը Սահակին:

«Ատտիկոս, Կոստանդնուպոլսի ինքնադյուսիս եպիսկոպոս,
մեր սիրելի եղբոր և աթոռակցին, Հայոց Սահակ եպիսկոպո-
սին, ողջունյալ տերով:

Շնորհ դուռնություն ենք մատուցանում աստծուն քո բարի
համբավիդ համար այդպիսի բարբարոս ազգի մեջ, բայց մե-
զազրանքից ազատ չենք թողնում, որ ավելի վաղ չհիշեցիր քո
երանելի նախնիքների, Գրիգորի և Ներսեսի սիրելությունը: Եվ
ավելի այս բանի վրա ենք դարմանում, թե ի՛նչպես թողիր ե-
կեղեցու աղբյուրը, մեր սուրբ Հովհաննես հորը, որի վարդա-
պետությամբ ոչ միայն այս տիեզերական մայրաքաղաքը լու-
սավորվեց, այլ և ամբողջ աշխարհի բոլոր քրիստոնյաները, ո-
րի պատճառով նրան Ոսկեբերան կոչեցին: Իսկ դուք նրան
դանց անելով՝ մեր ծարավը կամեցաք հաղեցնել անձրևի ջրերով,
մինչև որ Ամենակալը տեսնելով իզուր կրած նեղությունը՝ մեր
մեջ բղխեց ս. հոգու շնորհը, որի համար այժմ ուրախ ենք:
Արդ՝ մեր ինքնակալ Այդստոսի հրամանով քեզ իջավունք է
տրվում ուսուցանել մեր կողմի (Հայաստանը), իսկ բարբոս-
տոնների աղանդը³²³ կամ Հավանության բեր կամ Հալածիր քո-
վիճակից: Եվ քեզանից ուղարկված Մեսրոպին մեռնազրեցինք
եկեղեսիաստիկոս³²⁴):

ՄԵՐ ԱՐԵՎԱՏՅԱՆ ԿՈՂՄԵՐՆ ՈՒՍՈՒՑԱՆՆԵԸ. ԲՈՂՈՐԻ ԿԱՂԱՂԱՆԱԸ. ԵՎ
ԱՐՏԱԵՐԻ ԹԱԳԱՎՈՐՆԸ

Մեարոպ և Վարդան ստրատելաաք գալով՝ Անատոլ զորս-
գարին դառն մեր սահմանի մոտ հասած: Արքունիական հրամանն
ստանալով նա ավելի մեծ վստահությամբ և փութաշնանու-
թյամբ գործը գլուխ բերեց: Որովհետև իշխանները, գործա-
կալները, գլխավորները և առհասարակ այդ հողմում հայտնի
մարդիկ իրենց հոգար կամքով, կարծես աստվածային ձայնով
հրավիրված, գալիս ժողովում էին մի տեղ բոլոր քահանայա-
կան դասի հետ միասին: Եվ անմիջապես ուսուցման գործն
սկսելով՝ արագորեն արևմտյան կողմն էլ սովորեցրին արևե-
լյանին նման:

Այս ժամանակ Հայոց նախարարներից շատերը եկան մեծն
Սահակին հրավիրելու, որպեսզի դա միջամտե և բոլորին միա-
բանության բերե: Որովհետև Պարսից Վասթ թագավորը դիա-
նալով, որ առանց Հայոց նախարարների չի կարող մեր աշխար-
հը պահել, հաշտության բանակցություն է սկսում Սմբատ աս-
պետի միջոցով: Ուստի (Սահակը) Մեարոպին է հանձնում ար-
ևմտյան կողմի ուսուցման գործը և նրա մոտ է թողնում իր
Հմարակ և Համադաստյան թոռներին, Վարդան ստրատելաաքի
Ֆղբայրներին: Հրամայում է քննել պղծագործ բորբորիտոննե-
րին, և եթե ոչ մեղմությամբ և ոչ խստությամբ ուղղության
չգան, ապա շարշարանքներով հալածել, ինչպես թշնամիներ
թշնամիներից վրեժ առնեն, որպեսզի իրավացի մահով հողիների
անիրավ մահը խայտառակվի: Իսկ ինքն անցնում դալիս է Այ-
րարատյան դավառը, ժողովում է բոլոր նախարարներին և
Սմբատ ասպետին ու Վարդան ստրատելաաքին, իր թոռանը, ու-
ղարկում է Պարսից թագավորի դուռը:

Իսկ թագավորը հաշտություն հաստատելով՝ (նախարարնե-
րի) հանցանքները մոռացություն տալու թուղթ է կնքում և
նրանց խնդրով թագավոր է նշանակում Վասթյապուհի որդուն,
Արտաշեսին, փոխելով, Արտաշիբ կոչելով, և նրան է համառում
Հայոց աշխարհը առանց պարսիկ վերակացուի: Նա տիրեց վեց
տարի:

Անտառը զորաջարն արքունական հրամանն ստանալով՝ դալիս է մեր աշխարհը և շատ կողմեր շրջելով, հալանում է կարին դավառին՝ այնանդ շինելու արդավանդ, շատաջուր և բարեբեր քաղաքը, համարելով, որ այդ տեղը միջին դիրք ունի, ոչ շատ հեռու այն տեղերից, որտեղից բղխում են Սփրատի մի քանի աղբյուրները և հանդարտ հոսանքով առաջ գնալով ծովանում են, ճահճի տեսք ստանում: Այստեղ անհաշիվ քանակությամբ ձկներ են լինում և դանազան տեսակ թռչուններ, որոնք անվում էին այնտեղ, որոնց ձկերով միայն կերակրվում էին բնակիչները: Մի հահճի ափին եղեգնուտաներ մեծ քանակությամբ եղեգով: Դաշտերում՝ բուսնում են բարձր խոտեր և առատաբեր սերմատու բույսեր: Լեռները լիքն են կրճղակարաչի և որոնող երկներով: Բազմաթյամբ աճում են այդտեղ ընտանի եղջյուրավոր անասուններ, հաղթահասակ, խոշոր, լիքը մարմնով և պարարտ:

Մի դեղնակապիտ լեռան սաորոտում գտավ մի տեղ, որտեղ բղխում են բազմաթիվ մանր աղբյուրներ մաքուր ջրերով, և այդտեղ գծեց քաղաքի տեղը: Նրան շրջապատեց խոր սիսոով, շոտ խորը դրեց պատվարի հիմքը, նրա վրա ահադին բարձր աշտարակներ շինեց, որոնցից առաջինը կոչեց Թեոդոս՝ Թեոդոսի պատվին: Մրանից այն կողմը շինեց ժայռածև աշտարակներ²²⁵), նավերի ցուռակներ Նման, և անցքեր՝ ներս ընկած խորշերով, որոնք դեպի լեռն են դարձած: Այսպես շինեց նաև դեպի հյուսիսային դաշտը (նայող կողմում): Իսկ արևելք ու արևմուտք (դարձած կողմերում) կանգնեցրեց բուրբակածև աշտարակներ: Իսկ քաղաքի մեջ, մի բարձրավանդակի վրա, շինեց բազմաթիվ մթերանոցներ, որ կոչեց Ալգոստիոն, Ալգոստոսի պատվին: Մի շատ տեղերից անհայտ ուղիներով ուրիշ ջրեր բերեց մացրեց քաղաքը: Քաղաքը լցրեց գնեքերով ու պահապան գնդերով և կոչեց Թեոդուպոլիս, որպեսզի քաղաքի տնունը հիշելով անմահ մնա (Թաղավորի) անունը: Իսկ բղխող ջրամակները վերևից ծածկեց տաշած քարերով:

Մեքրուպը մնալով Շաղզոմք կոչված անապատ և հով տեղերում՝ առաջին խմբերի ուսուցումը վերջացրեց: Նա ոչ թե սովորեցնում էր որպես արվեստ, այլ աշակերտներին կարծես հողի էր ներշնչում իրրև առաջալ: Սրանից հետո այնտեղ իր աշակերտներից վերակացուներ թողնելով — Սպերում Ղևոնդին և Ենովքին, Դերջանում նրանց Գինդ կախկապոսին, իսկ Եկնդայց դավառում Դանանին, ինքը գալիս է Այրարատ և զնում է Գողթն, իր առաջին բնակության դավառը:

Որովհետև Հեթանոսական աղանդից մնացած դառն արժատը անիրշանության ժամանակ նորից երևան էր եկել և շատերի մեջ աարածվել: Մրանելին նրանց բնաջինջ արած՝ հայրարարու Գաի, Շարիթի որդու օգնությամբ, որ այդ դավառի իշխանն էր: Նաև տեղեկացալ, որ շարության առաջին ուսուցիչները Բաղասական կողմերումն են: Նա զնաց այնտեղ, շատերին ուղղության բերեց և քչերին անդառնալի կերպով հալածեց Հոնաց երկիրը: Այդ կողմերի ուսուցման դործը հավատալով Մուշեղ անունով կախկապոսին՝ ինքը դառնում է Գարգմանի ձորի կողմերը, որովհետև լսեց, թե այնտեղ ևս կան նույն աղանդին հետևողներ: Նրանց էլ զանելով՝ ուղիղ ճանապարհի է բերում, նորից ուղղության բերելով Գարգմանացոց իշխանին, որի առունն էր Խուրս: Այստեղից նրան հրավիրում է Գուգարացոց Առուշա բղեշիը, խնդրելով որ նույն դործի համար դա իր իշխանության երկիրը, Տաշիրք դավառը: Այնտեղ զնալով՝ նա ավելի լավ և ավելի հիմնավոր կերպով սովորեցրեց, քան ժյուս աշակերտածներին: Այս ժամանակ Վրաստանում թաղավոր էր նստել մի ոմն Արծիլ:

Այնուհետև Մեքրուպը հետ եկալ, և նա ու մեծն Սահակ նույն աշակերտներին, Հովսեփին և նրա ժյուս ընկերոջը Կողբ գյուղից, որի անունն էր Եղնիկ, ուղարկեցին Միջագետք, Եղևսիս քաղաքը, որպեսզի ինչ գրքեր որ այնտեղ գտնվեն առաջին սուրբ հայրերից գրված, շուտով մեր լեզվով թարգմանեն ու բերեն, որպեսզի այնուհետև Բյուզանդիոն ուղարկվեն նույն

գործով: Նրանք մի քանի ստախոս մարդկանցից հրապուրել էին ինքիներ ստանալով՝ իբր թե մեծն Սահակ և Մեարոպ պատրաստվում են ուրիշներին Բյուզանդիոն ուղարկել, իրենք, սուանց ուսուցիչներին հրամանին, այստեղից ուղղակի չվեցին գրեացին Բյուզանդիոն, նախանձախնդիր լինելով բարի ուսմանը: և հունարեն գրագիտութեան լավ վարժվելով՝ մեծարկեցին թարգմանելու և գրելու: Նրանց վրա նախանձելով նրանց աշակերտակից ընկերները, որոնց անուններն էին Ղևոնդ և Կարյուն, ինքնակամ ելան դեպքին Բյուզանդիոն նրանց մոտ: Ապա նրանց մոտ են դալիս նաև Հովհանն ու Արձանը, որոնց Սահակն ու Մեարոպը դեռ ավելի վաղ էին ուղարկել, բայց նրանք դանդաղ ուղևորվելով և ծուլարաբ տնտնալով՝ Կեսարիայում երկար մնացին: Նրանց բոլորին մեծ ընդունելութուն հույցովից բյուզանդացոց Մաքսիմիանոս եպիսկոպոսը:

ԿԱ.

ԵՓԵՍՍՈՍԻ ԺՈՂՈՎԻ ՄԱՍԻՆ. ՈՐ ԳՈՒՄԱՐՎԵՑ ԱՄԱՐԻՇԵՑ ՆՅՏՏՈՐԻ ՊԱՏՄԱՌՈՎ

Այս ժամանակները բյուզանդացիներին եպիսկոպոսութեան ամբողջ նստեց անարժանաբար ամբարիշտ նեստորը և հրեական հասկացողութեան հետևելով հայհայեց ամենասուրբ կույսին, (տեսելով թե) նա մարդածին է և ոչ աստվածածին: Որովհետև, (ասում էր նա), ծնվածը նրանից սկիզբ առավ. ուրիշ էր Մորիամից շնորհով ծնված որդին և ուրիշ էր հորից հավիտենական ժամանակներից առաջ ծնված որդին. այնպես որ լինում են երկու որդի և երրորդութունը դառնում է չորրորդութուն: Այս առիթով Ասիայի ծովահայաց Եփեսոս քաղաքում ժողովուրդին գրավոր վավերապիտեղներ ընթերցմամբ սուրբ հայրերը.— Կելսասինոս՝ Հռոմի եպիսկոպոսը, Կյուրեղը՝ Աղեքսանդրիայի, Հորնադը՝ Երուսաղեմի, Հոհաննեսը՝ Անտիոքի, Մեմոնը՝ Եփեսոսի, Պավղոսը՝ Հեմեսու, Թեոդոսիոսը՝ Անկյուրայի և ուրիշ շատերը, ընդամենը երկու հարյուր հայր, որոնք նեստորին նշովելով մի որդի աստու դավանեցին մեր տեղ Հիսուս

Քրիստոսին, և ամենասուրբ Մարիամ կուսին (դավանեցին) ստափածածին:

Եվ որովհետև նույն ժողովում չպատահեցին մեծն Սահակ և Մեսրոպ, ուստի նրանց դրեցին Կյուրեղ Ալեքսանդրացին, Պրոկոս՝ Կոստանդնուպոլսի և Ակակ Մելիթսինի եպիսկոպոսները, նրանց զգուշացնելով, որովհետև լսել էին, թե շարափառ աշակերտներից ոմանք եկել են Հայոց աշխարհը, իրենց հետ վերցնելով Թեոդորոս Մամուկստացու³²⁷⁾ դրքերը, որ Նեստորի ուսուցիչն էր եղել և Թեոդորի աշակերտը: Այնուհետև Եկան մեր Թարգմանիչները, որոնց անուններն առաջուց հիշել ենք, և գտան մեծն Սահակին և Մեսրոպին Տարոնի Աշտիշատում, հանձնեցին թղթերը և Եփեսոսի ժողովի կանոնները, սահմանված վեց կանոն, այլ և ս. դրքի սուսյգ օրինակները:

Մեծն Սահակ և Մեսրոպ ընդունելով (ս. դրքի օրինակը), նորից Թարգմանեցին մի անգամ շտապովի Թարգմանվածը, նրանց հետ միասին, նորից հորինելով ու նորոգելով: Բայց որովհետև նրանք մեր արվեստին³²⁸⁾ տեղյակ չէին, ուստի գործը շատ կողմերից թերի էր դուրս գալիս: Այս պատճառով մեծն Սահակ և Մեսրոպ մեզ առան օւղարկեցին Ալեքսանդրիա, պանծալի լեզուն սովորելու, իսկական ճեմարանում կատարելագործվելու³²⁹⁾:

և՛.

320) ՈՒՍՈՒՑԻՉՆԵՐԻ, ԻՐ ԵՎ ՈՒՍՈՒՄՆԱԿԱՆ ՃԱՆԱՊԱՐՀՈՐԴՈՒԹՅԱՆ ՄԱՍԻՆ, ԵՐԿԱՅԻՆ ՋՐԴԻ ՆՄԱՆՈՒԹՅԱՄԲ

Նրանք, որ շարունակ հետևում են իմաստասիրության և քննում են մաթեմատիկական գիտությունները, ստում են, թե աստղերը լույս են ստանում լուսնից, լուսինը լցվում է արեգակի լույսով, իսկ արեգակն արփային երկնքից. այնպես որ արփին լույսը սփռում է երկու դատիններում և այս երկու դատինները լույս են ստանում արեգակից ըստ դասի, ըստ շարմման և ըստ ժամանակի: Սրա նման մենք էլ մեր հողևոր հայրերի իմանալի ճառագայթներից մշտապես ցրլանալով, հարափային կողմերը շրջադայելով հասանք Եղևոսացոց չաղաքը, թեթևակի նավեցինք դիվանի խորքերի վրայով, այնտեղից ան-

ցանք սուրբ տեղերին երկրպագելու և կարճ ժամանակ պաղես-
տինացոց ուսմամբ պարապելու:

Այսպիսի շրջադարձությամբ մասնք Մզիպտոսն, այն հռչակ-
ման աշխարհը, որ զերժ է անչափ ցրտից և տոթից, հեղեղնե-
րից և երաշտից, երկրի զեղեցիկ մասում զետեղված լինելով,
ամենատեսակ պատուհներով լիովին լցված, անձեռադորժ նեղս-
տով պարսպապատված, որ ոչ միայն պահպանություն է տա-
լիս, այլ և ընդունակ է իրենից մատակարարելու բավական
կերակուր, և ոռոգման միջոցով տնորինում է երկրի շտուքյու-
նը կամ խոնավությունը՝ մշակության համար. և ինչ բան որ
երկրումը չկա, դեռ զհշտությամբ բերում է և առատություն
է սփռում՝ ինչպես կղզու վրա, պատում է երկրի շուրջը և բո-
լոր տեղերով հոսում է, տասներկու վտակի բաժանվելով: Այս-
տեղ Հարմարավոր դերքում շինված է Մեծն Աղեքսանդրիա քա-
ղաքը, ծովի մեջ, բարեխառն կլիմայով. և շինված է արհես-
տական լիճ³²¹), որի պատճառով բարեխառն օդ է շնչում, թե՛
այնտեղից, ուր լճի ջրերը դեպի ծովն են հոսում, և թե՛ ծո-
վին մոտ տեղերից. այսպես հանախաղի քամիներ են շնչում,
ծովի կողմից՝ թեթև և լճի կողմից թանձր, որոնց խառնուր-
դը խիստ առողջարար է կյանքի համար:

³²²) Այժմ այս (քաղաքի) առաջը չի նստում Պղոտենիոսը
իր հինգ դարավթով, անսպառ աշխարհը պատելով, այլ Մար-
կոսը իր ավետարանի քարոզությամբ. չկան միշտպի ցեղից
դյուցազունների զերեզմաններ, այլ վայելչանում են սրբերի
վկայարանները: Ոչ էլ Տուրի ամսի քսանհինգին խեղաթյուր-
ված տոն է կատարվում, — բեռնակիր անասուններին պտակե-
լով, լորտուներին սպասարկություն անելով, կարկանդակներ
բաժանելով, — այլ նույն Տուրի ամսի տասնևմեկին աստվածա-
հայտնության տոնն է կատարվում, զովում են հաղթող նահա-
տակներին, օտարներին ընդունելություն են անում և աղքատ-
ներին տուրքեր բաժանում: Այլ ևս չեն դուռում Սարապիսի չար
զևին, այլ Քրիստոսի արյունը պատարազ են մատուցանում.
այլ ևս չեն Հարցնում պատգամ Պրոդևիազ սանդարամեից³²³),
այլ սովորում են պես պես դեռություններ նոր Պղատոնից³²⁴),
իմ ուսուցչից, որին անարժան աշակերտ չհանդիսացա և ոչ էլ
արվեստ ձեռք բերի անկատար կերպով, թերի ուսումով:

կամենալով նախով Սլլադա³⁵⁵) դնալ, սաստիկ քամիներով մղվեցինք ընկանք Իտալիա, սուրբ Պետրոսի և Պողոսի հանգրտարանները ողջունեցինք և երկար շմնացինք Հռոմայեցիներէ քաղաքում. Սլլադայով անցանք Ատտիկե, քիչ ժամանակ մնացինք Աթենքում: Ձմեռն անցնելուց հետո ճանապարհ ընկանք Ֆյուզանդին, մեր հայրենիքին փափաղելով:

ԿԵ.

ՀԱՅՈՑ ԶԱՐ ՄԻԱԲԱՆՈՒԹԵԱՆ ՄԱՍԻՆ, ԵՐԲ ԻՐԵՆՑ ԱՆՁԵՐԻ ԿՈՐՈՒՍԵՐ ԵՈՐՀԵՑԻՆ.

Բայց Հայոց Արտաշէր թագաւորը սկսեց թաղելի անչափ անառակ ցանկությունների մեջ, այն սաստիճան որ բոլոր նախարարները նրանից զզվեցին: Նրանք եկան մեծն Սահակի մտա, բողոք բարձրացրին և նրան էլ հրաջիբեցին իրենց օգնելու, որպէսզի (Արտաշէրի) վրա չարախոսեն Պարսից թագաւորի առաջ, իրենց թագաւորին դեն դցեն և պարսիկ բերեն աշխարհին կառավարող: Իսկ (մեծն Սահակ) ասաց. «Ձեզ սուտ չեմ հանում, ինչս էլ լսել եմ նրա ցաւալի ամոթալի արարմունքները, շատ անդամ հանդիմանել եմ, բայց նա ուրացել է: Արդ՝ պետք է մի կարճ ժամանակ տանել այդ մարդու թերությունը, մինչև մտածենք մի ելք դռնենք Հունաց թեոդոս կայսրի միջոցով, բայց ոչ թե անօրէններին մատնել, ծաղր ու խայտառակ լինելու»:

Իսկ նրանք (այս) չէին կամենում, ջանք էին անում նրան իրենց համախորհուրդ դարձնել, Բայց նա ասաց. «Քաւ լիցի, որ ես իմ մոլորված ոչխարը մատնեմ դայլերին, որ ես չպատեմ բեկվածին կամ հիվանդացածին, այլ դահաւիժ անեմ: Եթե հաջատացյալ թագաւորի առաջ (պետք լիներ դնալ), կփութայի, չէի հապաղի, հուսաւով, թե դլորվածին ոտքի (կարելի է) կանդնեցնել. այլ հեթանոսներին հանձնել, ավելի մեծ կործանման համար՝ հանձն չեմ առնում, համաձայն այն խոսքին, թե մի մտանիք դադաններին մի անձ, որ խոստովանում է քեզ³⁵⁶): Որովհետև նա դքոյձված է ավազանով, թեպետ անառակ է. նա պոռնիկ է, բայց քրիստոնյա է. մարմնով ապականված է, բայց հոգով անհավատ չէ. վարքով դեղի է, բայց ոչ կրակա-

պաշտ. նա թուլութիւն ունի դեպի կանայք, բայց տարերջնե-
րին չի երկչոյազոււմ: Եվ ի՞նչպէս կարելի է այդ իմ. ախտա-
վոր ոչխարը մոխել առողջ դադանի հետ, որի հենց առողջու-
թիւնը մեզ համար պատուհաս է»:

Իսկ նախարարները մտածելով, թե խարելու նպատակով է
այդպէս անում, որպէսզի իրենց անկէջը հետաձգել տա և թա-
ղալորին պատրաստե, միաբերան ասում են. «Որովհետեւ դու
չկամեցար մեզ հետ համակերպել, որ նա չթաղալորե, ահա
մենք էլ չենք կամենում, որ դու մեզ քահանա լինես»: Եվ բո-
լորը միաբանութեամբ ելան զնացին Պարսից Վուսթ թաղալորի
մաս, մի ոմն փառամուլ քահանայի Արծկեացի Սուրմակի հետ,
չարախոսելու իրենց Արտաշէր թաղալորի վրա և մեծն Սա-
հակի վրա, թե նրանք հույների կողմն են թեքվել²²⁷):

128.

ՀԱՅՈՑ ԹԱՉԱՎՈՐՈՒԹԵԱՆ ԴԱԿԱՐՈՒՄԸ ԻՐԵՆՑ ՎԱՐՊՈՎ ԵՎ
ԵՊԻՍԿՈՊՈՍԱՊԵՏՈՒԹԵԱՆ ԱԹՈՒԻ ԱՆԱՐԳՎԵԼ

Այն ժամանակ Պարսից Վուսթ թաղալորը դուռը կանչեց
Հայոց Արտաշէր թաղալորին և մեծն Սահակին, և (նրանից)
խնդրում էին, որ Արտաշէրին ամբաստանե, իսկ նա հրաժարվեց
առհասարակ որևէ բան ասելուց, չար կամ բարի: Ապա (Վուսթը)
հրամայեց Արայց հազարապետին, որ Սուրենյան Պահլավ էր,
որպէսզի իրբև աղբական, նրան սիրելաբար խրատ տա և համո-
զե: Եվ նա հրապուրիչ խոսքերով ասում էր. «Որովհետեւ դու
ինձ արյունակից ես և հարազատ, ուստի քո շարին մտածելով
ասում եմ. թե այժմ միայն միաբանիս նախարարների հետ,
Պարսից թաղալորից մեծարանք կդանես, և նա քո թոռանը,
Վարդանին, Հայաստանի վրա կնշանակե՝ հալաւար և համա-
պատիվ մի թաղալորի»: Բայց նա հանձն չէր առնում և ա-
սում էր. «Ի՞նչպէս կարող եմ ես ընկերի մասին չարախոսել
փառասիրութեանից կամ իշխանասիրութեանից (դքդված), կամ
ինչո՞ւ եք դուք այդպէս ցանկանում Արտաշէրին դահրնկեց ա-
նել: Ինձ բոլորովին հայտնի չէ, թե նա ապագամբութեան խոր-
հուրդ ունեցած լինի. իսկ եթե նրան ամբաստանում են անա-
ռակ վարքի համար, նա դրանով պետք է պատուի արժանանա

Համաձայն ձեր անմաքրասեր կրոնին, թեպես մեր կրոնով դասապարտելի է: Ինձանից Համենայն դեպս դուք ոչինչ չեք լսի:

Այն ժամանակ Վռամը դայրացած մեծ հրապարակում քըն-նություն է կատարում, և ուշադրություն չդարձնելով Արտաշիրի խոսքերին՝ հոժարությամբ լսում էր շարախոսների ստան-ները, մանավանդ Սուրմակի աղտեղի խոսքերը: Որովհետև թշնամարար արամադրված Հակառակասեր նախարարները նրան էին խոստացել եպիսկոպոսապետության աթոռը, ուստի ինքնասիրությունից դրդված իր լեզուն սատակել է սուր դարձրեց: Վերջապես Վռամը Հրամայեց՝ Արտաշիրից թաղավորությունն առնել և նրան (Պարսկաստանում) արդելիլ և նրա ցեղի բոլոր դույքը արքունիք դրավել: Եւ յնպես և մեծն Սահակին, կաթողիկոսական տունը արքունիք դրավել, և նրա իտխարեն եպիսկոպոսապետության աթոռը տալ Սուրմակին: Իսկ նախարարներին արձակեց մեծամեծ պարզեններով՝ մի պարսիկ մարզպանի հետ, որ կոչվում էր Վեհմիհրչապուհ:

Բայց Սուրմակը (պաշտոնում) մնաց մի տախուց ոչ ավելի և հենց նույն նախարարների ձեռքով աթոռից Հալածվեց: Նա հետո իր Բզնունյաց դավառի եպիսկոպոսությունն ստացավ Պարսից թաղավորից՝ Ժառանգարար նստելու: Իսկ մեր նախարարները Վռամից խնդրում էին ուրիշ աթոռակալ: և նա տվեց մի ոմն ասորի Բրքիշոյի: Սա եկավ վաթար ընկերակիցներով, հետը բերեց տանտիկին կանայք, վարում էր անժուժկալ շոտյի կյանք, Հափշտակում էր վախճանված (եպիսկոպոսների) վիճակները: Այսպես վարվեց նա երեք տարի: Նախարարները չբարոգոմնալով այս տանել՝ նորից Վռամին աղաչեցին՝ նրան իտխել և տալ մի ուրիշ մարդ ըստ իրենց վարք ու բարքի, կեսն էլ խնդրում էր մեծն Սահակին:

ԿԾ.

ՔԾԾՆ ՍԱՀԱԿԻՆ ՊԱՐՍԿԱՍՏԱՆԻՑ ԱՐԶԱԿԵԼ ԱՅՈՒՆԱՎԱԼ ԵԱՄՈՒՆԵԼԻ ԷՅՏ ՄԻՈՍԻՆ

Ինչպես ասացինք, Հայոց նախարարները երկու (խմբի) բաժանվելով՝ մարդիկ ուղարկեցին Պարսից թաղավորից աթոռակալ խնդրելու, — Արժրունյաց տեղ Վաչեն և Աշոցքի տեղ

Հմայակը, ուժ որ թաղալորը կանենա, իսկ Ազահունաց տեր
 Մանենը և Արշարունաց տեր Սպանդարաւը՝ Մեծն Սահակին :
 նաև Հունաց Անտուլ զորավարը կարինից ուղարկեց կուկայա-
 սիւնեցի Հովուհին՝ խնդրելու, որ եթե (պարսից) թաղալորը չի
 հանում նրան իր բաժնում պահել, թող տա Հունաց բաժնին :
 Եղիսիսօփոսները բաղմությունն էլ, երանելի Մեսրոպի և եկե-
 ղեցու բոլոր պաշտոնյաների հետ նույն խնդրով ուղարկեցին
 Տիրուկ քահանային, Մովսեսիկի որդուն Վանանդի Զարիշաս
 դյուլից : Վասմը համաձայնեց երկու կողմերի խնդիրն էլ կա-
 տարելու.— եղիսիսօփոսապետության աթոռի համար նշանակեց
 Շամուկ անունով մի սասրու, որպեսզի մեծն Սահակին ընդդի-
 մադիր և հակաթու լինի, և որոշում է նրա դործը— ընկերա-
 նալ մարդդանին, վերահասու լինել պահանջվելիք հարկերի
 բողոքման, դատաստաններին և այլ աշխարհական կարգերին :
 Իսկ մեծն Սահակին արձակելով՝ նրան թողնում է մի քանի
 դյուլ նրա (կաթողիկոսական) տանից, որպեսզի նստի միայն իր
 վիճակում, իրավունք ունենալով միայն՝ ուսուցանելու սովո-
 բական ուսմունքը և ձևնադրելու նրանց, որոնց կհոգարի Շա-
 մուկը :

Իայց նրան արձակելիս կանչում է իր առաջ բաղմամբոս
 աայանում և սոսում. «Երդվեցնում եմ քեզ քո հավատով, որ
 հավատարիմ մնաս մեր հոյատակության մեջ, անստամբության
 խորհուրդներ չտածես՝ խարվելով Հունաց մոլորական հավատակ-
 ցությունից, պատճառ դառնալով, որ Հայաստանը մենք կո-
 բուսաի մատնենք, և մեր բարերարությունը չարության փո-
 խարկես : Այն ժամանակ ոտքի կանդնեց մեծն Սահակը, պար-
 կեշտ և նաղելի դիրք բռնելով, ինչպես բեմբասացության ժա-
 մանակ, համեստ հայացքով և ավելի համեստ ձայնով, և սկսեց
 ճտնել իր հպատակության երախտիքները և նրանց ապերախ-
 տությունը դեպի ինքը. միևնույն ժամանակ երևան հանեց նը-
 քանց կեղծալոր անուշ խոսքերն ու դառն խորհուրդներն ու չար
 դործերը. որա հետ միասին նա ընդդիմախոսեց այն անմխո
 հայհոյությանը, որ արտահայտեց (թաղալորն)՝ ստելով ճո-
 լորական հաշտակցություն, և նրանց պաշտամունքը խոյ-
 տառակելով՝ խոսքն ավարտեց հրաշալի աստվածաբանությամբ,
 որքան որ հեթանոսների լսելիքը հանդուրժում էին, և ոչ թե

պայծառ դավանութիւնը ամբողջովին զցնշ անհավատների առաջ ծաղրելու համար, ինչպես մարդարիտը խոզերին ոսնակոխ լինելու. բայց այնքան կայծակի պես ցուլացրեց, որ մոզերի լեզուները մոծիւ կտրեցին, և ինքը թաղավորը հիացած սաղած մնաց, և առայնուհի էր թուր բազմութիւնը, բարեկազմ պարսիկները, ականջները ցցած լսում էին ուշադրութեամբ, այնպես որ Վուսթը հրամայեց շատ արծաթ տալ նրան իբրև նարտարախոս ու խիզախ հեւտորի, որ այնպիսի թաղավորի առաջ խոսում է այնպիսի համարձակութեամբ:

Բայց նա չընդունելով՝ ասաց իբր աղաւակից Սուրենյան Պահլավին. «Նրա արծաթը թող իրեն մնա, բայց դու նրան համոզիր, որ այս երկու բանը կատարելիք համար. նախ՝ հրամայե, որ Հայոց նախարարների դահլ³⁸⁸ մնա այնպես, ինչպես սահմանվել է Արտաշիւրից և պահպանվում է մինչև այսօր, և պարսիկ մարդպաններն իրավունք չունենան, չափազանցացրած զեկուցումներ տալով, կամայականորեն փոփոխել: Եվ երկրորդ՝ որ իմ և քո աղաւակների, երիտասարդ Պաղավոնի³⁸⁹, Հրահատի որդու տունը վերադարձնե, եթե ոչ իբր տեղը տալով, — քանի որ նա ասում է Արշակունի տունը, — դուն նախարարների կարգի մեջ մտցնելով, ինչ տեղում որ ինքը կամենա, ինչպես (արաւ) նրա աղաւակից Կամասրականին կամ Ամատունուն, որանց Հայրենական դահլից և առաջնակարգ պատվից իջեցնելով ստորին աստիճանի. կամ դուն արքունական գործակալութիւնը հավատա նրան (Ամատունուն) և զավակներին համանման վստահութեամբ, մինչև որ աստված քաղցրանա և նրան նորից տա Հայրենական դահլ որևէ թաղավորի ձեռքով: Արդ՝ ջանա՛ նրան համոզել նարտար միջնորդի նման»:

Վուսթը համաձայնելով՝ հրամայում է բոլորը կատարել. և նրա թողան, Վարդան ստրատելատին, նորից հաստատելով իբր Մամիկոնյան ցեղի տերութեան մեջ, արձակում է Հայաստան վերադառնալու:

Բայց եթե մեկն ասե, թե մենք պետք է դրեինք մեծն Սահակի խոսածները Պարսից տոյանում, թող նա գիտենա, որ ամբողջն իսկութեամբ մեր լսելիքին չի հասել ոչ ոքից, ուստի և մենք չենք հոժարում հյուսել այս պատմութեան մեջ: Որովհետև ես էլ մի մարդ եմ ծերացած և հիվանդոտ և թարգմա-

նույն ժամանակներից անպարտադ. եւ միտքս դրի միայն շտապել, աւանց խոսքի մաքրութեան հետեւելու, որպէսզի քո կամքը կատարված լինի, և ես ազատվեմ. քո ստիպողական խոսքերից և աղաչանքներից. քեզ էլ ես մարդ եմ համարում, կարիքների կողմից մեզ հալմասար, և ոչ թե, ինչպէս քերթողներն ասում են, որ իշխաններն աստվածների դարմից են, նրանց մերձավոր և սերնդակից:

ԿԶ.

ԻՄԵՆ ՍԱՀԱԿ ԱՆԱՐԺԱՆ ԻՇԽԱՆԱԿԻՅ ՇԱՐՈՒՆԻ ԳՐԾԵՐԸ

Շամուկը դաւով դրովեց կախկոպոստակտութեան ամբողջ, և հետեւեց Բրգիւոյի մլարքին, ազահութեան կողմից նրան զերազանցելով. որովհետեւ նա հափշտակում էր միայն վախճանված կախկոպոստների վիճակները, իսկ սա՛ նաև կենդանիներինը, որովհետեւ մեռածների տեղ նոր (կախկոպոստներ) ձեռնադրել թույլ չէր տալիս մեծն Սահակին, իսկ կենդանիներին էլ, չնչին պատճառներ դանկելով արքունական հարկերի խափանման մեջ, հալածում էր և բոլորի վիճակները խլում յուրացնում էր: Ուստի նա ասելի դարձավ բոլոր կախկոպոստներին և արհամարհից, այնպես որ թեկուզ բյուրավոր շարիքներ նրանից կրեին, չէին զալիս նրա մոտ, բացի այն Սուրմակից, որի վիճակը նույնիսկ մեծացրեց, արքունական հրամանով շատերի վիճակները խլելով ու նրան հանձնելով: Ուրիշ կախկոպոստներ էլ, նրան նախանձելով, հանդիմեցին նույն բանն անել, Պարսից թաղավորին դիմելով իրենց իշխանների մէջոցով:

Իսկ մեծն Սահակը չդադարեց հողևոր կաթով անուցանել եկեղեցու մանուկներին Մեսրոպի հետ միասին, որին հաստատեց Վաղարշտապա քաղաքի կաթողիկէ եկեղեցում, իսկ ինքը մնաց Բաղբէվանդ դավառում⁽³⁰⁾, այն տեղում, ուր երկընդից լույս ծաղկեց՝ երբ սուրբն Գրիգոր մկրտում էր Տրդատ թաղավորին և բոլոր հայերին:

Իայց Շամուկը հինդ տարի ապրելով մեռավ մեր այստորհում: Այն ժամանակ բոլոր նախարարները ժողովվեցին, գնացին մեծն Սահակի մոտ, խոստովանեցին իրենց հանցալորութեանը

և աղաչում էին, որ նորից դառնա իր աթոռը: Խոստանում էին, որ Պարսից թագավորից նրան հաստատել կտան, և բուլբուլը կնքում էին ուխտի դիրք, որ նույն իշխանութունը նրա թոռներին կտան ժառանգաբար: Բայց նա հանձն չէր առնում: Այլ-րանց շատ թախանձանքներից ստիպված պատմեց նրանց այն տեսիլը, որով քնի մեջ շատ ժամանակ առաջ հայանվեցին ապագայում դալիքները: Նախարարներն այս լսելով և հասկանալով, որ աստվածային հրամանով նրա ցեղից քահանայապետութունը դադարեց, արտասովեցին, վայ տվին իրենց, համաձայն ավետարանի խոսքին, թե Վրայթակղութունը պետք է դա, բայց վա՛յ նրանց, որոնց ձեռքով կղա դայթակղութունը³⁶¹), և թողին նրա կամքին:

261.

ՄԵԾՆ ՍԱՀԱՓԻ ԵՎ ԵՐԱՆԵԼԻ ՄԵՍՐՈՊԻ ԱՅՍ ԱՇԽԱՐՀԻՑ ՓՈՒՎԵԼԸ

Վասճը քանեմեկ տարի Պարսից վրա թագավորելուց հետո մեռնում է, տերութունն իր Հազկերա որդուն թողնելով: Սա հաշտութունը մոռանալով, հենց թագավորելուն պես դժմում է Մծրինի մոտ եղած Հունաց զորքերի վրա, Արապստականի դնդին էլ հրամայում է մեր աշխարհը մտնել: Սրանք եկան և անկարգ կերպով բնակ դրին Բաղնաց ալանի (Բաղասվանի) մոտ:

Այս ժամանակ մեծն Սահակի վրա մահվան հիվանդութուն հասավ. աշակերտները նրան առան փոխադրեցին Բլուբ կոչված դյուղը, իբրև մի ավելի սովոր և Պարսից զորքերից ազատ տեղ, որոնք նրանց նեղութուն էին տալիս: Այստեղ հասավ նրա վախճանը, Հիսուսեմեկ տարի եղիսկոպոսապետութուն անելուց հետո, սկսելով Հայոց վերջին Խոսրով թագավորի երբորդ տարուց մինչև Պարսից Հազկերա երկրորդ թագավորի առաջին տարվա սկիզբը, նավասարդ սմախ վերջին, իբ ծննդյան օրը: Որ մահկանացու ծնվելով անմահ թողեց իր հիշատակը, պտտվեց պտտկերը, պտտկառեց կոշումից, կյանքից կյանք փոխադրվեց, և այնպես կենցաղավարեց այնքան տարի, որ ծերութունից ոչ մի տեսակ պակասութուն չերևաց նրա վրա և ոչ որևէ ախտի ենթարկվեց: Նրա մասին պետք էր փառավոր

ճատ գրել, գրվառակ մեր սուրբ Հորը, ինչպես նրան արժան է, բայց սրպեսզի դիտի երկարությունը ընթերցողին ճանճրույթ չպատահաս, ուրիշ տեղի և ժամանակի կթողնենք այս բաները, այս գրքից դուրս, ինչպես սկզբի մասին էլ խոստացանք գրել³³² :

Բայց նրա պատվական մարմինը վերցրին նրա սարկավադապետ Սրեմիան իր աշակերտակիցներով և նրա Հարսը, Մամիկոնյան տիկինը, Գասրիկ անունով, որ Վարդան ստրատելատի կինն էր, աարան թաղեցին իրենց Աշտիշատ դուղում, որ դարնվում է Տարոն դավառում : Նրա աշակերտները, կրոնավոր քապուղները իրենց դավառները ցրվելով՝ վանքեր հիմնեցին և եղբայրներ ժողովեցին :

Սուրբ Մահակի վախճանվելուց վեց ամիս հետո, մեհեկան ամսի առաներեքին, երանելի Մեսրոպն էլ այս աշխարհից փոխվեց Վաղարշապատ քաղաքում, դերագանցելով բոլոր առաքինի մարդկանցից, որպիսիք այն ժամանակ կային : Որովհետև ամբարտապանութունը և մարդահաճութունը նրա վարքում երբեք տեղ չդասն, այլ հեղ, բարյացակամ և բարեմիտ լինելով, երևում էր բոլորին՝ երկնայինների սովորությամբ զարդարված : Որովհետև նա հրեշտակի տեսք օճներ, ծննդական միաք, պայծառ էր խոսքով, զործերով ժուժկալ, մարմնով փառահեղ, սովորություններով աննման, խորհրդակցությամբ մեծ, հավաստի ուղիղ, հուսով համբերող, սիրով անկեղծ, ուսուցանելի անձանճրույթ : Բայց որովհետև բոլոր բարեմասնություններն անկարող եմ թվել³⁴³), խոսքս կղարճնեմ նրա մարմնի հուղարկավորությանը :

Ինչպես լսեցի բազմաթիվ և արժանահավատ անձերից, խաչի աղոտ ձևով լույս էր շողում այն տան վրա, որտեղ երանելին հույն ավանդեց. և շուտով չանհետացավ այս շողքը, քչերին տեսանելի չեղավ, այլ բոլոր բազմությանը³⁴⁴), այնպես որ շատ անհավատներ մկրտվեցին : Այս ժամանակ ժողովված բազմության մեջ աղմուկ և շփոթություն ծուղեց՝ այն պարկեշտ մարմինը թաղելու (տեղի) պատճառով, որ դեռ մահից առաջ մեռելության վարժեցրել էր իրեն : Բաժանվել էին երեք խմբի. մի մասն առաջարկում էր տանել Տարոն, իր ծննդավայրը, մյուսները՝ տանել Գողթն, որտեղ առաջին անգամ ուսու-

ցել էր, մի մասն էլ առաջարկում էր թաղել չինց Վաղարշապատ քաղաքում, սրբերի հանդատարանում: Բայց հաղթեց քաջ Վահան Ամատունին, որ ավելի ջերմեռանդ էր հավատով և հզոր էր մարմնավորապես, որովհետև պարսիկներն այդ ժամանակ նրան էին հավատացել մեր Հայոց աշխարհի հաղարայեաությունը: Նա մարմինը վերցրեց և արժանավայել հուղարկավորությամբ տարավ իր դյուղը, Օշական: Եվ նույն լուսեղեն խաչի երևույթը դադաղի վրա գնում էր դեմ հանդիման բալոր ժողովրդին, մինչև նրան հողին հանձնեցին Վահանը և նրա սպասավոր թաթիկը, որից հետո նշանն աներևույթ եղավ: Իսկ եպիսկոպոսապետության աթոռը իբրև տեղակալ նստեց Երանելի Մեսրոպի հրամանով նրա աշակերաբ, Հովսեփ քահանան, որ Վայոց ձորից էր, Հողոցիմ դյուղից:

ԿԸ.

ՈՂԲ՝ ՀԱՅՈՑ ԹԱԳԱՎՈՐՈՒԹՅԱՆ ԱՐԵԱՎՈՒՆՅԱՑ ՑԵՂՈՑ ԳԱԳՐԵԼՈՒ ՄԱՍԻՆ ԵՎ ԵՊԻՍԿՈՊՈՍԱԳԵՏՈՒԹՅԱՆ՝ ՍՈՒՐԲ ԳՐԿՈՐԻ ՏՈՂՄԻՑ

Ողբում եմ քեզ, Հայոց աշխարհ, ողբում եմ քեզ, բոլոր հյուսիսային աղաքերի մեջ վեհագույնդ, որովհետև վերացան թաղավորդ ու քահանադ, խորհրդականդ և ուսուցանողդ. վերդովից խաղաղությունը, արմատացավ անկարգությունը, խախտվեց ուղղափառությունը, հիմնավորվեց ազիտությամբ չարափառությունը:

Խղճում եմ քեզ, Հայաստանյայց եկեղեցիդ, բեմիդ բարեպարդությունից անջքացած; քաջ հովիվից և հովվակցից զբրկված: Այլ ևս չեմ տեսնում Քո բանավոր հոտը դալար տեղում և հանդիսա ջրերի մոտ սնվելիս²⁴⁵ և ոչ էլ փարախի մեջ ժողովված՝ դայլերից զգուշանալու համար, այլ ցիրուցան եղած անապատներում և դահավեժ տեղերում:

Երանի՛ առաջին և երկրորդ փոփոխություններին²⁴⁶). որովհետև եղավ մի ժամանակ, որ փեսան և խաչեղբայրը հեռացվեցին, բայց դու, հարսդ, համբերեցիր, ուղղախոհությամբ պահելով ամուսնությունդ, ինչպես մեկը մեզանից առաջ իմաստնարար ասաց²⁴⁷): Մյուս անգամ էլ, երբ մեկը սիրեկանի նման հանդիմարար հարձակվեց Քո անարատ առաջատի վրա,

դու, հարսդ, շաղականվեցիր. թեպէս բռնի կերպով զինասն վատրվեց— երբ ստամբակ որդիները իրենց ծնողին անարդեցին, միանգամայն և խորթերը արժանապես օտար հորը և եկվոր խորթ հորը,— բայց դու այս անգամ էլ ամեն բանով լքված չմնացիր. ակնկալելով ջո (փեսայի) դարձին, դու հովվակցի ձեռքով, մանուկներդ զսայփայեցիր, ոչ ինչպէս առկերոջ, այլ ինչպէս նույն դավակների տեր երկրորդ հոր ձեռքով³⁴⁸): Իսկ այս երրորդ անգամ հեռանալիս՝ այլ ևս չկա դարձի ակնկալութիւն, որովհետեւ մարմնից բաժանվեց իր ընկերոջ ու դորձակցի հետ:

Նրանց համար լավ է Գրիստոսի հետ բնակվել, Արարհամի դողում հանդէս և շուրջը հրեշտակներէ խմբեր տեսնել: Բայց դ՛ու ես, որ այրիութիւնդ մեջ առանց հոգացողի մնացիր, և մենք ենք խղճալի, որ զրկվեցինք հայրական խնամակալութիւնից, Որովհետեւ այնպէս չէ (մեր վիճակը), ինչ որ հնումը (Իսրայելացոց) ժողովուրդն ունէր, այլ մեր թշվառութիւնն ավելի է³⁴⁹): Որովհետեւ Մովսեսը վերացվում է, բայց Հետուն չի հաջորդում, որ առաջնորդէ դեպի Ալիտայաց երկիրը: Ռոբոլամն իր ժողովրդից մերժվեց, բայց նրան լուխարինաց Նարատի որդին, և ասածու մարդուն ոչ թէ առյուծը վոնչացրեց, այլ հատուն տարիքը: Եղիան համբարձավ, բայց Եղիսեն չըմնաց կրկնակի հողով՝ Հեուին օծելու, այլ դեռ Աղայենն էլ հրաջիրվեց Իսրայելին կոտորելու: Սեղեկիան գերի տարվեց, բայց չկա Զորաբարել, որ տերութիւնը նորոգէ: Անտիոքոսը բռնադատում է թողնել հայրենի կրօնը, բայց Մադաթիան չի դիմադրում. պատերազմը մեզ շուրջանակի պաշարել է, բայց Մակերեն չի զրկում: Այժմ ներսը կոփինք, դրսից արհալիրք. արհալիրք հեթանոսների կողմից և կոփներ հերձվածողների կողմից³⁵⁰), և չկա այն խորհրդականը, որ խրատեր և պատերազմի պատրաստեր:

Այլ՛դ այս զրկանքներին, այլ՛դ այս թշվառ պատմութիւն: Ի՞նչպէս դիմանամ այս ցավերին, ի՞նչպէս ամբաստնում միտքս ու լեզուս և հայրերիս (իմ պարտքս) հատուցանեմ այս խաբտով, (իմ) ծնունդի և սնունդի փոխարեն: Որովհետեւ նըրանք ինձ ծնան և սնուցին իրենց աված ուսումով և ուրիշների մոտ ուղարկեցին կատարելագործվելու³⁵¹): Եվ մինչ նրանք

սպասում էին մեր դարձին, որ փառավորվեն իմ ամենիմաստ արվեստով և լիակատար պատրաստությամբ, և մենք էլ Բյուզանդիայից շտապ շտապ դիմելով, Հույս ունեինք հարսանիքներում պարել, խելախ և արագ շարժումներով, և առաջատար երգեր երգել:— այժմ, այդ ուրախության փոխարեն, դերե՜՜մանի վրա ողբեր կմ ասում, ողորմելի հառաչելով. նույնիսկ չհասա տեսնելու նրանց աչքերի փակվելը, լսելու նրանց վերջին ձայնն և օրհնությունը:

Այսպիսի վշտով խեղդվում եմ, մեր Հոր կարտոզ մաշվում: Ո՛ւր է այն քաղցր աչքերի հանդարտությունը ուղիղների համար և ահավորությունը չարերի համար. ո՛ւր է այն զվարթ շրթունքների ժպիտը լավ աշակերտներին հանդիպելիս, ո՛ւր է այն բարյացակամ սիրտը, որ արբանյակներ էր դրաժում. ո՛ւր է երկայն ճանապարհները հեշտացնող հույսը, նեղություններից հանդստացողը — կորն՝՝վ ժողովուրդը, ծածկվե՛ց նավահանդիստը, լքե՛ց օգնականը. լռե՛ց խրախուսիչ ձայնը:

Ո՛վ այսուհետև պիտի հարգե մեր ուսումը, ո՛վ պետք է ուրախանա իր աշակերտիս առաջադիմությամբ, ո՛վ հայրական զվարճությունը պիտի արտահայտե՛ մասամբ իր սրբուցս հաղթվելով: Ո՛վ պետք է զսպե առողջ վարդապետության հակառակ դուրս եկողների հանդիմությունը, որոնք ամեն բանով քանդված ու քայքայված՝ շատ ուսուցիչներ են փոփոխում և բազմաթիվ դժբեր, ինչպես ասաց հայրերից մեկը³⁰², ամեն բանի նրանք հավասարապես դժվարանում են, և իրենց համար չար օրինակ են դարձնում մեզ ծաղրելն ու արհամարհելը, իբրև անհաստատ և որևե պիտանի արվեստից դուրի (մարդկանց): Ո՛վ պետք է նրանց պապանձեցնեն սաստելով և մեզ սփոփե դովելով և չափ դնե խոսքի և լուսթյան:

Երբ մտածում եմ այս բաների մասին, իմ մեջ հառաչանք և արտասուք են ծաղում, ինձ թեւադուրս են տխրալից և սղավոր խոսք ասել: Եվ շգիտեմ, ինչպես Հորինեմ իմ ողբը և կամ ո՛ւմ արտասվեմ — արդյոք իմ թշվառ մտնուկ թաղավորի՞ն, որ վատթար խորհրդակցությամբ իր ցեղով հանդերձ դեն զցվեց և նախքան մահով մեռնելը անարդարար աթոռից կործանվեց, թե ինձ, որի դիտից վերցվեց փառավորող դեղեցիկ կենցաղօգուտ պսակը. արդյոք իմ հո՛րն ու քահանա-

յապետին, այն վսեմ միտքը, լի կատարյալ խոհականութեամբ, որով կոտորւարում էր և բարեկարգում, և ստեճերը բուռը հա-
մաբան՝ ուղղութիւն էր տալիս (ընթացքին) և սանձահարում
էր օտարուսի (մտքեր հայանող) լեզուները, թե ինձ, նրա հո-
ղու խանդից գրկվածիս ու անանկիս. արդյոք ի՞մ ծնողի՞ն, այն
վարդապետութեան արդյուրը, որ սուղում էր արդարութիւնը
և իբրև հեղեղ դուրս էր քշում ամբարշտութիւնը, թե ինձ,
նրա խրատները լսելու ծարափից ցամաքածիս ու թառամածիս.
արդյոք մեր աշխարհին արդեն եկա՞ծ աղետները, թե ապագա-
յում սպասվածները:

Ո՞վ մեզ այս բաներում նստակից կլինի՞ մասնակցելով մեր
արտմութեանը, ո՞վ մեզ կընկերանա՞ ցամակցելով մեր ողբին,
կամ արձանների վրա փորագրելու: Չարթի՛ր, Երեմիա, դար-
թի՛ր և սղրա²⁵⁵) մարդարեանալով հանդերձ ինչ թշվառու-
թիւններ որ կրեցինք և դեռ պիտի կրենք. դուշակի՛ր, որ
տղեա հոփիվներ պեաք է երևան դան, ինչպես (դուշակից) Չա-
քարիան Իսրայելացիներին համար:

Ուսուցիչները՝ տխմար ու ինքնահաւան, իրենք իրենցից
պատիվ դատած և ոչ ասածուց կոչված, փողով ընարված և ոչ
սուրբ հողով. ոսկեակեր, նախանձոտ, թողած հեղութիւնը, որի
մեջ աստված է բնակվում, և դայլ դարձած ղիշատում են իրենց
հոտերը:

Կրոնախորները՝ կեղծամար, ցուցամուլ, սնանիւտ, պատվա-
ուր, քան աստվածասեր:

Վիճակախորները՝ հպարտ, դատեր սիրող²⁵⁶), դատարկա-
խոս, ծուլ, դիտութիւններն ու վարդապետական դրվածքներն
ասող, առևտուր և կատակերգութիւններ սիրող:

Աշակերտները՝ սովորելու մեջ ծուլ, սովորեցնելու մեջ
փութաջան, որոնք դեռ չսովորած՝ աստվածարան են:

Ժողովրդականները՝ ամբարտաւան, ստահակ, մեծախոս,
աշխատանքից խուսափող, արբեցող, միասագործ, փտանդու-
թիւնից փախչող²⁵⁷):

Ձինջորականները՝ անարի, պարծենկոտ, զենք ասող, ծուլ,
ցանկասեր, թուլամորթ, կողոպտիչ, դիներժուլ, հելուզակ²⁵⁸), ա-
վազակներին բնութեանակից:

Իշխանները՝ ապստամբ, դողերին դողակից, կաշառակեր,

կծծի, Ժլատ, աղա՛, Հափշտակող, աշխարհ ավերող, աղտեղա-
սեր, Ծառաներին Համամիա:

Դատաւորները՝ ամարդի, սուտ, խարող, կաշտակեր, Ի-
րաւունքը չարչտպանող, անհաստատ, Հակառակող:

Սիլ առհասարակ սերն ու ամոթը ամենքից վերացած:

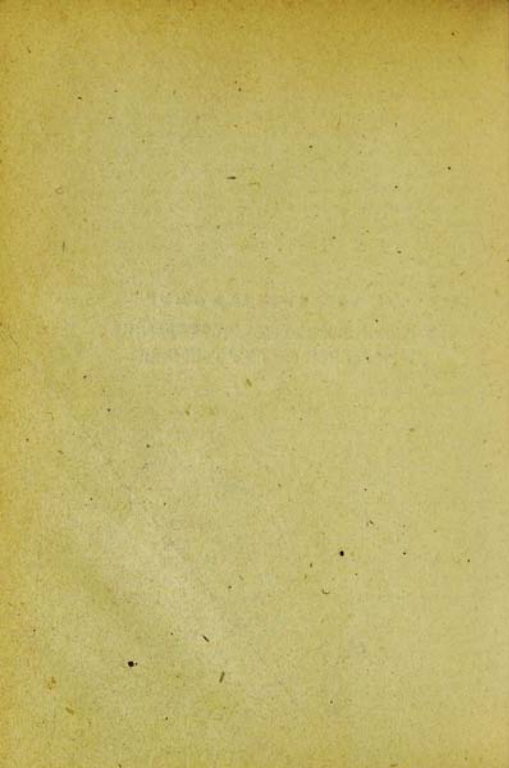
Սիլ ի՞նչ է այս բոլորի ապացույցը, եթե ոչ այն, որ ասա-
ված մեզ անտես է արել և տարրերը փոխել են իրենց բնու-
թյունը.— դարունը երաշտ, ամառը սաստիկ անձրևային, աչու-
նը ձմեռ դարձած, ձմեռը սաստիկ ցուրտ, մրրկալից և երկա-
րատև: Քամիները՝ բուքեր բերող, խորշակի փոխված, ցավեր
տարածող. ամպերը կայծակներ թափող, կարկտաբեր. անձ-
րևներն անժամանակ և անօդուտ. եղանակը դաժան, եղյամ բե-
րող. Ղերբի անօդուտ ավելանալը և չափից դուրս պահասելը.
երկրի պողաբերությունը նվազած, անասունների աճելությու-
նը պակասած, այլ և երկրաշարժներ և սասանումներ: Սիլ այս
բոլորի վրա ամեն կողմից խռովություն, Համաձայն այն խոս-
քին, թե ամբարիշտներին խաղաղություն չկա²⁵⁷):

Որովհետև (մեղ) սիրեցին խտասիրտ ու չար թաղաւոր-
ներ, որոնք ծանր, դժվարակիբ բռններ են բարձոււմ, անտանելի
հրամաններ են տալիս: Կառավարիչները կարգ չեն պահպանում,
անողորմ են, սիրելիները դավաճանված են, թշնամիները դո-
րացած. Հավատը ծախվում է այտեղի ունայն կյանքի համար:
Ասպատակություններ են դալիս անհատնում, շատ սեղերի վրա,
աները դերվում են, սասցվածքները Հափշտակվում, գլխավոր
մարդիկ կապվում են, Հայանի անձեր բանտարկվում են, դեպի
օտարություն են աքտորվում աղնվականները, անթիվ նեղու-
թյուններ են կրում ռամիկները, առնվում են ջաղաքներ,
քանդվում են տիրոջներ, ավերվում են ավաններ, հրդեհվում
են շինություններ, անվերջ սովեր և Հիվանդություններ
և բազմատեսակ Համոճարակներ²⁵⁸): Աստվածապաշտությունը
մոռացված է դժոխքի ակնկալություն:

Որից փրկե Քրիստոս աստված մեղ և բոլորին, որոնք ճշը-
մարտությամբ երկրպագում են նրան: Նրան փառք բոլոր
ստեղծվածներից, ամեն:

Ավարավեց երբորդ գիրքը, քրպ վերջանում է Հայոց
մեծերի պատմությունը:

ԺԱՆՈՒԹՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ
ՄՈՎՍԵՍ ԽՈՐԵՆԱՑՈՒ ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ
ԱԶԽԱՐՀԱՐԱՐ ԹԱՐԳՄԱՆՈՒԹՅԱՆ

1. Բնագիրն ունի «Մննդարանությունն Հայոց ժեմաց», որ ժեմք թարգմանեցինք Հայոց ժեմերի մննդարանությունը, այսինքն Հայ նահապետների և թագաւորների նշանադրությունը, ինչպես որ է իբրպէս Պատմության Ա. գիրքը: Ուրիշները թարգմանել են «Родословие Великой Армении» (Էմին), «Մեն Հայաստանի մննդարանությունն» (Մտեփանե), որ ընդունելի է. նախ որովհետեւ երկրի կամ ժողովրդի մննդարանությունն չի լինում առհասարակ, և երկրորդ՝ որ Պատմաւոյրը (Մովսէս Կորենացին) դրոււ է ընդհանուր Հայաստանի Պատմությունը և ո՛չ թե միայն Մեն Հայքի, որ աննշանի է կլիներ:

2. Բնագրում՝ ժեմք, որպէս ասի, պատկեր աստուծոյ: Ակնարկություն է Մննդ. Ա. 27, որտեղ ասված է, թե աստված ժարգուն ստեղծեց, ճշտ պատկերի իբրում, ըստ պատկերի աստուծոյ արար զնա: Իսկ շարձակություն ժեմ՝ «Առաքինութիւն բանականին է խոհականութիւն» Հիշեցնում է Արիստոտէլի «Մտազոյս աստղինութիւնաց» զբովանջի հետևյալ ֆրազը. «Եւ է խոհեմութիւն աստղինութիւն բանականին»: (Տե՛ս Կորնյուն, Մտմբն, Գաղթիթ, Վեն. 1833, կր. 629):

3. Նախարարություն կազմված է նախարար բառից: Նախարար բառի նազունը ըստ անասկ բացատրել են ցանկան գիտնականներ: (Տե՛ս Արմատրատարան): Ամենից հաղանական է Մեյիի բացատրությունը, ըստ որի այս բառը ծագել է իբրանական *אַבְרָהָא* բառից, որ նշանակում է ցեղապետ (սկզբնապէս եղել է նահարար), որից մնացել է նահապետացեղապետ, որ հետո փոխվել է նախարար:

Ըստ նշանակության՝ նախարարը համապատասխանում է եվրոպական ֆեոդալին: Նախարարը բարձր արժեքական է, ավելի կամ պակաս ընդարձակ երկրով, որ ժառանգարար անցնում էր հորից որդուն, իբրև ժայտրտու: Այս իբի իշխանության ժեմ նախարարը ցանկան անասկի հարկեր էր հավաքում իբ ժողովրդից, դատաստան էր անում, հավաքում էր զորք և ընդհանրապէս կառավարում էր իբ երկիրը: Պատերազմի ժամանակ նախարարը պարտավոր էր իբ զորքով զնալ թագաւորի կոյին: Արշակունի, Բագրատունի թագաւորներն ևս նախարարներ էին, բայց մյուսները ժեմ նախարարաւոր էր և ունեին ավելի ընդարձակ կալվածքներ և ավելի զորք:

Նախարարները լինում էին ավազ (կամ ժեմ) և կրտսեր՝ նախնով իրենց երկիրների ընդարձակությունը, իրենց պահած զորքի ջանակությունը և իրենց զբովանջում գահին:

Նախարարն իբ ընտանիքով (եղբայրներ, որդիք, թոռներ) հին և՛

վով կոչվում էր աղբ (աղբ Բարդսասանեաց, Վյազլեն Սիւնեաց և այլն)։ Այս աղբ բառը մենք Բարզմանեցիները ցեղ, շնորհիւն Համար աղբը բառի այժմյան ընդհանուր նշանակութիւնն է։ Դարերի ընթացքում աղբը բազմանալով և նյութավորվելով՝ առաջ էին գալիս ընտանիքներ, որոնք Բեղեմայի աղբից էին ծագում, բայց շատ հեռացել էին և խզել էին կապը աղբից բուն ներկայացուցիչներին և։ Այսպիսի ընտանիքները կոչվում էին շուհի։ Այնպես որ սնունդներ Բյազլիւս՝ նախ հիշում են Վյազլեն Արծրունեաց (այս ոք) և շարունակութիւն մեզ, վերջը՝ «ի սունճէն Արծրունեաց (այս ոք)։ Բայց շուհիք Հանտի գործ է սովում և ալիւի ընդարձակ մարով, պարունակելով ԲՄ աղբը և Բե նրա հետավոր նյութը՝ սունճը։

Նախարար բառը էին հեղինակները գործ էին սնում որոշ անձի գառակորդը նշանակելու Համար. բայց սնունդներն իրենց պատվի տիրապետով, կոչվում էին սանուակեր, սեր, նահապետ, իշխան։ Խորհեացիքն ալիւի Հանտի գործ է սնում սանուակեր բառը, Նշիւնն, Փարպեցիքն՝ իշխան բառը։ Այս տիրապետը կրում էր նախարարական ցեղի անդամներից միայն մեկը, որի մեղքումն էր իշխանութիւնը. մյուս աղամարդիկ (իշխանի եղբայրները, որդիները, հորեղբայրները և այլն) կոչվում էին Սեպուհ։

Հայաստանի նախարարութիւններին և նախարարների մասին սովորից մանրամասն և լավագույն ուսումնասիրութիւնը գրել է Ն. Աղանց «Армения в эпоху Юстиниана» աշխատութիւն մեզ։

4. Պաղտեհու Ներայրաւեր, Նզիպասի Բազավոր, (285—247 Ն. Քր.), Հաշորը Պաղտեհու Սոսերի, Աղեղանդը Մենի զարավորի և Պաղտեհու Հարջասութիւնն հիմնադրի։ Պաղտեհու Ներայրաւերը (հեղինակութիւնը այսպես կոչված, որովհետեւ նա իր եղբորը սպանեց) Հայանի զարավոր իրրեւ գիտութիւններին և արվեստների սիրող և հովանավոր։ Խորհեացիքն առում է, որ նա Հարկավոր Համարեց բարձր աղբի մասայաններն ու վեպերը Հանարեն Բարզմանեցի։ Մանավորապես հիշատակելու է, որ նրա նախահանուարութիւնը 72 դիւանակներ կրայիցերենից Հանարեն Բարզմանեցիքն ու գիւրքը, որ կոչվում է ճոթանուակից Բարզմանութիւն։

5. Այս պարբերութիւնը, որ սկսվում է Վրայի ոչ ոքը բառերով, մինչև շուտան նրա մասին, իսկպետ պետք էր ծանոթութիւն մեզ զնել, իրրեւ բացառութիւն, Բե ինչու՞ Պատմաւորը Պաղտեհուին, Նզիպասի Բազավորին, կոչել է Հանաց Բազավոր։ Մենք այս պարբերութիւնը խոսքի ընթացքից գատեցինք՝ զնիկներով բաժանելով։ Խոսքի շեղակամական կապն է— «Ոչ միայն Հանաց Բազավորները, այլ և բազմաթիւ... մարդիկ Հանաց աշխարհից։ Այսպիսի ընդարձակ և բարձր Համարութիւն Հայիվ է պատահում ոչ միայն մեր, այլ և օտար աղբի մասնակցութիւն մեզ։

6. Բերտուս նշանավոր զուրկ էր Բարեւանում Բել սասնու սանարում. ապրում էր զ. զարում Ն. Քր. Անտիոքու Սոսերի մամանակ (280—270 Ն. Քր.), գրել է մի հուշակավոր պատմութիւն Քաղաքայի և Ասորեստանի, սպանելով մեհյանի սեպուգիք արխիւիներին։ Այս պատմութիւնից սպանել է նվազաթիւս Կեսարացիքն իր փամանակաւորութիւն մեզ, բայց ներկայումս մի

քանի հասակաւորներ են ժխտի մտացել: Եվսերիոսի վկայութիւնը նա զբնի
է նաև սասնկազգայութիւն վերաբերյալ զերթ: «ՏՄՍ և Սրբիւն Եանթ. 21):

7. Բանասերներէ համար զայթաղազգայութիւն զար էր այս հանելուկային
խոսքը, Եորդէս զԱ առ Ք, և զԲ առ Փ, և այլն: Ընդհանուր իմաստը կարելի
է մակարերել այս մտաբով, թէ հույները զանէ են զանազան արվեստներ ու
զիտութիւններ զանազան ազգերի մաս և փոխադրել են հույներէ: զ նախ-
զբով նշանակում են արվեստներն ու զիտութիւնները (զԱ, զԲ, զԳ, զԴ):
Իսկ առ նախորդ՝ ազգերը, որոնց մաս զանէ են (առ Ք, առ Փ, առ Ծ, առ
Թ): Բայց ի՞նչ ազգեր և ի՞նչ արվեստներ են կոչել՝ այս հարցը որոշ չէր
և այլ և այլ կերպ էր մեկնում: Պատմութիւն մեծազերհերցի մեկի լու-
սանցբով բերված է հետևյալ մեկնութիւնը: Մասնազգայութիւն առ Քաղ-
զկացիս, թուականութիւն առ փրօնիկեցիս, երկրաւարութիւն առ Եգիպտո-
ցիս, երամշտութիւն առ Թրակացիս: Պատմութիւն սասնկին (Ամստերզամի)
և երկրորդ (Վրաստան) ազգաբնութիւն մեղ ուրիշ կերպ է մեկնում: Շա-
րիմն Ալիֆ Քաղզկացաց առ իր Յանաց, զ և թէ Քաղզկացաց, առ Փսի
յուսաց, զային Քաղզկացաց առ փոքր է (ե) յուսաց, շին Քաղզկացաց առ
որդմա յուսաց: Վենետիկի վերջին ազգաբնութիւն մեղ (1881) ազգում է
մեկնութիւնը հանգերմ որդես զ Ա (սակաբայութիւն) առ Ք (ազգե-
ացիս), և զ Ե (երկրաւարութիւն) առ Ե (զգայացիս) և զ Թ (սակաբնութիւն)
առ Փ (թանկեցիս) և զ Ե (բամշտութիւն) առ Թ (բակացիս): (Քնն. հրա-
ւորակաց. էջ 9 Ծան.):

Արվեստներէ և զիտութիւններէ այս կամ այն ազգից զանում լինելու
տեղեկութիւնը, որ արեւնացու Պատմութիւն մեղ վերածված է սասնկին
հանելուկի՝ համոտում է Դավթի Անհաղթի Սահմանաց զբեր թէ զբողից,
որակը ազգում է. (զԹուականն փրօնիկեցից զային... զերամշտականն Թրակա-
ցիս... զԱստաբայութիւնն Ղաղզկացից... զերկրաւարականն Եգիպտացից
(Մտանն., եր. 190): Այս մեկնութիւնը բերել է Ներսես Ենթուրկին
Դավթի Անհաղթի լուսմունքի մեղ: (ՏՄՍ Յուսակ մեծազգաց Վրեննայի
Միթիթարեանց, եր. 1047): Որ արեւնացու այս հանելուկային խոսքի ազգայու-
րը Դավթի Անհաղթի վերաբերյալ համումն է՝ սասնկին անգամ մասնանշի
է Դաւ. Տեր-Միկայելայի (Միկայել), (տես Հանգես Ամսորեա 1892. եր. 372):
Նույնը Միկայելից անկախ նկատեց և զբոֆ. Հ: Մանանդյան արեւնացու
տեղեկումի լուսմունքը աշխատութիւն վերջում:

Այս տեղեկումային սողը մեր Թարգմանութիւն մեղ զտեղեկեցից փա-
կազմներում, համարելով ընդմիջարկութիւն, որևէ չին մեծազրի լու-
սանցից մուծված բնազրի մեղ: արեւնացի, որ ինքը շարունակ մեկնում
է այլարեւութիւնները՝ հարկով չէր մասնի այսպիսի ժի անմեկնելի
տեղեկումն սասնկակի իր մեկնումին, Սահակ Բազրաստանն, և իր ընթեր-
ցողներին: Եթէ նա զբնու լինէր՝ ամբողջ բոսորով կղերք—Եորդէս զա-
տեղաբայութիւն առ Քաղզկացիս և այլն: Մի անհայտ անմ, կարգաւով
Դավթի սահմաններում վերաբերյալ համումն՝ իր մեծազրի լուսանցբով, իր
հիշագրութիւն համար, համոտում նշանակել է արվեստներէ և ազգերի անու-
ները սկզբնաստեղծ, իրեն ազգայուց Պատմազրի այս խոսքերին, զընեմ-

մենա զգարմանայւոյ արժանաւորս յարուեստից և ուրիշ ուրիշ զանաւ աշխատութեամբ հաւաքեալ փոխեցին ի յոյն լեզու: Այդ մնաւորից մի նոր արեւակ արտադրողը, լուսանցքի հովելվածը համարելով բնագրի պատկանոց խոսք՝ մտնել է բնագրի մեջ, և այս ընդմիջարկիւմ մնաւորից Ծաղկէ ևն հետագա մնաւորիները: Այսպիսի ընդմիջարկութեաններ հանախ ևն պատահում էր հին հոմանաւորութեան մեջ. բովանդակ է հիշել մի շարք ընդմիջարկութեանները Հոհան Մանգակունու հասում, Ղազար փարպեցու պատմութեան մեջ (տես նոր Երաս. Թիֆլիս, 1904, էջ 170—181) — Միտրանջ վերահիշյալ հովելվածում հույնական ենթագրում է, որ այս սակզվածային խոսքը կարող է լինել ընդմիջարկութեան լուսանցքից:

8. Կորնեացի բացի զուս պատմական գրավոր աշխուրհներէջ հանախ հիշատակում է նաև ժողովրդական կենսապատմական կենսաառարկական աղբյուրներ, որոնց նա առաջին է մի շանի անունները — զառապել, վեպ, գրայց, վիպասանք, երգարանք բանաստեղծ, Թուրքաց երգչոյ: Այս բաների նշանակութեանը աշխատել ևն բացատրել նախ՝ Հայկազյան բանաստեղծ, այնուհետև Մկ. Խմբից, Վէլչք հնայն Հայաստանից ուսումնասիրութեան մեջ. Երանից հետո Գր. Կալաթացից («Армянский эпос», էջ 37—40): Ամենից մտնուման և, որոնց կարծում ենք, ամենահովանական բացատրութեան այս տերմիններէ տվից Մ. Արեղյանը իր Վեպ ժողովրդական առարկաները ուսումնասիրութեան մեջ (Ղազարչապատ 1901): Այս աշխատութեանից զողովածարք բերում ենք վերջը նշանակված տերմիններէ հովանական նշանակութեանը:

Վեպ բառը Կորնեացու պատմութեան մեջ, ինչպես և Եվանգելիոսի մեջ լուսնի այն նշանակութեանը, որ ներկայումս առաջին ևն Երան, այսինքն էլպոս, գլուխապետութեան, այլ պարզապես նշանակում է պատմութեան:

Ջրայցի՝ առանձնապես վերջված՝ Կորնեացու Պատմութեան մեջ զորն է անվում զգրված պատմութեան նշանակութեամբ, բայց կան և բնորոշացի գրույցներ, որոնց զանազանելու համար գրավորից, Կորնեացի կոչում է անգիր, հին, վաղնից, նախնական գրուածութենէ առ մեզ հասնուց և այլն բաներով: Ջրուցի բայն էլ նշանակում է պատմել:

Առապել — ժողովրդական բանահայտութեան նյութ, որ կարող էր լուսն պատմվել կամ երգվել: Ըստ Կորնեացու՝ առարկաները հանախ այլարանութեաններ ևն, որոնց սակ թաղնված է պատմական իրողութեանը, որ Պատմահայրը աշխատում է ճշմարտել, այսինքն այլարանութեանից զուրմ բերել պատմական իրողութեանը:

Վիպասանք, երգ վիպասանք, որոշ տեսակի առարկաներ, որոնք հովանորեն երգվում էին. Վիպասանք նշանակում է նաև վեպը առաջ, վեպը երգող:

Բանք Կորնեացի զորն է անում նախ՝ խոսք բանի և ողբ ընդհանրապես պատմվածք, պատմութեան բանի նշանակութեամբ, և այս վերլին իմաստով համանի է գրույց և վեպ բաներին:

Երգարանք բանավոր — իմաստայից, մասցի երգեր:

Բժուկիաց երգչոյ, Թվել բայի՝ Թիվ տան, արտասանել նշանակութեանը:

Նից.— Քիվ ստղաների կամ Քիվ սովանների՝ պատմականների երգերը, Հասանի է երգը զիպտասանաց անբժիշկին:

9. Բնագրում գրված է Վենդուհան ալտասութան պայապատութիւն, որ մենք Թարգմանեցինք Վենդուհան ալմովականության ծագում: Գտածուհարը նկատի ունի ախոյիսի վավերագրեր, որոնց մեջ բերվում են որևէ անձի հիշատակութիւնը, նրա ծագումը այսօրն Սեպուհից, որով ապացուցվում էր այդ անձի աղնովականութիւնը իբրև Սեպուհի սերունդի:

10. Վերկար և լուսար գործով— Վիճիկ ներկա ժամանակը— առ այն նրազերն է, որը Գտածուհարը աշխատել է իրազորեցի իր պատմութեան մեջ, որտեղ Կանգամանքները թույլ են տվել: Եթե այս նրազերը հիշավի սառնորդի է Սահակ Բաղրատունին, ինչպես վկայում է Հեղինակը՝ ապա իրավունք ունի նա տակու, որ Սահակ Բաղրատունին առաջինն է եղել այսպիսի մի ընդարձակ շրջադրով Հայոց Գտածութեան գրելու առաջ: Կարծիք իրենից առաջ եղողներից վեհագույն է եղել, քանի որ նրանից առաջ Տրդատ Բաղրատը, որ Հայոց գարձի պատմութեանն է գրել տվել Աղաթանգեղոսին, կամ Դավիթ Երեց Մամիկոնը, որ կրնանական առաջին պատերազմի պատմութեանն է խնդրել Նիզիկից՝ կարև ժամանակաշրջանի կամ մի ժամանակուր անցի պատմութեան կարճանոցներ են, ուստի և լին կարող Հովասարվել Սահակ Բաղրատունին:

11. Տես Հոր. ԼԾ, 20:

12. Բերաստի մասին տես նաև. 6: Բաղմովկո՝ Աղեցունդը՝ բաղմովկոն է (Polyistor), Հույն ցերթաղ և պատմագիր, մեծան Միլիտաս կամ Միդուս բ. գարում Ն. Քր. Գրել է բաղմովկո պատմա-աշխարհագրական երկեր, բաղմովկոյանի հմտութեամբ: Ներկայումս մնացել են միայն Հատակագրերը— Արյուզենուսի մասին միայն Նվտերիոսն է հիշում, առնելով, որ գրել է Ասորեստանի Գտածութեան և Քաղղեայի Գտածութեան: Ուրիշ տեղեկութիւններ չկան— Այս երեք Հեղինակներից—Բերաստից, Բաղմովկոյից և Արյուզենուսից— ուղղակի է Նվտերիոս կատարիացին իր Քրոնիկոնի առաջին մասում, և նրանից էլ ուղղակի է Կարենացին:

13. Շար, բարեկուններն չար, ասորերն չար, ասոր. շար, Կուսարեն շար, 3000 ասորիս ժամանակաշրջանի Գործ է սոված Նվտերիոսի Քրոնիկոնում, որից տակ է և Կարենացին, ապա և ուրիշները. ո՞ր լեզվից է զոխ առնված բառը Նվտերիոսի Հայերեն Թարգմանութեան մեջ, պարզ չէ: Հյուսիս-մասը կարծում է, թե առնված է Կուսարենից և սեմականի մե արված: Տես Արմատ. բառ.:

14. Քոնսուլթոն՝ Նոյի անունն է քաղղեական լեզվով, որ գործ է ածում Նվտերիոսը, առնելով Բերաստից և Բաղմովկոյից, իսկ Կարենացին՝ Նվտերիոսից: Քոնսուլթոն մեն ապացուցվում է սեպագիր արձանագրութեան ներով՝ որտեղ Բարեկունի և Նիզիկի պեղումներով երևան եկան և պարունակում են ի միջի այլոց Նիզիկի ընդարձակ պոեմը, որի մի աննշան Հատվածն է կազմում ու գրքում պատմվածը Նիզիկի մասին:

15. Աստղաբաշխները մեծ աստի անվանեցին այն ժամանակամիջոցը, որ

արեղակը, մայրակներն և անշարժ սառչերը (Նրանց կարծիքով) զորն էլն զնում նրա համար, որ վերադառնան և անկողը միասին զանվեն երկնքի նշանակված կետում, որտեղից նրանց սկսում էին իրենց գաույաը: Այս մեծ տարիսն նախ բովանդակում էր 25,000, հետո 30,000 և վերջը 432,000 տարի: Ահա այն սաստմամային տարիները, որոնց մասին խոսում է Մովսես Արեւաշային այս դիտում և որոնք հնդկական գրքերը ըստ որոշ կերպով են հայտնում, սակայն: Միակամայի տարին բազիանում է մեր բազմաթիվ տարիներին, իսկ սաստմաների որը իսկ ու իսկ համասար է մարդիկներին մի գոթան: (Asiatic Researches, հտ. Բ, էջ 131): (Ս. Ստեփանեից էջ 18):

10. Հովանդու Փլարիանու նշանավոր հրեա մասննապիր, որ աղւջում էր Ա. դարում (87—95) Վեսպասիանու ու Տիտու կայսրերի մասնակի, մասնակցում էր հրեաների ապստամբությանը հռոմայեցիների դեմ, սկանտես էր Երուսաղեմի սաման և ասեարի կործանման, որոնք հետո ինքը նկարագրեց: Եստ հարգված էր Հռոմայեցիների կողմից: Նրա հետխոսություններից հանախ պատվում է մեր Գառմահայրը: Այսուկ խոսքը վերարկւում է այն երկու արձաններին, որ ըստ վկայության Հովանդուի, Սեթի սերունդները կանդնեցրին և նրանց վրա փորագրել տվին այ. մամանակվա դիտության արդյունքները՝ ապապայում անկորուստ պահպանելու դիտութւթյամբ: Տեկը արձաններից Ձրից էր, որ պետք է զիմադրեր իրհնդի, եթե ապապայում պատահի, մյուսը ալյուսից էր, որը պիտի զիմադրեր կրակի: Այս է, որ Գառմահայրը կոչում է զերկու դասիչ զիմանները:

11. Տնազում գրված է. «Վ հրաւիրեալն մեր յաւարկիւնցուց տեղի»: Կսոքը մուք է. Հայտնի չէ, ի՞նչ տեղի վրա է սկնարկում հեղինակը: Մեծ թարգմանեցիներ՝ ինչպէս կարելի էր ընդերը հասկանալ յերակ-նարեն, սակայն երաւյնավոր չենք, որ ուղիղ հասկացած լինենք: Ստեփանն թարգմանել է. «Վեր ենթադրած ուրիշ տեղին կթողնենք»: Էմիւրը թարգմանել է «Отъѣздом (читателя) к указанному (намѣ) месту».

12. Տնազիրն ունի. Քէզկե և ըստ մերում թարգմանութեան ոչ ուրեք է ընտրել գտանի: Այս խոսքը տեղիք է տվել այլ ընդ այլ տեղնությունների, քանի որ մեր Հայերեն թարգմանության մեջ Թիրատը հելվում է. «Վ ընտրել» բառը թնտազաները հասկացել են այժմյան նշանակությամբ. այն ինչ հեղինակը նրան զորն է անել նախնական նշանակությամբ անտի բունը, չսկազրությամբ նրա հյուզերի: Մեծարանտեղանի մեջ ուղղուկի վերելելի կամ վայրենելի գիծը կազմում է բուն (Հայր—որդ—Թոս—Թոս—նորդ—Թոսան Թոս և այլն). իսկ կողմակի սերունդները (կարայրը, որտեղ—բայրը, որդին և այլն) կազմում են հյուզեր: Արդ՝ մեր թարգմանության մեջ քնազիրն (ուղղակի վայրենելի գիծն) ունի Հարեթ—Գամեթ—Թորգոմ. Թիրատը հյուզումն է գտնվում, իրքև կրտսերը Հարեթի սրգիներին: (Մե. Ժ, 1—3): Նույն տեղում տեսնում ենք, որ Թորգոմը Գամեթի սրգին է, այն-ի՛նչ Կորենացու ըստ՝ նա Թիրատի սրգին է: Թիրատին զերնադրել մե՞ լուսնիով՝ Կորենացին մի անգամով երկարացրել է Հարեթի հյուզազրությունը: Նույնպէս է վարվել և Գամեթի հյուզազրության մեջ. ըստ ս. գրքի Գամեթ

Հյուզպարությանն է Քամ—Քուշ—Ներքովք: Մեաքայիմը Քուշի կղաւթն էր (նն. Ժ, Ե—Ն). սակայն Խորենացին նրան էլ ժողովում է Երեւոյից մեջ և Հյուզպարության անդամներէ թիօք մեկով ավելացնում է—Քամ—Քուշ—Մեաքայիմ—Ներքովք: Ս. զբքի Հյուզպարությանը թեկուզ մի բնաւ ուշիմ և ընթերցանէր ասորւն՝ վկայութեամբ փոփոխելու համար պետք է Խորենացին շատ կարեւոր պատճառներ ունենար: Եվ այդ պատճառները երևում են Պատմության Հաշորդ զլուխներից. նախ պետք էր, որ Հայկն ու Ռեյը այնքան իրար մաս լինեին ժամանակով, որ կարողանային իրար հետ պատերազմել (Ռեյ—ըստ Խորենացու՝ Ներքովք, Նոյից շարքորդ սեբուգ, իսկ Հայկը, Թարգածի սրզին, Նոյից հինգերորդ), և երկրորդ՝ որ Նինուսը և Արամը պետք է ժամանակակից լինեին: Վերոհիշյալ երկու փոփոխութեաններով հեղինակը հասել է այն երկու նպատակին էլ, որտեղ համար էլ, ինքն իր գլխավոր հիացած՝ ընթերցողին հրովիրում է նայել երեք ցեղերի շարքի հավասարութեանը և զարմանալ:

19. Կեփոպոնինն հիշում է Նովսերիոս Կեսարացին և նրանից ժողովածներ է անում: Խորենացին էլ Նովսերիոսից:

20. Մի ոմն Առիոս Մ. էմին Առիոսին համարում է Arios Didyme, որ եղել է հեղինակ փիլիսոփայութեան պատմութեան: Զգիտներ, ո՛ր Գեփոնսին նկատի է անեցել էմինը, Աղեքսանդրացո՞ւն (Ա զար ն. Բ.), թե կույրին (Գ. զարում), բայց ոչ մեկը այս տեղին չի հարմարում: Այստեղ խոսվում է այնպիսի մի հին Առիոսի մասին, որ ժողովական դրվածքները հանարեն է թարգմանել: Այսպիսի հեղինակ այսպիսի անունով հայտնի չէ: Հավանական է, որ այստեղ բնագիրն աղավաղված է. Առիոս ոմնի փոխանակ պետք է լիներ Բյուսիոս ոմն (մի քանի մեաքայիմներ ունին Պոսպոսյան փեղ. Առիոս ոմն), որի մասին հիշում է հեղինակը Բ. զլխում— ռոր և զԲիւսիոսի ոմն յայս յարգարեաց զայր ժողովացին: Հին ապագրութեաններէ Բյուսիոսոս ոմնը նոր ապագրութեան մեջ ուղղված է Բերսոսոսն:

21. Բերսոսոսյան Մերիլլա: Մերիլլաները հին Հունաստանում և Հռոմում կույրներ էին, նվիրված Ապոլլոնին, ապրում էին մեծակ քարայրներում, անմաղներում, և երբեմն երբեմն էքստազի մեջ զուշակութեաններ էին անում: Եստ հարզված էին ժողովրդից: Առանձնապես հիշվում է էրիթրեայի Մերիլլան, որին վերադրվում է առաջին Մերիլլան գիրքը (զուշակութեանները) հանարեն վեցսոսյան սասնափորով: Այս գիրքը շատ մեծ զնով զնեց Զարկվինիոս Գոսոզը (Հոսի թագավոր 2 զարում ն. Բ.) և հրամայեց պահել Կապիտոլիայում, Յուպիտերի (Ջեսի) տաճարում, զեանի տակ. հրդեհից ապահով պահելու համար: Այդ գիրքը կարող էին բանալ և նայել սենատից հասուկ լիազորված մարդիկ՝ որևէ հասարակական մեծ աղետի ժամանակ: Բայց մի հրդեհի ժամանակ այս գիրքը այրվեց, գրեցին Հուստոսոսն և Արեւելք զուշակութեանների բեկորները հավաքելու՝ որպեսզի նորը կազմեն:

Այս Մերիլլայի օրինակով առաջ եկան և ուրիշ սերիլլաներ Արեւմտաքում և Արեւելքում, քաղկեդոն—բերսոսյան, բարեւոնական, նույնիսկ Քրիստոսից

հետև զբնիցն սիրիւլլան զբեր Սղեշտանգրայի հրեա և զբիտանյա ճեղ-
նակներէ մեռցով: Այս արեւելյան սիրիւլլաներէց մեկն է և Պատմաւոր Հիշած
հերոսայն սիրիւլլան, որ բարեշունական սիրիւլլա էր՝ Սարգս կամ Սամբուս
անունով, զուսար Բերսոի (ոչ Յ ման. մեջ հիշված Բերսոսի):

Այս պատգամները հորինվել են Հելլենականների Եղիպտոս-հրեական
պարտքում, Պոպոմյանների ժամանակ, որոնց զլիսովոր հասկանիչն էր՝
հրեական հին տնուկներն ու ավանդությունները խառնել ու համեմատել Հու-
նաց զիցարանության տնուկներէ և ավանդություններէ հետ, ինչպես որ
Էրոզ նկատում ենք Խորենացու բերած Հատվածի մեջ այս սիրիւլլայից
(Պերկան):

22. Զբվանը Տիրանը և Հապետոսին: Նախորդ մանթության մեջ
հիշված Սիրիւլլայի Հուճարեն բնադրում այսպես է գրված:

«Καὶ βουθεῖατος Κρόνος καὶ Τυτῶν Ἰππεύτου», որ նշանակում է—և թագավո-
րեցին Կռոնոս և Տիտան և Հապետոս:

Ինչպես տեսնում է՝ Խորենացու մաս բնադրի Կռոնոսը փոխարինված է
Զբվանով՝ այսինքն Հուճարեն աստու առջ գրված է նրան Համապատասխա-
նոր Զբուդաշտական աստվածը: Մյուս՝ աջի ընկնող սարբերությունն այն
է, որ բնադրի Ἰππεύτου (=և Հապետոս) դարձած է Հապետոսին, այսինքն
հուճարենի քա զերջապաս բառը, որ նշանակում է ևս, կարգացված է իբրև
Ἰππεύτος բառի զերջավորություն, այն էլ Սե զբությամբ, փոխանակ քա-
ն Գուազիտը կարծում է, թե թարգմանիչը հուճարեն լեզվին բավականաչափ
հմուտ չէ եղել: Բայց զժմար է այս կարծիքին համամայնել: Նախ՝ որ մի ըն-
դարձակ հատված հուճարենից ուղիղ թարգմանողը չէր կարող չգիտանալ քա
չաղկապի զսյությունն ու նշանակությունը, որ զաս համար է հուճարենի
մեջ, և երկրորդ է թե չգիտանար էլ՝ դարձյալ չէր կարող թարգմանել Հ-պե-
տոսին մեով, այլ Հապետոսին, ինչպես նույն բառի— տճ մասնիկը հայերեն
ուղիղ արտասայտել է—ասս մեով, ինչպես պիտի նա միևնույն բառում մի տն-
գամ ուղիղ աստադարձը ա-ով, իսկ հաջորդ վանկում թ-ով:

Ավելի Հավանական է, որ Հուճարեն (կամ արեւելյան մի լեզվով)
բնադրին քա փոխարեն ունեցել է Ս, և Հայ թարգմանիչը (Խորենացին
լինի, թե ուրիշ անհայտ մեկը) Հավատարմությամբ աստադարձրել է զթ՝
զբով՝ չլսասահանալով ուղիղ բնադրը: Առայինչ, թե այդ առջը զույցի
թարգմանված լինի ոչ Հուճարենից, այլ արեւելյան մի լեզվից: Սբա Համար
Խորենացու մաս ունեցը երկու ուրիշ որինակ ել: Մեկը արզեն տեսնուց:
(ճան. 13), որ Հայ թարգմանության շարք Համապատասխանում է ոչ թե
Հուճարեն սϋρος (սարոս)—ին, այլ բարեշական շար՛ին. մյուս որինակն
է Պյուսիզմայ անունը (պարսից աստաղեկներից, 2) որ ուրիշ տեղ (Բ, 42)
երևում է զալիս զուս Հուճարեն մեով՝ Պերիթեայ:

Բայց այս սիրիւլլան առում ամենակարևորը Խորենացու անմիջապես
հարած մեկնությունն է— զոր ինձ թուին Սեմ, Բամ, Հարեթ, որով նա
սիրիւլլան (այսինքն հեթանոսական) Տիտանին նույնացնում է ու զբի՛ Բամի
հետ և հաջորդ զլիսում ապացուցելով, թե արևադին ճեղնակներէ Բելը ու-

զբի ներքովքն է՝ սակզում է Տրտանյան Բել Լեթմոնսական Կորչորչումը, որ Համապատասխանում է ս. Գրքի Բաժնյան ներքովքին: Մրանից բոլոր Հասկնացական կարեոր նեանանքի մասին զբել ենք ինտիմուսի Ա. սեղեկազրի մեջ (Ստրենացի և Սերբոս), ինչպես և Սերբոսի մեր Հրատարակչության Ծրց ծանոթության մեջ (էջ 104—106):

23. Երևում է որ Օլորպու (Ոլիմպոս) լեռան սնունը Համարել են Եպոսն Հանարեն Δαίμα, λιπ արժատից, որ նշանակում է մզել, ընկենուլ, ուրեմն և գյուցընկնց: Բառը Համարել են Համանշանակ Ոլիմպիոս բուսին:

24. Արիփան Կիպրացի, Հրեա ծնողների զամակ, ծնված Գաղեստինում 310 թվին: Քրիստոնեություն ընդունելուց Հետո մեծագրովց կղիկապոս Կիպրոսի Կոնստանցիա քաղաքի. մեծ Հակոտակորդ էր Որիզինեսի և Հակոտակորդ որևե ալոս մաջի: Նրա զլեռավոր շարադրությունը կոչվում է Panarion (սանու. զեղարան), որի մեջ թվարկված են բոլոր Հերետիկոսությունները. ունի նաև բազմաթիվ Հասեր: Մեռել է 404 թվին: Այս զբովանդր զևս Հիղեկորդ զարում թարգմանված է Հայերեն և կոչվում է Պիրք Լեթմոնց:

Ասրենացին ըստ իր Հայացիի—Թե Հեթմոնսական առասպելներն իրենց առկ թագնում են պատմական իրողություններ—այստեղ ևս Արիփան Կիպրացու զբովանդրից բերում է մի ընդարձակ Հասված՝ արդարացնելու Համար Սիրիլյոսի ամենպանը, թե Տրտանը (այսինքն Բաժը) Հակոտակից Ջրվանի (=Սեմի) մասունգություն սահմաններից մի մասը:

25. Գորգոն և Ռանանի մասին ոչ մի Հիշատակություն չկա ուրիշ տեղ: Իսկ շուն Դավիթն Հավանորեն Դավիթ Անհաղթն է, և նա է, որ ծերերի մազովում պատմում է՝ ինչ որ Հանաստանում սլամ ժամանակ լսել էր զիմանական Ոլիմպիոսորից:

26. Այս Ոլիմպիոսորը Հույն պատմագիր էր Աղիպոսի Բերե քաղաքից, և ապրում էր Ն. զարում ՀՔ... Գրել է պատմություն 407—425 թվականներում պատահած անցքերի: Նրա ապրած ժամանակը և մասնագիտությունը լավ զուգորդիում են Դավիթի պատմածին՝ թե՛ ժամանակով և թե՛ նյութով:

27. Վենբուս ցցոց և պարուց՝ Յուց կամ ցուց պարի մի սեռակի անուն է, բայց ո՞ր տեսակի՝ որոշ չե: Տարբեր կերպով են Հասկանում: Բանի որ լսող զարն է անվան պար բառի մոտ, որ տառացի նշանակում է կլոր պար, բոլոր պար, երբ պարողներն իրար մեջից թանած մի շրջան են մեացնում՝ կարծում ենք, թե ցուցը Հակոպրություն պետք է նշանակե կենս պար, ինչպես է լեզուրին (լեզուրիկան): Ազաթանագեղոսի մեջ այս բառի զարնանությունը—Վայթից վաղելով, ցուց բարձեալ զթողարածելուն լսին— Հարժար է զայլևս մեր ենթադրած նշանակություն: Իսկ Փանգրան Հանարեն բառ է Ραδίζον, որևե երեք-լարանի նվագարան: Մի Հեղինակ Երան Համանիչ է զնում կիթառին:

28. Կոստոս՝ Հանաց զիցարանություն մեջ ժամանակի ստավանը, Զեոի Հայրը:

20. Լեփեանոս՝ Հունաց դիցարանության մեջ Ձևոյ որդին էր, կրակի աստվածը, կաշ, նարար դարբին:

30. Պրոմէթէոս, Հունաց դիցարանության մեջ՝ եփրմեղոնի և Լեւոյի որդին, որ Ձևոյ կայծակից զուացով կրակը և եղեգով բերեց մարդկանց ակնց: Մրս Համար Ձևը բարկանալով նրան շղթայեց (Պովկայան) լեռներում, հրամայելով, որ մի արծիվ ցերեկները թցցէ նրա կուրծքն ու լարդը, (որ դէշերներն էին ամբողջանում էին): Վերջը Լեւոյիկեւը, Ձևոյ թուշովությամբ, արծիվն սպանեց և Պրոմէթէոսին ազատեց: Նա Համարում է նաև արվեստների գործի: (Սմանկրիտ լեզվով՝ *prōmethēus* նշանակում է՝ նա որ շփելով կրակ է Հանում):

31. Աբշակ Պարթևական բառ է, որ նշանակում է՝ արքա կամ արքայական: Պարթևների մեջ այս անունը զործ էր անվում իբրև մակդեր անեն մի թագավորի անվան ժամ. այսպես Պարթևական Հարստության 31 թագավորները (Պարթև, Տրպուս, Արաուան... Բակուր, Վաշարշ Դ., Արաուան Ս.) անխորաբար կրում են մակդերը՝ Աբշակ Ա. Աբշակ Բ... Աբշակ Հա (ՏԿ՝ սինիստինիկ ցուցակ): Հայերենի մեջ՝ Աբշակ բառը զործ է անվել միայն իբրև Հասուկ անուն. բայց Հեռագրերական է, որ մեր Հին գրականության մեջ Աբշակ անունը ուրիշ անմերի Համար չէ զարժանված. կարծես զգուշիս լինենք, թե այս բառը թագավոր է նշանակում, քան միայն թագավորի կր Հարժարի:

32. Միջերկրայե: Անանիա Միրակացու Աշխարհացույցի մեջ Միջերկրայե: Միջերկրե կոչվում են Փոքր Ասիայի այն երկիրները, որ զանվում են զԷջ մեջ Գունաց ծովուն և Գոնաստին՝ այսինքն Միջերկրական և Սև ծովերի միջև: Այս երկիրները ուրեմն կլինեն, ըստ էմինի, Բյուսանիա, Մյուսիս, Ասանմակ Ասիա, Լիկիա, Փոյուզիս, Պափլագոնիս, Գաղատիս Ա, Գաղատիս Բ, Իսապրիս, Լիկանիս, Գոնաս Պոլեմոնական, Կապադովիս, Կիլիկիա, Կիպրոս կղզի, Ասալին, Սերիորդ և Սերրորդ Հայտ և Գոնաս Կապադովիացի:

33. Թեոսոլիս անունով մեր Հին Հեղինակները նշանակում են Բակարիան իր շրջակա երկիրներով, որ կոչվում է նաև Թուշանաց երկիր: Բայց այստեղ այս բառը անուշա ուրիշ երկիր է նշանակում. նախ՝ որ Աբշակ Մեծը չէր կարող Վաղարշակին տալ այն երկիրը, որ իր թագավորության կենտրոնական մասն էր կազմում. երկրորդ՝ որ նրա նշանակած սահմաններով Հայաստանը արևելյան կողմից վերջանում էր Կապուից ծովով և Ասորդատականով, ուրեմն Թեոսոլիան, վերջը բերված նշանակությամբ, այս սահմանից զուրս էր ընկնում, ըստ Հեռու դեպի արևելք: Մի ուրիշ անկ (Ք ժգ) Հեղինակը Հիւում է Թեոսոլացի բառը, այսինքն Թեոսոլայի բնակիչները: Այստեղ այս երկիրը, նայելով իր դրամած անդին Հիլլեոսոլոնաստի և Հուսոստանի միջև, կարող է նշանակել մի երկիր այդ երկու անդերի միջև: զույց Թեոսոլիան:

34. Վերածայան ծովը՝ Կապուից ծովն է, որ Աբշակի նստած անդին՝ Բաշից արևմուտք է ընկնում:

35. Վարդաբնակի այս թղթի, ինչպես առհասարակ այն բազմաթիվ թղթերի ժամանակ, որ մեջ է բերում Պատմաճարհը իր զբոսում, պետք է ստել, որ գրանք, վավերական պատկերներ չեն իրոք զբված թղթերի, այլ հարկնական են Հեղինակից այն մեղով ու բովանդակությամբ, որ Հեղինակի կարծիքով պետք է ունենային այդ թղթերը— եթե իրոք զբված լինեին: Մեր այժմյան Հասկացողությամբ սա կեղծիք է, բայց Հեղի մեջ սա սովորական է ընդունված կարգ էր ու մեղադրանքի չէր ենթարկվում:

36. Այսինքն Աղեքսանդր Մակեդոնացու:

37. Մարտառայան աղբյուրի ժամանակ ընդարձակ գրականության կա (սե/ս, Պատմագիրք, Կարենացի, էլ ՄԵ—ԿԲ): Իբրև վերջին կարգացության՝ բանասիրության ընդունում է, որ Կարենացին ունեցել է իր մեռելի ժամ այդպիսի մի աղբյուր, բայց որ այս աղբյուրը անվավերական է, ապուրելի է:—Այս ապուրելի Հեղինակը զբխառնյա է, բայց եղանակ է ցույց տալ, որ Հեթանոս է: Նիկիեի, Աղեքսանդր Մակեդոնացու անունները և այլն ունեցել է՝ իր զբվածքին վավերական կերպարանք տալու նպատակով: Նրա Հեղինակը,— (չուցն և մի հայ, որ թաղվել է Ասորի Մարաթա կոտանայի անվան տակ.— Հիշենք Վեդաթանդակախին և զՓառասոխին)— իր գրելիք նյութը Հավաքել է հայ ժողովրդի Հիշողությաններից, որոնց մեջ Բարեխառն և Ասորեստանյան պետությունները ժամանակակից են: Նրանց ստավանդները—Բեկի և Եամիրամի մեջ, իսկ Կախախայրը (որոնց մեջ այժմ ուրախացի ենք անվանում)՝ ժամանակակից են նրանց (կամ բուն Հայերի) ստավանդների՝ Հայի և Արայի մեջ: Իսկ Բեկի և Եամիրամի պատկերները արձագանք են այն զարավոր կոնիկների, որ Բարեխառն և Ասորեստանը մզկեթի Ուրարտույի դեմ, ստալին չըջանում նպատակով Ուրարտույի Համար (Հայիև ապունում է Բեկին), երկրորդ չըջանում նպատակով Ասորեստանի Համար, որ ընկնեց Ուրարտուն (Արան ապունում է Եամիրամից, որ նվաճում է Հայաստանը):

38. Արարողի երկիրը Արարտայան նահանգը չի, Հայաստանի կենտրոնում, այլ նրանից արևմտահարավ ընկած երկիրը, Վանա լճից հարավ:

39. Ընդունին: Հին Կառավարական տունը, որպիսին եղել է Հայկերը՝ բազմաթիվ էր Հարյուրավոր ժողովանդից: Մրանց մի ժամը բուն Կառավարի արյունից էին, նրա մերձավոր կամ Հեռավոր սերունդները, որոնք են խեղապես շտուկն կազմողները: Մրանց Հեռույն տունը աղբյուր էին, իբրև մշական անդամներ՝ ստար արյունից ժողովի, որոնք ևս ունեին իրանց սերունդները, բայց սան բուն անդամների իրավունդները չունեին: այդպես էին այդ տան մշակները, ապաստարանները և այլն: Մրանք են, որ կոչվում են ընդունին:

40. Բնագրում զբված է զև բուր աղիւն որ մեք թարգմանեցինք զուր սանուակղով: Վեղիք շատ լայն նյանակության ունի, նա պարունակում է ընտանիքի մասաները, անասունները, կալ կարասիքը, մթերքները, որոնք սանուակերի զայթնելու ժամանակ, Հետևում էին նրան ստով կամ սայլերով:

41. Տուն զարարում, բացի այժմյան նյանակությանից, ունի և

ավելի լայն նշանակութիւնս նշանակում է ամբողջ ազգ՝ իբր բնակած երկրով (առանձն Իսրայելի, առանձն Քորդոմա), նշանակում է ընդարձակ կաշված, ինչպէս էին նախաբարձերինը (արքունի առանձն Մամիկանից), նշանակում է առհասարակ (առանձն Գրիգորի, առանձն Հակոբա)։ վերջուպէս նշանակում է կաշված՝ շինութիւններով, գյուղ, դաստակերտ, ինչպէս այստեղ։ Եւսկպես և քիչ հետո գլխին է երկուս առանձն (Ա. Ժր)։

42. Տիտանյան Ռեյը, ինչպէս տեսանց (Ծան. 22), Ներքովքն է, Գամի ցնդից։ Նրան Գամառայրը Տիտանյան է կոչում՝ Հեթանոսական աղբյուրի Տիտան անունով, որովհետեւ Ռեյ անունն էլ Հեթանոսական աղբյուրից է, և ոչ ուրբից։ Սրան Համապատասխան՝ Հայկին էլ կոչում է Համապատասխան, Հեթանոսական Հապատասխան անունից և ոչ Հարթթյան, որովհետեւ Հայի անունն էլ Հեթանոսական է, և ոչ ուրբից։

43. Վանս լինն է իբր Համբարձավոր աստեղի մկնով։

44. Ասպարեզ պահւմկերն բառ է (asp rǝz, asparǝz և այլն) և նշանակում է միշտ քարտան։ Երկրորդաբար նշանակում է այն տարածութիւնը, որ մին մի նվազում կարող է վազել, և այստեղից, իբրև երկայնութիւն լազ՝ նշանակում է 230 մետր տարածութիւն (ապարեից ասպարեզ)։ Կան և ուրիշ ասպարեզներ, 159,8 մետրից մինչև 208 մետր։ (Տն'ս Մանանդյան, Կլիաները և Չափերը)։

45. Հայնային աղեղ, Աղեղը, ինչպէս Հայնի է, կարացրած վայա էր, որի երկու ծայրերը միացրած էին մի արված լարով և կորացրած վայաի և լարի մեջն եղած տարածութիւնը կաշվում է լին։ Որքան լինը լայն լիննը, այսինքն վայաի կորութիւնը պակաս լիննը և նրա ծայրերը իրարուց հեռու՝ այնքան մեծ ուժ էր Հարկավոր լինում, նրա լարը շաշուու Համար և այնքան ավելի մեծ թափով կարճակվիք նետը։ Անպէս որ լայնային աղեղ կարող էին գործ անել միայն շատ ուժեղ մարդիկ։

46. Այնինքն Բզնունայաց Ծովը (Վանս Ծովը) իբր անունը ստացել է Բազից։

47. Արեղակնանեմ բառի նշանակութիւնն այստեղ պարզ չէ։ Քորդոմանէն են գտնապէս կերպ. էմին՝ «Южная гора, над которой солнце совершает свое точение»։ Սակեմանն՝ «Հարավային մինչև արեղակը բարձրացած սարը»։ Վերջին Քորդոմանութիւնն ավելի Հարկանական է։ Արարատյան դաշտից նայողին՝ Մութի բարձրութիւնը շատ արիւր է ընկնում, դառաթը կարծես երկինք է բարձրացել, արեղակին մտնեցել։

48. Ծարայի շտակերութիւնն ավանդութիւնը բացատրում է նրանով, որ Ծարա (չիբն) պարեկերն նշանակում է սկրամուլ։

49. Այնինքն երկար օրվա (սմտանային) կես օրվա նմանապարհով։ Քորդոմանինքն այստեղ էլ ճիշտ չեն Քորդոմանէլ, բայց թողնելով բնազդի «մեծօր» բառը։

50. Կորննային Մութս լեռան անունը ծագեցնում է Ամախայի անունից։ Կերտոսի Մար Արաւ Մեւրնային, որ սլովում էր Կորննայոց՝ այս ստու-

դարձնաթղթան չէ համանել. նա բերում է ձի ուրիշ ստուգարանութիւն—
Արքանաձի հարկ Մասնէի անունից, որին բերել է առիթն Հայաստան:

51. Մասն բանն էլ գրաբարում լաթն նշանակութիւն ունի: Հիմնա-
կան նշանակութիւնն է՝ անապատ, ստորագրված. այս մարզով հա-
կարգում է հողատիրէն— ազնվականին, և շտերին—իշխողին. որակից՝ ախ-
րով կամ զին կենթարկված մարդ—հողատու, սպասուժար, սարուկ: Մասայի
բանն էլ հետևարար նշանակում է՝ ախրով կամ զը՝ հրամանները կատարել,
հողատու լինել, հողատուութիւն պարտավորութիւնները կատարել, ընդ-
հանրապես՝ ուրիշի իշխանութիւն կենթարկվել:

52. Մաս սարբինակ է թվում, որ կորննացին, որ տնջան զիչ
պատմական հյուսիս ունի Առաջին գրքի համար՝ առաջարկում է Արամի
մասին պատմված բազմաթիվ զոյնազորութիւնները կամ գրքից դուրս
զննողն էլ (ինչպէս Պարսից աստուգվանքը), կամ նախնիսկ քայ թողնել: Այս
սարբինակութիւնը բացատրում է ժ՛Դ զլինի վերջում, որակը գրված է,
ին այս պատմութիւնները լին նշել գրված բանն թողալուական մասան-
ներում կամ մեհնական պատմութիւններէ մեշ, ուրիշ խոսքով՝ վայերակած
նն: Մար Արտաի մասանում գրված է եղել, թե այս պատմութիւնները
փոքր և աննշան մարզիկ համարել են զուսանական երկրիցի— Սերեռսի
Մար Արտայան աղբյուրն էլ երկի նկատի ունենալով կորննացու այս վե-
րաբերմունքը՝ բուրբովին քայ է թողել Արամի գրքերը, միայն նրա անունն
է հիշում:

53. Մարկոն նշանակում է Մեղացի, Մարցիչ:

54. Բնագիրն ունի շարժանուս շարժեալ է վերայ առաջնոյն լո-
յրիւք բերովքն և այլն: Ժ վերայ առաջնոյն մեհը հանանում ենք առաջին
նախին գրքի վրա (ազնվացնելով). Արամի առաջին գրքը Պատմահայրը
նշանակել էր ժոտ հինգ բյուր (ժ՛Դ): Այս գրութիւնը հարմարում է նա
Քարչում վրա, իսկ այժմ ազնվացնում է հինգ բյուրի վրա գրքեալ լորս
բյուր հետևակ և երկու հարար հեծյալ: Իմին և Սեպտանեն քայ են թողել.
Ժ վերայ առաջնոյն բուսերը:

55. Պանոս՝ Սե ծովն է, իսկ սվիխմաս համարեն Միջնորկա-
կան ծովը. մի քանի սող ներքն նախ ծովը կալված է Ատիական ծով:

56. Պրտաին Արժենիան հուսարենում հայցական հոլով է. ուղղականը
լինում է Պրտան (պրտաի) Արժենիա: Այս հայցական հոլովը կախում ունի
Վիշում ենք բայից—որ հուսարենում (ինչպէս և հայերենում) պահանջում
է հայցական հոլովով երկրորդ սեռի խնդիր:

57. Առաջին, Երկրորդ, Երրորդ և Չորրորդ Հայն անուններով Հա-
յաստանի հուսական մասի ստորարտժանութիւնը սահմանված են Հուսան-
երանոս կայսեր 31-րդ նովեմբրով 536 թվի մարտի 18-ից: Նախ նովեմբրից
երևում է, որ այս թվականից առաջ էլ գոյութիւն են ունեցել Առաջին և
Երկրորդ Հայն: (Ալոսի ЮСТИНАНА): Քանի որ կորննացու Պատմութիւն
մեշ հիշատակվում են այս լորս Հայնն էլ, այս հանգամանքը ծառայել է
իրեն անմիանիկ տպացույց, թե Պատմութիւնը գրված է 536 թվից հետո:
Այս բանն առաջին անգամ ցույց տվից Պուսլաժիսը Բրիտանական Հանրա-

դիտարանում զետեղված իր հաղվածում: Մեր ձեռքենացու-տանգծվածի շուրջը աշխատության մեջ մեծ ցույց ենք տվել, որ մեր մեղքը հասած հորենացու Գաղմուսյանը սկզբնապիսի չէ, այլ խմբազրուսյան տվելի ուչ ժամանակի (ի-Ը դարերում), և հրում է ընդմիջարկության հետքեր: Այսպիսի ընդմիջարկության է Մարգե զԱ առ ՔՅ և այլն: (Ման. 7): Նույնպիսի ընդմիջարկության ենք համարում նաև Վերրորդ և Վերրորդ Հայքը բա- տերը, որի նշան կարելի է համարել Շայնի Հաղվապը, որ երկու տեղում գրած է անվան և կարծես նոր տվելացրած Վերրորդ և Չարրորդ բաները կցում է սկզբնազրուս հղած Առաջին և Երկրորդ Հայքին:

58. Եստ Եհյա և զեղեցիկ է Վանի բլուրի և շրջակայքի տեղազրուսյու- նը: Ինչպես այս տեղերից, այնպես էլ շարունակությանից երևում է, որ Գաղմուսյանը անշուշտ եղել է այս տեղերում և իր աշխով տեսել է — Բլու- րից զեղի արևելք գտնված փոքրազույն լեռը՝ Վարազա լեռն է:

59. Մեր ժամանակից տեղմիկներով՝ անարվեստ գործավորները շո- բակյալ բանվորներն են, արվեստավոր գործավորները՝ որակյալ բանվորները կամ վարպետները:

60. Բնադիրն այստեղ ունի զՍա ի հեղուսուտնս արուստին, որ զգո- բամբն հայեցեսալ ուրուց, որպէս նարզոյ ինչ հեղման հայեցողացն երևեցուցանէ կարծիս: Արուստաինն բառը իբրև հասկացուցիչ ճեղուսու- ումազին՝ տեսելի է և անիմաստ: Երկու մեղապիսի զարուստաինն բառի փո- խանակ ունեն արուստին, որ աստուցի փոխազրուսյուն է հասարեն ձօթօտօսի, որ նշանակում է շնանգան կիր, և որ մեծ ուղիղ մեծ հա- մարում: Նույնպես մեծ նախընտրում ենք մեղապիսիների մեծ մասի զի հե- ղուսուտն ընթերցվածը փոխանակ մի քանի մեղապիսիների զի հեղուսուտնս ընթերցվածին, որ ընտրված է Գաղմուսյանի մեջ: Հեղինակի միտքն է—գրաբերը իբար հետ կցելու համար՝ նրանց շուրջը կիր էր անում այնպես կոկ, որ թվում էր թե հարզ է անում: Ուրիշ թարգմանիչներ Եհյա լեն արատհայանել է

61. Բնադրում զբոս է ճիւղս պատեհի իւրաքանչիւր՝ արեգակնակա: Մենք թարգմանեցինք զամեն մեկում պատուհաններ ըստ հարմարության: Միայն ենք համարում իմինի թարգմանությանը, (որին հետևել է Մանգու- նեն): «Обращенных, как надлежало, на восток»

62. Բնադրում՝ զիբրև զբլուս զմտ հարթնալ: Երբիչը այստեղ չի նշա- նակում մեր այժմյան զբիչը, կամ սուղի փեսաուրինը կամ եղեղից կարածը, այլ հին ժամանակ Հռոմում գործածվող stilus-ը, մի երկաթե ձողիկ, մի ծայրը սուր, մյուսը սափակ, որը գործ էին անում՝ մեղքամոմի վրա գրե- լուս համար: Մեղքամոմը հարթ սփում էին սախտակի վրա, զբի- լուս սուր ծայրով վրան գծում էին զբղեւիթ նյութը: Երբ կարիքը անց- նում էր՝ այդ զբղածը հարթում էին զբիլ սափակ կողմով և նորից զբում, և այսպես անվերջ: Հետաքրքրական է, որ քանդից հայանի է եղել հորենացուն այս հին զբիլ գործածությանը, արդյոք Հռոմում է տեսել, որտեղ կարճ ժամանակ եղել է՝ Ալեքսանդրիայից վերադառնալիս, թե Հա- յաստանում էլ սրևե տեղ գործածվելիս է եղել, որ անկարելի չէ, քանի որ

Համայնքները շատ հաճախ պատերազմական զորքերով եղել էին Հայաստանում և Հայերը կարող էին նրանցից օրինակ տանել:

ՅԵ. Կուսը սեպուղիք արձանագրությունների մասին է, որոնցով ծանկը-
ժան է Վանո բլուրի արևելյան սեպուցած զարմայի կերպը: Այս ար-
ձանագրությունները մասշնի զարման արևելադեմներին շնորհիվ դիտ-
նական Շուլ'ցի, որ Փրանսական ակադեմիայի Համեմարությամբ 1827-ին
եկավ Վան և ընդօրինակեց արձանագրությունները և զրկեց մանրամասն
նկարագրություն: Սեպուղիք արձանագրությունները և Շուլ'ցի նկարագրու-
թյունները (mémoires) սպաղզվեցին, բայց ինքը Շուլ'ցը վերագործին
սպանվեց շուրթ ավազակներից: Թ՛՛ այս արձանագրությունները և թ՛՛
Հայաստանում ուրիշ շատ անգերում սփռված մյուս սեպուղիք արձանագրու-
թյունները Կրեկոսցին վերագրում է Շածիրամին— այն աստիճան Հայերի
մեջ մտացված էր Հիլասուկը նրանց խելական Հեղինակների, Ուրբարյան
Քաղափորների: Նույնիսկ սեպուղիք զրեբը՝ ժայռների զարմանքն են շար-
ժում:

ՅԶ. Ներեն Հունաց զիցարանության մեջ՝ Տանասլուրի զուտարն էր,
Թերեի Ամփին Քաղափորի կինը: Նա ուներ յսբը ազա և յսբը ազլիկ,
որոնցով պարենալով՝ ծաղրեց Լասանային, որ միայն կրկու ազա ուներ—
Ազուլներ և Դիանան: Սրանք իրենց ժոր արժանարհանքի վրեժը լուծելով՝
նեակերով սպանեցին Ներեի բուր ասանկորս զավակներին: Դժբախտ կինը
օարտափեց զոր կարեց— Պատմաւայրը ակնարկում է, թե Հայաստանում
էլ զայսության է անեցել աստուղել՝ Շածիրամի զոր կարելու մասին:

ՅԸ. Բնագիրն ունի ճիշդ շատ սրոց հուաքուն՝ աստուծոյ լինել յայ-
նիս և այն, որ Քարգամնիները լին Հասկացել, էմինը Քարգամնել է. «Хотя
бог явует, похвалу или порицанию заслужит он (этот сборник) от людей
вырочем и равнодушен к тому и другому». Ստեփանն Քարգամնել է
ևն այս կերպով Հավաքելու աստուծոն Հայանի է. իսկ թե զավելի կը-
նի թե պարտավելի մարդիկներին, մենք օտար և Հեռու ենք այդ եր-
կուսից հոս: Վիստանների Քարգամնությունը ավելի Հեռու է: Կո-
րենացին ուզում է ասել, թե ինքը Պատմությունը զրելիս Հավասարու-
թյամբ ուղղել է իմաստուն, և Հուսու Հեղինակներից, իսկ թե սրանք սր-
քան հշմարիտ են զրել՝ այդ աստուծոն է Հայանի. նրանք զավելի կլինեն
մարդկանց, թե պարտավելի՝ այդ իրեն լի վերարերում. ինքը նրանց Համար
պատասխանատու է: Այս խոսքերից պարզ երևում է, որ Պատմաւայրն այն-
քան էլ վրտաւ չէ իր օգտագործած աղբյուրների արժանահավասարության,
իրենից Հեռանում է պատասխանատուությունը նրանց սխալների Համար:

ՅԹ. Բնագրում հյուղագրությունները զաված են մեկը մյուսից Հեռու,
նախ Երբայնոցը, ապա Քարգամնոցը, վերջը Հայոցը. աստեմին-աստեմին
անգեկնություններն էլ զանգված են այն տնուների տակ, որոնց վերարե-
րում են: Այս կերպով տնուների շարքն ընդհատվում է և կրեք աղբերը
հյուղագրությունների Համեմատությունը զմարտանում: էմինը զուղահատար
զնում է կրեք աղբերի նահագեանների տնուները: Բայց աստեմին անգե-

կուսթյունները ևույնպես զեռնուած է անուաների սակ: Մենք հետևեցինք Մտեփանէի Քուրդմանության մեին, զուգահեռաբար զենլով անուաները, իսկ անզնկուսթյունները ծանոթություններին մեջ:

67. Բնազգում գրգում է Գանտիդաս: Բայց երեք մեապիր ունին Քանի-դաս: Իույնպես ունի և Ասողիկ և Համալուսաստանում է Երբայցեցիքն khanitha-ին (Տե՛ս Մտտ, «Халатниц, Армянский ӨНОС. էջ 8): Գանտան-ցի նախարարներին Ազոաս փախչելու և ախտեղ արժանազրությունները գրու-մելու պատմությունը անում է Գրուկուդիոս Հույն պատմադիրը Ջ զարում:

68. Բնազիրն այստեղ ունի Վաստկար: Հին ազգաբնությունները Վա-ստկար: Չորս մեապիր, Հուհ. Կաթողիկոս, Դր, Մազիսարոս և վրացեան Հին Քարգմանությունը (տ. Մեխրեթ-թեզ, վրաց ազգայնեցը Ա.Վճ) անեն զրա փախարեն երկու անուն, Վաստմ կար: Ընարեցինք այս վարիանը:

69. Ո՞վ է այս իմաստան, իմաստաններին մեջ իմաստանալու ի բազմաբնուած (աւարդասուտ ի բան) հեղինակը, որի չորս Հազներու-թյունները կարգաւու բախտ է անեցել Խորենացին: Թվում է, թե Դավիթ Անհաղթը փրկիտփան է, որին մի անգամ էլ անորչ կերպով Հիւն է Ա. զլիտում. Վի սմն ի նոցանէ: վարժեալ փրկիտփայութեամբ, որ իր մասին ասում է՝ Վէի ի մէջ Յունաց զիմաստութիւն վարժելով: Այսպես ենթադրե-լու Հիմք ծառայում է նաև այն, որ բացի Դավիթ Անհաղթից ուրիշ մարդ չգիտենք Ե. զարում, որին Հարժար էր այդպես շաղկաւար զարժանում իմա-ստան տիազուր: Երկրորդ՝ որ արզարե Դավիթ Անհաղթից մնացել են շատ երկատիրություններ, որոնց պատճառով իրավացի է նրան կաշիւ Եարդաս-տար ի բանաւ: Երրորդ՝ որ զանված է զերթվածքն մի պատասիկ, երեք ա-ղից բազկացած, նվիրված Տիգրանին և Տիգրանուհուն, այսինքն այն անմե-րին, որոնց ժամանակի ներքոն է եղել չորս Հազներություններին նյութը: (որովհետև Խորենացու խոսքը, թե այստեղ պետք է մեծ զարժ կատարենք, չի կարող վերարբովել Գարույրին կամ Սկալուրուն, որոնց մասին շա-քիչ բան է գրում, այլ Հասկազեա Տիգրան Երվանդանին). իսկ այդ երեք աղիքը փայլեցնում են Դավիթ Անհաղթի լիցուն և սնը: Իսկ թե ինչու՞ պարզ անունը չի ասլիա Խորենացին՝ ինձ թվում է, թե սա հետևած է նրա բարեկրթության և փափկանկատության: Ընդհանուր արժանությամբ՝ Դավիթ Անհաղթը Խորենացու զրոջ որդին էր. ուստի հեղինակն անհարժար է դասել իր զրգում զարժարանել իր զրոջ որդուն: Տե՛ս այս Հարցերի մասին նաև Արեղյան, Հայ ժողովրդական աստուգելները էջ 370—510:

70. Բնազիրը պարզ չէ— Վմացին նշանակեալ ի վերջինն: Մի ջանք մեապիրներ ունին: ՎՄաց անշանակելի վերջինն: Իմին Քարգմանել է-«Взписаны только события совершившиеся в последствии». Մտեփանէի Քարգմանել է Վմացին նշանակված վերջինները:

71. Այս խոսքերից երևում է, որ Խորենացու սերն ու Համկարությունը գրավում են Հայկազյան առճիթ Քաղաքները, իբրև բնիկներ, արշուն-կեցեցիք, Հարպասաներ: Որ նա Արշակունի Քաղաքներին թեպես ընդունում և հանաչում է որինավոր, բայց Համարում է սուտ, եկվոր. Հակասակ Փավս

աս Բյուզանդիէն, որք համար Արշակունիները արեւիկ տեսք ևն: Յն՝ Երեւ-
ծԱ 27:

72. Գալուստ Տեր-Մկրտչյան (Մխարան) Կորննացու ուսումնասիրության
մէջ (էջ 50—57) ապացուցանում է թէ Վարդը, որքի Սկայրզուս խոս-
քում արդի Սկայրզուս ընդմէջարհության է, և թէ ար ի Սկայրզուսին
Գարոյժ պետք է հասկանալ ոչ թէ Սկայրզուս որքի Գարույժ, ալ ար ի
Սկայրզուսին Գարույժ ստեղծ զիշխանութիւնն:

73. Բնագիրն ունի Փառսո, ըստ երեք մատուցի, մյուս մատուցիներն
ունին Փառսո, Հնագույն մատուցիքը՝ Փառսո, վրացիներն ՚հի Թարգմանու-
թյունը (Վրաց աղբյուրները, 74) նույնպէս ունի Փառսո:

74. Հին ազգագրութիւններն ունին զըստ յուսոյ կոչեցնուլ տակ ար-
զեաց, ոչ կարի ՚հնազոյն զուով ժամանակին, յիշեցուց զանուան զայսոս-
տիկն: Այս ճութ խոսքը տեղիք էր ավել սխալ Թարգմանութիւններէ. ՚հին
Թարգմանել է. «Я полагаю что по именам двух последних названий (сло-
дующие) за ними Бруанд—Тиграи, вероятно, по надеждам на них воз-
лагавшимся. (Впрочем мы приближаемся к (тому) времени, когда эти
имена выступают перед нами». Կորնն Ստեփանն ՚հիշուլ Համաժամու հե-
տազրությունը փոխել է այսպէս. Վանդի և վերջին Մրզման և Տիգրան
ի սոցանէ ըստ յուսոյ կոչեցնուլ տակ արզեաց, ոչ կարի ՚հնազոյն զուով
ժամանակին: Յիշեցուց զանուան զայսոստիկն, և ըստ այս ուղղագրության
բաժանակն ՚հիշու և ընդունելի կերպով Թարգմանել է այսպէս. Վերջին Մր-
զման և Տիգրան թերևս սոցա անունով ևն կոչված Հուսով. սոցա մէջ
ժամանակը շատ հեռու չլինելով: Հիշենք այս անունները (որից հետո զե-
տեղում է Վերայա կոչվում է սոս, որ մենք զրել ևնք սառլ՝ իբրև Ծու-
նութիւն:— Համաժամի լավագույն ըմբերցվածը տալիս է նոր ազգագրու-
թյունը (Քիֆիլ 1913)— Ե... Ըստ յուսոյ կոչեալ տակ արզեաց, ոչ կարի
՚հնազոյն զուով ժամանակին. յիշեցուց զանուան զայսոստիկն. որս Համա-
ժամն էլ Թարգմանել ևնք մենք:

75. Ովքե՞ր ևն այդ անխառնելի մարդիկ, որոնք Բազրասունայց զնդը
ժողովեցում էին Հայկից և որոնք այդպիսի խիստ խոսքերով զստապարտում
է Կորննացին: Առաջ Միխիթարյանները կարծում էին, թէ Գամաւալը
եկտտի ունի Փալատասին. իբր թէ նա է այդ բանը զրել իբ կորսն Ասու-
լին կամ Մրզուրդ զղբության մէջ: Այս կարծիքը ՚հիշում է Խմիկը (Ծու-
նութ. 78) և իրաժայի կերպով մերժում: Մեր Մերեսը իբ Համաժամուր Ա-
սուլին զղբութիւնով և ոչ նմազ Համաժամուր Անունով ժողո զարմալ
բանասերները կարծես մեն զյուստ արին, թէ Կորննացին ակնարկում է Հնեց
այդ Ա. զղբութիւնն ՚հեղինակի վրս, որովհետև ՚հիթալի այստեղ Բազրա-
սունիները ժողովեցրան ևն Փառնաժայից— Հայկի սերնդից: Մրանից արդևն
կարակացնում էին, թէ Կորննացին Ծանութ էր այդ զղբութիւնն, ապրել է
նրս զրութիւնից հետո և այն: Բայց այս կարծիքն էլ սխալ զուրս եկավ:
Մենք արժ գիտենք, որ Կորննացին ապրել ու զրել է թէ՛ Մերեսից և
թէ՛ Ասուլին զղբութիւնն կոչված Համաժամի մէջ ՚հիշված ՚հեղինակից՝ Մար-
Կրսո Մուսրնացուց սառլ, որոնք երկուսն էլ աղավել ևն Կորննացու Գա-

ճուրջանից, Հնդկակառակը, եթե Կորնեացին կորզացած լիներ Սերեոսի մեջ այդ անզնկուօթյանը, որ Հազարգուս է Մար Արաւ Մնուրեացին, ոչ նոյազ արժանահամար քան իր ազրյուր Մար-Արաւ կառնեան՝ նա ոչ միայն կզուշտեար այնպիսի արհամարհական ու վիրավորական խոսքեր ասել նրա մասին, այլ մեծ բավականութամբ ինքն էլ կընդուներ և կճուսեր իր Պատմութեան մեջ, որով ավելի փառավորված կլիներ իր մեկնաստի ասուցը, Կորնեացին, որ այնպիսի յերժ սիրով է խոսում Հայկից սերված թագավորներէ մասին, իբրև ընդհանրի, հարազատներէ մասին՝ չէր կարող մի դերէ ընկած Կրեա իշխանից ծագումը զերազատել Հայկից ծագման։ Հենց բանն այն է, որ Բազրատունեաց Հայկից ծագելու անզնկուօթյանը զբավոր և վտառակի ազրյուրի վրա չի կշիւ հիմնված, այլ մի քանի անվաստանի մարդկանց ասեկաններէ վրա։

Փաստել այս անվաստակի մարդկանց՝ զուր աշխատութեան է, Հայաստանում Կորնեացու ապրած ժամանակ, բացի մի երկու ասանյակ մարդկանցից, որոնց անունները մեզ հասել են, ապրում էին էլի ուրիշ շատ մարդիկ, որոնք կարող էին Բազրատունեաց Հայկի և ուրիշներէ մասին զտեազան բաներ պատմել։ Հայանի է, որ Կախարչութեաններէ շատերէ ծագման մասին զանազան զրույցներ են կշիւ մեկը մյուսից տարբեր։ Կորնեացին ուրեմ լսել և մի քանի մարդկանցից կործիք, թե Բազրատունիք Հայկի սերունդից են, բայց չի հավատացել, որովհետեւ այդ ասանները ոչ մի բանով չեն կշիւ ապացուցանելիս իրենց կործիքը, ուստի մերժելով այդ ավանդութեանը՝ ընդունել է Մար-Արաւ կառնեայի Հազարգուսը, Բայց մյուս զրույցը, Հայկից ծագելու մասին, չի մեռել, այլ հեղահեռ արեւորվել, մեաւորվել է և Սերեոսի ժամանակ այնքան ընդհանրացել, որ Սերեոսի ազրյուրը նրան զերազատութեան է ավել քան Կորնեացու ավանդութեան, որովհետեւ Հայկից սերվելը ավելի պատվավոր է համարել Բազրատունեաց համար, քան մի Կրեա իշխանից ծագելը։ (Թ զեպ է ասել, որ Սերեոս ասելով ասում է Կրեաներին)։

78. Բզեշիս իրանական բառ է, ունի բազմաթիվ մեք, Հայերենին անմասն մեք է պահելով իրեն ինքն (Հունարեն βίσις), որ նշանակում է անզակալ, փոխարքա։ Հայաստանում բզեշիսները Կախարչներից բարձր կաշվածասեր արժնականներ էին, մի տեսակ մանր թագավորներ, իրենց թագավորութեաններով, բայց Տիգրան Մեծի ժամանակ անաշիցին Արշակունի թագավորներէ զերիշխանութեանը։ Չորս բզեշիսներ կային՝ Ազեղատան, Մոփաց, Աշմայաց, Գուգարաց, որոնց բզեշիսութեանները (երկիրները) ընկնում էին Հայաստանի սահմանադրիներում, նրանք իբրև թե համարվում էին սահմանապահներ։ (Արմատ. բառարան, և Ազնց ЮТКИНІАН)

77. Նույն Ազրամեկիք անունն է, որ արժանազնիվ զարեւել է այսանց Արզամեզան, որ ըստ Նորայրի ուղղագրութեան ուղղեցինք Արզամուռան։ Ինչպես ու զրդի մեջ երկու անգամ զրված է (Գ. Թագ. ԻԹ, 37, Եւ. Լէ, 38), երբ Ասորեստանի Սենեքերիմ թագավորը երկրպագում էր կուսքին՝ նրա երկու որդիքը Ազրամեկիք և Մանասար որով սպանեցին նրան և իրենք փախան Արարազու երկիրը, Հայաստան։ Նույն բանը մի երկու ման-

գամառնությաննեբով պատմում է և Հովնադոս, Հնախոսության մեջ, առնելով քաղկեայի Բյուռասի զբռնից: Վե՛մն, ծանօթ. 79): Արեբունայց նախարարական ասան իբնն Համարում է ծագած այս երկու եղբայրներից: Մենեքեբի սպանությունը որդիների մեղքով տեղի է ունեցել ՅՏ1 թվին նԲ: և զարմանալի է, ինչպես ավելի քան 2500 տարի կենդանի է մնացել լա, մոզովդդի Հիռուսության մեջ, որովհետև Սասնա Մահրի շատ վարժանանքում Հիռում են այս Սանասարն ու Աղբամենիքը, որոնցից սերվել են Սասնա Մահրը՝ ՄՎեբը և Դավիթ Սասունցին:

78. «Մերկեբը» Հեզինակը զործ է անում Հուսարենի Հեռուդությամբ նշանակելու Համար այն դիմորեներին, որոնք զբահներ, վահան կամ ուրիշ պահպանակ չէին կրում:

79. Այս Ներքուզական նկարագրությունը Տիգրան Երվանդյանի և նրա մայրած բարենորոգությունները վերաբերում են Տիգրան Բ-ին, (Մե՛մն), և Խորենացին չուսնակալով սասույշ ուղեցույց աղբյուր՝ սխալմամբ վերադրել է Տիգրան Ա-ին (Երվանդյանին): Այս բանն առաջին անգամ նկատեց զերմանացի դիանական Գեյցեբը, Հետո մանրամասն և կատակեա ապացուցեց Մ. Արեղյանը, որ նույն իսկ ցույց ավեց, թե ներքուղը Հորեմիոս է բուրբովին Համապատասխան ներքուջան այն կանոններին, որոնք ավանդած են Գիտոյից զբոս (որ Համարվում է Խորենացու թարգմանություն): Այս եղբակացությունը ընդունում է նաև ակադեմիկոս Հ. Մանուկյանը իբ Տիգրան Բ. Հմայից աշխատության մեջ, իբ կողմից ևս նաք փաստեր ավելացնելով:

80. Բնագիրն ունի զարեզակնտեսն երես, երկու բանն էլ անորոշ նշանակությամբ, որ մենք՝ ժամագրագետ թարգմանեցինք զարեզակի նման փայլող երես: «Վրեն» արդյոք սասարանջի կառն է, որ արեւելքում Հին ժամանակ ասփակ էր լինում, թե պատը Երկու բառը միասին կարող են նշանակել նաև արևաճայց, այսինքն զեղի Հարավ նայող պատը:

81. Օրիորդ զբարբում նշանակում է թագավորական կամ իշխանական սուճին պատկանող աղջիկ: Օրիորդն Հայոց նշանակում է թագավորի զույր կամ զուսար (աղջիկ): Գոգթան երգերից մեկում (Բ. Ե) Ալանաց թագավորն ասում է. «Նուսի» ասցէ քա՛ն Արասուհա Հազարս ի Հազարաց և բիւրս ի բիւրոց ընդ քա՛ղազի կայս օրիորդիս Ալանաց: Նույնպես թիկին բառը զբարբում նշանակում է թագավորական կամ իշխանական սուճին պատկանող անուանացած կին (երբեմն նաև աղջիկ): Տիկինն Արշակունյաց նշանակում է Արշակունի թագավորի կինը կամ մայրը: Տիկինն Ռշտունյաց՝ Ռշտունյաց նախարարական ասան իշխանուհին: Երկու բանն էլ այժմ զեմաղխատացել են: Նույն երևույթը նկատվում է և ուրիշ լեզուների մեջ:

82. Բնագրում անորոշ կերպով զործ է անված՝ ասու՛ն, Հայունի չէ, թե ո՛վ: Ստեփանն թարգմանել է ասում է Գոտմաղբրը, որ Հաղիվ թե ուղի լինի: Տիգրանի պատմությունը Խորենացին զբում է ըստ Ձորս Հաղ-նեղությունների և ի Վերսան պատմութենէ Գիտոյց, բայց ոչ ըստ Մար Արասյան աղբյուրի:

83. Արիօ (Սանսկրիտերենն *Արյօ* ազնվական) ցեղի անուն է, որ գան-
զան նշանակութիւն ունի: Սկզբնապէս նշանակում էր այն ժողովուրդը,
որ Հինդուստանի ստորաանկրթից իննելով նվաճեց Հնդկաստանն ու Իրանը
(Պարսկաստանը), որոնցից առաջ եկան պարսկեկերը և Հնդկաստանի բարձր
դասակարգերը: Ուրիշ՝ ավելի լայն նշանակութիւնով Արիօ են կոչվում բոլոր
ցեղերը Հնդկաստանից սկսած մինչև Կովկաս, որոնք խոսում են Հնդկա-
եվրոպական լեզվով (Հնդկեկերը, Աղջանները, Պարսկեկերը, Մարերը,
Քրդերը և այլն): Երբեմն զորք է անվում ընդհանրապէս Հնդկաեվրոպացի
նշանակութիւնով, Հակազբութիւնով սեմական ազգերի, մոնղոլների և այլն:
Մեր Հին Հնդկեկերը Արիօ բառը զորք են անում ընդհանրապէս Պարսկեկերի
համար (Իրան), որին Հակազբութիւն է Կարիօ բառը, այսինքն՝ ոչ Արի,
սակարացի: Եղբայրի մեջ Միհրեկերեհի նամակի վերնագիրը կրում է նրա
սիրտը— Եղջրուկ Հրամանատար Երան և Աներան, որ հայոց պատասխա-
նում արտահայտված է հայերեն բաներով— զմեծի Հազարապետից Արեւոյ և
Կարեւոյ:

84. Տիգրանակերտ քաղաքը լինել է Տիգրան Մեծը և ոչ Տիգրան Եր-
վանդյանը, ինչպէս ասում է Խորենացին: Սակայն առ սխալ չէ. ինչպէս
վերը (ծանոթ. 70) անունք՝ Տիգրան Երվանդյանին վերագրված է շատ բան,
որ սկզբնապէս վերաբերվելիս է կղզի Տիգրան Մեծին: Տիգրանակերտի լի-
նութիւնն էլ պէտք է համարել այդպիսի շփոթութիւններից մեկը:

85. Ոստանի մասին տես ծանոթ. 122:

86. Սա Պաղատես կոչվողոսն է, ամենանշանակաւոր հույն ասագարտի,
մաթեմատիկոս և աշխարհագիր, որ ապրում էր Աղեքսանդրիայում Բ. դա-
րում ՀՖ: Նա առաջինը փորձեց, զիտական հայեցողների վրա հիմնված, կաշ-
մել առաջին աշխարհագրական քարտեզը (մի կիսազեղի), հարազային լայ-
նութիւն 20 աստիճանից մինչև Հյուսիսային լայնութիւն 65 աստիճանը,
որոնցից ավելի հարավ և ավելի Հյուսիս ընկած աշխարհամասերը կաշից
անձնութիւն կրկիր: Այն ժամդրեկ, որոնք նրա Հանձնարարութիւնը շնչել են
երկիրը՝ շփոթելու և նկարագրելու համար, հիշում է և Ծիրակապու Աշխար-
հացույցը, իսկ ստոր Հնդկեկերից, ինչպէս զբում է Էմինը (ծան. 98),
Դիագորոս Միկիլիոսցին և Ստրաբոնը:

87. Քիմեանն, Հուանրեն (*Χιμιαίων*) մենուսային, նշանակում է սա-
սուցյալ երկիր:

88. Վժուակեացք երգերի մասին տես ծանոթ. 8:

89. Աժդահակ՝ զենդերեն *azdahaka*— վրշապ զահակ, որ պարսկերենում
պարզապէս նշանակում է վրշապ: Այս անունից է կազմված պարսկերեն, ու-
րից և զավառական հայերեն աժդահա բառը, որ նշանակում է հրեշ, հրե-
շային մեծութիւն (ժարդ, կենդանի):

90. Մի անդեմոսային խոսք Խորենացու Պատմութիւն, Հասկապետ
ժողովրդական երգի մեջ, որ Հասկանալու և քայտարելու վրա շատ միտք
են հոգնեցրել բանասերները: Չարս-բաներից,— (դ) արտասուր, խուարա,
(զ) սից և խուարթի,— մեկի նշանակութիւնը կարելի է հայտնի համարել:

այն է՝ խաւարտ-ինը, ուսեկէ բանջար, կանաչեղեն նշանակութիւնով, զուցե նաև խաւարծի բառինը, որ նշանակում է որթի փափուկ, կակուղ ու մաւ-
 զաշ ծիւղ: Իսկ (զ) արաախուր և (զ) ախց անծանոթ բառեր են: Ենթադրա-
 րար այս բառերն էլ հասկանում են իբրև բույսերի անուաններ, կա կարծիք,
 թէ զարաախուրի սկզբի եզր-ն նախդեր չէ, այլ արմատական է. և բառը
 պարսկերենն zardxan կամ zar izār բառն է, որ նշանակում է մի տեսակ
 զեղին ծաղիկ Անտալիանը զանում է, որ այս չորս բառից զարաախուրը և
 զախցը զարախան անուաններ են (հայցականի զ նախդերով), անծանոթ բույսերի
 անուաններ, իսկ խաւարտ և խաւարծի նրանց անականներն են՝ իրենց սկզբնա-
 կան նշանակութիւնով, այն է՝ զթալոտ, մաղոտ, բրդոտ, աղլամաղաւաւ:
 Այնչէի զմիջար է որոշել ընդհանուր երգի նշանակութիւնը: Իրենց մեկնու-
 թիւնների համար բանասերները ելակիս են ունեցել զի բարձրցնո՞ւ բառը,
 միակ հասկանալին. բայց տարբեր մեկնութիւններ են տվել երգին՝ նայելով
 թէ մի՞ ի՞նչ նշանակութիւնով է ընդունել բարձ բառը: Ոմանք բարձ ընդունել
 են բարձունք, լեռներ նշանակութիւնով, և երգը բացատրել են այն մաղով,
 թէ Սաթենիկ տիկինը սաստիկ փափազում էր այս և այն բույսերն ունե-
 նալ Արզազանի լեռներից: Ուրիշները բարձ բառն ընդունել են զուր, նուսու-
 բազմոց (տես զուր, Ծանոթ. 120) նշանակութիւնով, և այս զնկարում Շարա-
 խայրն ընդունել են շղիթի Ծածկոց, Շղսակն նշանակութիւնով և երգը մեկ-
 նել են այս մաղով, թէ Սաթենիկն այնքան սիրահարվել էր Արզամին, որ
 իր արգասական զանն ու թաղը ցանկանում էր փոխարինել Արզամի իշխո-
 նական զանով և պատկով: Երբորդները բարձ բառն ընդունել են մարմնի
 մասին (սրտանքի վերի կողմը) նշանակութիւնով և արաախուրը (==արա-
 խուրակ) հասկացել են Շարունքների Ծածկոց, վարախը նշանակութիւնով, և
 երգին տվել են լափազանց սեւալիստական մեկնութիւն՝ Փիգիբական մե-
 լափորութիւն նշանակութիւնով: Վերջապես բարձ բառին արվից նրա սովոր-
 ական նշանակութիւնը— զլիթի տակ զնելու բարձ, և երգը թարգմանվից—
 Սաթենիկ տիկինը փափազելով փափազում է այս-ինչ բույսերին Արզազանի
 բարձներից: Այս թարգմանութիւնը հիմնվում է մի նամակի վրա, որով Պր.
 Կալաթիանը հայտնել է պրոֆ. Բ. Պատկանյանին, թէ տեղ-տեղ հայերի
 մաս կա սնտրիապալաութիւն, իսկապես կախարչութիւնի միջոց, ըստ որում
 եթէ մեկը կամենում է զբաղվել մի ուրիշի սերը՝ զազանի նրա բարձի տակ
 զնել է տալիս անուշահոտ բույսեր, սովորաբար սեհան, և մի քանի մա-
 մանակից հետո այդ բույսերը փոխազրում է, իր բարձի տակ զնում. ըստ
 ժողովրդական սնտրիապալաութիւն՝ բույսերի հետ այն անձի սերն էլ փո-
 խանցվում է սիրող անձի վրա: Այս բացատրութիւնը, որ բույսերից տվելի
 համանականն է, բերված է Բ. Պատկանյանի Материалы для Армянского
 словаря, вып. II, էջ 44—45: Երգի մասին արված բազմաթիվ մեկնութիւն-
 ները (բացի վերջինից) բերված են Արմատական բառարանում. Արաախուր
 (?) բառի տակ:

Կարենացին, որ ուրիշ անգամներ երգերի այլաբանութիւնը մեկնում է՝
 այստեղ ոչ մի մեկնութիւն չի բերում, իսկ մի ուրիշ տեղ (Բ. ԽԹ) մութ

անմարիում է շրջը արգիւնը Մաթինկան ընդ Վերնապալանան, շրջը բո-
նով կարենս կամենալով հասկացնել, թե ինչը Մաթինկիէ սերահարութանը
Արզամին շատ էլ չի համարում:

91. Աղաւած բառը, ինչպես Մասիս լեռան մակղիբը՝ զորն է անվան
այստեղ և հետո մի քանի անգամ: Աղաւ բառին ավել ևն մի քանի բա-
ցարութիւն, բայց ամենից համանականն է շաղկապան, վեհն նշանակու-
թիւնը, որ շատ հարմարվում է այս լեռան արդարեւ վանձ դիրքին: Պետք
է միայն նկատել, որ Աղաւը անական անուն չէ, իբրև Վերաղիբ Մասիսի.
այլ այդ լեռան սկզբնական բուն հայերեն անունն է. իսկ Արարաւը հին
հայ լեզվանակները ոչ մի անգամ չեն զորն անել այս լեռը նշանակելու. Հա-
մար: Սերսուսի մաս լեռը կոչվում է Աղաւ, որ իբրև թե Մարսիակից է
ստացել Մասիս անունը:

92. Բնազրում զբովան է Կուսի ան Արամազդ: Զորս մեապիբը ունին՝
կտարումն Արամազդ, երկունն էլ՝ ուս կամ սուս: Թորգմանիչներն ու
մեկնիչները չէին հասկանում Կուսի բառը՝ Արամազդի նկատմամբ: Կուսի,
կնդիկ՝ հայերեն բառ է, նշանակում է հազաւ, և վերաղիբ է Արամազդի
(Զեւսի) մի արմանին Արզասում, որտեղ նա քանդակված է հազաւ զլիսով:
Առաջին անգամ ուշիկ բացարութիւնը ավելց Գր. Աւաթիսիցը (ԱՐՄ-
ՅՈՍ, էջ 201—202) բերելով վկայութիւն Կղեմես Աղեքսանդրացուց, որ
հիշում է Արամազդի հինգ արման, որոնցից մեկին արված է մակղիբ
փալարով, որ հուսարեն նշանակում է հազաւ:

93. Վաւազն իրանական ծագումն ունի: Զենդերեն կոչվում է veretragne,
պաւլապերեն varhragna, որից հայերեն Վարհազն—Վաւազն: Պարսիկները
մաս նա հաղթութիւն աստված եր, ինչպես սկզբնապես և Հայոց մեջ:
Տրգատի առաջին հրովարտական աստված է. զաջութիւն հասցէ մեզ ի քաշն
Վաւազնէն (Աղաթ: ԺԲ): Բայց ինչպես ուրիշ արեւելյան աստվածներ հա-
մեմատված են արեւմտյաններին հետ,— Զբովան—Կոստոս, Արամազդ—Զեւս և
այլն,— այնպես էլ հետոց Վաւազն աստվածը համեմատված է հունաց Հերակ-
լիսի հետ: Արդեն Բ. Մակ. Գ. 19 հուսարեն Հերակլիսը թարգմանված է
Վաւազն (Հիւրլիմ. Արմ. gramm. 77): Աղաթանդեղոսի հուսարեն թարգ-
մանութիւն մեջ էլ հայերեն Վաւազն թարգմանված է Հերակլիս (Անդ.):
Բայց այս համեմատութիւնը այնքան էլ ճիշտ չէ, քանի որ հայ Վաւազնը
անտարակույս աստված է, այն-ինչ Հերակլիսը միայն դրուսացան է և մա-
հանացու: Կարենացու, իհարկե, լավ հայտնի էր թեկուզ Աղաթանդեղոսից,
որ Վաւազնը աստված է եղել, պաշտվելու է եղել սեփական մեհյանում,
բայց, հավասարեմ իր եզնեմերական աշխարհայացքին՝ նրան մարդկացուն
է, ինչպես վարվել է և ուրիշ աստվածներին հետ: Նա հիշում է, թե վրաց
աշխարհում նրան աստվածացրել են, արման են կանգնեցրել ու զսկերով
պատվել, բայց Հայաստանում նրա պաշտումունքի մասին ոչինչ չի ասում:

94. Իմինչ աններկի իսուր սխալ է արել այստեղ. թարգմանելով
«Море разрешилось красненьким тростником» (ԹՄ առաջին և ԹՄ երկրորդ
ապագրութիւն մեջ), այնինքն ծովը երկունչից ազատվեց կարմրիկ եղեգ-

նիկով: Մովս Ծնով կարճրիկ եղեղնիկ: Այս սխալ թարգմանությանը մեջ է բերում և Գր. Կալաթյանցը, առանց սրևե դիտողութան (Արմ. ԵՊՈՁ, էջ 201): Վիտան եղբայրները ճիշտ են հասկացել և թարգմանել:

96. Եղիական պատերազմ նույն է, քե Տրոյական պատերազմ, Տրոյայի նախկին Ilios կամ Ilion անունից: Այս անունով էլ Համերսի շերթովանը, որի մեջ նկարագրված է Տրոյական պատերազմը՝ հունարեն կոչված է Ilios, հայերեն թարգմանված՝ Եղիական (Թումանյանի) կամ Իլիական (Բազրասունու):

Իլիականում ոչ մի չիշատակության չկա Տիամոսի մասին և ոչ Զար-ժայրի: Բայց էմինը (Ծանոթ. 108) չիշում է, քե Դիոդորոս Միկելիսյանի, (գիրք Բ. հոդ. 22) չիշատակում է, որ Տիամոսը Պրիամոսի, Տրոյայի թագավորի ինչորով, պնացած է եղել զբան սզնության:

97. Բյուրասույի Աժգահակ—Պարսից առասպելական Վերսա Զոհակի մակ-դերն է: Ֆիրզուսին էլ նրան Աժգահակ է կոչում: Բյուրասույի զենդերեն baovarāspa—բյուր մի (ունեցող): Հայերենի մեջ վերջի ճի՛ստ անանգական մասնիկ է, ինչպես քաջագրի, ամարզի հայլն:

Բանասերները (Գուլամիա, Մառ, էմին և այլն) միարեան վկայում են, որ Բյուրասույի Աժգահակի մասին Կորնեացու պատմածը բուրբոլին նման է Ֆիրզուսի պատմման: Ֆիրզուսին Շահնամեն զբեց՝ ԺԱ. դարում, չիմովե-լով առաջուց զրի անված ավանդությանները վրա, սրոնից անհանկնը Զ. դարից էր: Ուրեմն Կորնեացին նրանից էլ մի դար առաջ գիտեր այս պարսկական առասպելները, և ոչ միայն նա գիտեր, այլ և Մահակ Բազրասունին, որ ծերունի Պատմաբանը թախանում էր՝ այս առասպելները զբեի ու մեկնել: Այս երևույթն էլ բավարարիլ այն երևույթները մեջ, ցույց էր առիթ, որ առիճան պարսկական, հասկապես պահլավական կուլուարան արածված էր Հայաստանում, զանն նրա թագավորական և իշխանական աներում:

Որչպի էլ Պատմաբանը առնելության և արհամարհանց է արտահայտում պարսից առասպելների նկատմամբ, բայց և այնպես նա պակաս հմուտ չէ նրանց, քան իր սիրած Հունաց Եղերն և ողորկն առասպելներին: Բացի այս անից, քանեզ կարճատառ բերում է Բյուրասույի Աժգահակի մասին առաս-պելները, նա չիշում է նշանավոր փահլիան Բոստամին, զիսե նրա սրտե-զացի լինելը և հարյուր քանն փղի ուժ ունենալը (Բ. ը),— մանրամաս-նությաններ՝ որոնց հայտնի չեն Ֆիրզուսինին. թվում է կարճատառ առաս-պելներն Աբուալիբ Մասանյանի մասին (Բ, Հ), մի ամբողջ զլուսե նվիրում է պահլավների ծագման վերաբերյալ առասպելներին (Բ, Հ):

97. Բնագրում անթարգմանելի սրամիա բառախաղ— Վանյաբժար և անոճ բամից մանավանդ թե առավել վասն անբամուրիանն առնես աշխատա:

98. Մանեփանեն առանց աղբյուրը ցույց առլու բերում է հունարեն մի նախադասության.— ερῶντες πόντου ἀπαργῆστοι, և առում է առաջ է Պար-տանի խոսքը բարեկամի մասին: Դժվար է համաձայնել: Զիշյալ նա-խադասությանը նշանակում է բարեկամությանը հալաարությանը լրաց-

նում է, որ չի Համադատաւորանում Կորննացու բերած խոսքին, որ, ինչպես մենք ենք հասկացել ու թարգմանել՝ նշանակում է. «Տարզ երբ սիրում է ուրիշին՝ իր հոջ մտածում է նրա համար»: Ստեփանն լավ է պատահալանք—տրեխի բարեկամի համար կա՞ արդարո՞ք ուրիշ ես: Այնչի՛ հետո է իմինի թարգմանութլանը — «Может ли друг быть для друга другим?» որ դրեթե հակառակ իմաստ է առլիս:

90. Իմինը (ծան. 113), Հիմնվելով Մալիուսի և Գյուլբույի աշխատութլանների վրա՝ ասում է, թե զանազան կարծիքներ կան Զուհակի (=Բյուրապետի Աժդահակի) ծագման մասին: Ոմանք, որոնց թվում և ինքը Ֆիրզուսին, նրան համարում են Աբարացի, Կայիմուրսի ցեղից, որ եղել է Պարսկաստանի սուլթին թաղապարսը: Ուրիշները համարում են նրան Ասորեստանցի: Երբորդները, որոնք մեծամտանութլան են կազմում, պնդում են, թե նա Հնեց ինքը Ներքովթն է: Ուրեմն Կորննացին շատ չի հեռանում մեծամտանութլան կարծիքից, սակայն, որ Զուհակը եղել է պարսիկների նախնի Ներքովթի ժամանակ: Նրան նա Ներքովթ չի կոչում, որովհետև Ներքովթը, ըստ Կորննացու Բելը, սպանվել է Լայիի մեռածի Գալով այն բացատրութլան, որ Կորննացին առլիս է Բյուրապետի Աժդահակի աստանպիներին և ընդհանրապես ժողովրդական վեպերին, Մտաը, ինչպես և ուրիշները, գտնում են, որ այդ բացատրութլանները կամայական են և անհիմն: Մտաը սակայն նկատում է, թե չի կարելի պահանջել Կորննացուց ժողովրդական վեպի գրական հետազոտութլանը, ինչպես մենք այժմ ենք հասկանում: Կորննացու մեկնութլանները նույնպես գրական են, բայց Հին Հայաստանում տիրող սխալաբանական գրաութլան տեսակետից, իրողութլաններն աշխարհական իմաստով հասկանալով: Կենսավրոս Պյուլիդայի մասին, որի հետ Կորննացին նույնացնում է Բյուրապետի Աժդահակին, իմ մեռքի ասել եղած թարգմանութլանների մեջ ոչ մի տեղեկութլան չկա. հիշում են միայն անունը: Կենսավրոս (հուճարեն կենտաւրոս) հուճարենում սկզբնապես նշանակում էր Թեսալիայում ապրող ժողովուրդները. հետո սկսեց նշանակել մի հրեշ, կրող շագ մարդ, կրող շագ մի (հուշկապարիկ): Պյուլիդայ Կենսավրոսը թվում է Հոմերոսի մաս (Ողիսական, ԻԱ) հիշված Կենսավրոս Պեյրիթոսն է, որ Իկոնոնի կամ Զեոսի որդին է եղել, լսողիթներից մեկը, որի հարսնիքի ժամանակ կռիվ ու կոտորած է եղել: Այս Կենսավրոսին հիշում է Կորննացին մի ուրիշ անգ ևս (Բ. կգ), կոչելով Պերիթոս, որ այնչի՛ մաս է հուճարեն Հնյման: Այստեղ Պերիթոսը կոչված է ոչ թե Կենսավրոս, այլ հուշկապարիկ:

Որ Կորննացին միևնույն անձը մի անգամ մարդ է հանալում, կենսավրոս բառի Հին նշանակութլամբ, և երկրորդ անգամ հուշկապարիկ, այդ բառի նոր նշանակութլամբ, որ նա մի անգամ նրան կոչում է Պյուլիդայ, մյուս անգամ Պյուլիթոս, ասանց գիտնալու, թե դրանք երկուսն էլ միևնույն անձն են,—ցույց է առլիս, որ Կորննացին այս երկու դեպքում երկու ասարեք պարսկերենից է ազգվում: Թարեբարխապարը Հնեց ինքն էլ ասում է, թե Պյուլիդայ անունը գտել է քաղաքական մասայնում, այն-ինչ Պերիթոս մեք Հիշեցնում է հուճարեն ապրյուրը (Հժժա. ծան. 22):

100. Կատարյալ շարութեան տակնով Պատմաւայրը երեք ուզում է նշանակել այն կախարչութեանը, որ մեռց էր բերվում շար ուղիների ուղնութեամբ: Նոր Պատմականները տարբերում էին երկու տեսակ կախարչութեան: մեկը, որ մեռց է բերվում բարի ուղիների ուղնութեամբ՝ կոչվում էր սպիտակ կախարչութեան, մյուսը, որ մեռց էր բերվում շար ուղիների ուղնութեամբ՝ կոչվում էր սև կախարչութեան: Պարտիկների մեջ էլ այս աշխարհայացքը տարածվեց՝ նրանց ընդունած երկու սկզբունքների՝ շարի (Արևմտ) և բարու (Որմիջ) շարերով:

101. Կոստը Դեմովիկոս լեռան մասին է, Հյուսիսային Պարսկաստանում, կլ'րուսքի լեռնաշղթայում, մինչև 5500 մետր բարձրութեամբ: Սա Հրաբխային լեռ է, որ արձակում է ջերմ գազեր, լըշակայքում ունի շերտակներ և ծծումբ:

102. Բնագրում գրած է. «Ենպեսզի վիճարկեան առաջելոյն» (կապի) (Մենք թարգմանեցինք «մեր առաջյալների» հետևելով հաւատարմութեան պատմութեան զլիխ վերև գրված վերնագրին (առաջերացն մերոց):

103. Սեւիկյան, Համեհական, Պարթևական, Սասանյան և հայ Արշակունի թագավորների հաջորդութեան և նրանց տարիների մասին տե՛ս սինթրոնիկ ցուցակները ծանոթութեանների վերջում:

104. Քնուրբ, Արբաւամ հաւապեաի գավակներից էր, մնում նրա հարձից: Նրան Արբաւամ պարզեներ տալով ուղարկեց արևելք՝ արևելյան երկրները. Մենք. ԻԵ. 1—7:

105. «Թաղաւորք ի քին ելլցին» «Մենք. ԺԷ, 7, և «Թաղաւորք սղղաց ի նմանէ կղիցին» Մենք. ԺԷ. 17:

106. Բաւլ առաջուտին (հին սպառնութեանների մեջ՝ առաւառին. փիկ. առաւառին), որ սպարակերին կոչվում է Բաւլի բամբիկ, այսինքն Բաւլ լուսաճանան: Երկու բանն էլ նշանակում են Բաւլ քաղաքի դիրքը արևելքում, որտեղ արգեակը ավելի վաղ է ծագում: Այս Բաւլը, որ կոչվում է նաև Բաղարբ, շատ հին և անվանի քաղաք էր. հիշատակվում է Դարեհ Չլտաւոյանի արձանագրութեանների մեջ. հայրենիք էր Արագաւոս մարտի, մայրաքաղաքն էր Կյուրոսի, տակարի և արհեստների կենտրոն էր և գտնվում էր համանուն Բակարբոս գավառում— Օկուսու գետի (այժմ Ամու-Դարբա) բարձրի կովտում, Պարսպամիս և Տիան-Շան լեռների միջև, Պաւլապների բնիկ երկրն էր (արուն Պաւլապը), որը Արտաշէր Սասանյանը խոստացավ տալ Անակին, եթէ նա Կոսրովին սպանէ: Ներկայումս ավերակ է. մի քիչ հնամտութեան վրա լինված է նոր քաղաք միևնույն անունով և պատկանում է Աղվանստանին:

107. Սիրիականոս և նրա մի քանի վարիանտները մեռագիրներում՝ աղավաղված բառ է, փոխանակ Սիրիքիզաի, որ հունարեն նշանակում է երկաթյա— Նույնպես քիչ վերև Սեւիկիոս Նիկանորը, (թեպետ այսպես է և Ծվեքրիոսի հայերեն թարգմանութեան, Կորննացու աղբյուրի մեջ), պետք է լինի Նիկաուր, որ հունարեն նշանակում է հաղթող:

108. Հերագոսոս, ամենանշանավոր հույն պատմագիրը, շարժագիրների

հայր» վերակոչված, մեկն է 484 թ. ՆՊ Հայկառանսուսւմ Նա ընդարձակ հանապարհորդությաններ է կատարել զեպի Փոքր-Ասիա, Սև մովի լըջակայքը, Պարսկաստան, Եգիպտոս, Իտալիայի կողմերը, և այլն, զմեկ է անեմաթ և հարցուփորձով տեղեկությաններ է հաղագել, Նա զրել է մի պատմության ինը զբեթից բաղկացած, որ պարունակում է մոտ 300 սարվա պատմության միելն 479 թվականը ՆՊ. Հիմարտախոս է և արգարտուր, Հաղարավոր սարիներ բոլոր երկիրներում պատմության գառազբերում Եգիպտոսին և Սրեկելին վերաբերյալ պատմական տեղեկությանները զարում էին Հերոզոտոսի այս զբեթից:

109. Հին ապագրությաններն ունեն զընդարձակեաց ի վերայ սահմանաց իւրացն, որ շերականսրեն կանոնավոր արտահայտության լին: Նոր ապագրին ունի. զընդարձակ անբանաց, որը մեծք թարգմանեցինք ջանկարսրեն տրեցն:

110. Բնագրում՝ (զ)մովեղերեայն մանկուսն, այսինքն Գեղամա մովի (Սեանի լեի) լըջակայքի երեսասարգաներին:

111. Այստեղ Հիլվան աշխարհազրական տնուններից Խաղաթե կոչվում էր Տրապիզոնից հարավ ընկած երկիրը, խալդերի (ժողովրդի) տնունով, որ ըստ աշխարհազրական գիրքի կոչվում է Նահ Պոնոսս: Հաղիկան (այժմյան արտասանությամբ՝ Լաղիկան) Լաղերի բնակության երկիրն է, Սև մովի հարավ-արևելքում որ մասամբ ընկնում է Թուրքերի սահմանում և փոքր մասով մտնում է Բաթումի գավառի մեջ: Մամաքը, որ Հեռո կոչվեց Կոստրիա, ընկնում է Կաղազավիկայում, իսկ Փայաղիկան ընկնում է Կաղազավիկայից զեպի արևմուտք:

112. Աշտեա կամ աշտե (Հին պարսիկներն և զեղներն արցի) նշանակում է կարճ նիզակ, որ մեծից թափով նետում են թշնամու վրա: Պատահում է զարժանված նիզակի կամ նիզակի սլաքի նշանակությամբ:

113. Եգիպտացի տնունով ընդհանրապես հանաչվում են չերթողները (էփրիկեան, Բնաշխարհիկ բառարան): Նշանք ապրում էին Կովկասյան լեաների արևմտյան սահմաններում Կուրան գետի մոտ և արանվում էին միելն Աղսվյան մովի արևելյան ափերը: Բայց այստեղ թվում է, որ Պատմահայրն ուրիշ աղչ ունի նկատի. նախ որ Վաղարշակի արչավանդները նա չի արանում այդքան Հեռու, և երկրորդ՝ որ Վաղարշակն, ըստ Խորենացու, պոնտացիներին և եգիպտացիներին կարգավորելուց Հեռու, դառնում է զեպի հյուսիս... Տայթի միևով, նշանակում է եգիպտացի բնակում էին Տայթից հարավ: Եգիպտացի տնունը այժմյան Ալեքսանդրիան են, ինչպես ընդունում է և Աղսեց (Юстиниан, 26) և ինչպես նկարագրվում է Երբակացու Աշխարհաչույցում:

114. Բնագրին այստեղ ունի— «Հուստոսիբով զինանային և զվերմուսուս...», որ է՛մինք սխալ է թարգմանել «выравнивает гористыя местности, умеряет душнойный воздух». Ստեփանն թարգմանել է «հավասարելով լեանային և լեթմոս տեղերը», որ է՛մինի սխալը չի պարունակում, բայց միայն պարզ չի արտահայտում: Պատմահայր միայն այն է:

թե այդ հակառակ կէտմայով տեղերը Վազարչակը բարեխառնել է, այնպես որ մեկը մյուսին լրացնեն, և այս բանը բացատրում է շարունակութեան մեջ—տափարակ՝ շերմառ տեղերում երկու զոմ է հիմնում անասունների համար. այս տափարակի շերմառ տեղերը կծառայեն իրբն մեկուսցողչա, իսկ զրոնց մտի լեռները կծառայեն իրբն ամարանց—յայլա և սրտակն: Կոլայի շերմ տեղերում էլ այդինքն ու բուրստասններ է տնկում, որոնք ողջ մեղմացնում են:

115. Վշտուր բառը մենց հասկանում ենք ոչ իրբն հասուկ անուն, այլ իրբն Բուլղար Վսուդի մակդիրը կամ պաշտանի անունը՝ (զորքի) առաջնորդ նշանակութամբ: Այս բառը մենց համարում ենք Հայերեն ստուգաբանութեան մեղմուկանի багатур, պարսկ. behadur բառին, որ սուսերենում զարմել է богатый:

116. Գ. զլխում Խորենացին հիշել էր արզնն, որ Վազարչակի Եամբաստանագրութի ցեղին իրավունք է ստիտ կնշխել Բաղբասունի: Խորենացին իրբն տերմին հանախ զորք է անում զտերնի աղզ և զգանուն աղզիս կոչել... զարմումքներ: Մերել աղզ նշանակում է որևն անձի և նրա սերունդը նախարարական ցեղի վերածնել, մեր այժմյան բառերով՝ սահմանաբարդ ազնվականութեան շնորհել, իսկ զգանուն աղզին կոչել... նշանակում է, որ այդ նոր հաստատում նախարարական ցեղի Հաջորդ սերունդներն իրավունք են ստանում կրելու իրենց սահմանազնվականութեան՝ իրենց աղզի անունը. (որանից է ծագում և մեր այժմ զարմածան ազգանունն բառը): Ուրիշ մարդիկ, որոնք նախարարական աղզի (ցեղի) լինն պատկանում՝ այս արտանութունը չունենին. ամեն մեկը կոչվում էր իր հոր անունով—որդի այս ինչի, Միգայիկի որդի Աշտը կոչվում էր Աշտ Միգայիկյան, Աշտի որդի Գարեգինը՝ Գարեգին Աշտյան և այլն: Մի ուրիշ մե էր՝ մեկին կոչել իր մեղմուկային անունով—Վազար Փարպեցի, Եղինիկ Կողբացի և այլն: Բայց սերնդն սերունդ մի ազգանուն կրելու իրավունքը պատկանում էր Հին մամանակի միայն սահմանազնվականներին—նախարարական աներթի մասնակցներին—Այստեղ (Գլ. է) Խորենացին վերհիշելով Գ. զլխում ասածը՝ ազնվացնում է, որ Վազարչակը, Եամբաստանագրութեան ամուսնուր (իշխան, նահապետ) է նշանակում նրա ցեղին, որի անունով նրա ցեղը կոչվեց Բաղբասունի:

117. Ասպետ բառի ծագումը պարզ է. անսկզբիտերեն. aspa-pati, հին պարսկերեն aspa-pati նշանակում է միասեր, որ պարսկերենում կըրհասվել է aspati, որից Հայերեն ասպետ,— ձմիպոր ազնվական, Հենյալ իշխանագործ, նշանակութամբ: (Հյուսիս, Արմատ. բառարան): Սերեսը մի անգամ զորք է անում այս բառի նախնական մեջ—Ասպետ, իրբն հասուկ անուն. բայց սա իսկուպես ասպետ մակդիրն է՝ այն Բաղբասուի, որ ստալին անգամ այս կոչումն ստացավ Վազարչակից: Իսկ թե ինչ պաշտան կամ պատիվ էր արտաստանում ասպետ բառը՝ դեռ սրտելով չի:

Իմին (Յանոթ. 137) բացատրում է ասպետն իրբն Հենյալագործի պես, ինչպես պարսկ. saphahbad: Բայց saphahbad-ը Հայերեն սպահապետ է

կամ սպառազանք: Բացի սրանից՝ ամեն մի նախարար, որ սեփական Հեծե-
լազորքի գունդ ունենա՝ կարող էր կոչվել սազան, և ոչ մի տեղ չենք
գտնում Հիշատակութային, որ հայաց զորքի մեջ Հեծելազորքը առանձին գնա-
րանկար, իսկ Հեծեակը առանձին: Բուր զորքերի պետը կոչվում էր սպա-
րապետ:—Լորտրոյ Բյուզանդացին (Գորյուն Վարդապետ, էջ 284—285) կար-
ծում է, թե սազան նույնն է Նշանակում ինչ որ թագապիրը: Սակայն Խո-
րենացին շեշտում է տարբերությունը այս երկու պաշտանների—Վրացի թա-
գապիր, այլ և սազան: Մենք Սերետի ունա. Թարգմանութան մեջ (էջ
140 ման. 28) մի նոր կարծիք ենք հայտնել:— Սերետս (էջ 10 նոր Հրա-
տար.) Հիշելով, թե Աբշակ Փոսքը (=Վաղարշակը) Փասաղյան Բաղար-
տին սազան զարմրեց Հայաստան երկրին՝ անմիջապես ափելացնում է Շուր
էր իշխան և երամամտար, ամենայն թագաւորութեանն Հրամանաց դուրս,
ցույց տալով, որ Հայաստանի սազանը ամբողջ երկրի իշխանը, Հրամանա-
տարն էր, Հրամաններ արձակողը. մի պաշտան, որ շատ Հիշեցնում է Գաբ-
ուից մեծ Հազարագանին (=Վարդի Հրամատար), ինչպես էր Միհր-
հերանէը, այսինքն թագապիրի մերձավորագույն խորհրդակցանք և թագապի-
րի անունից երկիրը կառավարողը: Նկատի ունենալով, որ Խորենացին այս
դիտում Հիշում է գնահատան բարձր պաշտանյաներ (Թագապիր, կանանցի և
Հարկերի վերակցու, զգեցուցանող. Թիկնապահների պետ և այլն), բայց ա-
մենակարեորը չի Հիշում—Թագապիրի մերձավոր խորհրդակցանին և երկրի ընդ-
հանուր կառավարին՝ կարծում ենք, որ Հենց այս պաշտանային էլ աշխ-
տանք ունի Գտաժապիրը՝ սազան անունով, որ իբնն ու ժամանակակիցներին
Հասկանալի էր:

118. Թագապիրն այսպեղ ունի— Վե զգեցուցանողս իւր զմեռէս ի գաւակի
Բանանացւոցս: Ձեռնէս բողբ շատերը Հասկացել են մեռնոց և ըստ այնմ
Թարգմանել: Վրաստանյան եղբայրները Թարգմանել են զմեռները Հազանելս:
Բայց մեռէս—մեռէս այսպիսի Նշանակութամբ բառ չկա: Հայտնի էլ չէ, թե
Հին Հայաստանում մեռնոց Հազանում էին, թե ոչ, և տարբերակ կլինե՞ր,
եթե Վաղարշակը միայն մեռնոցներ Հազանելու պաշտանյա Նշանակեր, բայց
Թուղնելով բուր զգեռանները: Բանասերները այս կարծիքին եկան, թե Ձեռ-
նէս կամ Ձեռնէ՞ ժարգու Հատուկ անուն է, որի պաշտանն է՝ եղել թա-
գապիրին Հազանել (ազգեցուցանող): (Մտու, К. Кршт. хор. էջ 7): Միայն
Ն. Մուրը Ձեռնէս բառում զայ. Համարելով Հոգնակամայուցիլ Նշան՝ Հաս-
կանում է. Վաղարշակ իբն զգեցուցանողներ է Նշանակում Ձեռնաներին):

119. Որի անունով և այս ցեղը կոչվեց—Հասկացվում է Վարաժնուսի.
Կարծես Խորենացին ուզում է ստել, թե Վարաժնուսյաց նախարարութայնը
Հաստատվեց Արաւշտի ժամանակ. իսկ Գառը որտեղի վերակացու Նշանակ-
վեց առանց նախարարական կոչման:

120. Գառ, պարսկերեն Gāh, բառացի Նշանակում է տեղ, որից՝ նստե-
լու տեղ, բազմոց, աթոռ և այլն: Գառ բառը Խորենացին ընդհանրապես, ինչ-
պես և այսպեղ, զորք է անուն՝ Նշանակելու Համար այն տեղը, բազմոցը, որ
Նախարարները զբաղվում էին թագապիրի սեղանի շուրջը խննույթների մա-

ժամակ Այս անգիրը ճշտիվ սահմանված էին պարսից թագավորների կողմից (ան'ս Գահամակ), և նրանցով որոշվում էր նախարարներից յուրաքանչյուրի ամառուժյան կարգը: Սթե մի նախարար սրևն հանցանքի պատահառով ապաշնորհ էր դառնում՝ թագավորը նրան զրկում էր զաւրից կամ նրա զաւրը ներքին էր իջնցնում, որ ամենամեծ վիրավորանքն էր համարվում. ընդհակառակը՝ թագավորը իր զուրանակութունը հայանելու համար սրևն նախարարի՝ նրա զաւրը վեր էր բարձրացնում: Գահավ սահմանված ամառուժյանը խաթիվ պահպանվում էր և ամեն մի նախարար նախանձախնդիր էր իր զահին: Սղիշին, երբ բերում է ցուցակ նախապա: նախարարների, սրանք Վարզանի հետ միացան զբիստաննութունը պաշտպանելու համար, ընախիով որ Վարզանը իր պաշտելի հերոսն է, որ նառաջնորդն է այս ապստամբության գործում, որ նա բարբ հայ զարգիւրի սպարապետն է՝ այնուամենայնիվ նախարարների ցուցակում նրա անունը զնում է երբորդ տեղում՝ առաջին երևու տեղում նշանակելով Արծրունյաց և Խախտունյաց իշխաններին, որովհետև նրանք զահավ Մամիկոնյաններից ամազ էին: Ստեփանոս Օրբելյանը պատմում է (զլ. Թ.), թե Սյունյաց Անդովի իշխանը պարսից արժուներում վիրավորանք կրելով նրանով, որ Շապուհը նրան տանկչորեքորդ զահը ամից հայ նախարարների շարքում՝ զտանացած կերակրի մեռ լավից և երբ Շապուհը պատերազմի գնաց՝ նա իր զորքերով վրեժխնդրութան համար ամիերից նրա ապարտեքը, ամաբ առավ նրա զանձերը և փախով հույների մաս: Գահ բառը հանախ արտահայտվում է և բարձ բառով, որ պետք է նկատել կամ իբրև թարգմանութուն պարսկերեն զահ բառի, կամ որ զահի վրա բարձ էին զնում, որպեսզի տեղը փափուկ լինի:

Գահին կից հանախ գործ է անվում և պատիվ բառը: Գառիվը արտաքին մի նշան էր, իբրև մի հայանի զարգարանք կամ զպետի մաս և այլն, որ թագավորը պարզեւում էր նախարարին, զահի հետ միասին, և որ այդ նախարարի սերունդները ժառանգաբար կրում էին: Գառի և նրա տեսակներին մասին մեզ հասած տեղեկութունները զիչ են, այնպես որ զմաբ է որոշել պատիվներ բաշխելու սրենքները և նրանց տեսակները: Խորենացին հիշում է Ռազարախն շնորհված պատիվը—եքեք շարք մարզաբեռններից փարտակալ՝ առանց սակու և արծաթի (Բ, է): Ռերիչ տեղ (Բ, իէ) հիշում է Արաաշեսի շնորհած պատիվը Մուրացան նախարարին—պսակ հակնթապա, երկու սկանջներին զինդեր, մի սաքին կարմիր կուշիկ, սակդեն զզալ և պատասաբազ և սակդեն բաժակ, Նույն պատիվները Արաաշեսը շնորհում է և Ամբասին՝ բացի զինդերից և կարմիր կուշիկից— Սղիշին ամիլի մանրամասն նկարագրում է Վասակի ունեցած պատիվները, որ նա հազով՝ թագավորի մաս ըմթրիճի զնալու համար (Սղ. է):

121. Այստեղ և շարունակութան մեջ մի զանի տեղած Խորենացին գործ է անում զդիտեմ—զգԱրծրունիդ զիտեմ... զիտեմ և զգնուսիտեմ և այլն, որ մենք թարգմանելիք զիմ զիտեմսովս: Այս բառի գործածութամբ Խորենացին ցույց է տալիս, որ բերած սուուպարտնութունը իրենն է, իր են:

Քաղաքայինը: Նույնպիսի նշանակութամբ զորք է տնուս և շահեճ քա-
ղք, որ մենք Քաղաքանեցիկնք զհամարում եմք:

122. Ոստան: Ոստան բառն շատ անասկ մեկնությաննք են ավել:
(տ. Արմատ. բառ.): Ամենից հովանականն է Հյուսիսմանինք, ըստ որում
ոստան պահպաններն բառ է (xöstän) որից պարսկերենում կազմվել է
Östāndār բառը, որ նշանակում է գավառագետ: Արեմն ոստան—գավառ:

Հայերենում այս բառը զորք է տնվան մի քանի նշանակութամբ:
1. Ոստան նշանակում է այն կալվածքը (—գավառը), որ կազմում էր սեփա-
կանության Արշակունյաց Քաղաքներին, որ ուրիշ խոսքով կոչվում էր
Կան արքանի տուն: 2. Նշանակում է այն արձական գառակարգը, որ
սպրում էր այդ ոստանում, այսինքն Քաղաքապետան կալվածում և կալ-
մում էր հետադր սերունդ Հայկազյան շրջանի կամ Արշակունյաց մաս-
նակի Քաղաքներին: Հաս այսմ ոստանը այնպես է հարաբերում Քաղա-
քներին՝ ինչպես սեպուհը նախարարին: Այս արձականությանն է, որ Գառ-
մապիտակ կոչում է շատան կոչեցալ պատուօթիկն: Այս նշանակութայինից
է զգիտում և ոստանիկ բառը, որ նշանակում է ոստան արձականության
անգամ: 8. Ոստան նշանակում է և Քաղաքապետան կամ արքանի տուն,
չլիտավոր քաղաք, մայրաքաղաք:

Արշակունյաց բարձուկից հետո ուրիշ նախարարական անքի ղլխավոր
քաղաքներն էլ սկսեցին Ոստան կոչվել (Ոստանն Վասպուրականի, Արծրու-
նեաց և այլն), բայց առանձնապես Ոստան էր կոչվում Դվին քաղաքը, իբրև
պարսիկ մարզպանների նստած քաղաք:

Գառմաւոր սահլով՝ Ոստան արձականներից շքոս դուռը կազմեց Վա-
սպուրակը, որոնք ծագում էին բուն հին Քաղաքներին սերունդներից. որոնց
տեղ հետո պարսիկները ուրիշ զնդեր կազմեցին, բայց էլի Ոստան անունը
պահպանեցին:

123. Սեփե ծուլ, հին սպաղարությաններում սեփեուղ, վրացերեն բառ
է— սեփե (Քաղաք) և ծուլի (որդի), արեմն սեփեծուլի նշանակում է
արքայորդի, արքայազարմ, Վրաստանի բարձր արձական գառակարգը, հա-
մապատասխան Հայերեն ոստանին: Հաս Ն. Մտտի (Հանդ. աժա. 1892 էջ.
165), Վրաց սեփե—նեփե—մեփե բառը, որ նշանակում է Քաղաք՝ ծա-
ղում է հայոց Սեփուհ բառից, զույժ հայունի կորստով, սեփ(ու)հե—սեփ-
հե—սեփե:

124. Գառմաւայրը առաջին ներքինապետին տնվանում է Հայր, իբրև
հասունի անուն. բայց զհայրը ընդհանուր մակղիք էր բոլոր ներքինապետ-
աներին (Քուրքերեն ևս բարա էին ասում ներքինապետներին), նրանց ցեղի
անունն է Մարզպետության, իսկ ցեղի նախարարը կոչվում է Մարզպետ
(Մարզբըը հասունի ցեղ էին): Ուստի հաճախ միասին զորք էին տնվում
այս երկու անունները—Հայր Մարզպետ: Մրանք բացի Քաղաքի կանոնացի
կառավարութայինից ունեին և մի ուրիշ պաշտոն—արքունական կալվածների
վրա հսկողութային, ինչպես երևում է Փավստոսից (Գ. մղ):

125. Այս Դարեհը Արեմնյան Հարստության վերջին Քաղաքն է.

Գողմանս կոչված, որին Աղեքսանդր Մակեդոնացին հաղթելով (33 թ. ՆՔ.) կոչակնց ամբողջ Գարսկաստանը:

126. Արյուզենոսի խոսքերը Խորենացին մեջ է բերում Եվսեբիոսի՝ Հայերեն Թարգմանությանից. «Մենեպորն սակ Նարուզդոնասոր՝ և այլն: Եվսեբիոսի Հունարեն բնագրում զբլված է «μαγισθόνος γρη» — Մեգասթենեսը սասում է: Հայ Թարգմանիչը Մեգասթենես Հասուկ անունն ընդունել է իբրև լակ անական և Թարգմանել է այդպես, մենեպոր բառը Նարուզդոնասորի սրուիչ զարենելով: Գալով այդ զաղթականության՝ պետք է նկատել, որ հին ժամանակ Սպանիայի մի մասը, Ջիբրալթարից մինչև Գրեննյան լեռնաշղթան, կոչվում էր Ինդիա. Իբրեիս կամ Իվերիա: Նույն անունը կրում էր նաև Սև ծովից զեզիտ արևելք ընկած երկրամասը, Հասկապետ Վրաստանը: Տարբեր և իբրարուց այսպես Հեռու ընկած ազգերի անունների այս պատահական նմանությունն ստիժ է ալել ստեղծվելու այն ավանդության, իբր թե Նարուզդոնոսորն է՝ Սպանիայից Իբրենից բերել ու բնակեցրել Սև ծովի ափնուղձը, որով այս երկիրը կոչվել է Իբրեիս կամ Իվերիա: — Հաջորդ նախադասությանը. — «Իվերիան զանվում է արևմուտքում ալթարհի Եմայրում», միևնույն ժամանակ թացարական խոսք է, որ մենք զբնից փակագծերի մեջ:

127. Անգեղ բառը Խորենացին տեղափոխ սասուգարանում է, իբրև՝ անգեղ զեցիկ, ազեղ, որ խորթ է մեր լեզվին: Անգեղը Հասուկ անուն է: Գարսագալյան (Գնն. պատմ. Ա. էջ 250) և Կալաթյանց (ՅՈՍՈՒ, 327) ցույց են ալել, որ «. զբջում մի տեղ բնազդի Ներգել տասնու զեմ Հայերեն Թարգմանությունն ունի Անգեղ (Դ. Թագ. ԺԷ, 30). որանից նրանք եղբակացնում են, որ Անգեղը եղել է մի սասավանդության: Այս ենթադրությանը ույթ է սասանում և Սերենոսի վկայութամբ, որ սասում է. «Վասն զի կոչեցան Բագարաս և Անգեղ, զոր ի ժամանակին յայժմիկ ազգ բարբարոսացն սասանում կոչեցին»: (էջ 7): Հասվանական է, որ Անգեղները մի սասանին ցեղին եղել, որոնց ազգային սասավանդությանը կոչվելիս է եղել Անգեղ, որի անունով կոչվել է և Ժողովուրդը:

Խորենացուս ևս զույցն Հայանի է եղել Անգեղի սասավանդ լինելը, բայց նա ըստ իբր սովորության այս սասանուն ևս մարդկացի է և Անգեղ անունն սասուգարանն է ազեղը՝ Նշանակութամբ: Տարթ Անգեղին վերադրված սասուպելական ույթը մի կողմնակի ապացույց է նրա դուրսցալական ծագման: Հայանված կան կարծիքներ, թե Անգեղը կապ ունի Անգլ ցեղի հետ (որից Անգլիս), իսկ Տարթը՝ Թուրք ցեղի հետ: ՏՆՎ և Արեղյան, Հայ Ժողովուրդական տասնյակները, (էջ 28):

128. Բասառ Սազեիկ Իրանի Համբավուրը Հեքոսն է, որին սեմա-Հացրել է Ֆիրզուսին: Սազեիկ կոչված է նա իբր ծննդավայրի անունով: Սազաստանցի — Սենեստանցի, Սենեստան այժմ Սեյխտան Գարսկաստանի Հասավոր արևելքի զավտան է Ալվանիստանին սահմանակից: Ֆիրզուսուս Հայասնի լեն վու նրա ծննդավայրը, և ոչ 120 փղի ույթ ունենալը. ինչպես վկայում է Էմինը (Եմանթ. 153): Էմինը լեզուս, թե ինչու Բասառը Սազեիկ

է կուզած. ենթադրում է, թե դուչե արս անունը կազ ունի Թաստմի Ենեզա-
վարի Հեռ: Թեպետ ձմերին Ծանոթ է եղել Գուաշմիտի քննությանը Խորե-
նացու Գաւմուքյան արժանահամարման մասին (ա. Ծան. 25), որի մեջ
Գուաշմիտը բացատրել է Մազէիկ բառը—R'ostom sagyik (d. i. dem sag'ista-
nischen)։— (էջ 17 առանձին արտաստության),— Թաստմ Մազէիկ (այ-
սինքն Սեկեստանցի), բայց նա աչքաթուզ է արել այս բացատրությանը:

129- Տորքի մասին այս ավանդությանը, որ նա բլբլմն Ժայռ է շարանի
Քնամի նազերի վրա՝ շատ է Հիշեցնում Հոմերոսի պատմածը Ժիպանի
Պոլիթեմի մասին (Ոգիտական, երգ Ք.), որին Ոգիտեսը կուրացնելով՝ կա-
րողացով Հարբով դուրս գալ նրա զարայրից և նով նստելով ընկերներին
Հեռ փախելու: Կասողան Հրեշը Ծովի արին ժամանակով մի Ծանր Ժայռ
է պոկում լեռան կատարից և փախչողներին մայրի ուղղությամբ շարում է
Երանց վրա: Ժայռի Հարուցած ալիքները Ոգիտեսի նովը զարմայլ զնայի
արն են ձուլում: Այստեղ խոսք լի կարող լինել Խորենացու կողմից փոխա-
ռության մասին, ինչպես ենթադրում է Խաւաթյանը: Այս առաստիւղ մեկն
է այն զողթուզ միջազգային առաստիւղներից, որոնք մի տեղ Ծանուզ առնե-
լով՝ ախուհեան զարբերի ընթացում թափառում են երկրն երկիր, զանազան
կերպարանափոխությաններով. այսպիսի առաստիւղ է նաև լեռների մեջ
շրթայլած դուրացանի առաստիւղը: Նույն: կարծիքն ունի և Արեւոյա-
նը: (Անդ. էջ 280): Բայց զարմանային այն է, որ Պոլիթեմի այս
առաստիւղը մինչև ժամ ժամանակներս էլ զեռ կենդանի է մնացել Ժողովրդի
հիշողության մեջ: Ըս ունեմ կազմած մի Ժողովմանու Ժողովրդական առա-
պեներին և առակներին՝ Ախալցխայի բարբառով, որ զրի եմ տակ ժամ 50
արի առաջ՝ իմ Հոր պատմաններից: Մի առաստիւղում (Համար 73) պատմ-
վում է մի անցք՝ որ շատ նման է Պոլիթեմի Ոգիտեսի ընկերներին ուստիւն
և Ոգիտեսի խորամանկությամբ նրան կուրացնելուն և նրանից խուսափելուն:
Իմ Ժողովմանու մեջ էլ Հրեշը թափազայց է, այսինքն զլիտայրանի, հակասի
վրա մի ուղք ունեցող: Մարդը նրա այրից դուրս գալու Համար ոչ թէ
Թազվում է ոչխարի փորի տակ, ինչպես Հոմերոսի ժամ է, այլ ոչխարների
ժորթերով Ծանկում է զուրից, ժորթինը և շորթթաթ մտանում է թա-
փազայրին և անցնում է նրա բաց արած ոտների արանքով: Բայց իմ Ժո-
ղովմանուն ունի այստեղ մի շարունակության, որ Հոմերոսի մեջ չկա:
Մարդը թափազայրի անբնակ կղզում մի ջանի որ թափառում է, կերակրու-
վելով պտուղներով և բույսերով, վերջը մտանում է, որ մի կերպ պետք
է դուրս գալ այս անբնակ կղզուց: Երկար աշխատելով նա կարում է մի
ջանի դերան, շատ է կազում, նստում վրան և իրեն համեմում հողմերի
կամքին: Մի ջանի օրից լատար դալիս՝ դեմ է տանում մի ցամաքի: Մարդը
լատար ար է հանում, և Հիմա մտանում է, ինչպես անե, որ իր երկիրը
Հանի, որովհետև ոչ այդ տեղը զիտե, ոչ փող ունի: Մի Հրեա վաճառ-
կան մտանում է, նայում է գերաններին և Հարցնում. զժախում ետ-
ժախում եմ: Հրեան Հազար դուրս է առաջարկում. ժարդը, (որ չիտեի
թե այդ գերանները թազապին փայտեր են և կարծում է, թե շատ շատ

ժի առաջ զուրուշ պիտի արժենան)՝ Հրեայի ամամ գինջ ծագք է համարում. ընս հանաքի ժամանակ լուսիմ, ասում է՝ լուրջ ուզում ես զենել, դին տուր: (Հրեան իր հոգիից հավատացած է, թե ժարգն իր սպրանջի հսկական արժեքը դիտե).— Եւմ, առաջ հազար զուրուշ կամ, ասում է: Մարդը զարմուլ կարծում է թե Հրեան իրեն ծագրում է... Վերջապես Հրեան 60000 զուրուշ է առաջարկում: Մարդը չարացած ասում է. ճշտուցին էլ, շովոչին էլ: Հրեան 60000 զուրուշը տալիս ու վերաններն տանում է՝ վերջը միտն հասկանալով, որ ժարգը գազափար անգամ չէ աննցել իր փայտի բարձր արժեքի մասին:

Ահա ժի առասպել, որ ամենի քան երկու հազար սարի կենդանի է մնացել և զոնե 50 սերունդի բերանով անցել: Որ նրա սպրյուրը զբողբուր չէ, այսինքն Հոմերոսից չէ անվամ՝ երևում է վերանները վաճառելու պատճառաբանից, որ սերս կազ ունի նախընթաց պատմության հետ, բայց բացակայում է Հոմերոսի մաս:

130. ՎՄիանգակն անդառնալին: Անդառնալի բառը թարգմանելիցնը թարգմանել են— «հետ չգարձոց» (Ստեփանն) «неотрашимый» (Էմին), qui ne recule jamais» (Լանգուս): «որ երբեք չի նահանջում unbougsam» (Լուսեր) «աներկհնելի, անխրանալի (Ստեփանն, ծան. 234). բայց մեծք կասկանելի ենք համարում վերջին երեք թարգմանությունները, իսկ Ստեփաննիցնը առասցի ուղիղ. բայց անորու: Այս բառը անշուշտ սասուգարու նության կամ մեկնության է Միանգակ բառի, բայց թե ի՞նչ է նշանակում այս անգ՝ զվարանում ենք ասել:

131. Կզեսուր, հանարեն Κολλη Σορι = Կորպուսի Ասորիք, Ասորիքի ժի մասը, որ ընկնում է երկու Լիբանանների միջև, որտեղ գտնվում է Գամաղտ քաղաքը:

132. Բնագրում՝ Վարիկայս բաղում: Մրիկո բառը լատարանները բացարում են իրեն սուր կրող, ավազակ, զող ավազակ, զատարկապարս: Այսպես էլ թարգմանում են.— Էմին՝ «большое число разбойников», Ստեփանն ճշտա սրիկաներ: Մենք էլ պահպանեցինք այս բառը, թեպետ և կասկածում ենք նշուսթյան մասին:

133. Անանյաններ և Նշիազարյաններ— ս. զբգից անվամ աններ են: Անանյանները (Անանիա, Աղարիա և Միտայել, քաղախակն լեղվով՝ Սեզրաք, Միտաք և Արթիկազով) երեք Հրեա երիտասարդներ էին Բաբելոնում գերվամ Հրեաների մեջ, որոնք մերժեցին երկրպագել Նորոգողստասրի կանգնեցրած ունի արձանին և սրա համար զցվեցին բարբառվամ խարույկի մեջ (Գան. Գլ. Գ.): Նշիազարյաններ.— Նրբ Սելիկյան Անտիոքոսը բուսպատում էր Հրեաներին իրենց կրոնն ուրանալ և կուսքերի երկրպագել: Նշիազարը, ժի հարգելի թնտանամյա ծերունի, Հրոմարվից խողնի ուտել, և սրա համար նահատակվից չարչարանքներով. նույնպես վարվեցին յսին եղբայր Իրենց մոր հետ, որոնց սարսափելի սանջանքներով սպանում էին: Վեց որդան սպանելուց հետո, երբ հեղթը հասավ յսիներսրդին՝ թագավորը համարեց մորը, որ Հորդորն սրգուն թագավորի կամքը կատարել և փրկվել:

Մարջ երան էլ իրան ավեց եղբայրների նման մեանել: Վերջը ինքն էլ նահատակվեց: (Ք. Մակար. Գլ. Զ. է.):

134. Այս խոսքերից երևում է, որ Մար Արտաշ (չոս Խորենացու) Հայոց վերաբերյալ պատմությանը քաղցնական ժամանակից հանելով ու Վաղարշակին բերելով՝ ինքն էլ իբր կողմից, իբրև ժամանակակից, զբի է առել Վաղարշակի և սրա հաջորդ Արշակ Ա.-ի գործերը:

135. Հուլիոս Ափրիկանոս Նշանավոր պատմադիր, որ առաջինը մտցրեց սինիքոնիկ ժամանակագրությանը պատմության մեջ: Մենդյամբ Պաղեստինի էմմուս քաղաքից էր (կամ Լիբիայից), ապրում էր Գ. դարում ՀՔ. Աղեքսանդրիայում: Նա ջահանա էր: Գլխավոր աշխատությանն է Pentabiblon chronologicum, որ սկսվում է աշխարհի ստեղծագործությանից և հասնում է մինչև 221 թ. ՀՔ: Նրա այս աշխատությանից պարզվել են շատերը և մասնավորապես Եվսեբիոս Կեսարիացին իբր ժամանակագրության մեջ:

136. Հիպոսիտոս, Հիպոսիտոս Եկեղեցական ժամանակագր, որ ապրում էր Գ. դարում, Եկեղեցական պաշտոն էր վարում Հռոմում, 235 թվին աղարկվեց Մարզինիս, որտեղ և մեռավ: Գրել է բազմաթիվ վիճարանական գրվածքներ, որոնցից մի մասը միայն հասել է մեզ:— Հովնդատի մասին տե՛ս Ծան. 16:

137. Մինոպ-քաղաք և նավահանգիստ Սև ծովի հարավային ափին Քյուրքիայի կասառմինիս վիլայեթում:

138. Մա Միհրզատ Զ. Եվպատոսն է, որ կուլվում է նաև Միհրզատ Մեծ, Պոնտոսի թագավորը: Մեմփոն է 132 թ. ՆՔ: Մեռած (ինքնասպանությամբ) 63-ին: Բուրբ կյանքի ընթացքում, մոտ 50 տարի, անընդհատ պատերազմներ է մղել Հռոմայեցիներին դեմ, որոնց սխերիմ թշնամին էր, և Հանախ խիստ նեղը զցել երանց: Նրա դեմ կովքեյին Նշանավոր զորավորները Մուլլա, Մուսեմա, Լուկուլլոս, Պոպոնոս, որին վերջապես հաջողվեց երան հաղթել ու հալածել Փոքր Ասիայից: Նա դարձյալ չնուսահումից և պատառասում էր Մահեդանիայի վրայով ուղղակի Հռոմի վրա զնալ: Բայց զորքն ապստամբեց նրա դեմ, և նա ինքնասպանության գործեց: Ընդարձակ գրականության կա նրա մասին: Վերջինը և լավագույնն է ակադ. Մա նանդյանի Տիգրան Երկրորդ աշխատությանը:— Խորենացին լավ աղբյուրներ չունենալով՝ երան երկրորդական տեղ է առել Տիգրանի մշած պատերազմներում Հռոմայեցիներին դեմ:

139. Սիկիլոս և Դիոլինոս Նշանավոր Հույն քանդակագործներ էին կիլլոս կղզուց, ապրում էին վիցերորդ դարում ՆՔ. Արգոսում և Միկինոսում, որտեղ բազմաթիվ աշխերաներ հավաքեցին քանդակագործության սովորեցնելու: Նրանց անուններն ու քանդակած արձանները հիշատակում են մի ջանի Հույն ժամանակագրերը:

140. Բնադիրն ունի—Հուսարկությանն Կրիտոսյ և Նեքսաներայն, որտեղ առարկության բառի Նշանակությանը որս էլ: Խմբը թարգմանել է. «о войне Креса с Нектанебом», նույնպես Մոսկովեն— «Крестовник и Нексанист» կոչված: Բայց Հուսարկությանը երբեք պատերազմ՝ կոչվ չի Նշա-

նակում: Հայկազյան բառարանը սուարկուսթյան բառի մի քանի նշանակութիւնները բացատրելուց շեռա՝ բերում է մի բացատրութիւն եւ—Ալեքզիմութիւն լանիւ կամ կուուսից, և այս բացատրութիւն իբրև վիայութիւն է բերում Խորենացու հիշյալ Հապաճը միայն, ուրիշ խոսքով՝ Հայկ. Բառ. Հորի-նազներն այդպէս են հասկացել սուարկուսթյան բառի նշանակութիւնը այժաւ տեղում: Թարգմանիչներն էլ հետեւել են Հայկ. Բառարանին, բայց մախր-դարսը ընտրել են զիւուսից՝ բարբ և ոչ բարեմիւս և բնկել են սխալի մեջ, որովհետև Կրեսոսի մասին լիա հիշատակութիւն, որ պատերազմած լինի եզրկառոսի սրևե վարազմանի շեռա:—Ասարկուսթյանը՝ այստեղ պետք է վերջ-նել այս բառի սովելի սովորակուն իմաստով, այն է սուարկուսթյան սրևե-տեղզիվածի, որ հին ժամանակ թագաւորները սովորութիւն ունեին իբար ուղարկելու: Եվ իբրց, այսպիսի նշանակութիւն սուի այստեղ շատար-կութիւնն բարբ, Գոււււմիա (էջ 15) ցույց է տվել, վար ներտաններսի և Կրեսոսի ժամանակակցութիւնը հիշատակվում է Եզրկառոսի վարջում: Արդ՝ այս վարջում զբված է, թև Եզրկառոսը մի քանի ժամանակ ապրել է Կրեսո-սի մաս, այնտեղ զբել է իր ստակները և մասուցել Կրեսոսին, շեռա շա-նապարհորդութիւններ է կատարել և եկել է Բարսիլոն Լեզերու թագաւորի մաս: Այս ժամանակ Եզրկառոսի ներտաներու թագաւորը մի սուարկու-սթյան է ուղարկում Լեզերոսին— ուղարկել մի նարաբապետ՝ որ մի զբյակ լինե առանց սյունների. և Եզրկառոսը շանն է առնում այս սուարկու-սթյանը լուծել (նույնը մեր Կիկորի պատմութիւն մեջ): Խորենացու մաս ներտաներուն սուարկուսթյանն ուղարկում է ոչ թև Լեզերոսին, այլ Կրեսո-սին. բայց սրանով լի խախտում էականը— Կրեսոսի և ներտաններսի ժամանակակցութիւնը:

141. Գլուսիա, Հուււարեն Բոնիս, ընդհանուր անուն այն քրմուհիներքի, որոնք Դելֆիոսում (Հուււաստանի Փոկիս զավառում Գոուսա լեռան ստոր-տում) Ապոլլոնի մեհյանում զուշակութիւններ էին անում և իրենց արված շարքերին պատասխանում: Նրանք նառած էին լինում մի եռասանու վրա, մի ապառաժի եեզրվածի վերև, որտեղից զապեր էին զուրս զալիս: Այս զապերից Գլուսիաներն ընկնում էին մի տեսակ գտտանցանքի մեջ և արված շարքերին կրկուսը բառերով պատասխանում. և մի շեռա բարբ այդ կրկուսը բառերից մի կապակցված խոսք էր կազմում և հայանում հարց-նազին: Գլուսիայի զուշակութիւնները լսելու զիմում էին ոչ միայն սպ շուստաններից և հուււակուն զաղութներից, այլև հետաւոր տեղերից շատր թագաւորներ: Գլուսիաները պետք է լինեին լավ ընտանիքներից, անբարբ վարքի տեր, կուս և հիսուն տարեկանից սովելի հասակում: Ապոլլոնի մեհյա-նը իր Գլուսիաներով մաս 1000 տարի գլուսթյան պակտանց և միայն Մեհն թեւոյս կայսեր հրամանով փակվեց Դ. զարի վերջերում:

142. Խորենացու հիշած այս շարս մասեկազիւններից երկուսի անուններն ուղաւարդված էին հին սպաղարութիւնների մեջ, որոնք վերջին սպաղարու-թյան մեջ ուղղվեցին. Փղեղանիոս (փխկ. նախկին Փղեղանիոսի) և Սիա-ժաղրոս, (հին սպաղար. զարբ՝ եւ Կամաղրոս), ուղղված՝ զարբ և Սիամա-

գրուած)։ Այս շտաբն էլ իրական անձնավորութիւններ են, որոնցից մի քանիսի
գրովածքներէց շատակատարներ են մեացել։ Բայց Պատմաւոր Երանցից բնութ
գիտասաները չկան այժմ։ Յիստորիկներն իրար շատ նման են սեռով։—Բերթալա-
կան ներքաղները։ Գուալմիս կարծում է, թէ ոչ մէկը Երանցից չէր կարող
Կրեոսոսի պարտութիւնը վերադրել Արտաշես Պարթևին, փոխանակ Կյուր-
սին, և նմազրում է, թէ Կորնիացին այս Հեղինակների տնայնները, որոնք
Կրեոսոսի պարտութիւնը վերադրած են հղել Կյուրսոսին, զտեւ է որեւէ գեր-
թաղական ժողովածուի մէջ կամ Հուլիոս Ափրիկանոսի մոտ և Հետո իրենից
շարադրել է այդ յիստորիկն ու Երանց վերադրել։ Անկարելի է Համարել
այս կարծիքի Հեռ, ոչ միայն Երա Համար, որ այսպիսի բացարձակ խար-
դախութիւն ստար է Կորնիացուն, այլ և այն պատճառով, որ լիովին Հա-
կատում է Կորնիացու պատմածի ոգուն։ Կորնիացին զիտե, որ ուրիշ աղ-
բայութիւններ Կրեոսոսի պարտութիւնը վերադրում են Կյուրսոսին, զիտե որ Կրե-
ոսոսը մոտ շտաբ Հարյուր աստով առաջ է քան Արտաշեսը։ Ինչու ուրեմն նա
այդ Հակապատմական և Հակամամուկադրական սուտը պիտի Հարեր՝ Կրե-
ոսոսի պարտութիւն պատիճը Արտաշեսին առաւ Համար։ Եթէ նա Հիբալի
այսպիսի նպատակ ունենար և զրա Համար այդ Հակապատմական կեղծ վի-
տայութիւնները Հարեր՝ ապա պետք է սպասելէք, որ մի Հոյակապ ու ման-
րաման պատմութիւն պիտի գրէր Արտաշեսի այս Հաղթութիւն, որի Հա-
մար նյութ չէր պահուում իրեն (Համեմատել Սկամադրոսի գրածը, որ
Համապատասխան է Հերոդոտոսի պատմածին)։ Հիշենք, որ Կորնիացին
Տիգրան Առաջինին է վերադրում Ամզահայի պատմութիւնը (Հակառակ պատ-
մութիւն), Հիմնովիւով Չորս Հաղթութիւն և ազգային տառապիներէի վրա,
և տեսնում ենք ինչպէս նա ծագիկեցրել է այս պատմութիւնը, մի քանի
զլուխ նվիրելով Երան։ Նույնը պիտի տեսնենք և այստեղ. մինչպէս մինք տես-
նում ենք, որ այստեղ նա կարե և անցողակի միայն Հիշում է. Վնագա-
յարեմուտս և մերթախալ ասնէ զԻրիսոս Թագաւոր Լիզապուցն։

Առողջ պատուութիւնը թույլ չի տալիս ընդունել, որ Կորնիացին այդ
մի անուշ նախադասութիւնը գրելու Համար զիտեք այսպիսի մեծ կեղծիքի
և զիտակցարար Հակապատմական և Հակամամուկադրական մի սուտ ըս-
տեղները։ Ընդհակառակը, նկատում է, որ Կորնիացին այստեղ դժգոհու-
թիւն առաջ է հղել կանգնած, երկու տեսակ՝ իրար Հակառակ աղբայութիւնների
Հանդեպ, և շտաբ Հեղինակների միտերան վիտայութիւն Հեշման ասի ստի-
ղած է հղել Արտաշեսին վերադրելու Կրեոսոսի մերթախալութիւնը։ Բայց
երևում է, որ նա կատարելապէս Համազգում չէ այդ շտաբ աղբայութիւնի տե-
կասկանելի ճշմարտութիւնը, ուստի բովանակեցել է իր պատմութիւնը տե-
րողջանցնելու Համար լուկ Հիշատակելով Կրեոսոսի մերթախալութիւնը Արտա-
շեսից, առանց մանրամասն նկարագրութիւն։ Այս էլ պետք է նկատել, որ
Կորնիացին Հաղիվ թէ տեղեկութիւն ունենար այն այնպէս Հաղթական տեղե-
րի մասին (տես ման. 143), որոնք Հիշատակվում են Փղեպոսիոսին վերադրված
Հատվածում, ուրեմն և նա չէր կարող ինքը շարադրել այս Հատվածը։ Կ-
որնիացու ակներև սխալը կոպանում է Երանում, որ նա Հիշալու շտաբ Հեղի-

նակների զարթն Արտաշեսին նույնացնում է Հայոց Արշակունի թագավոր Արտաշեսի հետ, երևի ժամելով, որ այս վերջինն էլ կարող էր կոչվել զարթն՝ սերված լինելով զարթնաց թագավոր Արշակ Մեծից:

Առհասարակ այս Արտաշես թագավորի պատմութունը (որ ստարագլխի պատմագիրներից չի հիշվում) ներկայացնում է պատմական հիշողութունների մի խառնուրդ մի քանի թագավորների կյանքից: Այսպես՝ Նլլազա արշավելը, ծովը ցամաք զարմեելը հիշեցնում են Գեորգոսի արշավանքը Հուստանի վրա: Կուրքերի արձանները Հայաստան փոխադրելը հիշեցնում է Տիգրան Մեծի փոքր Ասիային տիրելը, ծովը նավերով ցնծելը և վերջը ստարության մեջ մեռնելը զորքերի ապստամբության պատճառով՝ հիշեցնում են Միհրզաա Նվպատրին: Զարմանք չէ ուրեմն, որ հիշողութունների այս խառնուրդի մեջ ժամ լինի նաև հիշողութունը Կյուրոսի Կրեսոսին մերթափակելու մասին: Մրանց բուրբի աղբյուրը ժողովրդական հիշողութուններն են:

143. Այստեղ հիշատակված են մի շարք հին աշխարհագրական և պատմական անուններ: Հեղինակը նաև ներկայացնում է Սև ծովը Մարմարա ծովի հետ: Թրակիա— Հուստանից Հյուսիս ընկած երկիր, այժմ այնտեղ է Բուլղարիան և Թուրքիան: Նլլազա— ընդհանուր անուն էին Հուստանի: Թեսալիա (սովորաբար՝ Թեսալիա, հմտ. Ժանթ. 33) նահանգ Հյուսիսային Հուստանում: Փոկիս, Լոկրիս (Ղովարցիք), Բեսալիա— նահանգներ Միջին Հուստանում մեկը մյուսին կից: Լակեդեմոնիա— նահանգ Հարավային Հուստանում, հայտնի՝ Սպարտա անունով: Եթովպիա— Եգիպտոսից հարավ ընկած երկիրը, որտեղ Նեղոսի սկունքներն են. այժմ՝ Հարեշտան: Սկյութացիք— հույժ վայրենի թափառալիկ ժողովուրդ, որ սփռված էր Հյուսիս-Արևելյան Եվրոպայից մինչև Հյուսիս-Արևմտյան Ասիա: Մասգիթները կամ մասագեանները Սկյութական ցեղին պատկանող ժողովուրդ էին, որ ապրում էին Կասպից ծովից արևելք: Պատմական անունները էին Պարսկաստանի Արեմենյան Հարսուսթյան շրջ թագավորներն են. Կյուրոս, Արեմենյան Հարսուսթյան հիմնադիրը, մեռավ 529-ին ՆՔ. Կամբյուս— նրա հաջորդը 529—522, Դարեհ (Դարսյավուշ) Ղլաստոյյա, նրա հաջորդը 521—485. Գեորգոս— Դարեհի հաջորդը. 485—485: Այս թագավորների արշավանքները և կրած անհաջողութունները, որ հիշատակվում են այստեղ ընդհանուր՝ պատմական իրողութուններ են:

144. Այս Անին Բաղրաստանյայց մայրաքաղաք Անին չէ Միջին դարում, Արևելյան դեպի վրա, որ Կարենացուն բուրբովին հայտնի չէ, այլ հին բերդ է Դարսնաղի գավառում, բարձր Հայքում, որտեղ ըստ Փավոստոսի թողվում էին Հայոց Արշակունի թագավորները: Հաճախ կոչում է և Հանի, և ավելի ուշ զարթում՝ Կամախ:

145. Հաշից տեղիք հայացրած մե է Աշտիշաա կամ Հաշիշաա անվան, որ պահլավերեն և ըստ ժողովրդական ստուգաբանության նշանակում է հաշերի, (զոհերի) քաղաք:

146. Պաշկաւեանցոց երկիրը— Հրեաստանն է: Կլեոպատրան Ագիպտոսի Պաշտեան Ափշերի ամառ գրուարն էր, որ իր հոր կտակի ճամբայն պեաք է թողալորեր նրանից հետո, ամուսնանալով իր փաքրուհեանկ եղբոր հետ: Արկանտալից կյանք ունեցավ, վերջը ինքնասպանութիւն գործեց: Նրան նվեր տարավ Անտոնիոսը Հայոց Աքառավաղ թողալորին շնորհակալ:— Իսկ թե ի՞նչ Հանցանք է գործան եղել Դիոնիս որդին Աքառակի գեմ՝ Հայանի լինելը Պատմաւոյնն էլ բան չի տեսւմ այս մասին:

147. Պաղտալից. այսակոց անտարակույս Պաշկաւիի Պաղտալից ծովնորդ քաղաքն է: Տյուրսից մտա 40 կլմ. դեպի հարավ: Այժմ կոչվում է Աքքա:

148. Այս ճեւուղակ Վաշկունքն Հոսմայեցիներէ Լուկուլլոս գորավորն էր, որ առանց պատերազմ Հայաստանիւն, Հանկարծակի Հարձակվել էր Հայաստանի վրա, որի պատճառով արժանացել է Հելուդակ-ամառակ, կոչման: (Տիգր. Բ. էր. 92): Բայց թե ինչու է Վաշկուն կոչված՝ Հայանի չէ: Ակաղ. Մանանդյանը (անդ) կարծում է, թե զա նույն Լուկուլլոս անունն է, որ ազնաւովան մեղով պահել է Հայ ժողովրդական ամանդութիւն մեջ: Այսպիսի ազնաւում զժամբ է ենթադրել: Գուցե իբրք եղել է և մի նշանակոր ամառակ այս անունը կրող, որի հետ շփոթել կամ նույնացրել են Լուկուլլոսին. այս ենթադրութիւնը Համանական է. դատում նրանով, որ լեռը նրա անունով շարունակել է կոչվել Վաշկունիք:

149. Տիգրան Մեծի պատմութիւնը Խորենացու մտա շատ անբավարար է և զազափար անգամ չի տալիս բուն պատմական իրականութիւն մասին: Ամենակարևոր անցքերը, որոնք վնասկան դեր կատարեցին Տիգրանի պատմութիւնն և նրա բախտի մեջ, ինչպես են ճակատամարտը Տիգրանակերտի մտա, այս քաղաքի տուածն ու ամբարումը Լուկուլլոսի մեղքով, Լուկուլլոսի Հետազա պարտութիւններն ու նահանջը, Պոստոսի զալը և Տիգրանի նրանից Հաշտութիւն ինդրելը— անցքեր, որոնք տեղի ունեցան 69—66 թվ. նժ.— բոլորովին չեն հիշվում Խորենացու մտա: Ավելի բավարար են այն տեղեկութիւնները, որոնք վերաբերում են Տիգրանի գործողութիւններին Պաշկաւեանում, Ասորիքում: Մրա պատճառն այն է, որ Խորենացին Տիգրանի պատմութիւնն Համար իբրև աղբյուր է ունեցել միայն Հովնդոսին, որի գրվածքների զլիտմար նյութն էր Պաշկաւիի պատմութիւնը, բայց ոչ Տիգրանի: Ուրիշ բազմաթիվ հունական ու լատինական աղբյուրներ (որոնց ցանկը բերված է Տիգրան Նրկորոց աշխատութիւնն) անհայտ են մնացել Խորենացուց: Նույնիսկ այն հիշողութիւնները, որ Հայ ժողովուրդը պահպանել էր այս թողալորի կյանքի և վերանորոգչական գործունեութիւնն մասին՝ Խորենացին անգիտակցարար վերագրել է Տիգրան Ա. Նրժմագյանին: Բարեբախտարար ներկայումս մեզ Համար մտալիք գործով Տիգրան Մեծի մանրամասն պատմութիւնը՝ Ակաղ. Մանանդյանի «Տիգրան Նրկորոցը և Հոսմքը՝ գիտական աշխատութիւնն շնորհիվ, որը հիմնված է բոլոր հին և նոր աղբյուրների Համեմատական ուսումնասիրութիւնն ու թնութիւնն վրա:

150. Մինկզիտա, հուն. σὺνδύτος համաժողով, ժողով, որ զորն է
—ծվել նաև նշանակելու համար համայնաց ծերակույտը, Senatus. Կորն-
նացին զորն է անել հուճարեն բառը՝ հետևելով իր պրյուրին, Հովն-
պոսին:

151. Եամշառ—զլխամբ զողաք Ասորիքի Կամաղենե նահանգի, Եփրատի
ձրա, Կաղաղովկիային սահմանակից, Եգիպտոսից հյուսիս: Եամշառ՝ այս
զողաքի ասորական արտասանութունն է. հունական արտասանութամբ կոչ-
վում է Սամսոսա (Σαμσοστος), ինչպես զորն է անել Կորյունը և այստեղ
Հովնպոսը, Կորենացու պրյուրը:

152. Արամովազից հետո մինչև Վաղարշ, Կուրով Մեծի հայրը, օտ-
ուգով պատմագիրները հիշում են մի շարք հայ թագավորներ զոնազան ող-
զերից, որոնց մասին ոչ մի հիշատակություն չկա Կորենացու և նրա հետե-
վողութամբ հաջորդ հայ պատմագիրների մոտ: Այս ժամանակաշրջանում
(34 ՆԲ.— 211 ՀԲ.) ըստ Կորենացու և հաջորդ հայ պատմագիրների՝
Հայաստանում ափրում են մի շարք հայ թագավորներ Աբշահունյաց ցեղից,
որոնք հայտնի չեն օտարազգի հեղինակներին: Հմմտ. սինիոսիկ ցանկը:
Այս ժամանակի հայ թագավորների պատմությունն ըստ օտար պրյուրների
սեա Գարագաշյան Քենական պատմություն, մասն Բ. ԿԷ. Ժ—ԺԲ, էջ
180—277):

153. Աբշամ կամ Աբշամ անունով թագավոր և աշխատարանի մարդ լի
եղել. այս անունը արդյունք է մի խոշոր սխալի Կորենացին Սվոնրիոսի
Յինգեցական պատմության մեջ կարգալով Աբղարի զբոծ թուղթը Քրիս-
տոսին՝ թղթի վերնագրում գտել է ավարաբ Աբշամայ իշխան ալխարհիս, որից
բնականորար եղբակացրել է, թե Աբղարի հոր անունն եղել է Աբշամ
կամ Աբշամ, թեպես ինքն էլ հիշում է, թե այս Աբշամին ասորիներից ու-
ժանք կոչում են Մանուգա, ուրմն որ Աբղարի հայրը կոչվելին է եղել
Մանով, ինչպես որ իրոք եղել է: Իսկ Աբշամը աղավաղություն է ասորա-
ան uckama բառի, (որ կարող է կարգացվել նաև սէկտա), որ նշանա-
կում է թուխ, սե: Սե բառը մոկզիք է Աբղարին—Աբղար սե: Այս սխալը
չտեսնեն ան ալի:

154. Գաարիացիք, Գաարիա հայտնի չեն: Էմին (ճանթ. 205) համա-
րում է, թե զուցե պեսք է հասկանալ Գեարա զողաքը Արարիայում, որ
հայտնի վաճառաչւհ զողաք էր հոռոմայիցիների արքայականության ժամանակ
Գաղեստինում: Այս Գեարան այժմ ավերակ է:

155. Փյունիկե—երկիր Միջերկրական ծովի արևելյան ափին Գաղես-
տինից հյուսիս, նշանավոր Տյուրոս և Սիդոն զողաքներով:— Ասորիք—եր-
կիր Հայաստանից հարավ, Եփրատի և Տիգրիսի վերին ընթացքի միջև,
Մծրին, Եգիպտոս և այլն զողաքներով:— Միջազեաք—Եփրատի և Տիգրիսի
միջև ընկած երկիրը, Ասորիքից հարավ, Նինովե և Բարսիլան զողաքներով:

156. Ելևթերոյալիս զողաք էր Գաղեստինում, Հուլայի բանում:
Բեթաուրին նույն զողաքի անունն է ասորական լեզվով (Բեթաուրբին),
այժմ Գեյթ—Ջիլդրին (Լարուրնա, Աղլապատում):

157. Եղևբերտի Կենդանական պատմութեան Հայերեն թարգմանութեան
ձեռն (Ա. զԷ. ԺԲ) Արզար Արշամ, Գաբրիել Արզար Արշամ, աշխատի
Արզար ս. ան՝ Եմանթ. 153:

158. Հո՛՛. ԺԲ. 20:

159. Կենդանագիր պատկեր: Կենդանագիր բողջ առաջի թարգմանու-
թյուն է Հուսարեն Հատր քու՛՛ս բառի Հատր քու՛՛ս բառից, որ նշանակում է
Կենդանագրի, աշխատի կենդանի արարած Սիարի, ժարգու պատկերը զաշի
ներկերով: Հուսարեն բողջ բառի ձեռն կենդանի բառի իսկական նշանակու-
թյունը չհասկանալով՝ Հին ժարգիկ ուրիշ ձեռնութեան են ավել նրան,
իրքն թե կենդանույն նկարված, և այս թյարիմացութեանը առիթ է ավել
ստեղծելու առասպելը՝ այս պատկերի անհետադարձ լինելու մասին. (իրքն
Թե Քրիստոս զաստուակը տարածել է իր երեսի վրա և իր պատկերը ապ-
փորձել է նրա վրա). նույնիսկ Հարուրան, որ ժամանակով ժերմագրագույնն
է՝ պարզ զրում է, Թե Ամանը, որ թողա՛վորի նկարիին էր՝ ընտիր զեղ-
բով նկարեց փրկիչ պատկերը և թերեց Արզարին, առանց որևէ հրաշ-
խասակելու:

100. Եղևբերտի Հայերեն թարգմանութեան ձեռն, որից զաշում է Խո-
րենացին Արզարի պատմութեանը՝ իշխանը կալված է Պաղատրոս (ποδάγρας),
որ նշանակում է պաղատրոսով Հիվանդ, իսկ պաղատրոս Հուսարեն բառ է.
ποδάγρα, որ նշանակում է սանացավ:

101. Հարուրան, որ սարերեն զրի է ստել Արզարի զարձի պատմու-
թյունը բոլոր ժանրամանութեաններով, որ և ծառայել է սղբայուր Եղևբ-
բերտի պատմութեան և Խորենացու, բոլորովին սարերն է պատմում Թա-
ղեսի կյանքի վերջին ժառ: Նրա ասելով՝ Թաղեսուր Նդեհայում Հիվան-
դանալով՝ որհնում է ժողովրդին և ձեռնում ու թողվում է Նդեհայում:
Իսկ Հարուրայի Հին Հայերեն թարգմանութեանն այստեղ ասում է, թե
Թաղեսուր որևեց ժողովուրդը և Յամապարի ընկավ դեպի արևելք: Այս
վերջին նախադասութեանը Հիմց է ծառայել՝ ստեղծելու Թաղեսու առաջայի
վկայարանութեանը, ըստ որում Թաղեսուր Հայաստանում զարուզում է զբի-
սանեական Հավաքը, զարձի է թերում Սանարուկի դուռը Սանդուխտին
և Սանդուխտի Հեռ նահատակվում է Սանարուկի մեղքով: Սրա վրա էլ
Հիմնված է ավանդութեանը՝ Հայոց կենդանու առաջնական լինելու մասին
և Սանարուկի առաջնության մակիրը Փափաստի մաս: Խորենացին լի-
վին ենթարկված է այս Հայկական ավանդութեանների սղվանցութեան և իր
կողմից մի քանի էլ առաջ է դնում՝ ասելով, թե Արզարը Թաղեսուին ու-
ղարկեց Հայաստան Սանարուկի թաղա՛վորի մաս հասուկ թղթով—Օրմանյան
(Աղղուպատում Ա. էջ 28) ջանք է անում ցույց առլ, թե Թաղեսուի Հա-
յաստան զաշու վարիմանը կարող է կատարված լինել նույնիսկ սարերեն
ընդարում և ոչ թե Հայ թարգմանի կանդանութեանն է, բայց Համպիշ լին
երա խորհրդանութեանները:

102. Բնագիրն այստեղ ունի զիրքն յայտանէ ժարգուս արժան է քու՛՛ս:
զԱստուած: Ը՛՛՛՛՛՛՛՛ բառի նշանակութեանն այստեղ պարզ է: Ըմբիւր

Քարգամենէ և «человек берет на себя оправдать божество». Նոր ազգայության մէջ «человеку предоставлено оправдать божество». Մտեփանեն Քարգամենէ և. «человек же изъяснитъ Богу свои мысли»: Հոս Մտեփանեն (ծան. 326). Լանչուան Քարգամենէ և. «quiescit solet accepto par l'homme», իսկ Լասկը—«da es von jener Menschheit abhängt Gott zu richten»: Մենք ավելի հարմար համարեցինք Քարգամենէ ընդհարարներէ թայտի:

103. Բարդուղիմէոս առաքյալի նահատակության տեղը Խորենացի աշտուկ կոչում է Արեւմտոս. իսկ մի ուրիշ տեղ (Աստվածամար պատկերի պատմությանը, թուղթ առ Սահակ Արծրունի, Մասեն. Խոր. էջ 205) կոչում է Ուրբանոս: Օտար ճշգրտակներ կոչում են Ալբանոս, որ Օրմանյան (Աղգապ. Ա. էջ 20) նույնացնում է Աղբակի հետ Պաղատան թաղաքի մաս. որտեղ գտնվում է Բարձրուղիմէոս առաքյալի գերեզմանն ըստ աղգալին վանդության:

104. Միման Կանանացի առաքյալի— (խոսքը միայն սրա մասին կարող է լինել և ոչ Միման Պետրոսի)— Պարսկաստանում զարգելու մասին ուրիշ ոչ մի տեղեկության չկա, բացի Խորենացից, որ ինքն էլ բերում է Էմբազրարք՝ սմանց պատմածի հիման վրա և ասում է, թե ուրիշ տեղեկության չունի, բացի այն, որ նա նահատակվել է Վերիսոփորա կոչված տեղում: Վերիսոփորա անունով տեղի անունն էլ անհայտ է: Օտարազգի ճշգրտակների տեսով՝ Միման Կանանացի նահատակվել է Բրիտանիայում (Վերիսոփորա աշխարհում կամ Վերիսոփորացի երկիր): Բայց այս բաներից չէր կարող աղավաղությամբ ծագել Վերիսոփորա. մանավանդ որ, ինչպես Խորենացու խոսքերից հասկացվում է, Միմանը, ըստ Պարսից վիճակեցույց, նահատակվել է Պարսկաստանում, ուրեմն Վերիսոփորան էլ Պարսկաստանում պետք է գտնվեր:

105. Դայակ, պահլ. dāyak, նշանակում է ծծմայր, սանտու, (ներկայումս նշանակում է միայն մանկարար կին): Բայց հաճախ զորք է անվում նաև աղամարդկանց մասին՝ զաստիարակ, խնամակալ նշանակությամբ: Հին ժամանակ սովորության կար, որ թագավորը իր որդիներին հանձնում էր որևէ իշխանի զաստիարակության: Իշխանը թագավորան սանին սնուցանում էր իր սանը իր զավակների հետ, և եթե ինքը ունենում էր ծծկեր երեխա՝ թագավորան և իշխանան կերխաները մինևայն կնոջ կաթով էին մեծանում, և այս կերպով նրանք զսնում էին կաթնեղբայր: Մեծանալիս՝ թագավորանը եթե թագավոր էր զսնում՝ իր մաս էր բերում իր կաթնեղբորը իրեն մտերիմ: Եղիշեն (Բ. Եզ.) զսնուպես զանպատվում է տակավայոց նախարարներից սմանց նրա (Հաղկիբա Բ-ի) եղբայրներին սնուցել էին իրենց մայրենի կաթով, նա տմենից խիստ նրանց հետ էր վարվում: Նշանակում է, Պարսից թագավորները նույնիսկ հայ նախարարներին հանձնում էին իրանց որդիների զաստիարակությանն ու խնամակալությանը:

Թագավորների օրինակով ավագ իշխաններն էլ իրենց որդիներին հանձնում էին կրտսեր իշխանների կամ սեպուհների զաստիարակության:

Կարենացու Գառմուքյան ձեջ մի քանի օրինակներ կան, թե ի՞նչպես զայնակները սիրում էին իրենց սաներին, Հալատարիմ էին նրանց և անեն լատանգ Հանեն էին անունով նրանց փրկելու վերահաս վասնակներէն:

106. Ղերուքնա, ազաւազված մե, փոխանակ Ղերուքնա, Հարուքնա: Նրանից մնացել է մի անվավերական պատմութիւն Արզար Քաղաւորի, Քաղաւոր բարոյութեան և այլն: Նա իրան կոչում է Արզարի Ափշազարազ բարոյութիւն օրդի, ուրեմն եղել է ժամանակակից Արզար Քաղաւորին: Բայց ըննութիւնը ցույց է առնիս, որ նրա պատմութիւնը չէր կարող չօրինվել առաջ քան Գ. զարը: Բայց և այնպես այս զրգանքը ամենահին և միակ ազդուրն է Արզարի զարմի պատմութեան, որից օգտվել են և՛ Սվաքերիս Կեսարացին, և՛ Կարենացին: Նա շատ վաղուց կարած էր Համարվում, և Կարենացու Հիշած Ղերուքնան կասկած էր Հարուցանում իրրև անծանոթ Հեղինակ: Բայց անշուշտ զարի կեսերին Փարիզի Ազգային Մասնազարմի Հայկական զրջողիքներէ մեջ զանվից մի մնացիլը, որ կրում էր վերնագիր. «Քուզմ Արզարու Քաղաւորի Սվաքերայի զազարէն...» և վերջումը զրգան էր թե՛ «Յիսուհայ զազարէ Ղերուքնա օրդի Ամակայ, օրդայ Արշազարազայ զարի Քաղաւորին, զրեայ զամենայն ինչ, որ միանգամ իրը եղեն Ազիւն...» Աստարակոյս, Կարենացու Հիշած Ղերուքնայի մնացիլն էր: Նույն ժամանակներում զանվից նաև նրա ստորերին բնագիրը, երկու թերի օրինակներով (Հայերեն Հին Քարգամնութիւնը ամբողջ է): Աստորերին բնագիրը անգլիերէն: Քարգամնութեան Հեա ազգազրվից 1804-ին, իսկ Հայերեն Քարգամնութիւնը՝ 1868-ին: Այնուհետև եղան ուրիշ ազգազրութիւններ և Քարգամնութիւններ:

107. Գասիփայէ, Հանաց զիցարմնութեան ձեջ կրեանի առասպելական Մինոս Քաղաւորի կի՞նն էր, որ ամուսնուց ունեցաւ մի քանի զաւակներ: Բայց նա խառնակից նաև Գոսեյանն աստուց Մինոսին ուղարկված սպիտակ ցուլի Հեա, որից ծնեց Մինոսաճրսու Հրեշիմ, ճարգկային ճարմնով ն ցուլի զլիտով, որ ճարգու ճող էր կերակրվում: Նրան սպանեց Քեսոսը: Կարենացին Սրվանդին և Սրվային Համեմատում է այս Մինոսաճրսու Հեա այն Հիման վրա, որ նրանց ճարը օրինաւոր ամուսին լուներ (օրգվեան ոչ ոք սիրտ չէր անում նրան կին անեն), այլ ծնել էր օտար ճարուց այսինքն՝ անկարգ, ազգրիմի խառնակութիւնիցն: Սրվանդի ճարը Կարենացին սրակում է իրրև ճարստի, խաշրագեղ, վարաւ: Առաջին բողը Արժատ. բառարանը Հանում է Հարուստ բառից՝ նշանակութեամբ զարգացած, և Քարգամնում է Հաստամարմին, վիթխարի: Այսպես և Քարգամնել են՝ լմինը «огромного роста», Մեկփոսենն՝ խաշր ճարմնով: Բայց Հաղիվ թե Հաստամարմին՝ վիթխարի լինելը, ճարմինի խաշրութիւնը խախտաւթիլ լիներ ամուսնանալու: Մենք այս բողը Համարում ենք պարսկերեն Փերսուտե, որ նշանակում է ճանացեալ և եղծեալ կամ ճարեցեալ, նաև Քարշամայն (բառ. Գէնրդ զարի), կամ մեր աշխարհ լեզվով՝ պառաւած, խափած. որ խաշրովին Հարմար է դալիս սեղին (պարսկական Փի Հայերենում Հիփսովելն ընդհանուր օրենք է):

168. «Բայց ասանց Քաղաղիքի Բազրասունյայց ցեղիցն: Այս նախագու-

ուսթյունն անհրաժեշտ է եղել՝ ցույց առնու լամար, որ Երվանդը օրինավոր թագավոր չէր: Բազրատունի իշխանից թագազրգիլը լոկ մեական արտադուսթյուն չէր, ոչև իրավարանական կարևոր տեղ, ըստ որում ավագ նախարարը (Բազրատունին) թագ զնելով թագավորի զխին՝ իր կողմից և մյուս նախարարների կողմից պաշտոնապես նանաչում էր նրան օրինավոր թագավոր: Այստեղ, երբ Կորենացին հայանում է, թե բուր նախարարները միարանելով Երվանդին թագավորացրին (սառնց նախարարների համաձայնուսթյան՝ նա չէր էլ կարող թագավորել), հարկ է համարել վերահիշյալ խոսքերով ցույց առնել, թե Երվանդը այնուամենայնիվ օրինավոր թագավոր չէր: Իսկ թե ինչու՞ Բազրատունի իշխանը չհամաձայնեց թագազրգի՝ որով երկու պատճառ է նկատվում. առաջինը՝ որ Երվանդը Արշակունի չէր և երկրորդ՝ որ Բազրատունից Մանասրուկի օրինավոր հաջորդ էին համարում Մանասրուկի որդուն, Արտաշեսին, որ կուսարանից ազատվեց իր զայնից Եմբատ Բազրատունու մեղքով:

100. Բնագրում— շարդիսի շար նախ թագաւորութեանն սնանի ի Մարտ: Վերջին բառը ասքաղուսանքի տեղից է առնու. նա նշանակում է Մարտաւան և Մարի: Էմինը թարգմանել է. «en strane Марон», Ստեփանեն՝ «Մարիի մէջ», Վրաստանը «in Media», Մարտաւանում: Բուրն էլ անտեղի էն, որովհետև ինչպես Կորենացին ասում է, Մարտը Արտաշեսի նա Պարսից թագավորի մոտ զնաց, ուրեմն Պարսիստան: Մենք թարգմանեցինք՝ Մարում, համարելով այս վերջինը մի հասուկ շրջանի անուն Պարսիստանում, որտեղ գտնվում էին Բաա և Ողոմն զալտանները, Պարսից թագավորի որդիների և Արտաշեսի բնակության տեղը: Մարս հիշում է Կորենացին և Բ, 4. որսելով տեղը Մոնուկ զալտանում: Մարսի մասին տե՛ս Բ, 9աուկանյան:

170. Վնայութանու և նախ որդին Տիտու Հուսայեցիների կայսրեր էին 60—78, 79—81 թվականներին: Հայանի են Հրեական պատերազմներով, երբ Երուսաղեմը և Սղոմոնի տաճարը կործանեցին, որ պատճառ գործով հրեաների ցրվելուն:

171. Բնագրում գործ է սոված «անգոյց ի հանգուցէ փոխելն»: Այս անսովոր սնը պատահում է միայն այստեղ և կեղծ կալլիսթենեսի Աղեթանգրի վարքում, որ համարվում է գարնայ Կորենացու թարգմանություն: Արժատ. բառարանը բացատրում է— համարողի մին փոխելու տեղը. նախ պարհի կայսրան: Քանի որ նույն միտքը արտահայտված է բնագրի նախորդ խոսքերում (զիջաններում նոր-նոր միեր լեծնելով)՝ ուստի չկրկնվելու համար մենք «անգոյցը ի հանգուցէ» թարգմանեցինք անընդհատաբար:

172. Վենետիկի ապագրությունը ունի ի վերա դիտկացն բանակեցուսթանական ապազը. ունի զի վերայ դիտկացն բանակեցուսթան: Երկուսից էլ այնպես է հասկացվում, իբր թե Երվանդը բանակ է եղել զքամ դիտկաների վրա: Այն-ինչ խոսքը Մարաց զարգրի մասին է, որտեղ Երվանդի բանակի կողմը զալով մթության մեջ դիտկաների վրա բանակ դրին: Բնագրերը պետք է ուղղել քրեանկեցանց, ըստ ասաներիու մեղազրի:

173. Ծառայի նշանակութիւն մասին տե՛ս Ծանօթ. 51:

174. Օւղտալը զօրք և նրա պատմութիւնը ուրիշ տեղ հիշված էին:

175. Այլարանութիւն ասում են այն խոռոչին, որ երկու իմաստ ունի. մեկը արտաքին և մյուսը ներքին՝ որ ծածկված է արտաքինի սակ: Սրանից՝ այլարանութիւնը նշմարել նշանակում է՝ այլարանութիւն ներքին իմաստ երևան հանել. ցույց տալ, թե այլարանութիւն սակ ի՛նչ նշմարութիւն է թաղմամբ: Կորնեայիցի առասպելները, վիպասանների երգերը համարում է այլարանութիւն և սովորաբար այնպես է նրանց նշմարել (բայց ոչ միշտ, որինակ՝ նա ասուց նշմարելու է թաղմամբ անբնիկ երկիրը), Ա լա, Ետնելա Ստիկեիկը՝ Ա, Լ, և այլն): Այսպես վարվելով նա կրկնակի սխալ է մեկ է ընկնում. նախ՝ որ իբրև այլարանութիւն է ընդունում ոչ-այլարանութիւնը, և երկրորդ՝ որ այլարանութիւնը ուղիղ չի մեկնում: Ամենից լավ այն տեղերն են, երբ Պատմաւայրը բերում է անփոփոխ մեծ աստուգելը կամ վիպասանների երգերը և կցում է իր մեկնութիւնը, այսինքն նշմարում է: Այս դեպքերում մենք անաղարտ կունենանք բուն առասպելները կամ վիպասանների երգը, որ մենք կորուշենք ընդունել այլարանութիւն կամ ոչ, և մեկնել ինչպես մենք այժմ հասկանում ենք: Կորնեայու մեկնութիւնը այսպիսի դեպքում չի վառում, այլ, ընդհակառակն, սպասկար է, որովհետև մեզ միջոց է տալիս ծանօթանալու Կորնեայու կամ նրա մամանակի կարծիքներին այդ առասպելների մասին: Գծարխաբար Կորնեային մեծ մասամբ այսպես չի վարվում. նա բուն առասպելը կամ վիպասանների երգը չի բերում, այլ միայն նրանց մեկնութիւնը՝ ինչպես ինքն է հասկանում, և մենք զրկված ենք հարազտութիւնից ստուգելու, թե ո՛րքան արդյոք հիբամի այլարանութիւն է եղել այն առասպելը կամ վիպասանի երգը, որ նա իբրև այդպիսի է ընդունել, և ո՛րքան ուղիղ կամ սխալ է նրա ամբողջ արտաբերութիւնը:— Համենայն դեպս այս զլխի ներածութիւնից երևում է, թե ո՛րքան ընդարձակ ծավալ են ունեցել վիպասանական երգերը, որոնք ընդգրկում են Արտաշեսի ամբողջ կյանքը, (նաև նրա մանկութիւնը, ինչպես և նրա սրգու Արտաշատի կյանքը): Սրանց մանրամասն ուսումնասիրութիւնը տե՛ս Մ. Արեղյանի ՀՀայ ժողովրդական առասպելները գրքում:

176. Աւանները սարժասական ցեղին պատկանող սաղմնիկ ժողովուրդ էին, որ բնակվում էին Կովկասյան լեռնաշխարհի արևելյան կողմերում, Կասպից ծովից դեպի արևմուտք: Նրանք հայտնի են դեռ մեր թվականութիւնից տասն: Պատմաւայրը զարգացրել Միհրդատին հալածելիս 65 թվին ՆՔ. նրանց հետ պատերազմ ունեցավ և հաղթեց: Ժամանակի ընթացքում նրանք զանազան ընդհարումներ ունեցան Հռոմայեցիների, հետո Հոնների հետ և ցրվեցին զանազան կողմեր— դեպի Բալթիան ծովը, դեպի արևմուտք, մի մասը մինչև անգամ անցավ Աֆրիկե:

177. Կորնեային այլարանութիւն չի կոչում և չի նշմարում Աւանց թաղավորի խոռոչը— ՎՊրանդից պիտի ասաւ...», բայց ՀՀենավ արի արշախ...» համարում է այլարանութիւն և նշմարում է, իբր թե Արտա-

շեռը շատ լայն (—կարծիք մարթ) և շատ սուկ է սալի վարձանք և կին է անուս մասնակիին. որ երգի շիկափոփը կարծիք լայն է նշանակում, իսկ շուկեղը՝ սուկին: Բայց շատ համարան է, որ շիկեղով արի արշայն նույնպես այլարանություն չէ, այլ իրական անջրի նկարագրություն: Յժև Ալանայ թագավորի խոսքերը արձանագ են շին ժամանակ գոյություն ունեցող սովորություն— վարձանքով կին գնելու՝ «Շիկեղով արի արշայն էլ արձանագ է շին ժամանակ նույնպես գործադրող սովորություն—սակտն գոյություն կին անելու, որ նույնպես համարվում էր սրինական միջոց: Այս երկու միջոցներն էլ միևնույն այժմ գոյություն են պահպանում զրգերի և ուրիշ հետամնաց ազգերի մեջ— Օրիորդի և Տիկիների մասին տե՛ս Ժամանակը. 81:

178. Բնագրում գործ է անվանված շիկեղով սալից անհասկանալի գործվածքը: Սակեղանեն թարգմանել է՝ շուկեղի հաստատ շիկեղով: Եմինը բուրբուխից բաց է թողել: Չեռագիրներից մեկը շիկեղով թուփ գնել լուսանցքում Ժամանակություն ունի՝ շուկեղով: Մեկը ժամագրության թարգմանեցինք՝ «շուկեղով շուկեղով»:

179. Բնագրում գրված է շուկեղ ինչ արեան նիշ ունեցող յայն՝ որպես գրականական ի վերայ սուկույ և ի մեջ մարգարի Ժուլից: Դրականական թուրք երկու թարգմանիչներն էլ գուրս են գցել և ամբողջ Փրազը սխալ թարգմանել: Իմին— «в глазах у него были тонкие кровяные жилки, какны встречаются на золоте и на жемчуге»: նույնպես և Սակեղանեն—«ե աշխարհում փոքր արյան երակ աներ, ինչպես պատահում է սուկու վերս և մարգարի մեջ»: Դրականական հունարեն թուրք է ծ. ΠΟΥΡΝΙΣ, որ ստույգի նշանակում է փոքր վիշապ: Բայց բառարաններում լիա: Հյուրիման բերում է մի ուրիշ մե այս բառը—ΠΟΥΡΝΙΣ որ նշանակում է մի տեսակ աղիվ զար: Նա հիշում է նաև, որ Արևելագրություն գերմ. շիկեղության օրգանում (ZDMG) գրականականը բացատրված է իբրև եղջերաքար (սարգանիկ) — կարծիք թանկագին զար: Դրականական թուրք այս նշանակությունը վերականգնելուց հետո հասկանալի կդառնա և ամբողջ Փրազի միջոցը: Մարտի ուղիքի մեջ արյունի նշանները Պատմահայրը համեմատում է կարծիք թանկագին զարի, որ ազուցված է սուկու և մարգարի մեջ:

180. Բնագիրն ունի, զոր անուանեալ կույի յիւրեանց լեզուն Պատիժաւար գաւառ, որ է Գեղամանց լեռան: Բայց թարգմանիչները Պատիժաւարը հասկացել են իբրև Հայերեն թուրք, անուան անուն—պատիժաւար, պատիժ ենթարկված, իսկ Գեղամանց թուրք շիկեղան էլ են իբրև հասարակ անուն— գեղամ, որ նշանակում է բուրգ և ըստ այնմ սխալ են թարգմանել այս Փրազը: Ուղիղ թարգմանել է միայն Սակեղանեն, օգտվելով այն բացատրություններից, որ Բ. Պատիժաւարը ավել է պատիժաւար ու գեղամ թուրքին. (ուսու. թարգմ. Ալիարհայույցի, էջ 69—82): Սակեղանի ամփոփումից (Ժամանակը. 380) երևում է, որ պրոֆ. Պատիժաւարը գեղամ—ը հասկանում է իբրև հասարակ անուն, որ գնանագան մեկրով գործ է անվանված մեր հին ժամանակներից— Գեղամ, Գիլամ, Գեղում, Գեղումն, Գեղմն, Գեղմն, և

նշանակում է Գիշան դավաճը և այդանց սպրոզ Գիշանցի ցեղը: Գառիճա-
հարն էլ ըստ Գ. Գառիճանյանի, Հին պարսկերեն հասուկ անուն է ընտան,
որ Մարտանը կոչում է ΠΑΤΙΣΟΥΑΡΙՆ, իսկ Արեւմտեան արձանագրութիւններ
մեջ patisuvaris: Ըստ այս ուղիղ բացատրութեան Քարգամանցիք և մեներ:

181. Հանի—սարոց էր, որ կոչւում էր նաև Անի. Տե՛ս Ծանօթ. 144:

182. Ե՛մ մեծ է կարակճէլ— կարակում նշանակում է արիճ, աղճոս:
Քարգամանիճերը հնուցեւ ևն բնազդից: Է՛մին Քարգամանէլ է ՀԱՅ ԿԱՅԻՆԻ
ՕՐՈՅ ԶԱԿԱՎՈՇԻՆԻԱ. Մտեփանէն Քարգամանէլ է Է՛մն կապանցիներից և բանտից:
Մենք պահպանեցինք բնազդի արտահայտութիւնը: Գուցէ Կարենացիներ
արդեւ է կոչել Զարեհի կալանքի տեղը՝ խնամք և աղճոս լինելու պատճառով:
Ազաթանդեղոսն էլ հիշում է Կոր Վերապի կարակում արիճը:

183. Ահա գարմայլ մի տեղ, երբ Կարենացիներ առաջուցեւ ալլարանու-
թիւն համարելով՝ ճշմարտում է նրան, բայց սխալ կերպով: Առաջուցելն
հիշում է. Ե՛րոճեա սմն կկեալ, որ իսկապէս ճիշտ է. Դոճեախոսը հորբու-
լանն է, Համարեցիների գորավարը: Կարենացիներ Դոճեաք մեկնում է իբրև
Դոճեախոսնս կայր, բայց որ նա անձամբ չէ կկել, այլ նրա հրամանը և
գործերը առաջուցիները նրա անունով են կոչել:

184. Հրեաների մեջ սովորութիւն կա՝ նախնիքների անունը զննել ըստ
հայրի, այսինքն հուսալով, որ եթէ մեկի վրա զննն մի քաջ նախնիի ան-
ունը՝ նա էլ նրա նման քաջ կլինի: Նույն միտքը հայանել է Կարենացիներ
նաև Ա. իր:

185. Ըստ Է՛մինի (Ծանօթ. 250) փեւան քաղաք էր Հրեաստանում Հոր-
դանան զեախց զեպի արեւելք ընկած, որտեղ ժողովեցին Հրեաները Երուսա-
ղեմի կործանումից հետո— Արիստանը սպրում էր Ա. գարի վերջերին և
Բ՛ի սկզբներին: Նա զբել է Հրեաների ազատամբութեան պատմութիւնը
Քաղաքայի առաջորդութեամբ: Նրանից է քաղում Եվանգելիսը իբր պատմու-
թիւնը ազատամբութեան մասին և Կարենացիներ անուն է Եվանգելիսից:—
Գալով Արիստանի ուղեկցելուն Արտաշէս Քաղաքին և նրա մահն ու Քա-
ղաքը նկարագրելուն՝ որտեղ ուրիշ տեղից հայանի լին: Արտաշէսի շքեց
Քաղման նկարագրութիւնը ըստ նման է Հերոդոտէս Քաղաքի Քաղման
նկարագրութիւնը Հովեպոստի ճոս: (Ստալթիս, ՅՈՐ, էջ 310):

186. Բնազդում զի Մարտն, մի քանի մեաղիքներ և Հին ազգագրու-
թիւններն ունին զի Մարտն, որ ավելի ճիշտ է Քվում:

187. Հայերի Հին Քաղման Ծեսի մեջ մայնարդու կանայք նրանք էին.
որանք խոսքերով դոճում էին ննջեցյալին, երգի եղանակով. նրանց պա-
րազուտիը կոչւում էր մայր սրբոց: Իսկ լալիկան կանայք կրկնում էին եր-
գի խոսքերը և կանում ու աղիողորմ լալիս: Հ՛մտ. Գնելի մահման կոճի
փափառսի ճոս, Գ. ԺԵ:

188. Արտավազդի այսպիսի մահը—խելագարում, միայց վեր է ընկնում
մի խոր փոսի մեջ և այնտեղ խորասուզվում անհետանում—Կարենացու
ճշմարտան պատմութիւնն է Հաջորդող առաջուցիների—Արտավազդի՝ Նա-
խնամով մեանս հորը դիմելուն և վերջինիս անկեղծին: Ինչպէս նաև պա-

ուսմանը դրույցին, թե նա արգելված է մի քարանձավի մեջ, և այն: Կարևորագույն հայանի են հզել այս առասպելները, որոնցից նա իբրև իրականություն զուր և բերել Արտավազի եղբրական մահը վերը հիշված կերպով:

Բայց իրողությունն այն է, որ այստեղ շփոթված են երկու անձ, մեկը պատմական Արտավազը, Արտաշեսի որդին, և մյուսը մի առասպելական անձնավորություն՝ լեռան քարանձավում հովիտեղանու շղթայված, որի մասին առասպելը տարածված էր բոլոր ժողովուրդների մեջ, սկսած Պարսկաստանից, փոքր Ասիայով, Կովկասյան լեռնաշղթայով մինչև Բուլղարիա և Հունաստան, և ամեն մի ազգի մեջ պատմվում էր մի ասանման վարիանսով: (ՏՎ՝ «В. Миллер, Кавказские предания о великанах прикованных в горах»): Այստեղ էլ Կարենացին իրականն ու առասպելականը միացրել է մի անձի մեջ, ինչպես միացրել է իրական Արզամբին առասպելական Արզամանի հետ կամ Տիգրան Ա-ի որդի Վահագնի Վահագն ասանու հետ: Տես. Մ. Արեղյան, Հայ ժողովրդական առասպելները:

189. Պեղաստեղ Հունաց զինքարանձայան մեջ թևավոր մի էր, որ առջ էր հնկել զորդաններից մեկի՝ Մեդուսայի արյունից, որին սպանել էր Պերսեուսը: Այս միան րանց Բեւերոֆոնը ջուր խմած ժամանակ և նրան հեծած շատ քաջազորություններ կատարեց: Երբ նա կամեցավ այս միով Ոլիմպոս թռչել՝ մին նրան վեր գցեց ու ինքը մեծակ դնաց Ոլիմպոս և Ջևի մին դարձավ, նրա սրտմուռնին ու կախակները կրողը:— Ետև է հիշեցնում Դավթի Քուռկիկ Ջալալիին:

190. Դայտավա Ծովը մի փոքր լին է Դիազիներից Հյուսիս-արևմուտք, Մասիսից արևմուտք, և այժմ կոչվում է Պալըզ-գյուլ (մկան լին):

191. Վարձակ—Քեթեարա կին, որ Հասարակության տուղ երզում էր, պարում էր, եվազում էր, միժոտություններ էր անում: Երբեմն դարձ է անված նաև բոզ բուսի նշանակությունը:

192. Ողբեսուր Տրոյական պատերազմի հերոսներից մեկն էր, Հայանի իր խորամանկությունը: Տրոյայի առևմտից հետո նա տասը ասրի թագաւոնց Ծովերի վրա, զանազան արկանների հանդիպեց. վերջը տուն հասավ: Իր բացակայության միջոցին սեղեխները շրջապատել էին նրա կողքը, Պենելոպեան և ցանկանում էին նրան կին անել: Ամեն որ կերտխուսով սպառում էին Ողբեսուի ասացվածքը: Ողբեսու տուն վերադառնալով՝ խելույն իր անձը չհայտնեց, այլ զազանապես պտարաստություններ անում, 3—4 մարդու Հայանից իր ով լինելը, և մի անգամ սեղեխներին մի սենյակում փակելով և անտակի դիրք պրովելով՝ մեկիկ-մեկիկ սպանեց նետով բոլոր սեղեխներին: Նրա արկանները նյութ են կազմում Հոմերոսի Ողբեսուականին: Լապիթաները վայրի ցեղ էին Թեսալիայում Հեթանոսական ժամանակները, ինչպես և Կենսավրոսները (տե՛ս Ծան. 99): Հոմերոս (Ողբեսու) և ուրիշները հիշում են Լապիթաներին և նրանց կոխվել Պերսիթոսի Հարսանիքում, երբ նրանք, Կենսավրոսները, Հարսան, խնույցի ժամանակ բռնաբարեցին բոլոր կանանց: Թեսեսը և Լապիթաները նրանց մասամբ կատարեցին և մասամբ Հալանցին: Այս վերջին սեղեխությունը Հաղորդում է

Գիտություն Միկիլեյացիին, որի պատճառն էմինը (Եմանթ. 278) մեջ է բերում: Հմմտ. և մեր Ծանոթ. 99:

103. Բնագիրն ունի՝ «Բիւրատ, Մժրատ»: Ձեռագիրների մի խումբ Մժրատի սեղ ունեն Տրգատ, որ մենք էլ ընդունեցինք, քանի որ Մժրատը գիտական անուն չէ, այլ Հրեական Եմբրատն է— ըստ Խորենացու: Այսուպիսին առաջին սեղան առաջարկել է Միտրանը իբ ուսումնասիրության մեջ, էջ 48:

104. Տխոս ալյանց Հոսմայեցիների այն կայսրը չէ, որ Քաղափորեց 70—81 թվ., այլ Տխոս երկրորդ Անանիոսը, բարեպաշտ կոչվածը (ըստ Խորենացու՝ Անանիոս Ավզուսոս) որ Քաղափորեց 138—151: Իսկ Պարթևների Պերոզ ժակնովանովան Քաղափորը, չոր հուսարեն կոչվում էր Վաղեղեսոս-պարսկերեն կոչվում էր Վաղարշ Բ. և Քաղափորեց 121—148 թվ.:

105. Դուռիանոս կեսարը Անանիոսի սրբեզբան Վերոսի սրգին, որ Մարկոս Ավրելիոսի հետ զուր բարձրացավ 161 թվ.: Խորենացին, որ ալյանց հետևում է Եգիպտոսի ժամանակագրության հայերեն Քաղաժամության՝ այս Քաղաժամության սխալը կրկնել է և ինքը: Լուցիոսը Աթենքում ոչ թե մեկյան էր լինում, այլ զուր էր մասուցանում. (Գուսմիթա, անդ. 26):

106. Բնագիրն ունի. «անագղեք էին ի վաշտ», էմին Քաղաժամել է «они как люди худородные в полях не занимали видных мест». Սահմանեն Քաղաժամել է. «ևնքա ցած աղգի մարդիկ էին զարգերի մեջ»: Երկուսն էլ սխալ են հասկացել ընդգիրը: Խորենացին ուղղում է սակ, թե Տիգրանը կրտսեր նախարարական ցեղեր է հաստատում այն ցաղ և երևելի մարդկանցից, որոնք իրան փրկելու համար պատերազմեցին և սրունք մինչև այդ՝ անագղի էին (== նախարարական ցեղ չին կազմում) վաշտերի նկատմամբ (== անհեղափոխ): Ամեն մի նախարարական ցեղ պետք է սեփական հեծուպորք ունենար, թեկուզ փոքր թվով, իսկ սրունք չունենին:

107. Խոսքը մութ է և զմիտը հասկանալի— «есть близкие потомки первобытных жителей страны нашей из первых наших соседей Вченков». Սահմանեն Քաղաժամել է. «առաջադույն մեր զբացի առվան վեհեններից»: Մենք այլ կերպ հասկացանք ու Քաղաժամեցինք:

Գուսմ ալյանց հիշված վեհեններին՝ պետք է սակ, որ ձեռագիրների մի խումբ վեհենից փոխանակ ունի «զեհենաց», որից ոճանք կորակացրել են. թե խոսքը չինական դազթականության մասին է: Ալյանցը (Юстиниан, էջ 266, Ծան.) վեհենից բառն ուղղում է «զեհաից» և ըստ այնմ հիշյալ հասմանը Քաղաժամում է. «от близких потомков первобытных жителей от рода Аякидова». Իմ հասկացողությամբ՝ վեհենները նախարարական ցեղ են եղել, որ զանձամակում ու մյուս ցուցակներում հիշվում են փոքր թվաքանակով— վեհան, վեհանուսիք:

108. Այս պարբերության իմաստը լավ հասկանալու համար պետք է հիշել, որ Խորենացին, համաձայն Սահակ Քաղաքատունու խնդրի, պատմության հիմնական նպատակն է գրել՝ գրել Քաղափորների և նախարարական

ցեղերի և տուժերի մասին, թե ո՞վ ուժից ծագեց և նրոնցից յուրաքանչյուրն ի՞նչ գործեց և այլն. (Ա. գ.)։ Արդ՝ բացի ժե՛ծ նախարարական ցեղերից և տուժերից, որոնց անունները մուծված են զաճամակի ժե՛ղ և որոնց զրեթե բուլորի վերաբերմամբ Խորենացին կասարել է իբր խոստուժը, կային նաև ուրիշ շատ կրտսերագույն ցեղեր, Կարճաշում և Այրարատի կազմերուժ, որոնց, ըստ Խորենացու վկայութան, Հաստատել է Տիգրան վերջինը, բայց Խորենացին հրամարմում է անուն առ անուն հիշելու—նախ՝ որովհետև չդիտեմ, երկրորդ՝ որովհետև խուսափում է ծանր աշխատանքից և երրորդ՝ որ սրանցից շատերի մասին տեղեկություններն անհավաստի են, որ կարող է բուլորի վրա էլ կասկած գցել։ Այս կրտսերագույն ցեղերի ցուցակը բերում է Ազոնց (ЮСТИНИАН, էջ 251), որի ժե՛ղ, բացի զաճամակի ցեղերից, մուծված են և կրտսերագույն ցեղեր, որոնցից 16-ը Հայրուբական ձիավորով, 14-ը հիսունական ձիավորով։ Ահա այս ցեղերին է վերաբերում Խորենացու խոսքը, որը եթե ոչ բուլորին, զանե՛ մի մասը զիտեր, բայց Հանվանե նրանց յուրաքանչյուրի մասին զրեչուց հրամարմում էր։

190. ՎՄեկի գուռը թակելը նշանակում է այդ ասուը խնամախոսութան գնալ, այդ անից աղջիկ ուղել։ Խորենացին անձիջողես ժեկնում է սուսուպե՛ն տակով. շորի (—Նրվանդի) զրոյը Վարդգեսը կին անեկով՝ շինում է այդ ավանը։ Տուճաց զավտուը և Արտիճեղ զաղաքը այլուր հիշված չկան։

200. Բասիլները Սարժտախայում աղբոջ հին ցեղերից ժեկն էին, բնակում էին Վոլգայի ափերում, Հաճախ արշավանքներ էին զործում Կովկաս։ Տրդատը պատերազմում է Հայաստան արշաված բասիլների հետ և նրանց թաղավորին ձիջկաուր է անում (Խոր. Բ. 36.)։ Արտաշես Բ-ի՝ ժամանակ Հայաստան Բասիլների զաղթականություն է զալիս (Խոր. Բ. 39).— Խաղիբները (կամ խաղբները) նույնպես Սարժտախայում բնակվող հին ցեղ էին. ըստ Ալիարհացույցի՝ խաղիբները թաղավորն էր Հյուսիսի Կաքանը։ Կարծվում է, թե Թուրքական ցեղից լինեին։

201. Ծորս գուռ կամ անրս պահակ այն նեղ անցքն է, որ կազմվում է Կովկասյան լեռնաշղթայի արևելյան ծայրի և Կասպից ծովի միջև, որտեղ այժմ գտնվում է Դարբանդ զաղաքը։ Սա միակ նանապարհն էր, որով Հյուսիսային սարժտախական ցեղերն անցնում ու արշավում էին Հարավային Կովկաս և Պարսկաստան՝ ավարտառության նպատակով։ Նրանց ավազակային արշավանքները խափանելու համար՝ հնուց այս նեղ անցքում շինված էր հզոր պարիսպ, երկաթե զուներով և մշտական պահապան զորքով, և Պարսից թագավորները ժե՛ծ հող էին անում՝ այս պահակն ապահով և անտուկ պահելու։ Կոչվում է նաև գուռն Ալանա, գուռն Կասպից. Աղուանից դրուճը։ Դարբանդ բուն էլ հենց նշանակում է փակված գուռ, կամ ըստ Ալիարհացույցի (հրատ. Սուրբի էջ 27) Վիտպ և գուռն, զաղաք պահակին Ծորս։

202. Բարդեման Եղեռացին նշված է Բ. դարի երկրորդ կեսի սկզբում. ունի զնոստրիկական ոգով գրվածքներ։ Պատմական բովանդակությունը զբոսովածք չի հիշվում.— Մարկիանոս նշված է Բ. դարի սկզբին Մինսպում—նշանավոր հերետիկոս, որ զբխտանեությունից, մոզուսյունից և այլ կրոննե-

րից թի նոր կրօնական սխառեմ ստեղծեց:— Վալենտինաս Ծոված է Ազիյ-
ասուսեմ նույնպէս Բ. դարի սկզբում, հրեական Ծաղումից, ապրել է Ազիյ-
ասիոյ գրեթէ 100 թվ.: Ամենահայտնի գիտութիւյն Ներմզանոց:

203. Այսինքն ժինչն կն զլիւի վերջը, որտեղ պատմել է, որ Կոստան-
տան է կանգնեցրել Ստրատասոսց երկրում:

204. Ազաթանզեղոսի Պատմութիւնը կա Հայերեն, կա նրա հին Հուս-
րեն թարգմանութիւնը Հայերենից. վերջերջ Ն. Մառը գտած է Հրատար-
կեց, ուստի թարգմանութիւնը Հանգերմ, նրա արարական խմբագրու-
թիւնը, որ ծաղում է թի այլ Հուսարեն խմբագրութիւնից, կան վերջնական
Հասակաորենք վրացերեն և ասորերեն լեզուներով: Հեղինակն իրեն կաշում
է Ազաթանզեղոս և ասում է, թե Հոսմ քաղաքից է եղել: Կոստանի ժա-
մանակ եկել է Հայոց արքունիքը, զարի պաշտօնով և Տրապիս Հրամանով
զրել է Հայոց դարի պատմութիւնը, ուրեմն շարքազ դարի երեսնական
թվականներից ոչ ուշ: Ընդարձակ զննութիւններ կան այս պատմութիւն
մասին: Ընդհանրապէս ընդունված է, որ զայսութիւն ունեցող խմբագրու-
թիւններից ոչ մեկը սկզբնական չէ, այլ նրանք վերամշակված են թի Հր-
տազաչի սկզբնազրից, որ Հորինված է եղել պատմական և վիշալարանական
ապրտութիւն և ժողովրդական գրույցների հիման վրա, և որ այժմ անհե-
կար է— որ Ազաթանզեղոս անունով անմ չի եղել. այդ բարը Հուս-
րեն է և նշանակում է բարի ավետարեր, Ժամգորսպէս այն՝ ինչ որ Հու-
կանում ենք ավետարան բառով: Հայերեն խմբագրութիւնը կատարված է
Ծ. դարի վաթսուսական թվականներին: Կերպարողը խիստ ենթարկված է
Կորյունի ազդեցության, այն աստիճան, որ շատերը կարծում են, թե Հենց
ինքը Կորյունը լինի խմբագրողը. (որ ընդունելի չէ, որովհետեւ մեն զան-
պատմութիւն կա Կորյունի և այս պատմութիւն լեզվի և ոճի մեջ): Հայերեն
չնազրի մաս կենը բանում է Վարդապետութիւն Ս. Գրիգորի, որ լիս ոչ
Հուսարենում և ոչ արարերենում: Համարում են, թե այս վարդապետու-
թիւնը Մեարոզ Մաշտոցի գրածն է, որ Ազաթանզեղոսի խմբագրողը Հու-
մար է գտել զետեղել իր պատմութիւն մեջ, վերագրելով Գր. Լուսավորչին:
Ընդհակառակը, Հայերեն թնագրում պակասում է առաջին մասը—Արամյանի
պատմութիւն Հանգամանքները, որ Հուսարենում կա և եղել է նաև Կորե-
նացու օգտագործած Հայերեն օրինակում, ինչպէս երևում է նրա մեջ բերած
անգլիկութիւններից: Պատմազրի զննական Հրատարակութիւն մեջ (Տիգրան,
1000) այս պակասած մասը գրված է իբրև Հովնիված Հուսարենից թարգ-
մանված Գ. Զարբանոյանի մեղքով:

205. ՏՄ՝ Մննգ. ԺԷ. 7 ԺԷ. 17 և ԻԷ 2:

206. Անհարկում է իր Պատմութիւն Բ. ին, իւր. զուգորների վրա, որ-
տեղ զրել է Արտաշեսի և նրա երկու եղբոր և թի զրոջ մասին: Այս զրոջ
անունը, որ ապագրութիւնների մեջ գրված է կոշմ, մենք ըստ թի քանի
մեղքերից սկզբնազրից Կոշմ, որ սիգից մեն է, Հուսարեն Կոշմոնի (Մա-
յաթ. Արա. Արա, 16).

207. Պարթև թագավորների այս զանկը, որ բերում է Կորենացին կը

և կթ դուրսերում, համեմատեցեք սինիստրոնիկ ցանկի պարթևական թագավորների շարքի հետ: Չնայելով այս երկու ցանկերի մեծ տարբերության թագավորների թվի և անունների մեջ՝ Գուալմիաը (անդ, էջ 17—18) բարձր է զնահաասում ևսրենացու բերած ցանկը, որ նա առև է Բարձրուսայից: Ըստ Գուալմիայի՝ ևսրենացու ցանկում կարճատև կամ անձան թագավորությունները կցված են երկարատև կամ փոքրամյակ թագավորություններին: Այս ցանկում Պարթև թագավորների ժառանգությունները նշվել համապատասխանում են ժամանակակից կլասիկական Հելլենիկների և զբամենի տվյալներին: Առհասարակ Գուալմիաը զանում է, որ ևսրենացին լավատեղյակ է Պարսից գործերին:

208. Պարզեփաստս և Փիլիմոն պատմագիրներ հայանի լին: Պարփյուրիսու հայանի է, բայց որս պատմության Հենց այս ժառը անհայտ է մուս: Գուալմիա (անդ, էջ 7) կարծում է թե այս երեք անունները Հելլոս են կղև Բարսուսայի գրքի առաջարանում, որից սղավել է ևսրենացին:

209. Մասսասուսու պարսիկերեն բարդ բառ է իմն նշարիս, և saxum խոսք, որեմն ասասուսուս նշանակում է նշարախոս:

210. Բնագրում զրված է զերգոյն փոփոզոյ: Հին աղագրությունները փոփոզոյ բառը զրում են փոքր զրով (փոփոզոյ) համարելով հասարակ անուն: Ըստ այսմ էլ բուրք թարգմանիչները սիալ էին թարգմանել այս խոսքը: Միայն Սանփանեն, սղավելով Ք. Պատկանյանի ցուցմանը (Ալիարհացույցի սուս. թարգմ. էջ 61), առաջին անգամ ուղիղ թարգմանեց, փոփոզն ընդունելով իրեն հասուկ անուն: Ըստ Պարսիկական ավանդության՝ այս փոփոզը կամ Պարսիցը, երգում անանելով, որ Մասանից մի նշանավոր մարդ է մեղելու՝ իր կնոջ հորգորել է նրա հետ զուգավորվել այդ նշանավոր մարդու մայրը գտնալու համար: Այս զուգավորությունից մեղում է Արտաշիսը, որ կոչվում է Բարազան: Արտաշիս Բարազանի առասպելը պահպանելուց հայերեն է թարգմանել զոկա: Թիբուսյան (Փարիզ, 1907), որի մեջ կամ այն բուրք մանրամասնությունները, ինչ որ ևսրենացին հաջորդ աղերում բերում է: ևսրենացու ողբյուրն այստեղ Բարսուսում է: Գուալմիաը զանում է, որ ինչ որ ևսրենացին բերում է Արտաշիս Մասանյանի երիտասարդության մասին՝ հար և նման է Զիրզուսի պատմածին, միայն այլևի ներս զուգավորված և այլևի Հուսթյան կերպարանը:

211. Արտավանի սղանություն և Մասանյան հարսություն սկիզբը սեղի ունեցավ 220 թվին, իսկ Փիլիսոպոսը կայսր նսանց 244—240: Ժամանակազրական և պատմական անտեղություն կա: Տե՛ս Մինիստրոնիկ ցանկը:

212. Ո՛ւմ նկատի ունի Պատմաւայրը «սղանլիխ մեր» անելով՝ հայանի չէ: կարծում են, թե նկատի ունի Մահակ Պարթև կաթողիկոսին, իր ասուցլին:

213. Փերմիլիանոս կղիսկոպոսի մասին անտեղությունները ևսրենացին անուն է Սվսերիոսի Սկեղեցական պատմությունից: Նրա զբած պատմության մասին Սվսերիոսը անտեղություն չի հաղորդում: ևսրենացու բուրք մեղագիրներում Պերմեղիանոս է (պ-սղ. փ-ի. փ-ի), ինչպես և Սվսերիոսի

Եկեղ. Պատմութան Հայերեն Թարգմանութան մեջ: Այս գլխի վերջում
 ընդգրկել ենք. Վրաց և որ ինչ է Թազարութեանն Տրգատայ և յոս նորս,
 ոչ Հեղաւթեամբ և ոչ անդաւարար զբոլոյն և ոչ կամարս սխալանք ի
 սոս յարմարեալ լան, այլ որ ինչ է ի յիշատակաց զիմանալիք մասնեիցն յու-
 նաց իսկ, ըստ նմանեացն (այգ. Յունաց, իսկ ըստ նմանեացն) ապա և որ ինչ
 է Համբարաց իմաստաց... զի զարուցեաց: Թարգմանիչները սխալ են
 հասկացել: Իմիջ Թարգմանիչ է — касательно же царствования Трдата и
 случившегося после него Фирмилиан не щадил ни труда, ни забот и
 не щадет в свой рассказ умышленной ошибки, напротив все заинтересо-
 ван из летописей греческих архивов. Все остальное мы рассказали.
 Նույնը և Մանգանն: Անդոս որ, ըստ այս Թարգմանութաններէ, զուրս է
 դալիս՝ իբր թե Խորենացին վկայում է, թե Փերմելիանուը զրեւ է նաև
 Տրգատի Թազարութան և զրանից Հեռս պատահած անցքերը, որ իհարկն
 անկարելի է, քանի որ Փերմելիանուը մեռել է 260 թվին, իսկ Տրգատի
 Թազարունն ենթադրում է 287 թվին: Անոգի վերջակեալ (մասնեիցն
 Հունաց, իսկ զըստ նմանեացն) խանդարել է խոսքը ուղիւ հակակամալ:
 Հեղինակի միտքը պարզ է: Խորովի մահից Հեռս մինչև Տրգատի
 Թազարունը, անիշխանութան մասնակի գործերը, Խորենացին խոս-
 տանում է առնել Փերմելիանուից. իսկ ինչ որ պատահել է Տրգատի Թազար-
 ութան մասնակի և Հեռս — նա խոստանում է իրենից պատմել, արդիւ-
 զով Հունաց զիմանալիք մասայններից և իմաստան Հախոս մարզկանց
 յրույցներից, առանց անփութ զանվելու կամ անդաւարար զբոլոյն և
 իրենից որ և է լան սխալմամբ Հարմարեցնելու:

214. Դեկուս (Decius), Հռոմեական կայսր, սպանվեց մի պատերազմում
 զսթերի Հեռ 251-ին: Հայտնի է իբրև զբիստանութան Հայտնիչ: Մարտի-
 միանոս, Կեսար և ապա Հռոմեական կայսր, փախով իբր որդուց և սպան-
 վեց 310 թվին: Դիոկղետիանոս, Հռոմայեցիների կայսր 284—305, Նույնպիսի
 Հայտնի է զբիստանութան զիմ Հարուցած Հայտնանքերով: Նրանից Տըր-
 գատն ստացավ Հայտնանի Թազար: Որիզիլենս — անհնաւայալ և անհնա-
 թեղմամբ զբիստանայ մասնապիւր: Մովսէս Ալեքսանդրիայում 185 թվին,
 մեռով 254 թվին՝ Դեկուսից զբիստանութան պատահումով կրած շարւարանք-
 ների և բանասերութան Հետեանքով, Գրեւ է մեծ քանակութամբ զավանա-
 բանական և մեկնարանական զբանանքեր. նրա անհնանլանովոր այխտանքն
 է — Վեցիլիանը — Հին կառկարանը առն առ առն արտազրված — երբ-
 յեցերեն լեզվով ու գրերով. երբայեցերեն լեզվով, բայց Հունարեն գրերով և
 շորս հունական Թարգմանութաններով, արանցից մեկն էր յսթանանից
 Թարգմանութանը: Խառան-գապաք Միջնագետի Հյուսիս արևմուտքում,
 Սղեասյից մի օրվա համապարհում Հեռու զեպի Հարավ-արևելք:

215. Կրիկոսոս (Հուն. κριτικός = շրջանային) մանր կղզիների արշի-
 պելագոս է, ընկած միջին և Հարավային Հունաստանի և Փոքր-Ասիայի ար-
 քեմայան ափերի միջև, թվով 20-ից ավելի:

216. Վաղերիանոս, Կլավդիոս, Ալեքսիանոս, Տակիտոս, Փղորիանոս:

Պարտա կայսրների կարեւոր թաղամասայինը ա՛ն սինթրոնիկ ցուցա-
կում:

217. Բնագրում՝ անհրա, որ հողն. հայցական հողով է: Սկիզբն է ան-
հրա, հունարեն Τῆτον, որ Կորնեացին բացատրում է հայերեն ավելի ծա-
նաթ բառով — Կաղաթ, որի մասին տես Ծանոթ. 111 — Տարան Գրիգորի-
յան քաղաք, Ծովից ոչ հեռու:

218. Իսկապես Իփրոսս և ոչ Հիփրոսս. Հունաստանի կառավարիչը
(procurator), որին վերադրում է ուխտագրական խաղերը սահմանելը —
Այստեղ հիշատակված ըմբռնիչը — Կլեոստարտոս և Կերասոս, իրենց
ցույց աված ճրջութուններով, հիշատակված են Եփեսոսի Ժամանակա-
գրութան մեջ, որից և ստեղծ է Կորնեացին: (Խալաթ. Արմ. Արմ. 112):

219. Լիկիանոս, այստեղ զորավար, հետև հռոմեական կայսր Արևելքի:
Վերջը Կոստանդրանոս Մեծի հետ ընդհարումներ ունեցավ, պարտութուն
կրեց և 325-ին մահվան դատապարտվեց իրրև պետական զավաճան. տես նրա
մասին նաև Գլ. 2ը: Պարտոսի մասին տես Ծան. 218:

220. Կար և որդիք՝ Կարինոս և Նումերիանոս, Հռոմի կայսրներ
282—283 թվականներում: Սրանց պատմութունը Կորնեացին ստեղծ է Եփե-
սոսից, բայց կամ Ժամանակագրութան հայերեն թարգմանութան կամ
հենց Կորնեացու սխալից՝ շփոթութուն կա: Կարսը պարսիկներին հաղթե-
լուց հետո վախճանվում է Միջագետքում (կայմակից, ինչպես ունի այս-
տեղ Ժամանակագրութան լատիներեն թարգմանութունը): Միջագետքի կամ
կայմակի փոխանակ Կորնեացին ունի Յոնիոզի շտի ջանի մեռագիրներում ի
յոյան, փիկ. յոնիոզի): Այս անձանթ բառը բացատրելու համար Խալա-
թյանցը (Θηος, 31) կարծում է, թե Կորնեացին այստեղ հետևել է Մազազա-
սին (հույն հեղինակ է. զարթ), ըստ որի՝ Կարսը մեռել է Հոսերի դե-
մքան պատերազմում (հուն. Οὐγγυος), որ հայերեն պիտի տար ի Հոնս. իսկ
այս բառը Կորնեացու մեռագիրների մեջ ազավազվել և զարմել է ի յոյան՝
(մեռագիրներից ոմանք ունեն զի յոյան, բայց ոչ մեղը ի յոյան), — որին
գրութան մեով (палеографически) նման է յոնիոն՝ը: Ավելի հավանական է
պրոֆ. Կոնիքերի բացատրութունը (Հանդ. տես. 1902, էր. 236), թե Կորնե-
ացու Յոնիոզն — ազավազութուն է հունարեն εν κεραιον (ակայմակից)
բառի, որը նա շահակամարով (կամ գուցե հենց հունարենում ազավազված
լինելով) ընդունել է իրրև հասուն անուն: Այս կարծիքն արդարանում է
հայերենի յոնիոնի զրբերի զուգադիպութամբ հունարենի հետ — Գալով
Կոռնակ անվան, Խալաթյանց (Արմ. Արմ. 144) նրան իրրև անձ ի հանա-
լում, այլ հետևելով Եփեսոսի Ժամանակագրութան (ժն պատերազմին
Կոռնակաթ) և Հերոնիմոսի անգլիկութան, կարծում է թե սա անգլի անուն
է. հունարեն Ηίρωγ բառի ազավազութուն: Համենայն դեպս, կարծում է
նա, եթե Կոռնակը անձ էլ նշանակեր՝ նա հայ լէր լինի, ինչպես ունի
Մատուէլ Անցիին — Բայց Կոռնակը իրական անձ է: Սերբոսը (Գլ. Գ. էջ
14—15) պատմում է, թե երբ Կարսը զորք զուսարեց Կարսոյի դեմ, Կարս-

զի սպարապետը Կոստանի նշա զեմ զնայ պատերազմով, որ տեղի ունեցավ Կասանի և Ռուհայի միջև (Ասորիքում), որի մեջ և մեռավ Կարսն և որ զին Կարսեանուր: Այս բանը պատահել է, ըստ Սերենոսի, նույն տարին, երբ Դիոկղեանիս զաւր բարձրացավ, որ միանգամայն համաձայն է ասոր պատմիչներին: Սերենոսի հիշած շաղաքները (Ռուհայ և Կասան) ըստ լավ հարմարում են Խորենացու պատմածներին, թե Տրապոն՝ զնեքերով անցավ Եփրատ զնաւ՝ որովհետև այս շաղաքներն ընկնում են Եփրատի մի բազուկի վրա: Այս Կոստանին նույնպէս կոչում են (Ազոնց, ՄԱՊԱՆԻԱ ՈՍՏ. Յ) Մամիկոնյանների իսխիի Կոստիկի հետ:

221. Արաբիքն եղիսկուպոսի, Մարկոս միայնակյացի և Հալուանան տեղի մասին որոշ անգղիկաթյուններ չկան: Գամիբըը Կապազովիկան է:

22. Ընե-Ռակուր Եշանակում է Ընեայ (Չինաց) Ռակուր. իսկ Ռակուր Եազում է պարսկերեն hog և puhր բառերից, որոնք Եշանակում են ասանու որդի. ուրեմն Ենեբակուր-Ընեայ աստվածորդի՝ նրանց թաղավորների պատվանան է:— Հետաքրքրական է Հաջորդ բառը Ռազոսն, մանավանդ նրա վարիանտները՝ Ռազոսայ և Ռազոսայի, որ պարզապես Ռազոսիկան անպատ է չինական կայսրերի՝ մանգոլերեն, որ Եշանակում է մեծ կամ ուլար թաղավոր:— Խորենացու պատմությանը Մամիկոնյանների Հայաստան զաւր. մասին մանրամասնությունների մեջ ասորբերվում է Սերենոսի և Փալատոսի պատմածներից:

223. Սիրամարզ պարսկերեն բառ է (պաղավաղությանը ասաջ եկան սին-ժարդից), Եազում է ար-յին և արց- թուլան բառերից, ուրեմն Եշանակում է չինական թուլան: Հեքիաթների մեջ պահպանված է բառի հայերեն մեք = Սինամահաւք, իսկ Մուլի բարբառում (Արմատ. բառ.) սինամարք: Համայն ասորերեն բառ է yaxmūrē և Եշանակում է գիթի մի տեսակը նոյնիսկների կարգից:

224. Եղիանան կամ Ելեանան իսրայելացիների Դավիթ թաղավորի ջաջ զորավարներից մեկն էր (Ռ. թաղ. ԽԳ. 25), իսկ Հաջորդ խոսքը, թե շիր նի-զակը կանգնեցրեց նույնան թվով գիրավորների սղանկանց վերաբերում է Դավիթի մի ուրիշ ջաջ զորավորի, Հովարի եղբոր Արեսային, որի Համար ասված է (Ռ. թաղ. ԽԳ. 13), թե զես կանգնեցրեց իր նիզակը երեք Հարյուր գիրավորների վրա:

225. Բնազրում զբված է. շար արարեալ սիւզնայն, սիւզնայն լասիններն signam բառն է, որ Եշանակում է Եշան (պատերազմական):

226. Ելեփանդական բարոսություն, այսինքն փղային բարոսություն. բորի մի տեսակն է, երբ բարբառ մարմնի վրա պինդ կեղև է գոյանում, փղի կաշու նման: Բժշկության մեջ էլ կոչվում է Elephantiasis graecorum, այսինքն՝ Հունական ելեփանդական բարոսություն:

227. Արիստական, լասիններն ariolus կամ hariolus բառն է, որ Եշանակում է գուլակիչ, Հժայիչ: Մարտիկյան — Marsi ժողովրդի անունից, որ

ընտելում էին Հասկոնում և Հայանի էին իրրև կախարհներ և անորք Բովիլ-
ներ:

228. Կոստանդինոս կայսրի պատմության այս մասը, Հեղինի պոսնիկից
Նեղիլը, երկնում խաչման Նշան աննեյը, Մաքսիմոսայի Հես ամուսնանալը,
զրիստանյանների դեմ Հայաննեք բարձրացնելը, Էլեփանդական բորոտության
սասնալը, զբժերի ավան խորհուրդը՝ երեխանների սաք սրյունի մեջ լողանա-
լը բժշկելու Համար, Երազ աննեյը, Սեղրեսորոսի մեռցով մկարվին ու
սասնալը, — որոնք այս գլխի բովանդակությանն են կազմում, Կորնե-
ցին սան է Սեղրեսորոս պապի սասնալիսխան վկայարանության Հայերն
Թարգմանությանից, որ կցված է Սոկրատի Եկեղեցական պատմության Հա-
յերն Թարգմանության: Երկու զբովանդներն էլ Հայերն լեզվով գոյության
ունին երկու խորագրությամբ. մեկը Հավասարիք Թարգմանության Հուսա-
րենից (Մեծ Սոկրատ և Մեծ Սեղրեսորոս): Ժյուռը Համոտոված բնագրով
և Թարգմանի Հավելվածներով (Փոքր Սոկրատ, Փոքր Սեղրեսորոս): Ո-
րովհետև այս երկու զբովանդների Հայերն Թարգմանությանը Համարվում
է կատարված եսթներորդ զարի վերջերին, որանից հզրակացից, թե Կո-
րնեացու պատմությանը, որին իրրև աչրյուր է ծառայել է զարի վերջերի
զբովանդը՝ լի կարող զբովանդ լինել Ս զարում, ու Սահակի աշակերտի մեռ-
ցով: Կորնեացու Սեղրեսորոսի վարջից օգտվել Հայանի էր դեռ Կորնեացու
սասնին Թարգմանիչ Վիստանյան եղբայրներին (1748-ին), որոնք նույնիսկ
այս պատմաագ կասկած Հայանցին Կորնեացու Պատմության Հուսթյան մա-
սին (էջ 210, ծանոթ.): Հայանի էր նույնպես Հայկաղյան բառարանի Հո-
րինոզներին (Հասաշարան էջ 19): Բայց այս ցուցումները սուսնց Հետևան-
չի մնացին. իսկ 1802 թվին Փրանսիացի Հայազես Կարբիերը Վիննայի
Հանդես ամսորեսյունի Հանդես եկավ մի ընդարձակ Հոգվածով, որի մեջ
թվարկելով Կորնեացու Հոգորգած Հակապատմական և սասնալիսխան անգե-
կությանները Կոստանդինոսի մասին՝ մասնանշում էր նրանց աչրյուրը—
Սեղրեսորոսի վարջը (Հուսարեն Թարգմանությամբ, որ կատարված է Ջ. գա-
րում): Հանրոզ Հոգվածում Հայազեսը, ուսուսնախրիելով Սեղրեսորոսի
վարջի Հայերն Թարգմանությանը (որ սուսլ նրան Հայանի լի), իր նախ-
ին եղբայրացությանը պնդեց, միայն մացնելով այս ուղղումը, թե Կորնեա-
ցու աչրյուրը ոչ թե Հուսարեն Սեղրեսորոսն է, այլ Հայերնը, որ Թարգ-
մանված է է. գարի վերջերին: Կարբիերի այս երկու Հոգվածը (ինչպես և
Հես ուրիչ Հոգվածներ) աՀագին ազմուկ բարձրացրին Հայ բանասիրության
մեջ: Ասալ եկան Կարբիերի պաշտպաններ և Հակաուսուխրիներ. կարնես՝ Հայ
բանասիրությանը երկու բանակի բաժանվեց, որոնք կնջվեցին Հորնեա-
պաշտ և Հորնեապաշտ անուններով: Կորնեացու անվան վրա ավելացրին
Հուսան բառը— Հուսան Մովսէսի Կորնեացու պատմութիւն. իրրև լողունգ
Հայաարարից, թե ՀՊՏ թվականից սուսլ Կորնեացու Հայաց Պատմության
լիար: Գրվեցին բազմաթիվ մանր ու ընդարձակ ուսուսնախրությաններ,
որոնց ցուցակը տե՛ս Կոր. քննական Հրատարակության Հասաշարանում (էջ
ՆԵ—ԿԲ): 1807 թվին ուղարկվեց Վաղարշապատում Սոկրատի Եկեղեցական

Պատմությանը, Սեղրեսարսոսի վարձով Հանգերմ, երկու խմբադրությամբ, Այս զբոյի շույս տեսնելուց Հետո երկու բանասեր՝ Գ. Կալաթյանց և Միտարան, զրեթե միտմամանկ, ցույց տվին Կորնեացու Պատմության մեջ մի ընդարձակ Հատված (Ս. Մեքարսի զավեսաւ. Գ. որ առնված է ընդարձակ Սեղրեսարսոսից)։ Փոխառությանն ախրան ակնհեր էր, որ ոչ ոք չհամարձակվեց միտել այդ բանը։ Նույնիակ Սոկրատի հրատարակիչ Մեքարս զգ. Տեր Մովսեսյանը, որ իր հրատարակության ընդարձակ Հասախարանում աշխատում էր Լեբզել Կորնեացու կախումը Սեղրեսարսոսի վկայարանության Հայերեն թարգմանությանից՝ այս նոր Հայանության Հանգեղ ստիպված եղավ հրատարակով հրամարվել իր պաշտպանած մաքից և ընդունել Կորնեացու փոխառությանը Սեղրեսարսոսից։ Այս Հարցի լուսարանման Համար մեծ կարեւորության ունի Կոնիսթանթնոսի Հատուից Հոգվածներէ շարքը Էձանդէս ամսորայումն 1902 թ.։

Մեծք այս Հարցի ստիպով, որի Հետ կապված է Կորնեացու Պատմության գրության մամանակը և առհասարակ նրա վավերականությանը՝ առանձին կարծիք ենք ունեցել։ Կարբիքի Հենց առաջին Հոգվածի ստիպով մեր գրած Հոգվածում (ԷՄուրեճ 1892 Պ 12) ցույց տվինք, թե Կորնեացու այս մ. Գ. զլուսիքը, որտեղ նկատվում են փոխառությաններ Սեղրեսարսոսից, Կորնեացու գրածը չէ, այլ Հետամուտն Հավելված է։ Բուն Կորնեացու գրած Պատմության մեջ այստեղ պետք է լիներ Հայոց զարմի պատմությանը, որ չկա մեր այժմյան սրիմակներում։ Նույն միտքն տվիչ ընդարձակելով՝ մեր մ. ուրիշ աշխատության մեջ (ԷԿորնեացու տեղեկվածի շուրջը, Հավելված Բ) ցույց տվինք, որ մեր մեռը Հետո Կորնեացու Պատմությանը սղղրեսարսոս չէ, այլ խմբադրության է Է—Ը զարբերի, որ իր մեջ կարող էր ընդունել, և ընդունել է, տեղեկությաններ Զ—Ը զարբերի ուրիշ աղբյուրներից։ Մտնումամանությանները տեսեք հիշյալ զբոսիկում։

220. Տրդատ Մեծի՝ քրիստոնեության ընդունող թագավորի՝ պատմության մեջ խառնված են մի զանի էպիգրաֆներ, որոնք վերաբերում են Տրդատ Ա-ին, որին Կորնեացին չգիտե թուրքովին, և որին զննագաւանները նույնպէս են Կորնեացու Արտաշես Բ-ի, Գողթան երգերի Հերոսի Հետ։ Այսպէս՝ Տրդատ Մեծի մասին Հիշատակությանը Ալանթագեղոսի և Կորնեացու մաս. թե զնայ Համ Կոստանդինոս Մեծին տեսության — պատմական չե, որով Հետո այդ բանը չի հիշում ոչ մի ասարազգի պատմագիր։ Բայց պատմական է Տրդատ Ա-ի շքով երթը Համ, որտեղ նա, Համմայն Պարթևների Հետ կնքված պայմանի, Հանդիսավորապէս Հայաստանի թագն ստացավ Կերան կայսրից — որ Կորնեացու մաս չկա։ Դարձյալ՝ Կորնեացու Հիշատակությանը (Բ, զ), թե Տրդատ Մեծը Գառնիում Հովանոց լինեց իր զբով Կորնուիդուխտի Համար (որ Հետո կուլից Տրդատի Տախտ)՝ վերաբերում է Տրդատ Ա-ին, որ Համից Էրատարպեաներ բերեց և Գառնիում լինել տվեց Հայապաղ մեճյան — Երկա զեպում ևս Տրդատ Մեծի մենամարտը Բասիլների թագավոր Գեղանանի Հետ՝ վերաբերում է Տրդատ Ա-ի պատերազմին Ալանների Հետ, երբ Թեոմիսներից մեկը պարան զչելով կաշկանդեց Տրդատ-

—ին և զիչ էր մնում որ զերի վերջներ: Այս պատմութիւնն անում է Հով-
նոս, որից զտպել է Գ. Կալաթայեց, (ՅՈՍՈՑ, 244). Հիշում են և ուրիշ լե-
զմակներ: Ահա երբորք որինակ, թե ի՛նչպէս պատմական անջեբը բերնե
բերան ավանդվելով, մի թագավորի զորները վերազգվել են ուրիշ թագավ-
որի և այս կերպ ընկել Կորննացու Պատմութիւն մեջ: Առաջին օրինակն է
Մենն Տիգրանը, որի զորներէն շատը վերազգվել են Տիգրան Երվանդանի
(տե՛ս, ծան. 79): Երկրորդն էր Արտաշէս Ա-ը, որին վերազգված են մի
քանի թագավորների զորներ: (Տե՛ս ծան. 142): Երրորդն է երկու Տրդատի
զորները իրար լեռ լսութիւն:

230. Տե՛ս Հոր. ԼԸ, 34:

231. Տե՛ս Ամսօս, Ե, 8:

232. Փոքրագույն զեան Արագվան է, ինչպէս բացատրել է Խմբը.
(ծան. 331): Մտեփանն ասորքինակ սխալով, երևի Խմբի Արագվան սխալ
կարգաւով, ծան. մեջ (507) գրում է, թե ՎՓոքրագույն զեաքը Երասի կամ
Արաքան է:

233. Ղաթը Շիրակացու Ալեքսանդրայցում մի անգամ նշանակված է.
իրբն մի զավտա Հայաստանի Գուգարք նահանգի, որ զբաղել են վրացիք, և
մյուս անգամ Վրաստանի մեջ իրբն նրա զավտաներից մեկը: Այժմ կալվում
է Ղաթլիթի — Ալանայ կամ Կասպից դուռը՝ Ենթա պահակն է (տե՛ս ծան.
201): Մասնութներէ ժամին (տե՛ս ծան. 143):

234. Ս. Նունիի և Վրաց դարձի պատմութիւն իրբն աղբյուր Կորննացու
համար՝ Գ. Կալաթայեց ցույց է առնիս Սոկրատի Եկեղեցական Պատմութիւն
նրկու խմբագրութիւնները — Մեն և Փոքր Սոկրատը (Արմ. Արմ. II. էջ
58—61): Բայց այս կարծիքն ընդունելի չէ: Մի կողմ թողնելով այն, որ
Փոքր Սոկրատը շատ ուշ խմբագրութիւն է և նրա խմբագիրն ինքն է օգտվել
Կորննացուց, ինչպէս անկիւնելի կերպով ցույց օգնից Նորայր Բյուզանդացիին
(«Մշակ» 1898, № № 192, 193, 195, 203, 216, 217 և 1899 № № 16, 17-
նուն կարծիքն ունի և Կոնիքեր), — Կորննացու պատմածը պարունակում է
այնպիսի կարևոր մանրամասնութիւններ, անպարտկան ճիշտ նկարագրու-
թիւններ և ս. Նունիին վերազգված աստղաբանական շարադրութիւն որա՛յ եր-
կիրներում, որոնք բացակայում են երկու Սոկրատների մեջ ևս, որից բնա-
կանապէս եզրակացվում է, թե նրանք չեն Կորննացու աղբյուրը: Ինչը Կոր-
նացիին Հայաստանու ցույց է առնիս իր աղբյուրն այս գլխի համար — Ետպնա-
ուսուցանել զեզ Աղաթանգեղոս:

Բայց այստեղ ծագում է մի դժգոհութիւն: Ոչ միայն հայերն Աղա-
թանգեղոսը, այլ և ոչ Արարականը, ս. Նունիի անունն անգամ չեն առնի-
տակ այն երկիրները, որտեղ ըստ Կորննացու, շարագել է ս. Նունիին՝ հայե-
րեն Աղանթանգեղոսի մեջ ցույց են արված իրբն Գրիգոր Լուսավորչի շար-
ագրութիւն երկիրներ, զրեթե նույն բուսերով: (Կորննացու ժամ՝ ՎՓոքրագույն
Ինչպարկայ սկսեալ առ դրամը Ալանայ և Կասպից մինչև Իսահման Մաս-
թաց: Աղաթանգեղոսի ժամ՝ ՎՄինչև առ Կաղաղիւք, մինչև Իսպառ Ի սահ-
ման Մասթթայ մինչև Ի դրունս Ալանայ, մինչ Ի սահմանս Կասպից: Ի՛նչ-

վեա կարող էր Կորնեացին վէա կանչել Ազաթանգեղոսին, որի մեջ Նուսենի անունն էլ չկա. Ինչպէս կարող էր նա Նուսենին վերազրել շարքաւթյանը այն երկրներում, որոնք Ազաթանգեղոսը վերազրում է Գ. Լուսավորչին: Կարո՞ղ էր նա Լուսավորչից, որին անդիտի խնդրադատանքով սիրում է, խել շարքաւթյան պատիվը հաղւսառւում. Նուսենի: Ի Հարկն ու:

Այս դժգոյս անգոյնումը սակայն հեշտ լուծում է այն հանգամանքով, որ Կորնեացին ուղարկել է Ազաթանգեղոսի ու այն խճաղաւթյանից, որ այժմ գոյութեան ունի Հայերեն, և ու աքարներին (կամ նրա մայր համարներին). այլ այն սկզբնապիւր պատմութեանից, որ կոչւում էր Գիւրջ սրբոյն Գրիգորի և որի վերածնունդութեանն են կազմում այժմյան Հայերեն, աքարներն խճաղաւթյանները (տե՛ս մտն. 204): Գրո՞ք. Կոնիքը ևս հիշառ այդպէս է մտածում (Հանգ. Գժ. 1902, էջ 82), այսինքն, որ Կորնեացին ուղիղ է ցույց տվել Ազաթանգեղոսը իրրն իր աչքուրը ու Նուսենի մասին: Բայց որ Ազաթանգեղոսում ու Նուսենի անունը չկա՞ նա նույնպէս բացատրում է նրանով, որ զամենին պատճառ մը լուսինք ընդունելու, թէ Ազաթանգեղոսի արդէ դրո՞ք մեր մեռն հասած ըլլառ առանց գտուելու, մաղուելու և առանց կրեատութեան: Որ Հիւրովի Կորնեացին այն սկզբնապիւր է ուղարկել և ու այժմյան Հայերեն Ազաթանգեղոսից, երևում է ուրիշ մի քանի արիւնդներէ: Այսպէս՝ պատմելով, թէ Կոստանդնուսը Հիւրովութեանից բռնկից Կորնեացիոս եպիսկոպոսից մկրտելով՝ Կորնեացին վէա է բերում Ազաթանգեղոսին — շարքեա համառառ ուսուցանել թե՛ Ազաթանգեղոս: (Բ. 47): Բայց Հայերեն Ազաթանգեղոսում այս բանը չկա, սակայն կա աքարական խճաղաւթյան մեջ. Դարձյալ՝ Կորնեացին պատմում է (Գ. 45), որ Կոստանդնուս Մեծը իր մորը՝ Հեղինէին ուղարկեց Երուսաղէմ փրկչական խաչը սրանելու: Հայերեն Ազաթանգեղոսում այս անգեղութեանը չկա, բայց աքարականում կա: Նշանակում է, Կորնեացին ուղարկել է Ազաթանգեղոսի սկզբնապիւր արիւնդից, որ պարսկական է եղել անգեղութեանն ու Նուսենի և նրա շարքաւթյան մասին: Հայերեն Ազաթանգեղոսը, որ խճաղաւթում է ազգայնական ուղով, հարձար է համարել ու Նուսենի և նրա շարքաւթյան վերաբերյալ մտքը դուրս դնել և այդ շարքաւթյանը վերազրել Գր. Լուսավորչին, որ Հայերեն Ազաթանգեղոսի մեջ բուրքովին ազգայնացրած է, միայն Հայաստանի Լուսավորիչ է ներկայացրած, մինչպէս աքարականում (հավանորեն նաև սկզբնապիւր), նա եղել է Լուսավորիչ, նաև Վրաստանի, Ալեանների և այլն:

Այս լուսարանութեանն առաջին անգամ տվեց Ն. Մառը, աքարական խճաղաւթյան և նրա թարգմանութեան առաջարկում և վերջարանում (крещение Армян, Грузин... 1906, էջ 63—65 և 175):

Ազաթանգեղոսի աքարեր ու միասնամար վերածնունդներէ հարցը, որ կազմում էր շարքեղանական և հակաշարքեղանական վեներէ հետ, զեռ շատութ է և կարիք ունի լուրջ և մանրամասն հետազոտութեան: Ն. Մառը վերահիշալ դրճում հարցը դրել է այս պատմական մի բրրն անթաղութեան:

226. Բնագրում գրված է Էտարեկան լուսարութեամբ. Ըմինք Թարգ-
մանէլ է— en продолжение целого года», Մեծփաննէ՛— զի ասրի ժամ-
անկազ: Մեծ Կառաւ չգիտնէք, արդո՞ք Էտարեկանը այստեղ նշանակում
է մի ասրի՞, թէ ասրեց ասրի կրկնվող: Գործ անցնէք Էտարեարք բառը:

220. Վըբբի, ափնի հին մեղ վըբբի (Սղիշի մաս) պարսկերէն բա-
ն, buxurg, պահլավերն v(u)xurg; որ նշանակում է մեծ: Կաքան նույն-
դեպ պարսկերէն բառ է хаган, որ պարսկերէնում էլ փոխ է տոնված
Թուրք-Թաթարական хаган-ից, որ նշանակում է կայսր: Կորենացին և Մի-
րահացու Աշխարհացույցը խաբան բառով հասկանում են Կաղարեբի կամ
Թուրքաստանի Թաղալորեբերին: Սերես (ԳԼ. ԻԾ) Մեծ խաբան (=վըբբի
խաբան Կորենացու) է կոչում անորչ կերպով Հյուսիսային կողմերի Թա-
ղալորեբին:

231. Կորենացին կամար բառը մեկնում է իբրև կիսաս՝ թերի զլուխ
ունեցող, պարսկերէն kam փոքր, պակասավոր, և ար = զլուխ բառերից:

238. Հին աղագրություններն այստեղ ունեն ենք հաստատեալ զեթն-
պարպեանն Եհրատան երկրորդ, և վերակացու յինքննէ Թողեալ... Թարգ-
մանիչներն էլ ընդհանրապէս Թարգմանն են «второй Экбатан». երկրորդ
եհրատանն, ասորականարար ենթադրելով, թէ ուրեմն եղել են մի քանի
Եհրատաններ: Դննական աղագրության մէջ սխալ կետադրությունն ուղղ-
ված է. զիւր հաստատեալ զեթնպարպեանն Եհրատան, երկրորդ և վերա-
կացու յինքննէ Թողեալ, որով յերկրորդ Եհրատանը վերանում է: Ուղ-
ղուածը կատարված է Համեմայն Նորայր Բյուզանդացու ցուցման (De l'ur-
gence d'une édition critique..., չգում):

230. Այս Լիկիոնոսի մասին սես ծանոթ. 219:

240. Ակնարկություն Երեմիայի մարգարեության վրա (ԺԳ. 23). շեթն
փոխիցէ Հեղիկ զմորթ իւր, և ինն դեպատց իւր, և զուր կորող յինիցէ
զորեկէ դարսիւ, ուսեալք զյարիւն: Հետաքրքրական է, որ այստեղ Կորե-
նացին զործ է անում շեթնվացիք, ինչպես ունի և հուճարենը, այն ինչ
ս. Գրքի Կայրեն Թարգմանությանը ունի շեթնիցէ: Բայց զուցե այստեղ
Կորենացին հետեւ է Գր. Նաղթանկացուն, որ նույնպէս ունի շեթնվա-
ցոյս զսեւութիւն, ինչպէս ենթադրում է Գ. Կալաթյանց (Арм. II էջ 62-
2ւն. 3):

241. Պաղաղիոն շերտնայ Հասինացոց Palladium-ն է: Սա փայտից լին-
ված մի արձան էր Աթենաս Պալլատի, որ ըստ ավանդության Զևսից ու-
ղարկված և զբված է եղել Տրոյայի բնրդի վրա իբրև երախիք նրա ան-
պարսկիության: Տրոյայի տուժից հետո՝ այս արձանը Ողիսուսը և Դիո-
մեաը հափշտակել ու ասրել են Աթենք: Ըստ մի այլ ավանդության՝ Տրոյա-
յում երկու արձան է եղել Պալլադայի, որոնցից մեկը իննասը փոխցրել է
Հոռոմ, որ այստեղ պահվում էր մեծ զգուշութեամբ Վեստայի ամեարսում:
Այս Պալլադիսն է, որ ըստ վերջին ավանդության Կոստանդինուսը զազանի
բնրել է Հոռոմից և զբնել է Փարոսում իբ կանգնեցրած սյունի տակ— փո-

քան—տախտներն forum. որ նշանակում է հրապարակի Հին Հոռոմոս միջանի
Փորումներ կային—գտատեղան, տեղարի, հասարակական ժողովների հային:
Մրանց օրինակով հաստանդիանոս կայսրն էլ հաստանդուալություն, իբ նոր
ժայրաբարդություն, մի փորում կազմեց, որի մեջ կանգնեցրեց մի հայակապ
սյուն (պալատիսմի վրա) և սյունի զլիխն կանգնեցրեց իբ արմանը:

242. Կոստավանդոզ՝ կրոնական-եկեղեցական տերմին է: Կոստավանդոզ
կոչվում էր այն ժարդը, որ զբիտանեական կրոնը զավաննելով, այդ զավա-
նության պատեառով ենթարկվել է շարչարանքների: Այս ժարդով էլ Գր-
չուսավորելը մեր ժամադրելի մեջ և այլուր կոչված է զմեծ խոստավանդոզ
Քրիստոսի: Իսկ այն ժարդը, որ զբիտանեական հավատի համար նահա-
տակվում էր՝ կոչվում էր վկա:

243. Տն ա Երբ. 7. 12, որտեղ երկուայրի սուր է կոչված բանն աստույ:

244. Ինչպես գրում է Ղուկաս ավետարանելի (Բ. 9—20) Հովիվներն
ստալին ժարդիկն էին, որանց երեկոցան հրեշտակները և ավետեցին փրկի
ձնուաղը, և նրանք ստալիկներն եղան, որ ինքզինեմ զնալով երկրպագեցին
նորանին ժանկանը:

245. Համեմատել Սաղմ. Հարգարքն որդես զարմուկնիս ծաղկեացին և
շանկեացի եղեցին ի սան տեան և ի գաւիթս աստուծոյ մերս ծաղկեացին
(ՂԱ, 13—14):

246. Ինչպես ավանդությունը թանձր զոգով պատել է Գր. Հուսավորչի
ծագումը, ձնուաղը, զարդությունը, Հայոց զարձը, նույնպես պատել է
նրա կյանքի վերջին օրերը—ժառը, թագումը, Հաղիվ թե նա կամավորապես
զուլված լիներ Մանյա այրը՝ նշանական կյանքով անհայտության մեջ մե-
ռելու: Տրդատ թագավորի ժառը, Արիստակեսի ժառը, Վրթանեսի վրա կա-
տարված հարձակումը սպանելու դիտավորությամբ, հային, ցույց են տալիս:
Թե զբիտանեությունը ավելի զսկեր տարավ Հայաստանում՝ այնտեղ պաշ-
տանպես հաստատվելուց հետո, զան մինչև հաստատվելը, Եվ զուրեց Գր.
Հուսավորչին այդ զսկերից ստալիկն է եղել: Մակայն Աղաթանդեղոսի
խմբազարդները հարկ են համարել իրականությունը թաղեցնել, որ մեծ անթ
կլիներ հավաստայալ ժողովրդի համար: Ո՛ր Հայերն Աղաթանդեղոսը, ո՛ր
արարերնը լին հիշում, թե ո. Գրիգոր վախճանված լինի Մանյա այրում և
թաղված հովիվներից, այլ կարն հիշում են զմինչև վախճանի որքն կամ
զմինչև Քրիստոս նրան առավ այս աշխարհից և նա վախճանվեց: Ոյ մի
բառ նրա հիվանդության, ժողովրդական սգի, թաղման հանդեսի ժառին:
(Հմտ. ո. Մահակի և Մեքսոպի ժառվան և թաղման նկարագրությունը
Գորյունի ժառ): Այնպես որ Մանյա այրում անհայտության մեջ մեռնելը
և հովիվներից թաղվելը ավելի նոր կարկառան է՝ Հուսավորչի ժառվան
թակական եղելությունը վարպուրելու համար:

247. Վենեթիկյան տպագրություններն (և նրանց հետևողությամբ զմե-
կան հրատարակությունն) նենեն. Շղի Քրիստոսն հանուրց եղելոցս նշմարիս
թագաւորէն, որ տեղից է ավել սխալ թարգմանության: Էմին թարգմանել է
«об истинном царе» (այսինքն Տրդատի). «бывшем когда нибудь со вре-

ՄՈՆԻ ԽՐՈՒՄԱՅ, (որտեղ բայ է թողնված ճանաչող եղելուցս խոսքը): Ման-
գանն թարգմանել է: ԵՔրիստոսից Կեսո բուր եղանակի էլ ճարտիս թազ-
վորի ժամին: Այսպիսի անանգի զովեսս չէր կարող առ Կորնեացին Տրդա-
տին, Լուսինիով նրան շառաղիս էլ ճարտիս թազավոր Քրիստոսից Կեսո կամ
բուր եղանակի էլ ճարտիս թազավոր:

Բնագիրն սկզբնապես ունեցել է զդի Քրիստոսի Կանուրց եղելուցս էլ ճար-
տիս թազավորին, զի չազկապով և ոչ թե զգ'ն երկու կից նախորդով, որ
բաժանված են ժակակնաով: Այսպես էլ ունին Կորնեացու առաջին երկու
ապագրու թյունները (Ամանեղամի և Վիտանյան եղբայրների): Բայց այս
կերպով խոսքը անհասկանալի է ժնում թի ազավազու թյան պատճառով:
Խոսքը զրտակու Կամար Վենետիկի Կրտսարակու թյունները զի չազկապ
վերմանել են երկու նախորդի, (գ'ի), որոնցից զչնախորդը նրանց ենթադրու-
թյամբ պետք է վերաբերի Բթազավորին բացառականին, իսկ զի չախ-
որդը ԵՔրիստոսին բացառականին: Խոսքը այս կերպով արդարև զերակնու-
րեն կանոնավորվում է, բայց ստացվում է թի իմաստ՝ որ բուրնովին անընդ
զունելի է: Վենետիկի Կրտսարակները Կոնքը չինելու փոխանակ այժմ էլ
Կանել են:

Ազավազու թյունը ուրիշ կերպով պետք է ուղղել: ԵՔրիստոսին և Բթա-
զավորին բաների էն զերը պետք է զստ զրել իրրև բայ և նրանցից մեկը
որնչացնել այսպես՝ զի Քրիստոս և Կանուրց եղելուցս էլ ճարտիս թազավորը,
կամ զի Քրիստոս Կանուրց եղելուցս էլ ճարտիս թազավոր է: Թեպետ ևս
Կամավորն էի, որ զգ'ն զրու թյունը Վենետիկի Կրտսարակներին է և
մեռագիրներով չի Կասաավում, այնուամենայնիվ ինչորեցի Պետական մե-
ռադրատան ավագ այխասակից ընկ. Անու Արքանամյանին՝ թի զանի մե-
ռադրներում ստուգել այդ անգը: Նրա ուղարկած երեք մեռագրի ընթաց-
վածների մեջ զրված էր զի չա և ոչ զգ'ն:

Բնագիրը այս կերպ վերակնոզնելուց Կեսո ժնում էր զարգել, թե
ի՞նչ զորն ունի այստեղ Քրիստոսի՝ իրրև ճարտիս թազավորի Կրտսարակու-
թյունը: Այս էլ Կեսո պարզվում է, ժիանգամայն ցույց առնով Կորնեացու
փափկանկատու թյունը: Պատճառայրը զրում է. Տրդատի ժամին, զգ'երույ
յուսուսուրու թեան Կոզուր Վերակնոզնել ճանիով—զի Քրիստոս և Կանուրց և-
զելուցս էլ ճարտիս թազավոր — Կրտսարակու թյունի. պարս էր անցանել բու-
նիս: Տրդատ թազավորին Պատճառայրը այստեղ կոչում է՝ Կոզուր Վե-
րակնոզնու: Վերակնոզնու բուրը նա տասնյակ անգամներ զորն է անել՝ Կեսո
նախելու Կամար թի ժարդ, որ թազավորից կարգված է թի երկրի կամ թի
զորնի վրա իրրև կասավարի: Արդ՝ երբ նա բնագիրին այստեղ վերա-
կացու է անվանում, որտեղ կարծես ստորացնում է նրա պատիվը: Եթե
Տրդատը վերակնոզնու է, ապա ո՞ր թազավորն է նրան կարգել այդ պաշտո-
նի վրա: Անու որս պատասխանն է—Քրիստոս, որովհետև Քրիստոս իսկա-
կան թազավորն է բուր զայցու թյունների, ուրեմն և կարող էր Տրդատին
նշանակել Կոզուր վերակնոզնու:

248. Բնագիրն ունի. Կանոններու թիսն ըստ իւրաքանչիւր պատճառաց

արամանութեանց և ոչ յառուկ ի մէջ շարագրեացաւ: Էմին թարգմանել է «ВОЗ СКАВАННОЕ В ЭТОЙ КНИГЕ ВЗАИМСТВОВАНО У ДРУГИХ ИСТОРИКОВ А НЕ НАМН СОЧИНЕНО». Ստեփաննէ թարգմանել է. «Այս գիրքը գրվեցա՞վ զանազան պատմագիրներէ նկարագրութիւններէ համեմատ և ոչ միայն մեզանից»: Երկու թարգմանութիւններն էլ բավարար չեն. մանավանդ որ բնաչափ ճշգրտութիւնն ըստ թարգմանել են գիրքը, ԷՄԻՆԻ: Մեր թարգմանութիւնը փոքր ինչ տարբեր է, ըստ խոստովանում ենք, Հեղինակի իսկական միտքը չէ մեզ համար:

249. ՏՆ՝Ս Մաղձ. ԼԾ. 8:

250. ՏՆ՝Ս Մաղձ. Դ. 3—6:

251. ՏՆ՝Ս Մաղձ. ԼԴ. 8—10. Խորենացին միակ Հեղինակն է, որ հազար տարի է այս անգղիկութիւնը Տրզոսս թագավորին թունավորելու մասին:

252. ՏՆ՝Ս Ծ՝. ԽԲ. 2:

253. Աղինարիում է Գր. Նաղիանդացու խոսքի վրա, զուր շատախոսութիւնն հոսանք իբրև յաղարէ գիմեն: (Խաւթ. Արմ. Արմ. II. եր. 70)

254. ՏՆ՝Ս Մաթ. ԻԳ. 35:

255. ՏՆ՝Ս Ղուկ. ԻԳ. 31:

256. Դիոնոր Միկիլիոսյն Հույն պատմագիր է, որ ապրել է Ա. դարում ԼԲ.։ Նա գրել է ընդհանուր պատմութիւն 40 գրքից բաղկացած, որոնցից առաջին հինգ գրքերն ամփոփում են զիցարանական ժամանակները մինչև Տրոյայի կործանումը: Ետընակութիւնն ամփոփում է պատմական ժամանակները մինչև 80 թվականը ն.Ք. ժամանակագրական կարգով իբրև տարեգրութիւն: Նրա աղբյուրները Հնագույն ժամանակի պատմական գրքվածքներ են, որոնք կորած են այժմ, և որոնցից նա ջաղվածքներ է առնում: Նրա այս Գտմութիւնից, որի վրա աշխատել է 30 տարի, մեզ հասել է միայն առաջին մասը, 15 գիրք: Մյուս մասերից ջաղվածքներ են հնացել ուրիշ Հեղինակների մոտ:

257. Խորենացու Գտմութիւն երբորդ գրքի Բ—ԽԲ գլուխները պարունակում են մեր պատմութիւն այն ժամանակաշրջանը, որ ավելի մանրամասն նկարագրված է Փաւստոսի պատմութիւն մեջ, որը և պետք է միշտ նկատի ունենալ երկու Հեղինակների ամփոփումները համեմատելու և փոխադարձաբար ստուգելու համար: Հիմնական մասերում երկու Հեղինակները համամայն են իրար, ըստ պարագաների և մանրամասնութիւնների մեջ աւրբրվում են: Եվ որովհետև Փաւստոսի Գտմութիւնն ավելի առաջ է գրված և Խորենացին, ըստ ամենայն հավանականութիւն, ծանոթ է այդ պատմութիւնը, շատ Հետաքրքրական է դառնում ուսումնասիրել, թե ի՞նչ պատճառներով Խորենացին այս կամ այն պարագայում զանազանվում է Փաւստոսից:

258. Հուհանու վկայարանը Հուհաննէս Մկրտչի վկայարանն է Տարուում, ժաղովրդի մեջ սուրբ Կարապետ կոչված, աշուղների երգերում՝ Մշու. Սուլթան սուրբ Կարապետ: Սա Հայաստանի առաջին եկեղեցին էր:

ու շինեց Գրեգոր Լուսավորիչը Կեսարիայից վերադառնալիս և նրա մեջ Գրեց Լուսանեա Մկրտի սուրբներից մի մարը, ինչպես պատմում է Աղա-
թանգեղոս:

259. Սղխե ժարգարեի վերաբերմամբ Խորենացին նկատի ունի այն
ուցեքը, որ երբ Սղխեն զնում էր անապարհում, մի խումբ մանր երեխաներ
չուրս եկան և ծաղրելով կանչում էին նրան. «Մ՛ւ, կնոպկ, Մ՛ւ, կնոպկ».
(Սղխեն Լուզառ էր): Սղխեն նրանց անիծեց և խնայեց անասանց չուրս
եկան երկու արջ և երեխաներից ջառանները լուսին կտորեցին: (Գ. Թաղ.
Բ. 23—25): Իսկ Կրեաների զեանին զարկվելը սես Լու. ԺԸ, 5—8:

260. Լակոր, Մծբնա Հայրապետ, նշանավոր եկեղեցական Հայրերից
մեկը, որ մասնակցեց նաև Նիկիայի առաջին տիեզերական ժողովին և վախ-
ճանկից 337 կամ 338 թվին: Նրա անունով զայսօրյան ունի մի դրվածք
«Ջղզոն» անունով, որ բովանդակում է 22 հատ կրոնական բովանդակու-
թյամբ, որ զեռ հիմնաբարզ զարի առաջին հետում ասորիքնից թարգմանված
է Հայերեն: Ներկա բանասիրությանը այս ևստերը վերադարձ է պարտիկ
Ափրասադ եպիսկոպոսին: Ս. Լակորը մեծ ժողովրդականության է վայելում
Հայերի մեջ. նրա անունով սուրբ Լակորա աղբյուր է կոչվում Մասիսի
լանջերից բխող մի աղբյուր (սկզբնապես այսպես կոչվելիս է եղել՝ այն
աղբյուրը, որ « Լակորը ըզիեցեքել է Սարաբատ սարի վրա Կարգաց աշ-
խարհում, երբ բարձրանալիս է եղել այն սարը՝ Նոյի ատաղանից մի կտոր
վայս մեծ բերելու համար: (Փայտաս, Գ. Ժ): Բայց երբ ժողովրդական
ավանդությանը Սարաբադի փոխարեն Մասիսի վրա փոխադրեց ասպանա-
կիթ լեռան պատիվը: աղբյուրն էլ նույնպես փոխադրվեց Մասիսի վրա:
Սուրբ Լակորի անունով շատ եկեղեցիներ են շինված:

261. Բնագրերը մի գեղ անորտ է — «չես միս նուազին, զոր Ի՛յունա-
կանացն կրեցին զորացն»: Ի՛մին թարգմանել է. «не противился также вос-
танию и отложению стран после похода греческого войска» (աղ. 1858
թ.), կամ «Ни же пренятствовал отнятию (у себя) стран греческими
войсками» (Բ. աղ.) Ստեփանեի թարգմանությանը իմաստի կողմից ավե-
լի հիշու է.— «Բացի մի անգամից, երբ Հարձակվեցավ Հունական զորքերի
հետ», թեև զերականորեն զի յունականացն կրեցին զորացն չի կարող նշա-
նակել Հարձակվեցավ Հունական զորքերի հետ»: Գուցե Խորենացին այստեղ
նկատի ունի այն միակ դիմադրությանը, որ Խորովը ցույց ավեց պարտից
Թազավորին Հունական զորքի օգնությամբ: (Գ. Ժ):

262. Աղեքսանդր Մակեդոնացու երեք կանգուն Հասակ ունենալը Խորե-
նացին զիտե Սուա Կալլիսթենեսից: (Արմ. Արմ. II, 761 ծանոթ.): Հա-
սարակ կանգունը Հավասար է երկայնության՝ արժուակից մինչև միջմաստի
ծայրը, որ կազմում է միջակ մարզու Հասակի մի ջառորդը: Ուրեմն
Աղեքսանդր Մակեդոնացու Հասակը Հավասար է եղել միջին մարզու Հասա-
կի երեք ջառորդին:

263. Այս խոսքից երևում է: որ Խորենացին Գուին բարը Համարում է

պարսկերեն, որ նշանակում է բլուր: Փառաստի մաս այս անգամ ստված է. ձմեռն է դաշտն Մեծամորի, ի բլուրն որ անուանեալ կալի Գուխն: Ուրեմն ըստ Փառաստի Դովին այդ բլուրի անունն է կղել, և ոչ թե Գուխն պարսկերեն ըստ է և նշանակում է բլուր: Որովհետև մասնագետները ոչ հին և ոչ նոր պարսկերենում չեն գտել Գուխն կամ նման հնչող մի այլ ըստ բլուրի նշանակութամբ, ուստի կարգադրեն, թե Կարենացին չիտի է Փառաստի խոսքերը: (Արմ. Արմ. 20):

Այս ստիժով ալիւրդ չենք համարում մեջ բերել այստեղ Նորայր Բյուզանդացու մի դիտողությանն այս հարցին վերաբերյալ. «Ճարգ և ինն իսկ գլխովին լեզն հար գտանել գիտիմ ի պարսկերեն ըստարանի, այլ գտի կեզաց բարբառոյն մէջ Գուխ, որ է հայերեն Բլուր: Հայտնի է, թե կեզ-տերենն է յազգաստեմէ Հնդկերսոպական լեզուաց ընդ սանսկրիտ, հայ, հայն, համայնցի, սլաւոն և գերմանական բարբառո: Կիտէ է գազգլի-բէն բառարանին կը գրէ ի սուուպարանութիւն Duno բառի — (Կիտէի խոսքերը ևս բերում եմ հայերեն թարգմանութամբ) — «լատիներեն dunum, հունարեն doynon, բառեր, որ նշանակում են բարձրություն և որոնք հին հնդկականերից քերվում են իբրև կելտերեն: Նրանք այժմ էլ գոյության ունեն մամանակակից կելտական լեզուներում — կիմերենում, իրլանդերենում և զայերենում «սա մեով՝ բլրակ, հոգարուր նշանակութամբ, սաս-բին բրեաններենում tun բլուր նշանակութամբ»: Նույն մտքով վիայության է բերում Նորայրը նաև Դեզորբիի և Բալլիիի բառարանից: (Տեղեկության ի գիրս Գառնության Առողման, եր. 13):

Գառնակա՞ն է արդյոք, որ հնդկահարապական մի ճյուղի մի քանի լեզուներում գոյության ունի գուն բառը հենց նույն նշանակութամբ, որ սույն է Կարենացին Գուխն: Ալիւրի համանական չէ՞ ենթադրել, որ պալլավերենն էլ, կելտերենի չույրը, ունեցել է նույն արմատը, որ սակայն պալլավերեն գրականության մեջ զործանված չէ, սակայն ծանոթ էր Կարենացուն: Արժուտական բառարանում պատահում ենք հարյուրավոր պալլավերեն բառերի, որոնք պալլավերեն գրականության մեջ չեն զործանված, բայց պալլավերեն են հայերենում իբրև փոխառությաններ: Սրանք թվին կարող է պատկանել և Գուխն բառը: Չմոռանանք, որ Կարենացին, ինչպես ըստ նշաններից երևում է, գիտեր պալլավերեն լեզուն, այնինչ իր մամանակի պարսկերենը:

264. Բնագիրն ունի ճեմեր տոնոյր կանեայն», որ գմվար հասկանալի է. իմինը թարգմանել է. «вращалась его войлочная (броня)»: Ստեփանն թարգմանել է. «նիզակի հարվածից նրա թաղիքը սաւում էր»: Մենք էլ թարգմանեցինք ենթադրաբար՝ «թաղիքը շուտ էր դալիս»: Գուցե պետք է հասկանալ այն մտքով, թե թաղիքը շուտ խիտ ու սուսազական էր, ուստի նիզակի հարվածից չէր ծակվում, այլ փոս էր ընկնում և նորից իր ձևն ստանում:

265. Այստեղ մի հակասություն կա. միու գաղտնի կողմից չի կարելի

Հակոսակորդի արշին խփել, ինչպես ցանկանում էր Վահան Ամասունին: Կարծում ենք, որ այստեղ Հակոսն ըստ ազգագրական է, փոխանակ ծածրական (Շոտրական) մեկից), ուրեմն Վահանը Քլիմաս Հեակի կողմից, նրա միու գավակից՝ Երզնկի հարված է Հասցնում նրա մերկ, շղաչազանված ծածրակին:

266. Կամարական Արլավիրը այն պատճառով է կոչված առաջին պատվաբոր անձ թագավորից Հեսո, որովհետև Կամարականները պահլավական ծագում ունենին, սերված լինելով Կարենյան Պահլավից: Հայ Արլավանիները, ինչպես Հայանի է, Արլավանիների մեծ առհասարակ երկրորդ տեղն էին զբաղում Պահլավներից Հեսո:

267. Ճորա պահպիր նույն Ճորա գուան է: Տես Ծանոթ. 201:

268. Կեսար (Caesar), Հուլիոս Կեսարի Հատուկ անունից, որ Հոստեական կայսրերի պատվանուն զարմավ և զբվում էր կայսր (imperator) բանից Հեսո, Հատուկ անունից առաջ: Հեսո թե՛ Հոստում և թե՛ Ռուլանդինում այս անունն սկսեցին կրել այն անձերը, որոնց կայսրերը նշանակում էին իրենց Հաջորդ, նաև այն բարձրաստիճան անձերը, որոնք կայսրից Հեսո երկրորդն էին տերութան մեջ և կառավարում էին երկիրը կայսրի զեկավարութան սակ:

269. Երանելի Կյուրեղը՝ Կյուրեղ Աղեքսանդրիացին է, Ելանավոր Հույն Լոգոսարական և Տասնապետ, որ Աղեքսանդրիայի պատրիարքական աթոռը զբաղեց երեսունհինգու տարի (412—444): Նա Հանդես եկավ Կ. Պոլսի պատրիարք Նեստորի դեմ, որ ուսուցանում էր, թե Քրիստոսի մարը չի կարելի կոչել Հասավածունին: Կյուրեղի ջանքով զուարթից Սփեսոսի մողովը 431-ին, որին նախագահում էր ինքը և որը զաստուարանց Նեստորին իրեն ազանդավորի: Թողել է բազմաթիվ զբվածքներ, որոնց մեջ զավանդանական տեսակետից առանձին կարևորութան ունին նրա զբվածքները Քրիստոսի մի բնութան մասին և զբվածքները նրանց դեմ, որոնք չեն զավանում մի բնութան: Նրա բարձր Հեղինակութան և անկասկածելի ուղղափառութան պատճառով նրա այս զբվածքները զինք եղան մեր նախնայաց (Հակաբաղկեդոնականների) մեռքին՝ մաքառելու զաղկեդոնականների դեմ, որոնք ստիպված էին ընդունել զաղկեդոնական զավանութանը (երկարատև կությունը): (Տես Հայոց թուղթը Կոստանդին կայսրին, Սերնոսի մաս, զլ. ԽԳ, էջ 136—137, Խալիկ կաթողիկոսի թուղթը Սերաստիայի մեարդուլիտին, Ասողկի մաս, զլ. ԻԱ, որտեղ Հանախ է Հելվում Կյուրեղը):

Կյուրեղի բազմաթիվ աշխատութուններից շատերը թարգմանված են Հայերեն ութերորդ դարում Մտեփանոս Մյունացու մեռքով. մի քանիսն՝ աղկելի առաջ, Հինգերորդ դարում: Այս թարգմանութունները մի մեծ Հասարակ ազգագրական են Կ. Պոլսում 1712 թվին Հրեղե պարագմանց՝ Հին լեքնադրով:

270. Հուլիանոս Կլավդիոս, Կոստանդինոս Մեծի եղբորորդին, ծնված 331-ին: Նա 353-ին Ելանակից կեսար, 360-ին զորգի կողմից ընտրվեց

կայր: Նա 361-ին ամբողջ կայսրութիւնը միացրեց իր միանձնան իշխանութիւն տակ: 363-ին սպանօվեց պարսից զեմ մզած պատերազմի ժամանակ: Դաստիարակված լինելով անապատականների ողով՝ նա զլվածք զուր զեղի այդպիսի կյանքը և սկսեց հարածել զքրիստոնէութիւնը, և շուտ էր անում վերականգնել Հին Հնթանոսական կրօնը, բայց իզուր: Նա կնքված է Ուրացոյ անուանով և նրա անունը մինչև այսօր զեռ կնքանի է հայ ժողովրդի մէջ, որ զորք է անում զյար Հուլիանոս անունը, նշանակելու համար խորգախ, խորամանկ մարդկանց:

271. Բնադրում այրմամ զնա ընդզեմ Պարսից իրավունքն զինեցին՝ կտականելի խոսք: Էմինը թարգմանել է. «Когда правосудие (Вожно) вооружило его против Персов»: Մտեփանեն՝ ևս երբ իրավունքները զինեցին նրան պարսիկների դեմ: Մեզ թվում է, թե զիրավունքն զինեցին խոսքը ազավազված է:

272. Ուստ անուանով աստվածութիւն հայանի լէ: Էմինը (Մտե. 381) հավանական ենթադրութիւն է անում, թե աս ազավազութիւն է հունական «Արես» բառի, այսինքն պատերազմի աստուծու: Այս ազավազութիւնը կարող է հետևանք լինել հայ ժողովրդի արտասանութիւն: Համեմատել՝ Արխտաղիս-Ռասակիս:

273. «Մազզեղանց քաջ», Մազզեղն իրանական բառ է. զենդերեն մազ. դա-յանա, պահլավերեն՝ մազզա-յասա, մազզեղն հայն, և նշանակում է Մազզին (Արամազդին) պաշտող, այսինքն զբազաշտական կրօնին հետևող Ուրեմն Եագուհի արագուսի մէջ «Մազզեղանց քաջը» նշանակում է զբազաշտականների (կամ ինչպէս մեզք կասեինք՝ համասոցյալների, ուղղափառների) մէջ քաջը: Մեր Հին մասնագիտները ևս հաճախ զորք են անում Մազզեղն, Դենի Մազզեղն (զուտ պահլավերեն), մազզեղական հայն: Լյուբլման, Արմատ. բառարան:

274. Սեղեկիտ—Հուզայի վերջին թագավորը, որին նշանակել էր Նարուզդանոսը 597 թ. Ն.Ք.: Նա մասնեց ազգասմբել Նարուզդանոսորից և բարեխական լուծը թոթափել: Բայց հողթվեց, բռնվեց և կուրացվեց և մնում բանասում: Նրա հետ միասին վերջացավ և Հուզայի թագավորութիւնը: Սեղեկիտային Խորենացին հիշում է նաև Ողբի մէջ:

275. Աքիլիսը Հոմերոսի Իլիականի զլիտալոր հերոսն է, անհնաբաշխ Տրոյան պաշտպանը հույն զորականների մէջ, որ և սպանեց Լեկտորին, Պրիստոսի մեծ սրբուն, որ արոյացոց ամենաստեղ կովորն էր և հույների սարսափը: Թերսիտեսը նույն Իլիականի մէջ հիշված մի հասարակ զիտալոր էր, որ համարձակութիւն ունեցավ թագավորներին և ավազներին քննադատել, որի պատճառով Ողիտեսը նրան կծու խոսքերով նախատեց ու ծնեց, Լոմերոսը, ինքն էլ ազնվազեական դասակարգին համակրող, այս միակ զեմակրարին, Թերսիտեսին, զուրս է բերել ծաղրելի և աղեղ արտաքննով:

276. Բորը (Лорга) աստիկ վարակիչ և անբուժելի հիվանդութիւն է. ուստի հնաց ի վեր ամեն սեղ բորտաներին հաշմուճ էին բնակութիւններ:

բից հետո, որպէսզի տողջներին շմբարկեն: Բարեկարգ պետութիւնները հասուկ ուրիանացներ էին լինում, որոնց մէջ ժողովում ու փակում էին ուրուկներին (բորտաներին), այնպէս որ ուրիշ ժարդկանց հետ չփում լուսնեան: Նրանց անհրաժեշտ ուտելիքը և այլ պիտուութիւնները լինումսէ մի փոքր բացվածքից ներս էին դրում:— Շորենք բառով այսպէս պետք է հասկանալ Մովսէսական օրենքը (Ղևա. ԺԳ), որ բորտաներին պիտի էր հանալում, պատվիրում էր բանակից զուրս և առանձին պահել և շրթերն այրել:— Բնապարտ զրգած է. Վարդանայն զնոս հարկամ, բացէ ի բաց: Թարգմանիներն այս երկու բառը բաց են թողնում, այնինչ նրանք կարևորութիւն ունեն, որոնք զույց են ապիս, քն ներսս կաթողիկոսը պարտադիր էր դարձրել զբանց խմածելը (Վարդանայն), բայց զգուշութիւն համար պատվիրում էր կերակուր բերողներին լծտանալ բորտաներին, այլ բացն իրաց, այսինքն հեռից առ նրանց պիտութիւնները:

277. Տե՛ս. Մտաթ. է, 2:

278. Բնապարտ զրգած է. ը՛ լերինգ Մաղկաց զպարկացիք չրոյ՝, որ մեծք Թարգմանեցինք՝ անկառատ և չբաղկառ տեղում, ինչպէս ժողովորակութիւնները են և ուրիշները: Այլիան (Այրարատ, էջ 518) պարկացիք անձանթ բառը համարում է հասուկ անուն, Արտանիի վտակներից մեկի անունը: Նույն տեղում Այլիանը Մաղկաց լեռը զնում է Մաղկեան գաղտնութիւն, որ հակառակ է զուրս զայն Կարենայան, որովհետև Մաղկեան գաղտնութիւն էր Այրարատյան նահանգում, այն ինչ Գնելը Արշակի հրամանով, ինչպէս զիչ վերը գաղտնութիւն է, Այրարատյան նահանգից հեռացել էր Ալիովիս և Արտանի գաղտնները, այսինքն Վասպուրական, ուրեմն և այնպէս պետք է գաղտնիք Մաղկաց լեռը: Գնելի ժարձինն էլ, սպանվելուց հետո, իջնցնում են Ալիովիսի դաշտը:

279. Վիյանքի գեղի մեջ՝, այսինքն հաղորդութիւն բարձրի մեջ՝ ձևառջին կին՝ կուլում է Ոլիմպիական՝ ըստ ամպուրիան Արշակի կամանց մեջ, այսինքն տիկնութիւն, ինչպէս անձիջակա հարում է Կարենային:

280. Վեթացներով կրել՝, Բթաց, զբարբ որթ, հարկավոր է եղել՝ ասուղարանելու համար փրկված երեխաներից զայսցած ամանը՝ Որթք ասուղով: Բայց ամբիւր հեռազգրական է այն հանգամանքը, որ հուսարեանում շոտոց բառը, որ ընդհանրապէս նշանակում է զթոց, ունի նաև մի հասուկ նշանակութիւն— զամբոյղ. որի մեջ զնում էին ընկեցիկ երեխաներին. (Bailly, ՎՊՊՊ, I, 3):

281. Մյուսայաց տուճը բնաջինջ անել ապու պատճառն այն էր, որ Տիգրանակերտի հայ զորքի պետը և Մալուհին զիմադրողը Անտիոքն էր (ըստ Փավստոսի՝ Անդակի), Արշակի տները, Մյուսայաց իշխանը:

282. Լեղիմիկը նկատի ունի Ազաթանգեղոսի խոսքը— զարծարմեն ի տուրնլենէ ի զիչիք և ի զիչիքոյ ի աիւ, փոխարէն անկեալ փոխարենին: Եույց է ամել նորայր Բյուզանդացին: (Տե՛ս ՎՊՊՊ, 1898 թ. № 217):

283. Վաղենտինիան փլարիան (Valentinianus Flavius) կայսր, զորք

կազմէց կայսր ընտրվեց 364 թվին, ժեռով 375-ին: Նրան Հաջորդեց կա-
լայրը, Վալենս (Valens), որ նույն 364-ից սկսած կայսր Հեռ կառավար-
ւում էր պետութիւնը, իսկ նրա մահից Հեռո միակնձան կառավարեց:
Գրեթե բոլոր ժամանակ նա պտտերազմ էր մղում պարսիկներէ զեմ, բայց
խուշոր պարտութիւն կրեց Գոթներէ զեմ պտտերազմում և փախուտի մա-
մանակ մեռավ: Վալենս Աբիսոսի վարդապետութիւն Հեռեղը էր և սրանով
է բացարձակ մեծն Ներսեսի՝ Աբղահ թողալորի պտազմաւորի՝ ազարը,
Թեղեա մանրամանութիւնները ստորեր են պտաձում Փալտոսը և Կորե-
նացին:

284. Ոստանի մասին սեռ ծանօթ. 84:

285. Եղիաշի և Եղիսեի մասին սեռ Գ. Թաղ. Ժէ, 16, Գ. Թաղ. Թ. 5:

286. Իլիու, լիակատար մեռով՝ Իլիուպոլիս (Հուսարեն Դիստոլե
Հելիոպոլիս), աշխնըն արեգակի զաղաք: Այս անուանով Հայանի են երկու
ամենահին զաղաքներ, սրանցից մեկը զանվում էր ներքին Եղիպոսում,
Կահիրեից Հարավ, իսկ մյուսը, սրի մասին այստեղ խոսվում է, զանվում
էր Ասորիքում, երկու Լիբանոսներէ (Ալիբանոս) միջև, կղեսուրում, որ
մի ժամանակ շին և վաճառաւա զաղաք էր, բայց ներկայումս աննշան
փոքրիկ զաղաք է և կոչվում է Բասլիք: Ավերակներն այստեղ երեք խո-
վից են բաղկացած — ստորին՝ ստորերկրյա խովը կազմում է Հիմը. մի-
ջին խովը պարունակում է Արեգակի սանարի ավերակները, իսկ վերին
խովը Արարացիներէ շինած. բերդն է: Ստորին խովը շինված է ամենահին
ժամանակներում, ե՞րբ և ս՞ակից—Հայանի չէ: Սա մի կիկլոպսան շինութիւն
է — սալահատակ Հովայական մարմարյա կամ Հասարակ զարի սալած բե-
կորներէց: Սրանցից երեքը վիթխարի՝ մեծութիւն սենն — 19 մետր եր-
կայնութիւն, 4 մետր լայնք և 4 մետր բարձրութիւն — ավելի զան 300
խորանարդ մետր միակուսր զար: Այս երեք վիթխարի զարերի պտանաւով
է, որ այս ստեղը կոչվել է Երեքբարյան:

287. Մակեդոնը Կոստանդնուպոլիսի պտարիարք էր, որ 360 թվին զա-
հաղարկ եղավ ոչ այնչաձն զամանարանական սխալ վարդապետութիւն պտա-
նաւով, սրչաձն ինքնազուտի զործողութիւններէ և Հակասակորդներէ սոս-
խութիւն պտանաւով: Ս. Հաղու զեմ վարդապետութիւնը, որ Կորենացին
մեջ է բերում, նրան չի պտականում, այլ նրա Հեռեղներին, սրանց նրա
անուանով կոչվեցին մակեդոնակներ կամ Հոպեմարաներ: Կոստանդնուպոլիսի
եկեղեցական մողովը, որ կոչվեց երկրորդ արեգակնական մողով, զուստովեց
381-ին և նզովեց Հոպեմարտութիւն վարդապետութիւնը Մակեդոնի մահից
Հետո: Այս ժամանակ մեռած էր նաև մեծն Ներսես կաթողիկոսը:

288. Անհուշ բերդի և բանտի տեղը սրաշ Հայանի չէ, Հավանորեն
զանվում էր Կուստոսանում (Կուզիստանում): Փալտոսը Հանախ Հիշում է
այս բանար՝ Անզճը, Անզճըն անուանով, կցելով իրրև բացարտութիւն
զոր անյուշ անուանեցն: Հյուսիսանի կարծիքով Անզճըն անունն սաւով է
եկել Անզիթիչ զաղաքի անունից, որ ներկայումս կոչվում է Գիթիու: և
զանվում է Կուզիստանում: Այս բերդում բանարկութիւն զաւաղարտում

էին անհետանք անցաժողովներին ճշմոջնեպես, ցմաւ, Պատի էր ենթարկում այն մարդը, որ կամարմակվեր պարսից թագաւորին հիւնցնել որին մեկին, որ բանտարկված էր լինում այստեղ: Նա (բանտարկվածը) մտածում էր ճոռացութեան, այս իսկ պատճառով օտարազգի անգլիակաները այս բերդը կաշում են ճոռացութեան բերդ:

280. Մովսէս, իսրայէլացիների առաջին թագաւորը, որ ժի պատերազմի ժամանակ, թշնամիների մեղքը լընկնելու կամար իր սրով անհետացանութեան գործից, մոտ 1058 թ. Ն.Ք.: Նրան հաջորդեց Դավիթը:

290. Այսինքն զբաղաւտական կրօնին: Տես Ծանօթ. 278.

201. «Սոդիսկոպոսներին հարկերի պատճառանքով կապում ուղարկում էր Պարսից երկիրը»: Այստեղ է հասկանալ այն մտքով, թէ կոդիսկոպոսներն իրենց վրա զբաղում հարկերը չէին վճարում. նրանք այս ժամանակ հարկերից ազատ դատակարգ էին կազմում.— այլ որովհետեւ իրենց թեմերում պետական հարկերը չէին վճարում: Եսա վկայութիւններ կան, որ ժողովրդից պետական հարկերը դանձելու պարտականութիւնը զբաղում էր կաթոլիկոսների վրա, որոնք էլ հարկերը բաշխում էին թեմերի վրա և գանձումը անմեղաւ կոդիսկոպոսներին (թեմերի առաջնորդներին). վերջիններս էլ հաճանքին իրենց թեմի վրա ընկած հարկը բաշխում էին քաղաքների և գյուղերի վրա և գանձումը անմեղաւ քահանաներին:

202. Մարտակառ հոռոտրեն բառ է, ΣΤΡΑΤΙΤΑΙΕΣ, և նշանակում է զորքի հրամանատար, համանիշ սպարապետ և զորավար բանակին:

203. Դրանիկ բառը միայն այստեղ է պատահում մեր հին մտանկագրութեան մեջ, ուստի և զովար է որոշել նրա երկու նշանակութիւնը: Մտաւում է գունակ բոսից, թագաւորի պալատի՝ արքունիքի նշանակութեամբ, ուրեմն կարող է նշանակել պալատական սպասավոր, պալատական պաշտոնյալ: Կա գործածված զգրանն մարդիկ խոսքը, որ հաճանքին հույն նշանակութեան ունի: Հայկ. բառարանը բացատրում է, ըստ կայ առ գրանն: Արժատ. բառարանը թարգմանում է պալատական իմինը (ծանօթ. 415) նկատի առնելով, որ այստեղ խոսքը զորքի մասին է և ոչ պալատական պաշտոնյաների, զբանիկ բառը թարգմանել է гвардия, այսինքն թիկնապահ զորք:

204. Մտեփոսների թարգմանութիւնն այստեղ երկու լին—«Վերայինները մեր չենձան, այնինչ միավոր էին պարսից պատանիները, որոնք այս պատճառով չէին կարողանում պարսից ճակատի մեջ մտնել պատարագիւն:— Երկու թարգմանիչներն էլ բնազդի «Եի ցուրտ յերկիր ընկնելուն խոսքը թարգմանել են— իմին՝ «ХОЛОДНЫМИ ТРУПАМИ БРОСАЛИ ИХ НА ЗЕМЛЮ», Մտեփոսեն զնոցա ցուրտ դիակները դեմին էին ձուլում: Բայց նոր սղոնված մարդու դիակը ցուրտ չի լինում: Եթէ ցուրտը բառն այստեղ ցրել բայից անանցված մէ չէ՝ ցերեուցան նշանակութեամբ, ապա պետք է հասկանալ իրրի անշնչացած:

205. «Սիսաւում գէտը»: Մի քանի մեղադիրներ ունեն զանխալոս գէտը, որ սիսաւ է: Նորայր Ռուզանդային ցուրց է ավել ուղիւ մեղ— անխալում գէտը: Խալում նշանակում է անասունի գանգ. դեպ զլիւի երկար մազերն են.

վարանք: Աւրեմն անխաղած զեւջ նշանակում է մազեր առանց զլիք սկզբա-
սակի, մազերի փնջեր: Ըստ այսմ Կարենացու նկարագրությամբ՝ Համայն
չարքի ըլլաւ և կաշայ պահպանակներէ վրա իբրև նշաններ կոչցում էին մազի
փնջեր, որոնք քամաց ծածանվում էին: Ըման զարգ ներշնչութեամ ևլ որոշ
զինվարական աստիճանավորներ կրում են իբրև սաղմութաների վրա:

296. Վիշապները Համեական պատերազմական զքաշակներ էին, որոնց
վրա վիշապներ էին հարկնված:

297. Անկարգության խառնելացիներէ պատերազմներէ վրա ամազեկացի-
ների հետ, որի ժամանակ Մովսես բարձրացաւ մի բլուրի վրա և բազկատարած
ազոթում էր: Սրբ նա մեռնէրը բարձր պահած էր լինում, Հաշուությանն
խառնելացիներէ կողմն էր լինում, իսկ երբ, Հոգնելուց, մեռներն իջնում
էր, Հաշուությանն անցնում էր ամազեկացոց կողմը: Այս տեսնելով՝ Ահա-
րան և Ովբ մասն նրա թևերի սակ և ննչակ եղան, որպէսքի մեռնէրը միշ-
տաբար մասն, մինչև որ ամազեկացիները կատարյալ պարտության կընցին:
(Նվթ. փէ, 8—12): Այստեղ Մեծն Ներսեսը Մովսեսի գերն է կատարում,
իսկ նոր ամազեկը պարտիկներն են, Հայերի և զքրիստոնէության թշնամիները:

298. Ղեկերը լեզուներն են:

299. Գազ թաղավորը զուր է մեղադրվում Փաշտասից, Կարենացուց
հետագա պատմիչներից իբրև Ներսես Մեծին թաւաւորոց: Նոր հեղինակներ-
(Գարագաշյան, Գ. 146) այս բանը չեն ընդունում, Ներսես Մեծը վարկանակից
արյունաքամ լինելուց, թուրքի մէջ մի մեծ երակ պատուվելով, ինչպես
հաւաքի պատանում է թուրքաւորներին: (Ճաշկերութիւն աստա գրիթով
զուցե արաղացրեց այս մաշը): Նա ինքը գիտեր իր հիվանդությունը և
արյունահոսության պատճառը, ուստի մերժեց ընդունել աստաւորված զեղ-
թափները, որովհետև գիտեր, որ թաւաւորված չէ: Թաւաւորելու ավան-
դությունը կամ արդյունք է հոգևորական դասի թշնամության Գաղի զեմ,
կամ ազիսության:

300. Ինչպես Ազոթանդեզու պատմում է, Գրիգոր Կառավորիչը եղիսկո-
պոսական մեռնադրության սասայով Կեսարիայի Ղևոնդիոս արքեպիսկոպո-
սից: Այն թղթում, որ այս մեռնադրության ասթիվ Ղևոնդիոսը գրեց Տրդա-
տին, իմիջիայլոց հաստատան պայման (կամ պահանջ) է գրվում, որ այսու-
հետև Հայաստանի ջահանայություններն անշարժաբար իրենց մեռնադրությանն
ստանան Կեսարիայի աթոռից: (Ազոթ. ձՅԶ): (Շատ նշանակալից է, որ այս
պայմանը չկա Ազոթանդեզուի արարական խճաղարության մէջ): Այս պայ-
մանը կիրառվում էր բոլոր ժամանակ: Առաջին անգամ Մահակ (Մահակ)
կաթողիկոսի մասին հիշվում է, թե Գաղը նրան Ներսեսի փոխարեն կաթո-
ղիկոս նշանակեց ասանց Կեսարիայում մեռնադրվելու, ուրիշ խոսքով՝ Գաղը
Հայոց եկեղեցին հանց Կեսարիայի սասորադրության վիճակից, զարժեց
ինձնադրուի եկեղեցի. մի կարևոր ակՓորձ, որ պապայում մեծ նշանակու-
թյան ունեցաւ մեր եկեղեցական, այլ և թաղաքական պատմության մեջ-
Փաշտասը Հուսիկ է կալում այս կաթողիկոսին և ավելացնում է, թե Կե-

արքայի հարստեանը ժողով դուստրեց, ինքս բողոք դրեց Պապին այս նարամուսնութեան պատճառով, և վեհեց, որ այդպիսի կաթողիկոսները, որոնք Կեսախայից մեծապարսթյուն լին ստանա, իրաջանք չունենան եպիսկոպոսներ մեծապարսթյուն, և այնուհետև Հայոց աշխարհից զիմում էին Կեսաքիա մեծապարսթյուն ստանալու համար: Եթե այս վերջին տեղեկութեանն ստուշը է, ապա պետք է, սակ, որ զա կարնտու ժամանակաժող կարգ դարձով, և շուտով Հայոց կաթողիկոսները հոգևոր ծայրագույն իշխանութեան ստացան, իմիջխայոց՝ և եպիսկոպոսներ մեծապարսթյուն:

301. Բնապարսթ զրգամ է Էմ Պիստաշ, հուսարներ հոգնակի Հայցական հոլովի վերջավորութեամբ: Պիստան հին քաղաք էր Հուսաստանի էլիստա նահանգում: Իսկ Արեղ քաղաքի մասին այինչ լինք կարող սակ: Մեղ Հայանի (սեկ'ս ծան. 258) երկու Հեկիսոպոլիսներից, այսինքն Արեղակի քաղաքների, ոչ մեկը չի կարող լինել, իսկ բուն Հուսաստանում այս անունով քաղաք մեղ Հայանի չէ:

302. Ղանկվտանները՝ Լանգարաղները կամ Լոնգարաղներն են (—երկայնամորտուներ), Սվեզների մի փոքրաթիվ հյուսիս զերմանական ծագումից, որոնք մեղ Թվականութեան Ա. դարում աղբում էին էլբասի մախ արին. այստեղից Երանք հնազհետև առաքնիցեցին զեպի Դուսայ, Ալոյան լեաներն անցան, նովանցին Հյուսիսային և միջին Իտալիան, բայց իրենք էլ հնազհետև մուլլիցին տեղական ուսմանական ազգարնակութեան հետ, և ութերորդ դարից այս կողմը Երանք անունն այլ ևս չի հիշվում: Երանք անունն է հրում այժմ Իտալիայի մի ընդարձակ նահանգը հյուսիսում—Լոմբարդիոս:

303. Քիսնես լակոնացի ըմբիլին, որ 22 կանդուն ժողք (ոսայուն, ցառհում) ուներ, հիշում է Եվսերիոսը ժամանակագրութեան մեջ: (Արմ. Արմ. II, 103 ծանոթ.):

304. Սկամանգրոս փոքր, բայց լայն ու խոր զեա է Թրակիայում, որ Տրոյայից հարավ դաշտով հասելով Թափվում է Հելլեսպոնտոս, կոչվում է նաև Քաանթոս (հուն. Ξανθός զեղին) զեղնագույն ջրերի պատճառով: Այժմ կոչվում է Ժենախի: Այս զեաի վրայով Թոսով Արիլիս ըստ Հոմերոսի (Իլիական, իգ) և Այս տեղեկութեանն էլ Կորնեացին անում է Սուս Կալլիսթենեսից: (Արմ. Արմ. II, 109):

305. Հայանի չէ, Թե իսկապես ո՛ր կղզին է Թուլիսը: Ըստ Երբակացու այխարհացույցի՝ կարող է լինել Անգլիայի հյուսիսակողմում եղած կղզիներից մեկը:

306. Մեղուանոն այժմյան Միլանն է Իտալիայում:

307. Ստեփանեն (ծանոթ. 670) ասում է, Թե այս հեղինակը, որի վրա ակնարկում է Կորնեացին՝ Վենզոսն է, Ծ. դարի եկեղեցական մասննապիրը, (տվելի Երչա՝ Դ. դարի վերջերի), բայց Նեղոսից նա համապատասխան ցիտատ չի բերում: Նեղոսի խրատներից հայերեն Թարգմանված հասմանները ազգազրգամ են վենետիկում 1855-ին: Ստեփանեն հիշում է այս խրատների

տաշին տպագրութիւնը Գ. Պալում 1820 թվին: Այս տպագրութիւնը
Չարրհանալլանի Մասնատպագրութիւն մեջ չի հիշատակվում:

308. Գազաւոնը Կաթարականների ցեղից՝ Պարթև Ծաղուճից լինելով,
Հայաստանում առաինեով առաջին անձն էր հանաւելած թաղափորից հաս
(տ՛ւ՛ս Ժան. 206): Խորովը նրա ցույց տված հալածարարութիւնը վարձարե-
լու նպատակով կամենում է է՛լ ավելի բարձրացնել նրա առաւելանը, ուստի
խոստանում է նրան պատվել ոչ ըստ հին Հայրենական Ծաղման, (այսինքն՝
Էրբե Պահլավ-Կաթարական), այլ մար կողմից, որ Արշակունի էր, նրան
ևս Արշակունի գրեւ:

309. Սպանոն հուանքին բռն է, ստոճնոց, որ նշանակում է փութալում,
զորունյա, նախանձաւուչ: Այս անունը կրում է Բյուզանդիայում մի ա-
ռանձին կրոնափորական կարգ, որի անդամներն ուխտում էին տնդալար ա-
ղաթել, աղքատ աղբել և գրգեղով զբաղվել: Նրանք կալվում էին նաև անու-
միտ (՛ու՛ն. Ժուլիպոց), այսինքն անքուն, տքնու:

310. Ո՛ւ՛յ Սաւակիին և ոչ էլ... նախարարներից որևէ մեկին չխախտեց
իրենց պատիվներից:— այսպես ու՛նի Խորենացու մեապղբների մի խումբը
(Ա.), որին հետևել են քննական Հրատարակութիւն խմբագրողները: Մյուս
երկու խմբերը (Տ. Խ.) ընդհակառակն ունեն.— Ո՛ւ՛յ Սաւակիին և ոչ էլ...
նախարարներից որևէ մեկին թողեց, այլ խախտեց իրենց պատիվներից: Այսպես
են բոլոր տպագրութիւնները բացի Քննականից: Մենք ուղիղ
մեք համարում Տ. Խ. խմբերի ընթերցվածը: Գազաւոնին և Կաթարական-
ներին դահից ու կալվածներից զրկելը հենց նույն դիւրում հիշված է: Իսկ
ս. Սաւակիի գաւընկեց լինելուն տպացույց է ուղբը, որտեղ տված է. «Վրա-
նի՛ տառաջնայ և երկրորդի՛ փոփոխմանն», որով ակնարկում է ս. Սաւակիի
երկու անգամ գաւընկեց լինելը: Եթե ս. Սաւակին այս ժամանակ գաւընկեց
եղած չլիներ, անհասկանալի կ՛մտար ողբի մեջ հիշատակված երկու անգամ
գաւընկեցութիւնը: Ուստի պետք է հետևենք, թե Արատչիքը ս. Սաւակին
էլ իրոք գաւընկեց արավ: Բայց նա անմաթ Տիտոն գնալով՝ շնորհով իր
բարձր արժանական Ծաղման և կորովամտութիւն՝ հաջողեցրեց ոչ միայն իր
փեսայի՝ Համազասպանի սպարապետութիւնը, այլ և Կաթարականների
վերադարձնել զրալված կալվածքներն ու նախարարական գաւը, թեպէտ ա-
վելի սառ պատիւների: Նույնպես Հաջողեցրեց իր վերահաստատութիւնը
կաթողիկոսական աթոռի վրա Արատչիքի հալածութիւնը: Այս վերջին
կետը լուսութիւն է առլիս այստեղ Խորենացին, բայց, ինչպէս տեսնեք, ողբի
մեջ հիշում է: Այս հիման վրա մենք այս տեղը թարգմանեցինք նախկին
տպագրութիւնների համաձայն:

311. Էմիլը (Ժան. 445) խոստովանում է, թե այս հասկամի իմաստը լավ
չի կարողացել հասկանալ և թարգմանել է ենթադրաբար, առանց երաշխավոր
լինելու հշտութիւն: Պատճառոր լեզուն այստեղ հիբրայի մութն է, բայց ի-
մաստը հասկանալի է: Ըստ Խորենացու՝ պարսից արքունիքում հետևյալ
կարգն էր աիբում: Երբ նոր թաղափոր էր նստում, գանձարանում եղած

բուրբ գրամները փոխում էին, նոր թաղավորի անունով գրած կոխում։ Երկամսեան ժառանգները սակայն չէին ոչնչացնում, այլ նոր թաղավորի գրերում կատարված փոփոխութիւնները կամ կարգադրութիւնները մուծում էին նրանց մէջ իբրև ուղղում կամ հավելում նոր թաղավորի անունով, մինչև որ նոր աշխարհագիր կազմվեր, որի ժամանակ այդ փոփոխված ու լրացրած ժառանգներն ի նորս ժառանգ գրվում էին նոր թաղավորի անունով։ Աշխարհը կարճ ժամանակ (4 տարի) թաղավորելով ժամանակ շունչացավ նոր աշխարհագիր անելու և ժառանգներն իր անունով փոխել ստուշու, այլ նրա կարգադրութիւնները Համազասպի և ուրիշների մասին մնացին գրված Հին ժառանգներում՝ նոր թաղավորի անունով։

312. Մեծն Հովհաննէս՝ Հոհան Ոսկերեքանն է, որի աշտոյը Բյուզանդիայի ժայռաքաղաքում ահագին վրդովմունք և փոշովբրդական հուզմունք ստալացրեց։

313. Հայկական բանասիրութիւնը երկար ժամանակ զբաղվել է Վանի-էլյան նշանադիրների հարցով։ Տիրում էր ընդհանուր համոզմունք, թէ գրանք վաղձի հայերեն գրեր են եղել, որոնք երկար ժամանակ մնացած են եղել սուսանց գործածութիւն, և երբ նորից նրան են կից, նկատվել է, որ նրանց մէջ պակասում են գրեր՝ հայ լեզվի այդ ժամանակվա հնչյունները լինոյին արտահայտելու համար։ Կարծում էին ընդհանուր, որ Մեսրոպը ոչ թէ նոր ինքնուրույն այբուբեն է ստեղծել, այլ լրացրել կամ կատարելագործել է այդ Դանիէլյան նշանադիրները։ Եվ զանազան բանասերներ զանազան ենթադրութիւններ էին անում այս նշանադիրների թվի և Մեսրոպի լրացրած գրերի մասին (տես իս. Հարութիւնյան «Հայոց գրերը», Թիֆլիս, 1892 թ.)։ Այս սխալ կարծիքը հետզհետե հերքվեց և այժմ վերջնականապէս դեն է գցված շնորհիվ Հր. Անտոյանի «Հայոց գրերը» հետազոտութիւն (Վիեննա, 1928 թ.), որտեղ ամենայն մանրամասնութիւններ բերված են բուրբ եզան կարծիքները և հերքված են և բերված է Մեսրոպյան այբուբենի իսկական պատմութիւնը, ամեն ճի գրի հնչյունի և մեկ մասին ուսանձին գիտադրութիւններով։

314. Գրերի դրուսի մտնեալ Կոչիւնի մաս մուծ է և դժուար է հասկանալ, թէ ի՞նչ է ուղում անել.— ճիշտ (այսինքն Մեսրոպ Մաշտոցին) պարզելէր իսկ վիճակի յամենաշնորհուն աստուծոյ հայրական լավուն քննալ, քննուցա նորոգ և սքանչելի սուրբ աշտոն իւրով, նշանադիրս հայերէն լեզուին։ Կորննացին այս մտնեալ շատ պարզ և կենդանի է նկարագրում։ Երկու հեղինակն էլ հիշում են սուրբ զալը և շերկնային շնորհը, ուրեմն մեք գրերի դրուսը համարում են հրաշքի հետևանք։ Թվում է, թէ ու Մեսրոպն էլ այսպէս էր հավատացած։ Իհարկե՛, ոչ ճի հրաշք սեղի չի ունեցել, այլ մեք գրերի դրուսը հետևանք է Մեսրոպի երկարատե, ստիպան աշխատանքների, իսկ Կորննացու նկարագրած տեսիլը լսել ճի տեսարանական սեփելք է։

Դեռ Հայաստանում, Դանիէլյան նշանադիրները կատարելագործելու վրա

այլապէս, Մեքսիկոյն թվում էր թէ մի ասանձին զժամարության լիա մի-
գանի գրեք ամբաստանէ այդ նշանագիրներէ մեջ և Հարցը կ'ըսեմք (1)։ Միայն
երբ նա միջամուխ եղավ այս գործին, առաջին անգամ երևան եկավ մեզը մյու-
սից բարձր ու զժամար Հարցեր, որոնց լուծելու համար նա երկու տարէ աշ-
խատեց ասանց արդյունավոր հետեանքի և ստիպման եղավ զիմեջ նախ Գա-
նիւնին, ապա Ասորիք՝ զանազան զիմեականներէ, հուսալով թէ նրանց օգնու-
թյամբ ու խորհրդով կ'արագանա կենսա Հարցերը լուծել։ Այստեղ էլ նրա
հույսներն իջերն ելան։ Ոչ ոք չկարողացավ և չէր էլ կարող լուծել այն
զժամարությանները, որոնց հանդիպել էր Մեքսիկոյ, մտնովանդ որ նրանք հայ
չէին, Հայերն չգիտեին։ Պէտք էր արժատական միջոցի գիտել, ուսումնասի-
րել հայ լեզվի ֆունդամենտ, հաւարներէ հետ բազմապատկով, և այս ուսումնա-
սիրության վրա հիմնել իր Հարիւնէից այրուրենը։

Մի թեթև հասկացողության տալու համար այն զժամարությաններէ մա-
տին, որոնք մտառեց էին Մեքսիկոյ տառ, բերենք մի քանիք։—

Հայաստանում կային բարբառներ՝ իրենց հասուկ արտասանությամբ։
Մեքսիկոյը ծանօթ էր զանն Տարածի, Այրաբաթի, Գաղթնի և Սյունիքի բար-
բառներին։ Հարց էր ծագում — այս բարբառներից ո՞րը համարել հիմնական
և ընդհանուր սղզային և նրա համար հարինել գրեր։ Պէտք էր արդյո՞ւ
մյուս բարբառների հասուկ հնչյունների համար, որոնք հիմնականում լի-
ցին՝ հարինել գրեր կամ զանն ասանձին նշաններ։ Պէտք էր արդյո՞ւ մա-
նավոր հնչյունները գրերով արտահայտել հաւարներէ նման, թէ՞ զուցէ վերին
գրով նշաններով, ինչպէս սասերենում։ Պէտք էր ալից մախ գրել
սասերենի նման, թէ՞ մախից ալ՝ ինչպէս հաւարենում։ Ո՞ր լեզվի այրու-
րենը պէտք էր վերցնել իրեն զաղափար՝ կամ օրինակ։ Հաւարենը թէ սա-
սերենը։ Տուարի անուններն ու մեկը պէտք էր վերցնել հաւարենից կամ սա-
սերենից, թէ՞ ինքուրույն անուն ու մե ասլ։ Հաւարենն ու սասերենը
ունեն երկայն ու կարն մախափորներ, արդյո՞ւ հայերենն էլ ունի, և ի՞նչ
կերպ պէտք է արտահայտել երկայնն ու կարնը։ Ի՞նչպէս զատարել այն
գրերը, որոնք լիան հաւարենում, արդյո՞ւ հաւարենին համապատասխանող
գրերից հետո՞ (ինչպէս վրացերենում, սլավոներենում), թէ ցրվել մյուս աս-
անքի մեջ և ի՞նչ կարգով։

1) Չ. Փարպեցին, որ շատ այլալուծ է իր արդյո՞ւր կորչուած պատմու-
թյանը գրերի դասակարգման, հետևյալ խոսքերն է զնում Սահակ կաթողի-
կոսի բերանը՝ երբ Մեքսիկոյը նրան հայտնում է իր սրտի բազմաբար սղզա-
յին այրուրեն ստեղծելու մասին։ Չորացի՛ր և պինդ կաց, վերցրու զուս-
աններից մի քանի օգնականներ, որոնք նա կ'նշանակեմ, և որտեղ որ զժամար-
ության հանդիպեցից հնչյունները կարգելու, բերմ'ց ինձ մտա, նա կուղղեմ,
արովհետև ինչ որ զու փնտսում ես, շատ հեշտ բան է։ Արդյո՞ւ Սահակ
կաթողիկոսն է կղել այսչափ անուղյակ, որ այս խոսքերն ասել է, թէ, որ
ավելի համարական է, Փարպեցին է, որ այս խոսքերը վերագրել է նրան.
այս իրողությանն այն է, որ մի լեզվի համար այրուրեն ստեղծելը հեշտ
այն էր համարում։

Սրանց ընդհանուր հարցեր էին: Գալիս էին ապա մի շարք մասնավոր
 և ավելի զմօար հարցեր: Չախները գրում էին (առաջ, աւ. պե՞տք էր
 հայերեն ևս նույնպէս գրել իսկովք, ախ, թե՞ հարկավոր է հասուկ գիր
 յ) սակզծել (յսկովք, այս): Հույները «Ն» հնչյունն արտահայտելու գիր
 չուէին, այլ գործ էին տեսնում թով հազազ արտահայտելու մի նշան () որ
 դնում էին մասնավորի վրա: Պե՞տք էր նրանց հետեւել, թե հասուկ գիր
 սակզծել (հ): Հույները չուէին Վ, Բ հնչյուններ, որոնք կան հայերենում: Գ
 Ե՞տք էր գրանց համար հասուկ գրեր սակզծել, թե երկու դրով արտահայ-
 տել իրբն երկարաբաններ, և ի՞նչպէս, արդո՞ւք յու, յա՞ (հյուէր, կյանք),
 թե իւ, ես (հիւր, կեանք): Վ հնչյունը Մեքորոյին երկի նույնքան է ազգ-
 նապեցրել, որքան վերջեւս մեզ, վազ և ավազ, վան և ավան. արդո՞ւք մի-
 կե՞տք պետք էր գրել միեւնոյն դրով, թե տարբեր. (վազ, բայց աւազ...):
 Ի (ւ) գիրը, որ Մեքորոյը գրեց հուսական Յ-ի դեմ, ահազին զմօարու-
 թյուններ և թյուրիմացություն էր ծագեցնում՝ երբեմն իրբն մասնավոր ընդ-
 վելով, երբեմն իրբն բազմամյն (թիւր, թիւ): Հույները մի ուսեւին, պե՞տք
 էր հայերենում էլ մի դրով բազմականանալ, թե նուրբ ու-ի համար հասուկ
 գիր սակզծել (բ), մանավանդ որ այս հնչյունը միեւնոյն բառի մեջ փոխ-
 դում է (գուան, գրան, գրուան): Նույն այս կերպով հուսարեն Ա-ի դեմ
 զնելով զ (— փոփոկել լ և ոչ զ), կարիք համարեց մի ուրիշ գիր էլ սակզ-
 ծել այդ հնչյունի թովի համար (յ): Հուսական Ճ-ի դեմ զնելով զ (և ոչ
 ի, ինչպէս ուսեւերենում), պետք զգաց և մի հասուկ գիր սակզծել ի-ի հա-
 մար: Երթնային, լեզվային և կոկորդային թովերը պե՞տք էր երկ-երկու
 դրով արտահայտել— պ, ա, կ (ինչպէս լատիներեն ph, th, kh), թե մի-
 մի դրով, ինչպէս հուսարենն ուներ— փ, փ, ք: Սկզբնափակ լեզվալրթնային
 հնչյունները, որոնք լիան հուսարենում, պետք էր գանել, որոշել և նրանց
 համար գրեր սակզծել: (ծ, ձ, ց, ճ, ջ, լ):

Այս և սրանց նման շատ հարցեր, որ մենք չենք էլ կարող երևակայել,
 Մեքորոյի աշխատության ընթացքում հետզհետեւ երևան էին գալիս, որոնց
 չուէնու համար նա ոչ մի նպաստ չէր գտնում ոչ իր սովորած սուսան մեջ,
 և ոչ գրոսից, որևէ մեկից: Պետք էր ինքնաշխատության դիմել, հետազոտել,
 փորձեր անել, մի անգամ ընդունածը վերաքննել և ուղղել: Այս աշխատու-
 թյան ընթացքում նա նախ ինքն ուսումնում էր, և հետազոտության միջոցով
 մեք թերված արդյունքները նշանակում էր մազազաթի վրա որևէ (հուսա-
 կան կամ աւորական կամ ինքնահար) տառով, և այդպէս կամայ-կամայ
 սակզծվում էր ազգապայուրենը:

Վերջոպէս հասավ բազմալի ժամը, երբ Մեքորոյին թվաց, թէ այբուբենն
 արդեն պարաստ է: Բայց ո՞վ կարող էր երաշխավորել, թե նա լիակատար
 է, և բազմական է արտահայտելու համար հայերենի բոլոր հնչյունները. գու-
 ցե դեռ կան հնչյուններ լեզվի մեջ, որ ինքը դեռ չի նշարել և նրանց հա-
 մար գրեր չի սակզծել: Այս մտքի մեջ խորասուզված՝ նստած էր նա մի
 գիշեր խցիկում, ազոտ լողտերի (կանթեղի) տակ, աչքերը հառած այն

ժողովաթիւն, որի վրա զբոված էր փորձնական այրուիքները: Անթաքթ նայում էր նա այս ժողովաթիւն և նրա վրա զբոված էր մեռիւն, ընկզման ժամանակը: Ների մեջ: Մեկ էլ սթափելով, աչքերը վեր է բարձրացնում և տեսնում է մթության մեջ մի աջ մեռ, որ զբոված է վեճի վրա—իրապես նա տեսնում է իր առաջ զբոված ժողովաթիւն, վրայի ստուերով և իր սեփական մեռը: Սա մի սովորական տեսարանական սեփական է, որպէս Նարայրովոր անգամ նկատել ենք ամենքս, երբ երկնայան զեմ աչքերս ուղղում ենք մայր մանուկ արեգակին և Հեռո ուրիշ կողմ ենք նայում:— Մեր աչքի առաջ զոյանում են մանր-մանր արեգակիկներ, որոնք շարժվում են զեպի աջ և զեպի վեր, Հանգչում են, ուրիշ արեգակիկներ են երևում, էլի շարժվում ու էլի Հանգչում: Նույն երևույթը միշտ կրկնվում է, երբ մի առարկայի երկար նայելուց Հեռո մեր Հայացքն ուրիշ կողմ ենք ուղղում: Գիշերը երկար ժամանակ մի գիշեր կարգաւուց Հեռո երբ մարդ պատկում է, փակ աչքերին երևում են զբոբի զբոբի, երբեմն այնքան պայծառ, որ զէլ է մեռում ստանձին-ստանձին զբոբի շնչել:

Ահա այսպիսի մի տեսիլք է եղել և Մեսրոպի տեսածը— իր սեփական մեռը, իր առաջ զբոված ժողովաթիւն (զվեճը) և նրա վրա զբոված այրուիքները, Տեսիլքի մեջ մեռը շարժվում է, և Մեսրոպին թվում է, թե այդ աչք զբոված է այրուիքները: Նա, իհարկե, չհասկացավ, թե սա մի Ֆիզիկական բնական երևույթ է, այլ Համարեց տամնուց ուղարկված տեսիլք, և այս Համարած ամբարեց նրա Հուշը: Անտի շարժումը տեսիլքի մեջ նա բացատրեց, թե Հերի՛ր, զբեկն փորձով կիմանա, լրի՛վ է այրուիքներ, թե ոչ: Եթե մի բան պակաս նկատես, այն ժամանակ կլրացնես: Կամ աչքի շարժումը զեպի աջ՝ նա բացատրեց այս մարդ, թե պետք է զբեկ մախից աջ, Հուճարենի նման:

315. Այսպես բան չէր կարող լինել, որ Մեսրոպը, երկու աշակերտներէ Հեա, Հենց Ասորիքում թարգմանած և ավարտած լինի Հին և Նոր կառուցածները: Սա կհակասեր Հենց իրեն, Կորննացու, որ Հեա (Գ. Եղ) Հիշում է, թե ս. զիբը թարգմանեց ս. Սահակը ասորերենից, Հուճարենի լինելու պատճառով, և այնուհետև (Գ. Կա), որ ս. Սահակ և Մեսրոպ Հուճարենից թարգմանեցին մի անգամ շտապով թարգմանածը: Կորյունը միայն Հիշում է, թե ս. Մեսրոպ երկու աշակերտներէ Հեա սկսեց թարգմանել, սկիզբ զենչով Սողոմոնի Առակներից, (սառնց Հիշելու մյուս զբոբիքը), որ շատ բնական էր փորձելու Համար, թե նորագոյնս այրուիքնով կարելի՞ է անխաղ արտահայտել Հայերենի բոլոր Հեյլունները: Մեզ թվում է, թե բնագրում ընդմիջարկություն է զբովանդակելով զքոտն և երկու յայտնի և զնոր կառուցած յեղու ի Հայ բանն խոսքը, որևէ մեռողի լուսանցքից բնագրի մեջ մտնված: Կոսքն էլ անկասկէ. Ելեղում բոլոր լի Հարմարվում:

316. Աշակերտության Համար ընտրված երկնայանքը, բացի ուշիմ և սառչ-Չակազ լինելուց, պետք է լինին նաև փափկամայն և երկայն շնչուությամբ: Վերջին երկու Հասկությունները Հասկանալի կզտանան, երբ նկատի

տաննէք, որ այդ աշակերտներէց պետք է պատրաստէին եկեղեցու սպաս-
փորներէ, որոնք Հայերն լեզվով ժամերգութիւն պետք է կատարեն, ուրեմն
և երգեցիկ լինելը պարտադէր էր նրանց համար:

317. Թարգմանիչները բաց են թողնի ընդդէմ շուրջ մեծապարսկական
սուլթանեացան Նշանակալի խոսքը: Ինչպէս տեսանք (ծան. 300), Կեսարիայի
աթոռը բողոքեց Պապի կարգադրութեան դէմ, ըստ որում Հայոց կաթողի-
կոսներն այլևս Կեսարիա չպետք է գնային մեծապարսկական ստանալու: Երբ
այս բողոքն անհետևանք մնաց, Կեսարիայի աթոռը Հայոց կաթողիկոսներէ
խրովասութեան ասկից հանց Հայաստանի հունական թափնը և միացրեց իր
թեմի հետ: Այսպիսով Հայաստանի հունական մասը առանց մեծապարսկական
պատճառով: Սահակ կաթողիկոսը Թեոդոս կայսրին գրած թղթում (Գ. 56.)
գտնողամովն է, թէ երբ ինքն այդ կողմը գնաց իբրև իր վիճակը՝ իրեն
ընդունելութիւն ցուց չափին և հայերն գրողութիւնսն էլ թույլ չափին:

318. Մազասան, Հեռո Սեկեստան, այժմ Սեխասան, Գարսկաստանի գա-
ղտն է, Քիբրոսից արևելք ընկած, Աղվանիստանին սահմանակից. գաղտն
կիւմայի, անաղտաններն պատճառով ստորադաշտ էր համարվում, և Հազ-
կերտ Բ. սպանում էր Գարսկաստան կանչված հայ նախարարներին՝ կա-
պաններով Մազասան շէն անհանապարհ սեղերով, եթէ հանն չտանն
կրակին երկրորդեւ:

319. Տես Մազմա, լԲ, 10:

320. Դժվար է տեսլ, ի՞նչ է Նշանակում այստեղ՝ շուրջն և անուանակա-
լեցեալս եմ խոսքը: Մովսէս անուանը, որ պարսկերէն Նշանակում է Հոհա-
միչ, չի բացատրում այս խոսքը: Գուցէ նրան շնորհած էր պարսից թագա-
վորից մի պատվանուն (գրաւ համարող), որ այլուր չի հիշվում, ինչպէս
Սերեոսի մաս գտնում ենք Անուրով-չումն, Վաղարշի Խոսրովի պատմա-
նուսները:

321. Արքայազնաց լինէր՝ — միայն այստեղ դործանված բառ, որ ս-
ղանդարար հասկանում ու թարգմանում են՝ սլանալ, խոյանալ, արագարար.
Իբրև սղի միջով Հեռանալ:

322. Սահակ կաթողիկոսի նամակները և Թեոդոս կայսրի և պատրիարքի
պատասխաններն իրական չեն, այլ հորինված են Խորենացուց այնպէս, ինչ-
պէս որ նրա կարծիքով այդ անձերը կրքեին, եթէ գրելու լինեին: (Այսպիսի
նամակներ հորինելը հին ժամանակ ընդունված սովորութիւն էր ոչ միայն
մեր, այլ և ստորադէր Հեղինակներէ մաս և դատապարտելի չէր համար-
վում): Ուստի կայսրի և պատրիարքի մեղադրութիւնները, որ Սահակ փո-
խանակ Հունաստան գիմելու աննշան ասորիներին է գիմել գրելի դուռի
համար, չի կարելի չհամարել նույն ինքն Խորենացու հայացքը, որ Հունաս-
տանը աննշան էր մայր կամ դայակ իմաստութեան:— Մետրոպի երթը
Բյուզանդիոն և նրա միախառնի հաջողութիւն կարելի թերագնահատել: Առանց
երկրայութեան կարելի է տեսլ, որ առանց այս ուղևորութեան Հայոց աշ-
խարհի կնքը, հունական մասը, անշուշտ կտարանար հայութիւնի և կճուր-

վեր հասնող ազգաբնակչության հետ, զբիւծած լինելով ազգային զրկից ու գրա-
հանութանից, հայերեն լիզվով ժամերգութայանից և կազմելով թե՛ մի հու-
նական մեքսիկոյութան, և իբրև սրա հետևանք, մաս ազգայնացում ըն-
դունելով Քաղկեդոնի գաղմանութանը: Բայց այս շարժները — հունական
բաժնու՛մ ևս հայերեն գրադիտութան մասնելու, ժամաացութայանը հայե-
րենի փոխելու և հունական բաժինը դարձնել Հայոց կաթողիկոսի վիճակ
հանաչելու — մի՛ շարժելին, ասանց փոխարինութան հայերի կողմից:
Մեքսիկոյին բաժնական երկար պահանջին Բյուզանդիանում — սարին գժբախա-
բար չի նշանակված — և այս, միջոցին հաժանորեն կենտրոնից բանկցում
էին Կեսարիայի մեքսիկոյութի և Անտալիոսի հետ և մյուս կողմից Մեքսի-
կոյի հետ: Բանակցութայաններին սուտրիանները հայանի չեն: Հիշվում է միայն
պարտավորութան՝ բարբառիաններին կամ բարբառիաններին ազանգը բնա-
ջինձ անելու մասին, բայց կան ուրիշ՝ ավելի կարևոր կետեր: Մենք կարող
ենք կուսել զանե երկու կետ: Առաջին՝ պահանջ, որ ու գրքի հայերեն
թարգմանութանը կատարվի հունարենից (կամ զանե ուղղվի ըստ հունարե-
նի), և երկրորդ՝ որ հայ երիտասարդները բարձրագույն ուսում անելու
զանե այնուհետև ոչ թե՛ Ասորիք, այլ Բյուզանդիա, ուրիշ խոսքով ասելով՝
սուտրական օրինաացրայի փոխանակ հայերն ընդունեն հունական օրինա-
ցիա: Այս իրկու կետն էլ, որոնք համապատասխանում էին նաև հայերի
կուսաբանական շահերին, շուտով իրականացան, և Կարենացու հազարգած մի
գանի անգնկութայաններին երևում է, որ հայ երիտասարգութայանն էլ գժգու-
նք սուտրական ուսումից և ձգում էր Բյուզանդիան, հունական ուսումն
ստանալու, զիմում էր այնտեղ նույնիսկ ինքնազուտ, ասանց ուսուցիչներ
կամքի:

323. ԵՊարբառիաններին ազանգ: Բարբառիանն ծագում է հունական Βόρβορος
բառից, որ նշանակում է կեղտ, ցեխ, աղբ, ուրեմն և նշանակում է
կեղտոտ, դարչելի, պիղծ: Այս նախաստական անունով կոչելին հակառակորդ-
ները Βορβηλιωται կոչված ազանգավորներին, բուսախոզ անելով, Կոչվում են
նաև Բարբառիանս, Բարբառիանս, Բարբիանս և այլն (Արժառ. բառ): Կոր-
յանն այս ազանգի մասին խոսելով, կոչում է Բարբառիանս, որը Հյուսիս-
մանն ուղղում է Բարբառիանս, և Արժառ. բառարանն ևս ընդունում է:
Յակայն Կորյան մի շի՛շ սուտը, երբ թվում է Թեոդոս չախրի հրովարանի
կետերը, զրում է՝ «և վասն ժանապարծ ազգին բարբառոսաց», ուրեմն
դարձնալ բարբառոս, որ այլ ևս չի կարելի ուղղել բարբառոս, քանի որ սա
դասական տեան է, այն ինչ բարբառոսն այստեղ անկան է:

Կարենացին ևս (Գ. ի՛ն և կ.), խոսելով ու Մեքսիկոյի գործունեութան
մասին Գողթն գաղտնում, հիշում է, որ այդ աշխարհից վերացրելից ենքսան-
սակա՛ն ազանգը, որ Տրգառի ժամանակից է վեր թագուն էր մնացել և այժմ
նորից երևան էր եկել: Ուրեմն, հիմնվելով Կորյանի բարբառիանս ազանգի,
բարբառոս, ազգի և Կարենացու հեթանոսական ազանգի վրա, կարելի է են-
թագրել, թե այստեղ խոսքը վերաբերում է Հայաստանում զեռ տեղանգ

մեացած և թանոսական պաշտամունքին, երբ տեղի էին ունենում պղծություններ: Այդպա հետադասություններին է մնում որոշել, թե ո՞րն է հիշառ այս երկու նեթագրություններից—ուրիշ բարբելոսնե՞րը, թե նայ և թանոսական պաշտամունքին և հետևողները:

324. Եկեղեցիապետական ևուծարեն *ΕΚΚΛΗΣΙΑΣΤΙΚΟΣ*. Նշանակում է անգամ ուղղափառ եկեղեցու ըստ կորյուսին՝ Թեոդոս կայսրի հրամանով *ս. Մեթոդին* սկուսիտ կուսում շնորհեցին, որ նշանակում է անգույն, ոքոս: (Տես Ծանոթ. 300):

325. *Աշտարակի ժայռաւորս*: Ղերջին բան անհարժար է այս տեղում, որտեղ աղավաղված է: (Մի ձեռագիր ունի ճառանկորս, հինգ ձեռագիր ունեն ճառանկարս): Հմին և Մակեդոնեն թարգմանել են — «*СВЯТЫМЪ БАННИМЪ*», շատամեակ աշտարակներ, որոնք հարժար չեն գալիս հաջորդ խոսքին: Մենք նեթագրաբար թարգմանեցինք ճառանկ, սակայն երաշխավոր չենք ճշտությունը:

326. Բնագրում զգրուարական վերձանութեամբ, անորոշ արտահայտություն, որ տեղիք է տվել ասորեր թարգմանություններին: Լուսնուան (ըստ Մակեդոնենի, Ժան. 736) թարգմանել է *con vue d'examiner la Sainte Ecriture* (*ս. Ղերջը փննելու գրատվարութամբ*): Հմին և Մակեդոնեն թարգմանել են— «*Изъясненіе писъмами*», զգրավոր հրավերով, որ նույնպես հիշառ չէ: Մենք թե՛ վերձանություն ըստ նշանակության և թե՛ պատմական իրադության համապատասխան գտանք՝ զգրավոր վավերագրերի ընթերցամբ, որովհետև Եփեսոսի ժողովի նիստերում բազմաթիվ գովումներ ասալ ընդվեցին ահարկացվեցին: (Տես *История христ. церкви*, Дж. Робертсона, пер. Локучина, I էջ 416):

327. Միտ է Թեոդորոս Մամուկասացի, պետք է լինի Մոզուկասացի, Կիլիկիայի Մոզուկասիտ հին ցարգի անունով: Մա Անտիոքի եկեղեցու նշանավոր հայրերից մեկն էր, որ *ս. զրջի մեկնության մեջ* մացրեց պատմական, փննադատական և բանասիրական սկզբունքները, Ժամանակակից է ընկեր էր Հուան Ոսկերեքանին: Նրան հետո համարեցին նետարականության հայր, և այս հիման վրա նետորին կույեցին նրա աշակերտը, թեպետ բառացի մացով այս բանը չի հաստատվում: Թեոդորը, իսկապես Թեոդորիտոս Գյուրացին, նույնպես Անտիոքի եկեղեցուց էր, համարվում է Արևելքի անհետուայալ ասավանդարանը, բազմակողմանի գիտություններով տալված և նշանավոր եկեղեցական գործիչ: Մոված է 290 թվին և աշակերտել է Թեոդոր Մոզուկասացուն: Գյուրեղ Աղեքսանդրացու մասին տես Ծանոթ. 209: Նա փառասեր մարդ էր, անզուսպ բնավորութամբ. նպատակին հասնելու համար խորություն չէր գնում միջոցների մեջ: Սպասանլիքներով և ահազին գաւթարներ կաշառք տալով հաջողեցրեց նետորի աստալումը: Թեպետ ինքն էլ գառապարակեց, բայց վերահիշյալ միջոցներով կարողացավ իր ուղղափառությունը հանալել տալ— Գրեկը Կ. Գալի պատրիարքն էր Եփեսոսի ժողովի Ժամանակ:

328- Այդ արժեքաւորը, որ այստեղ հիշուած է Պատմաւարը, և պարծան-
քով կրկնուած է Հետո, Ողբի մեջ, զերթողական արժեքան է, մեր այժմյան
լեզուով զերկանութիւն և անբարեկամութիւն, կանոնադր և վայելուչ խոս-
քի թերթիւն:

329- Բոլոր սպառնալիքներն ունեն. զի սասոյչ յոգնուալ ճեմարանին վերա-
բանութիւնն: Վերջին բանն այստեղ անուղի է և անհասկանալի. նորայր.
Բյուզանդացիին մի արածիւս և Հազմանական առաջարկութիւնն է արեւ' այս
բառը, զվերարանութիւնն մեզ, զննի Հաշտոյ գլխի վերնագրի սկիզբը—
զվերարանութիւնն ի վարդապետան, յինքն և այլն: Մենք այս ուղղումն ըն-
դունեցինք, բայց վերարանութիւնն բառը Հազմանուած ենք ոչ իբրև վերջ-
աւանութիւն (հուն. απολογία կամ Σηλότος), այլ իբրև տառայի թարգմանու-
թիւնն և անարեւն օնաւորութիւնն—անարդար. նմանութիւնն, համեմատութիւնն,
այն-ինչ վերջարանութիւնը չի Հարձարում:

330- Այս գլուխը, մանավանդ առաջին պարբերութիւնը, աչքի է ընկ-
նում խիստ Հուսարանութիւնը բառերի և զերկանութիւնն կողմից, և զեր-
թողական սեզի իր նմանը չունի սմբողջ պատմութիւնն մեջ և կարծես Պի-
տալից Գրգից Հանած ու Պատմութիւնն մեջ զեռնգլմած մի կտոր լինի, —այն-
քան նման է Պիտալից Գրգի լեզուին ու սեին: Կարծիքներ են Հայտնուած, թե
Պատմաւարը այս գլուխը գրել է զեռ Երիտասարդ Հասակում, և Հետո կցեց
է Պատմութիւնը, որ անընդունելի է: Թե ինչն է թելադրել Հեղինակին իր
սովորական լեզուին ու սեին Հետանալ, զմիւր է ասել: Գուցե նկարագրած
նյութի բարձրութիւնը նրա կարծիքով պահանջել է նաև արատաւայտութիւնն
բարձրութիւն: Գուցե վաղուց անցած այն Երջանիկ սերը, երբ պատանեկան
աշխույժով լի, փայլուն ապագայի Հուսերով ոգևորված, ուսումնական և-
նասարհաբարութիւնն էր կատարում զեզի Հրաշալիքների աշխարհը, նրա մեջ
վերաբնարեւել ենՊայն պատանեկան Հասակի զգացումները, որոնք ենթարկվել
է և նրա գրելը: Գուցե կամեցել է նա այստեղ մի նմուշ ցույց առլ այն
զերթողական արժեքի, որը սովորելու Համար զնացել էր Աղեքսանդրիւս:
— Զգիտենք:— Այս գլուխը մենք համեմատաբար ավելի ազատ թարգմանե-
ցինք, որպեսզի գյուրահասկանալի լինի:

331- Արհեստական լինը ևս Հետոյն լին էր Աղեքսանդրիայի Հարավ ըն-
կած, որ կոչվում էր Հնուէր Մարեոսիս, իսկ այժմ Մարիուս:— Լեից և
ճովից շնորհ Հողմերի Հասկութիւնները Խորենացին ասել է Փիլոնից (Արմ.
Արմ. II, 130):

332- Աղեքսանդրիայի նկարագրութիւնն մեջ Խորենացին գործ է տեսնում
Հակազրութիւնն կոչված անարտասանական մեք. մեջ է բերում այդ զաղաթե
Հեթանոսական ժամանակների պաշտամունքները, և նրանց Հակազրում է իր
ժամանակի ջրիտանեկան պաշտամունքները: Հեթանոսական պաշտամունք-
ները նա վերջնում է սուս կալլիսթենեսի զմարք Աղեքսանդրին առաջելա-
խոսն պատմութիւնից, որ բոլոր բանասերների կարծիքով Հենց ինքն էլ
թարգմանել է Հուսարանից, իսկ ջրիտանեկան պաշտամունքներն իր կողմից
է գրում իբրև ժամանակակից և ակամատես: Հեթանոսական պաշտամունք-
ների մեջ Հիշված Պղոսենիսը (= Պղուսանիս = Պղուսան) Եզրպատար:

պաշտած Հուշկազմոր Սերապիս կուռքն է, նրանց Օղիբիս (==Արեգակ) աստ-
վածք, որ նաև Մանգարամեաի և մեռած Հոգիների աստվածն էր: Այսուհի
նա կոչված է Հուշարեն Պղուտոն անունով, որովհետև Հուշաց զիցարանու-
թյան մեջ Պղուտոնը Մանգարամեաի և մեռած Հոգիների աստվածն էր—
«Մտադառ աշխարհը պատելը» վերաբերում է Սերապիս-Օղիբիսին, այսինչն
արեգակին, որ պատում է ամբողջ աշխարհը— «Վիշապի ցեղից դուրսդուռն-
ների դերեզմաններ» ակնարկութուն է Աղեքսանդրի վարդի պատմության այն
տեղի վրա, որտեղ պատմվում է, թե զաղաքը Հիմեկիս երևան եկավ մի վի-
շապ, որ սարսուփ էր ազդում ամենին: Աղեքսանդրը հրամայեց այդ վիշապն
սպանել ու թաղել և նրա վրա կառուցել մեհյանը— Հաջորդ Հիշատակու-
թյանը Տուրի ամսին կատարվող Ծեսերի բնույտից անասուններ, լորտու-
ններ, կարկանդակներ) անվում է նույն զբոցից, որտեղ զբված է, թե զաղա-
քը Հիմեկուց Հեռո Աղեքսանդրը հրամայեց՝ Սերապիսի ամեն օրը, որ զա-
լիս է Տուրի ամսի 25-ին, ասն սարսուփ է պատիվ այն էշերի և շորիների,
որոնք զաղաքի լինության համար նյութ էին կրում, և այն օրը բոլոր բնու-
յտից անասուններին հանգիստ էին տալիս— Քաղաքի զուտը զնկու ժամ-
նակ զեանի տակից զուրս եկան լորտուներ (անթույն օձեր), որոնք փախել-
լով այս և այն տունը մասն: Քանի որ նրանք անփաս էին և, ընդհակա-
ռակն, փասակար զեռուններին սնչլացնում էին, նրանց սկսեցին պաշտել, զո-
ւենք մատուցանել իրեն վիշապի Ծնունդներին— Կարկանդակներ բաժանելը
նույնպես մասն էր կազմում Տուրիի 25-ի ամսի— Ամբողջ է Պրոզիպա Ման-
գարամեաը: Աղեքսանդրի վարդի մեջ հիշվում է «Պրոզապա կղզին», ուրեմն
կարող է լինել մի մեհյան այդ կղզու վրա: Հիշվում է նաև «Պրոզապ դյու-
ցանի լիբիմ»: Եմին կարծում է, թե Պրոզիպան էլ, ինչպես և Պղուտոնը,
Սերապիսի Հուշական անունն է: (Քայց Bailli-ի բառարանում լկա բառ՝
Պրոզիպազը հիշեցնող): (Եմին Ծանոթ. 470—485. Տաշյան, ուսումնաս. Սա-
կալիսթենեայ):

333. Մանգարամեա, ավելի հին մեզ Սպանգարամեա, պաշտվական
բառ է, spandarm-ն, երկրի աստված, զենդերեն՝ sp-nta arm-iti (==սուրբ
խմաստութուն), որով կոչվում էր զբազաշտական կրոնի մեջ շատ հարգված
մի ուղի, Երկրի ուղին, որ Արամազդի զուսուրը կամ հարոն էր: Հայերենի
մեջ այս բառը զործ է անվում Նշանակելու համար ստորերկրյա աշխարհը,
որտեղ մուտ էին մեռած մարդկանց Հոգիները, ուրեմն համապատասխան
Հուշաց Պղուտոնին, կամ մեք զԺոխբին:

334. Բնադրում՝ «Ն նորն Պղատունն», որ երկու կերպ կարելի է հաս-
կանալ, կամ՝ երկրորդ Պղատուն, Պղատունի նման մի նոր փրիստոփա, կամ
նոր-պղատունական փրիստոփայության Հեռուող: Ո՞վ է այս նոր Պղատունը, իր
ուսուցիչը՝ Խորենացին չի հիշում, միայն նկատում է, որ ինքը նրան անար-
ժան աշակերտ չհանդիսացավ (հին ասպարթությաններն սենն հարժան աշա-
կերտ», որ սխալ է) և նրա մաս ուսումը կատարելապես ավարտեց:

335. Ատաիկե Ելլադալի (Հուշատունի) կենսարանական նահանգն էր,
Հուշակազմոր Աթենք մայրաքաղաքով:

331. Բնագրում զԵսուանոց զԷմալ խորհրդագրէն: Պարզ չէ, թե այս մեղադրութիւնը ժխտի ու Սաւակին է վերաբերում, ինչպէս Հասկացել է Էմինը, թե կաթողիկոսին և Թաղաժորին ժխտեցածայն, ինչպէս Հասկացել է Ստեփանն: Մենք էլ վերջին ժառանգ ենք Հասկանում, որովհետև Արասալիքին ժխտի անուակ վարչի մեջ ամբաստանելը Հաղիվ թե բաժնական լինելու նրան սաղաւիչու Համար. պետք էր ամենի լուրջ ամբաստանութիւն — Հուլիանի կողմէ Թեքլիւսի մեղադրանքը: Նույնը երևում է և Հաջորդ զլիխից, որտեղ Սաւակն ասում է. «Մեծ բուրբոյլին Հայանի չէ, թե նա արաստմբայն խորհուրդ ունեցած լինի»:

332. Հայոց նախարարների գահերի դատաւորութիւնը, որ սովորաբար պահպանեցին բառով կոչվում է զգահամակը (զաղահերի տեղերի Թաղթ), բարեբախտաբար պահպանվել է մինչև այսօր: Էմինն իր Թաղթամբայն երբորք Հաղիվանում (էջ 295) պատմում է, թե այդ ժաղաղաթիւս դատաստիկը գահ է իր բարեկամ Ե. Յ. Ախերձով-ը Քիֆլիսում մի մեղադրի կողմէ: Գուշուկեղիվ այդ պատասխանի կարեւորութիւնը, նա զեղերով վերականգնել է դժուրանացած, անընթեանելի զարմած աստեղը և ապա կարգաւորվ ա մանթանաւոր նրա բաժնակալութիւն, ուղարկել է իրեն, Էմինին, որ և Հրատարակել է նրան սաղիին անգամ իր Խորհանցու Պատմութիւն ասալին տպագրութիւն մեջ (1858 թ. էջ 358): Ստեփանն, որ այդ Հատմանը բառացի Թաղթամանում է Էմինից՝ Ե. Յ. Ախերձով-ի փոխարեն զբեւ է Գ. Հախովերդյանն, որ է Սայաթ-Նազյի գիտնական Հրատարակիչը: Ինչ Նիման վրա է արել նա այս փոխարեութիւնը, նա չի Հայանում: Որքան էլ Հաղիւնական լինի նրա ուղղումը (մասնաւոր որ ինքն էլ Քիֆլիսեցի էր և Գեորգ Հախովերդյանին մասնակալից), այնուամենայնիվ չենք կարծում, որ Էմինը սխալվիք իր բարեկամի անվան մեջ և երկու անգամ էլ զբեր Ե. Յ. փոխանակ Դ.: Այս գահամակը Հետս բնական մեծութիւնը Փաստորիզով լուրջնեայնց Ալիշան իր Այբարտաւում (եր. 431-432):

Ահա այս գահամակը ըստ Աղանցի շնթերցման (Արմենիա при Юстиниане, էջ 249—250), որ լավագույնն է.—

(Իմ Մա)Հակայ ինչիք արարեալ ի զբան արզուանի յԱրասալիքի Թաղաւորի զար ի Տիւղան խաւսեցեալ, եթե ես զպատկանն զնամա զար Արասալիքի ի զիւանին տեաի ի զաղոց ամոսյ ժէ: Եւ Վաւամայ արզայից արզայի և բարեբարի և զիլ արարի ես Սաւակ կաթողիկոս թէ որպէս մեր բարեբարութիւնը Հրաման ասցի Հայոց ազատաց և ասնուտէրաց որպէս յառաջ առ Հայոց ազգին: Նույնպէս և ի մերում զիւանի շահամա(ր)ին ասնել, որ յայտնեալ Հայոց ազատաց և ասնուտէրաց զառ ի յայտ լինէր: Նույնպէս ներեւ Հրամանաւ արզայից արզայի և ես (Սա)Հակ Հայոց կաթողիկոս զընթացաց զգահնեմակին եւ եղաք մասանի զարզայից արզայի եւ զմերս: եւ է այսպէս արգար եւ ճշմարիտ:

- ա. Միւնեաց տէր.
 բ. Ասպետն.
 գ. Արծրունեաց տէր.
 դ. Մամիկոնէից տէր.
 ե. Եւաւոյն Մոփաց տէր.
 զ. Մոկաց տէր.
 ի. Ռչտունեաց տէր.
 ը. Վահունեաց տէր.
 ք. Կասպէից տէր.
 տ. Անձաւացեաց տէր.
 ժա. Աղաւունեաց տէր.
 ժբ. Կաժաւրականն.
 ժգ. Այլ Աղաւունի.
 ժդ. Վանանդապին.
 ժե. Աժառուծի տէր.
 ժզ. Գողթան տէր.
 ժէ. Գնունեաց տէր.
 ժը. Այլ Անձաւացի.
 ժթ. Տայոց.
 ի. Բաւանայ զառաւուրն.
 իա. Գնթունեաց տէր.
 իբ. Վարձաւունի.
 իգ. Գարդմանայ տէր.
 իե. Մաւառունի.
 իզ. Գարեղէնից տէր.
 իէ. Արեղէնից տէր.
 իը. Միւնեաց երկրորդն.
 իթ. Արծրունեաց երկրորդն.
 լ. Արծրունեաց երկրորդն.
 լա. Մամիկոնէից երկրորդն.
 լբ. Ռոփոսեանն.
 լգ. Աշոցեանն.
 լդ. Դիմաշոսեանն.
 լե. Բուխա Դիմաշոսեանն.
 լը. Այլ Արեղեանն.
 լէ. Այլ Դիմաշոսեանն.
 լը. Պալունի.
 լթ. Առանդեանն.
 խ. Աշաւաթեանն.
 խա. Համբուսեանն.

- խր. Վարապետեանն.
- խզ. Չինակեանն.
- խզ. Ազկացին.
- խե. Զարեհուանեանն.
- խզ. Ընծայեցին.
- խե. Մանգաղուանին.
- խը. Սզկուանին.
- խթ. Տալլրեանն.
- ծ. Երմանթուանին.
- ծա. Սպանդուանին.
- ծբ. Առուսեանեանն.
- ծզ. Տրուանին.
- ծզ. Մուսթրուացին.
- ծե. Հուանուանին.
- ծզ. Բմնուանին.
- ծե. Քաշրուանին.
- ծը. Մեհնուանին.
- ծթ. Նախներին.
- կ. Քաղաքապետան արքունի.
- կա. Որտապետան արքունի.
- կբ. Արտաշէսեանն.
- կզ. Վանանդացին երկրորդն.
- կզ. Տուլն.
- կե. Վիժանու(անի).
- կզ. Արածու.
- կէ. Շիրակա Դիմաքեանն.
- կը. Գալլրիկեանն.
- կթ. Մուրացեան ա(էր).
- չ. Վաղարապու(անի).

Բնագիրը գրված է մազաղաթի երկու երեսի վրա երկու սյունակով, մի-
ջին երկաթադրից բուրդրի անցման զրեւոյով, և սաստիկ աղետոված է, մա-
սամբ արտադրուների անկտու.թյունից և մասամբ մազաղաթի վտանգիուց,
որով մի քանի զրեւ լին կարգացում: Էմինի թարգմանությունը բավարար
լէ, ավելի հաշու է Ազանցի թարգմանությունը (HOCr. էջ 270): Այսուկ
զնում ենք ներածության թարգմանությունը, ինչպես մենք ենք հասկանում,
որ բավականին տարբերվում է սաստիկ երկուսից.—

«Սա Սահակ խնդիր հարուցի Արտաշես թագաւորի արքունի զանում»

Ծանոթ. 1. Ազանց Գ-ից, Արծրուայաց տերից հետո իր կողմից փակա-
գրիներով գրել է (Գ Մաղխաղուանի), որի տեղն այդանդ պետք է լիներ, որ
սակախ զրված է բուրդից վերը, սաստիկ թվահամարի:
Ծանոթ. 2. Բնագրում ԽԳ-ին հաշորդում է ԻԾ, այնպես որ բաց է
Քաղնված ԻԳ թվահամարը (Այս երկու ծանոթ. նկատմամբ տե՛ս զիջ հետո):

Տիրութեամբ, սակեւով, որ ես տեսաւ ուսման շաբաթը Արտաշէսի գիւղական
քաղաք մասի 17-ին, և ես Սահակ կաթողիկոս զէր զբեցի Վոսմ արքայից
արքային և բարեբարին, թե թող ձեր բարեբարութիւնը հրաման տա՛ հա-
յոց ազատներէ և անուստերներէ ցուցակագրութիւն կազմել ձեր գիւղական,
ինչպէս առաջ կընէ և հայոց ազգի մէջ, որպէսզի այսուհետև Հայոց ազա-
տներէ և անուստերներէ զահերը հայտնի լինեն, ըստ այսմ ներսեւը արքայից
արքայի հրամանով և ես Սահակ կաթողիկոսս կընեցինք զահնամակը և վրան
դրինք արքայից արքայի և ձեր ժառանգները: Այլ այսպէս է արգարև և
հիմարեան:

Վոսմական նամակն իմինը հասկացել է Վոսմական նամակն, որին հե-
տեկ է Ալիշանը: Աստիթանցը (Արմ. Արմ. էջ 286) ուսմանը հասկացել
է հրամանական, ուսմանական, այսինքն ժողովրդական, ըստ որի ուսման նա-
մակը պէտք է նշանակէ՝ ցուցակ հարկատու գտնակարգի, հակագրութեամբ
ազատներէ ցուցակի, այսինքն զահնամակի: Աղոնցը ուսմ-ը նույնպէս կապե-
լով հրամ-ի հետ՝ սասիս է նրան զիտուր, բազմութիւնն նշանակութիւնը,
և հասկացան գիւղացական խմբի, զնշի, որ կործանացին արտահայտում է
վաշտ բառով: Ամեն մի նախարար ունեւր սահմանված քանակութեամբ վաշտ,
որանց ցուցակն ուրեմն կզառնար ուսման նամակ, իսկ նախարարներէ զահը
սահմանվում էր ըստ յուրաքանչյուրի վաշտի քանակութեան և մուծվում
էր զահնամակի մեջ (IOct. էջ 207):

Գահնամակի և նախարարական վաշտերի մանրամասն և լավագոյն ու-
սմանասիրութիւնն արեւ է Աղոնցը (IOct. էջ 249—297):

Նախարարներէ ցուցակում լը թվահամարի սակ զրված է Գաւոցեան
(չ որի կրկնութեամբ), որը Աղոնցը ուղղում է Ալոցեան, և-ի սակ Աշտ-
մարեանը համարում է ուղղելի Ալիստարյան, և ծղ-ի սակ Մամբերացին
ուղղում է Տամբերացին. (IOct. էջ 250, ման.):

Գաւով ցուցակում իդ թվահամարի և տողի պակաս լինելուն, իմին կար-
ծում է, թե այստեղ բաց է թողնված տողը: Նույնպէս և Ալիշան (Այրարատ,
էջ 430) նկատում է, որ իդ զահը պակասում է՝ զրջի ժողովրդական կամ
պուցն զահակալը թաղավորի հրամանով ժամանակավորապէս զրկված է եղել
զահից: Սակայն այսպէս չէ: Գուցակի գլխում առանց թվահամարի զրված
է Արտաշէս իշխան Հայոց և Մաղխազն: Մաղխազները կորստուսներն
էին: Որևե կորստուսայց իշխան հայոց առաջին իշխան զառնալով (-ե՞րբ),
նրա անունը մյուս նախարարներէ շարքից հանել և վերն են դրել: Նրանց
խակական տեղն էր, ինչպէս բազմաթիւ գիւղայութիւններ կան, Գ զահը, (որ-
տեւը, ինչպէս տեսանք, Աղոնցը փակագրիներով զրեւ է Մաղխազուներ):
Արդ՝ երբ ցուցակից մի տնուն հանվել է, հաջորդ տնունները մլ-մի թվա-
համարելով առաջ են շարժվել: Մամիկոնյաններն ստացել են Գ զահը, փոխ-
նակ նրանց հասուկ Հինգերորդի, Ուշտուսայց տներն ստացել է է զահը, փո-
խանակ Ը-ի, և այսպէս շփոթութիւնը նկատելով, մի թվահամար (ԻԳ) գիտ-
մամբ բաց են թողել, որպէսզի զանն այսուհետև թվահամարները համապա-
աստեան լինեն զահերին: Ուրեմն եթե Մաղխազուները իրենց բնական

անղը գրավելին ցուցակում, այսինքն Դ դահը, ապա Մամիկոնյանները կան-
նային Ծ, Ռչտունիք՝ Ը, Գարգամես անբը՝ ԻԴ դահը, և այլ ևս ոչ ժի գր-
կասորդ չէր մնա:

339. Կամաքական առձին, որ դահազուրկ էր եղած (Գ. Ծ.), Արտաշե-
րը Սահակ կաթողիկոսի միջնորդությամբ վերադարձրել էր իր կալվածները
և դահը, ավելի սուր աստիճանով (Գ. Ծա): Բայց Գաղավոնը, որ նույն
Կամաքականներից էր, Կասրով թագավորը ըստ նրա ծագման Արշակունի
ժողովցի, հանել էր Կամաքականների ցուցակից և զբեւ էր Արշակունի
(Գ. Խը): Արք Սահակ կաթողիկոսը միջնորդում է նրան ևս զահ ասլ, և Բև
ոչ իրբն Արշակունու, քանի որ Սասանյան թագավորների աչքի փուշն էին
հայ արշակունիները, իրբն պահլավունիներին ցեղակից և իրենցից ավելի
բարձր ծագում անկեցողներ — զանն ժի սուրբին աստիճանի զահ, ինչպես
թագավորը կամենա:

340. Ս. Սահակ սահպոված էր Վաղարշապատից զուրս ասրել սին դյու-
զերից մեկում, որ նրան թողել էր Վաստ թագավորը (Գ. կն), ուստի Վա-
ղարշապատում, կաթողիկե կեկեցեցում նա հաստատեց ա. Մեորոպին իրբն
էր անգակալի:

341. Տես Մասթ. ԺԸ, 7.

342. Բնազրում և Այլում անգւայ և ժամանակի թուզուք արտաքոյ այս
զրոց, ուր զսկզբանն Հրախրեցաք ասնել թելազուրութիւն: Այս խոսքի աս-
ջին մասից երևում է, որ Կորենացին խոստանում է ներբողական հաս զբեւ
ա. Սահակի մասին՝ շայս զբեւց զուրս: Մըանից և ուրիշ ժի քանի անգերից
սմանք եզրակացրել էին, թե Կորենացին զբեւ է և Զորբորդ զիրբ, որ մեր
մեաքը չի հասել (այս հարցի մասին տես առաջարկում): Կասրի երկրորդ
մասը մութ է: Իժին թարգմանել է. «КАК МЫ ОБЩАЛИ СЯ В НАЧАЛО НА-
ШЕГО ПОВЕШТВОВАНИЯ». (բայց այսպիսի խոստում մենք չենք դանում նրա պա-
մության սկզբում): Ստեփաննն թարգմանել է. «Բնչպես որ սկզբում Հրա-
վիրակեցանք անգեկություն ասլում, որ անհասկանալի է: Օգավելով քննական
Հրատարակության ընթերցվածից (զսկզբանն), փոխանակ զսկզբանն) մենք
թարգմանեցինք. «Բնչպես սկզբի մասին էլ խոսապանք զբեւ, որով անկար-
կում է Ա Գ՝ զայլսն վասն սրա ի տեսութեանց ի Հրախրեալն մեր յու-
շարկեացուք անգիւ: Երկու անգումն էլ խոստում կա, բայց զբվածը չկա:

343. Ս. Մեորոպի այս ներբողը — ընթրվհեան ամբարտապանությունը —
բայց որովհեան նրա բուրբ բարեմասնություններն անկարող եմ թվելը,
բաստցի ասնված է Սեղբեստրոսի վարդից, ավելացնելով միայն շմուց
ճննդականք և շուտուցանելով անմանձրութիւն, և Սեղբեստրոսի շարամապ-
մառայցալը (համարեն բառի աստացի թարգմանություն) բանի փոխարեն՝
պայժառ: Այս հասվածի մասին տես մանթ. 227 և առաջարկում:

344. Կորենացին Հրաշապատում Հեղինակ չէ. ինչպես Հեթանոսական
աստվածներին նա մարդկայնացնում է, այնպես և իր արքայութեանում պա-
տական Հրաշքներն աշխատում է վերանել բնական նրեալութների (համեմա-

անէ ս. Ներսէսի և այլ արքայականների կերակրվելը անպատ կըզուս ըստ փոփոխութի Գ. զ. և Կորննացու Գ. լ.): Ներկա զեպտում էլ Կորննացին, ըստելով որ լուսեղեն խաչի երևումը հիշում է նաև Կարյուն՝ Հարկ է Համարել լուսեղեն դիմել, Հարցուվարձ անել, և երբ ստուգել է հասությունը՝ ապա զբի է ստել: Եվ իրավացի կերպով, որովհետև այդ լուսեղեն խաչը այլ ինչ էր, եթե ոչ զազաղի վրա զբովան ողորկ արծաթե խաչի ցալացումը ոչի մեջ խաղաղ եղանակին, արեզակի հասազայթների տակ: Նման մի երբ-ժույթ արձանագրված է և մաս ժամանակներում: 1803 թվին Կրիմյան Հայ-րէկի օժման ժամանակ սուսաց պաշտոնական «КАВКАЗ» լրագրի խմբագրին անձամբ զնացել էր էլիմանին իբրև թղթակից իր լրագրի: Եվ նա հսկան-րեղին հետազոտից «КАВКАЗ»-ին, թե օժման ժամանակ, (որ կատարվում էր լաց սզում, սահարի հյուսիսային պատի մաս) ոչի մեջ սահարի վրա լու-սեղեն խաչ երևաց: Ոճանք այն ընդունել են իբրև լուսեղեն խաչ, ուրիշներն էլ հանաչել են իբրև արեզակի լուրջը կապած րակ: Այս մասին, որքան զե-ան, ապագրված է նաև «Արձագանք» թերթում:

345. Տես Մաղձ. ԻԲ, 1—2.

346. Առաջին և երկրորդ փոփոխում անելով պատմաւայրն անարկում է ս. Մահակի երկու անգամ զանընկեց լինելու վրա, առաջին անգամ Կաշիկ-բար հետ միասին (= Կարով թագավորի հետ, սես Ծանոթ. 210), երկրորդ անգամ՝ նախարարների միասին խորհրդով (Գ. կզ), որոնց կոչում է ստամբակ սրչիք, որոնք իրենց ծնողին անարկեցին, բայց որոնք, իբրև խորթ սրչիք, արժանագետ անարկեցին նաև ստոր հորը (= Մուրմակին) և եկվոր խորթ հորը (= Բրգիւնային): (Գ. ԿԳ):

347. Հեղինակն այսուպ նկատի ունի Գր. Նաղիթագացուն, որի զանգամ հասերից մանր-մուսր ասացվածքներ անել հյուսել է այս սղրի մեջ (Արմ Արմ. II, 140—143):

348. Կետազրությունը բնագրում սխալ է գրված, թարգմանություններն էլ ճիշտ չեն: Մանավանդ վաս է էմինինը «Надеюсь видеть возвращения своего (женитха) с его сподвижником ты поступила не как и деверем, не щадя ласк к чадам (твоим), как и рожденным от одного отца». Ստեփանեն ուղղել է կետազրությունը և ալիլի ճիշտ է հասկացել, բայց էլի սխալ է մնացել, Կետազրությունը պետք է ուղղել այսպես. «Ըստդրին չոյսին յուսալով զարձ հովուակցան» և այլն: Իսկ Նշանակությունը լաս պարզ արտահայտված է մեր թարգմանության մեջ:

349. Այսուպ Կորննացին մի շարք անցքեր խորայնացիների պատմու-թյունից համեմատում է հայց անցքերի հետ, ցույց տալու համար, թե մեր վիճակն ալիլի վտար է եղել, քան նրանցը: Այսպես՝ խորայնացիների մաս Մովսեսը վախճանվում է, բայց նրան հաջորդում է Հեսուն, իսկ մեր մեջ Մովսես (= Մահակ) վախճանվում է, բայց հաջորդ չի ունենում: Իսրայելացիների մաս Ռորովանին ժողովուրդը մերժում է, բայց նրա փո-խարեն թագավորեցնում է Հերորովանին, նախատի սրզուն (Գ. Քաղ. ԺԲ, 10—21), իսկ մեզ մաս Արտաշէրին մերժում են, բայց նրա փոխարեն ոչ ոքի

լին Բաղամորենուսւմ—Աստու մարզու մասին, որին առյուծը պղանց, ԿՄ Գ. Քաղ. ԺԳ. 1, 23—24: (Այս Համեմատությանը առյուծից պղան-
 զմանի և ներությունից մեղանի մեջ՝ մեզ անհասկանալի) է— Իսրայ-
 յելացիներէ ժամ Նախաին փոխանորդից կրկնակի զորությամբ Եղի-
 սեն, որ Հեուին օտեց (Գ. Քաղ. Բ. 11—13, Բ. 1—14, ԺԲ. 17—18),
 իսկ մեր մեջ Մահակին ոչ ոք չհաշորդից նրա նման և ոչ ոքի չու-
 նեց, Իսրայելացիներէ ժամ Սեզեկիան զերի արարից (Գ. Քաղ. Բ. 5—7),
 իսկ Արտաշէսը Հաշորդ՝ լուսնեամբ՝ աշխարհը բարեկարգելու: Իսրայելացի-
 ների ժամ՝ Մազաթիա բանան և նրա որդին Հուզա Մակարէն զիմացրում
 են Անտիոքոսին և պաշտպանում իրենց կրտսը (Ա. և Բ. Մակ.), իսկ մեր մեջ
 այսպիսի զիմացրություն և եկեղեցու պաշտպանություն սեղի լուսնեան:
 (Ինչե՞մ պետք է բացատրել, որ Խորենացին չէ հիշում Ղևանդին, որ Հա-
 յաստանում Մազաթիայի զերը կատարեց, և Վարդան Մամիկոնյանին, որ
 Հայաստանի Հուզա Մակարէն եղամբ, ինչպես և կալիցից Հեա):

350. Ճերսը կոխմեր Հերձմոսղներէց, և որա Հեա Ողբի սկզբում
 խոսքերը— Ճեխակից ուղղափառությանը, Հիմնագրից պիտությամբ
 շարափառությանը— զույց են առլիս, քն Հիմնագրից զորի երկրորդ կի-
 սում Հայաստանում կրտսական բուսն պայտար էր մղվում, որ կարող էր
 լինել միմիայն զուղկեղանականության շուրջը: Այս մասին սես մեր Ճեռ-
 նացու տեղեղմանի շուրջը՝ աշխատությանը, Համեղման Գ. և այս զրօն
 ներածությանը:

351. Այս պարբերության մեջ փոփոխակի զորն են անվան եղակի և
 Հողնակի մեղ— Ճեր գարձին, Ճենց էլ, Ճուշ ունեինց և Ճիմ արվես-
 տով, Ճողբեր ևմ առում, Ճչեստա տեսնելու: Այս երկուսը մի բանասեր
 (Ակիլյանը) Համարել է անհասկանալություն և լեզվի պակասություն: Բայց
 այդպես չէ: Խորենացին այտուղ Հողնակի մեկ է զործածում, երբ խոսում է
 իր և ընկերներէ մասին, որոնց Հեա զմացել էր Աղեգտանգրիս և վերադար-
 մել էր, իսկ եղակի մե է զործածում, երբ խոսում է միայն իր մասին:

352. Ճնչպես ասաց Հայրերից մեկը: Այս Հայրը նույն Գրիգոր Նաղի-
 անկացին է, որի մի Հուսից Խորենացին տանում է Հաշորդ խոսքերը, մինչև
 Ճորեն արվեստից զուրկ մարդկանց: (Արմ. Արմ. II, էջ 142):

353. Ակնարկության Երեմիայի ողբի վրա, որտեղ նա նկարագրում է
 Իսրայելացիներէ կրտս թշուառությանները Երուսաղեմի ավերածից և ժա-
 ղովորի գերությանից Հեա: Իսկ պետ Հովիթներէ երևան զալը զուշակել
 է Ջաջարիս մարդարեն, ԺԱ. 16:

354. Վիճակավորներէ (==Քիճերի առաջնորդներէ) մասին մի մեղացի
 սանի շարատարիտացը. երեք մեղացիք՝ Շարատարիակացը, Մյուսները
 Շարատարացը: Վերջինս ավելի Համանակն է, որովհետև վիճակավորները
 միևնույն ժամանակ զառավորներ էին, իսկ զատերը եկամուտի աղբյուր
 էին:

355. Անհասկանալի է շփախուղ ի ժառանգութենէ: Իմինը և նրա Հե-

անգությամբ Մտեփանեն Թարգմանել ևն «УЖЕЛДИШИЙСЯ ДУХОВНОГО ЗВА-
НИЯ» — Եկեղեցական կուլուստից փախչողը, որ Հովանական է:

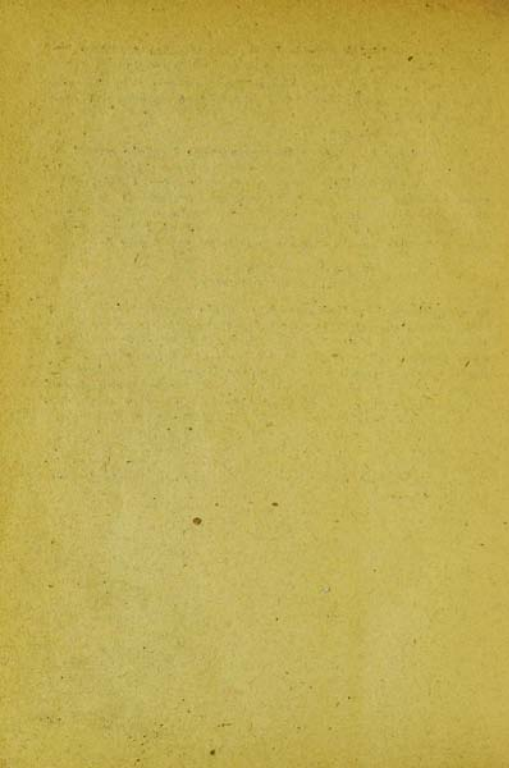
350. «Յուզարկուք», երկու մեռողիբ՝ «խուզարկուք»: Մենք ևնթաղա-
բար Թարգմանչիկնք «խուզարկուք»: Իմինք Թարգմանել է «грабители»: Մտեփա-
նեն բաց է Թողել:

357. Տես Ես. Եկ. 21:

358. Ողբի այս վերջին ժառը կարգացողը լզեաց է գրվածը բառացի ըն-
դունի, իբրև թե Հայ Ժողովրդի բոլոր պատակարարքը ապականված ևն եղել
ածեն տեսակ ժալություններով և Հայաց աշխարհը լցված է եղել ամենա-
կերպ սարերային աղետներով և Հասարակական շարժներով: Պատճառը
պատճառության ոչ մի կնք չի արդարացնում այս սղբային պատկերը, որ այ-
տեղ նկարագրված է: Սա իսկապես արտահայտության է երա վշտաւոր
Հոգու և Հոռետես արամազության: Պուշկինը մի անգամ գրել է:—

«И эта глухая луна
На этом глухом небосклоне».

Ոչ մի ընթերցող իհարկե չի ընդունի, որ անմեղ լուսինն ու երկնակամարը
հիմար լինեին, այլ բոլորն էլ այնպես կհասկանան, թե այս սողերը գրելիս
բանաստեղծը Հոգեկան վտա արամազության մեջ է եղել: Սև աղակիներով
ակնոց զնոդին շուրջն ամեն ինչ ան է երևում, վարդազույն ակնոց զնոդին՝
վարդազույն: Ողբի գրության ընթացքում, երբ Հեղինակն այնպես սուր կերպով
պայցել է Հայ Ժողովրդի անխիտանությունը և անկախությունից զրկվելը, մեծ
անփոխարինելի ուսուցիչներին կորուստը և իբ կրած անմեղական զրկանքները,
ես Համակվել է խոր, անփոփ վշտով, ընկել է Հուսահատության մեջ, և
այս զղացմունքների աղոթքության սակ խոսքեր է իբական պակասու-
թյուններն ու շարժները, ժամանակը ընդհանրացնելով, պատճառականին
սարերային բնույթ առնելով: Նկարագրված բացասական երևույթները ոչ
այնքան իրականության պատկերն են, որքան անկեղծ Հայրենասեր Հեղինակի
վշտաւոր Հոգու:

ՄԻՆԽՐՈՆԻԿ ԸՂՑՈՒՍԸԿՆԵՐ
ԽՈՐԵՆԱՑՈՒ ՊԸՏՄՈՒԹՅԸՆ
Բ. ԵՎ Գ. ԴՐՔԵՐԻ ՀԱՄԱՐ

Կորենացին Հայ Արշակունի թագավորների հետ միամտանակ հիշում է և ասարազդի թագավորներ, որոնց հետ նրանք Հարաբերության են ունեցել: Այս թագավորների ասորիներով էլ Կորենացին Նշանակում է Արշակունի թագավորների զահակալության ասորիները, այսինքն փրկչական թվականը գործածելու ասորության դեռ չկար նրա ժամանակ և նրանից հետո էլ մի քանի դար շարունակ: Այս պատճառով նրա պատմությանն ասումստերոզի և առհասարակ ընթերցողի համար կարևոր է աչքի առաջ ունենալ սինիթոնիկ աղյուսակ նրա Բ. և Գ. զբաղների, այսինքն պատմական ժամանակի համար, որտեղ Նշանակված լինին ոչ միայն Հայոց, այլ և հռոմայեցիների, բյուզանդական կայսրերի և պարսից թագավորների ասորիները, որով կարելի կլինի ճիշտ գաղափար կազմել զահակալության ասորիների և ժամանորագես Կորենացու ժամանակագրության մասին:

Բայց այս ժամանակագրական Նյութը չէր կարելի սեղավորել մի աղյուսակում, որովհետև Կորենացու ճոռ հռոմեական, բյուզանդական, մասամբ և պարսից Մասսանյան թագավորների ցանկերը լիակատար չեն. դարձյալ նրա ճոռ իբրև ժամանակակից Նշանակված են թագավորներ, որոնք իրագես ժամանակակից չեն, և երբ որք՝ որ ավելի քան Հարյուր ասորյա ժամանակամիջոցի համար Կորենացին ունի Արշակունի թագավորների անուններ, որոնք Հայասնի չեն ասարազդի պատմիչներին, իսկ որանք այն ժամանակամիջոցի համար ունեն մի շարք Հայ թագավորներ, որոնք Հայասնի չեն Կորենացուն:

Ուստի արոչնցի կազմել երկու զուգահեռ աղյուսակ, առաջինն ըստ ասարազդի աղբյուրների, երկրորդն ըստ Կորենացու: Սրանով մի կազմից ճիշտ գաղափար կկազմենք Կորենացու ժամանակագրական սխեմեի մասին և մյուս կազմից պարզ կնկատենք ասորբերությունը նրա և ասարազդի աղբյուրների ժամանակագրական տվյալների մեջ:

Առաջին աղյուսակի համար՝ հռոմայեցիների, բյուզանդացիների և պարսիկների ու Մասսանյանների ժամանակագրությունը ճիշտ մշակված է եվրոպացի բանասերների կազմից և կասկածից զուրս է: Մեկն այս մասերի համար ոչավիշի՞նք առկան պատրաստ աղբյուրից, Գարգալայանի Քենական պատմությանից (Հաս. Բ., էջ 84, 85), իսկ Մասսանյան թագավորների ժամանակագրությունը զերբրինք Նյուլզեկեից (ա. Ասողիկ Ծանոթ. 85), որ մի երկու թագավորների ասորիների Նկատմամբ փոքր ինչ ասորբերվում է Գարգալայանից: Հայոց թագավորների զերբարեմամբ միևն Մասսանյաները դարձյալ ոչավիշի՞նք Նույն Գարգալայանից. (Հաս. Գ.), որ իր անգնկությունները ժողել է Գաթրեյանի Տիեզերական պատմությանից և զա-

նազան սաւորազգի Հին Հնդկականներէց, իսկ Սուսանյանների ժամանակի Հա-
ժար, Հասկազեա Տրդատի թագաւորութեանից սկսած, նրա Հիմնական ազ-
բյուրը Կորինացին է, սակայն մի թյուրիմացութեան շնորհիվ, որի մասին
գիշ Հեառ կխոսենք, նրա այս ժառը սխալ է և հակասում է թ՛ Կորինացեան
և թե նիշա ժամանակագրութեան. բայց և այնպէս այս սխալ մասն էլ
զեանկեցինք աշխուսակն ամբողջացնելու համար, ժամովանդ որ Գարագաշյա-
նի սխալը կրկնել են ուրիշները նրանից առաջ և Հեառ:

Գանճ երկրորդ աշխուսակին, որ կազմում է Կորինացու ժամանակագրու-
կան ավյախները հիման վրա:

Հայ Արշակունի թագաւորների ժամանակագրութեանը Կորինացու ժա-
շառ ենշա է և Հեառադական: Նա միտածի նշանակում է բոլոր թագաւոր-
ների տարիների թիվը (բայց Տիգրան Մեծի Հաջորդ Արտաւազդից, որի
Համանական բացատրութեանը գիշ Հեառ կրկնենք): Այս տարիների զու-
ժարը, մեշը Հաշված երկու անիշխանութեանների տարիները (Կորոյի սպա-
նութեանից Հեառ 27 տարի և Ծագուն պարսիկից Հեառ 3 տարի) զայիս է
560 տարի): Միշա 560 տարի էլ կազմում է պատմական ժամանակը Վա-
ղարշակից (172 նթ) մինչև Արշակունյաց բարձուը (428 հթ): Ուրեմն Կո-
րինացին նախ ջան Գաաթութեանը զրեւը կազմել է Հայ Արշակունի թա-
գաւորների ժամանակագրական աշխուսակ, որին անշիզ Հեառել է բոլոր
պատմութեան ընթացում: Նույնպիսի նշանութեան և Հեառադականութեան
է նկատում նաև Հայց կաթողիկոսների ժամանակագրութեան մեշ. նրանց
տարիների զուժարը Գր. Լուսաւորից սկսած մինչև ա. Սահակի մահը առ-
լիս է 100 տարի. ենշա 100 տարի առլիս է նաև պատմական ժամանակը
Գր. Լուսաւորի կաթողիկոսանաւուց (270) մինչև ա. Սահակի մահը (438):

Կորինացու ժառ պարթև թագաւորների ցանկը Համառառ է, պարունա-
կում է ընդամենը 14 անուն, այնինչ իրադեա նրանց թիվն եղել է 31. բայց
Գաաշմիտը շառ Համանում է Կորինացու այս ցուցակին: Մի անգամ (էջ
6) նա առում է, թե Կորինացու ավյախներն Հաջորդարար արգարանում են
պարթևական թագաւորների զրամներով. մի ուրիշ անգ (էջ 18) առում է-
ճեառնեան նպաստավոր կարծիք պետք է Հայանենք Կորինացու Բարձուժայից
առած պարթև թագաւորների ցանկի մասին: Այս ցանկը պարունակում է
շառ ավլիի գիշ թվով թագաւորներ ջան եղել են, որովՀեառ կարեառ
և անշան թագաւորութեանները կշված են երկարառաև կամ փառավոր թա-
գաւորութեանների Հեառ. բայց այս ցանկից զրիտը՝ պարթևաց թագաւոր-

1) Արշակունյաց թագաւորների ցանկի մեշ մենք մի ուղղում ժայցինք,—
Մեծն Կորոյի թագաւորութեան տարիները նշանակեցինք 41, փոխանակ
48-ի: Միտլին առաջ է եղել նրանից, որ երկաթագիր տաւերում Ա և Ը իրադ
շառ նման են և սկզբնական ՅԱ Հեշաութեամբ կարող էր կարգացել ևԸ:
Կորինացու մեապիներից կեառ այս թագաւորութեան տարիները ընով լին
նշանակում, ուրեմն նրանք արեանների մեշ այս տարիները արև կերպ
փառաված է եղել, լի կարգացվել: Մեր ուղղումով մի կողմից թագաւորների
տարիների զուժարը և պատմական ժամանակամիշնը կզուղադրվան և ժյուս
կազմից կարգարանա 27 տարվա անիշխանութեանը Կորոյի սպանութեանից
մինչև Տրդատի թագաւորելը (236—263):

ների ծաւփան ասրիները ճշտիվ համապատասխանում են ժամանակակից կլոստրիկ կեղծանկերի և դրամների ավյալներին:

Ըստ այսմ՝ մենք տնօրհանը պահելով հայոց թագավորների ցանկը Վարդանից մինչև պարթևների թագավորութայն բարձուցը (132 ՆՔ—226 ՀՔ), պարթևների ցանկն ստանք Ք. Գասկանյանից), որ այդ ցանկն ստեղծ է Խորենացուց մի լրացումով և ավելացնելով թագավորների ասորազգի անուններն ըստ կլոստրիկ կեղծանկերի: Եւ իբրև լրացում պարթևների երկրորդ թագավորից հետո գտնում է մի անհայտ թագավոր (N)՝ 20 ասրի թագավորութայնը, որ նրա կարծիքով համապատասխանում է ասոր պարսիկների հիշած Լըստա Ա-ին, կամ ենթադրում է, որ երկրորդ պարթև թագավորի, այսինքն Արտաշես Ա-ի ասրիները պետք է 20-ով ավելացնել, փոխանակ Խորենացու 20 ասուն զենք 46, որ ըստ Հելուսթայնի բացատրում է Ի և Ս դրերի նմանութայնը (մեռադիրներում ԻՋ է զբոս, փոխանակ ԽՋ-ի): Այս լրացումն արել է Գասկանյանը, որովհայտ պարթև թագավորների ասրիների զուտարք, որ Խորենացու այժմյան մեռադիրների ավյալներով 455 ասրի է՝ ամբողջապես լցնե պատմական 475 ասրվա ժամանակամիջոցը պարթևների սկզբից մինչև նրանց բարձուցը (250 ՆՔ.—225 ՀՔ): Այդ լրացումը միանգամայն ընդունելի է:

Այնուհետև Ք. Գասկանյանը գտնում է հայոց Արշակունիների աղյուսակը մինչև Խոսրով. և միտածի բերում է բոլոր ասանեմեկ զեպերը այս երկու աղյուսակների ժամանակակցութայն ըստ Խորենացու, և ցույց է տալիս, որ այս երկու աղյուսակներով բոլոր այդ ժամանակակցութայններն արդարանում են, որ ապացույց է, թե այս երկու աղյուսակներն էլ միշտ են ըստ Խորենացու, որ եւ այսպես էլ կազմած է կցել:

Բայց այս աղյուսակներով մի անսեղութայն է ստացվում: Արզար, Արշակի որդին, թագավորում է 18 թվին ՆՔ, 38 ասրի. ուրեմն նրա ծաւր տեղի է ունենում 20 թվին ՀՔ. ապա ուրեմն եւ չէր կարող նամակ զբել Քրիստոսին կամ բժշկվել Քաղեսո առաքյալից: Այս անսեղութայնը Ք. Գասկանյանը բացատրում է նրանով, որ Խորենացին մի աղյուսակի հիման վրա կազմել է իր ժամանակագրութայնը Արշակի որդի Արզարի վերարբ-մամբ և այս Արզարի մասին խոսում է յուր Բ. գրքի 26—29 գլուխներում. ըստց հետո եւ սպառազորեկ է մի ուրիշ աղյուսակ՝ Լարուրնայի պատմութայնը՝ Մանովեի որդի Արզարի մասին, որ ըստ Լարուրնայի թագավորել է 32 թվին ՀՔ., և այս Արզարի մասին խոսում է Բ. գրքի 30—33 գլուխներում. մինչև անգամ գրում է, թե իր Արզարի հորը՝ Արշակին ասորիները կոչում են Մանովե: Ուրեմն այսպեղ երկու Արզարները միացել են մի անձի մեջ և որանից է ծագել հիշյալ անսեղութայնը:

Մեր կազմից պետք է նկատենք մի ուրիշ սխալ կամ անհետևողականութայն Խորենացու կազմած Արշակունյաց աղյուսակի մեջ: Այստեղ եւ Տիգրան Մեծին թագավորեցնում է 72 թվին ՆՔ., ավելի քան ըստ ասրի ուղ իսկական ժամանակից, և որովհայտ այս կտրած 20 ասրին լրացնի՝ եւ

2) Материалы для Армянского словаря. II. էջ 57:

Արաւմազդի թագաւորութեան տարիները չի նշանակում— ժխակ բացասութեանը նրա մաս: Մեզ թվում է, թե այս սխալն առաջ է եկել նրանից, որ Կարենացին Արաւշեւ Ա-ին տվել է 25 տարի, նրան վերադրելով մասամբ Տիգրանի զորքերը, մասամբ Միհրզառ Գանացու և մասամբ Կյուրոսի, հրապուրվելով շորս Հույն Հոնոսը Հեղինակների վկայութեանից, թե Արաւշեան է մերթադարձել Կրենոսին: Աւրեմն Կարենացու այս Արաւշեանը խլել է ոչ ժխակ Տիգրանի զորքերի մի մասը, այլ և նրա թագաւորութեան տարիները, զոնք 20 տարի և այս պատճառով առժեշտ է Արաւմազդը: Մեր կարծիքով Կարենացու սկզբնական ծրագրում Արաւշեւ Ա-ը կամ բնով չկար կամ պետք է թագաւորեր մոտ 5 տարի (97—92), Տիգրան Մեծը 33 տարի (92—60), Արաւմազդը 22 տարի (60—38), որ կհամապատասխանէր արտաքին Հեղինակների տեղեկութեաններին:

Կարենացու Գաամութեան ուշագիւր փնտթութեանը նույնպէս ցույց է տալիս, որ բնագրում այստեղ սխալ կա: Բ որքի ԺԳ զլիւում զրված է. «Ենեա Արաւշեանի առաջնոյ թագաւորէ Տիգրան որդի նորա ի զառասուն և իններորդ ամի Արշականայ թագաւորի պարտից» (Քնն. հրատ.): Սա բացարձակ սխալ է և Հակասում է նույնինքն Կարենացուն, որ Արշականին երկու անգամ առլիս է ժխակ 30 տարի: Մյուս կողմից՝ մեռագիրներն այստեղ աղավաղված են. 5 մեռագիր ունեն 49, երկու մեռագիր՝ 20, մյուսները՝ 19: Նույնպէս աղավաղված է Արշական անունը. շատ մեռագիրներ և աղագիրներն ունեն Արշականայ, փոխանակ Արշականայ: Կարծում ենք՝ լավագույն ընթացվածը պետք է լինի զի 29 ամի Արշականայ (—120—97), որ զուգագրիկում է Տիգրանի թագաւորութեան սկզբին, ժխակ թե փոխանակ «Արաւշեանի առաջնոյ», (որ Կարենացու սկզբնական ծրագրում չի եղել) զրվելու է «Արշակայ առաջնոյ»:

Հայ Արշակունիների աշխուսակի մեջ անմասնաճանակ մասն է Սասանյանների շրջանը և Հասկայեա Տրդատի թագաւորութեանից սկսած: Նորագույն բանասերները Տրդատի թագաւորութեան առաջի տարին զնում են 287 թվականը, Հիմնվելով մի կողմից Կարենացու վկայութեան վրա, թե «մանրախուզի փնտթել՝ զսոք զթագաւորներն Տրդատայ յերրորդ ամի Դիոկղեախանոսի» (Բ. մր), և մյուս կողմից Դիոկղեախանոսի թագաւորութեան առաջին տարու վրա, որ է 284: Այսպէս ընդունելով՝ ստացվում է անախրահիզմների մի շարք մինչև Արշակունայց բարձուճը: Ն. Աղոնցլ) բերում է Կարենացու այս մասնակին վերաբերյալ աշխուսակը, Տրդատի առաջին տարին ընդունելով 288 թվականը: Եվ նրա ցուցակով զուրս է գալիս, որ Արշակ Բ. թագաւորում է մինչև 306 թվականը, Վարազդատը թագաւորում է 401—405 թվականներին, (երբ մեր զբերը զմեղիցին), Վառձապուհը, զբերի զյուսի մասնակակիցը, թագաւորում է 415—438 թվականներին, վերջին Արաւշեանը՝ 444—450 թվականներին, երբ Արշակունայց Հարսութեանը, վերջացում: Նույնքան սխալ են և մյուս թագաւորների տարիները և սխիստնիզմները ստարագրի թագաւորների Հետ, և ընդհանրապէս Հեղաշրջված է ամբողջ մասնակագրութեանը, և այս բոլոր անտեղութեանները վերագրվում են Կար-

¹) Начальная Ист. Армении у Себеоса. Ծան. էջ 25:

րենացու ժամանակագրության, մինչդեռ Կորենացին այսուեղ ընով մեղք չու-
նի, մեղավոր են միայն իրենք բռնասերները:

Գարազաշյանը), զննելով Տրզառի առաջին տարին 287 կամ 297 թվա-
կանը՝ այնուհետև Կորենացու Արշակունյաց ժամանակագրությանը փոփո-
խում է կամայականորեն այն կերպով, որ Արշակունյաց բարձունք չուզու-
ղիդի հիշտ թվականին, այսինքն 428-ին: Այսպես՝ նա Տրզառին առխա է
49 կամ 39 տարի թաղավորություն մինչև 336 թվականը, փոխանակ Կորե-
նացու 50 տարվան: Կորենացին Արշակ Բ--ին առխա է 30 տարի, Գարա-
զաշյանը այս թիվը կես է անում, առնով միայն 15 տարի, մինչև 368
թվականը, անտես անելով այն հանգամանքը, որ Արշակը արդեն թաղավոր
կզան ժամանակ ամուսնացել է Փառանձեմի հետ, որից մի քանի տարի
հետո ծնվում է Պապը, ուրեմն Պապը 368 թվին կլինի և չափի սոսք
տարեկան և չէր կարող Բյուզանդիայից գալ և թաղավորել: Նույնպիսի
անտարբերվածներ նկատվում են Գարազաշյանի մոտ նաև հայ Արշակունիների
և բյուզանդական կայսրների ժամանակագրության մեջ: Ըստ Գարազաշյանի
Տիրանը թաղավորում է 343—353 տարիներում, այն ինչ ըստ Կորենացու
Տիրանը ժամանակակից է Հուլիանոս կայսեր, որ թաղավորել է 361—364-ին:
Պապը ըստ Գարազաշյանի թաղավորում է 368—374-ին, իսկ Վարդգառը
374—377-ին, այն ինչ ըստ Կորենացու նրանց թաղավորեցնողն եղել է
Քեոզոս Մեծը. որ թաղավորել է 370—395 տարիներում: Հայաստանի բա-
ժանումը տեղի է ունեցել 384-ին, սակայն ըստ Կորենացու այս բաժանումը
կատարել են Շաղուհը և Արկաղիսը, իսկ այս վերջինը թաղավորել է
395-ին:

Այս անտեղությունների հիմնական պատճառն է Տրզառի թաղավորու-
թյան առաջին տարին, որ հիշյալ բռնասերները, (ինչպես և ուրիշները)
զնում են 287-ին, հիմնվելով մի կողմից Կորենացու վերահիշյալ վկայության
վրա, թե Տրզառը թաղավորել է Դիոկղետիանոսի երբորդ տարում, և մյուս
կողմից իրենց՝ Հանած կղրահացության վրա, թե քանի որ Դիոկղետիանոսի
առաջին տարին 284 թվականն է՝ ուրեմն նրա երբորդ տարին կլինի 287
թվականը: Նուանք իրենց հարց չեն տվել, թե արդյոք Կորենացին նախնային
Դիոկղետիանոսի առաջին տարին համարում էր 284 թվականը, թե նրա
ունեցած աղբյուրում Դիոկղետիանոսի գահակալության տարին ուրիշ է եղել:
Գուաշմիսը մեր քանիցս հիշած փնտթյան մեջ կարևորագույն ասել էր, թե
Կորենացին համեմատական կայսրների պատմության բարդովին անգետ է և
նրանց թվարկի ստիճանը մտա 18 ստիճ վեր է բարձրացնում. (էջ 7),
(մեր կարծիքով՝ 18-ից մինչև 24 տարի): Գերմանացի գիտնականի այս
կարևոր ցուցման վրա ոչ ոք ուշադրություն չի դարձրել, ինչպես և Գա-
րազաշյանը և Աղսեցը, որոնք կարծել են, թե Կորենացին ևս իրենց նման
Դիոկղետիանոսի առաջին տարին ընդունում է 284 թվականը, և որանով ըն-
կել են սխառեմական սխալների մեջ:

Քանի որ Տրզառի թաղավորության առաջին տարին անասույզ է՝ մենք
ընտրեցինք ուրիշ միջոց՝ կազմելու ըստ Կորենացու Արշակունյաց ժամա-

1) Քննական պատմություն, հատ. Գ. էջ 3—4:

Նահապետաբայանը Սասանյանների չքանի համար: Քանի որ անկախանելի է Արշակունյաց թագավորության վերջնաժամը, այն է 428 թվականը, մենք այս թվականից ղեկի վեր բարձրացնենք մինչև Տրդատ, ըստ անկախի Հասկելով Կորենացուն, զուգարելով անկն մի թագավորի համար նրա նշանակած տարիները): Ստացվեց 165 տարի, որը զույգ գումար 428 թվականից՝ Տրդատի թագավորության սկզբի տարին գտնելը 263 թվականը. ըստ այսմ՝ Կորենացու ունեցած ժամանակագրությանը Դիոկղետիանոսը թագավորել է 261 թվին, իսկականից 23 տարի սառել:

Ընդունելով 263 թվականը իբրև Տրդատի թագավորության սկզբի տարի՝ հաստատում է զուգարելու պատճառով ժամանակամեկնույթի և թագավորների տարիների զուգարի մեջ— 165 տարի: Բայց սա բավական չէ. համազօրելու համար թե սրգարև Կորենացին Տրդատի թագավորության սկզբի տարի է ընդունել այս 263 թվականը՝ հարկավոր են կողմնակի ապացույցներ: Այս ապացույցները բարեբախտաբար կան:

Առաջին ապացույց, Արտաշիթ Սասանյանը թագավորեց 226-ին. նրա թագավորության տասներորդ տարում Կուրյոն սպանվեց Անակից ըստ Կորենացու, ուրեմն 236-ին. այնուհետև զարձայլ ըստ Կորենացու, Արտաշիթը Հայաստանին տիրեց 26 տարի և նրանից հետո, մինչև Տրդատի թագավորելը՝ Շապուհը զարձայլ մեկ տարի, ուրեմն միասին 27 տարի, որը ավելացնելով 236-ի վրա՝ ստանում ենք 263 թվականը—Տրդատի սկզբի տարին:

Երկրորդ ապացույց, Տրդատի թագավորության 17-րդ տարում ըստ Կորենացու անդի ունեցած հայաց զարձը և Դր. Լուսավորչի մեծագրությունը, ուրեմն ըստ մեր ցուցակի՝ 270-ին: Եթե սրա վրա ավելացնենք բոլոր կաթողիկոսների տարիները մինչև ս. Սահակի ժամը, ըստ Կորենացու ժամանակագրության, այսինքն 100 տարի՝ կտանանք 438 թվականը, որ անկախանելի թվական է. ս. Սահակի ժամանակ:

Նույնիսկ Դիոկղետիանոսի 263 թվին թագավորելու ժամին, ինչպես գիտցել է Կորենացին, ունենք մի անակնկալ զեղեցիկ ապացույց, բոլորովին կողմնակի աղբյուրից: Սերեոսի ժամ (նոր հրատ., զլ. ԽԳ, էջ 132) կարգում ենք, որ Հայաց եկեղեցական ժողովը կուսանող կայսրին գրած թղթում է միջև այլուց գրում է. «Յամի երեքսասաներորդի կենարարի և փրկչին մերոյ Յիսուսի Յրիստոսի թագաւորի Դիոկղետիանոս»: (Նախկին հրատարակիչները բնագրի այս 13 թվականը չհասկանալով ու սխալ համարելով զանն զանն և իրանց կողմից զբեկ Դիոկղետիանոսի իսկական թվականը Հյամի երկերից ութսուն և յոթսուցից): Սերեոսի նոր հրատարակության 67-րդ ծանոթության մեջ մենք ցույց տվինք, որ ուղիղ է բնագրի 13-րդ տարին և այն ուղիղ զգեստ է հասկանալու հայաց թվականից, որ սկսվում էր 268 թվականով է) (==սկզբի տարի Համի շինության տարեթիվ երկրորդ հո-

1) Այսինքն՝ Արտաշիթ 6 տարի, անիշխանության 3 տարի, Շապուհ զարարի 4 տարի, Կուրյոն երկրորդ անգամ՝ 1 տարի, Վաստիանոս 21 տարի, Կուրյոն 5 տարի, Արշակ—Վաղարշակ 8 տարի, Վարդապետ 4 տարի, Գույ 7 տարի, Արշակ 30 տարի, Տիրան 11 տարի, Կուրյոն փոքր 9 տարի, Տրդատ 50 տարի = 165 տարի:

(2)

ՀԱՆՐԱՊԵՏԱՆԻ ԳԻՏԱԿԱՆ ԳՐԱԴԱՐԱՆ

220034013

II
A 34013